ESSA III. INTERNATIONAL SYMPOSIUM ON FIGURES CONTRIBUTING TO THE TURKIC WORLD

(A tribute to Prof. Dr. Sulaiman KAIYPOV)

9-10 November 2023 Bishkek/Kyrgyzstan

ESSA III. TÜRK DÜNYASINA KATKI SUNAN ŞAHSIYETLER SEMPOZYUMU

(Prof. Dr. Sulayman KAYIPOV'a armağan)

9-10 Kasım 2023 Bişkek / Kırgızistan

ESSA

PROCEEDING BOOK

TAM METİN KİTAP

PROCEEDING BOOK

ESSA III. INTERNATIONAL SYMPOSIUM ON FIGURES CONTRIBUTING TO THE TURKIC WORLD

(A tribute to Prof. Dr. Sulaiman KAIYPOV)

9-10 November 2023, Bishkek / KYRGYZSTAN

TAM METİN KİTAP

ESSA III. TÜRK DÜNYASINA KATKI SUNAN ŞAHSIYETLER ULUSLARARASI SEMPOZYUMU

(Prof. Dr. Sulayman KAYIPOV'a armağan)

9-10 Kasım 2023, Bişkek / Kırgızistan

INTERNATIONAL EURASIAN SYMPOSIUM ON SOCIAL SCIENCES AND ARTS (ESSA)

ULUSLARARASI AVRASYA SEMPOZYUMU SOSYAL BILIMLER VE SANAT (ESSA)

Adress: Kızılay Mah. İzmir 1-Cad. No: 13/11, 06530, Ankara / TURKEY
Web: essasymposium.org
E-posta: essasymposium@gmail.com
Tel: +905354737399

EDITOR / EDITÖR

Assist. Prof. Dr. Kiyal KAMCHYBEKOVA ABDİRAİM
Maksut ABDİRAİM

PROOFREADING / SON OKUMA

Prof. Dr. Abdulselam ARVAS

COVER AND GRAPHIC DESIGN / KAPAK VE İÇ TASARIM

Maksut Abdiraim

PUBLISHER / YAYINCI

KutBilim Research, Culture and Solidarity Association
ISBN: 978-605-73444-6-5

Bishkek, 2024

HOST INSTIUTIONS / EV SAHIPLERI

- Kırgız Milli İlimler Akademisi (Kırgızistan)
- Cusup Balasagun Kırgız Millî Üniversitesi (Kırgızistan)

SUPPORTING INSTITUTIONS / DESTEKLEYEN KURUMLAR

- Uluslararası Türk Kültürü Teşkilatı (TÜRKSOY)
- Çankırı Karatekin Üniversitesi Türkiyat Enstitüsü (Türkiye)
- KutBilim Araştırma, Kültür ve Dayanışma Derneği (Türkiye)

INVITED SPEAKERS / DAVETLI KONUŞMACILAR

- Prof. Dr. Fikret TÜRKMEN, Ege Üniversitesi Türk Dünyası Araştırmaları Merkezi Kurucu Müdürü, Türkiye
- Prof. Dr. Narbibiş ŞAMMAYEVA, Seyitnazar Seydi Türkmen Devlet Pedagoji Enstitüsü, Türkmenistan
- Prof. Dr. Ramazan GAFARLI, Azerbaycan Milli İlimler Akademisi, Azerbaycan
- Prof. Dr. Nasriddin NAZAROV, Çirçiq Devlet Pedagoji Üniversitesi, Özbekistan
- Prof. Dr. Özkul ÇOBANOĞLU, Hacettepe Üniversitesi, Türkiye
- Prof. Dr. Tursunai OMURZAKOVA, Kırgız Milli İlimler Akademisi, Kırgızistan
- Prof. Dr. Buldıbay Anarbay SAGİULI, Al-Farabi Kazak Devlet Üniversitesi, Kazakistan
- Prof. Dr. Salahaddin BEKKİ, Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi, Türkiye
- Prof. Dr. Ümüt Baymuratovna KULTAEVA, Kırgızistan

BOARD OF HONOR / ŞEREF KURULU

- Prof. Dr. Kanatbek Ermekoviç ABDRAKMATOV, Kırgız Milli İlimler Akademisi Başkanı, Kırgızistan
- Prof. Dr. Tölöbek Abyloviç ABDYRAHMANOV, Cusup Balasagun Kırgız Millî Üniversitesi Rektörü, Kırgızistan
- Sayit YUSUF, TÜRKSOY Genel Sekreter Yardımcısı, Türkiye
- Prof. Dr. Dursun YILDIRIM, Hacettepe Üniversitesi, Türkiye
- Prof. Dr. Reşat GENÇ, Hacettepe Üniversitesi, Türkiye
- Prof. Dr. Ahmet Bican ERCİLASUN, Gazi Üniversitesi, Türkiye
- Prof. Dr. Cabbor İŞANKUL, Özbekistan İlimler Akademisi, Özbekistan
- Prof. Dr. Şakimaşrip İBRAYEV, Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi, Kazakistan
- Prof. Dr. Seyit Askaroviç KASKABASOV, Kazakistan
- Prof. Dr. Marklen Erikoviç KONURBAEV, Moskova Devlet Üniversitesi, Rusya Federasyonu

ORGANIZING BOARD / DÜZENLEME KURULU

- Prof. Dr. Abdulselam ARVAS, Çankırı Karatekin Üniversitesi, Türkiye (SEMPOZYUM BAŞKANI)
- Prof. Dr. Nur SARALAYEV, A. Altmışbayev Felsefe Enstitüsü Müdürü, Kırgızistan (SEMPOZYUM BAŞKANI)
- Prof. Dr. Çolponkul İsayeviç ARABAYEV, Kırgız Milli İlimler Akademisi, Kırgızistan
- Prof. Dr. Gulnar KOZGONBAYEVA, Al-Farabi Kazak Devlet Üniversitesi, Kazakistan
- Prof. Dr. İlhan ŞAHİN, İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi, Türkiye

- Prof. Dr. Sadık Alahanoviç TİLLEBAYEV, Kırgız Milli İlimler Akademisi, Kırgızistan
- Doç. Dr. Fahridin YOLDAŞEV, Fergana Devlet Üniversitesi, Özbekistan
- Doç. Dr. Yagut ALİEVA, Bakü Devlet Üniversitesi, Azerbaycan
- Dr. Cavid Mövsümlü, TÜRKSOY Raportörü, Türkiye
- Dr. Kıyal K. ABDIRAİM, Dicle Üniversitesi, Türkiye
- Dr. A. Serdar ARSLAN, Çankırı Karatekin Üniversitesi, Türkiye

SCIENCE BOARD / BILIM KURULU

- Prof. Dr. Abdıldacan AKMATALİYEV, Kırgız Milli İlimler Akademisi, Kırgızistan.
- Prof. Dr. Ergin JABLE, Priştine Üniverstitesi, Kosova.
- Prof. Dr. Naciye ATA YILDIZ, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Türkiye.
- Prof. Dr. Nezir TEMÜR, Gazi Üniversitesi, Türkiye.
- Prof. Dr. Özkul ÇOBANOĞLU, Hacettepe Üniversitesi, Türkiye.
- Prof. Dr. Tahir ZORKUL, Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Türkiye.
- Prof. Dr. Tyntchtykbek Tchoroev (Tınçtıkbek Çorotegin), Cusup Balasagun Kırgız Millî Üniversitesi, Kırgızistan
- Doç. Dr. Azhar SHALDARBEKOVA, L.N. Gumilev Avrasya Milli Üniversitesi, Kazakistan.
- Doç. Dr. Nazgül ISABAYEVA, Erzincan Üniversitesi, Türkiye.
- Doç. Dr. Caşteğin TURGUNBAYER, Dicle Üniversitesi, Türkiye.
- Doç. Dr. Edina KUDUZOVIC, Tuzla Üniversitesi, Bosna Hersek.
- Doç. Dr. Elena BUDYKA, A.I. Yevdokimov Moskova Devlet Tıp ve Diş Hekimliği Üniversitesi, Russia Federasyonu.
- Doç. Dr. Enkhbat AVIRMED, Mongol Bilim ve Teknoloji Üniversitesi, Mogolistan.
- Doç. Dr. Mayrambek OROZOBAYEV, Ardahan Üniversitesi, Türkiye.
- Doç. Dr. Medera HALMATOV, Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, Türkiye.
- Doç. Dr. Naile ASKER, Azerbaican Mill İlimler Akademisi, Azerbaycan.
- Dr. Myagmarsuren DASHZEVGE, Milli Yönetişim Akademisi, Mogolistan.
- Dr. Sevinç ALİEVA, Bakü Devlet Üniversitesi, Azerbaycan.

SECRETARIAT / SEKRETERYA

- Maksut ABDİRAİM
- Madiyar ESENOV
- Gülsana İLİPAYEVA
- Kubanıçbek KABİLOV
- Nurlan İBRAEV

CONTENTS / İÇİNDEKİLER

ER TÖŞTÜK DESTANINDAKİ STEREOTİP MOTİFLERİN ANALİZİ 1
THE IMPORTANCE OF NATIONAL TRADITIONS FOR YOUNG GENERATION 7
TÜRK DÜNYASININ GELECEĞİ BAĞLAMINDA HALKBİLİMİNİN YERİ VE ÖNEMİ ÜZERİNE TESPİTLER 13
BİŞKEK'TEN VAN'A UZANAN HALK BİLİMİ KÖPRÜSÜ: PROF. DR. SULEYMAN TURDUYEVİÇ KAYIPOV 23
KAZAK TÜRKLERİNİN DESTANLARINDA SAYILAR 30
ЭТНОТАРИХИЙ ЖАРАЁНЛАРДАГИ УМУМИЙЛИКНИНГ ЛАҚАЙ- ҚИРҒИЗ ФОЛЬКЛОРИДАГИ ИНЪИКОСИ 37
HAYDER ALİYEV'İN TÜRK DİLİ KONUŞAN DEVLETLERLE İLİŞKİLERİN GELİŞTİRİLMESİNDEKİ ROLÜ 43
II. DÜNYA SAVAŞI YILLARI TATAR ÇOCUK EDEBİYATINDA TEMA: RÖSTEM MACARALARI ÖRNEĞİ 49
MAGTYMGULY PYRAGYNYŇ OBRAZY DÜNÝÄ EDEBIÝATYNDA (*W.Bahrewskiniň döredijiliginiň mysalynda*) 60
KÖROĞLU DESTANI'NDA HZ. ALİ VE BAZI ALEVİ İNANÇ UNSURLARI 66
ПРОФЕССОР ДОКТОР С.Т.КАЙЫПОВДУН КЫРГЫЗ ЭТНОГРАФИЯСЫН ИЗИЛДӨӨГӨ КОШКОН САЛЫМЫ 76
СУЛТАН РАЕВДИН АҢГЕМЕЛЕРИНДЕ КЫРГЫЗ ЭЛИНИН ЭТНОМАДАНИЯТЫ МЕНЕН ЭКОЛОГИЯЛЫК АКСИОЛОГИЯСЫ 82
ГУМАНИСТТИК МОРАЛЬ – ТУРУКТУУ ӨНҮГҮҮНҮН ЗАРЫЛ ФАКТОРУ 88
ЧИНГИЗ АЙТМАТОВ АСАРЛАРИДА ИЖТИМОИЙ ТУРМУШ ТАСВИРИГА АЛОҚАДОР ЭТНОГРАФИК ФОЛЬКЛОРИЗМЛАР (МАРОСИМЛАР МИСОЛИДА) 94
"ЁР-ЁР" ҚЎШИҚЛАРИДА КИНОЯ, КЕСАТИҚ, ЮМОР АНЪАНАЛАРИ, РАМЗЛАР ВА ЎХШАТИШЛАРДАН ФОЙДАЛАНИШ 100
ТАҚИНЧОҚЛАР ОБРАЗИ ШАКЛЛАНИШИГА МАГИК-ФЕТИШИСТИК ҚАРАШЛАР ҲАМДА МАРОСИМЛАР ТАЪСИРИ (ЎЗБЕК ВА ҚИРҒИЗ ФОЛЬКЛОРИ МИСОЛИДА) 105
ЎЗБЕК ВА ҚИРҒИЗ ХАЛҚ МАҚОЛЛАРИНИ ҚИЁСИЙ-ТИПОЛОГИК ЎРГАНИШ 111
ТАБЫШМАК АТАМАСЫ ЖӨНҮНДӨ КЫСКА СӨЗ 117
АДАМТААНУУНУН АЙМАТОВДУК МОДЕЛИ 124
АДАМ ДЭЭРИНИН ЭКЗИСТЕНЦИАЛДЫК ФОРМАСЫ: ФИЛОСОФИЯЛЫК ЭКСКУРС 135
DENOTATION OF THE MEANINGS EXPRESSED BY THE ASEMANTIC WORD BY ITS DERIVATIVES 142
АТОҚЛИ ОТЛАРНИ ЎҚИТИШГА ЗАМОНАВИЙ ЁНДАШУВ 150
КЫРГЫЗ ЭЛИНИН БАЙЫРКЫ МЕЗГИЛДЕН ТАРТЫП XX КЫЛЫМДЫН БАШЫНА ЧЕЙИНКИ ФИЛОСОФИЯЛЫК ОЙЛОМУНУН НЕГИЗГИ ЭТАПТАРЫ 157
С.Т.КАЙЫПОВДУН "ЖОК ЖЕРДЕН ЖОМОК ЖАРАЛБАЙТ" АТТУУ КИТЕБИН КОММУНИКАТИВДИК АСПЕКТЕ ИЗИЛДӨӨ 162
ФИЛОСОФСКО-ФОЛЬКЛОРИСТИЧЕСКИЕ МИРОВОЗЗРЕНИЕ ПРОФЕССОРА КАЙЫПОВА С.Т. 168
ИДЕОЛОГИЯНЫН АЛГАЧКЫ ФОРМАЛАРЫНЫНДАГЫ ФЕНОМЕНОЛОГИЯЛЫК ЖАНА КОНСТРУКТИВДИК ЭЛЕМЕНТТЕРДИН ДИАЛЕКТИКАСЫ 175
ЭТНОКУЛЬТУРОЛОГИЧЕСКАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА КУЛИНАРНОЙ КУЛЬТУРЫ АЗЕРБАЙДЖАНА 183
QƏRBİ AZƏRBAYCAN ŞİVƏLƏRİNDƏ İŞLƏNƏN ARXAİK LEKSEMLƏR TÜRK DİLLƏRİ VƏ DİALEKTLƏRİNDƏ 194
КЫРГЫЗ ЭТНОЭТИКЕТИНДЕ ЭВДЕМОНИЗМ ЖАНА КУТ ТҮШҮНҮГҮ 201
ТҮРК ТИЛДҮҮ ЭЛДЕРДИН ФОЛЬКЛОРДУК ЧЫГАРМАЛАРЫНДАГЫ ЭПИКАЛЫК САЛТТУУЛУК (ФОЛЬКЛОРИСТ-ЭТНОГРАФ С.Т.КАЙЫПОВДУН ИЗИЛДӨӨЛӨРҮНҮН МИСАЛЫНДА) 209

ISBN: 978-605-73444-6-5
ESSA III. Türk Dünyasına Katkı Sunan Şahsiyetler Uluslararası Sempozyumu
9-10 Kasım 2023
ISBN: 978-605-73444-6-5

DANZİK, BAYDARLI VƏ ÇULLU//ÇUL//ÇOL OYKONİMLƏRİNİN TÜRK TOPONİMİYASINDA AREALLARI 215
КӨП ТАРАМДУУ КЫРГЫЗ ТААНУУЧУ, ФОЛЬКЛОРЧУ, ЭТНОГРАФ, ПРОФЕССОР СУЛАЙМАН КАЙЫПОВ..... 221
КЫРГЫЗ ТАРЫХЫНА ТИЕШЕЛҮҮ ЖАЗМАЛАРДЫ БАЙЫРКЫ КЫТАЙ БУЛАКТАРЫНАН КЫРГЫЗ ТИЛИНЕ КОТОРУУНУН АЙРЫМ МАСЕЛЕЛЕРИ..... 232
О СООТНОШЕНИИ ЛИЧНОСТИ И ГОСУДАРСТВА..... 240
ГУМАНИЗМ В МИФОЭПОСЕ «ЭР-ТӨШТҮК»..... 247
АЗИЯ ДҮЙНӨ БӨЛҮГҮНҮН АТАЛЫШЫНА БАЙЛАНЫШКАН МИФТЕР ЖАНА УЛАМЫШТАР (Тарыхый-философиялык көз караш) 254
ЭПИЧЕСКАЯ ТРАДИЦИЯ КЫРГЫЗСКОГО НАРОДА: РЕАЛИИ И БУДУЩЕЕ..... 263
ИСКУССТВО ЭПИЧЕСКОГО СКАЗИТЕЛЯ И ВОПРОСЫ ТЕКСТОЛОГИИ..... 267
DEVLET İDEOLOJİSİNİN VE OTORİTESİNİN TOPLUMSAL TEŞKİLATLANMALARA ETKİSİ..... 274
OKULA HAZIR OLMA VE OKULA UYUM SAĞLAMA ÜZERINE BIR DERLEME 281
TURKEY'S GROWING GEOPOLITICAL AMBITIONS IN THE 21ST CENTURY..... 287
УЛУУ ТООГО ЧЫККАН БАР, УЛАР ҮНҮН УККАН БАР (же кыргыз улуттук феноменологиясынын Каранары...) 294
СУЛАЙМАН КАЙЫПОВДУН МЕКЕНЧИЛДИГИ, ЖЕ ЖОК ЖЕРДЕН ЖОМОК ЖАРАЛБАЙТ..... 301
ТҮМӨНБАЙ БАЙЗАКОВ МЕНЕН БАРПЫ АЛЫКУЛОВДУН АКЫНДЫК ИШМЕРДҮҮЛҮКТӨРҮНДӨГҮ БИРИ-БИРИНЕ КОШКОН САЛЫМДАРЫ 306
TÜRKMEN SÖZLÜKÇÜLÜĞÜNDE İZ BIRAKANLAR 312
YUSUF AKÇURA VE TÜRKÜÇÜLÜK ANLAYIŞI..... 320
ORTA ASYA MERKEZLİ TÜRK EFSANELERİNDE RENKLER 334
ЦИВИЛИЗАЦИОННАЯ И НАЦИОНАЛЬНАЯ ИДЕНТИЧНОСТЬ В СОВРЕМЕННЫХ УСЛОВИЯХГЛОБАЛИЗАЦИИ..... 342

ER TÖŞTÜK DESTANINDAKİ STEREOTİP MOTİFLERİN ANALİZİ

Fikret TÜRKMEN

Prof. Dr., Ege Üniversitesi
Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü

Özet

Sosyolojik bir kavram olan *stereotip*, miletlerin kalıplaşmış değer yargılarını, zihniyetlerini, dünyayı algılayış biçimlerini ifade eder. Yaşanılan devir, mekân ve ilişkiler her milletin farklı *stereotip*lere (kod klişeleri) sahip olmasına neden olur. Bu durum yalnızca toplumsal ilişkilerde değil edebî ürünlerde de görülür. Bu makalede Kırgız Türklerinin meşhur destanlarından Er Töştük destanındaki stereotype özellikler taşıyan motifler ele alınıp değerlendirilecektir.

Anahtar Kelimeler: Stereotip, Kırgız Destanları, Er Töştük Destanı

ANALYSIS OF STEREOTYPE MOTIVES IN “ER TÖŞTÜK” EPOS

Abstract

As a sociological term, stereotype explains the mentalities, types of perception toward life and standard judgments of nations. The notions of era, places and relationships have resulted in having different stereotypes (cod clichés) for each nation. This situation has been observed not only in societal affairs but also in literary products. In this paper, the motives of the famous epos of Krygyz “Er Töştük”, which possess stereotypic characteristic, will be picked up and analyzed.

Keywords: Stereotype, Krygyz Eposes, Er Töştük Epos

***

Konuya girmeden önce, stereotip kavramının anlamı üzerinde durmakta fayda vardır. Özellikle bu kavramdan ne anlaşıldığını ve folklorik eserlerde hangi anlamıyla kullanıldığını açıklamak gerekmektedir. Sosyologlar, bu kavram için “İnsanları bir takım türlere ve tiplere bölmeyi ifade eden zihinsel eserlerdir ki bunlar belli özelliklerin, muayyen insanlarda mevcut sanılmasını ifade ederler.” [1] demektedirler. Bu özellikler her zaman gerçeğe veya müspet kanıtlara dayanmaz. Olması gerektiği gibi düşünürler. Basmakalıp, ancak ön yargılı basmakalıp düşüncelerdir. Stereotiplerin ayırt edici bir takım özellikleri vardır. Alelade bilgiye dayanırlar ve sözlü kültür ürünü olarak kabul edilirler. Toplumda sözlü yolla yayılırlar [2].

Bazı bilim adamları stereotiplerin sözlü olarak, bilinçsiz bir şekilde ve rastgele elde edilebileceğini ileri sürmüşlerdir. Bunlar, tecrübeden çok, kulaktan kulağa aktarılarak öğrenilen, zaman zaman gerçek ve faydalı da olabilen bilgilerdir. İnsanlar çevrelerini değerlendirirken her zaman aklî davranmazlar; duyguların, antipati ve sempatilerinin etkileriyle düşünür ve değerlendirilirler.

Stereotiplerin bir başka özelliği de tahminî ve duygusal durumu ifade eden değer yargıları olmasıdır. Ancak yargılar, gerçek olaylar arasında hüküm verme şeklindedir. Buradaki yargılar ise belki ön yargı diyebileceğimiz, gerçek belli olmadan ortaya çıkan, içeriği objektif bir gerçekle uzlaşıp uzlaşmadığı kontrol edilmemiş olan bilgiler şeklindedir. Bu bakımdan ön yargı demek daha doğru olacaktır. Yargılar ve ön yargılar, kuşaktan kuşağa miras olarak geçerler. Kültürün muhtevasında da mevcudiyetleri mutlak olan ve kaçınılamayan değerlerdir. Rasyonel ve bilimsel düşünen bir toplumda yargı sayısı artarsa, ön yargı sayısı azalır. Yani, yargı ve ön yargı daima ters orantılıdır.

Stereotipler, toplumun gelenek ve göreneklerinden meydana gelirler. Bu yüzden toplumsal inanışlar yaratırlar. Genel olarak yanlış olsalar da bu özelliklerini kaybetmezler. Hatta çoğu zaman stereotiplerde gerçeğin payı oldukça azdır. Bu yüzden haberleşme süreçlerine ve insanların kavramlaştırma eğilimlerine göre tutumlar ve kanaatler, sosyal stereotip haline gelirler. Stereotip terimi ilk defa Walter Lippmann tarafından "kafamızdaki resim" anlamında ve standardize edilmiş kalıp yargılar, basmakalıp fikirler, düşünce klişeleri ve kafamızdaki tasavvurları basitleştiren bir takım zihinsel ameliyeler olarak, muayyen olayları ve hareket tarzımızı ayarlayan davranış kurallarının tümünü, bizim muayyen olayları nasıl ve ne şekilde gözleyebileceğimizi tayin eden hazır kalıplar anlamında kullanılmıştır [3].

Bütün bu görüşler, stereotiplerin ilerleyen doğrultuda ya genelleştirme ya da özelleştirme eğilimine göre gelişmekte olduğunda birleşmektedir. İlkinde, tanıdığımız, aynı kategoride bulunan birkaç kişinin veya olayın özelliklerini bütüne teşmil ederiz. Mesela; bir etnik gruptan tanıdığımız birkaç kişiye ait ortak özelliklere bakarak, bütün etnik grubu aynı kategoriye sokarız. İkincisinde ise bir kategori hakkındaki fikrimizi ve kanaatlerimizi kişi ve olaylara atfederiz. Mesela; bazı etnik grupları peşin olarak (ön yargıyla) iyi veya kötü kabul eder ve o gruba mensup olan bütün fertleri de aynı kanaatle değerlendiririz. Bu değerlendirmelerden birincisinde özelleştirme, ikincisinde genelleştirme söz konusudur.

Biz, bu incelememizde stereotipi, çoğunluğun kabul ettiği ve ciddiye aldığı, değer olarak saygı duyduğu kavram olarak düşünüyoruz. Bunlar, sosyolojide stereotip fert ve toplum için neyse bizde de herhangi bir eserde, fert yerine bir olay, cemiyet yerine de yaratılan edebî tür aynı şeydir. Bu çalışmamızda olayların eserin bütünlüğü içinde kategorilerini tayin etmeyi, diğer olaylara göre hangi fonksiyona sahip olduğunu öğrenmeyi ve rolleri belirlemeyi deneyeceğiz.

Konumuz olan Er Töştük destanındaki stereotip olarak ele alacağımız olayları belirlemek için, önce Er Töştük destanı hakkında kısa bir bilgi verip ardından eserin özetini vermenin faydalı olacağını düşünüyoruz.

Bilindiği gibi, Er Töştük, büyük Manas dairesinin halkalarından biridir. Kahraman Er Töştük de Manas Destanı'nda onun arkadaşı olarak birkaç defa geçer, hatta mücadelelere de katılır. Fakat Er Töştük'ün maceralarında Manas'ın katılımı söz konusu olmaz. Böylece Er Töştük, döneminden ayrı olarak, kendi varlığı ile yaşayan, etkileyici şamanistik içerikli bir hikâyedir. Eserin kahramanının karakterini belirlemek oldukça zordur. Özetinde de belirteceğimiz gibi, yeraltına gitmeden önce aile bağları çok kuvvetli bir tip olan kahraman, kaçırılan sürülerini geri getirir, ailenin bütün problemleri ile ilgilenir. Kardeşlerini akrabaları ile bir araya getirir vb. Ancak daha sonra yeraltına sürgün gitmesi sırasında ve sonrasında, karısını, kardeşlerini ve diğer yakınlarını bir daha hatırlamaz görünür. Bu durum Anadolu halk hikâyelerinde de sık karşılaşılan bir karakter karmaşasıdır. Bir bakıma stereotiptir. Mesela Aşık GaripHikayesi'nde, Garip gunbette bulunduğu 7 yıl süresince sevgilisini, annesini ve kız kardeşini hatırına getirmez [4].

Er Töştük'ün bizim incelememizde kullandığımız Sayakbay Karalayev anlatmasında, Manas sahneye çıkmaz. Er Töştük, Kırgızlara komşu olan Kazaklarda "Er Töstik", Tümen Tatarlarında "Yir Töştük" adıyla varyantları olan, ancak Kırgızlarda nazım-nesir karışık diğer varyantlarda sadece nesir halinde anlatılan geniş yayılımlı bir destandır.

Kırgız Sayakbay Karalayev varyantı, 1938 yılında ünlü bir manasçıdan derlenmiş, 1956 yılında J. Taş-Temirov'un önsözüyle yayımlanmıştır. Bu varyant daha sonra P. N. Boratav ve Louis Bazin tarafından diğer iki varyantla tamir edilerek, Fransızca olarak yeniden yayımlanmıştır [5].

ISBN: 978-605-73444-6-5

ISBN: 978-605-73444-6-5

Bu kitaptaki metni, Boratav, Radloff'un 1869'da Yolay adlı bir Manasçıdan derleyip 1885'te yayımladığı metni de kullanarak eksik epizotları tamamlamış ve eklediği kısımları belirten açıklamalar yapmıştır [6].

Bu tasnife göre, Er Töştük'ün konusu kısaca şöyledir: [7]

1. Eleman, sekiz çocuklu yaşlı bir adamdır. Hayatının son demlerinde dokuzuncu çocuğu doğar ve adını Er Töştük koyarlar. Çocuk, sürüleriyle birlikte kaybolan ağabeylerini bulur ve getirir. Böylece ilk kahramanlığını göstermiş olur.

2. Eleman, dokuz oğlunu dokuz kız kardeşle evlendirmek ister ve gelinleri aramak üzere yollara düşer. Sonunda Sarabay'ın dokuz kızını bulur ve onları alıp ülkesine dönerken, yedi başlı ejderha olan ihtiyar cadı Zelmogus'a rastlar. Zelmogus, ondan hayatlarına karşılık olarak Er Töştük'ün canının ve gücünün içinde saklandığı sihirli kutuyu ister ve alır.

3. Er Töştük kutuyu geri almak için cadının peşine düşer. Karısı Kenyeke'nin armağan ettiği olağanüstü atına binerek, sihirli kutuyu kurtarır. Ancak cadı onu takip eder ve Er Töştük'ü yeraltına sürgüne gönderir.

4. Er Töştük, yeraltında her birinin ayrı bir olağanüstü gücü olan dört Mamit'e rastlar. Bunlardan biri geyikten hızlı koşar, biri uzakları işitir, biri uzağı görür, biri de denizlerin suyunu içerek bitirebilir.

5. Er Töştük, yeraltında kaplanın, ayının ve karıncanın da arkadaşı olur. Onlara iyilik eder. Onlar da sıkıştığı anda Er Töştük'e yardım edeceklerini vadederler.

6. Er Töştük, yeraltı dünyasının padişahı olan Kök Döö (Gök Dev)'nün küçük kızı Kül Ayim'e rastlar. Er Töştük'ü, daha önce rüyasında gören bu kız, ona âşık olmuştur. Kahramanımızı zorlamak ve Kök Döö'nün ülkesine getirmek için cadıyı da zaten o göndermiştir. Kül Ayim, bir plan yaparak Er Töştük'ün çoban kılığında babasının hizmetine girmesini sağlar.

Kök Döö, üç kızına, artık evlenme yaşına geldiklerini ve beğendikleri gençleri elma atarak seçmelerini öyler. Kül Ayim, elmayı kel çoban kılığındaki Er Töştük'e atar. Hükümdar memnun olmamasına rağmen, onların evlenmelerine razı olur.

7. Kök Döö'nün kızların seçtikleri damat adaylarından bir takım istekleri vardır. Bunlar:

a. Doksan adet yaban eşeği sıpası avlamak.

b. Esrarengiz şekilde kaybolan benekli kısrağın olağanüstü taylarını bulmak.

Damat adaylarından ilk ikisi başarısız olurlar. Avdan dönerlerken Kel Çoban'a dert yanarlar.

Çoban, kızgın demir üzerine oturdukları takdirde, başarının sırrını onlara vereceğini söyler.

İkinci olarak, dev bir kartalın yavrularını ejderhadan kurtarır. Bu kartalın kaçırdığı tayları geri alır ve bunları iki damat adayına verir. Fakat damat adayları, toplanan kalabalığa, tayları kendilerinin kurtarıp getirdiklerini söylerler. Tam o sırada, Er Töştük gelip arkalarını kalabalığa döndürerek, yanıklarını göstererek yalanlarını ortaya çıkarır.

Kök Döö, bu damadın tehlikeli kahraman Er Töştük olduğunu öğrenir ve onu da sınamadan geçirmek için;

a. Kızgın demirden bir başlık giymesini ister,

b. At yarışını kazanmasını ister,

c. Koşuyu kazanmasını ister,

d. Saçılmış tanelerin kısa bir sürede toplanmasını ister,

e. Kaplanla ve ayıyla mücadele etmesini ister,

ISBN: 978-605-73444-6-5

ISBN: 978-605-73444-6-5

f. Dönüşü olmayan ülkeden kırk kulplu kazanı getirmesini ister.

Er Töştük, olağanüstü güçleri olan dostları dört mamit (Muhtemelen Muhammet'ten, inanmış, ermiş, kutsal kişi gibi bir anlam ifade eder) ile kaplan, ayı, karınca ve atının yardımlarıyla bütün sınavları başarır.

Yedi başlı cadı, atın suyun dibinden çıkardığı kırk kulplu kazanla öldürülür.

8. Bu sınav sırasında dört arkadaşını öldüren ve kendisine de sandık getirme denemesini yaptıran Kara Döö'yü, sonra da Kök Döö'yü öldürür.

9. Er Töştük, iki karısı (Kül Ayim ve Biyti-Kung) ile birlikte ülkesine dönmek üzere yola çıkar.

Ancak önce yeryüzüne çıkmaları gerekmektedir. Bu görevi dev kartal yüklenir. Çıkış sırasında yiyeceği tükenen kartala Er Töştük baldırından keserek bir parça et verir.

10. Yeryüzüne çıktıktan sonra da bir çok sınamadan geçen kahramanlarımız, yolda yaralı halde bir çukura atılan Coyun-Kulak'a rastlar. Onu yanına alır, fakat kısa sürede Coyun Kulak'ın hain olduğu anlaşılır. Coyun Kulak, Er Töştük'ü öldürür ve iki karısını alıp kaçar. Ancak dev kartal, Er Töştük'ü diriltir. Töştük, Coyun Kulak'ı bulur. Onun yedi canlı olduğunu ve canlarının yedi kuşun vücudunda saklı olduğunu, ikinci karısı olan, (Kök Döö'yü sığırtmacı Tek Gözlü Döö'yü kurtaran prenses) Biyti Küng'un yardımıyla öğrenir. Yedi kuşu da öldürünce Coyun Kulak da ölür.

Sonunda Er Töştük ülkesine döner ve sadakatini isbat için hamile olarak, yedi yıl doğurmayı bekleyen Kenyeke'ye kavuşur.

Bu iskelet yapısı içinde, epik hikâye, kahramanın doğumu, evlenmesi, kayıp sürülerin ve kardeşlerin aranması, vb. bir seri stereotip motif ve sahneler ihtiva etmektedir.

Olağanüstü masallarla, hatta Anadolu halk hikâyeleri ile ortak olan pek çok motif bu kompleks destanı süslemektedir. Hatta bazı stereotip motifler, uluslararası masal repertuarlarında da yer almaktadır.

Biz bu destandaki stereotipleri W. Eberhard ve P. N. Boratav'ın hazırladıkları TTV'deki Türk

Masalları [8] ile ayrıca A. Aarne-S. Thompson'un "The Types of The Folktale" [9] ve S. Thompson'un Motif İndeks'indeki dünya masalları ile karşılaştırmayı ve analiz etmeyi deneyeceğiz. [10] "Yeraltı dünyasına inme", "prensesin kaçırılması", "olağanüstü arkadaşların tâbi tutulduğu sınavlar", "sihirli bir kuşun kanadında yer yüzüne çıkma" motifleri Aarne-Thompson'un tip katalogundaki masal tipleri arasında yer alan uluslararası stereotiplerdendir. (Aarne-Thompson No: 8. 301 A, 301 B) Aynı şekilde Türk masal tipleri arasında da TTV deki 72,77 ve 207 (III. Motif 3-5)'e uygun düşmektedir.

Er Töştük'ün yeraltı dünyasında rastladığı dev, Ay Kulak'tır. Bu kelimenin Ayı Kulak'tan bozma olduğu açıktır. Ayı Kulak, pek çok masalda karşımıza çıkan önemli bir motiftir (TTV. 146, III, 77 III, Motif I, Aath, 301 B).

Ayının, ay şeklinde bozulmuş hali, Töştük'te ikinci dev, Kun (Gün) Kulak'ın yaratılmasına yol açar. Aynı şekilde yeraltı dünyasında iki hükümdarla karşılaşır. Bunların isimleri Kırım Han ve Urum Han'dır. Er Töştük, Kırım Han'ın kızı Akçenem ve onun hizmetçisi Kuytu Küng ile evlenecektir.

Karalayev versiyonunda bu isimler, Kül Ayim ve Biyti Küng olmaktadır. Urum Han ve Kırım Han, Kök Döö'nün dünyası olan tarihî bir lokalizasyon stereotipi olarak düşünülebilir.

Karalayev varyantında Kök Döö'nün yerine Er Töştük'ten Demir Han'ın kızını getirmesini Yılanlar Kralı Jilan-Bapıt Han ister. Buna karşılık kendi kızını ona verecektir. Bu hikayelerde

ESSA III. Türk Dünyasına Katkı Sunan Şahsiyetler Uluslararası Sempozyumu
9-10 Kasım 2023
ISBN: 978-605-73444-6-5

Künge adı Kuytu Kün/Biyti Küng'ten gelmektedir. Olağanüstü kuşun adı da mitolojik bir kuş olan Simurg'dan gelen Samirik'tir. TTV'deki 72. tipteki Zümrütüanka'nın bozulmuş şeklidir.

Bütün bunlar bize stereotip olayların metin içinde veya türler arasında nasıl kullanılabildiğini göstermektedir.

"Olağanüstü arkadaşlar" stereotipi de TTV'de 215. III tipe uyar. Burada, en genç oğul ayının ayağına batan dikeni çıkarır. Karalayev varyantında ayının yerini kaplan almaktadır.

TTV 175'teki evlilik isteğinin bir meyve ile belirtilmesi motifi 175. III-Motif 6 da üç prensesin kavun göndererek evlilik isteklerini belirtmeleri şeklindedir. Karalayev varyantında, biri çürümüş, ikincisi olgunlaşmış, üçüncüsü ise henüz tam olgunlaşmamış meyveler, üç kızın da evlenme yaşlarına geldiklerini sembolize etmektedir.

Bu ve benzeri stereotipler, hem Er Töştük destanının kompozisyonunda hem de Orta Asya ve Anadolu halk masallarında yaygın olarak yer almaktadır. "Olağanüstü bir vasıta ile mekan değiştirme"nin Aşık Garip Hikâyesi'nde kahramanın Halep'ten Tiflis'e bir göz yumup açma süresinde gelmesinde olduğu gibi [11].

Bir başka stereotip de "vahşi hayvanların kahramana yardım etmesi"dir. Yeraltı dünyasında Er Töştük'e yardım eden hayvanların benzerleri Anadolu'daki "Melikşah ile Güllühan" hikayesinde karşımıza çıkar (TTV 37 ve 72. tipler). Melikşah'tan kurtulmak için, hastalanmış gibi yapan annesi, ondan vahşi aslanların bekçiliğini yaptığı bir bahçeden nar getirmesini ister. Melikşah o bahçeye gider, aslanları öldürür fakat yavrularına kıyamaz. Daha sonra yatıp uyur. Haramiler onu öldürmek istediklerinde aslan yavruları kahramanımızı kurtarır [12].

Er Töştük'te yer alan pek çok motif bize epik hikâyenin halk masalına dönüşmesini, yeni ve ileri bir evreyi göstermektedir. Aath'deki 301 A ve 302 B'deki masalların dünyada çok yaygın olduğunu görmekteyiz, Avrupa, Asya, Hindistan, Çin, Kuzey Afrika, Amerika yerlileri arasındaki anlatmaları bilim adamlarınca tahlil edilmiştir [13]. Bu tahliller, mukayeseli masal incelemeleri için de çok önemli bilgiler vermektedir.

Elbette bu kısa incelemede, bütün varyantları epizotları ve motifleriyle, stereotipleri ile incelememiz mümkün olmadığı için sadece bazı örnekler vererek dikkati çekmekle yetindik.

Sonuç

Er Töştük, Kırgızların ve bütün Türk boylarının folklorundan kaynaklanan motif ve stereotiplerden oluşmuştur. Epik bütünlük, değişik kaynaklı karmaşık elemanları, özellikle masallardaki elemanları çeken "manyetik bir merkez" durumundadır. Aslında Er Töştük'ün anlatımında epik ve epikoromanesk elemanlar birbirlerine girmiş durumdadır. Anlatımda iki ihtiyaç, anlatıcıyı yönlendirmektedir.

Bunlardan ilki epik düzenin ihtiyacıdır. Metin içinde yan yana bulunmak yerine iç içe girerek, bazen genişleyen bazen daralan metin içi bir yayılma göstermektedirler. İkincisi ise anlatıcının, anlatım üslûbunu normalleştirdiği ve kendine has kalıplaşmış (stereotip) formüllerle anlattığı, yani anlatıcının duyduğu ihtiyaçtır. Zincirleme masallarda veya epik dairelerde anlatım sırasında, her anlatım türü, kendine has özellikleri korur. Destanlar içinde, Er Töştük destanı bu bakımdan başarılı bir sentez örneğidir.

ISBN: 978-605-73444-6-5

ISBN: 978-605-73444-6-5

KAYNAKLAR

1. Mehmet Tezcan, Türklerle İlgili Stereotipler (Kalıp Değerler) ve Türk Değerleri Üzerine Bir Deneme, Ankara 1974, s. 9. (Joseph Fichter'in Sociology, U.S.A. 1966, s. 7'den naklen).
2. Roger Brown, Social Psycology, London 1965, s. 5, 179-181'den naklen; M. Tezcan. age. s. 9.
3. Nermin Abadan, Türk Halk Oyunu Yanıltıcı Klişeler, Cumhuriyet, 8 Ağustos 1965'ten naklen; M. Tezcan, age. s. 11.
4. Fikret Türkmen, Aşık Garip Hikayesi Üzerine Mukayeseli Bir Araştırma, Ankara 1974.
5. Pertev Nailî Boratav, "Aventures merveilleüses sous terre et ailleurs de Er Töshtük", Le Geant des steppes, Col. Unesco, Paris-1965.
6. Pertev Naili Boratav, Louis Bazun, Er Töştük (Yukarıdaki kitabın girişinin Türkçe çevirisi); F. Türkmen. Manas Destanı Üzerinde İncelemeler-I Çeviriler, s. 230 vd.
7. Pertev Naili Boratav, age. s. 252 vd.
8. Eberhard, Wolfram - Pertev Nailî Boratav, Typen Turkischen Volksmarchen, (İncelemede TTV şeklinde kısaltılmıştır) Wiesbaden-1953.
9. Aarne Antti - Stith Thompson, The Types of The Folktale, Helsinki-1966 (Aath olarak kısaltılmıştır.)
10. Stith Thompson, "Motif Index of Folk Literature", Tome, I-V, İndiana - London, 1955-58 (Motif olarak kısaltılmıştır).
11. Fikret Türkmen, Aşık Garip Hikayesi, Ankara 1974.
12. Otto Spies, Türk Halk Kitapları (Çev. Behçet Gönül), İstanbul 1941, s. 120 vd.
13. Pertev Naili Boratav, Er Töştük ve Halk Masalı, (F. Türkmen, Manas Destanı Üzerinde İncelemeler (Çeviriler I) Ankara, 1995, s. 257.

ESSA III. Türk Dünyasına Katkı Sunan Şahsiyetler Uluslararası Sempozyumu
9-10 Kasım 2023
ISBN: 978-605-73444-6-5

THE IMPORTANCE OF NATIONAL TRADITIONS FOR YOUNG GENERATION

Shammayeva NARBIBISH

Doctor of philological sciences, professor
Seyitnazar Seydi Turkmen State Pedagogical Institute, Turkmenistan
narbibish06@mail.ru

Abstract

This article is devoted to the analysis of the Turkmen national traditions from the point of view of their cumulative function and reflection of the nation's life. National traditions are the main means of expression social mentality, views, opinions and aesthetic experience of the nation, valuable ethnographic source to solve the problems of an ethnic history of a nation. Turkmen people set a high value on national traditions as a source of revealing ways of spiritual upgrowth of young people. Turkmen language is rich with proverbs and sayings concerning to all problems of Turkic nations' nomadic life. Faithfulness of people is a great moral heritage of Turkmen nation reflected in traditions. The content of the proverb *"Ynam bolmasa özünde, derek galmaz sözünde"* reveals the faith *'if a person does not believe himself or herself, it means that nobody believes his or her words'.* It is difficult to live without faith. To lose faith in somebody means equals to the death. Mahtymkuli's verses *"Birew bilen aşna bolaý diýseňiz, Owwal ykrarynda duruşyn görüň"* shows us *"if you want to be a friend, first check if he can keep his word"*. Behavior of our ancestors and their moral character is a model behavior for the Turkmens' young generation.

Keywords: National traditions, aesthetic experience, spiritual upgrowth, moral heritage, lose\gain faith in somebody

***

MILLI DÄP-DESSURLARYŇ ÝAŞLAR ÜÇIN ÄHMIÝETI

Salam Gadyrly alymlar, hanymlar we jenaplar!

Bu günki Simpozium Saýyn Süleýman Kaýypowyň Türk Dünýäsi üçin ylymda eden hyzmatlarynyň şanyna bagyşlanyp, Türki dilli alymlaryň başyny jemlemäge, olaryň ylym dünýäsinde hyzmatdaşlygyny berkitmäge gönükdirilen dabara diýip hasap edýärin. Bu babatda hemmämize agzybirlik arzuw edip, beýik alym, folklor meselesinde köp çorba sowadan egindeşimiz Suleýman Kaýypow -da Turki dilli milletler üçin eden hyzmatlarynyň eşretini we Jan saglygyny, maşgala abadançylygyny, çagalarynyň eýgiligini görmegini beýik Biribardan dileýärin!

Men 6 ýyllap Gyrgyzstanda, Jysyp Balasagyn Milli Uniwersitetinde we Gyrgyz –Türk "Manas" uniwersitetinde işledim. Ilki bilen Bibiüýne eje Oryzbaýewany, akademigiň beýik adamkärçiligini ýatlaly. Bile işläp, dogan bolan işdeşlerim Şarşenowa Rawşan Malaýewna, Derbişewa Zamira Kasymbekowna, Karaýewa Zinaida, Isabekowa Bibianara, Çolpon Naýmanowa ; dissertasion sowetlere bile gatnaşan alymlar Bekbolaýew Amangeldy Abdyjaparowiç, Sydykow Jenişbay Kydyralyewiç, Joldaşbaýew agaý, Kadyraly Konkobaýew Şerali Japbarow, , Turusbek Marazykow, Zulpukarow, Sadykow, Abdullaýew. Öz aspirantlaryma we meniň ýolbaşçylymda kandidatlyk dissertasiýany goran Aýida Askabekowna Kasiýewa, Bagtygul Baltabaýewna Narmatowa, Fatyma Ibrahim Ahmed al Menoufi gyzgyn salam ýollaýaryn. Gyrgyz halkyna agzybirlik we asuda asman arzuw edýärin!

Halkyň durmuşyna, medeniýetine we nesilleriň ahlak häsiýetine esaslanýan milletiň ruhuny görkezýän halk sungatynyň gadymy çeşmeleriniň dürlüligi we baýlygy hemmelere mälimdir. Halk döredijiligi, köp asyrlaryň dowamynda adamyň ruhy

ISBN: 978-605-73444-6-5

ISBN: 978-605-73444-6-5

dünýäsini kemala getirýän ýeke-täk serişde hökmünde milli dili kämilleşdirmegiň aýratyn baý çeşmesi bolup hyzmat edýär. Ata-babalarymyzyň döreden ruhy gymmatlyklarynyň arasynda "Gorkut Ata", "Görogly", Döwletýar ýaly türkmeniň eposlary, atalar- sözleri, nakyllar geçmiş hakykaty milli obrazlaryň üsti bilen beýan edip, halkyň taryhyny suratlandyrýan hazyna hökmünde mynasyp orny eýeleýär.

Türkmeniň aňyýetinde ýer alan mesele bu ýaş nesle berilýän terbiýede ylym-bilim düşünjesi. Hemmä mälim bolşy ýaly, ylym –jemgyýetiň öndüriji güýji, durmuşy abatlaýjy we milletiň ösüşini kepillendiriji hökmünde adam aňynyň miwesi hasaplanýar. "Ylymsyz döwlet –otsyz ojak" diýip, türkmen ýöne ýerden aýtmaýar. Türkmen ylma -bilime suwsan millet. Türkmen dilindäki "bilegi ýogyn birini ýykar, bilimi ýogyn müňüni" diýen nakyl bilimiň-ylmyň durmuşyň şamçyragydygyny görkezýär we ýaşlara ylym nirede bolsa şony çöpläp almalydygyny ündeýän ýol-ýörelge bolup hyzmat edýär.

Türkmeniň görnükli şahyry Döwletmämmet Azadynyň şygryýetinde "Ylma" beýik baha berilýär. Söz ussady, akyldar şahyr Döwletmämmet Azady milletiň pähim-paýhasyny, päk kalbyny, halkyň keşbini şygryýet äleminde teswirläp, türkmeniň ylma goýýan sarpasyny parlak ýyldyza dönderdi.

Döwletmämmet Azadynyň döredijiligi dünýä özbaşdak akyl ýetirmäge çalyşmak, ýagşyny-ýamany tanamak, çagalykdan özüňi dogry alyp barmak ýaly ýönekey düşünjeleri adam aňyna ýetirmek bilen birlikde, ylym öwrenmek, tire-taýpa agzybirligini saklamak, imanly bolmak ýaly umumadamzat meselelerini-de öz içine alýar. Döwletmämmet Azadynyň ylym hakynda ýazylan goşgusy çeperçiligi, stilistik serişdelere baýlygy, obrazlara ýugrulan metaforalar bilen haýrana galdyrýar.

Bes amalsyz alym ogşar jahyla?
Nefgy ýetmez ylmydan hergiz ile
    Ýagny bil haýwany andan ýagşyrak,
    Bolsa aklyň bolawer andan ýyrak!
Alym kim agmalydan ýokdyr nyşan,
Göwredir kim ýok turur içinde jan!
    Eý byradar, Hak söz ermiş ýagşylyk,
    Hoş söz ile eýlegil ýagşy gylyk!
Bes ylym dürdür, anyň ýok gymmaty,
Hak aňa berdi begaýat hümmeti.
    Sahyby gündüz isedir, ylym Gün!
    Açyk eýlär görmäge batyl gözüň.
Sahyby gije bolursa, Aýdyr ol!
Röwşen olgaý hem ýaman, hem ýagşy ýol
    Eýesin ger gije diýseň, ol – çyrag!
    Çölge ogşatsaň eýesin, ol – bulag.
    Göwre bolsa eýesi, ol janydyr.
    Eýesi il diýseň, ol soltanydyr.

ISBN: 978-605-73444-6-5

ISBN: 978-605-73444-6-5

Eýesi jan bolsa, ol imanydyr,
Eýesi dert bolsa ol dermanydyr.
Ger guş bolsa, bu ylymdyr ganaty,
Hem ylymdyr jümle älem zynaty!

"Ýagny bil haýwany andan ýagşyrak", "Göwredir kim ýok turur içinde jan!"

Şu bentlerde meňzetme ulanylyp, ylmyndan peýda ýok alym haýwana, jansyz göwrä meňzedilýär. *"Dür"* sözi metafora hökmünde "*ylym dürdür"*diýen jumlede ulanylýar. Şu goşgunyň içinde birnäçe metaforalar ussatlyk bilen ulanylyp, ylmyň tutýan beýik ornuny görkezýär, olar: *"ylym Gün!", "Aýdyr ol!". "ol – çyrag!", "ol – bulag", "ol janydyr", "ol soltanydyr", "ol imanydyr", "ol dermanydyr", "ylymdyr ganaty", "Hem ylymdyr jümle älem zynaty"*

Döwletmämmet Azady öz döwrüniň uly şahyry, abraýly sahsyýeti bolandygyna, Magtymguly Pyragy ýaly dünýä belli şahyryň hem pederi, hem mugallymydygy güwä geçýär. Onyň baý kitaphanasy egindeşlerine we şägirtlerine ylymlar dünýäsine aralaşmaga giň mümkinçilik berýär.

Döwletmämmet Azadynyň gosgysynda ylma goýulýan sarpanyň örän beýikligi ylmyň şol döwürde tutýan ornuny kesgitlemäge we ylmyň akabasynyň gözbaşyny yzarlamaga bize tutaryk boldy. Şu maksat bilen Muhammet Gazalynyň "Ylym barada kitap" diýen eseri bilen tanyşdyk. Gazaly öz eserinde "Men kitaby ylym baradaky söz bilen açdym. Çünki, ylym örän möhüm ruhy gymmatlykdyr. Pygamber alaýhyssalam: «Ylym öwrenmeklik her bir musulmana parzdyr» diýdi. Maksadym peýdaly ylym bilen peýdasyz ylmyň arasynda tapawut goýmakdyr. Çünki Pygamber alaýhyssalam: «Biz peýda bermeýän ylymdan goramaklygy üçin Taňrydan pena soraýarys» diýipdir. Şeýle hem döwrümiziň adamlarynyň dürs zatlary nädürs zatlardan aýyl-saýyl etmän, olaryň salgyma kowalaşyp, ters ýola düşüp, ylym hozunyň gaty gabygy bilen çäklenip, dogry ýoldan aýrylandyklaryny äşgär etmekdir."- diýip belleýär. Pygamber alaýhyssalam: «Ylym abraýly adamyň hormatyny artdyrýar we bendäniň ruhy kuwwatyny patyşanyň derejesine göterýär» diýdi

Indi öten zamanlar ýaşan mertebeli şahslaryň we alymlaryň ylym barada aýdan sözlerinden mysallary getireliň:

Aly ibn Abu Talyp (goý, Beýik Taňry ondan razy bolsun!) Kumeýle[1] ýüzlenip: «Eý Kumeýl! Ylym baýlykdan haýyrlyrakdyr. Çünki ylym seni gorar, sen bolsa baýlygy gorarsyň. Ylym häkimdir, baýlyk bolsa onuň höküm edýän raýatydyr. Baýlyk harç edilmek bilen kemeler, ylym harç edilmek bilen köpeler» diýdi. Aly ibn Abu Talyp (goý, Beýik Taňry ondan razy bolsun!) ýene: «Alym yhlas bilen namaz okaýan hem oraza tutýan bendeden haýyrlyrakdyr. Alym ölse yslamda deşik emele geler. Ol deşigi diňe yzynda galan şägirtleri ýapar» diýdi. Aly ibn Abu Talyp (goý, Beýik Taňry ondan razy bolsun!) ýene şygyr bilen şeýle aýtdy:

Göz guwanjy alymdyr jahanda bu ynsanyň,
Çünki salgysyn berer bozuk ýolda entäniň.

[1] Kumeýl ibn Abdylla Nahgy – Hezreti Alynyň ýaranlarynyň biri.

ISBN: 978-605-73444-6-5

ISBN: 978-605-73444-6-5

Mertebesi deň däldir ylym bilen dünýäniň,
Bu sebäpden duşmany alym bolar nadanyň.

Baky dirilik bolar muzdy alym bendäniň,
Ölüdir diri wagty, ömri nadan ýaşanyň.

Belläp geçişimiz ýaly, türkmen dilinde ylym bilim bilen bagly birnäçe nakyllar türkmenleriň ylma, bilime teşnedigine şaýatlyk edýär. Magtymguly şahyr bu nakyllaryň hakykatdygyny aşakdaky sözleri bilen tassyklaýar. *Alymlara uýsaň, açylar gözüň. Jahyllara uýsaň, kör dek bolarsen*. *Many söz aňlamaz biakyl adam Danalaryň aýdan sözüne degmez.*

Şahyr bilermen, hünärli, alym adamlar bilen hemsöhbet bolmagy, köp okap, köp bilmegi we nadan, sowatsyz, sam-sam adamlardan uzak durmagy nygtaýar. Bilimli, eli hünärli, paýhasly alym adamlara türkmen halky tarapyndan ýokary baha berilýär we alym bolmak güýçli şahsyýetiň ajaýyp aýratynlyklaryndan biri hasaplanýar. Dana şahyrymyz "*SÖHBET ÝAGŞYDYR*"goşgusynda *Adam bolsaň, gulak goýgul öwüde, Alymlar ýanynda söhbet ýagşydyr. Atarman-çaparman algyr ýigide, Ýeri gelse aman-nurbat ýagşydyr.*

Türkmeniň aňyýetinde ýer alan ýene bir mesele bu ýaş nesle berilýän terbiýede mert-namart düşünjesi. Beýik söz ussady Magtymguly öz goşgularynda türkmenleriň estetiki we ruhy dünýäsini açyp görkezmek üçin dürli stilistik serişdeleri, durnukly söz düzümlerini, çuňňur duýgulary beýan etmekde türkmene mahsus obrazlary ussatlyk bilen ulanýar. Türkmen durmuşynyň ajaýyp pelsepesini ýüze çykarýan goşgy setirleri, janly obrazlar arkaly okyjynyň hyýalynda türkmeniň geçmişini, geljegini, ajy aýralygy, süýji muhabbeti janlandyrýar.

Magtymguly atamyzyň "mert-namart" düşünjelerini türkmeniň durmuşyna baglanyşykda suratlandyryşy, aýratynam iki düşünjäni, ýiti pyçak bilen kesen ýaly, çürt-kesik tapawutlandyryşy, maşgala terbiýesiniň üsti bilen asyrlardan-asyrlara geçip, milletiň aňynda ebedilik galýar.Mysal üçin, *Söweşde gerek ussatlar, Şir ýürekli, algyr gurtlar. Ýagy görende, namartlar, Näçaglap, arwat görüner*. .[5, 184 sah.]

Akyldar şahyr *şir ýürekli, algyr* epitetleriň we *ussatlar*, *gurtlar* oňyn täsirli metaforalaryň üsti bilen mert ýigitleriň tarypyny ýetirse, *namartlar arwat görüner* meňzetmäniň üsti bilen hakyky söweş bolanda namart, gorkak ýigitleriň aýaldan tapawudynyň ýokdugyny paş edýär.

Türkmen halky erkek kişi barada Magtymgulynyň dili bilen '*Oguldyr döwletiň başy*' diýip, ýöne ýere aýtmaýar. Erkek oglan ýigit çykanda, ol ata-enesiniň daýanjy, mert, il halar, hoşgylaw, il-ýurdyň goragy hasaplanýar. Şonuň üçinem namart, gorkaklar, elinden iş gelmeýän biwepa, ar-namyssyz nalajedeýinler türkmen milleti tarapyndan ýazgarylýar. Magtymguly şahyryň ***Baş üstüne*** goşgusynda namart adamyň häsyýeti ussatlyk bilen suratlandyrylýar.

Namart kimdir, biler bolsaň,
Ne diýseň, diýr «Baş üstüne!»
Azmaýyşyn kylar bolsaň
Hiç tapylmaz iş üstünde

Murtun towlap, heryan tartar,
Haýbaty peleňden artar,
Gök dek gürlär, damak ýyrtar
Häzir bolan aş üstünde

Aşyrpur Meredowyň 1997 ýylda çykaran Magtymgulynyň düşündirişli sözlüginde '*Azmaýyşyn kylar bolsaň*' diýen jümledäki '*azmaýyş*' söziniň terjimesi *synag, barlag,*

ISBN: 978-605-73444-6-5

ISBN: 978-605-73444-6-5

derňew, tejribe – görnüşinde berlipdir,[4. sah.43] ýagny, namardyň sözüne ynam ýoklugyny, ikinji bentdäki, *Haýbaty peleňden artar, Gök dek gürlär, damak ýyrtar* metaforalar, özüniň zähmeti siňmedik, taýýar aşa bekewül bolmaga öwrenen binamysy suratlandyrýar. Üçünji bent hem tutuşlygyna meňzetmäniň üsti bilen ýokardaky pikiri tekrarlaýar, *Aş üstünde alp dek arlar, Ýersiz-ýere har dek harlar, Her tilki bir şir dek gürlär. Myrdar ölen läş üstünde.*

Bu goşgunyň sonky iki bendinde Magtymguly şahyr ýigitlere öwüt berýän, ýol görkezýän äheňde şeýle diýýär, *Ynsabyn elden byrakmaz, Mälim, adamlykdan çykmaz, Bu sözüm haýwana ýokmaz, Adam saklar güwş üstünde. Magtymguly, söweş bolar, Ýigidiň syry paş bolar,Ýa baş berer, ýa baş alar, Goçaklar ýoldaş üstünde. [5, 184 sah.]*

Söhbet ýagşydyr goşgusynda-da oňat gylyklary ýaran edinmegi ündeýär, *Zynhar, kast etmegil iýdigiň nana, Köňlüň haýra bagla, sydkyň – imana, Hiç azar bermegil bir musulmana, Ogry ärden, bir dogry it ýagşydyr*.

Ýaş ýigidiň akyl-huşy barada, akyldar şahyrymyz şeýle diýýär, *Akylsyz ärler zer bilen, Ýazylan bet hata meňzär. .[5, 185 sah.], Söz manysyn aňmaz adam, Bir guýruksyz ite meňzär. .[5, 186 sah.] It zeriň minnetin çekmez, Aňlamaza sözüm ýokmaz, Köňlüň islän işler çykmaz, Nan ýagysy – kärsiz ärden.* Şu setirdäki "*nan ýagysy*" diýen, jümläniň türkmen dilindäki "*nan geldi gaç, bidöwlet*" diýen ýene bir sinoniminiň barlygy, milletiň işden gaçýan, namart-nalajedeýin nadanlary pisleýändigini̇ň alamatydyr.

Beýik söz ussady **ýaşlaryň terbiýesine uly üns bermelidigini**, olaryň köpçülikde özüni alyp barşy, ululara hormat goýşy, wadasyna wepalylygy bilen berk baglydyny şu setirleriň üsti bilen mälim edýär. *Bir ýigitniň aslyn bileý diýseňiz, märekede oturyp-turuşyn görüň. Birew bilen aşna bolaý diýseňiz, Owwal ykrarynda duruşyn görüň.*

Magtymguly atamyz terbiýäniň manysy hasaplanýan **mert-namart** düşünjeleriniň aratapawuduny şu aşakdaky setirler bilen düşündirýär, *Mert çykar myhmana güler ýüz bilen, namardyň myhmandan gaçyşyn görüň; Ýamana öwüt hebesdir, Ýagşy äre bir söz besdir; Hiç azar bermegil bir musulmana, Ogry ärden, bir dogry it ýagşydyr; Bimanynyň sözi janyňdan öter, Gybat edip, özi günäge batar, Ýamanyň zyýany iline ýeter, Nadanyň peýdasy özüne degmez*.

Ýiti täsirli obrazlar arkaly, beýik dana şahyrymyz, mert ýigitlere allanyň edenine şükür etmelidigini, hünär öwrenip, onuň bilen durmuşyňy abatlamalydygyny, ýagşy işlere baş goşmalydygyny maslahat berýär, *Magtymguly, niçik geçse rozygär, Haka şükr et, barma namarda zynhar, Ýok döwletden ýegdir, bolsa bir hünär, Müň hünärden zerre döwlet ýagşydyr.*

Magtymguly Pyragy ýaşlara ýüzlenip, ýaman adama ýoldaş bolsaň ýoldan uruljakdygyňa, ilki özüňe hormat goýsaň, adamyň gadryny biljekdigiňe göz ýetirmelidigini şu setirlerde sünnäleýär, *Hemra bolup oturmagyl pis bile, Poha degseň, beýniň dolar ys bile, Göwher daşyn ýüzük etseň mis bile, Gymmaty egsilmez, hormat ýagşydyr*. *"ATÇA BOLMAZ"* goşgusynda, *har - bedasyl, at- asylzat* metaforalary ulanmak bilen ýagşyny-ýamany göz öňümizde janlandyrýar, *Haryň işi hardyr, dostlar, Müň magtasaň, atça bolmaz. Bedasyla emel ýetse, Biliň, asylzatça bolmaz. .[5, 187 sah.]*

Mertlik-namartlygyň gözbaşy ýaşlykdan alan terbiýäňe baglydygyny "*KÖÝMÄN ÝIGIDE*"diýen goşguda çürt-kesik aýdylýar, *Ulalanda iş hoş gelmez, Ýaşlykda köýmän ýigide. Döwlet gelse, özün bilmez, Dogaly doýman ýigide.* Şu setirdäki "*dogal*"sözi adamyň tebigatyny, aslyny, gözüniň doklugyny aňladýar. Eger-de maşgalada pespälligi, şükürli bolmagy çaganyň gursagyna guýmasaň, gözaçlyga öwrenen adamyň gözüni doýrup

ISBN: 978-605-73444-6-5

ISBN: 978-605-73444-6-5

bolmaýanlygyny görkezýär. *Magtymguly, ýoldan çykmaz, Ýamana ýagşy söz ýakmaz, Müň söz aýtsaň, biri ýokmaz, Taňrysy guýman ýigide [5, 188 sah.].* Bu goşgy setirlerinde dana şahyrymyz adama akyl tebigat tarapdan berilmese, ýagny türkmeniň nakyllaryndaky "guýma gursak bolmasa, dürtme gursak neýlesin" diýlişi ýaly, akylsyz nadanlara aýtdyňam, aýtmadyňam bir, söz zaýalanyňa, janyňy ýakanyňa degmeýändigini sada sözler bilen milletiň aňyna guýýar.

Namart bilen ýoldaş bolmazlyga çagyrýan goşgy bentlerinde, *Il içinde özün öwer, Dil dumany başdan agar, Ýagyda nogsany deger, Namartlar ýoldaş bolmasyn*; *Gördük saýy köňül sowar, Sabyrsyz-kararsyz ärden. Yssy beren köpek ýegdir, Uýatsyz-ykrarsyz ärden; Hak, pygamber, halk bizardyr, Sözi ygtybarsyz ärden,* diýmek bilen Magtymguly atamyz namartlary tanamaga, olaryň hüý-häsiýetlerini ýiti, ötgür sözler bilen açyp görkezýär.

Magtymguly Pyragynyň öwüt-ündew häsiýetli goşgulary ýaş nesli il halar hoşgylaw, mert ýigitler edip terbiýelemäge gönükdirilendir, sebäbi ol her bir namardyň il içinde at-abraýynyň ýoklygyny, uýatsyz-ykrarsyz bihepbäniň itçe görülmeýänligini ýaşlykdan aňyna siňdirip, ýagşylara meňzejek bolmaga ymtylar, at-abraý gazanjak bolup bir işiň başyny tutar, hünär öwrenjek bolar.

Ýaş nesliň edep-terbiýesini dogry ýola goýmak ilki maşgaladan başlanýar, diýmek ilki bilen Magtymgulyny maşgaladan gözlemek gerek. Her bir maşgala geljekki nesliniň bagtyny gözlese, onda ol hökman Magtymguly atamyzyň öwüt-ündewlerine uýmalydyr we ony ýaş nesle siňdirmelidir.

Ýaş nesliň ikinji öýi mekdepdir, mekdepde mugallym öz çagalary ýaly görýän, eýjejik gyz-oglanlara öz söýgüsini Magtymguly dananyň sözleri bilen duýdursa, onuň jümleleri bilen edep-terbiýä ulaşdyrsa, onuň nakyllary bilen ýagşyny-ýamany, merdi-namardy tanatsa, şu ýagdaýda biz geljek neslimize ynamymyz artar.

Durmuş aňsat däl, ýaş nesil durmuşa özbaşdak gadam basanda-da ýan kitaby Magtymguly Pyragy bolsa onda ol hiç haçan ýoluny ýitirmez. Magtymgula üýsaň açylar gözüň!

ULANYLAN EDEBIÝATLAR

1. Babaýew K. Türkmen diliniň stilistikasy. Aşgabat "Magaryf", 1989.
2. Galperin I.R. Stylistics. Moscow "Higher School", 1977.
3. Кузьмин С.С. Оценочность в английской фразеологии и контекст: Дис. ...канд. филол. наук. – М., 1980.
4. Meredow A. Magtymgulynyň düşündirişli sözlügi – Gonbe D. Kabus, 1997.
5. Magtymguly Saýlanan eserler. Aşgabat, 1978.

ESSA III. Türk Dünyasına Katkı Sunan Şahsiyetler Uluslararası Sempozyumu
9-10 Kasım 2023
ISBN: 978-605-73444-6-5

TÜRK DÜNYASININ GELECEĞİ BAĞLAMINDA HALKBİLİMİNİN YERİ VE ÖNEMİ ÜZERİNE TESPİTLER

Prof. Dr. Özkul ÇOBANOĞLU

Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi
Türk Halkbilimi Bölümü, ozkulcobanoglu@yahoo.com
ozkul@hacettepe.edu.tr, DOI-ORCID:0000-0002-1409-4197

Özet

Türk dünyası, 20 milyon kilometrekarelik yüz ölçümü ve Türk dilinin farklı lehçe, şive ve ağızlarını konuşan ve yüzyıllardır birkaç yazı diliyle yazan devasa bir olgular bütünü ve en az birkaç tarih çizgisiyle akan bir olaylar okyanusudur. Böylesine devasa bir olgular ve olaylar silsilesini söz konusu Türk boyları ve topluluklarının her şeye ama her şeye rağmen bir arada ve beraberce yaşama istekleri tasada, sevinç ve kıvançta bir ve beraber olmaya dayalı kardeşlik duygularının zayıflamak şöyle dursun her geçen gün daha da güçlenmesi nedeniyle "Türk dünyası" olarak adlandırıldığını ve bu kullanımın giderek yaygınlaştığını görüyoruz. İngilizlerin Commonwealth'ı, Arap, Portekiz, İspanyol hatta Rus dünyası gibi kullanımlar ve bu yapıları ayakta tutan güçlendiren profesyonel kurum ve kuruluşlar mevcuttur. Bu bağlamda, Türk dünyasının daha sıkı entegrasyon ve sosyo-kültürel, askeri, siyasi, diplomatik alanlarda profesyonel işbirliği ve yardımlaşma amaçlı yapılabileceklerin başında aynı kültürel köklerden kaynaklanan gelenek ve göreneklerimizin tespit ve tahlil edilerek yeni ve ortak tasarım ve yaratmaların kaynağını oluşturması ortak geleceğimiz için olmazsa olmaz konumundadır. Bu ortak amaca yöneliş ve yürüyüşte Halkbilimi disiplininin disiplinlerarası bakış açısıyla yapabilecekleri bağlamında yeri ve önemi ele alınarak değerlendirilecektir.

Anahtar kelimeler: Türk dünyası, Halkbilimi, coğrafya, kültür, sosyo-kültürel entegrasyon.

FINDINGS ON THE PLACE AND IMPORTANCE OF FOLKLORE IN THE CONTEXT OF THE FUTURE OF THE TURKISH WORLD

Abstract

The Turkish world is an ocean of events, flowing with at least a few historical lines, with an area of 20 million square kilometers and a huge body of facts that speak different dialects, accents and dialects of the Turkish language and have written in several written languages for centuries. We see that such a huge array of facts and events is called the "Turkish world" because of the desire of these Turkish tribes and communities to live together despite everything, and the feelings of brotherhood based on being together in sorrow, joy and happiness, not only weakening, but getting stronger day by day, and this usage is becoming more and more widespread. There are uses such as the Commonwealth of the British, the Arab, Portuguese, Spanish and even the Russian world, and professional institutions and organizations that sustain and strengthen these structures. In this context, it is indispensable for our common future that the Turkish world should identify and analyze our traditions and customs originating from the same cultural roots, forming the source of new and common designs and creations, at the beginning of the things that can be done for tighter integration and professional cooperation and cooperation in socio-cultural, military, political and diplomatic fields. In this direction and march towards a common goal, the place and importance of Folklore in the context of what the discipline can do with ethnology, anthropology, linguistics and other socio-cultural humanities and interdisciplinary perspectives will be evaluated.

Keywords: Turkish world, Folklore, geography, culture, socio-cultural integration.

***

Çalışmamızın konusunu Türk dünyasının daha sıkı entegrasyon ve sosyo-kültürel, askeri, siyasi, diplomatik alanlarda ortak menfaat ve geleceğe bağlı profesyonel işbirliği ve yardımlaşma amaçlı yapılabileceklerin başında aynı kültürel köklerden kaynaklanan gelenek ve göreneklerimizin tespit ve tahlil edilerek yeni ve ortak tasarım ve yaratmaların

ISBN: 978-605-73444-6-5

ISBN: 978-605-73444-6-5

kaynağını oluşturmasıdır. Bildirimizde bu ortak amaca yöneliş ve yürüyüşte Halkbilimi disiplininin disiplinlerarası bir bakış açısıyla yapabilecekleri bağlamında yeri ve önemi ele alınarak değerlendirilecektir.

Bu bağlamda, konuyu öncelikle Türkiye ve Türk dünyasında kültürün durumuna dair tespitlerle işe başlayabiliriz. Bilindiği gibi Türkiye son 200 yıldır önceleri "Islahat" daha sonraları "Batılılaşma" ve "Çağdaşlaşma" program ve politikalarıyla pek çok serbest ve zorunlu kültürel iktibaslar ve değişmeler yaşamış ve pek çok bakımdan da kendini yenileyebilmiş bir ülkedir. Bütün bu zorunlu ve serbest kültür değişmelerini yaşamasına ve Erol Güngör'ün (1982b) ifadesiyle bu süreçte aydınlarının çoğu zaman kendisini ihmal etmesine veya yeterince sahip çıkmamasına rağmen Türk millî kültürü yaşamaya devam etmekte, asırlardan ve nesillerden beri devam edegelen pek çok geleneksel kültürel değerimiz yok olmaya karşı direnmeye devam etmektedir. Ancak, en az 10.000 yıllık bir geçmişin ürünü olan Türk millî kültürünün yok olmaya karşı direnişi ve kendini yenileme ve yaşama direnci sonsuza kadar devam edemez. Söz konusu kültürel direnmenin ve direncin, küresel bazda ve inanılmaz bir hızla gelen ulusal sınırları kolayca aşmak ne kelime, tanımayan dahası tarumar eden kültür değişmelerine karşı "Saldım çayıra Mevla'm kayıra" tavrıyla bilimsel kılavuzluktan ve aydın ihtimamından ve de ekonomik kaynaklardan mahrum bırakılması halinde er ya da geç kırılacağı aşikârdır.

Dahası bu süreçte, Türkiye Cumhuriyeti Devleti gerek erken döneminde gerekse Soğuk Savaş boyunca ısrarla kendisini, iç ve dış politikasında "Türk Dünyası" fikrinden uzaklaştırmıştır (Köstem 2010). Ancak, 1991'de Sovyetler Birliği'nin çökmesiyle birlikte "Türk Dünyası" fikri kendiliğinden ve Türkiye Cumhuriyeti için bile tek yönlü bir aktör olarak hayatından uzaklaştırılamaz bir şekilde doğmuştur. Bir başka ifadeyle "Türk Dünyası" fikri bugün öyle bir gerçektir ki, Türkiye Cumhuriyeti geçmişte olduğu gibi kendisini tamamen uzaklaştırmaya çalışsa bile geçmişte yapabildiğinin %10'na dahi ulaşabilmesi mümkün değildir. Bu durumun en büyük iki nedeninden birisi geçmişin meşhur "Demirperde"sinin (İron curtain) paramparça oluşuyla yüzyıl hatta bin yıl sonra karşılaşan Türk soylu halkların "kardeş"liklerini keşfi ve bunun bir tasarım olmanın çok ötesinde som bir gerçek ve mutlu bir gelecek için yürünmesi gereken bir kader hattı oluşunun şuuruna varıştır. İkinci nedense alternatif kader hattı olarak dayatılan "küreselleşme"nin (globalization), eğer bir kez daha Oğuz Han'ın meşhur öğüdünü tutmaz ve birleşmezlerse, pek çok Türk halkı için çok yakın bir gelecekte yok oluş anlamı taşıyan sosyo-kültürel asimilasyonlardır.

Dilini, dinini, geleneğini, göreneğini, tarihini ve kimliğini kaybetmiş olarak uluslar mozaiği içinde eriyip yok olma anlamında bir küreselleşme, Türk soylu halklar veya Türk dünyası için tamamen yakan ve yok eden nükleer bir felâketten farksızdır. Bir başka ifadeyle 21. yüzyılda dünya, bir yönden küreselleşir ve bütünleşirken diğer yönden de yeni kutuplaşmalarla bölünüp parçalanmaktadır. Bu merkezkaç uluslararası faktörlere bağlı olarak meydana gelecek olaylardan en az zararla çıkabilmesi hatta kârlı çıkan olabilmesi için Türk dünyası birleşip bütünleşmesi gerekmektedir. Hiç şüphesiz bu "Türk bütünleşmesi" veya "Birleşik Türk Devletleri Projesi"nin temeli, binlerce yıllık aynı kültürel temellere sahip olmakta yatmaktadır. Türk dünyasının geleceği de bu ortak sosyo-kültürel geçmişi üzerine inşa edilebilir. Bu bağlamda, dünya Türklüğünün veya Türk dünyasının kısa vadeli taktik bir pakt veya ittifak bütünleşmesinden ziyade ucu sonsuza kadar açık uzun vadeli bir bütünleşme veya entegrasyon peşinde olduğunun bilincine varmalı ve böyle bir bütünleşmenin ortak çimentosunun ancak ve ancak ortak sosyo-kültürel değerler veya kültür olduğunu hiç unutmamalıyız. Halkbiliminin kılavuzluğunda oradan yola çıkmalıyız.

ISBN: 978-605-73444-6-5

ISBN: 978-605-73444-6-5

O halde, geleceğe doğru yürünecek yol stratejik olarak Avrupa veya Arap Birliği olamaz. Bunlar ancak belirli dönemlerde ve ara amaçlara yönelik taktik arayışlar ve yönelişler olabilir. Bu bağlamda, özellikle Çin hegemonyasına ve Avrupa Birliği yayılmacılığına karşı tarihte ilk olarak bir Türk ve Rus barışının hatta pakt veya ittifakının gerçekleşebilme ihtimali ve gereği vardır. "Avrasya Birliği" olarak adlandırılabilecek böyle bir yapının ilk olmazsa olmaz ilkesi Rusların gayrı Slav halkları özellikle de Türk soylu halkları sosyo-kültürel var oluş biçim ve birimleri olarak kendilerine eşit kabul etmeleridir. Bu durum Pan-Rus ve Pan-Slav ideolojileri doğrultusunda 1552 Kazan Hanlığının çöküşünden beri Türk Dünyası coğrafyasının önemli bir kısmını işgal eden ve yüzyıllarca yöneten Rusların, Jirinovskivâri fanatik, hayalperest ütopik Rus milliyetçileri için kabulü kolay olmayabilir. Aynı şey "moskof mezalimi" söylemi içinde yetişen hayalperest veya ütopik Türk milliyetçileri için de geçerlidir. Yüzlerce yıllık söz konusu düşünce ve hareket kalıplarını bir çırpıda kırmak ve değiştirmek kolay değildir. Ancak milletlerinin yüzlerce yıl devam eden savaş ve barışlarından kendilerinden çok Avrupa ve Atlantik ötesi uzantılarının yararlandığını idrak ettikleri ve ortak menfaatlerinin eşitler arasında bir Türk-Rus dostluğu ve barışından geçtiğine karar verdikleri gün "Avrasya Birliği" çok ciddi bir seçenek haline dönüşecektir. Bunun olması veya olmaması halinde de yani her hâlükârda "Türk Birliği" veya "Türk Dünyası"nın sosyo-kültürel bütünleşmesi ve entegrasyonu, Türk soylu halkların en önemli var oluş ve var ediş tasarımı olarak ortaya çıkmaktadır. Bu gerçeği idrak edip ona doğru planlı ve programlı bir biçimde yürümek ve bu süreci reel politikten kopmadan idare etmek son derece ama son derece önemli ve gereklidir.

Türk dünyasının sosyo-kültürel bütünleşmesinin temel dinamikleri ve bunlara istinaden yapılması gereken kavramsal, kuramsal ve kurumsal hazırlıklar konusundaki düşünce ve görüşlerimiz şu şekilde özetlenebilir: Bilindiği gibi manevî değerler, bir milletin kültürünü diğer milletlerin kültüründen ayırt ettirir ve ona kendi özelliğini verirler. Bir toplumun millî kimliği oluşturan temel değerler onun manevî değerleridir. Manevî değerleri bir toplumun kıymet hükümleri, inançları, müşterek ülküleri, dil, tarih şuuru, dünya görüşü, halk veya millî felsefesi gibi en başta gelen unsurlar olarak sıralamak mümkündür. Dahası ve en önemlisi bu manevî unsurlar, sosyolojik manada en büyük grup olarak vasıflandırabileceğimiz "cemiyet"in (society) dağılmasını önleyen pekiştirici ve kaynaştırıcı (Fidan 2004: 88) unsurlardır. Kısaca bu manevî unsurlar "bütünleşme duygusu"nu besleyen son derece önemli bir kaynak ve çoklu fonksiyonlara sahip dinamik davranış ve düşünce kalıplarıdır.

Tek kelimeyle, millet dediğimiz sosyal-toplumsal grubu meydana getiren şartlar doğrudan doğruya manevî değerlerle ilişkili ve onlara bağlıdırlar. Bir başka ifadeyle millet dil ve din müştereklerinden başka aynı ilke ve ülkülere bağlanmayı gerektirecek ortak değerlerle birbirine bağlı olan insanların meydana getirdiği gruptur. Bir milletin aynı kültürü paylaşan aynı soydan gelen ve birbirleriyle devamlı sosyal ilişkiler kurması yoluyla meydana gelmesi kuramsal olarak mümkündür. Ancak, asıl olan veya gerçek millet denilen grubun veya sosyal yapıların aynı kanı taşıyanlar grubu olmasından ziyade aynı kültürü paylaşan ve ortak manevî değerlere bağlı insanların meydana getirdiği bir grup olmasının gereğidir. Nitekim, kendi tarihî şuuruna sahip olmayan, kendi milletinin inançlarına ters düşen, millî hayat felsefesini benimsemeyen ve millete ait kıymet hükümlerini hor ve hakir gören bireyler, damarlarında aynı kanı taşısalar da o milletle (Fidan 2004: 88) bütünleşemezler. Bir başka ifadeyle bir milleti millet yapan birleştirici unsurların başında kana bağlı özelliklerden ziyade kültür değerleri ve özellikleri gelir. Buna göre, millet olmanın temel şartlarından biri, kendini ifade edebilecek bir kimliğe

ISBN: 978-605-73444-6-5

ISBN: 978-605-73444-6-5

sahip olmaktır. Bir millet olarak farklı bir kültür sergilemenin yoluysa kültürle mümkündür ve her milletin kültürü onun kimliği veya şahsiyeti hükmündedir. Uzun tarihsel süreçlerden geçerek gelen ve millet hayatında varlığını sürdüren kültürel unsur ve değerler bir milletin başka milletler karşısında övünç ve kıvanç kaynağıdır.

Bu bağlamda, dil kültürün hem oluşmasını hem de nesilden nesle geçmesini ve birikip zenginleşmesini sağlar. Bu yol ve işleve bağlı olarak dil, tek tek bireylere "biz şuuru"nu aşılar ve onları bir araya toplar. Bu nedenle dilin bozulması, biz şuurunu zayıflatır ve zamanla ortadan kalkmasına, ona bağlı birliğin ve bütünlüğün zayıflamasına sebebiyet verir. Bir toplumun sosyo-kültürel bütünleşmesinde nerdeyse dil kadar etkili olan tarih şuurunun ve değer hükümlerinin, inançlarının ve millî felsefenin bozulmaya maruz bırakılmasıyla da, o toplumun millî birlik ve bütünlüğünün zayıflaması ortaya çıkar. O halde Türk dünyasının sosyal ve kültürel bütünleşmesini sağlamak demek öncelikle tek tek her Türk boyunun ve nihayet onların oluşturduğu bütünün bu temel dinamiklerinin bozulmaya maruz kalanlarını tespit edip tedrici politikalar ve yöntemlerle bozulmasının önüne geçmek, sağlamlaştırmak ve zaman içinde de birbiriyle uyumlulaşarak entegrasyonunu sağlamaktır. Bir başka ifadeyle milletimizin mutluluğu ve yüceltilmesi, manevî dünyamızı zenginleştiren, bizi biz ve bir millet yapan ortak bir ideal etrafında birleşip bütünleşmemizi sağlayan kültürel değerlerimize sahip çıkıp korumamıza ve bu konudaki hassasiyetimize bağlıdır.

O halde, Türk dünyasının sosyo-kültürel bütünleşmesine yaklaşımımızı bu bilimsel gerçeklere göre veya onların verdiği zemine istinaden şekillendirmek zorunda olduğumuz açıktır. Bugün Türk milleti, dünya coğrafyasının neredeyse iki Avrupa büyüklüğüne denk düşen ve 20 milyon km kare gibi son derece geniş bir kısmına yayılmış durumdadır. Türk Dünyası dediğimizde bu coğrafyada yaşayan Türk toplulukları kast edilmektedir. Türkçenin herhangi bir lehçe veya şivesini anadili olarak benimseyip konuşan her topluluk "Türk"tür. Ancak Türk dünyasında binlerce yıldan beri var olan ana dili Türkçe olmakla birlikte kültürünün genel kodları ve özelliklerinin birçoğu Türk kültüründen etkilenen ve dolayısıyla Türk kültür ekolojisi içinde yer alan topluluklar "Türkî" topluluklardır. Bir başka ifadeyle Türk dünyası ve onun oluşturduğu ve içinde yer aldığı Türk kültür ekolojisi iç içe geçmiş iki sosyo-kültürel halka halindedir. Dünya Türklüğü yarına yönelik stratejiler geliştirirken çok büyük bir çoğunluğu kardeş, hısım, akraba olan bu Türkî milletleri üzmemeli onlara da ortak projelerde yer ve rol vererek mevcudu daha da büyütecek ekiplere dönüşmenin yolunu aramalıdır. Ermeni, Rum, Yunan gibi aramızda siyasi hasımlık oluşmuş Türki milletlerle de bulunacak siyasi çözümler sonrası ortak geçmiş ve kültürel değerlerimize istinaden ortak siyasi bir gelecek ve ekonomik mutluluğun mümkün oluşu gerçeğini göz ardı etmemeliyiz. Unutmayalım ki hiçbir dünya gibi Türk dünyası da sadece ve kendi başına var olamaz. Dahası Türk dünyası coğrafyasının çoğunlukla homojen çekirdeği etrafındaki bu heterojen yapılanışta yer alan Türkî milletler ve Türkler ortaklaşa hazırlanacak bir anayasa ve konfederal bir yapılanışla, yazımızın girişinde de işaret ettiğimiz gibi meydana gelebilecek bir "Avrasya Birliği" çok rahatlıkla Avrupa Birliği'ne, Pasifik ve Çin birliklerine karşı bir alternatif oluşturabilir ve ortak kültürel, ekonomik bağımsızlıklarını da koruyabilirler.

Bu iki sosyo-kültürel halkanın müşterek olarak hareket edemediği durumda bile sadece Türklerden oluşan Türk dünyası topluluklarının sosyo-kültürel bir bütünleşmeye yönelip entegrasyonu sağlamaları bir var veya yok oluş planıdır. Eğer bu birinci halka harekete geçer ve birlik gerçekleşirse sözünü ettiğimiz Türkî halklardan oluşan ikinci sosyo-kültürel halk da harekete geçer ve bu yapıyla kolayca bütünleşip entegre olacaktır.

ISBN: 978-605-73444-6-5

ISBN: 978-605-73444-6-5

Bu nedenle çalışmamızda Türklerin birliği ve bütünleşmesine yönelik olarak devam etmemiz yukarıdaki ihtimalden sarf-ı nazar ettiğimiz anlamına gelmemelidir.

Bu bağlamda tekrar Türklerin birlik ve bütünleşmesinin en temel dinamiklerinden birisi olan dil meselesine dönebiliriz. Bilindiği gibi dil, bir milleti millet yapan unsurların başında gelir. Dahası, bir toplumun millet niteliği kazanabilmesi her şeyden önce o millete has bir dilin varlığı sayesinde gerçekleşebilir. Bir milletin duygu, düşünce tarzı, tarihi ve toplum hayatıyla birlikte yürüdüğünden, dil millet varlığının bir damgası ve o milletin ayrılmaz (Gülensoy 1995) bir parçasıdır. Bir milleti oluşturan insanların anlaşmalarını sağlayan araç olan dil aynı zamanda o milleti var eden ve milletin var ettiği kültürü de kuşaklar arasında aktarandır. Dahası, dil kültür öğelerinin anlamlarını tek tek belirlemekle kalmaz asıl onları birbirine bağlayan ve sisteme dönüştüren açıklığa da kavuşturur. Bir başka ifadeyle kültürün dile olan bağımlılığı, sözlerin taşıdığı anlamdan ötürü dilin, kültürü yaşanılan şey olmasından doğmakla kalmaz, dil ayrıca kültüre biçim kazandırır ve kültür ancak dilin yapısından yararlanarak bir sisteme (Duvarger 1982: 144) dönüşür. Türk dünyasının bütünleşme meselesinde bu özellikleriyle dile yani Türkçeye baktığımızda onun binlerce yıllık bir kaynak olarak en temel dinamik olduğunu görürüz. Bugün Türk dünyası ve kültürü gerçeği varsa, Türkçe sayesinde vardır.

O halde, Türkçenin tarihine bir göz atmak yararlı olacaktır. Türkçenin bulunabilen ilk yazılı metinleri M.Ö. 200 yılına kadar gitmekte ve M.S. 6. ve 7. yüzyıllardan itibaren metinler çeşitlenip zenginleşmektedir. Bu Türkçe 12. yüzyıl sonuna kadar tek bir yazılı dile sahiptir. Ancak 13. yüzyıldan itibaren Anadolu ve civarında ortaya çıkan ikinci yazı dilinin ortaya çıkmasıyla Türk yazı dili iki büyük kol halinde 20. yüzyılın başlarına kadar yaşamıştır. Bu şekilde 20. yüzyıl başına kadar tek bir yazı dili olarak yaşayan Kuzey Doğu Türkçesi, bu yüzyılın başlarında siyasi sebeplerle alt kollara ayrılır ve her birine ayrı bir "dil" denilerek parçalanır. Dahası boy, soy, coğrafi bölge, lehçe, şive farklılıklarına dayanılarak "dil" kabul edilip ayrılan bu parçaların her birisine ayrı bir alfabe uydurulur. Türk boyları arasındaki telaffuz farklılıklarını esas alan bu yapay parçalama yöntemiyle aynı dili ağızları sayılacak kolları ayrı ayrı birer yazı diline dönüştürülmeye çalışılmıştır. Esasen temelini 19. yüzyılın ünlü Rus oryantalisti İlminski'nin attığı "böl-parçala-yut" ilkesine dayalı bu parçalama sonucunda Türk dünyası 15 yazı diline bölünmüş ayrı ayrı "dil"lere dönüştürülmüşlerdir. Ancak bütün bu işlemlere ve söz konusu yapay yazı dillerinin yüzyıla yaklaşan kullanımlarına rağmen Kırgız, Kazak, Özbek, Uygur, Başkurt, Nogay, Karakalpak, Karaçay Malkar, Altay, Kırım, Kazan Tatar, Kumuk Türkçesi gibi bu dilleri kullananların hemen hepsi çok kolaylıkla birbirlerini anlayabilmektedirler. Aynı şekilde Batı Türkçesinin Türkiye Türkçesi, Gagavuz, Azerbaycan, Türkmen Türkçesi gibi alt kolların arasındaki farklılıklar büyük değildir ve birbirlerini kolaylıkla anlayabilmektedirler. Bu ana kitleyle doğrudan anlaşamayan Çuvaş ve Saha (Yakut) Türklerinin kullandığı lehçelerdir. Bu iki Türk boyunun da toplam nüfusu 2 milyondan azdır. O halde, Oğuz ve Kıpçak dairelerine mensup ağızlar olarak birbirleriyle anlaşabilen bu Türk boyları arasındaki anlaşma yüzdesi en üst seviyeye çıkarmak için bugüne kadar önerilen çözüm yollarından en pratik olanı Oğuz Türkçesinin herhangi bir kolunu öğrenenlerin herhangi bir Kıpçak ağzını okulda öğrenmesi, aynı şekilde herhangi bir Kıpçak ağzını konuşan bir Kıpçak grubunun mensuplarının da okulda herhangi bir Oğuz grubunun Türkçesini öğrenmesi aradaki iletişim ve anlaşma düzeyinin %90'ların ötesine taşımaya yetecektir.

Kısaca Türk dünyasını sosyo-kültürel bütünleştirici temel dinamik unsurlardan birisi olarak dil günümüzün internet başta olmak üzere kullanılan ileri teknoloji dolayısıyla orta vadede çözülebilecek bir altyapı sorunu olarak karşımızda durmaktadır. Ancak Türk

ISBN: 978-605-73444-6-5

ISBN: 978-605-73444-6-5

dünyasının dil birliği yönünden bütünleşmesini doğru anlayıp konunun bütün taraflarına açık ve net olarak anlatmalıyız ki Türkiye Türkçesi dahil hiçbir ağzı ön plana çıkarmaksızın Türk dünyasının birbirini anlar hale gelmesi ve zamanla ortak bir anlaşma Türkçesinin oluşumu Kırgız veya Azerbaycan Türkçesi olarak adlandırdığımız boya veya bölgeye bağlı yerel Türkçelerin ortadan kaldırılmasına yönelik bir hareket değildir. Aynı şekilde ortak alfabe sorunu da aradan geçen 20 yılı aşkın zamana rağmen Latin harf ve alfabesi Azerbaycan, Türkmenistan, Özbek ve nihayet Kazaklar tarafından kabul edilip kullanılmaya başlanılmasına karşın hâlâ pek çok problemi barındırmaktadır.

Bu durumun en büyük sorumlusu Türkiye ve Türk dünyasının diğer bölgelerinde yetişmiş Türkologlar veya Türklük bilimcilerdir. Bağımsız veya muhtar cumhuriyetlerde de yetişmiş Türkologların büyük bir çoğunluğu tıpkı Türkiyeli Türkologlar gibi Soğuk Savaş döneminin zihniyet kalıplarından kurtulamamış ya da Türkoloji'nin Sovyet sonrasında praksis veya amaçbiliminin ne olduğu konusunda bir düşünceleri yoktur. Türk dünyasının sosyo-kültürel bütünleşmesi bağlamında Türkoloji'de neyi nasıl eylemenin gerekliliği bile bilim dünyamızda 20 yıldır hâlâ bir yer tutmuş ve yeterince tartışılmış değildir. Dolayısıyla da başta Türkiye Türkoloji'si özellikle de Türk Dili ve Edebiyatı bölümlerinde binlerce unvanlı Türkoloji memuru düzenli olarak mesailerine devam etmektedir. Bu ünvanlı Türk dili ve edebiyatı memurları soğuk savaş döneminde iyice yerleşmiş bir söylem ve eski, yeni, dil ve edebiyat çalışması olarak adlandırılan birkaç model doğrultusunda nerdeyse tamamı birbirinin aynı sonuca varan unvan merkezli amaçlarla hazırlanan makale ve tezlerini üretmeye devam etmektedirler.

Aynı durum edebiyat araştırmalarımızda da söz konusudur. Türk dünyasının ve dişi kurdun düşlerini gören büyük yazarı Cengiz Aytmatov'un ifadesiyle "Türk Rönesans'ının tomurcuk açmaya başladığı bu çağda" Türk dünyasına ait edebî eserlerin, edebî şahsiyetlerin bütün Türk Cumhuriyetlerinde ve topluluklarında tanınması, işlenmesi ve bundan haz duyulmasını sağlayacak çalışmalar aradan geçen 20 küsur yılda sağlanamamıştır. Nedeni veya mazereti ne olursa olsun böyle bir gecikme hoş karşılanamaz ve hatta sorumluların tespiti halinde kişisel olarak cezasız bırakılamaz. Türk dünyasını oluşturan Türk soylu halklar arasında en büyük birleşme ve bütünleşmeyi sağlayıcı ortak edebiyat ve ona bağlı ortak coğrafya ve ortak kimlik duygusunu verecek edebiyat ve müzik başta olmak üzere bütün güzel sanatların işe koşulmamış olması da gelecek kuşakların sorumlularına en azından lanet okuyacağı konuların başında gelmektedir. Meselâ Türkiye Türkleri olarak bizim pek başarılı olmadığımız klasik batı müziğinin senfoni gibi oratoryo, formlarında Türk dünyasını oluşturan pek çok toplulukta yetişmiş ciddi sanatkârlara yönelik teması tercihen Türk mitolojisinden belirlenmiş yarışmalar açılsa ve bunlar milyon dolarlık ödüllerle teşvik edilmiş olsaydı geçen 20 küsur yılda belki de 100'den fazla esere sahip olacaktık. Bu tür bir ezgi ve eser birikiminin bütünleştiriciliğini de işe koşmuş olacaktık. Ancak ne yaptığının farkında olmayan bazı Türkiyeli Türk aydınları (!) ve onların idari-siyasi muhatapları birkaç yıl önce Eskişehir'in "Türk Dünyasının Kültür Başkenti" oluşu vesilesiyle düzenledikleri ve "Türkovizyon" adını verdikleri "Eurovizyon"dan mülhem etkinliği bile Türk dünyasını bölecek işlevlere sahip kılarak organize ettiklerine işaret ederek -fincancı katırlarını daha fazla ürkütmeyerek- geçiştirelim.

Farklı bakış açılarından dinin pek çok tanımı yapılmıştır. Serdal Fidan'ın (2004) aktardığına göre, Geertz tarafından "din, var oluş konusunda genel mahiyette kavramlar dile getiren ve insanlarda güçlü, derin ve kalıcı motivasyonlar ve ruhsal eğilimler uyandıracak şekilde etkide bulunan semboller sistemidir" (Hökeli1998:69) şeklinde tanımlanır. Din psikolojik bir olay ve olgu olarak hem bireyi hem de toplumu ilgilendirir.

ISBN: 978-605-73444-6-5

ISBN: 978-605-73444-6-5

Daha yakından bakıldığındaysa her din bir toplum içerisinde ortaya çıkıp hayatiyet bulur ve o toplumun üyelerini birbirine bağlayan temel bağların en başında gelir. Dahası ve kısacası, Mehmet Eröz'ün işaret ettiği gibi (Eröz 1983:75) dinin, bir sosyal kontrol aracı olarak bütünleşmeyi sağlamadaki işlevselliği son derece önemlidir. Dinler, totemizmden semavi dinlere kadar toplum hayatının vazgeçilmez bir gerçeğidirler ve bir sosyal realite olarak ilkel düşünceden modern düşünceye kadar bütün ferdi ve kollektif şuurların sıkı sıkıya bağlanmasını sağlarlar. Bu bağlamda dinin işlevleri olarak, insanlara güç ve güven vermek iç rahatlığı sağlamak, kontrol edemediği doğa olayları karşısında zayıflığını ve güçsüzlüğünü, gündelik hayattaki yalnızlığını Tanrı'ya sığınarak gidermek yoluyla güven ve dirlik sağlamaktadır. Dahası, din bir toplumsal kontrol aracı olarak toplumun bütünleşmesine katkıda bulunmaktadır. Bir başka ifadeyle, din kutsal olduğu varsayımı üzerine kurulu bir inanç ve tutumlar düzenidir ve bu düzenin yönettiği etkinlikler bütünü olarak her dinde o dinin inanç, tutum ve kurallarını benimseyenler bir bütünlük (Fidan 2004: 116) oluştururlar. Aynı şekilde inanç kardeşliği kavramsallaştırması başta olmak üzere birçok bakımdan toplumsal dayanışmayı kuvvetlendirir; dinî tören ve ibadetler de o topluma özgü nitelikleriyle "biz" duygusunun oluşup kuvvetlenmesine yol açarak toplumsal birliğin pekişmesini sağlar.

Tarihsel olarak bakıldığında Türkler arasında Totemizm, Animizm, Şamanizm, Zerdüştlük, Budizm, Maniheizm, Hıristiyanlık, Musevîlik ve İslâmiyet gibi dinlerin kabul edilip yayıldığı görülür. Hiç şüphesiz Türklük açısından birden çok dinin benimsenmesi yararlı ve iyi olmamıştır. Hatta, Türk'ün karakterine uygun olmayan inançlar, millî bünyeyi bozmuş ve diğer devletler ve milletler arasında kaynayıp (Fidan 2004: 120) asimile olmalarına yol açmıştır. Bu bağlamda, Oğuz Han kültü ve etrafında oluşan Oğuzluk ile iç içe geçen "eski Türk dini" olarak da adlandırılan Türk Şamanizm'inin adeta "Türk Şintoizmi"ne dönüşerek özellikle İslâmiyet ile bütünleşmesi ve bu süreçte İmamı Maturidi, Ebu Hanife, İmamı Buhari gibi Türk büyüklerinin yolbaşçılıkları ve bilimsel kılavuzlukları son derece önemlidir. Zira, onlar sayesinde İslâmiyet'in "Türk Müslümanlığı" da denilen Türk millî ruhuna uygun hali veya formu ortaya çıkmıştır. Dahası, bu form ve şekliyle İslâmiyet Dünya Türklüğü arasında eski kökleri de ihata eden muhteşem bir birlik ruhu yaratmıştır. O halde yürüyeceğimiz yol bellidir. Bu yolu muhafaza ederek modernleştirmekten veya modernleştirerek muhafaza etmekten boy ve soy özelliklerimizi korurken çok daha büyük bir şemsiye terim olarak "Dünya Türklüğü" serlevhası altında birleşmekten ve son 1000 hatta 1500 yılda oluşan dinî-(İslâmî) millî köklerin üzerinde ayağa kalkıp bir birlik ruhu oluşturmaktan başka çaremiz yoktur.

En genel şekliyle sadece ana hatlarını özetleyerek işaret ettiğimiz bütün bu sosyo-kültürel işlevsel özelliklerinden dolayı din veya daha açık bir ifadeyle İslâm, Türk dünyasının bütünleşmesi sürecinde olmazsa olmaz konumundadır. Bu bağlamda Türk dünyasını oluşturan nüfusun %98 gibi çok büyük bir oranda Müslüman oluşu, sosyo-kültürel bütünleşmede din faktörünü mutlaka işe koşmayı gerektirmektedir. Bu konuda öncelikle İslam'a inananların oranının yüksekliğine rağmen çok düşük orandaki Hıristiyan, Şamanist hatta Musevi ve Budist Türklerin de varlığını dikkate alarak ulusal ve federal devlet yapılarının seküler anlayışla tanzimi birçok bakımdan yararlı olacaktır. Öncelikle dini dogmaların her ne surette olursa olsun devlet ve toplumsal yapıları fanatik ve dogmatik birimlere dönüştürmesinin önüne geçerek aklı hâkim kılmayı sağlayacaktır. İkinci ve daha zayıf yararsa Türk dünyasını oluşturan halklar içinde İslam inancından olmayanların asimile olma veya zorla din değiştirme politikalarına uğrama korkusunu potansiyel olarak da olsa ortadan kaldırması bakımından gerekli ve sözünü ettiğimiz sosyo-kültürel bütünleşmeyi sağlama da (Çobanoğlu 1999; 2012; 2020) zorunludur.

Bu bağlamda, Türk dünyasının sosyal ve kültürel bütünleşmesi sürecinde İslâmiyet özellikle de, Sünni Hanefi inanç yolu nüfus itibarıyla en yaygın oluşu ve tarihsel kültürel kökenleri itibarıyla Türkistan başta olmak üzere bu coğrafyada filizlenişi ve yayılışı göz önünde bulundurulmalıdır. Buna göre İslâm inancının veya itikadının İmamı Maturidi tarafından aklı ve cüzi iradeyi ön planda tutan, dolayısıyla birey olmayı ve bireyin akla bağlı olarak sorumluluğunu içeren anlayışı gittikçe ön plana çıkarılacak şekilde ilk ve orta okullarda aynı kaynaklardan hatta kitaplardan yararlanmak suretiyle okutulup öğretilmelidir. Şii On İki İmam inanç yolunun da Türk dünyasında tarihsel ve güncel olarak yaşandığı coğrafyalarda aynı titizlikle eğitim ve öğretimine dikkat edilmelidir. Tarih şuuru itibarıyla da vurgu yapılacak olan Farabi, İbni Sina, İmamı Maturidi, İmamı Buharî, Tirmizî, Ebul Leys Semerkandî, Şahı Nakşibendî, Hoca Ahmet Yesevî, Eşrefoğlu, Yunus Emre, Hacı Bayramı Veli gibi şahsiyetler ve onların fikir ve düşünce dünyaları muhtelif kültürel teknik ve yollarla işlenmeleri yeni bakış açılarıyla değerlendirilerek Türk dünyasının geleceğinde yer edinmeleri referans noktalarına dönüşmeleri sağlanmalıdır.

İmamı Maturidî'nin dinî fanatizme dönüştürmeyen ve dinin akıl sahibi insana gönderildiği bilinciyle her daim aklı ön planda tutan anlayışı Türk dünyasının sosyo-kültürel bütünleşmesinde sahip olduğu yer ve rol kadar Türk milletinin tarihsel, güncel ve yakın gelecekte oynayacağı rol bakımından da mühimdir. Bu nedenle başta Kadıyanilik, Vehhabilik veya Selefilik gibi pek çok açıdan sosyo-kültürel yapımızda sıkıntılar doğuracak anlayış ve yorumlayış yollarının Türk dünyasında yayılmasının önlenmesi gereklidir. Bu konuda bir yönüyle bu akım ve anlayışların yanlışlıklarını ortaya koyan, eleştiren reddiyeler yazılır ve kitlelere ulaştırılırken diğer yandan da bu anlayışların misyonerlerinin Türk dünyasındaki faaliyetleri kısıtlanmalıdır. Aynı şekilde başta Protestan veya Yahova Şahitleri, Mormonizm gibi Neo-Con Amerikan dinleri ve misyonerlerinin Türk dünyasında her ne surette olursa olsun faaliyette bulunmalarının önüne geçilmeli ve geniş kitleler çeşitli yönlerden bu tür muzır akımlara karşı bilinçlendirilip yönlendirilmelidirler. Bizi, Dünya Türklerini, birleştirmeyen bütünleştirmeyen her sosyal ve kültürel hareket yararı ne olursa olsun bir ölçüde muzır olacaktır. Bu konuda titiz olunmalı ve sosyal bilimlerin kılavuzluğunda doğrudan doğruya milletimiz ve geleceği namına kâr ve zarar hesabı yapılmasından utanılmamalıdır. Hoca Ahmet Yesevî ve özellikle de talebesi Hacı Bektaş Veli ve Mevlâna Hazretlerinin öğretilerinden raks, dans ve müzikle beslenen modernleştirilmiş yenilenmiş mistik yolların inşasının önü açık tutulması hatta teşvik edilmesi geniş kitleler hatta en marjinal uçlar arasında bile meydana getireceği sosyo-kültürel bütünleşme imkan ve işlevleri bakımından yararlı olacaktır. İnançların ibadetler ve törenler sayesinde sürekli diri ve güçlü tutulması geniş kitlelerin Batı'dan kaynaklanan ve kültür endüstrilerinin yeni üretimlerinden başka bir şey olmayan bu yeni dinlere karşı bağışıklık kazanması hatta daha ileri giderek bir çeşit meydan okur hale gelmesi ancak bu yollarla sağlanabilecektir.

Her şeyden önce yukarıda sıraladığımız kavramsal, kuramsal ve kurumsal gereklilik ve bugüne kadar yapılamayan eksikliklerin ortadan kalkabilmesi için başta Türkiye olmak üzere Türkoloji disiplinin ve alt disiplinlerinin Türk dünyası çapında yenilenerek işbaşı yapması ve işe koşulması gerekmektedir. Türklük biliminin veya Türkoloji'nin amaçbilimsel (teleolojik) yapılanışı Türk dünyasının sosyo-kültürel bütünleşmesi sürecini hızlandıracak katalizör unsurları üretmeye yönelik olmalıdır. Türkiye'de maalesef yanlış ve gittikçe daraltıcı bir yaklaşımla "Türkiye Türkolojisi" olarak serdedilen Türk Dili ve Edebiyatı Bölümlerinde ilmî hayat gittikçe komikleşen bir retorik ve birkaç söylemden, araştırma-inceleme yol ve yöntemi olarak deli kızın çeyizine dönen birkaç

ISBN: 978-605-73444-6-5

ISBN: 978-605-73444-6-5

modelden ibarettir. Türk Dili ve Edebiyatı bölümlerinde Sosyoloji, Psikoloji, Linguistik, Folkloristik ve Felsefe bilen Türkolog yoktur. Varım iddiasındakiler kendi kendini yetiştirme derdindeki otodidaktlardır. Türk Dili ve Edebiyatı bölümlerinin, programların sosyal bilimlerle herhangi bir ilişkisi veya ilgisi mevzubahis bile değildir. Bu nedenle mümkün olan ilk fırsatta kapatılıp Türklüğün geleceğiyle ilişkili biçimde yeniden organize edilmelerinde sayısız bilimsel ve ekonomik yarar vardır. Aynı şekilde başta Türkiyat Enstitüleri olmak üzere birkaç istisnayla kurulmuş sosyal ve kültürel enstitülerin bir akademi veya merkez etrafında ağızlarından çıkanı kulaklarının duyabileceği hale getirilmeleri ve işe koşulmaları da çok muaccel bir görevdir. Kısaca, Türkiye'de Türkoloji adına çok büyük bir çoğunluğu ne yaptığını, niçin yaptığını bilmeyen bir unvanlı memurlar kadrosu milletimizin geleceğini kemirmektedir. Bunların yerine coğrafyacısından, sosyal psikoloğuna, arkeoloğuna, tarihçisi, edebiyatçısı, felsefecisi, dilbilimcisi ve halkbilimcisiyle öğrencilerin çapraz listelerle ders alabildiği çok yönlü, dilli ve disiplinli bilim ve sanat insanları yetiştirebilen Türkoloji Fakülteleri kurulmalıdır.

Türk dünyasına yönelik olarak kurulan TÜRKSOY'un etkinliklerinin daha da yoğunlaştırılarak çok yönlü bir biçimde sanat ilişkileri gerçekleştirilmelidir. Özellikle ortak sinema ve TV dizilerine önem verilmelidir. Son yıllarda sansasyonel senaryo ve beyaz kadın, beyaz erkek pazarlamalarıyla Türk dünyasında yaygın olarak seyredilen Türk dizileri aynı zamanda Türkiye Türklerinin kültürünün ve ahlak anlayışının söz konusu dizilerde olduğu gibidir ve Türkiye Türkleri gavurlaşmış ahlaksızlardır, propagandasına yol açmaktadır. Bu birkaç kapitalist iblisin daha çok reyting yapıp para kazanma arzusuyla Türk dünyasını oluşturan topluluklar nezdinde Türkiye Türklerine yaptıkları en büyük ihanettir.

Bu bağlamda sonuç niyetine şu tür bir acilen yapılması gerekenler adeta yol haritası olarak sıralanabilir: Kazakistan'da Astana'da kurulan Türk Akademisi'nin Geleneksel Türk Dünya Görüşü ve Felsefesi Birimi kurulup harekete geçirilerek, Türk Dünyası ve Mitlerinin bir envanteri oluşturulmalı ve dijital ortama aktarılan bu metinler Türk dünyasındaki araştırmacıların hizmetine sunulmalıdır. Türk Dünyası anlatılarının ortak bir Motif-İndeksi hazırlanmalıdır. Türk Dünyası geleneksel dünya görüşünün kavram ve kavramsallaştırmaları ansiklopedisi hazırlanmalı, ayrı ve ortak karşılaştırmalı bir terimler sözlüğü oluşturulmalıdır. Türk Akademisi'ne bağlı olarak kurulacak bir Geleneksel Gösterim Sanatları Konservatuarı'nda, bir yandan epik destan sanatlarını geleneksel formlarında icra edecek sanatçılar yetiştirilirken diğer yandan da bu konservatuarların Kültürel Tasarım Fakültelerinde çağdaş ve modern formlarda yeniden üretilip tasarlanması sağlanmalıdır. Türk Akademisi zamanla bütün bağımsız devletlerde ve topluluklarda faaliyet gösteren birim ve kadrolara sahip olmalıdır. Öte yandan, Türk Devlet ve topluluklarının yapacakları ortak eğitim şuralarında eğitim felsefelerimizde mutlaka işe koşulması gereken geleneksel dünya görüşümüz doğrultusundaki kavram ve istendik değer ve davranışlarımız belirlenerek örgün ve formel eğitimimizle, yaygın ve informel eğitim sistemlerimizin uyumluluğu ve ortaklığı (Çobanoğlu 2012) sağlanmalıdır.

Türk dünyasının kültürel entegrasyonu bağlamında bir gelecek tasarımı geleneksel sözlü kültür geleneği ve halk kültürümüz üzerine temellendirilmelidir. Kültür endüstrimiz, bir takım kapitalist dogmalardan ziyade toplumcu bir amaçla ve millet olarak "kültürel güvenlik" endişelerimizi ön planda tutarak geliştirilmelidir.

Türk dünyası kültür endüstrisi yerel, ulusal ve bir millet olarak sahip olduğumuz kültürel çeşitlenmeleri ve bunların değişik formlarda dışa vurumlarını "kültürel yaratıcılığımız ve mirasımız" olarak değerlendirmeli ve muhafaza etmelidir. Böylece 60

ISBN: 978-605-73444-6-5

ISBN: 978-605-73444-6-5

milyonluk Azerbaycan Türklüğünün yerel ve ulusal kültürel yaratmaları kadar 1000 kişi civarında bir nüfusa sahip Çulım Türklerinin de sahip olduğu ve ortaya koyduğu kültürel yaratmalar da Türk dünyası kültür endüstrisinin ilgi, bilgi alanına girdiği gibi arşivleme ve ikincil sektörlerde yeniden yaratmalar için işlemelerin bir parçasını oluşturmalıdır.

Neticede, Türk dünyasının bireyler, boy ve ulusüstü bir millet olarak kendisini tarihsel kökenlerine ve sahip olduğu coğrafi, ekonomik ve sosyal olanaklarına göre gerçekleştirmesinin yolu yetenek ve isteklerinin rahatça dışa vurulabileceği kültürden geçmektedir. Kültürümüzün yerel, ulusal ve millet seviyelerinde ele alınıp işlenmesinde onun yaratıcı ve geleceğe yönelik ihtiyaçlar doğrultusunda donatıcı olabilmesi için bir yandan Kapitalizm, Komünizm gibi ideolojik diğer yandan çeşitli dinsel ve dogmatik zihinsel tahakküm araç gereçlerine dönüşen yapılanışlardan koruma ve kurtarmanın yolu neredeyse daima aklı esas alan bir çizgiyi ve dini hayatta da laikliği muhafaza etmekle gerçekleştirilebilir.

KAYNAKÇA

Bélanger, Louis. (1999). "Redefining Cultural Diplomacy: Cultural Security and Foreign Policy in Canada" Political Psychology, C.20, S.4, s.677-699.

Çobanoğlu, Özkul. (1999). Halkbilimi Kuramları ve Araştırma Yöntemleri Tarihine Giriş. Ankara: Akçağ Yayınları.

Çobanoğlu, Özkul. (2012). "İslamiyet Orta Asya'da İslâmiyet'in Yayılışı Bağlamında Türk Mitolojisi ve Sözlü Kültüründe Süreklilik ve Değişme", Orta Asya'da İslâm, (Ed. S. Kafkasyalı), Ankara-Türkistan: Hoca Ahmet Yesevî Ünivesitesi Yayınları, C.I, s.691-705.

Çobanoğlu, Özkul. (2020). Türk Dünyası Ortak Atasözleri Sözlüğü, Ankara: Akçağ Yayınları.

Duverger, Maurice. (1983). Siyaset Sosyolojisi, (Çev. Ş. Tekeli), İstanbul: Varlık Yayınları.

Eröz, Mehmet. (1983). Millî Kültürümüz ve Meselelerimiz. İstanbul: Doğuş Yayınları.

Fidan, Serdal. (2004). "Türk Dünyasında Sosyo-Kültürel Bütünleşme" (Yayınlanmamış M.A. tezi), Kırıkkale: Kırıkkale Üniversitesi SBE.

Gülensoy, Tuncer. (1995). Türkçe El Kitabı, Kayseri: Bizim Geçit Yayınları.

Hökeli, Hayati. (1998). Din Psikolojisi, Ankara: Diyanet Vakfı Yayınları.

Güngör, Erol. (1982b). "Yabancı Kültürler Karşısında Millî Kültür" Dünden Bugünden, Ankara: Mayaş Yayınları, s.164-181.

Güngör, Erol. (1982d). "Cumhuriyet Devrinde Türkiye'nin Kültür Politikası" Dünden Bugünden, Ankara: Mayaş Yayınları, s.101-119.

Köstem, Seçkin. (2010). "Transnationalism and The State: Turkish Foreign Policy Towards The Turkic World." (Yayınlanmamış M.A. tezi), Ankara: Bilkent Üniversitesi.

ESSA III. Türk Dünyasına Katkı Sunan Şahsiyetler Uluslararası Sempozyumu
9-10 Kasım 2023
ISBN: 978-605-73444-6-5

BİŞKEK'TEN VAN'A UZANAN HALK BİLİMİ KÖPRÜSÜ: PROF. DR. SULEYMAN TURDUYEVİÇ KAYIPOV

Prof. Dr. Salahaddin BEKKİ

Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi
salahaddin.bekki@ahievran.edu.tr

Öz

1990'a kadar tarihî ve mücbir sebeplerle birbirinden habersiz ve bağlantısız bir şekilde yaşayan Türk Dünyası, bu tarihten sonra tekrar köklerine dönme ve yakın akrabalarını yeniden tanıma fırsatı yakalamıştır. Birbiri ardınca bağımsızlıklarını ilan eden Türk devletleriyle kültürel anlamda ilk akraba buluşmaları bilim dünyasında olmuştur. Türkiye'ye gelen birçok bilim insanı "Doğu Türklüğü"nün bilimsel birikimini –ki bu birikimin büyük ölçüde Sovyet bakış açısıyla oluştuğunu söyleyebiliriz- Türkiye'deki meslektaşlarıyla paylaşma fırsatı yakalamıştır. Bu kişilerden biri de –bana göre en önemli kişi- Moskova SSCB Bilimler Akademisi A. Maksim Gorki Dünya Edebiyatları Enstitüsü Sözlü Gelenek Araştırmaları Bölümünde doktora eğitimini tamamlamış olan Suleyman Turduyeviç Kayıpov'dur. Sayın Kayıpov, yaklaşık on yıl (1997-2007) çalıştığı Van Yüzüncü Yıl Üniversitesinde iken yazdığı makaleler; katıldığı kongre / sempozyum / panel / konferanslar ve yetiştirdiği yüksek lisans ve doktora öğrencileri üzerinden yukarda kısaca bahsettiğimiz bilgi birikimini kalıcı ve yol gösterici olacak şekilde Türk Halk Bilimi sahasına başarıyla aktarmıştır. Bu bildiride Sayın Kayıpov'un Türk Halk Bilimi sahasına yapmış olduğu katkılar ve getirdiği yeni bakış açıları üzerinde durulacaktır.

Anahtar Sözcükler: Abdulselam Arvas, Folklor Üzerine Yazılar, Folkloristika, Kırgız Edebiyatı, Ulupamir Köyü Folklor Ürünleri.

A FOLKLORE BRIDGE STRETCHING FROM BISHKEK TO VAN: PROF. DR. SULEYMAN TURDUYEVİÇ KAYIPOV

Abstract

Until 1990, the Turkic World, which had historically and due to force majeure reasons lived independently and disconnected from each other, has had the opportunity to return to its roots and reconnect with close relatives since that date. The first cultural reunions with the Turkic states, which declared their independence one after another, have taken place in the academic world. Many scholars coming to Turkey have had the opportunity to share the scientific knowledge of "Eastern Turkic Studies" with their Turkish colleagues, which, we can say, has largely been shaped by the Soviet perspective. One of these individuals, whom I consider to be the most important, is Suleyman Turduyevich Kayıpov, who completed his doctoral studies in the Department of Oral Tradition Research at the A. Maksim Gorki World Literature Institute of the Moscow USSR Academy of Sciences. During his tenure at Van Yüzüncü Yıl University from approximately 1997 to 2007, Mr. Kayıpov effectively conveyed his accumulated knowledge in the field of Turkish Folklore through the articles he wrote, his participation in conferences, symposiums, panels, and his mentorship of graduate and doctoral students, thus making a lasting and influential contribution to the field of Turkish Folklore. This paper will elaborate on the scholarly contributions and novel perspectives introduced by Mr. Kayıpov within the realm of Turkish Folklore studies.

Keywords: Abdulselam Arvas, Essays on Folklore, Folkloristics, Kyrgyz Literature, Folklore Products of Ulupamir Village.

***

Sayın Başkan, Kıymetli Katılımcılar,

Çok kıymetli Hocam Prof. Dr. Suleyman Turduyeviç Kayıpov'un onuruna düzenlenen böyle anlamlı bir toplantıda onun hakkında konuşmak da bizi onurlandırmıştır. Başta

Arvasi kardeşim olmak üzere bu onura vesile olanlara selam olsun. Tebliğimin başlığı, **Bişkek'ten Van'a Uzanan Halk Bilimi Köprüsü: Prof. Dr. Suleyman TURDUYEVİÇ KAYIPOV.** Ben bu başlık altında Hocanın Türkiye'de, Türkiye Türkçesi ile yayımlanan çalışmaları, yaptırdığı lisansüstü tezler ve gerçekleştirdiği projeler üzerinde durarak onun, Türkiye Türklüğüne akademik olarak ne gibi katkıları olduğunu anlatmaya çalışacağım.

Sayın KAYIPOV, 15 Temmuz 1952'de Kırgızistan'ın Calalabat vilayetinin Suzak ilçesine bağlı Aktook köyünde dünyaya gelir. 1975 yılında "Filolog. Kırgız Dili ve Edebiyatı Okutmanı" ünvanıyla Kırgız SSC'nin Devlet Kitap Odasında bibliyograf olarak göreve başlar.

Sayın Kayıpov, üç yıl sonra (1978) Moskova'ya giderek SSCB Bilimler Akademisi A. M. Gorki Dünya Edebiyatları Enstitüsünün Sözlü Gelenek Araştırmaları Bölümünde iki yıl süreyle staj yapar. 1981-1984 yılları arasında aynı enstitüde özel öğrenci statüsünde doktora programına devam eden Kayıpov Hoca, 1985'te "Er Töştük Destanındaki Görsel Söz Sanatları / Kırgız ve Diğer Türk Versiyonları Üzerine" başlıklı çalışmasıyla doktorasını tamamlayıp memleketine döner ve Kırgız İlimler Akademisi Dil ve Edebiyat Enstitüsünde göreve başlar.

1997'de Çüy Üniversitesine geçen Kayıpov Hoca, aynı yıl [Van] Yüzüncü Yıl Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümünde de sözleşmeli öğretim üyesi olarak çalışmaya başlar. Lisans düzeyinde Halk Edebiyatı başta olmak üzere Çağdaş Türk lehçelerinden Kırgızca, Kazakça ve Özbekçe dersleri verir. Lisansüstü programlarda ise Türk destanları ve destan poetikası konularını içeren dersler okutur. Hocanın Van'da kaldığı on yıl içerisinde bitmek tükenmek bilmeyen enerjisiyle çok hacimli çalışmalara imza attığı görülür.

Türkiye sahası Türk edebiyatı örneklerini Kırgız okurlar için Kırgızcaya aktararak "Başlangıçtan Günümüze Kadar Türkiye Türk Edebiyatı Antolojisi", (Ankara, 2004, 704 s. Türk Ocakları Yayını.) adıyla bir antoloji yayımlar. [Eseri göremediğim için içeri hakkında bilgi veremiyorum.]

Yine bu dönemde Kayıpov Hocamız, **Başlangıcından Günümüze Kadar Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi Projesinin 31. ve 32**. ciltlerini **"Kırgız Edebiyatı**" başlığı altında yayına hazırlar.

Bu çalışmalar, e-kitap formatında T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı tarafından okuyucuların istifadesine yani açık erişime açılmıştır. Çalışmanın birinci cildi kendi içerisinde "Kırgız Yazılı Edebiyatı" ve "Kırgız Halk Edebiyatı" olmak üzere iki kısma ayrılmıştır. Birinci kısımda Çıngız Aytmatov başta olmak üzere 20. yüzyılda yetişen onlarca Kırgız şair ve yazarın kısa biyografileri ile eserlerinden örneklere yer verilmiştir. Cildin ikinci kısmı ise kendi içerisinde, "Halk Nesri", "Destanlar", "Lirik Halk Türküleri", "Ölçülü Sözler" ve "Çocuk Folkloru" olmak üzere beş bölüm hâlinde düzenlenmiştir. Her bölüm, Hoca tarafından türlerin özelliklerine göre sistematik bir tasnife tabi tutulmuş ve tasnife uygun örnek metinler sıralanmıştır. Örnek verecek olursak "Lirik Halk Türküleri" aşağıdaki şekilde tasnif edilerek verilmiştir:

-Irım Darım Irları / Eski İnanışlara Dayalı Türküler

-Emgek Irları / Emek Türküleri

-Süyüü Irları / Aşk Türküleri

-Hayvancılık Türküleri

-Salt Irları / Tören Türküleri

-Koşoktor / Ağıtlar

-Ölöñ / Düğün Türküsü

-Didaktik Irlar / Öğretici Türküler

-Tarihiy Irlar / Tarihi Türküler

-Küü Irları / Nağme Türküleri

-Kalendarlık Irlar / Mevsim Türküleri

-Aytıştar / Atışmalar

-Hiciv Irları / Hiciv Şiirleri" https://ekitap.ktb.gov.tr/TR-78591/kirgiz-halk-edebiyati.html [ET: 8.11.2023]

Metinler, kitap sayfası iki sütuna bölünerek hazırlanmış; sayfanın sol tarafında Kırgızca orijinal metinler, sayfanın sağ tarafında ise Türkiye Türkçesine aktarılmış hâlleri verilmiştir.

Kayıpov Hoca'nın hazırladığı 32. cilt ise 31. cildin "Kırgız Yazılı Edebiyatı" kısmının devamı gibi görünmektedir. Yanılıyorsam Hocam beni düzeltsin lütfen. Burada da Kırgız şair ve yazarların kısa biyografileri ile eserlerinden örnekler birinci ciltte olduğu gibi Kırgızca ve Türkiye Türkçesine aktarılmış şekilleri ile tek sayfada verilmiştir.

Kırgız yazılı ve sözlü edebiyatının Türkiye'de yayımlanmış ilk örnekleri sayılabilecek bu iki ciltlik antoloji, Türkiye Türklerinin coğrafya olarak en uzakta bulunan kardeşleriyle edebiyat alanında ne kadar yakın olduklarının bir göstergesi olarak okunup, Kırgız edebiyatı hakkında yeterli kanaat oluşturacak seviyededir.

Kayıpov Hocamızın, Van'da gerçekleştirdiği bir diğer önemli çalışma ise Yüzüncü Yıl Üniversitesi Rektörlüğü tarafından desteklenen kısaca "Ulupamir Köyü Monografisi" olarak ifade etmemizde sakınca olmayan Hocanın soydaşları arasından yaptığı derleme çalışmalarıdır. 20 cilt hâlinde yayımlanması planlanan derleme çalışmasından küçük bir parça "Ölöñ ve Dürö Türküleri Üzerine" başlığıyla Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi yayını olarak 2009 yılında "**Folklor Üzerine Yazılar"** başlığıyla yayımlanan kitapta bir bölüm (s. 167-194) olarak yerini almıştır.

Elektronik ortamda da her kesimin istifadesine sunulmuş olan Folklor Üzerine Yazılar, Sayın Hocamızın, 1997'den beri değişik Türk boylarının folkloru üzerine yazdığı makaleler ile ulusal veya uluslararası kongre / sempozyumlarda sunmuş olduğu bildirilerin toplandığı bir çalışmadır. Kitapta yer alan bazı yazıların çekirdeğini de Hocanın çeşitli zamanlarda verdiği konferanslar oluşturmuştur. Ancak bu kitap, içerik itibarıyla birbiriyle hiç ilişkisi olmayan, müstakil eserlerin bir yığını değildir. Kitabı teşkil eden makale ve bildiriler her ne kadar birbirinden bağımsız, değişik zamanlarda münferit konular üzerine yapılan bilimsel çalışmalar ise de folklorik olguları incelemede uygulanan metodoloji, üslup ve terminoloji bakımından bir bütünlük içerisindedir.

Kitap, Hocanın kadirşinas öğrencilerinden Abdulselam Arvas tarafından Millî Folklor dergisinde ayrıntılı bir şekilde tanıtılmıştır. Ben vaktimizi de daha verimli kullanmak noktasında sadece üç bölümden oluştuğunu ve her bölümde ele alınan konular ile konuların işleniş tarzlarının yani bakış açısı ve olguları inceleme metotlarının Türk akademik bakış açısından farklı olduğunu ve hepimizin mutlaka bu eseri eleştirel olarak okumamız gerektiğini söylemeliyim. Neden derseniz, Türkiye'deki akademik çalışmaların teorik çerçevesi maalesef büyük oranda Batılı bilim insanlarının ortaya koyduğu

ISBN: 978-605-73444-6-5

ISBN: 978-605-73444-6-5

çalışmalar tarafından çizilmektedir. Bu cümleden olarak onlarca Batılı bilim insanının çalışması Türkçeye çevrilerek yayımlanmıştır. Millî Folklor dergisinin bu konuda ön aldığını da belirteyim.

Kayıpov Hoca ise bize Sovyet Rusya döneminde oluşan bilimsel bakış açısını sunmaktadır, hem de işlek ve anlaşılır bir Türkiye Türkçesiyle.

Sayın Hocamızın 8-10 Kasım 2022 tarihleri arasında Çankırı'da, Çankırı Karatekin Üniversitesi I. Uluslararası Türkiyat Kongresinde sunduğu ve benim de ilgiyle dinlediğim "Pamir Kırgızlarının Sözlü Geleneğinde Bilmeceler", başlıklı bildirisini bildiri kitabından okumaya kalktığımda hem alfabe hem de lehçe farkıyla karşılaştım. Bildiri metnini okuyarak anlama olanağımın olmadığını görünce hem çok üzüldüm hem de 30 yılı aşkın bir süre geçmiş olmasına rağmen Türk Dünyasında ortak bir alfabe oluşturamamamıza çok hayıflandım. O yüzden çalışmalarını Türkiye Türkçesi ile yapması noktasında Hocamızdan fedakârlıkta bulunmasını hoşgörüsüne sığınarak isteyeceğim.

Sayın Hocam, Türkiye'de kaldığı on yıl içerisinde sadece yukarıda bir kısmından bahsettiğimiz çalışmaları yapıp yayımlamakla sınırlı kalmaz; Hocanın o dönemde ellerinden tutup yetiştirdiği gençler, bugün Türk Halk Edebiyatı alanında Profesör / Doçent ünvanlarıyla akademide kendilerine yer bularak hizmet etmekteler.

YÖK Ulusal Tez Merkezinde danışman anahtar sözcüğüyle arama yaptığımızda Prof. Dr. Süleyman TURDUYEVİÇ KAYIPOV adına en eski tarihlisi 2000 yılına ait olmak üzere bir doktora ile altı adet yüksek lisans tezi listelenmektedir:

1. Mehmet Ateş (2000), "Kırgız Kahramanlık Destanlarından 'Kurmanbeg'"

20. yüzyılın başlarında Kiril alfabesiyle yazıya geçirilen Kırgız destan geleneğinin önemli halkalarından Kurmanbek destanının Latin Kökenli Türk Alfabesine aktarılarak üzerinde gramatikal inceleme yapılmasından oluşan bir çalışmadır. Tezde dil incelemesi de yapıldığı için Kıymetli Ağabeyim Veysi Sevinçli de ikinci danışman olarak teze katkı sunmuştur. 5007 dizelik destan metninin Latin kökenli Türk Alfabesine aktarılması destan araştırmaları açısından kıymetlidir.

2. Yılmaz Öztekin (2003), "Van Kırgızları'nın Tarihi Kişiler Hakkındaki Ağıtları, İnceleme-Metin"

Hacı Rahmankul Han önderliğinde 1982 yılında Türkiye'ye getirilerek Van ili, Erciş ilçesine bağlı Ulupamir Köyüne yerleştirilen Ulupamir kökenli Kırgızlar artık günümüzde Van Kırgızları olarak adlandırılmaktadır. Bu tezde Ulupamir Kırgızlarının tarihî kişileri hakkında söylenen üç ağıt metni incelemeye tabi tutulmuştur. Bu tezin orijinal tarafı bir başka ifadeyle o güne kadar Türkiye'de ağıt incelemelerinde tatbik edilmemiş olan "benzetmeler", "epitetler ve türleri", "tekrarlar ve paralelizm" gibi stilistik unsurların da işlenmesidir. Çalışmanın sonunda Van Kırgızlarının ağıtlarının, Türk ağıt söyleme geleneğinin bir parçası olmakla birlikte, kendine ait stilistik ve etno-folklorik özelliklere sahip olduğu sonucuna varılmıştır.

3. Abdulselam Arvas (2005), "Van Âşıklık Geleneği"

Van âşıklık geleneği üzerine yapılan bu tezde, geleneğin tespit edilebilen âşıklarından alınan metin örneklerinden hareketle poetika ortaya konması; Türkiye sahası âşık araştırmalarında bir ilk olsa gerektir. Âşıkların kullandığı nazım şekilleri ve hece ölçüsü dışında poetikanın nasıl ortaya çıkarılacağını göstermesi bakımında çok kıymetli bir çalışma olarak eleştirel okumayı hak etmektedir. Tezde, şairlerin şiirlerinde kullandıkları

ISBN: 978-605-73444-6-5

ISBN: 978-605-73444-6-5

"benzetmeler", "metaforlar", "epitetler" ve diğer söz sanatları üzerinden Van âşıklık geleneğinin poetikası ortaya konmaya çalışılmıştır.

4. Sinan İmamoğlu (2005), "Van Çocuk Folkloru"

160653 numara ile YÖK Ulusal Tez Merkezine kaydedilen tezin veri tabanı üzerinden yayımlanmasına izin verilmediği için içeriğine ulaşılamamıştır. Burada verilen kısa bilgiye göre tez, 2005 yılında tamamlanmış olup toplamda 126 sayfadan oluşmaktadır.

5. Münir Cerrahoğlu (2005), "Çankırı Çocuk Folkloru"

160837 numara ile YÖK Ulusal Tez Merkezine kaydedilen tezin veri tabanı üzerinden yayımlanmasına izin verilmediği için içeriğine ulaşılamamıştır. Burada verilen kısa bilgiye göre tez, 2005 yılında tamamlanmış olup toplamda 172 sayfadan oluşmaktadır.

2005 yılında tamamlanan bu iki çalışmayla "çocuk folkloru" kavramı lisansüstü tez adlarında görülmeye başlanmıştır. Alanında ilk olan bu çalışmaların ortaya çıkmasını tabii ki Kayıpov Hocamıza borçluyuz.

6. Dilek Yılmaz (2009), "Er Töştük ve Gılgamış Destanlarındaki İnanç Sistemleri ve Ortak Motiflere Yansıması"

577490 numara ile YÖK Ulusal Tez Merkezine kaydedilen tezin veri tabanı üzerinden yayımlanmasına izin verilmediği için içeriğine ulaşılamamıştır. 73 sayadan oluşan çalışmanın tez merkezindeki kısa tanıtımında üç bölümden oluştuğu, birinci bölümde "destan" terimi üzerinde durularak ortaya çıktığı günden bugüne nasıl bir değişim ve dönüşüm geçirdiği; ikinci bölümde en eski Türk topluluklarından biri olan Kırgızlar ile Mezopotamya topraklarında köklü bir medeniyet kuran Sümerlerin kültürel zenginlikleri; üçüncü bölümünde ise Er Töştük ve Gılgamış destanlarındaki inanç sistemlerine dair motiflerin tespit ve mukayesesinin yapıldığı bildirilmektedir.

7. M. Nurullah Cicioğlu (2010), "Kırgız Halk Destanı 'Kız Saykal' (İnceleme, Metin)"

Kayıpov Hocanın tamamlattığı tek doktora tezidir. 615413 numara ile YÖK Ulusal Tez Merkezine kaydedilen tezin veri tabanı üzerinden yayımlanmasına izin verilmemiştir. TÜBESS üzerinde erişilebileceği bilgisi not edilmiştir. 407 sayadan oluşan çalışmanın tez merkezindeki kısa tanıtımı şöyledir:

> "Bu çalışmanın konusunu Kırgız halk destanlarından biri olan "Kız Saykal" oluşturmaktadır. Çalışmada bu destanın tek varyantı olan Orozbay Urmambetov metni ele alınmıştır. Bu eser halen Kırgız Milli İlimler Akademisi, El Yazmaları Arşivinde (Kırgız Uluttuk İlimler Akademiyası, Kol Cazmalar Fondusu) bulunmaktadır. Eser, Kiril alfabesiyle ve anlatıcının kendi el yazısıyla kaleme alınmış olup 311 sayfalık bir defter halinde muhafaza edilmektedir. Destan metni nazım, nesir karışık olarak yazıya aktarılmıştır ve manzum kısımlar 4418 dizeden oluşmaktadır. Kırgız destancılık geleneğinin en önemli eseri olan Manas destanında Manas'la mücadele eden ve onu yenebilecek güce sahip bir "bahadır kadın" olarak tasvir edilen Kız Saykal, bu destanda bir başkahraman olarak görülmektedir. Kız Saykal, Manas'ın varyantlarında genellikle olumsuz kahraman olarak yansıtılmıştır. O, bazı varyantlarda düşmanla işbirliği içerisinde bir Kırgız bahadırı, bazı varyantlarda ise kendisi bizzat düşman olan bir Kalmak / Kalmuk bahadırı olarak Kırgızların karşısında yer alan bir olumsuz tiptir. Manas'ta yer alan bu düşman tipinin "Kız Saykal"da halkını Kıtay (Çin) zulmünden kurtarmak için mücadele veren bir Kırgız bahadır olarak sahneye çıkarıldığı görülür. Onun Manas'la karşılaşarak teke tek mücadele etmesi olayı ise bu destanın "evlilik epizodu"nda "alplara mahsus evlilik (baatırdık üylönüü)" motifi olarak gerçekleşir. Bu manada Türk-Moğol destanlarında sıkça işlenen bu motif, arkaik destanlardan bu destana yansıyan bir

hususiyet olarak değerlendirilmektedir. Bu çalışmada destanın epizot ve motiflerinin tespit ve tahlilinin yanında destanın sanat ve estetik özelliklerini ortaya koymak amacıyla poetik yapısı ile ilgili bir inceleme de yapılmıştır. Çalışma üç bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde bu destanın Kırgız destancılık geleneği içerisindeki yeri belirlenmeye çalışılmış ve türü hakkında elde edilen veriler doğrultusunda çeşitli tespitler yapılmıştır. Eserde yer alan "evlilik epizodu" ve destanın başkahramanı olan "bahadır kadın tipi"nin hususiyetlerinden hareketle destanın "arkaik kahramanlık destanı" olduğu anlaşılmıştır. Bu tespitten sonra eser, Kırgız destancılık geleneğinde yer alan bazı arkaik kahramanlık destanları ile karşılaştırılarak Kırgız destancılık geleneği içerisindeki konumu belirlenmiştir. Destanın epizot ve tip bakımından Manas destanı ile olan ilişkileri de bu bölümde incelenmiştir. Bu kısımda da Kız Saykal, Kırgız destancılık geleneğinin en önemli eseri olan Manas ekseninde değerlendirilerek bu gelenek içerisindeki konumu belirlenmiştir. Ayrıca incelenen destanın içeriğiyle ilgili ön bilgi olması amacıyla eserin özeti de bu bölümde verilmiştir. İkinci bölümde destanın poetik yapısı incelenmiştir. Bu inceleme sonucunda eserin sanat ve estetik yönü ile ilgili tespitler yapılmış ve Kırgız epik şiir geleneğinin hususiyetlerini büyük ölçüde yansıttığı görülmüştür. Eserin şekil özellikleri, eserde dilin kullanılış hususiyetleri, eserin kompozisyon yapısı, mevzu oluşturma yöntemleri ile eserde kullanılan söz sanatları incelenmiştir. Bu incelemede destanın genel manada sözlü gelenek, daha dar manada ise Kırgız sözlü geleneğine ait hususiyetlerini tespit etmek üzere bu konuda yapılan çalışmalar esas alınmıştır. Eserde yer alan tipler ve bunlarla ilgili hususiyetlerin değerlendirilmesi de bu bölümde yapılmıştır.

Üçüncü bölümde destanın epizotları dört ana başlık altında incelenmiştir. Bunlar: "Hazırlık Epizodu", "Kahramanın Olağanüstü Doğumu", "Kahramanın Sefere Çıkması" ve "Kahramanın Evliliği"dir. Bu epizotlarda yer alan motifler tespit edilmiş ve bunların belirgin özellikleri açıklanmıştır. Bunlar açıklanırken de diğer Türk boylarının destan geleneklerinden örnekler verilerek destanın türü ile ilgili tespitlerin doğruluğu kanıtlanmaya çalışılmıştır. "Metin" başlığı altında destan Türkçeye aktarılmıştır. Aktarım yapılırken özel adların yazılığında orijinal metne sadık kalınmıştır. Metinde yabancı özel adların birkaç farklı şekilde yazıldıkları ve metnin el yazması olmasından kaynaklanan bazı eksik harf ve kelimelerin bulunduğu görülmüştür. Bu eksik ve yanlışlar parantez (...) işareti içerisinde düzeltilerek verilmiş; ancak hatalar ve eksikler, aktarımda aynen muhafaza edilmiştir. Ayrıca metnin transkripsiyonu yapılırken imla kuralları konusunda da orijinal metne sadık kalınmıştır. Metnin manzum ve mensur kısımlarına sayılar verilirken manzum kısımlarda Arap rakamları, mensur kısımlarda ise Romen rakamları kullanılmış ve tezde bu bölümlere atıfta bulunulurken de bu rakamlar esas alınmıştır. Metnin Türkçeye aktarımı yapılırken Kırgızca'da kullanılan mecaz anlamlı kelime veya kelime gruplarının manaları esas alınmış ve Türkçede bu manayı karşılayan kelimeler veya ifade biçimleri kullanılmıştır. Çeviride Türkçede karşılığı bulunmayan Kırgızca kelimelerin manası dipnot şeklinde verilmiştir."

2001 yılının Temmuz ayında doktoramı tamamlayıp Van'a döndüğümde beni "meslektaşım" diye karşılayan Kayıpov Hocayla yaklaşık sekiz ay mesai arkadaşlığı yaptım. -Bir de kurban hissedarlığımız oldu.- Kısa sayılabilecek bu dönemde kendisinden yukarıda tanıtmaya çalıştığım tezlere yansıyan bakış açılarını ve bilgi birikiminin bir kısmını öğrenme fırsatım oldu ve bu benim zenginliğim olarak çalışmalarıma yansıdı. Hocayla mekân birlikteliğimiz çok kısa sürmüş olsa da gönül bağımızın zaman geçtikçe daha da kuvvetlendiği bir gerçektir. Onun adına / şerefine düzenlenen bu sempozyuma davet edilmek de benim için ayrı bir onur olmuştur. Yaptığı bilimsel çalışmalar ve yetiştirdiği öğrencilerle Türk folklor araştırmalarına farklı bakış açıları kazandıran Hocamıza Allah uzun ömürler versin. Versin ki o üretmeye devam etsin, biz de okuyup

ISBN: 978-605-73444-6-5
ESSA III. Türk Dünyasına Katkı Sunan Şahsiyetler Uluslararası Sempozyumu
9-10 Kasım 2023
ISBN: 978-605-73444-6-5

öğrenmeye devam edelim. Son olarak Dedem Korkut dilince yom vereyim: *"Üç otuz on yaşı dolsun, Hak ona yaman getürmesün, hanum hey!"*

KAZAK TÜRKLERİNİN DESTANLARINDA SAYILAR

Prof. Dr. Abdulselam Arvas

Çankırı Karatekin Üniversitesi
Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Öğretim Üyesi

Öz

Sayılar, insanoğlu tarafından çok eski dönemlerde keşfedilmiş ve günlük hayatta kullanılmıştır. Bunlar çok pratik olup insanlar için birçok kolaylıklar sağlamıştır. Mesela zamanı ölçme, kiloyu tartma, hesap yapma sayı sistemi ile mümkün olmuştur. Sayıların ortaya çıkışının tüm milletler için ortak bir geçmişe sahip olması muhtemeldir. Ancak sonradan birbirinden uzaklaşan insanlar farklı coğrafyalarda yeni topluluklar oluşturmuş, daha sonra yeni coğrafyalarda bu kavimler tekrar birbirine karışarak yeni bir milleti teşkil etmiştir. Farklı coğrafyalarda oluşan bu milletlerin bir ortak sayı sistemi geliştirmiş olması çok mümkün görünmektedir. Bundan ötürü, sayılar ulusların ortak geçmişi hakkında ipuçları vermektedir. Örneğin Türk, Kırgız, Türkmen, Kazak, Özbek gibi toplumlarda sayılar aynıdır. Sayılar, millî eserler olan destanlarda farklı şekillerde karşımıza çıkmaktadır. Bir toplum hakkındaki kahramanlık olaylarını anlatan destanlar tarihî olayları kapsamakta ama aynı zamanda olağanüstü özellikler içermektedir. Destanlar, genelde uzun dizelerden oluşan manzum hikâyeler olup, aynı zamanda birçok kültürel unsuru bünyesinde barındırır.

Bu bildiride, Kazak destanlarından hareketle sayılara dair bir araştırma yapılacaktır. Nitekim Kazakların, başta "Köroğlu" olmak üzere "Er Töstik", "Dotan Batır", "Karabek Batır", "Koblandı Batır", "Kula Mergen-Joya Mergen", "Orak-Mamay", "Anşıbay" gibi çok fazla destanı vardır. Daha önce ESSA'nın düzenlediği farklı sempozyumlarda Kırgız destanlarında ve Dede Korkut Kitabı'nda yer alan sayılar hakkında iki ayrı bildiri sunmuştuk. Bu bildiride ise Kazak destanlarında geçen sayılar ve bunların anlamları hakkında bilgi verilecektir. Araştırmada destanlardaki sayıların tespiti yanı sıra bazı açılardan da analizi söz konusu olacaktır. Ancak Kazak destanlarındaki tüm sayılar yerine, ki bu mümkün değil, bazı dikkat çeken ve Türk halklarında sıkça karşılaştığımız sayılar dikkate alınacaktır. Örneğin, 2, 4, 6, 11, 12, 16, 30, 80, 100, 1.000, 10.000, 12.000 gibi çok değişik sayılar yerine burada 3, 5, 7, 9, 40 gibi geleneksel sayılar üzerinde duracağız. Çünkü diğer Türk halkları destanlarında olduğu gibi Kazak destanlarında da "3, 5, 7, 9, 40" gibi geleneksel sayılar yaygındır. Muhtemelen bu sayıların yaygın olması gelenek ve dolayısıyla kültürel bir meseledir.

Anahtar Kelimeler: Kazaklar, destan, gelenek, sayılar.

***

Giriş

Sayılar, insanoğlu tarafından çok eski dönemlerde keşfedilen bir sistemdir. Bir araştırmacı, modern dönemde kullanılan rakamların (sayıların) bugünkü şeklini alması ve uzun bir süreç neticesinde gelişerek ortaya çıkması çok eski dönemlere rastlar, diyor (Stewart, 2017: 11-23). Sayılar başta Babil, Mısır, Çin, Arap olmak üzere Asur, Hint, Maya ve İnka gibi bütün eski toplumların keşfedip kullandığı ve günlük hayat için pratik olan bir sistemdir. Bu sistem insanlar için birçok kolaylık sağladı, kültürden etkilendi ve kültüre etki etti ve özellikle teknolojinin gelişmesinde rol oynadı. Nitekim matematik tarihi uzmanı bu konuda Stewart (2017: 21-22) şunları söylüyor: "Sayıların insan uygarlığının gelişmesindeki derin etkisi inkâr edilemez. Kültür ve matematik, son dört bin yıldır el ele ilerlemiştir. Aradaki neden sonuç ilişkisini çözmek zor. Matematikteki yenilikler kültürel değişiklikleri yönlendirmiştir ya da kültürel gereksinimler matematikteki gelişmelerin yönünü çizmiştir diye iddia edemem. Ancak bu ifadelerin ikisinde de gerçek payı var, çünkü matematik ve kültür birlikte gelişir". Bu görüşlerden hareketle kültür ve sayıların birbiriyle ilişkisinin olduğu rahatlıkla söylenebilir.

ISBN: 978-605-73444-6-5

ISBN: 978-605-73444-6-5

Kültür ve sayıların ilişkisi eski Yunan medeniyetinde şöyle ifade edilmiştir: "Pisagor kültüne ait felsefenin en etkileyici tarafı, evrenin sayılar üzerine kurulduğu inanışıdır. Pisagorcular bu inanışlarını mitolojik sembolizmle ifade etmiş ve deneysel gözlemlerle desteklemiştir. İşin mistik yanına gelince, 1 sayısını evrendeki her şeyin kaynağı olarak kabul ediyorlardı. 2 ve 3 sayıları dişi ve erkek unsuru sembolize ediyordu. 4 sayısı uyumu temsil etmekle birlikte, dört element (toprak, hava, ateş, su) evrendeki her şeyin meydana geldiği şeydi. Pisagorcular 10 sayısının büyük mistik öneme sahip olduğuna inanmaktaydılar, çünkü 1+2+3+4=10 eder, yani başlangıçtaki mutlak birliği, dişi ve erkek unsuru ve dört elementi bir araya getirir. Dahası, bu sayılar bir üçgen oluşturur ve Yunan geometrisinin tümü, üçgenlerin özelliklerine dayanır" (Stewart, 2017: 26-27). Görüldüğü üzere bu bilgiler de kültür ve sayıların birbirinden bağımsız olmadığına işaret ediyor.

Biz, daha önce ESSA'nın düzenlediği farklı sempozyumlarda Kırgız destanlarında ve Dede Korkut Kitabı'nda yer alan sayılar hakkında iki ayrı bildiri sunmuştuk. Bu bildiride ise Kazak destanlarındaki rakamlar hakkında bilgi vereceğiz. Araştırmada sayıların ifade ettiği anlamlar dile getirilecek ve Kazak destanlarındaki söz konusu sayıların tespiti yapılıp bunlardan örnekler sunulacaktır. Ancak Kazak destanlarındaki tüm sayılar yerine, ki bu mümkün değil, bazı dikkat çeken ve Türk halklarında sıkça karşılaştığımız sayılar ele alınacaktır. Örneğin 2, 4, 6, 11, 12, 16, 30, 80, 100, 1.000, 10.000, 12.000 gibi çok değişik sayılar yerine bildiride 3, 5, 7, 9, 40 gibi geleneksel sayılar üzerinde duracağız. Çünkü diğer Türk halkları destanlarında olduğu gibi Kazak destanlarında da "3, 5, 7, 9, 40" gibi geleneksel sayılar yaygındır. Muhtemelen bu sayıların yaygın olması gelenek ve dolayısıyla kültürel bir meseledir. Şimdi bunlar hakkında bilgi verebiliriz.

1) Üç (3) Sayısı

Folklor üzerine çalışanlar biliyorlar ki Stith Thompson'un "Motif İndex" adlı eseri (1955) çok önemlidir. Çünkü o, dünyadaki bütün toplumların folklorunu mukayese etti ve bu kitabı yazdı. Kitap motifler üzerine yazıldı. Motifler alfabetik olarak sıralandı. Kitabın içinde sayılar önemli bir yer tutuyor. Yazar, sayıları "Z" harfiyle gösterdi. Üç (3) sayısına "Z71.1. Formülistik sayı: 3" numarası verdi (Thompson, 1955). Bu kitap dışında sayıları inceleyen eserler var. Ve bunlarda sayıların işlevi veya anlamı hakkında bilgi verildi. Örneğin Annemarie Schimmel (2000: 69) 3 sayısını "kapsayıcı sentez" olarak tarif etti. Ona göre 3 (üç) "başı, ortası ve sonu olan" ilk "gerçek sayı"dır. Yazar, hayata da üç aşamalı bakar: 1. Başlangıç, 2. Orta, 3. Son (Schimmel, 2000: 80). Sayılar, her kültür ve toplumda farklı anlamlar kazanıyor ama aynı zamanda dünyada ortak anlamlar da taşıyor (Durbilmez, 2007: 190). Mesela Şamanizm'de üçlü dünya modeli var: yeraltı, yeryüzü ve gökyüzü. Hıristiyanlık'ta ise baba, oğul, kutsal ruh önemlidir. Guerin ve arkadaşlarına göre bu; ışık, ruhî farkındalık ve teklik anlamına geliyor (Guerin vd., 1997: 85).

Kazak Destanlarında da 3 sayısı çok sık geçiyor. Mesela Veli Han memleketine dönerken Şetirli'nin boyunda üç gün kalıp dinlenir (Arıkan, 2007: 45). Kubıkul, kuzuları günde üç defa su başına götürür (Arıkan, 2007: 125). Dotan, ağabeylerine der ki babamıza benden üç defa selam söyleyin (Arıkan, 2007: 237). Şıntemir Han'ın belirlediği yarışa göre iki gece yolda geçirilip üçüncü gün dönülmesi gerekiyor (Arıkan, 2007: 291). Dotan arkadaşlarıyla birlikte üç dağa rast gelir (Arıkan, 2007: 249). Gök Küheylan üç atı geçip gelir (Arıkan, 2007: 293). Kulamergen'in üç yaşında Joyamergen adında bir oğlu var (Arıkan, 2007: 329). Joyamergen ve Orak Batır üç gün üç gece dövüşür (Arıkan, 2007: 353). Kadirhan'ın üç kızı vardır (Arıkan, 2007: 391). Karabek üç yaşına bastığında *yada* taşı gibi parlamış (Arıkan, 2007: 401). Anşıbay Batır üç yaşında annesini kaybeder (Serginbayev, 2007: 23). Kuttıkıya, tek başına Kalmuk ordusuna saldırır ve üç gün

ESSA III. Türk Dünyasına Katkı Sunan Şahsiyetler Uluslararası Sempozyumu
9-10 Kasım 2023
ISBN: 978-605-73444-6-5

savaşarak onları yener (Serginbayev, 2007: 133). Toktamış Han, ölen kuşbazın yerine birini bulmak için üç tarafa üç adam gönderir (Serginbayev, 2007: 135). Edigey kendisini ikna etmeye gelen Sıpıra Jırav ile Kenjanbay'a inanmadığını ve üç ay doksan gün sonra gelip sarayı viran edeceğini söyler (Serginbayev, 2007: 153). Nuradın annesine üç aylık uzaklıktaki Indıslara karşı sefere çıktığını söyler (Serginbayev, 2007: 191). Orak, Mamay ve Bozoğılan üç kez konakladıktan sonra ayrılırlar ve Mamay Bozoğılan'a üç ay sonra adamlarıyla gelmesini söyler (Serginbayev, 2007: 271). Karadön üç ay sonra seferden memleketine döner (Serginbayev, 2007: 383). Begis'in düğününde üç gün eğlence olur, at yarıştırılır (Serginbayev, 2007: 509). Narik Han Akmendi'nin evinde üç gün kalır (Serginbayev, 2007: 617). Abılay Han, üç ananın oğluna haber vermiş ve üç cüzden üç bin adam toplanmış (Serginbayev, 2007: 19).

2) Beş (5) Sayısı

Gene, S. Thompson, "Motif İndex" adlı eserde bu sayı için "Z71.3. Formülistik sayı: 5" numarasını verdi. A. Schimmel'e göre beş (5) tek ve çift sayıdan elde edilen ilk sayıdır ve aynı zamanda insan ruhudur. Beş, genellikle insan yaşamıyla ve beş duyu ile bağlantılıdır (Schimmel, 2000: 118). Likya kaya mezarları beşgendir. Hinduizm, Sihizm, Maniheizm, Cayanizm gibi dinlerde kutsal nesne, ilke veya ışık ruhu beştir (Küçük, 2013: 101-102). Bunlar eski medeniyetlerde 5 sayısıyla bağlantılı unsurlardır.

Kazak destanlarında 5 sayısı da çok kullanılmıştır. Mesela Veli Han'ın karısının hamileliği beş ay sonra belli olur (Arıkan, 2007: 55). Kubıkul'un ebeveynleri yiğit silahının beş silah olduğunu söyler ve beş silahla onu donatır [zırh, kılıç, balta, süngü, gürz] (Arıkan, 2007: 101). Dotan, ağabeylerine der ki babamız beş vakit namaz kılarken bana dua etsin (Arıkan, 2007: 235). Şıntemir Han'ın beş oğlu vardır (Arıkan, 2007: 251). Joyamergen, Orak'ın başını kesip onun askerlerine fırlatınca beş tanesi ölür (Arıkan, 2007: 353). Karakök, tayken beş kısrağı emmiştir ve besti iken beş bedevi atın yanına konulmuştur (Arıkan, 2007: 417). Anşıbay'ın üzerinde kuşandığı beş silahı vardır (Arıkan, 2007: 43). Kuttıkıya, Kalmuk hanı Aktaşı'nın beş oğlunu ve ordusunu yener (Serginbayev, 2007: 133). Nuradın altmış günlük yolu beş günde gitmek ister (Serginbayev, 2007: 215). Tama ihtiyara beş günlük bir mühletleri olduğunu ve beş gün sonra gelip şehri alacağını söyler (Serginbayev, 2007: 545). Narik Han'ın beş karısı vardır (Serginbayev, 2007: 609). Molankay, Alankay'a dayısı beş silah (eğik kılıç, semser, kınlı) verirse almasını söyler (Bayram 2004: 72). Köroğlu, Kızılbaş Bezergen'i öldürünce pişman olup beş gün beş gece bir şey yiyip içmeden yatar (Sağdıç, 1998: 612).

3) Yedi (7) Sayısı

A. Schimmel yedi sayısını "bilgeliğin sütunları" olarak adlandırdı. Ona göre yedi; 4 elementi kuşatır ve duygusal güçlere karşılık gelir. Maddî dörtlemede hava zekâyı, ateş istenci, su duyguları, toprak ahlâkı temsil ediyor. Yaratıcı ilkelerin üçlüğü sisteminde; aktif zekâ, pasif bilinçaltı ve iş birliğinin düzenleyici gücü var. Yani 4+3=7'dir (Schimmel, 2000: 140). Aynı yazar yediyi "gezegenlerin sayısı" (Güneş, Ay, Merkür, Mars, Venüs, Jüpiter, Satürn), "ülkerin yedi yıldızı" olarak tarif eder. Yedi, genellikle olumlu güçlerle iç içe düşünülür (Schimmel 2000: 144). Yenisey'de bir şaman davulunun dış yüzeyine, ilk insan resmedilmiştir. O, yedi cennet boyunca sürecek bir yolculuğa çıkıyor. Resimdeki dış çemberde yedi küçük çıkıntı var; içteki çemberde yedi noktada çıkıntı ve sekizinci noktada da bir kuş var. Bunlar gök tanrısının yedi oğluna gönderme yapıyor (Schimmel, 2000: 157). İslam yediye çok önemli işlevler yüklüyor (Kocatürk, 1982). Pisagorculara göre yedi, "dönüm noktası"dır (Schimmel, 2000: 166). "Motif İndex" adlı eserde de yedi

ISBN: 978-605-73444-6-5

ISBN: 978-605-73444-6-5

(7) sayısı şu başlıklar altında veriliyor: "Z71.5. Formülistik sayılar: 7" ve "Z71.5.0.1. Formülistik sayılar: 7 ve katları". Bu kitapta yedi (7) sayısının birçok kültürde örneği ele alınıyor.

Kazak destanlarında ise hem yedi (7) sayısı hem de bunun katları var. Mesela Veli Han'ın genç tokalı elmas taşı çiğneyince yedi uzvu ve bütün vücudu iyileşir (Arıkan, 2007: 55). Kubıkul, yedi yaşında cesur bir savaşçı olur (Arıkan, 2007: 69). Dotan yedi yıllık bir yola çıkar (Arıkan, 2007: 233). Kulamergen'in yedi yaşında Şaripa adında bir kızı var (Arıkan, 2007: 329). Joyamergen, denizaltında bulunan sahrada yürürken ona Hızır rast gelir ve yedi kat yer altında olduğunu söyleyerek kaybolur (Arıkan, 2007: 371). Karaman yedi adamını Karabek'e gönderir (Arıkan, 2007: 409). Toktamış Han'ın kuşuna yedi kişi bakmaktadır (Serginbayev, 2007: 135). Jılkıbay ve hanımı bir tepeye çıkıp yedi gün boyunca bir şey yemeden Edige'yi bekler (Serginbayev, 2007: 159). Orak ve Ögiz yedi gün itişe kakışa at sırtında güreşir (Serginbayev, 2007: 287). Karasay yedi gün boyunca Tarlan atı arar (Serginbayev, 2007: 301). Kendini çoban olarak tanıtan Kalmuk hanı Sultan, Süyiniş'e köyünün yedi günlük uzaklıkta olduğunu söyler (Serginbayev, 2007: 443). Kümis, hana yedi alem olan bu dünyadan nice insanların ve hanların gelip geçtiğini söyler (Serginbayev, 2007: 583). Narik yedi kez Ögiz Han'ın şehrini kuşatsa da alamamıştır (Serginbayev, 2007: 623). Kıdırbay'ın Akşahan'ın meclisindeki yedi göbekten akrabası onun öldürüleceğini haber verir (Serginbayev, 2007: 745). Akböpe yedi cüzün adını sayar (Karaca, 2007: 111). Alankay yedi yıl boyunca gurbette kalır ve sonunda öldürülür (Bayram, 2004: 249).

Yedi sayısının katları (Z71.5.0.1. Formülistik sayılar: 7 ve katları) da Kazak destanlarında çok fazla kullanılıyor. Mesela yetmiş yaşına gelen Veli Han'ın bir çocuğu bile yoktur. Bu yüzden halkı onu çocuksuz insan diye ziyaret etmeyi bırakıp ondan yüz çevirir (Arıkan, 2007: 39). Karakök yedi yaşındayken yetmiş kulanı kovalamış (Arıkan, 2007: 419). Yedi yıl Orak ile Mamay'ın yılkılarını güden yetmiş yaşında ak sakallı bir adam Hanzaya'ya yardım edip onu Kazı'ya götürür (Serginbayev, 2007: 315). Begis'in babası ve annesi yetmiş yaşına gelmiştir ve Begis'in evlenmesini isterler (Serginbayev, 2007: 509). Çoban, Narik Han'a 80 ve 70 yaşlarında bir karı kocanın evini göstererek onların kızı olduğunu söyler (Serginbayev, 2007: 611). Kıdırbay yetmiş gün avare avare yol yürür (Serginbayev, 2007: 751). Kobılandı atına Kalmuk Alşagır'ın yetmiş günlük mesafede bir yere gittiğini söyler (Serginbayev, 2007: 791). Er Kenes'in babası Akjonas yetmiş yaşındadır, fakat çocuğu yoktur (Serginbayev, 2007: 999).

4) Dokuz (9) Sayısı

Dokuz (9) sayısı, üçün üç katıdır. A. Schimmel, bunu "büyütülmüş kutsal üç" (2000: 177) olarak tarif eder. Yazara göre bu sayı dünyanın kuzey kısmındaki uygarlıklara özgüdür. Sami ve sonraki Yahudi-Hristiyan dünyasında önemli bir yer tutmaz (Schimmel, 2000: 177). Aynı yazar, dokuz, mükemmellik sayısı ya da nihai sınır olarak kullanılıyor, der (Schimmel, 2000: 188). A. Schimmel'e göre bu sayı, Türk kültüründe önemlidir. Buna göre dokuz, göğün üst kemerinin ötesinde olan en yüksek, dokuzuncu cennet ile bağlantılıdır (Schimmel, 2000: 179). "Nüh sipihr" (dokuz gök) inancı Türkçe ve Farsça kitaplarda çok fazla geçiyor. Bu inanç, eski kozmik bölgelerin üç katına çıkarılması sonucu doğmuş olabilir. Kozmik bölgeler ise 1. Yukarı dünya, 2. Orta dünya, 3. Aşağıdaki dünyadır. Veya bu inanç kozmik ağacın dokuz dalı ile ilgili olabilir. Yaratılış destanına göre, Tanrı, dokuz dallı bir ağaç ve bu ağacın her dalının altında bir insan yaratır. Şamanlar, ayinlerde dokuz kat göğe çıkıp, buraları dolaşarak tekrar aşağı inerler (Yüksel, 1981: 18). Altaylarda şaman, Tanrı Bay Ülgen'e kurban sunduğu zaman, kayın ağacında bir merdivene dokuz

kertik yapar. Bu dokuz kertik aşağıdan yukarıya, birinci kattan dokuzuncu kata kadar gökleri gösterir (Ziya Gökalp, 1339). Hem gök hem de yer dokuz düşünülürdü. Eski Türk kavimleri arasında "Dokuz Oğuzlar" ve Dokuz Tatarlar vardı. Türk kağanlarının davul ve tuğları dokuz tane idi (Yüksel, 1981: 18). Cengiz Han'ın sancağında dokuz Tibet öküzü kuyruğu bulunurdu (Schimmel, 2000: 183). Ayrıca Türkçede şöyle bir deyim var: Doğru söyleyeni dokuz köyden kovarlar. "Motif İndex" adlı eserde dokuz (9) sayısının başlığı şudur: "Z71.6. Formülistik sayı: 9 (99, 900, 999, 99.999)". Bu başlığın içinde dokuz sayısının katları da var.

Kazak destanlarında da hem dokuz sayısı hem de onun katları sık sık kullanılıyor. Mesela Veli Han, çocuk sahibi olmak için dokuz ay boyunca gezerek evliyalara dua etmiş (Arıkan, 2007: 45). Kalmukların konakladığı yer, dokuz günlük mesafededir (Arıkan, 2007: 261). Kulamergen kaynatasının yurdunda dokuz yıl kalır (Arıkan, 2007: 347). Kulamergen'in kaynatası, torunu Joyamergen'i dokuz bin yılkının içine götürür (Arıkan, 2007: 349). Karakök dokuz yaşına basınca at gibi olmuş (Arıkan, 2007: 419). Anşıbay'ın atı, üç aylık mesafedeki yolu dokuz günde kat eder; şehrin etrafını dokuz defa döner (Arıkan, 2007: 59). Ayubay'ın anne-babası doksan yaşlarındadır (Serginbayev, 2007: 79). Anşıbay, Parpariya'ya dokuz yollu kavşağın her kolunu iyice araştırmasını öğüt verir (Serginbayev, 2007: 93). Şamakan'ın babası Şaştöbe dokuz kat zırhını giyer ve Parpariya'yla savaşmaya başlar (Serginbayev, 2007: 111). Kuttıkıya üç aylık, doksan günlük bir yola gideceğini söyler (Serginbayev, 2007: 123).

Edige, Indıslarla savaşmak isteyen oğlu Nuradın'a onların doksan günlük bir uzaklıkta olduğunu söyler (Serginbayev, 2007: 185). Musahan dokuz gün içinde bütün Kalmuk halkını toplar (Serginbayev, 2007: 253). Karasay ve Kökşe doksan günde Kalmuk şehrine ulaşırlar (Serginbayev, 2007: 313). Yaşlı derviş Karadön'e karşıdaki dokuz otağdan büyük olana gitmesini söyler (Serginbayev, 2007: 349). Süyiniş dokuz gün içinde şehrin tamamını ele geçirir (Serginbayev, 2007: 453). Begis'in düğününde dokuz gün eğlence olur (Serginbayev, 2007: 509). Narik Han, Mendi'ye ormanı doksan gündür gezmesinin sebebinin çocuksuzluk derdi olduğunu söyler (Serginbayev, 2007: 617). Tavıp Han, kızının çeyizi olarak doksan nar, doksan köle, doksan cariye ve doksan at vererek onu gönderir (Serginbayev, 2007: 761). Kosay'ın ganimet almak için yanında giden dokuz arkadaşı ölür (Serginbayev, 2007: 971).

5) Kırk (40) Sayısı

Kırk sayısı, insan hayatında önemlidir. Örneğin kadınlar doğum yaptıktan sonra kırk gün dışarı çıkmıyor. Yeni doğan bebek kırk gün sonra yıkanıyor. İnsanın doğası ile ilgili olan kırk sayısı kültürel bir forma dönüşmüş. Edebiyat eserlerinde de bu sayı görünüyor. S. Thompson, "Motif İndex" adlı eserinde kırk (40) sayısına şu başlıkla veriyor: "Z71.12. Formülistik sayı: 40". Bu esere bakınca kırk sayısının birçok kültürde olduğunu görüyoruz (Thompson, 1955). A. Schimmel'e göre kırk, "Hazırlama ve tamamlama" sayısıdır. O der ki kırk sayısı Orta Doğu'da, özellikle İran ve Türkiye'de yaygın kullanılır. Büyük sayılar arasında en büyüleyici sayıdır (Schimmel, 2000: 265). İslam dininde bu sayı dikkat çekiyor. Mesela Hz. Muhammed, ilk vahyini kırk yaşında aldı. İslami geleneklere göre; Tanrı, Âdem'in çamurunu kırk gün yoğurdu. Dünyanın sonu yaklaştığında Mehdi kırk yıl yeryüzünde kalacak (Schimmel, 2000: 268). Kırk gün Musevilikte arınma dönemidir (Durbilmez, 2007: 187). Kırk, yuvarlak sayı olarak da kullanılır: "Kırk sütunlu saraylar", "kırk atlı kahramanlar", "kırk macera", "kırk düşman öldürme", "kırk hazine bulma", "kırk gün kırk gece" gibi (Schimmel, 2000: 270). Oğuz Kağan kırk günde büyür ve yürür. Kırk gün kırk gece yenilip içilir. Urum kağanı kendisine itaat etmeyince bayrağını açarak onun

üzerine yürür ve kırk gün sonra Buzdağı eteklerinde konaklar. Kurultayda her iki yanına kırkar kulaç direk diktirir ve üstüne gümüş tavuk koydurur (Yüksel, 1981: 17).

Kazak destanlarında kırk (40) sayısı çok kullanılır. Mesela Kubıkul kırk günü dolunca gülmeye başlar (Arıkan, 2007: 67). Akbilek'in kırk kız arkadaşı vardır (Arıkan, 2007: 131). Kubakan'ın kırk oğlu ve kırk kızı vardır (Arıkan, 2007: 223). Bulgar şehrinin padişahı Kasım'ın kırk veziri vardır (Arıkan, 2007: 335). Kalmuk Orakşı, kırk askeriyle birlikte gezer (Arıkan, 2007: 43). Toktamış Han'ın ava çıkan ve bağda dinlenen kırk askeri vardır (Serginbayev, 2007: 145). Edige, oğluna "Hızır ata yardımcın olsun, kırklar seni kollasın, Arıstan yoldaşın olsun." der (Serginbayev, 2007: 211). Musahan kırk adamıyla Kozan iline sefere çıkar (Serginbayev, 2007: 229). Kozan'ın kızı Karahan yanına kırk kızını alarak gece yarısı Orak ve Mamay'ı ziyaret eder (Serginbayev, 2007: 261). Adilhan Sultan kırk kişilik askeriyle Kondıker adlı Kalmuk'un şehrine gelir (Serginbayev, 2007: 313). Karamende, Karadön'e kırk beyiyle ava çıktığını söyler (Serginbayev, 2007: 359). Jubanış, "Hızır Ata yardımcı olsun, kırklar koruyup kollasın, Allah yolumu hayırlı kılsın." diye dua eder (Serginbayev, 2007: 407). Süyiniş kırk yaşına geldiğinde bir çocuğu olur (Serginbayev, 2007: 477). Kögis ve Tegis seksen günlük yolu kırk günde giderler (Serginbayev, 2007: 521). Tana kırk yaşını doldurduğu halde bir çocuğu olmamıştır ve karısı ona on beş yaşında kendisiyle evlendiği halde bir çocuk sahibi olamadıklarını söyler (Serginbayev, 2007: 567). Narik Han kırk beyini çağırır ve onlara evlenmek istediğini söyler (Serginbayev, 2007: 609). Kobılandı'nın kırk yiğidi vardır (Serginbayev, 2007: 771). Abat, handan Kırım'ın kırk batırı alarak düşmana karşı sefere çıkar (Serginbayev, 2007: 833). Taken'in sağdıcı Köben kırk yaşındadır (Karaca, 2007: 119). Koblandı'yla Kurtka'nın kırk gün kırk gece düğünü yapılır (Adilbekova, 1999: 316). Er Sayın Koblandı'nın geri dönelim teklifini kabul etmez ve yalnızca kırk yiğidiyle Kalmuklara saldırır (Mutlu, 1999: 101). Kırk yiğidi kalkıp yönelir (Şami, 2000: 87). Sansızbay'ın babası ona kırk gün toy eğlence düzenleyip onu evlendirir (Bilecik, 1998: 209). Keloğlan, kırk kızıyla dolaşan Sarıbay'ın hanımına Sarıbay'ın öldüğünü haber verir (Kuanışbayev, 2000: 26). Şağdat Han kırk veziriyle Ravşanbey'i imtihan eder (Arıkan, 1999: 236). Köroğlu, yoldaşı olacak kırk yiğitle karşılaşıp savaşır, onları yenip dost edinir (Arıkan, 1999: 392). Köroğlu Çembil'de han seçilir ve o, yanına kırk yiğit alır (Arıkan, 1999: 305).

Sonuç

Bu bildiride, sizlerle Kazak destanlarında geçen sayıları paylaştım. Bunların anlamları hakkında bilgi verdim. Ama sayılar hakkında bilgi verirken geleneksel olan sayıları ele aldım, bütün sayıları değil. Aslında Kazak destanlarında bunların dışında da çok farklı sayılar var. Ancak bildiri sınırlarını aşmamak için bazılarını anlattım. Ayrıca bu konu hakkında bir fikir paylaştım. Bu konu hakkında daha çok araştırma yapılması gerekir. Bugünkü bildiri Kazak destanlarındaki sayılar için sadece bir başlangıçtır. Buna yenilerini eklemek gerekir. Çünkü sayılar hayatımızdaki gizemli unsurlardır. Biz sadece gündelik yönüne bakıyoruz. Oysaki onların tarihsel bir boyutu da var. Kazak destanlarında sayılar neden kullanılmış? Acaba belli inançlardan mı kaynaklanıyor? Yoksa bunlar rastgele mi kullanılmış? Sayı sembolizmi Kazak destanları için geçerli mi? Sayıların mitoloji ile ilgisi var mı? Hangi dinlere ait sayı sembolizmi Kazak destanlarına yansımış? Bu sayıların sembolik değerleri var mı? Varsa nedir? Bu soruların cevapları yapılacak araştırmalarla daha net ortaya çıkacak.

ISBN: 978-605-73444-6-5

ISBN: 978-605-73444-6-5

KAYNAKÇA

ADİLBEKOVA, Elmira, Koblandı Batır Destanı ile Dede Korkut Arasındaki İlişkiler, DT, Ege Üniversitesi, SBE, İzmir, 1999.

ARIKAN, Metin, Kazak Destanları 2, TDK Yayınları, Ankara, 2007.

ARIKAN, Metin, Köroğlu'nun Kazak Varyantları, YLT, Ege Üniversitesi, SBE, İzmir, 1999.

BAYRAM, Bülent, Alankay Batır Destanı (Metin-İnceleme), YLT, Celal Bayar Üniversitesi, SBE, Manisa, 2004.

BİLECİK, Fahrünnisa, Kız Jipek Destanı (Metin-Tercüme-Dizin-İnceleme), DT, Marmara Üniversitesi, TAE, İstanbul, 1998.

KARACA, Oktay Selim, Kazak Destanları 3, TDK Yayınları, Ankara, 2007.

KUANIŞBAYEV, Ercan, Kozu Körpeş Bayan Suluv Destanı (Giriş-Metin-Tercüme-Dizin), YLT, Marmara Üniversitesi, SBE, İstanbul, 2000.

MUTLU, Hüseyin Kaya, Ersayın Destanı (Çeviri-Gramer-Sözlük), YLT, Afyon Kocatepe Üniversitesi, SBE, Afyon, 1999.

SAĞDIÇ, Hayrettin, Köroğlu Destanının Kazakça Jambıl Nüshası, YLT, İstanbul, Üniversitesi, SBE, İstanbul, 1998.

SERGİNBAYEV, Murın Jırav, Kazak Destanları 4, (TTA: Fikret TÜRKMEN-Metin ARIKAN), TDK Yayınları, Ankara, 2007.

ŞAMİ, Kamşat, Kazak Türklerinin Kambar Batır, YTL, Selçuk Üniversitesi, SBE, Konya, 2000.

THOMPSON, Stith, Motif-İndeks Of Folk Literature, İndiana Üniversity Press, I., II., III., IV., V. Ciltler, Bloomington, 1955.

ЭТНОТАРИХИЙ ЖАРАЁНЛАРДАГИ УМУМИЙЛИКНИНГ ЛАҚАЙ- ҚИРҒИЗ ФОЛЬКЛОРИДАГИ ИНЪИКОСИ

Назаров Насриддин Атакулович

Тарыз жана философия ғылымдарының докторы
Чирчик даулет педагогикалык университетиның профессоры. Озбекистан.
nasrid@mail.ru +998-90-9150288

Түйін

Бұл мақалада түркі халықтарының өзара байланысы талданады. Түркі халықтарының этникалық қалыптасуындағы тарихи параллельдер зерттеліп, ұқсастықтар, онда фольклордин роли зерттеледі. Дашти Қыпшақ озбектері ретінде лакайлар түрік этномәдени және тарихи компоненттерін біріктіріп келе жатқандығы зерттеледі. Лақайлар құрамындағи этнонимдер өзбектер, қазақтар жане қырғыздарман бір түр екендігі турік ұлттарының тамыры бір екенінін, түркі халықтарының генеалогиясының ұқсастығын растайды. Фольклорлық үлгілер түркі тілдес халықтар арасындағы өзара байланысқа куә болады. Ел азаттығы жолында лақайлардың Ибрагимбек басшылығындағы көтерілісі зерттеледі.

Кілт сөздер: Негізгі сөздер: түркі халықтар, фольклор, лакайлар, түрік бірлігі, өзбек, қазақ, қырғыз, ноғай, қарақалпақ, мәдениет, фольклор, диалект Түркі тілді халықтардың жақындық-бірлігін қамтамасыз ету бүгінгі күнгі елеулі мәселелердің бірі ретінде әлеуметік-экономикалық өмірде маңызды орын алады, ал этногенез және этникалық қалыптасу мәселелері дәстүрлі туыс қандастығының бүгінгі күндегі дамуына да қызмет етеді. Өйткені, этногенетикалық тұтастықты насихаттау, осындай жақындық-бірлікке ерекше көңіл бөлу елдің тарихи сана-сезімін көтеріп, қалыптасу барысы бірдей болған ұлттар арасындағы дұрыс қарым-қатынасты дамытады.

***

Жұртқа мәлім, түркі халықтарына тән пассионар болушылыққа, яғни игеруге, жасампаздыққа бейімді болған ішкі энергетикалық түйсік Орталық Азия ендіктерін бойлап батыл қадаммен жүруге жағдай жасап келді. Мұндай пассионарлық сипат лақайлардың да Орталық Азия ендіктерін бойлап таралып кетуіне түрткі болды. Тарихтан мәлім, түркі халықтары, негізінен жылқышылыққа байланысты, кең жайлаулар іздеп, ұзақ уақыт бойы өзендер жағасы мен су көздеріне қарай көшу арқылы өмір сүріп, көшпелі және жартылай көшпелі мәдениетті дамытқан болатын.

Тарихи дереккөздердің дәлелінше, Алтайдан Тянь-Шаньға шейін созылып жатқан Орталық Азия аймағы түркілер, монғолдар, тибеттіктер үшін мал бағуға қолайлы аумақ болып есептелген, түркі суперэтносының қалыптасу барысы да осы Орталық Азия ендіктерімен тікелей байланысты болған. Жұртқа мәлім, түркі халықтары мал өсірушілер ретінде Алтай өлкесінде қалыптасқан болса да, Монғолия арқылы бүкіл Орталық Азияның оңтүстік-шығыс аумағына таралып кетіп, аймақтық өркениеттену (мәдениеттену) барысының басында тұрған. Біз бұл өркениетті «Орталық Азия өркениеті» не «Көшпелілік өркениеті» немесе «Мал шаруашылығы өркениеті» деп атаймыз, әлде атамаймыз ба, олар бәрібір мән-мағына жағынан «Түркілер өркениеті» болғандықтан назар аударуға лайықты. Осындай тұрғыдан қарағанда, өзбек ұлтының құрамында өмір сүретін лақайлардың қазіргі Тәжікстан мен Ауғанстандағы жерлері түркі халықтары үшін, соның ішінде лақайлар үшін де олардың ата-бабаларына тиесілі тарихи аумақ болып есептеледі де, бүкіл түркі суперэтносының қалыптасуы мен дамуында дәл

ISBN: 978-605-73444-6-5

ISBN: 978-605-73444-6-5

осы аймақтың өзгеше бір маңызы болған. Сонымен қатар, түркі суперэтносы осы географиялық аймақтың геосаяси және геоәлеуметтік мәнге ие болуында жетекші рөл ойнаған.

Ғылыми қауымдастыққа мәлім, өзбек ұлтының құрамындағы лақайлардың негізгі этникалық тобы Орталық Азия ендіктерімен байланысты. Бұл ендіктердің ерекшелігі сол, олар Қыпшақ даласының солтүстік-шығыс бөлігінен басталып, қазіргі Тәжікстанның ортаңғы және батыс аумақтарын қамтиды. Сонымен қатар, лақайлардың Дешті Қыпшақ тұрғындарына тән этнолингвистикалық құрауышты өздерінде іске асыруы, бүгінгі әдеби өзбек, қазақ, қырғыз, ноғай, қарақалпақ тілдерінің арасінда диалект болып сөйлеуі – олар түркі этникалық құрауыштардың көпшілігіне тән лингвистикалық мұраны нақты түрде көрсетіп келеді дегенді дәлелдейді.

XVIII ғасырдағы жоңғарлардың Дешті Қыпшақ аумағына жасаған шабуылы нәтижесінде және XIX ғасырдағы Патшалық Ресейдің қазақ және қырғыз жерлеріне жасаған шабуылы салдарынан тағы да Шығысқа қарай жылжуға себеп болды. Осы топтың бір бөлігі жергілікті тіл ерекшеліктері (диалекті), әдет-ғұрыптары, дәстүрі мен менталитеті тұтас болған лақайлардың этникалық құрамына қосылып кетуін қамтамасыз етті. Өйткені, көші-қон процестерін бастан өткеріп отырған топ тіл мен діл ерекшеліктері бірдей болған этникалық бірлікпен бірігуге өте құштар болады.

XVIII ғылымниң биринчи ярмида Қипчақ даласы жана Жетисувда қалмақлардиң басқини қирғизлар, қазақлардиң бир тобини Бухара, Ысар, Колапқа кошип кетишиге алип келди. Тили, салт-дастури бир боған бу елллер лақай этноними астида бирлешеди. Қазақ елінде XVII-XVIII ғасырларда жасап, жоңғарлар мен қалмақтардың басқыншылығына қарсы елді біріктірген Қараменде би деген әулие болған. Қазіргі Тәжікстанның астанасы Душанбе қаласынан 20 километр қашықтықта Лақайлар жасайтын үлкен Қараменде, Алматы ауылдарының екі жарым ғасырдан бері бар екені лақайлардың қазақтармен этногенетикалық жақындығын билдиреди.

Кеңес окимети орнашқан соң 1927 жил Лақай-тәжік ауданы құрамындағы Қараменде ауылдық кеңесі деп белгіленеді де Қараменде ауылдық кеңесі құрамына Кавки, Жермешіт, Қызылқыстақ, Қорқұдық, Пахрабат, Борбұлақ, Хораз, Қышылы, Күрдексай, Мырзағұлабат, Түйешіабат, Ешме, Шар-шар, Тасбұлақ, Кішімерген, Оразбай, Ақбас, Күнтуабат, Озденабат, Ақсарыабат, Қараменде және Алматы сынды ондаған ауылдар болған. Қазир бу авулдардиң қай бири бар, қай бири жоқ.

Қараменде бидің қабірі Қазақстанның Қарағанды облысы Ақтоғай ауданында 1992 жылы қайта қалпына келтіріліп, 2012 жылдың сентябрінде Балхаш қаласында үлкен ескерткіштің орнатылғаны осы тарихи тұлғаның халқымыздың тарихий памятидаги орнын көрсетеді.

Тажикистандағы Қараменди ауыли тұрғындары Қараменде бидің ұрпақтары болып, өз аталарының құрметі үшін өз ауылын сол кісінің атымен атаған. Еки ел байланисиниң тағы бір негізгі жағы лақайдың үлкен руы Есенқожа деп аталады, бүгінгі Шымкент жаңындағы Сайрамда Есенқожа, яғни Қазы Байзабидің кесенесі бар. Бұл кесененің төменгі бөлігінде Көктас деген ауыл жатыр. Лақайлардың Есенқожа руы орнасқан Душанбе қаласынан 10 километр қашықтықта Көктас ауылыда бар. Бұдан тыс Сайрамдағы Көктастан 20 километр қашықтықта

ISBN: 978-605-73444-6-5

ISBN: 978-605-73444-6-5

Сұлтанрабат деген ауыл бар екен, Душанбедегі Көктастан да осындай қашықтықта Сұлтанабад ауылы бар екені – Сайрамдағи Эсанхожа, Коктас, Султанрабат топонимдериниң лақайдар тарихи минан байланистарини кўрсетеди. Лақайдарда жилқишилиқ, қимизшилиқ минан шуғулданип, ақ-қара отавдар тикиши – қипшақ тилиде сўйлейтин улттар минан тарихи жане тағдиринин охсаслиғини билдиреди. Лақайларда қыпшақ диалектінде сөйлескендіктен, олардың қазақ елі ауызекі шығармашылығымен байланысты жері көп. Бєл тамырдыґ бірлігін білдіріп, алыс емес, үш-төрт ғасыр бұрын лақаймен қазақ бір ел екенін көрсетеді. Түркі ел жылқысының аяғымен ақырын іздеп, Сырдария мен Әмудария аралығында орналасып алғаны сыр емес. Сондықтан ілгеріде, бұдан екі ел бір-бірін бауыр басып, жүрген. Бүгінгі таңда (Шымкентская обл, Ленинский район, Колхоз Энгельс.Уч. Кизил-Сингер. Воразов Мейрманның (60 жасты шал, бұрын Тәжікстанда жасап, 1990 жыл Қазақстанға көшіп келген) айтуынша қазақтармен лақайлар ілгеріден, Совет кезеңінде бүгінгі Тәжікстанда бірге жасап, қыз алып, қыз беріп жүрген. Ол кісінің айтуынша орыстардың 1723 жылғы басқыншылығынан соң Маңғыстау Хоразм Бұхара арқылы Балжуванға барған жүздеген қожалық қазақтарды лақайдан аз ауылдарына қоныстандырған екен. Олардын Қалнияз деген қазақ ақының лақай елінің байлығы туралы, ар-намысы, елінің қазаққа жақындығы туралы былай деген екен.

Барсам салем айта бар,

Қалуби минен болисқа.

Биз не қилдиқ, кўзи кок,

Жунғар минен орысқа.

Одан кейин биз келдик,

Балжуван, Колап қонисқа.

Он еки алван дени бар,

Ең майдасын айтайын.

Зығыр менен тары бар.

Сығып тартқан майы бар.

Эр есиктың алдында.

Мыңден орген қойы бар.

Лақай деген ели бар.

Кунде мереке тойы бар.

Қыз-келиншек жыйылып,

Қыйқулап муше шапқандай,

Қара байыр аты бар.

Кейинимнен кеме жунғармен орыс,

Осы Лақайымның Шайқасқандай ойы бар…

Бұлар екі елдің бір-біріне қолайлы өмір сүргенін, жасағанын көрсетеді.

Лақайлардың қырғыздарға да ұқсастық жақтары көп. Қырғыз фольклорида:

Каптап калмак кирген соң,

ISBN: 978-605-73444-6-5

ISBN: 978-605-73444-6-5

Токтоно албай кыргыздар.
Дунуйону чачыптыр –
Ысар менен Колапка
Конторуле качыптыр.

Анжиян, Колап, Ысарға,
Качып барган кыргыздар.
Он тутуну баш кошпой,
Тополону тоз болуп,
Тозуп кетти ошондо.

Ала-Тоонун жерине,
Калмак басып киргенде,
Ала-Тоонун кыргызы –
Ысарға уркуп жургенде.

Ысар менен Колапка,
Азып кеткен кыргыздын,
Арқасынан жонойин –
Сыйынайын арбакка
Кантип берем балдарди –
Калдамадай қалмакка...

Бұл төрт-бес жолды өлеңдер лақай этногенезінде қазақ элементтерімен бір қатарда қырғыз элементтерінің барлығын дәлелдейді.

XVIII ғылымдың екінші жартысынан бастап, Бұхара әмірлігіндегі Гиссар және Балжуан (Колап) бектіктерінің жерінде этномадений процестер арта барип лақайлар этнотарихий аренада орин егелей бастайди.

XVIII-XIX ғылымлерда аймақтағы лақайлардың абырой-беделі артып, ірі жайлаулар соларға қарасты болып қалады. Олардың асыл тұқымды Лақай жылқылары мен Гиссар қойлары Бухара, Қоқан базарларини егелей бастайди. Бүгінгі күнде де таулы ауыларда мұндағы әйелдер еркектермен бир тур ат чаптиради. Бұл лақайлардың атқа болған қызығушылығын билдиреди. Лақайларда жилқи шаруашылығы осгенлиги сабеп, XX ғасырдың 70 – жылдариға чейин қымыз жетыштирув бар еди. Хрущев саясати жылқиларды қиран кетиргеннен соң қымызди жетиштирувгеда имкан бомади. Лақай фольклорида қимиз турали:

Шапирда Шадманга бер,
Тўрдеги тўртевге бер,
Возиң ичда маңа бер,

ISBN: 978-605-73444-6-5

ISBN: 978-605-73444-6-5

деген создерини откен ғылымниң жетмишинчи жиллари бабалардан ешитер едик. Биз лақайлар Қырғызстан, Қазақстан жериге кесек, «Баш бабамнан қаған қимизим» деп қимизди тойип-тойип ичип, тарихимизди естеймиз.

Лақай ұлысы үлкен төрт руға бөлінеді, бұлар: Есенқожа, Бадырақты, Байрам және Төртуыл.

Бұхара әмірлігінің Гиссар бектігінде жасаған лақайлардың Есенқожа мен Бадырақты рулары XX-ғасырдың 20 жылдарына дейін Гиссар лақайлары деп, ал Балжуан бектігінде жасаған лақайлардың Байрам мен Төртуыл рулары — Балжуан лақайлары (қазіргі Колап лақайлары) деп аталип келеди.

Есенқожа руы — күрдек, нарын, ақсари, отарчы, өзден, түйечі, құлбачче, мырзағұл, алтмыш, мәліш, күнтуу, құлымбет тармақтарына; бадырақты руы — қызылбай, келекей, парча, жүніс, катте мерген, кіші мерген тармақтарына; байрам руы — төртата, шекей, давет, чегене тармақтарына; төртуыл руы — үчуұл, сүйіндік, бұрындық, чал, көсе тармақтарына болинеди. Әрбір тармақ өз орнында этникалық тұрғыдан кіші шежірелерден құралады, олардың жалпы саны 160 тан артады. Лақай урулари негизли қипчақ тилинде сойлешувчи турки улттар минан охшаш. Лақайларда туртуул, суюндуқ, бурундуқ, рысай, қабанай, малыш, байназар, серкеч, ўтеш, кунтув, ақсары, сары, мырзағул, озден, қармыш, тентек, азав, досай, парча, жунус, каллер, таңриберген, серке, алтыбай, коңур уруулари қазақ, қырғыз жане қарақалпақтермен бир тур.

Революцияға дейін лақайлар өзбек халқының негізги бөліктерінің бірі ретінде Бұхара әмірлігіде белгілі бір орын алып, жоғари мәртебеге жеткен. Олардың негизли қызмет түрі мал шаруашылығы болған. Улақ чабувда олардың даңғы ашып, лақайи жылқылар елдиң абиройиға абирой қошқан.

Ел фольклорида:

Кишнейди жийрен-қашқа,

Чабади таву ташқа.

Аҳ, во лақай атиниң –

Теңи жоғ еди ашна, тортликлери Лақай атлариниң шуҳратини билдиреди.

Лақайда:

Бир кун вомириң боса ат ал,

Еки кун вомириң боса хатин ал, деген ҳикметлери ат инсан омириниң негизли қиррасиға айналғанини билдиреди.

XX-ғылымнин 20-30 жылдарында лақайлар азаттық қозғалысыға актив қатнашқан. Чиғиш Бухарадағи Ибрайимбек Лақай башчилиғидағи бул азаттиқ қозғалиши бальшевиклер таманидан бастирлғаннан соң лақайлар қуғын-сүргін саясатының қурбаниға айналип, *журт елекленип, ел болекленгеннен соң* елдиң бир қисми Амудайрадан кечип Авғанистан отип кеткен боса, бир қисми басмачи аталип қирилип-жойилған.

Ел фольклорида:

Большевиктер дували,

Жайилип чиғар чумали,

Чумалича бомади

ESSA III. Türk Dünyasına Katkı Sunan Şahsiyetler Uluslararası Sempozyumu
9-10 Kasım 2023
ISBN: 978-605-73444-6-5

Лақайлардиң вобали. Деп айтилувчи тортликлер откен ғылимниң 30-жиллари лақайлар трагедиясини билдиреди.

Лақайлардың өзгеше бір әдет-ғұрыптары мен салт-дәстүрлері бар. Лақай қыздарының қолынан шыққан тігін мапрамеші, жүк чарығыш, айна-халта, чай халта, табахлав, серпе, боғжама және соларға ұқсас басқа да ұлттық мәдениет үлгілері тек қана Орталық Азияда емес, тек Батыс Еуропадағы да этнографиялық мұражайлардың көркіне көрік қосып отыр. Әсіресе лақайлардың жүрме, бастирма тақиялары этник мәдениеттің өзгеше бір үлгілері болып көзге түседі.

Лақайлардың әдет-ғұрыптары мен салт-дәстүрлері, бұл халықтың қайталанбас ауыз әдебиеті мен диалекті тұрақты ғылыми изерттеуді талеп қылады. Озбек улти қураминдағи лақайдар минен – қазақ, қырғыз, қарақалпақ, башқир жане ноғай тарихий бирлигини изертлев учун – фольклор, лингвистика, антропология, этнография материалларифа кең диққат берувимиз лазим, шунда елдиң асил тарихи келип чиғабереди.

Жалпы алып қарағанда түркі халықтардың бауырлас ел екендігін тарихи және фольклорлық материалдар дәлелдейді. Әсіресе қыпшақ даласында қалыптасып, кейінірек Орта Азия аймағынының байтақ даласына кең таралған халықтар, қазіргі таңда өздерін түркі ұлттар мен ұлыстар деп айтқанымен, олардың шежіресіндегі этноним мен антропологиялық ерекшеліктер бұған дәлел болады. Түркі халықтардың мәдениеті мен руханиятына тән жалпы фольклор мен өнер туындылары, сондай-ақ өмір сүрудегі ұқсастықтар осы халықтардың бір екендігін дәлелдейтін негізгі айғақ болып табылады. Сондықтан да қазіргі таңда этнотарихи параллелдік сипаттағы мәселелерді зерделеп оны жұртшылыққа көрсету түркі әлем өкілдерін, әсіресе жас ұрпақты этнотарихи шындықпен таныстыру өте маңызды.

Әдебиеттер

1. Ахмедов Қудратулла. (2007). Озод юртнинг обод гўшаси – Фахрободим //Замондошгазетаси. Душанбе, 2007 йил, 26 декабрь, №39(142).- Б. 8-9.
2. Басмачество: социально-политическая сущность. (2004). Ташкент: «Фан», 1984. Саййид Мансур Олимий. Бухоро-Туркистон бешиги. Бухоро. 106 -бет.
3. Иркаев М. История гражданской войны в Таджикистане. (1963). - Душанбе, – 460 стр.
4. Кармышева Б.Х. (1954). Узбеки-локайцы южного Таджикистана. – Сталинабад.
5. Назаров Н.А. (2010). Лақайлар: этнография, лингвистика ва фольклор. – Тошкент: Tamaddun.
6. Саттаров Қыдыралі. (2006). Қазақтың ерлик эпостары. Алматы, «Жазушы». 257-421 бб.

ISBN: 978-605-73444-6-5

ISBN: 978-605-73444-6-5

HAYDER ALİYEV'İN TÜRK DİLİ KONUŞAN DEVLETLERLE İLİŞKİLERİN GELİŞTİRİLMESİNDEKİ ROLÜ

Hüsniyya Çobanova

Filolojide felsefe doktoru
Haydar Aliyev Askeri Enstitüsü Doçenti
cobanovahusniyye@gmail.com

Bugün gerçekten bahsetmek istiyorum halklarımız yüzyıllardır birbirine yakın arkadaş oldular. Aynı kökten geliyoruz biz tek dilli insanlarız. Ulusal geleneklerimiz çok yakın, birbirine benzerdir. ***(Haydar Aliyev)***

Öz

Makalede Türk devletlerinin gururu olan ulu önder Haydar Aliyev'in Uluslararası Türk Kültürü Teşkilatı - TÜRKSOY'un kuruluşunda, bu formatta birçok projenin hayata geçirilmesinde, karşılıklı ilişkilerin yürütülmesinde yürüttüğü faaliyetler anlatılmaktadır. Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Türk devletleri ile ilişkisi (Türk halklarının dostluk, kardeşlik ve işbirliği, Türk devlet başkanlarının zirve toplantıları) ele alınmaktadır.

UNESCO düzeyinde kutlanan bu büyük yıldönümleri aynı zamanda tüm Türk kültürünün kutlanması olarak kutlanmaktadır. "Bu tür jübile etkinliklerinin bir arada düzenlenmesindeki temel amaç, Türk insanının yüzyıllar boyunca yarattığı zengin manevi mirası bugünkü nesillere iade etmek, aynı köklere ve aynı tarihe sahip olduklarını bir kez daha idrak etmektir.

Ayrıca Orta Asya'daki Türk Cumhuriyetleri -Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan, Türkmenistan- ile imzalanan anlaşmaların tarihi önemi tartışılmaktadır. Aynı zamanda Haydar Aliyev'in Türkiye Cumhuriyeti tarafından birçok kez ödüllendirildiği kaydedilmektedir (1997'de Türkiye'nin "Devlet Nişanı", 1999'da Uluslararası Atatürk Barış Ödülü, "Yılın Adamı" ile ödüllendirilmiştir" medya kuruluşları tarafından ve çeşitli üniversitelerin Fahri Doktoru seçildi.

Anahtar kelimeler: Türk dili konuşan devletler, Türkçe konuşan halklar, dostluk, işbirliği, kalkınma.

HAYDAR ALIYEV'S ROLE IN DEVELOPING RELATIONS WITH TURKISH-SPEAKING COUNTRIES

Abstract

The article describes the activities of the great leader Haydar Aliyev, who is the pride of the Turkish states, in establishing the International Turkish Culture Organization - TURKSOY, implementing many projects in this format, and conducting mutual relations. The relationship of the Republic of Azerbaijan with the Turkish states (friendship, brotherhood and cooperation of the Turkish peoples, summit meetings of the heads of the Turkish states) is discussed.

These great anniversaries celebrated at the UNESCO level are also celebrated as a celebration of the entire Turkish culture. "The main purpose of organizing such jubilee events together is to return the rich spiritual heritage created by the Turkish people over the centuries to today's generations, to once again realize that they have the same roots and the same history. Also, the historical significance of the agreements signed with the Turkic Republics in Central Asia - Kazakhstan, Kyrgyzstan, Uzbekistan, and Turkmenistan - is discussed. At the same time, it is noted that Haydar Aliyev has been awarded many times by the Republic of Turkey (in 1997, he was awarded the "State Order" of Turkey, the International Atatürk Peace Award, "Man of the Year" in 1999).

Keywords: Turkish-speaking states, Turkish-speaking peoples, friendship, cooperation, development.

ISBN: 978-605-73444-6-5
ESSA III. Türk Dünyasına Katkı Sunan Şahsiyetler Uluslararası Sempozyumu
9-10 Kasım 2023
ISBN: 978-605-73444-6-5

***

Modern Azerbaycan devletinin mimarı ve kurucusu, halkının ve devletinin bağımsızlığı ve kalkınması için büyük ve yeri doldurulamaz işler yapan milli lider Haydar Aliyev, her zaman gurur duyacağımız ve gururla hatırlayacağımız bir dehadır. Büyük lider, olağanüstü bir şahsiyet olarak Azerbaycan halkına ve devlete büyük ve yeri doldurulamaz hizmetler yapmıştır. Haydar Aliyev sadece Azerbaycan halkının ve devletinin kader problemlerini çözen dahi bir tarihi şahsiyet değil, aynı zamanda tarih yazan bir şahsiyettir.

Kadim bir devlet geçmişine sahip olan Azerbaycan halkı, her zaman milli değerlerine bağlı kalmış ve yüzyıllar boyunca bu değerleri korumuş ve geliştirmiştir. Milli değerlerimizin Azerbaycan halkının oluşumunda büyük etkisi olduğu gibi milli devletliğimizin güçlenmesinde de özel bir rolü vardır.

Azerbaycan halkının milli lideri Haydar Aliyev, siyasi ve devlet faaliyetleri döneminde Azerbaycan ve Türk devletlerinin kapsamlı kalkınması, bağımsızlıklarının güçlendirilmesi ve dünya toplumunda hak ettiği yeri alması için yorulmadan ve ısrarla çalıştı ve kendisi buna göre başarılı oldu. Haydar Aliyev, modern bağımsız Azerbaycan devletinin mimarı ve kurucusudur. Bu dehanın siyasi-ideolojik faaliyeti sadece Azerbaycan ile sınırlı kalmamış, tüm Türk dünyasını kaplamıştır.

Dünyanın en büyük yazarlarından biri, büyük bir Türk yazarı olan Cengiz Aytmatov, **"Haydar Aliyev tarihi, hatta efsanevi bir şahsiyettir"** demiştir. Gerçekten öyle. Dünyanın kadim, büyük Türk destanı "Kitabi-Dade Korkut"un 1300. yılını tüm dünyada kutlayarak, destanın öncelikle bir Azerbaycan olayı olduğunu ispatlamış ve Sovyet rejimi tarafından dağılan dünya Türklerini bir araya toplayarak, bu destan etrafında bir Türk birliği oluşturmayı başarmıştır.

Haydar Aliyev, Türkleri birleştirmek için onları ortak paydada buluşturan bir fikir ortaya koymak gerektiğini herkesten iyi biliyordu.

UNESCO düzeyinde kutlanan bu büyük yıldönümleri aynı zamanda tüm Türk kültürünün bir kutlamasıydı. "Bu tür jübile etkinliklerinin bir arada olmasının temel amacı, halklarımızın yüzyıllar boyunca yarattığı zengin manevi mirası bugünün nesillerine iade etmek, aynı köklere ve aynı tarihe sahip olduğumuzu bir kez daha idrak etmektir. Öte yandan bu tür jübile etkinlikleri düzenleyerek İbni Sina, Nizami, Nevai, Yunis İmra, Fuzuli, Mahdimgulu, Mahmud Kaşgari, Abay ve daha nice dehaların eserlerinin "Kitabi-Dada Korkut", "Manas" olduğunu ortaya koyuyoruz. "Alpamış" gibi ölümsüz destanlarımız tüm insanlığın kültürel zenginliğidir". [4 s. 295]

Türk dünyasının gururu olan büyük lider Haydar Aliyev, 20. yüzyılda Azerbaycan halkının büyük dehalarından biridir. Haydar Aliyev'in dehasının ünü tek millet, tek ülke, tek kıta çerçevesine sığmadı, bütün dünyaya yayıldı. Başlattığı ve kaleme aldığı bölgesel projeler, Türk halklarının yaşadığı geniş coğrafyada uzun vadeli kalkınma ve işbirliğine meydan okudu.

Türk devletlerinin ve toplumlarının bütünleşmesinin önemli bir yönü de kültürel işbirliği ve ortak kültürel projelerdir.

Uluslararası Türk Kültürü Teşkilatı - **TÜRKSOY'un** oluşumu ve bu formatta birçok projenin hayata geçirilmesi, köklü tarihi kökleri olan bahçelerin yeni koşullarda daha etkin bir düzeye getirilmesinde Azerbaycan'ın aktif rolü sayesinde mümkün olmuştur. Türk halklarının kültür abidelerinin, büyük yazarlarının ve şahsiyetlerinin jübile

ISBN: 978-605-73444-6-5

ISBN: 978-605-73444-6-5

törenlerine yakından katılan Haydar Aliyev, halklarımızın ortak kültür zenginliğinin bizleri birleştiren tarihi bir değer olduğunu vurguladı. 1994-1996 yıllarında Türkmen şair Mahdimgulu'nun, Kazak edebiyatının klasiği Abay'ın, büyük Özbek hükümdarı Amir Teymur'un ve Kırgız destanı "Manas"ın jübile törenlerinde yaptığı konuşmaların ana hattını bu fikir oluşturmuştur.

Haydar Aliyev, Azerbaycan Cumhuriyeti ile Türk devletleri arasındaki karşılıklı ilişkilerin çok taraflı olarak gerçekleştirilmesinde (TÜRKSOY, Türk halklarının dostluk, kardeşlik ve işbirliği kongreleri, Türk devlet başkanları zirve toplantıları) müstesna bir rol oynadı.

Şu anda Türksoy teşkilatı, Azerbaycan'ın Türkçe konuşan ülkelerle olan kültürel ilişkilerinde kilit rol oynamaktadır. Türksoy teşkilatının temelleri, 1992 baharında, Türkçe konuşan ülkelerin kültür bakanlarının İstanbul'da yaptıkları ilk toplantı sırasında atıldı. Türksoy yönetim organlarının yapısı ve işleyiş mekanizmaları, örgütün Aralık 1992'de Bakü'de yapılan ikinci toplantısında oluşturulmuştur.

Bundan sonra, 12 Temmuz 1993'te Almatı şehrinde "Türksoy'un Kuruluşu ve Çalışma Esasları Hakkında Anlaşma" belgesi, teşkilatın altı kurucu ve daimi üyesi olan Azerbaycan, Kazakistan, Türkiye, Türkiye Cumhuriyetleri arasında imzalandı. Türkmenistan, Kırgızistan ve Özbekistan.

Daha sonra Tataristan, Başkurdistan, Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyetleri ile Rusya Federasyonu bünyesindeki Tuva, Hakasya, Altay, Saha-Yakutya Cumhuriyetleri ve Moldova Cumhuriyeti bünyesindeki TAO Gagavuz Bölgesi gözlemci devletler olarak bu anlaşmaya katılmıştır.

Genel olarak Türkçe konuşulan ülkelerde düzenlenen sempozyumlar, çeşitli film, tiyatro ve müzik festivalleri de dahil olmak üzere "Türk dillerinin edebi çevirisinin sorunları ve modern durumu" (İstanbul) ve "Türk dünyasının Türkiye'deki rolü" konulu etkinlikler. Medeniyetler Diyaloğu" (Almatı), bu ülkeler arasındaki kültürel işbirliğini teşvik etmektedir. Bunlar, Türksoy'un genişlemede önemli bir rol oynadığını gösteren gerçeklerdir.

Büyük Önder Haydar Aliyev'in Türksoy'un Türkçe konuşan halkların kültürel ilişkilerinin geliştirilmesindeki faaliyetlerine verdiği destek, onun Türkçe konuşan halkların tarihsel olarak oluşmuş ortak ahlaki değerlerinin korunması alanındaki öngörüsü olarak değerlendirilebilir.

Haydar Aliyev'in 2001'deki (27 Nisan 2001, İstanbul) son Türkiye zirvesindeki sözleri, 21. yüzyıl Türk dünyasının bir vasiyeti olarak alınabilir: "Türkçe konuşan ülkeler dünyanın çok önemli bir coğrafi ve stratejik bölgesinde bulunmaktadır. . bulunur. Elverişli bir konuma, zengin doğal kaynaklara, entelektüel potansiyeli yüksek insan kaynaklarına sahiptirler. Yeni yüzyılın devletlerimiz için istikrar, dinamik gelişme, yapıcı diyalog, karşılıklı yarar sağlayan işbirliği ve refah çağı olacağına eminim. Tüm bunları, tarihi başarılarımızın - ulusal özgürlüğümüz, devlet bağımsızlığımız ve ortak işbirliğimiz - daha da güçlenmesinin bir sonucu olarak başaracağız." [1, s.2]

Bugün ülkemizin Türkiye ve Orta Asya'daki Türk cumhuriyetleri ile ilişkilerine, işbirliği tablosuna ve aradaki projelere bakarsak, hepsinde Azerbaycan'ın girişimlerini ve yazarlığını Haydar Aliyev'in yaptığını görebiliriz.

18 Ekim 1994'te Haydar Aliyev, Türk devlet başkanlarının İstanbul zirvesinde bu gerçeği itiraf etti: "Azerbaycan tarafının geçmişte yaptığı hatalar sonucunda Azerbaycan'ın Kazakistan, Özbekistan, Türkmenistan ve Kırgızistan ile ilişkileri eski

ISBN: 978-605-73444-6-5

ISBN: 978-605-73444-6-5

haline geldi. Azerbaycan'ın bu ilişkileri güçlendirmek için çalıştığını ve çalışacağını bildirmek isterim. İşbirliğimiz zamanın kuralıdır. İşbirliğimiz, halklarımızın ve ülkelerimizin tarihi köklerine, yüzyıllar boyunca toplanan geleneklerin bütünlüğüne, dil birliği ve faaliyet bütünlüğüne dayanmaktadır. Bu çok önemli bir zemin ve bu imkanları etkin bir şekilde kullanmalıyız." [1, s.2]

1998 yılında Azerbaycan'ın ev sahipliğinde Bakü'de "Büyük İpek Yolu" projesinin (Avrupa-Asya ulaşım koridoru) temeli atılmış ve sonraki yıllarda Özbekistan'ın da katılımıyla bu yönde yeni girişimler gündeme getirilmiştir. , Kazakistan, Türkmenistan, Azerbaycan ve Türkiye ve şu anda uygulanmakta olan projeler, Türkiye'nin halklarının entegrasyonuna yönelik pratik katkılarıdır. 1994-2001'de düzenlenen altı Türk devlet başkanları zirvesinin hepsine katıldı ve bu işbirliği formatında Azerbaycan'ın proaktif konumu her zaman ön planda oldu. Azerbaycan Cumhurbaşkanı, Türk devlet başkanları forumunun bölgesel bir örgüt olarak güçlendirilmesinin önemini her zaman vurgulamıştır: "Tarihi bir kez daha inceliyoruz, ortak tarihi anıtlarımızı anıyor ve onların yıldönümlerini kutluyoruz. Bu çok önemli. Türk dünyasının gelişmesinin temeli budur" [1, s. 2]

Bağımsız Azerbaycan'ın kurucusu Haydar Aliyev, Ermenistan'ın saldırganlığına karşı eşitsiz mücadeleler devam ettiği sürece, bir yandan Ermenistan'ın yabancı ülkelerden kapsamlı yardım alması ve çok uluslu petrol şirketlerini davet etmesi nedeniyle Azerbaycan'ın daha kötü durumda olabileceğinin farkındaydı. Bir yandan da Azerbaycan ile sözleşmeler imzalanacak ve böylece Azerbaycan petrolünün serbest ve güvenli bir yoldan Batı'ya ihraç edilmesi mümkün olmayacaktır. Bu nedenle öncelikle 14 Mayıs 1994'te ateşkes sağlandı ve aynı yılın 20 Eylül'ünde "Asrın Sözleşmesi" imzalandı. Sonuç olarak Türkiye, "Asrın Sözleşmesi"nin önemli katılımcılarından biri haline geldi.

1994 yılında Azerbaycan yabancı petrol şirketleriyle ilk sözleşmeyi ("Azeri-Çırak-Güneşli") imzaladığında Türkiye'nin payı (TPAO şirketi) küçüktü (%1,75). Bunun nedeni ise Türk firmasının sözleşme müzakerelerine geç katılmasıydı. Ancak daha sonra Haydar Aliyev, Azerbaycan'ın projedeki payı pahasına Türkiye'ye ek %5 tahsis etmeye karar verdi.

Bu arada, 1996 yılında Azerbaycan'ın imzaladığı ikinci büyük sözleşmede, Şah Deniz projesinde Türkiye'ye %9'luk daha yüksek bir pay ayrıldı. Toplamda Türkiye, Azerbaycan'ın ayrı petrol ve gaz projelerinden %35 pay aldı. [6, s.35]

20. yüzyılın 80'li yıllarının başında büyük önder Haydar Aliyev, Türkçülük fikrini ve Türkçülük olgusunu SSCB gibi devasa bir imparatorluğun en yüksek hiyerarşisine taşımıştır.

SSCB'nin liderlerinden biri olarak Moskova'da geçirdiği yıllarda dünyanın Haydar Aliyev'i esas olarak bir sunumla tanıması tesadüf değil: "Kremlin'de dalgalanan Türk bayrağı".

Haydar Aliyev'in Türk dünyasının geleceğine ilişkin görüş sisteminde bağımsız Türk devletleriyle ilişkiler önemli bir yer tutmaktadır.

Haydar Aliyev'in amacı Türk devletlerinin bağımsızlığını korumak, Türk dünyasının birliğini sağlamak, Türk dünyasının imkanlarını Azerbaycan'ın ekonomik, siyasi ve sosyal sorunlarını çözmek için kullanmak ve Türk dünyasının uluslararası itibarını daha da güçlendirmekti.

Haydar Aliyev, Türkiye Cumhuriyeti'nin bu hedeflerin gerçekleştirilmesindeki rolünü her zaman takdir etmiştir.

ISBN: 978-605-73444-6-5

ISBN: 978-605-73444-6-5

Büyük liderin ikinci kez iktidara gelmesinin ardından Azerbaycan ile Türkiye arasındaki stratejik ortaklık ilişkileri ebedi ve geri dönülemez hale geldi. Azerbaycan-Türkiye ilişkilerinin tarihi-siyasi, dini, milli-manevi kökleriyle ilgili her alanda hızla gelişmesi, Mustafa Kemal Atatürk'ün "Azerbaycan'ın sevinci sevincimiz, hüznü bizim kederimizdir" ve Haydar Aliyev'in "Biz Azerbaycan'ın sevinci bizim sevincimizdir" tezlerine dayanmaktadır.

Büyük liderin ileri görüşlü politikası sonucunda Azerbaycan jeostratejik konumunu dünya siyasi haritasında güçlendirmeyi başardı. Azerbaycan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı Haydar Aliyev'e 1997 yılında Türkiye'nin "Devlet Nişanı", 1999 yılında Uluslararası Atatürk Barış Ödülü verilmiş, Türkiye'nin çeşitli medya kuruluşları tarafından defalarca "Yılın Adamı" seçilmiş ve ödüle layık görülmüştür. Bu ülkenin birçok üniversitesinin Fahri Doktoru olması Azerbaycan - Türkiye ilişkilerinin gelişmesinde yaptıkları hizmetlerin bir göstergesidir. [1, s. 2]

44 gün süren Vatanseverlik Savaşı boyunca kardeş Türkiye Cumhuriyeti her zaman Azerbaycan'ın yanında olmuş ve desteğini tüm dünyaya ilan etmiştir.

44 gün süren Vatanseverlik Savaşı sonucunda kazanılan zafer, büyük önderimizin kurduğu vizyoner siyasete dayanmaktadır. Çünkü Ulu Önder'in belirlediği politikada milli çıkarlarımız her şeyin üzerindeydi. Bu politikanın Cumhurbaşkanı İlham Aliyev tarafından başarıyla sürdürülmesi zaferimizi belirledi. Halkımızın Milli Önderi, Cumhurbaşkanı Başkomutanı İlham Aliyev'in değerli halefi İlham Aliyev'in önderliğinde tarihi adalet yeniden tesis edilmiş, işgal altındaki topraklarımız kurtarılmış, Zafer yıllıkları tarihte hak ettiği yeri almıştır. .

Haydar Aliyev iktidara geldiğinde Orta Asya'da bulunan Türk devletleri ile ilişkiler iç açıcı değildi. Büyük önder iktidara geldikten sonra bu konuda ciddi çalışmalar başlatıldı.

27 Mayıs 1996'da ilişkilerin temeller üzerinde geliştirilmesine zemin hazırlayan "Özbekistan Cumhuriyeti ile Azerbaycan Cumhuriyeti Arasında Dostluk ve İşbirliği Anlaşması" imzalanmıştır. İkili ilişkilerin geliştirilmesi için başka belgeler de imzalandı. [9]

O zamanlar Kırgız Cumhuriyeti ile ilişkiler de soğuktu. 1997 yılında iki ülke arasında bir işbirliği anlaşması imzalandı. Bununla ilişkiler düzenlenmiş ve karşılıklı işbirliği sağlanmıştır. [10]

Kazakistan Cumhuriyeti ile ilişkilerde de bazı sorunlar yaşandı. Böyle bir durumun kabul edilemez olduğunu bilen büyük lider harekete geçti. Haziran 1997'de Kazakistan'a yaptığı resmi ziyaret, karşılıklı ilişkilerde bir dönüm noktası oldu. Ziyarette, ikili işbirliğinin daha da geliştirilmesine ilişkin bir bildiri ve muhtıra imzalandı. [10]

Azerbaycan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı'nın Türkmenistan Cumhuriyeti'ne resmi ziyareti Ekim 1994'te gerçekleşti. [8] Ziyaret sonucunda ikili siyasi-ekonomik ve kültürel işbirliğinin geliştirilmesi için bir dizi belge imzalandı.

Türk devletleri arasındaki ilişkilerin geliştirilmesinin önemine değinen Haydar Aliyev, "Türkçe konuşan devletler birliğinin parçası olan Azerbaycan Cumhuriyeti adına bu birliğin gerekli olduğunu söylemek istiyorum. Bu birliği yaşatmalıyız. Birliğin temel amacı ekonomik, manevi, bilimsel, kültürel alanlarda, tarihi köklerimiz, din, dil ve diğer konulardan dolayı yakınlaşalım ve tanışalım. Bu doğaldır. Meyvelerini ve sonuçlarını verecektir." [1, s.2]

ISBN: 978-605-73444-6-5

ISBN: 978-605-73444-6-5

Bağımsız ve güçlü Azerbaycan'ın mimarı ve kurucusu Haydar Aliyev'in adı Azerbaycan kadar ebedi olacak ve onun parlak fikirleri her zaman geleceğimizde parlayacaktır!

EDEBİYAT

1. Abdulla Qurbani/ Əbədiyaşar komandan/ Bakı/ 2004/ 447 səh.
2. Abutalıb Səmədov/ Azərbaycanın qurtuluş tarixi/ “Ozan” nəşriyatı/ 2004/ 535 səh.
3. Cəfərov Nizami/ Türk dünyasının birliyi strategiyası: Heydər Əliyevdən İlham Əliyevə/ Dirçəliş XXI əsr/ Bakı/ 2004/ №74, s. 235-244)
4. Heydər Əliyevin İKT siyasətinin uğurlu davamı/ Bakı/ 2008/ 346 səh.
5. Heydər Əliyev və Ordu Quruculuğu, Bakı, 2006. 480 səh.
6. Hüseynova Rimunə Zakir qızı/ Azərbaycan Respublikasının Türk dövlətləri ilə münasibətlərinin inkişafında Heydər Əliyevin rolu/(1993-2003-cü illər”) dissertasiya işi/ Bakı/ 2015.
7. Məmmədli Nadir/ Türk dünyasının mədəni körpüsü: problemlər, reallıqlar/ Dirçəliş/ XXI əsr/ Bakı/ 2003/ №60 səh.156-162.
8. “Azərbaycan” qəzeti/ 1994/ 29 oktyabr/ №211/ (975)
9. “Azərbaycan” qəzeti/ 1996/ 30 may/ №101/ (4370).
10. “Azərbaycan” qəzeti/ 1997/ 13 iyun/ №120/ (1641).
11.Heydər Əliyev /Müstəqilliyimiz əbədidir/ Bakı/ 2007/ 536 səh.
12. Heydər Əliyev /Müstəqilliyimiz əbədidir/ Bakı/ 2011/ 480 səh.

II. DÜNYA SAVAŞI YILLARI TATAR ÇOCUK EDEBİYATINDA TEMA: RÖSTEM MACARALARI ÖRNEĞİ

Özge SÖNMEZLER DURAN

Öğr. Gör. Dr., Afyon Kocatepe Üniversitesi
ORCID ID: 0000-0003-0791-131X, e-posta: o.s.duran@aku.edu.tr

Özet

II. Dünya Savaşı yıllarını yansıtan Tatar çocuk edebiyatı eserlerinin vatan sevgisi, düşmana nefret, zafere olan inanç, kahramanlık, birlik ve beraberlik, bilimin önemi, tabiatın gücü gibi fikirler etrafında toplandığı görülmektedir. Savaş dönemi çocuk edebiyatının önemli eserlerinden biri olan *Röstem Macaraları* adlı hikâye de bu fikirler çerçevesinde yazılmıştır, fakat eser fikirlerin işlenişi yönünden kendine özgü özellikler de taşımaktadır. Adil Kutuy, savaş manzaralarını bir çocuk kahraman yardımıyla fantastik bir şekilde anlatmıştır. Ayrıca macera türünde yazılmış olan bu hikâyenin bir masal unsurundan hareketle geliştirilmesi de eseri farklı kılan yönlerden biridir.

Bu çalışmada öncelikle II. Dünya Savaşı yıllarını yansıtan çocuk edebiyatı eserleri ve bu eserlerde işlenen temalar ortaya konulmuştur. Söz konusu temaların işlenişi *Röstem Macaraları* adlı fantastik eser temelinde incelenmiştir. Çalışmada aynı zamanda bu eseri kendi dönemindeki diğer eserlerden farklı kılan yönler üzerinde durulmuştur.

Savaşın ağır koşullarını bir çocuk kahramanın dünyası üzerinden yansıtan bu eserde savaşın nasıl yansıtıldığı, çocuk kahramanın nasıl seçildiği, kahramanın mücadelesi ve bütün bunların hangi yöntemlerle anlatıldığı değerlendirilmiştir. *Röstem Macaraları* adlı eserin fikir yönü incelenirken yeri geldikçe Adil Kutuy ile ilgili hatıralara da yer verilerek yazarın fikir dünyası ve eserin ortaya çıkış süreci aydınlatılmıştır.

Anahtar Kelimeler: II. Dünya Savaşı, Tatar Çocuk Edebiyatı, Adil Kutuy, Röstem Macaraları.

THEME IN TATAR CHILDREN'S LITERATURE DURING THE WORLD WAR II: THE CASE OF "RÖSTEM MACARALARI"

Abstract

Tatar children's literature works that reflect the World War II years revolve around themes of patriotism, hatred of the enemy, belief in victory, heroism, unity and solidarity, the importance of science, and the power of nature. One of the significant works of war-period children's literature is the story called *Röstem Macaraları*, which was written within the framework of these ideas. However, it has its own unique characteristics in terms of the processing of ideas. Adil Kutuy described the scenes of war in a fantastic way through the eyes of a child hero. The use of fairy tale elements in this adventure genre work sets it apart.

In this study, children's literature works reflecting the World War II years and the themes covered in these works were revealed. The themes in question were examined on the basis of the fantastic work called *Röstem Macaraları*. The study also focuses on the differences of this work from other works of its period.

In this work, which reflects the harsh conditions of war through the eye of a child hero, how the war is reflected, how the child hero is chosen, the hero's struggle and the methods by which all these are explained are evaluated. When examining the intellectual aspect of the work *Röstem Macaraları*, any memories about Adil Kutuy were also included. This sheds light on the author's world of ideas and the process of the work's emergence.

Keywords: World War II, Tatar Children's Literature, Adil Kutuy, Röstem Macaraları.

***

Giriş

II. Dünya Savaşı yıllarına gelene kadar çeşitli dönemlerde siyasi ve sosyal şartların etkisi, değişen yaşam koşulları Tatar çocuk edebiyatının gelişimini, eserlerdeki temaları

ISBN: 978-605-73444-6-5

ISBN: 978-605-73444-6-5

etkilemiştir. Çoğu zaman yetişkin edebiyatı ile birlikte gelişen ve 19. yüzyıldan itibaren kendine özgü bir gelişim seyri çizmeye başlayan çocuk edebiyatının 20. yüzyılda farklı gelişim süreçleri içine girdiğini söylemek mümkündür. İbrahimova (1998: 25), bu dönemde Marifetçilik akımı çerçevesinde gelişimini sürdüren çocuk edebiyatında genç nesli mutlu etmek için ona bilgi verme, meslek öğretme, insanlar arasında dostluk, kardeşlik ilişkilerini geliştirmenin gerekliliği fikirlerinin ortaya çıktığını belirtir. Bu sebeple 20. yüzyıl başı Tatar çocuk edebiyatı, 19. yüzyıldan düşünce yönünden üstün ve farklı olarak nitelendirilir.

1917 yılında yaşanan Ekim Devrimi ile birlikte değişen şartların, yeni hayatın edebiyata yansıması kaçınılmaz olmuştur. Ekim Devrimi sonrası, çocuk edebiyatının gelişiminde bambaşka bir dönem olarak kabul edilir. Bu dönemde Tatar çocuk edebiyatı Sovyet ideolojisini hayata geçirmenin bir yolu olarak görülmeye başlanır (İbrahimova, 1998: 54). Bu durum Tatar çocuk edebiyatının bu döneminde yeni temaları ve kahramanları ortaya çıkarır. Edebiyatta Sovyet ideolojisinin, idealize edilmiş Sovyet kişisi, Sovyet çocuğu fikrinin yansımaları görülmeye başlar.

II. Dünya Savaşı yıllarına gelindiğinde ise edebiyatın ve dolayısıyla çocuk edebiyatının savaşın gölgesinde gelişmeye devam ettiği, Tatar çocuk edebiyatı eserlerinin temalarında değişimler yaşandığı görülür. Bu dönemde edebiyatta yeni temalar ortaya çıkmaya başlar ve eserler genel olarak bu temalar etrafında yazılır. Vatan sevgisi, vatanı koruma, düşmana nefret duyma, zafere olan inanç, birlik ve beraberlik, kahramanlık, bilimin önemi, tabiatın gücü vb. fikirlerle eserlerde sıklıkla karşılaşılır. Ayrıca daha önceki dönem edebiyatında karşımıza çıkan idealize edilmiş Sovyet kişilerinin vatanı savunan birer savaşçı kahramana, zafer için çabalayan kişilere dönüştüğü görülür. Çocuk edebiyatında da bu temalar çerçevesinde mücadeleci, savaşçı, çalışkan, iyi eğitilmiş, bilgiye önem veren çocuk kahramanlar yaratılır. İbrahimova (1998: 106), bu dönemde “küçük savaşçı” tipinin Tatar çocuk edebiyatının merkezine yerleştiğini, Rus Sovyet yazarlarının savaş meydanlarındaki küçük piyonerlerin kahramanlıklarını anlattıkları kısa hikâyelerinin Tatarcaya tercüme edilmesi yoluyla mecmualar çıkarıldığını belirtir. *Dehşetlĕ Çor Balaları* adlı çalışmada da Vatan Savaşı yıllarında ve savaştan sonraki yıllarda yazılan eserlerin savaş döneminin çocuk kahramanlarını, onların dünyalarını, hayallerini yansıttığı belirtilir. Kutuy’un *Röstem Macaraları*; M. Mehdiyev’in *Bĕz- Kırık Bĕrĕnçĕ Yıl Balaları*; V. Nurullin’in *Şinĕlsĕz Soldatlar*; G. Gobey’in *Maratnıŋ Yazmışı, Zamana Balaları*; G. Bakirov’un *Partizan Malay*; Z. Zeynullin’in *Sugış Aldı Malayları* gibi eserlerinde çocukların zafer için çabalarının, cephedeki yardımlarının anlatıldığı ve bu çabaların vatana duyulan sevgi, hürmet ve sorumluluk hissi ile gerçekleştiği ifade edilir (Minhaceva, 2010a: 6).

II. Dünya Savaşı yıllarında eserlerin temalarında yaşanan hızlı değişimin aksine çocuk edebiyatı alanında yazılan şiir ve nesirlerin sayılarında daha önceki dönemlere göre bir azalma olduğunu da belirtmek gerekir. *Sugış Çorı Balalar Edebiyatı* adlı çalışmada bu durum, o yıllarda eser verme imkânının olmamasının yanında savaş döneminde yetenekli şairlerin çocuk edebiyatına itibarlarının azalması ile de ilgili görülür. Bu dönem edebiyatında nesir yazımında da azalmanın gerçekleştiği ve nesirlerin konularının birbirine çok yakın hâle geldiği belirtilir (Minhaceva, 2010b: 15). Eserler savaş dönemi temaları çerçevesinde, bu dönemin fikrini ve ideolojisini yansıtacak şekilde yazılmaya başlanır. Burada değinilmesi gereken önemli hususlardan biri de savaş dönemi çocuk edebiyatı eserleri ile yetişkinler için yazılan eserlerin temalarının birleşmesidir. *Sugış Çorı Balalar Edebiyatı* adlı çalışmada savaş döneminde yetişkinlerin ve çocukların okuma faaliyetlerinin birbirine yaklaştığından ve bu dönemde yazılan edebi eserleri yetişkinler veya çocuklar için şeklinde ayırmanın zorlaştığından söz edilir (Minhaceva, 2010b: 8).

Özellikle savaşın ilk yıllarında yazarların yetişkinler için yazdıkları eserlerde de sık sık çocuk kahramanlara başvurduğu bilinmektedir (Gıylmanov, 1989: 167). İbrahimova (1998: 102), Vatan Savaşı'nın başlaması ile büyük küçük demeden bütün Sovyet kişilerinin düşmanı çabucak yenme isteği ile yaşamaya başladığını, bu durumun yetişkin edebiyatı ile çocuk edebiyatını tema ve problemler bakımından birleştirdiği ifade eder. Edebiyatta vatana sevgi, düşmana nefret, Sovyet halkının zaferine inanç uyandırma gibi sorumlulukların ortaya çıktığını belirtir. Bu dönemde A. Tukay, M. Gafuri'nin çocuklar için yazılan eserlerinin tekrar basıldığını, A. Aliş'in *Totkın* piyesi, N. İsenbet'in *Balalar Folklorı* çalışmalarının ortaya çıktığını ifade eder.

Tatar çocuk edebiyatında büyük küçük herkesin savaş meydanındaki kahramanlığını yansıtma fikrinden hareketle kahramanlık konusuna eğilimin oldukça arttığı ve bu konuda yazılmış olan H. Taktaş'ın *Karaborınnıŋ Dustı*; G. Gobey'in *Mayakçı Kızı, Yalgız Yortta*; M. Emir'in *Batır İsĕmlĕ Malay Turında Ḫikeyeler*; K. Necmi'nin *Almaz Abıy* vb. eserlerinin yeniden basıldığı görülür (İbrahimova, 1998: 105). Ayrıca bu dönem edebiyatında çocuk kahramanlara olan eğilimin artmasıyla birlikte F. Hösni (*Urman Sukmakları*), G. Bakir (*Böyĕk Vatan Sugışında Balalar*), İ. Tuktarov (*Cir Cilegĕ*) gibi yazarların eserlerinde vatanı korumak için canını esirgemeyen çocukların anlatıldığı, yaşamdaki vakaların esas alındığı görülür (Zaripova, 2010: 111).

Daha önceki eserlerin basılması eğiliminin yanında bu dönemde çocuklar için eser veren yazarlardan N. İsenbet'in *Tatar Ḫalkınıŋ Balalar Folklorı* (1941), *Tabışmaklar* (1941); K. Necmi'nin *Ḫikeyeler* (1941); İ. Tuktar'ın *Ḫikeyeler* (1941), *Kurçak Tĕatrı Öçĕn Cıyıntık*; A. Eḫmet'in *Ügiy Kız: Ni Çeçseŋ Şunı Urırsıŋ* (1941) gibi eserlerinin ortaya çıktığı görülür (Minhaceva, 2010b: 6).

II. Dünya Savaşı yılları çocuk edebiyatı eserlerinin hem savaş döneminde yeni yazılan eserlerle hem de daha önce yazılan eserlerin tekrar basılmasıyla geliştiği görülür. Bununla birlikte bu dönem eserlerinin ortaya çıkışında tercüme faaliyetleri de etkili olmuştur. *Sugış Çorı Balalar Edebiyatı* adlı çalışmada, savaşın ilk aylarında çok sayıda Rus yazarın Kazan'a, Çistay'a ve Tataristan'ın başka şehirlerine gelmesi sonucunda tercüme faaliyetlerinin yaygınlık kazandığı belirtilir. Tolstoy'un *Altın Açkıç yeki Buratino Macaraları* (1941), A. Barton'un *Uyınçıklar* (1941) gibi eserleri bu dönemde tercüme edilen eserler arasında gösterilir (Minhaceva, 2010b: 6).

II. Dünya Savaşı yıllarını anlatan çocuk edebiyatı eserlerinde çocuk kahramanlar, onların iç dünyaları, kahramanlıkları başarılı bir şekilde yansıtılır. Fakat burada özellikle çocuk kahramanların tasviri yönünden iki önemli isimden söz edildiği görülmektedir. İbrahimova (1998: 106), savaş döneminde küçük savaşçının ayrıntılı bir şekilde yansıtılan başarılı suretini F. Kerim ve A. Kutuy'un ortaya koyduğu belirtir ve F. Kerim ile A. Kutuy'un bu dönemin çocuk edebiyatını sanat yönünden hissedilir bir şekilde geliştirdiklerini ifade eder. *Tatar Edebiyatı Tariyḫı* adlı çalışmada da F. Kerim ve A. Kutuy'un geliştirdikleri bu küçük kahramanların cesaretlerinin, kahramanlıklarının abartılı bir şekilde gösterildiği ancak bunun tesadüfi bir kahramanlık olarak değil, Sovyet okullarında eğitilen piyonerlerin vatanın özgürlüğü için olan bilinçli savaşı olarak yansıtıldığı belirtilir. Her iki yazarın da savaş durumunun çocukları vaktinden önce olgunlaştırması fikrini gerçekçi bir şekilde yansıttığı ifade edilir (Gıylmanov, 1989: 169-170). F. Kerim'in çocuklar için yazdığı *Pionerka Gölçeçekke Hat* (1942), *Tiren Kül* (1942), *Ülĕm Uyını* (1942) manzumelerinde savaş meydanı sadece ölüm yeri değil, aynı zamanda Sovyet insanının vatanına gönül verişini, bağlanışını sınayan bir yer olarak gösterilir. Manzumelerin kahramanı 12-13 yaşındaki çocuklardır ve küçük kahramanların yaptıkları

ISBN: 978-605-73444-6-5

ISBN: 978-605-73444-6-5

romantik bir eğilimle abartılı bir şekilde anlatılır. Vatana sevgi, düşmana nefret gibi hisler savaş dönemi çocuklarını vaktinden önce olgunlaştırır (İbrahimova, 1998: 107). Aslında savaşın çocukları olgunlaştırması fikri yeni bir tartışmayı da doğurur. Çocukluk ve savaş birbirine zıt, bir arada bulunması istenmeyen temalar olarak görülür. *Sugış Çorı Balalar Edebiyatı* adlı çalışmada çocukluk ve savaşın birbirine tamamen zıt güçler oluşu, bir arada yaşayamayacakları, ideoloji sebebiyle çocukların kurban edildiği fikirleri üzerinde durulur. Düşmana karşı nefret, öç duygusu uyandırma gibi eğilimlerden hareketle savaş sebebiyle çocukluktan mahrum olan ve azap çeken kahramanlardan başarılı bir şekilde faydalanıldığı ifade edilir (Minhaceva, 2010b: 8). Çocuklar yaşam sembolü, faşizm ise çocukları öldürmeyi, yaşamı sona erdirmeyi amaçlayan kötü güç olarak gösterilir (Gıylmanov, 1989: 167). Bu dönem edebiyatında anlatılması gereken fikirlerin zıtlıklar yoluyla ortaya konulması eğilimi vardır. Eserlerde bir araya getirilen zıt fikirler bu durumun yansıması olarak görülebilir.

1940'lı yıllarda yazılan ve II. Dünya Savaşı yıllarını küçük bir kahramanın gözünden anlatan eserlerden biri de Adil Kutuy'un *Röstem Macaraları* (Rüstem'in Maceraları) adlı eseridir. Bu eser savaşın zor şartları altında hem yetişkinlerin hem de çocukların okuması için yazılmış, halk edebiyatı unsurlarını da bünyesinde bulunduran fantastik bir hikâyedir.

Adil Kutuy, bu eserini 1944 yılında Kazan'a birkaç aylığına geldiğinde yazmaya başlar ve yeniden cepheye döndüğünde tamamlar. Eser ilk kez Sovyet Edebiyatı dergisinin 1944 yılındaki 6-9. sayılarında yayımlanır. 1945 yılında eserin ise ayrı bir kitap olarak çıktığı görülür (İbrahimova, 2004: 278). *Gadĕl Kutuy Turında İstelĕkler* adlı çalışmada yer alan bir hatıraya göre Adil Kutuy, bu eseri yazmaya önceden karar verir. Stalingrad Savaşı zamanında da savaş sonrasında da bu maceralar hakkında düşünür, bazı kişilerle görüşüp ilk fırsatta eseri yazmaya başlar (Nurullina, 1984: 166). Yazarın *Röstem Macaraları* adlı eserini iki kısımdan oluşan *ḫıyalıy roman* olarak tanımladığı görülür, fakat savaşın getirdiği zamansız ölüm sebebiyle bu eser tamamlanamaz. Adil Kutuy, eserin tamamlanan kısmı ile çocuk edebiyatı tarihinde iz bırakır (Gıylmanov, 1989: 173; İbrahimova, 2004: 279).

Eserin macera türünde yazılmış olması çocuk edebiyatının gelişimi bakımından önemlidir. Kutuy, edebiyatta *Röstem Macaraları* gibi macera türündeki eserlerin yok denecek kadar az olduğunu, böyle eserlerin gerekliliğini ve çocuklar tarafından çok sevildiğini belirtir (Nurullina, 1984: 152). Ḫabutdinova (2013: 187), Adil Kutuy'un bu hikâyesinin 1920'lerin maceracı Sovyet kurgu geleneğini canlandırdığını ifade eder.

Röstem Macaraları, Vatan Savaşı vakalarını küçük kahraman yoluyla fantastik planda yansıtan tek eser olarak nitelendirilir ve bu yönüyle de Tatar çocuk edebiyatında önemli bir yere sahiptir (Gıylmanov, 1989: 173; İbrahimova, 1998: 111). *Röstem Macaraları* sadece fantastik yönü ile değil realistik yönleri ile de önemlidir. Realistik ve fantastik olayları harmanlayarak anlatma yönteminin 20. yy. Tatar çocuk edebiyatı eserlerinde kullanılmaya başlandığı bilinmektedir (İbrahimova, 1998: 38). *Tatar Edebiyatı Tariyḫı* adlı çalışmada Rüstem'in Kazan'da yetişmesi, şehir mektebinde okuması ve Tukay'ın şiirlerini iyi bilmesi gibi özellikleri realistik yönler olarak nitelendirilir. Bunlar kahramanı gerçekliğe ve günümüze yakınlaştıran hususlar olarak görülür (Gıylmanov, 1989: 173).

Adil Kutuy, hikâyenin başında Rüstem'i tanıtırken okuyucu ile bazı bilgileri paylaşır. Hikâyenin başkahramanı Rüstem'in annesinin coğrafya öğretmeni, babasının ise kimya öğretmeni olduğunu okuyucuya bildirir. Bu bilgilerin ardından eseri bir merak unsuru ile başlatır. Cepheye gidip savaşta bizzat bulunmak isteyen Rüstem'in ortadan kaybolması ile

başlayan olaylar okuyucuda merak uyandırır. Okula gitmek için evden çıkan çocuk kahraman Rüstem günlerce eve dönmez ve Rüstem'in izine de rastlanamaz. Bu kayboluş hikâyesine sır dolu bir çanta da eklenir. Rüstem'in kayboluşunun üçüncü gününde annesi onun okul çantasını masanın üstünde görür ve evin her yerinde Rüstem'i aramaya başlar. İçine bakmak istediğinde çantayı yerinde bulamaz. Çantanın bir görünüp bir kaybolması aile bireylerini şaşkınlığa düşürür. Onu tekrar aynı yerde bulduklarında Rüstem'in kimya kitabının arasındaki mektuba ulaşırlar. Rüstem bu mektupta dileğine eriştiğini, büyükannesi sayesinde artık elinde inanılmaz bir güç olduğunu söyler. Rüstem görünmez olmuştur ve cepheye gitmek için yola çıkmıştır. Annesi ve babası ise bu sırrı, Rüstem'in gücünü, nereye gittiğini çözmeye çalışacaktır. Eserin bundan sonraki kısmı Rüstem'in başından geçen maceralar, cepheden savaş manzaraları ve zafere erişme hayali ile devam eder. Ancak *Röstem Macaraları* hikâyesi *Partizannar Yanında* bölümünde, savaşın anlatılmaya devam edildiği bir aşamada yarım kalır. Adil Kutuy'un cephede hastalanarak ölmesi sebebiyle tamamlanamayan bu hikâye ile birlikte yazarın hayalleri de yarım kalır. *Gadĕl Kutuy Turında İstelĕkler* adlı çalışmada yer alan bir hatırada yazarın bu eser ile ilgili düşünceleri, eseri tamamlama fikri yansıtılır. Söz konusu hatırada Adil Kutuy'un, eserlerini yazmak için sayısız malzeme topladığı ve şu sözleri kaleme aldığı görülür: *"Neler görmedi benim gözlerim! Röstem Macaraları'nın ikinci kısmı için güzel malzeme olacak gibi…"* (Nurullina, 1984: 172). Gerçekten de yazar cephe şartlarında gördüğü manzaraları yansıtmış ve eserini bu şartlarda kaleme almıştır, ancak eserin ikinci kısmını yazmaya ömrü yetmemiştir.

Eserin kendi dönemi bakımından önemli özelliklerinden biri de yazarın masal unsurundan faydalanmasıdır. Hatta yazar bu eserinde masal unsurunu merkeze koymuş ve bütün olayları bu unsurdan hareketle geliştirmiştir. İbrahimova (1998: 107), savaş dönemi eserlerinde folklora olan ilginin arttığını, masal, şiir türüne başvurulduğunu belirtir. Bu durumu folklorda halkın vatanına olan sevgisinin yanında düşmana nefretinin, kötü güçlerle baş etme yeteneğinin de açıkça yer bulması ile açıklar. Halk edebiyatına yakın olan bu kahramanlık ve romantizm eğiliminin Tatar çocuk edebiyatında F. Kerim ve A. Kutuy ile gerçekleştiğini belirtir.

Savaş dönemi edebiyatında artan bu eğilimin yanında yazarın aile hayatını ve çocukluk yıllarında masallara olan ilgisini de göz ardı etmemek gerekir. *Gadĕl Kutuy Turında İstelĕkler* adlı çalışmada, Kutuy'un annesinin masal anlatma konusunda usta olduğu, geceleri korkunç masallar anlattığı, üvey ve öz çocuklarının yanında komşu çocuklarının da bu masalları dinlemek için toplandığı anlatılır. Ayrıca Adil Kutuy'un bu masalları dinlemeyi çok sevdiği de belirtilir (Nurullina, 1984: 9). Nitekim eserde yer alan *abaga* (eğrelti otu) çiçeği ile ilgili masal da çocuk kahraman Rüstem'e bir kış günü büyükannesi tarafından anlatılır ve masalda korku, macera unsurlarının bulunduğunu görmek mümkündür. Büyükannesi Rüstem'e, herkesin bildiğinin aksine, bu bitkinin çiçek açtığını anlatır. Çok nadir rastlanan bu durumun ne zaman ve nasıl gerçekleştiğini söyler. Bu bitkinin çiçek açtığı vakitlerde şimşeklerin çaktığını, gök gürlediğini, cinlerin ve perilerin çıktığını, ormanın aydınlandığını ve onun yıldızlar gibi açan çiçeklerinden gözlerin kamaştığını, yayılan kokusundan başların döndüğünü anlatır. Bu çiçeği alıp dilinin altına kıstırabilen kişilerin ise görünmez olacağını söyler ve bunu başaran bir kahramanın hikâyesini Rüstem'e aktarır (bk. RM, 1958: 11). Yazar, Rüstem'in ortadan kayboluşu ile başlattığı sırrı, *Ebi Ekiyeti* bölümünde bu masalla okuyucuya açıklar. A. Kutuy, çocuk kahraman Rüstem'e büyükannesinin anlattığı bu masalı unutturmayarak olayların başlangıç kısmına bu unsuru yerleştirir. Eserin bu yönü Tatar çocuk edebiyatının gelişimi açısından önemlidir. *Sugış Çorı Balalar Edebiyatı* adlı çalışmada bu eser zorlu yıllarda

ISBN: 978-605-73444-6-5

ISBN: 978-605-73444-6-5

çocuklar için yazılan, Büyük Vatan Savaşı vakalarını fantastik bir şekilde yansıtan, Tatar halkının tılsımlı masallarına yakın tek eser olarak nitelendirilir. Eserde *abaga* çiçeğini gören kişinin çok şanslı olduğu ve görünmez olabileceği inancının esas alındığı, Adil Kutuy'un da bunu savaş dönemine uygun hâle getirdiği belirtilir (Minhaceva, 2010b: 17). Eser kahramanı Rüstem, bu bitkiyi bulup avuç avuç yiyerek görünmez olur.[2] Görünmezlik Rüstem'e güç verir ve küçük kahraman savaşa katılmayı başarır. Adil Kutuy, bu hikâyedeki inandırıcılık unsurunu kaybetmemek için görünmez olma durumunu bu bitki ile ilişkilendirir. *Tatar Edebiyatı Tariyẖı* adlı çalışmada bu macera türü eserin halkın tılsımlı masallarından geliştiği, eserde *abaga* çiçeği yiyip görünmez olma ile ilgili tılsımlı masalın esas alındığı ifade edilir. Bu bitki kahramanın yaptığı işlere inandırma yolu olarak görülür. 13 yaşındaki Rüstem'in, Alman askerini her yerde gözeten "korkunç ecel" hâline geldiği, silah yüklü vagonlara büyük zararlar verdiği belirtilir. 13 yaşındaki çocuğa böyle büyük işler yüklemenin okuyucuyu kuşkuya sevk edebileceği söylenir, ancak yazar okuyucusunu bu hikâyeye inandırır (Gıylmanov, 1989: 173). Bu inandırıcılık *abaga* çiçeğinin ve görünmez olmanın eserde bilimsel temellere dayandırılarak anlatılmasıyla oluşur. Nitekim Adil Kutuy, ortadan kayboluş macerası başlamadan önce küçük kahraman Rüstem'i araştırma yapmaya sevk eder. Rüstem, *abaga* çiçeğini ve görünmezliği araştırır, masalda duyduklarını hemen uygulamaz. Kütüphaneye gider, tabiatla ve kahramanlıklarla ilgili kitapları inceler. Görünmezlik sırrına eren Rüstem, bu durumun ne kadar süreceğini merak eder ve bu durumu bilim adamlarına danışmanın yollarını arar. Görünmez olduğu dönemde belirli şartlar altında sadece gözlerinin görünmeye başlaması onu korkutur. Bu bilimsel temelleri oluşturmak için hikâyede, Rüstem'e yardım edecek olan Profesör Bogdanov, fizik ve kimya alanlarında başarılı bitki bilimci Karavayev gibi kahramanlara yer verilmiştir. Bilimin, okumanın önemi vurgulanmıştır. Mesela, ultraviyole ışınlarının tesiriyle Rüstem'in sadece gözlerinin görünür hâle geldiği, hikâyede bu durumun bilim yoluyla çözülüp ortaya konulduğu görülür. Nitekim bilime verilen önem bu dönemin eserlerinde ortaya çıkar. Burada yazarın fikirleri önemli bir yer tutmaktadır. *Gadĕl Kutuy Turında İstelĕkler* adlı çalışmada yer alan bir hatıraya göre Kutuy, cepheden yazdığı bir mektupta o dönemde matbuatta bilimin propagandasını

---

[2] *Röstem Macaraları* adlı eserde hikâye kahramanı Rüstem'in görünmez olması ile ilgili farklı görüşler mevcuttur. *İshakıy hem 20. Gasır Tatar Edebiyatı- Monografiya* adlı çalışmada, Adil Kutuy'un eserinde yer alan bu tekniğin yeni olmadığı belirtilir. Görünmez olan Griffin kahramanının H. G. Wells'in eserinde de yer aldığı ifade edilir. Eğrelti otu unsurunun ise masallardan alındığı söylenir (Sahapov, 1997: 153). Ḫabutdinova, *Adel Kutuy, Neotoslannıe Pisma: Povesti, Stihotvoreniye v Proze* adlı eserde yer alan "Geroiçeskiy Sujet Povesti Prikluçeniya Rustema: Genezis, Morfologiya, Poetika" başlıklı incelemesinde *Röstem Macaraları* eserini değerlendirmiştir. Bu çalışmada *Röstem Macaraları* hikâyesinin G. Wells'in "Görünmez Adam" romanının tesiriyle yazıldığı, Kutuy'un çağdaşlarının da bunu fark ettiği fakat Adil Kutuy'un bu fikre karşı çıktığı belirtilir. Görünmezlik fikrinin ise belki de bir masaldan ödünç alındığı, Rus ve Alman masallarında görünmezliğe dair unsurların bulunduğu ifade edilir. Söz konusu incelemede Wells'in roman kahramanı Griffin ile Adil Kutuy'un kahramanı Rüstem karşılaştırılarak değerlendirilir (Ḫabutdinova, 2013: 194). Çalışmada ayrıca Rüstem'in büyükannesinin anlattığı bu kahramanlık masalının Tatar "Abaga Çeçegĕ" masalına karşılık geldiği belirtilir. Adil Kutuy'un bu motifi geliştirdiği, çiçeğin bir insanı belirli koşullar altında görünmez hâle getirmesi durumunu sağladığı ifade edilir (Ḫabutdinova, 2013: 187). *Milliyet Süzlĕgĕ* adlı çalışmada ise eğrelti otunun çiçek açması, kişiyi görünmez yapması hakkındaki hikâyenin çok eski devirlere dayandığı kayıtlıdır. Eski zamanlarda Slav halklarında şimşek Tanrısı Perun'a tapınıldığı ve Perun'a kimsenin görmediği alev renginde kızıl *abaga* çiçeğinin bağışlandığı anlatılır. Bu bitki hazinelerin en güçlüsü, çiçeklerin şahı olarak gösterilmiştir. Eskilerin inancına göre bu çiçeğin kişiyi göze görünmez yaptığı belirtilir. Bu bitkinin İvan Kupala gecesinde yılda bir kez alevli çiçek açtığı ve bu çiçeği eline alan kişinin bütün gizli işleri bildiği, yer altındaki hazineleri görmeye başladığı inancı yansıtılır. Tatarların atalarının da bu hurafeye inandığı ve *Röstem Macaraları* adlı fantastik hikâyede *abaga* çiçeği yiyen kişinin görünmez olmasının bu hikâyeye dayandığı bildirilir (Timĕrgalin, 2016: 8). Görünüşe göre Rüstem'in görünmez oluşu, *Abaga Çeçegĕ* masalının bir parçası olarak eserde yer alır.

yapma meselesinin önemli bir yeri olduğuna değinir (1984: 98). Aynı çalışmada yer alan bir başka hatıraya göre yazar eserdeki görünmez kahramanı bilimsel temellere oturttuğunu belirtir. Bunun için uzun süre düşündüğünü, âlimler ile görüştüğünü ifade eder. Kendisinin bilimsel temelli olarak bunu yazdığını ve bu durumu ispat edeceğini, eserin sonunda bütün bunları açıklayacağını belirtmiştir (Nurullina, 1984: 167). Eser tamamlanamadığı için bu sır da okuyucuya açıklanamamıştır. Ancak yazarın fikirleri söz konusu eserin bilimsel yönünün de desteklendiğini ve inandırıcılık unsurunun güçlendirildiğini göstermektedir.

Yazarın bu hikâyede bir çocuk kahramanı seçmiş olmasının bazı önemli sebepleri vardır. Adil Kutuy, hikâyenin çocuk kahramanı Rüstem'i kendi oğlundan esinlenerek oluşturmuştur. *Gadĕl Kutuy Turında İstelĕkler* adlı çalışmada yer alan bir hatıraya göre Kutuy, *Röstem Macaraları* eserini oğlu Rüstem'e bağışlar ve bu hislerle eseri yazmaya başlar. Yazar, Rüstem'in çevikliğinde, yaramazlığında, hareketliliğinde kendi çocukluk dönemlerini görmüş gibi olur (Nurullina, 1984: 166). *Sugış Çorı Balalar Edebiyatı* adlı çalışmada da farklı hatıralardan hareketle bu eserin Adil Kutuy'un oğlu Rüstem'e bağışlanan bir fantastik roman şeklinde ve bilimsel temellerle yazılmış olabileceği ifade edilir (Minhaceva, 2010b: 17). Bununla birlikte bu dönemde savaş temasını çocuk kahramanlarla anlatma eğiliminin ağır bastığı görülür. Büyük Vatan Savaşı döneminde okul çağındaki çocukların da yetişkinler ile aynı safta zafer için mücadele ettikleri hatta bazılarının savaş meydanından dönemedikleri belirtilir. Bu tema çerçevesinde A. Kutuy'un *Röstem Macaraları* adlı eserinin gerçekteki bu örneklere dayandırılarak fantastik düzlemde oluşturulduğu ifade edilir (Zaripova, 2010: 111).

Dönemin diğer çocuk edebiyatı eserlerinde olduğu gibi *Röstem Macaraları* adlı eserde de başkahraman 12-13 yaşındaki bir çocuktur. Vatan sevgisi, düşmana nefret, zafere ulaşma, savaşın kötülüğü, yaşamın gücü, bilime önem verme gibi pek çok fikri bünyesinde toplayan Rüstem, idealize edilmiş bir çocuk kahramandır. Mingazova (2011: 250-251), eserin kahramanı olan Rüstem'in o dönemdeki insanların isteklerine, ümitlerine örnek teşkil ettiğini, savaşa gidip gözle görülmeyen birçok kahramanlık yaptığını belirtir. Genç neslin kendi yaşlarındaki birinin kahramanlıklarını kabullenmesinin kolay olacağı gerekçesiyle yazarın bir çocuk kahramanı seçmiş olduğunu ifade eder. *Sugış Çorı Balalar Edebiyatı* adlı çalışmada da eserde bir çocuk kahramanın seçilmiş olmasının önemine değinilir. Bu yöntemle çocuk kahramanın yaşıtlarının söz konusu kahramanlıkları daha kolay kabul edeceği düşünülür (Minhaceva, 2010b: 17). Bu fikirlerle eserde kahramanlık teması çocuklara yine bir çocuk kahraman yardımıyla anlatılır. Rüstem, sadece vatan sevgisini, zafer inancını temsil etmez. Yazar, vatanı savunmak için cepheye gitme hayali olan kültürlü, bilgili bir çocuk kahramanla okuyucunun karşısına çıkar. Henüz 12-13 yaşlarında olan Rüstem'in çok fazla kitap okuduğu ve Rusça, Almanca, Tatarca bildiği görülür. Bu yönüyle eserin, daha önceki dönemlerde de mevcut olan bir fikri savunduğu söylenebilir. Eserde çocuklara ve onların eğitimine, yetiştirilmesine verilen önemin yansıtıldığı açıktır: *"Bala- yazılmagan kegaz. Aŋa tĕlese nerse yazarga mömkin. Faydalı süzler yazsaŋ, anı kuldan kulga yörtĕrler, e pıçratsaŋ- çistartuvı bik kıyın."* (RM, 1958: 52) [*Çocuk, yazılmamış kağıttır. Ona istediğin şeyi yazmak mümkün. Faydalı sözler yazarsan onu elden ele taşırlar ama kirletirsen temizlemesi çok zor*.].

Eserin kahramanının küçük bir çocuk olması ve bu çocuk kahramanın yaşından büyük şeyleri hayal edip gerçekleştirmesi inandırıcılık açısından olumsuz bir durum gibi görünse de yazar başkahraman Rüstem'i psikolojik açıdan hazırlamış, ona yaşından büyük olgunluk hissi vermiştir. Rüstem, görünmez olduğunda yaşayabileceği vakaları bildiği için bu hâle bürünmeden önce bahçelere, ormanlara, mezarlıklara gidip korkusunu

ISBN: 978-605-73444-6-5
ISBN: 978-605-73444-6-5

yenmeyi öğrenir. Evde yalnız kalmaktan korkan bir çocukken yalnız kalmak isteyip karanlıkta kalıp gece yarısı dışarı çıkarak korkularına direnmektedir. Bu yolla Adil Kutuy, kahramanın bir çocuk olduğu ve korkusuna yenilebileceği fikrini azaltıp eserdeki olayları ve masaldaki korku unsurlarını inandırıcı hâle getirmiştir. Yazar Rüstem'i ruhsal olarak olgunlaştırır ve savaş döneminde vatana hizmet eden, kahramanlık gösteren, olgun bir çocuk kahraman ortaya çıkarır. Burada savaş dönemi çocuk edebiyatında çocukluk ve savaş temalarının bir arada bulunması durumu da ortaya çıkar. Bu zıtlıktan hareketle olgunlaşan, korkularına ve hislerine yenik düşmeyen çocuk kahramanların vatanı koruma, düşmana nefret, zafere inanç gibi hislerle kuşatıldığı görülür.

Rüstem, vatan için savaşan güçlü bir kahraman olarak tanıtılır, ancak yazar zaman zaman onun bir çocuk olduğunu ve bazı durumlarda çocukça korkularının, özlemlerinin, davranışlarının ağır bastığını da okuyucuya hissettirir. Hayaline ulaşıp cepheye gidebilen, savaşın ortasında kalan Rüstem'in evine, ailesine olan özlemi çocukça bir özlem olarak karşımıza çıkar: *"Öyde bulsa, ḫezĕr ul korı külmek-ıştan kiyĕp, enkesĕ koçagında nazlanıp yatar idĕ. E monda nazlanıp yatuv tügĕl, ışıklanır urın da yuk."* (RM, 1958: 59) [*O şimdi evde olsa kuru kıyafetler giyip anneciğinin kucağında nazlanıp yatardı. Ama burada bırak nazlanmayı, sığınacak yer bile yok.*]; *"Anıŋ küz aldına İdĕl hem Kaban küle kilĕp bastılar. Öyde ḫezĕr çey ĕçe torgannardır, dip uyladı ul…"* (RM, 1958: 58) [*Onun gözünün önüne İdil ve Kaban Gölü geldi. Evde şimdi çay içiyorlardır, diye düşündü.*]. Savaşın ortasında kalıp hafifçe yaralanan Rüstem yine de çocukça korkusunun ve yalnızlığının karşısında kendisini teselli eder, yetişkinler gibi sabreder: *"Kıçkırıp yılasaŋ ciŋĕlrek te bulır idĕ, belki, lekin yaramıy. Tüzerge kirek."* (RM, 1958: 61) [*Bağırıp ağlasan kolay olurdu belki, lakin olmaz. Sabretmek lazım.*].

Bu dönemde yazılan eserlerin vatan sevgisi, vatan için mücadele etme fikri etrafında toplandığı bilinmektedir. *Röstem Macaraları* eserinde Yakov Mihayloviç adlı subayın, Stalingrad'ı savunmak için yola çıkan Rüstem'e sahip çıktığı, onu koruduğu ve ona öğütler verdiği görülür. Mihayloviç'in dile getirdiği bu sözlerde yazarın düşünce dünyasının yansımasını ve dönemin eserlerinde ağır basan vatan sevgisi, vatanı koruma, vatan için yaşama fikirlerini görmek mümkündür: *"Sinĕŋ öçĕn, minĕm öçĕn dönyada vatannan da izgĕ nerse yuk. Vatan ul- bĕznĕŋ eti-enilerĕbĕz, ebi-babalarıbız, ukıgan mektebĕbĕz, bĕrge uynap üsken dus-işlerĕbĕz ... Ni gĕne ĕşleseŋ de, avırlık kürseŋ de, şatlık tatısaŋ da, vatan öçĕn yeşevĕŋni onıtma."* (RM, 1958: 38-39) [*Senin için, benim için dünyada vatandan daha kutsal bir şey yok. Vatan- bizim anne ve babalarımız, büyükanne ve büyükbabalarımız, okuduğumuz mektebimiz, birlikte oynayarak büyüdüğümüz dostlarımız… Ne yapsan da zorluk görsen de mutluluğu tatsan da vatan için yaşadığını unutma.*]. Eserde vatan sevgisi, vatanı savunma fikri milli bir hisle Tatar halkına özgü unsurların dile getirilmesi yoluyla da vurgulanır. Rus asıllı Mihayloviç'in yazdığı belgelerde geçen *"Bu kĕçkĕne malayda Tatar ḫalkına ḫas bulgan batırlık, üzlerĕnçe eytsek- tevekkellĕk hem vatanı canı-tenĕ, tĕşĕ-tırnagı bĕlen yaklav sıyfatları bar."* (RM, 1958: 51) [*Bu küçük oğlanda Tatar halkına has olan kahramanlık, onlar gibi söylersek- tevekkellĕk*[3] *ve vatanı var gücüyle, dişi tırnağı ile savunma sıfatları var.*] ifadeleri bu fikrin yansımasıdır.

Savaş dönemi eserlerinde fikirlerin çeşitli zıtlıklar yoluyla ortaya konulduğu görülür. İbrahimova (1998: 110), savaşın edebiyatta insanlık ve merhametsizlik antitezini güçlendirdiğini, kötülük ve insanlığın savaş meydanında birlikte yaşadığını ifade eder. *Tatar Edebiyatı Tariyḫı* adlı çalışmada *Röstem Macaraları*'nın temelinde iyilik ve

[3] "cesaret, atılganlık" (Öner, 2015: 461).

kötülüğün zıtlığının olduğu ifade edilir. Eserde, bir tarafta gerçek hayatta göz önüne getirmesi zor olan ancak faşistlere özgü olarak görülen kötülük, öldürme, kan dökme; diğer tarafta zor zamanlarda Sovyet kişilerinin birbirine olan samimi yardımı, memleketin selameti için kendilerini kurban etmeye hazır olmalarının işlenişi buna örnek olarak gösterilir (Gıylmanov, 1989: 173). Söz konusu zıtlıklar temelinde ortaya çıkan temalar bu dönem eserlerinin ortak özelliği olarak görülür. *Böyĕk Vatan Sugışı Çorı Prozası* adlı çalışmada bu dönem yaşam ve ölüm, özgürlük ve tutsaklık, kahramanlık ve korkaklık, fedakârlık ve ihanet düşünceleri arasına kişinin ruhunun konulduğu bir dönem olarak nitelendirilir. Edebiyatta da bu dönemin kahramanı Sovyet kişisi, Sovyet askeri olarak karşımıza çıkar. Bu fikrin karşısına konulan "düşman" figürünün ise canlı bir kişi olarak tasvir edilmeyip *doşman, ilbasar, yırtkıç, faşist* gibi isimlerle anıldığı belirtilir (Ganiyeva, 2002: 6-7). *Röstem Macaraları* adlı eserde de söz konusu zıtlıklara rastlamak mümkündür. Savaş ve çocukluk, kötülük ve iyilik, korku ve cesaret gibi zıtlıklar bunların başında yer alır. Yazarın fikirlerini anlatmak için sıkça başvurduğu ve çoğu zaman kahramanlar yoluyla dile getirdiği yaşam ve ölüm zıtlığına da değinmek gerekir. Adil Kutuy, yaşamın güzelliği fikrinin karşısına savaş ve ölüm fikirlerini koyar. Yaşamın güzelliğini ise çoğu zaman tabiatın gücünden faydalanarak anlatır. Savaşın olmaması hâlinde yaşamanın, tabiatın ne kadar güzel olabileceği düşüncesini şu şekilde dile getirir: *"Tabiygat cırçıları- sandugaçlar sayravı işĕtile. Yeşev nikader güzel! ... Gitlerçılar sugış açmasalar, kĕşĕler tabiygat koçagında, mĕne şuşındıy güzellĕk diŋgĕzĕnde niḫetlĕ lezzetlenĕrler idĕ."* (RM, 1958: 14) [*Tabiat şarkıcıları- bülbüllerin ötüşü duyuluyor. Yaşamak ne kadar güzel! Hitlerciler savaş açmasalardı insanlar tabiatın kucağında, işte böyle güzellik denizinde ne kadar da huzur bulurlardı.*]. *Sugış Çorı Balalar Edebiyatı* adlı çalışmada fikirlerin tabiat durumlarına bağlı olarak dile getirilmesi durumunun savaş dönemi edebiyatında, genellikle de şiirlerde görülen bir eğilim olduğu belirtilir. Savaşın karşısına rahat yaşamı koymak ve savaş faciasının derinliğini anlatmak için tabiattan faydalanıldığı ifade edilir (Minhaceva, 2010b: 10).

Röstem Macaraları eserinde tabiatın gücü hem savaşın zor ve derin yüzünü anlatmak hem de doğanın insana sunduğu gücü fark ettirmek için kullanılmıştır. Nitekim Rüstem'in hayal ettiği görünmezliğe erişmesi de tabiattaki bir bitkinin mucizevi özellikleri ile başlamıştır. Tabiatın ve bilimin farkında olan yazar, bir bitki ve masal unsurunu savaş teması ile birleştirmeyi başarmıştır.

Sonuç

II. Dünya Savaşı ile birlikte Tatar çocuk edebiyatı eserlerinde temanın değiştiği görülmektedir. Bu dönemin çocuk edebiyatında vatan sevgisi, vatanı düşmandan korumak, zafere olan inanç, düşmana nefret, birlik ve beraberlik, kahramanlık, bilimin önemi gibi temalar ortaya çıkmıştır. Bu temalar yeni ideolojik kahramanlarla yansıtılmış, özellikle de çocuk kahramanlar ile "küçük savaşçı" tipi yaratılmıştır. Çocukluk ve savaş fikirleri birbirine zıt fikirler olarak nitelendirilse de savaş fikrinin bir çocuk kahraman yoluyla başka çocuklara da aktarılması daha etkili bir yöntem olarak görülmüştür.

II. Dünya Savaşı yılları ruhunun, bu dönem edebiyatında işlenmesi gereken fikirlerin *Röstem Macaraları* adlı eserde yankı bulduğu görülür. Eserde vatan sevgisi, düşmana nefret, zafere inanç, birlik ve beraberlik, kahramanlık, bilimin önemi, tabiatın gücü, çocuğun yetiştirilmesi gibi fikirler işlenmiş; bu fikirler savaş ve çocukluk, yaşam ve ölüm, kötülük ve iyilik, korku ve cesaret gibi zıtlıklar yoluyla etkili bir şekilde dile getirilmiştir.

Röstem Macaraları hikâyesi kendi dönemindeki eserlerle tema, çocuk kahraman seçimi, savaş döneminde folklora olan eğilimin artması gibi özellikler yönünden benzerlik gösterir. Bu dönemin eserleri benzer temalar etrafında toplanır ve pek çok eserde çocuk kahramanlara başvurulur. *Röstem Macaraları* adlı eserde Rüstem, idealize edilmiş bir çocuk kahramandır. Bu küçük kahraman cesur, mücadeleci, savaşçı ve aynı zamanda bilgiye, bilime önem veren, kendini yetiştiren, olgunlaştıran bir çocuk kahraman olarak yansıtılır.

Savaş döneminde yazılan eserlerde folklor unsurlarından yararlanma eğiliminin arttığı görülür. Nitekim Adil Kutuy da bir masaldan yola çıkarak hikâyesini oluşturur. Masal yardımıyla çocukların dünyasına daha fazla tesir eden, merak unsuru uyandıran yazar, yetişkin okuyucular için inandırıcılık unsurunu da ihmal etmemiştir. Hikâyedeki olayları bilimsel gerçeklere dayandırarak yetişkin okuyuculara da hitap etmiştir.

Yazarın ölümü sebebiyle yarım kalan bu eser II. Dünya Savaşı yılları Tatar çocuk edebiyatında yer alan vatan sevgisi, vatanı savunma, düşmana nefret, birlik ve beraberlik, kahramanlık gibi ortak temaları yansıtsa da kendine özgü özelliklere de sahiptir. Yazar, bütün bu fikirleri bir masal yardımı ile macera türünün imkânlarından yararlanarak ele almış ve savaş gibi ağır bir gerçeği fantastik bir şekilde, bir çocuk kahramanın dünyasından yansıtarak okuyucunun hayal dünyasına hitap etmiştir.

KAYNAKÇA

Ganiyeva, F. (Haz.). (2002). *Böyěk Vatan Sugışı çorı prozası*. Kazan: Ḫetěr Neşriyatı.

Gıylmanov, G. Ḫ. (Ed.). (1989). *Tatar edebiyatı tariyḫı (tom V)- Böyěk Vatan Sugışı hem sugıştan soŋgı yıllar edebiyatı (1941-1960)*. Kazan: Tatarstan Kitap Neşriyatı.

Ḫabutdinova, M. M. (Haz.). (2013). *Adel Kutuy, Neotoslannıe Pisma: Povesti, stihotvoreniye v proze*. Kazan: Tatarskoe Knijnoe İzdatelstvo.

İbrahimova, F. (Haz.). (2004). *Balalar edebiyatı: Ḫrestomatiya*. Kazan: Megarif Neşriyatı.

İbrahimova, F. (1998). *Sabıylarnı üz itěp (Tatar balalar edebiyatı).* Kazan: İman Neşriyatı.

Mingazova, L. İ. (2011). Tatarskaya detskaya proza 1920-60-h godov: Tematika, problemı, tendentsii razvitiya. *Vestnik Çalyabinskogo Gosudarstvennogo Pedagogiçeskogo Universiteta*, 4/2011, 246- 253.

Minhaceva, L. İ. (Haz.). (2010a). *Dehşetlě çor balaları*. Kazan: Ḫetěr Neşriyatı.

Minhaceva, L. İ. (Haz.). (2010b). *Sugış çorı balalar edebiyatı*. Kazan: Ḫetěr Neşriyatı.

Nurullina, R. (1984). *Gaděl Kutuy turında istelěkler.* Kazan: Tatarstan Kitap Neşriyatı.

Öner, M. (2015). *Kazan-Tatar Türkçesi sözlüğü* (2. baskı). Ankara: TDK Yayınları.

RM (1958). Kutuy, G. *Röstem Macaraları, ḫıyalıy roman*. Kazan: Tatarstan Kitap Neşriyatı.

Sahapov, E. (1997). *İshakıy hem 20. gasır Tatar edebiyatı- monografiya*. Kazan: Tatar Miras Kitap Neşriyatı.

Timěrgalin, A. K. (2016). *Milliyet süzlěgě: Aŋlatmalı süzlěk* (tom I). Kazan: Tatarstan Kitap Neşriyatı.

Zaripova, R. S. (2010). Tatar prozasınıŋ Böyěk Vatan Sugışı çorı. Tret'i Kremlevskie Çteniya, Çast 1: Materialı Vserossiyskoy Nauçno-Praktiçeskoy Konferentsii “Tema Voynı b İskusstve”, 107-114.

ISBN: 978-605-73444-6-5

ISBN: 978-605-73444-6-5

MAGTYMGULY PYRAGYNYŇ OBRAZY DÜNÝÄ EDEBIÝATYNDA (*W.Bahrewskiniň döredijiliginiň mysalynda*)

Baýram AKATOW

Türkmenistan, Seýitnazar Seýdi adyndaky
Türkmen döwlet mugallymçylyk instituty

Gysgaça mazmuny

Makalada dünýä edebiýatynda Magtymguly Pyragynyň obrazyny janlandyran ýazyjylaryň biri W.Bahrewskiniň "Şahyr" atly powesti öwrenilýär. Powestiň many- mazmuny, ideýasy, gozgaýan meseleleri roman ýüküni göterip biljek. Makalada powestiň Magtymgulynyň kemala geliş döwrüne – çagalygyna, ýaşlygyna degişli pursatlaryna syn berildi. Bu obrazyň kemala gelmeginiň hakyky binýady çagalyk, ýaşlyk döwründe guýlupdyr. Eserde Magtymgulynyň obrazynyň üsti bilen türkmen halkynyň özbaşdak döwletli bolmak hakyndaky arzuwlary, ynsanperwerlige, adalata, raýdaşlyga sarpa, şahsyýetň, şahyryň jemgyýetdäki orny, goşgularyň halkylygy, real häsiýeti ýaly meseleler gozgalýar.

Açar sözler: Magtymguly, Pyragy, şahyr, döwlet, Bahrewskiý, türkmen, obraz, adam, ylym, Hak, Türkmenistan, powest, eser, hakykat, hakyky, ynsan, häsiýet.

THE IMAGE OF MAGTYMGULY PYRAGY IN FOREIGN LITERATURE (On the example of the novel by V. Bakhrevsky)

Abstract

The article deals with the image of Magtymguly Pyragy in V. Bakhrevsky's novel "The Poet". Although this work is called a story the content, ideas and problems raised by the author matches the criteria which is required in the novel. The special attention is paid to the poet's childhood and youth, when a person is formed as personality. In the story, through the image of the poet Magtymguly, raised the problem of the Independence, eternal dream of Turkmen people, the place of poet in the society, and call for humanism, justice, and solidarity.

Keywords: Magtymguly, Pyragy, poet, state, Bakhrevsky, Turkmen, image, man, science, God, Turkmenistan, story, work, truth, character.

ОБРАЗ МАГТЫМГУЛЫ ПЫРАГЫ В ЗАРУБЕЖНОЙ ЛИТЕРАТУРЕ (На примере творчества В. Бахревского)

Аннотация

В статье изучается образ Магтымгулы Пырагы в повести В.Бахревского "Поэт". Хотя это произведение называется повестом, оно по своему содержанию, идее, проблемам, которые поднимает автор, вполне может отвечать тем критериям, которые предъявляются романам. В этой статье особое внимание уделяется детству и молодости поэта, когда человек формируется как личность. В повесте через образа поэта Магтымгулы поднимаются вопросы о независимости, о чем так долго мечтал туркменский народ, о месте поэта в обществе, призывается к гуманизму, справедливости, солидарности.

Ключевые слова: Магтымгулы, Пырагы, поэт, государство, Бахревский, туркмен, образ, человек, наука, Бог, Туркменистан, повест, произведение, правда, характер.

***

ISBN: 978-605-73444-6-5

ISBN: 978-605-73444-6-5

Giriş

Dünýä edebiýatynda Magtymguly Pyragynyň keşbini janlandyran ýazyjylaryň biri Türkmenistany, türkmen halkyny ýürekden eý gören, beýleki Merkezi Aziýa halklary bilen birlikde türkmen halkynyň taryhy, medeniýeti, aýratynam, Pyragy şahyry bilen gyzyklanan, Aşgabada, Türkmenbaşa, Lebaba, Repetege... aýlanyp gören, Puşkin baýragynyň, Rossiýa ýazyjylar soýuzynyň baýraklarynyň, Aleksandr Grin, W.P.Krapiwin, Aleksandr Newskiý adyndaky baýraklaryň eýesi, “Krym awtonom respublikasynyň sungatda at gazanan işgäri” (2002), Patriarhyň edebi baýragynyň nominanty, “Demirgazyk” atly žurnalyň edebi baýragynyň laureaty Wladislaw Bahrewskidir.

W.A.Bahrewskiý hakynda türkmen metbugatynda birnäçe makalalar ýazyldy. Žurnalist A.Omarowa “Mähribanlyk – ýürek nury” atly makalasynda (“Türkmenistan” gazeti, 22.09.2021) ýazyjynyň Türkmenistana gelişi, Türkmenistana bagyşlanan “Kipreý-polyhan” atly kitabynyň many-mazmuny bilen okyjylary tanyşdyrýar.

M.Ýagmyrow “Kyrk ýyldan soň: Wladislaw Bahrewskiý – Magtymguly hakyndaky powestiň awtory” atly makalalasynda (“Türkmenistan: Altyn asyr” saýty, 19.01.2022) ýazyjy bilen habarlaşyşy, ýazjynyň türkmen çagalar edebiýatyny ösdürmek, türkmen halk ertekilerini terjime etmek maksady bilen geçen asyryň 70-nji ýyllarynda Türkmenistana gelişi, Magtymguly hakyndaky çeşmeleri öwenişi, eseri ýazyşy... hakynda maglumatlary berýär.

Agzalan makalalaryň ýazyjynyň ömrüni, döredijilik ýoluny öwrenmekdäki gymmaty uludyr. Biz şu makalada W.Bahrewskiniň “Şahyr” atly powestiniň esasy ylmy-teoretiki gymmatlygy, powestiň başynda Magtymguly Pyragynyň çagalyk, ýetginjeklik döwri beýan edilende, akyldaryň kemala geliş pursatlarynyň açylyşy hakynda durmak isleýäris.

Hakyky eser döretmek üçin halk hakydasyna aralaşmaly

Her bir şahsyýetiň ylhamyny öz halkynyň däp-dessurlaryndan, edim-gylymyndan, syýasy, ykdysady hal ýagdaýlaryndan, halk döredijiliginden susup alýandygy baradaky hakykata düşünýän ýazyjy Pyraga bagyşlanan “Şahyr” atly powestini ýazyp başlamanka, Türkmenistan, türkmen halkynyň taryhy, edebiýaty bilen düýpli tanyşypdyr, şahyryň ýaşan mekanlaryna aýlanyp görüpdir. Üstesine, W.Bahrewskiý “Ýalmawuz patyşa”, “Zagara nan” atly ýygyndylarda on dört sany türkmen halk ertekilerini rus diline terjime edip, halka ýetiripdir. Türkmen çagalar ýazyjysy, Halkara Andersen baýragynyň eýesi K.Taňrygulyýew bilen döredijilik, dostluk gatnaşygyny saklan ýazyjy onuň “Düýe we oglanjyk”, “Iki talyň guýusy”, “Çägeli tupan”, “Jadygöýler”, “Atlar”, “Gyzyletene”... ýaly powestleridir, hekaýalaryny hem rus diline geçirýär. Şeýle gatnaşyklar W.Bahrewskiniň türkmen dünýäsine has içgin aralaşmagyna, netijede, “Şahyr” powestiniň realistik häsiýete eýe bolmagyna, gahrymanlaryň häsiýetleriniň juda ynandyryjy açylmagyna ýardam edipdir.

Magtymguly Pyragynyň dünýäsine özboluşly dünýägaraýşy bilen aralaşyp, şahyr baradaky ylmy pikirleri çuňňur öwrenip, soňra onuň çeper obrazyny döretmäge synanyşan W.Bahrewskiniň bu romany “Azady”, “Meňli”, “Hakykatyň gözleginde”, “Watanymda han idim” atly bölümlerden ybarat. Bölümleriň atlary hem-de hersiniň mazmuny akyldaryň çagalykdan kämil şahsyýet derejesine çenli ösüş ýolunyň ulgamyna dogry gelýär. Hakykatdanam, şahyryň kemala gelmegine täsir eden pursatlaryň içinde onuň pederi, söýgüli gyzy, Hak, Watan bilen gatnaşyklary has öňe saýlanýar.

Ylahy nyşanlar

Romanyň başynda Magtymgulynyň oglanlyk döwrüni suratlandyrýan bölümde awtor örän ussatlyk bilen täsirli beýan edip, täze bir geniniň äleme aralaşyşyny dürli ylahy nyşanlaryň üsti bilen açmagy başarypdyr: goýunlaryny bakyp ýören oglanjygyň (Magtymgulynyň) owgan syrgynynda azaşyşy, teşne galyp, bir agyr purstalary başdan geçirişi... Şahyryň bir ylahy dünýä bilen gatnaşygy, illere meňzemeýän ykbal ýollary hut şu pursatdan başlanýana meňzeýär. Ýazyjy bu galagoply ahwaly, hamana, özi başyndan geçirýän ýaly, real bermegi başarypdyr. Oglanjyk bu ahwalata akyl ýetirmäge dyrjaşýar:

> Adamlaryň görmedigini meniň gözlerimiň görmesi näme boldugy? Hiç kimiň eşitmedigini meniň gulaklarymyň eşitmesi nämeden? Adama nämälim bolan nähili yslar meniň burnuma urýar? Ah, her näçe synlasaň synla, her näçe diňleseň diňle, her näçe ysgasaň ysga – barybir hiç bir zat adam ömrüni ýekeje sagatlyk-da uzaldyp bilmejek ekeni. [4.4]

Dünýä ýaňy akyl ýetirip başlan ýaşajyk Magtymgulynyň ykbalyny kesgitleýän beýleki syrly pursatlar – simwollaram hut şu tebigatyň gudratly güýçleriniň arasynda bolup geçýär. Toprak, tüweleý, şemal, kepjebaş... Kepjebaş iň zäherli hem iň asylly ýylan hasaplanýar. Ol Magtymguly bilen boýdaş bolup dik galanda, gelejekki beýik şahsyýete pata berene meňzeýär. [4.17] Kepjebaş bilen oglanjygyň arasyndaky pynhan syrly gatnaşyk hormatly Arkadagymyz Gurbanguly Berdimuhamedowyň “Döwlet guşy” romanynda-da öz beýanyny tapypdyr. Bir gezek Dagarman atly bedew Mälikgulyny alyp dag derelerine çapyp gidýär. Oglany gözläp tapan Berdimuhamet mugallym kepjebaş ýylanyň ony gorap oturandygyny görýär. Uruş döwri, kyn, pida üstüne pida, aýralyk üstüne aýralyk, kynçylyk üstüne kynçylyk... Ýöne ýylan genji goraýar, öňde bir ýagtylyk, bir nur bardyr! [1.442-443]

Ynsanperwerlik

Magtymgulynyň biesigelijiligi, wakalardan, rowaýatlardan, gep-gürrüňden özbaşdak analitik akyly bilen netije çykarmaga çalyşýandygy, ýaşlygyndan, hiç bir gabawlara seretmezden, şeksiz adalatyň, hakykatyň, pahyr-pukaranyň tarapynda durup başlandygy atasy Döwletmämmet Azady bilen bolup geçen bir pursatda aýdyň açylýar. [4.26] Bir gezek Garry molla Nyýazguly halypanyň bir gijede metjit guruşy, ony oýnajak bolup, diri adamy kepene çolap jynaza çykardyşlary, soňundan gülmek üçin kepeni açyp görseler, ol adamyň, hakykatdanam, öli ýatandygy baradaky rowaýaty aýdyp berýär. Ýaşajyk Magtymguly atasynyň garaşmadyk soragyny berýär: “*Näme üçin Nyýazguly halypa diri adamy öldüripdir?*”. [4.25-26] Azady kiçijek oglunyň bu uly soragyna hiç aýdyň jogap berip bilmeýär. Dogrudanam, näme üçin? Bary-ýogy özüňiň keramatlydygyňy görkezmek üçinmi? Işanyň ogly Akmyrat Magtymgula keramatlylaryň üstünden gülmek bolmaýar diýip jogap berýär. Magtymgulynyňam soragy nagt: keramatly bolaňda, adam öldürmäge hakyň barmy nä?! Hiç bir gudrat, hiç bir hakykat baş gymmatlyk bolan adamyň ezilmegine, ejir çekmegine getirmeli däldir.

Dinine, synpyna, milletine seretmezden, her bir adamyň mertebesini, Hak tarapyndan berlen ynsanlyk täjini, al howada goýlan tagtyny (Akyldaryň içgin öwrenen “Kysasy Rabguzy” eserinden bir pursat: “*Ol wagt Allatagala hezreti Adam alaýhyssalamyň başyna “**Biz Adam atanyň perzentlerini hormatladyk”** diýen aýat bilen täç geýdirdi. Oňa beýik tagt goýup berdi. Ony ýedi basgançakly tagtda oturtdy. Onuň gulaklaryna behiştiň jöwherlerinden halka dakdy, gulaga halka dakmak şundan galdy. Bedenine jennetiň ýetmiş gat haladyny geýdirdi. Onuň ýüzi günüň şöhlesi dek şugla saçyp durdy*” [6.60]) belent

ISBN: 978-605-73444-6-5

ISBN: 978-605-73444-6-5

hormat bilen beýgeltmeklik Pyragynyň ömrüniň manysyna öwrülýär. Ilkinji gezek Buzlypolat kethuda bilen ylym-bilim diýip uzak ýola düşen ýaşajyk Magtymguly säher bilen hemmeden öň turup, ot ýakyp, çaý gaýnadyp ýörkä, hool beýleräkde gollary bagly hatar bolup barýan gullara, olary gamçy bilen çawlap barýan nökere gözi düşýär. Goltugyndaky çöplemäni taşlap, ýola okdurylan ýigdekçäni Buzlypolat kethuda zordan saklap ýetişýär. [4.69]

Gowy adamlar bir kynçylygy çekip ýören ýat adamlary görenlerinde-de, şolaryň ornuna özüni, öz ýakynlaryny goýup görýärler. Magtymguly Pyragy şäherde elleri gandally erkek gullary görende, meniň agalarym hem şu günlere düşdümikä diýip oýlanýar, gyrnak edilip satylýan gyzlary görende, Zübeýda uýasy, Meňli ýary ýadyna düşýär, ýüzlerini sallap oturan aýallary görende, naçar ejesini küýseýär. Sagdy Şirazynyň BMG-nyň gapysynda ýazylan goşgusynda "*Bir bedeniň synasydyr adamzat, // Bir süňňi agrasa, on biri berbat*" diýip jaýdar nygtaýşy ýaly, il derdini öz derdiň kibi kabul etmek beýiklikden nyşan.

Jemgyýetde şahyryň tutýan orny baradaky düşünjeler şahyryň aňyna çagalykdan atasy tarapyndan guýulýar. Azady agyr salgyt salyp gelen şa nökerlerine "Patyşa okap beriň" diýip, goşgy berip goýberýär. Şu pursatda köpi gören, aň-paýhasy durlanan Azadyda gorkynyň ýok bolmagy kalbynda il-gün üçin aladanyň odunyň parlap ýanýandygy üçindir. Hut şu pursat Pyragynyň hiç aňyndan aýrylmaýar we tutuş döredijiligine täsir edýär. Bir gezek atasyna ýoldaş bolup uzak sapara barýarkalar, serdabanyň golaýynda düşlänlerinde, Pyragy ýüregindäkini orta atyp, "*Obanyň erkek adamlary obada ýok wagty şa nökerleri gelende sen gorkmadyňmy?*" diýip atasyndan soraýar:

"Ýok, oglum, salgytçydan men gorkamok, hut şanyň özündenem gorkmazdym. Men öz şygyrlarymda hakykaty sözledim ahyry. Özem ony adamlar eşitsin diýip sözledim.

Onda şahyram edil esger ýaly batyr bolmaly-da?

Ondanam batyr bolmaly, oglum. Esgerler ýekelikde hüjüme gidýän däldir. Esgeriň sagynda-da, solunda-da, ýeňsesinde-de hemişe söweşjeň dostlary durýar. hak sözüň bolsa dosty azdyr. Şuny ýatda sakla." [4.25-26]

Şeýdip, köpi gören ylymly, dana paýhasly atasyndan kämil göreldäni alan oglanjyk hiç bir kynçylykdan çekinmän, "*il-günüň adyna aşyk bolup*", "*köňle gelenini taraşlap şaglatmagy*", esgerdenem, serkerdedenem, soltandanam batyr bolmagy, göwünleriň soltanlygyny eýelemegi göwnüne düwýär.

Aslynda, akyldar şahyr bütin adamzadyň agzybir, parahat, deňlikde ýaşamagynyň tarapynda. Hakyky sopuçylykda Hakyň öňünde hemmeler des-deň bolmaly. Magtymguly Pyragy hem bu hakykata derhal göz ýetirmedi. Durmuşyň dürli pursatlary, hut öz maşagalasy bilen bagly ýagdaýlar, döwletsiz, kada-kanunsyz ýaşap ýören mähriban halkynyň başyna düşen towkylar Pyragyny sopuçylygyň ýoluna alyp geldi. Nyýazguly halypa bilen bagly gürrüň berilen ýokarky waka bu ýoluň ilkinji basgançaklary bolsa gerek.

Çeper eser nähili bolmaly? Türkmenler paýtagt şäherde şanyň kabul ederine garaşyp ýörkäler, çaýhanalarda gurnalýan muşairalara gatnaşýarlar. Bu ýerde şygryň mazmunyna däl-de, gözel galybyna artykmaç üns berip ýören şahyrlar Magtymgulynyň halk durmuşyna kalbynyň töründe göterip ýazan goşgularyna "zibil" diýip at dakýarlar. Magtymguly "*Bu zibil däl, bu – durmuş*" diýip jogap berýär. [4.75] Edil şeýle ýagdaý fransuz edebiýatynyň wekili Emil Zolýa bilen, amerikan edebiýatynyň wekili Jek London bilen hem bolup geçýär. Emil Zolýa beýle tankytlara "*Meniň eserlerim hapa däl, siziň*

ISBN: 978-605-73444-6-5

ISBN: 978-605-73444-6-5

durmuşyňyz hapa, pahyr-pukaralara kömek ediň, mätäçligi ýok ediň" diýen terzde jogap berýär. Munuň özi Magtymguly Pyragynyň dünýä edebiýatynyň taryhyndaky täze bir ösüş basgançagyna – realistik akyma has ir gadam basandygyny aňladýar.

Progres we regres

Powestde XX asyrda edebiýatdan edilen synpylyk, ateizm ýaly talaplaryň täsiri azda-kände duýulýar. Ýöne adamzadyň taryhynda ylym-bilimiň ýoluna dürli ýollar bilen böwetleriň gurnalan wagty az bolmady. Günbatar edebiýatynda orta asyrlar döwri nadanlyk döwri, orta asyrlaryň tümlügi diýlip atlandyrylýar. Ylahy dünýägaraýşyň gymmatly ynsanperwerlik-gumanizm, adatalylyk, halallyk ýaly düşünjelerini öz peýdasyna ulanan ruhanylar erkin pikirliligi, ylmy pikirlenmäni, edebiýaty, sungaty ýok etmäge çalyşypdylar. Aslynda, ylym hem ylahy dünýägaraýşyň köki bir ýerden bolup, olar bilelikde tutulan halatynda hakykata has tiz aralaşylardy.

Magtymgulynyň ýaşan zamanasynda-da şeýle meseleler ýüze çykyp durýar. Belli bir döwürde hut Magtymguly Pyragynyň öz döredijiligi babatynda-da dürli garaýyşlar bolupdyr. N.Saryhanowyň "Kitap" hekaýasynda mollanyň Magtymgulynyň goşgularyny okamaga ýaýdanyp oturmagy ýöne ýere däl. Ylahyýeti, mukaddes kitaplary, hamana, bir gorkunç syr ýaly edip, halkdan uzakda saklap, hemmelerde gorky döretmek dinden peýda tapmak isleýänleriň, bähbit araýanlaryň esasy usuly. Hakykatda, ylahyýet gorky, howp, ýigrenç däl-de, dostluk, söýgi, mähribanlykdyr.

"Şahyr" powestinde-de işan aga ylmy, ylahyýeti halkdan gabanyp, Döwletmämmet Azadydan nägile bolýar. Ýöne Azadynyň jogaplary nagt. Umuman, Azadyny, Mgtymgulyny ähli beýleki derejeleri bilen birlikde magaryflandyryjy diýip hem arkaýyn mertebelemek bolar:

> *"Sen – molla, men – işan – diýip ol bir gezek Azadynyň ýanynda ýaryldy. – Şu töwerek üçin şo-da ýeterlig-ä. Munça ylymly nämä gerek? Sen näme üçin arap dilini çagajyklara öwredip ýörsüň. Arap dilini medresede öwredýändirler.*
>
> *Tagsyr, eger meniň mekdebim saňa ýaramaýan bolsa, onda näme üçin ogluň Akmyrady şu mekdebe berdiň?*
>
> *Men öz oglumyň arap dilini öwrenmegini isleýärin, meniň hem seniň ogluň aýry gep, emma şeýle gözel ylymlar birtopar garamaýagyň çagasyna-da elýeterli bolan bolsa, ol eýýäm başga gürrüň. Eger ähli adamyň ylmy mollanyňka barabar bolsa, onda molla nämä gerek?*
>
> *Ylym-bilim diýlen zadam ýer ýüzüniň suwy ýaly tükeniksizdir, çäksizdir, ol alanyň bilen gutarmaz. Eger adamlaryň hersi bize mälim bolan ylymlaryň ekeje ülşüni alsa, mollalaram şol tükeniksizlikden iň bolmanda ýene birje goşawuç susup alyp bilseler, oňa ýetesi zat barmy?" [4.24]*

Bir döwlete gulluk etsek barymyz! Eserde boýdan başa öňe sürülýän ideýalaryň biri – türkmen halkyny agzybirlige çagyrmakdyr. Poweste görä, Magtymgulynyň ilkinji mugallymlarynyň biri, Lebap boýlaryndan gelen okumyş alym Nyýaz Salyh bu pikiri türkmen çagalarynyň aňyna guýmaga, olaryň kellesinden bölekçiligi aýyrmaga çalyşýar. "*Nyýaz Salyh elini ýokary göterdi, barmaklaryny gymyldadyşdyrdy-da, ýumrugyny düwdi:*

> *Ýatda saklaň, haçan-da barmaklaryň ählisi: başam barmagam, külembike-de, abat hem sagdyn bolanda, diňe şonda ýumruk hakyky ýumruk bolýandyr." [4.48]*

Eseri okanyňdan soň hut şeýle çakylyklar netijesinde Magtymguly Pyragynyň türkmen halkyny agzybirlige çagyrýan "Bäşimiz" ýaly goşgulary ýazandygyna ynanýarsyň. Bu günki gün türkmen halky Magtymguly Pyragynyň arzuwlaryny durmuşa geçirip,

ISBN: 978-605-73444-6-5

ISBN: 978-605-73444-6-5

Garaşsyz, Bitarap döwletli boldy. Munuň özi Pyragynyň öňdengörüjiliginden uly bir nyşandyr.

Netije

1. Wladislaw Bahrewskiniň Magtymguly Pyraga bagyşlap ýazan 188 sahypadan ybarat bolan "Şahyr" atly powesti many-mazmun, ideýa-mantyk, gozgaýan meseleleri nukdaýnazardan, şeýle-de, möçber taýyndan hem, roman ýüküni göterip biljek. Oňa doly düşünmek üçin has uly göwrümli işleriň ýazylmagy zerur.
2. Bu makalada powestiň, esasan, Magtymgulynyň kemala geliş döwrüne – çagalygyna, ýaşlygyna degişli pursatlaryna syn berildi. Şonda bu obrazyň kemala gelmeginiň hakyky binýadynyň çagalyk döwründe guýlandygyna göz ýetirildi. Obrazyň esasy häsiýet aýratynlyklary aşakdakylardan ybarat:

a) Türkmen halkynyň özbaşdak döwletli bolmagy hakyndaky arzuwlar Magtymgulynyň kalbynda çagalykdan ornaşypdyr.
b) Ýaş Magtymgulynyň beýik gelejeginiň bardygy hakyndaky ylahy nyşanlar çagalyk döwründe ýüze çykyp başlaýar.
c) Pyragy çagalykdan ynsanperwerlige, adalata, raýdaşlyga, duýgudaşlyga uly sarpa goýýar.
d) Magtymguly şahyryň jemgyýetde uly ornunyň bardygyna, ony özgertmäge, bagtyýarlygy üçin göreşmäge gatnaşmalydygyna aýdyň düşünýär.
e) Şahyryň goşgulary ýaşlykdan halkylygy, real häsiýete eýedigi bilen tapawutlanýar.
f) Magtymguly her bir pursatda öňdebaryjy ideýalaryň, ösüşiň tarapynda.

Edebiýatlar

1. Berdimuhamedow Gurbanguly. Döwlet guşy. Aşgabat: TDNG, 2013.
2. Berdimuhamedow Gurbanguly. Garaşsyzlyk – bagtymyz. Aşgabat: TDNG, 2021.
3. Berdimuhamedow Gurbanguly. Ömrümiň manysy. Aşgabat TDNG, 2022.
4. Bahrewskiý W. Şahyr. Aşgabat: Magaryf, 1983.
5. Omarowa A. Mähribanlyk – ýürek nury. "Türkmenistan" gazeti, 22.09.2021.
6. Nasyreddin Rabguzy. Kysasy Rabguzy. – Aşgabat: Miras, 2004.
7. Ýagmyrow M. "Türkmenistan: Altyn asyr" saýty, 19.01.2022.

ISBN: 978-605-73444-6-5

KÖROĞLU DESTANI'NDA HZ. ALİ VE BAZI ALEVİ İNANÇ UNSURLARI

Burcu Yeliz ÖZER

ozerburcuyeliz@gmail.com

Öz

Yüzyıllar boyunca adından söz ettiren ve geniş coğrafyalara yayılmasıyla birçok varyantlaşmaya uğrayan Köroğlu Destanı anahtar motifleriyle İslami dönem Türk destanları arasındadır. Ortak bir kültür ögesi olan Köroğlu, taşıdığı görevle ve olağanüstü güçlerle kurduğu temaslarla halkın hafızasına yer etmiş, nesilden nesile aktarılmış ve günümüze kadar gelmiştir. Köroğlu, olaylar silsilesinde Alevi inanç unsurları içinde erenler olarak bilinen "Kırk Çilten" isimli bir orduyla korunmuş, doğumundan ölümüne her anında Hz. Ali, Hz.Hızır ve Şir Hüda yardımına koşmuştur. Dağları mesken tutan Köroğlu, babası seyis Yusuf'un gözlerine mil çektiren Bolu Beyi'ne kafa tutmuş, tanrısal bir tılsım taşıyan kır atıyla savaş meydanlarına çıkmıştır. Böylelikle Köroğlu'nun önünde kimse duramamıştır. Nihayetinde ölümsüzlük suyunu içerek badeli âşıklardan olmuştur. Köroğlu Destanı'nın tematik ögeleriyle birlikte bir şahsiyet kazanan Köroğlu, böylelikle Alevi inanç unsurları içinde karşılık bulmuştur. Ele almış olduğumuz Köroğlu Destanı, İslam inancının ve İslamî dönem Türk destanlarının temelini oluşturması bakımından da oldukça kıymetli bir sözlü kültür hazinesidir.
Anahtar Kelimeler: Köroğlu, Hazreti Ali, Azizler, At Kırat, Ölümsüzlük Suyu, Alevi, İnanç Unsurları

HZ. ALI AND SOME ALEVI BELIEF ELEMENTS IN THE KÖROĞLU EPIC

Abstract

The Epic of Koroghlu, which has made a name for itself for centuries and has undergone many variations as it was spread to wide geographies, is accepted among the Turkish epics of the Islamic period with its key motifs. The hero Koroghlu, a common cultural element, has engraved a place in the people's memory with the mission he carried and the contacts he established with extraordinary powers, has been passed down from generation to generation and has survived to this day. In the series of events, our epic hero was protected by an army of forty chilten, known as saints among the Alevi faith elements, and Hazrat Ali, Hızır and Şir Huda came to his aid at every moment from his birth to his death. Koroghlu who lived in the mountains defied the Bey of Bolu who made his father, the groom Yusuf, blindfolded, and went to the battlefields with his horse named Kırat, which carried a divine talisman, and by that no one could stand in front of Koroghlu. Ultimately, by drinking the water of immortality, he became one of the divine lovers. Koroghlu, who gained a personality with the thematic elements of the epic of Koroghlu, thus found a response within the Alevi belief elements. The epic of Koroghlu that we have discussed is a very valuable oral cultural treasure in terms of forming the basis of the Islamic faith and the Turkish epics of the Islamic period.
Keywords: Koroghlu, Hazrat Ali, Saints, horse Kırat, water of immortality, Alevi, faith elements

***

Giriş

Orta Asya'daki bazı Türkmen toplulukları, kutsal değerlerin temel noktalarıyla ilişkili bir yaşam tarzı içinde yaşamışlardır. Tek tanrılı inanç sistemlerini, ruhsal bir ünsiyet kurarak kuvvetlendirmiş böylelikle inanç önderleri olan şamanların, akkamların yönlendirmeleriyle beraber halk tarafından dualar edilmiş, ritüeller sergilenmiştir. Tabiata saygıyı Tanrı'ya saygı sayarak ruhlarını besledikleri ve daima doğayla temas içinde oldukları bir yaşam şekli benimsemişlerdir. Böylelikle yaşadıkları çağda bir sistem içinde ruhsallığı yakalamış ve tinsel işaretleri okumayı başarmışlardır. Sonrasında Hz.Peygamber'in ünü ve nuru Mekke'den başlayarak tüm dünyayı sarınca Horasan bölgesinde yaşayan Türkmen yurtları bu ışığı kolaylıkla fark etmiş, Hz. Muhammed'e ve

ISBN: 978-605-73444-6-5

ISBN: 978-605-73444-6-5

aile efradına biat etmişlerdir. *"Hz.Muhammed zamanında Horasan'dan gelen ruhsal insanlar Kur'an'ı ve "Akkam" (iyilikler şamanı) emirlerini öğrenmek için Mekke'ye gelirler."*(Işık, 2017:71). Böylelikle o çağın gönül gözü açık kimseleri olarak ifade edebileceğimiz inanç önderleri sayesinde halk İslam'ın özüyle tanışmış ve kaynaşmıştır. Bu birleşmeyle beraber ulusların İslamiyet sonrası destan anlatılarında bazı Alevî inanç değerlerini sözlü kültür hafızasına, oradan halk yaşamına, zaman içinde ise yazılı kaynaklara nasıl aldığına dair cevap niteliği taşımaktadır ve Köroğlu Destanı bu cevaba örnek teşkil etmesi açısından önemlidir. Ayrıca destanlar vermek istediği mesajla ve içerdiği anahtar motifleriyle ait olduğu toplumun manevi ve ahlaki sorumluluklarını üstlenmiştir çünkü *"Destan, tarihi gereklilik değildir, o manevi bir mirastır."*(Ibrayev,1988:143). Köroğlu Destanı bu bağlamda ayrıca özel bir konum teşkil eder. Orta Asya Türk topluluklarından Balkan ülkelerine kadar yayılmış, temas ettiği her toplulukta Köroğlu'nun sevilmesi ve benimsenmesiyle birlikte bahsi geçen kültürel miras oluşturulmuş, geniş sahalar arasında birçok varyantla şekil değiştirmesine rağmen tematik bir ortaklık kurmayı başarmıştır. Bu ve benzeri nedenler sonucunda UNESCO Somut Olmayan Kültürel Miras listesinde Türk dünyasının ortak bir değeri olarak kabul edilmiştir.

Köroğlu Destanı'nın Temel Yapısı Hz.Ali Motifi

Bilindiği üzere Hz.Ali, küçük yaşlardan itibaren tanrısal bir koruma altında Hz. Muhammed'in yanında bulunmuştur. Hz.Muhammed'in edebiyle, ahlakıyla ahlaklanmış ve her hücresiyle *İslam* olmuş bir şahsiyettir. Öyle ki büyüyünce Hz. Peygamber ile savaşlarda bulunacak ve "Allah'ın Aslanı, Haydar-ı Kerrar" sıfatlarıyla tanınacaktır. Hz.Ali savaş meydanlarında Hayber Kalesi'ni yerinden sökecek, Bedir'de, Uhud'da her savaşta en önde giderek Hz. Muhammed'i tüm saldırılardan koruyacaktır.

Hz.Ali gücüyle ve cesaretiyle adeta alp tipinin ilk örneğiyken kâmil kişiliğiyle beraber ismi gibi yüksek, üstün ve yüce ahlakî değerlerin taşıyıcısı konumunda olmuştur. Onun cengâverliği ise zorlayıcı ve kaba değil, adaletli ve koruyucudur.*"Zira Hz. Ali, İslam inanç geleneğinde adaletin bekçisi ve ezilenlerin savunucusu, gücün, kudretin simgesidir. O, ezilenlerin yanında zulmün karşısında, imanı inancı yolunda savaşan büyük insan, büyük kahraman büyük fikir adamıdır. Bunun ötesinde inandığı değerlerden vazgeçmeyen, hakkın vuran koludur. O bakımdan Köroğlu'nun sırtının Hz. Ali tarafından sıvazlanması, beline Zülfikar'ın bağlanması pirinin Hz. Ali olarak tarif edilmesi kurtarıcı kahramanın adaleti, koruyan kahramana dönüştüğünü gösteren en önemli etmenlerdir."* (Bayat, 2022: 169).

Halkın kanadında ise Hz.Ali'nin gerek savaşçı özelliği gerek nübüvetin başı olması sebebiyle taşıdığı kamil insan özellikleri destanlaşarak Hz. Ali gibi olmak tanrısal bir ün ve cesaret gerektirecektir. Tüm bunlar kayıtlara, edebî külliyatlara 13.yy.da cenknameler adıyla girecek ve Hz.Ali cenknameleri alp ve gazi tipinin Hz.Ali üzerinden görünümü olarak karşımıza çıkacaktır. Köroğlu'nun da savaşçı özellikleri Hz. Ali'nin cenknamelerinde gördüğümüz savaşçılığa benzemektedir. Bu noktada Hz.Ali, ilk örnek yani prototiptir. Hz.Ali vefatıyla bedensel olarak insan formundan ayrılmış olsa bile her yüzyılda onun cesaretinin ve savaşçı özelliğinin tecellileri, izdüşümleri İslamî dönem destan anlayışı içinde Manas'ta, Battalgazi'de ve Köroğlu gibi yiğitlerde tezahür edecektir.

Savaşçı kişiliğiyle beraber Köroğlu; yiğitliği de, mertliği de, şairaneliği de zahirî ve batınî işaretler doğrultusunda Hz.Ali'den öğrenir. *"Köroğlu'nu hem yeniden kurulma olgusunda, hem yiğit olma aktinde, hem de şairlik yeteneğinde Hz.Ali kültünün dışında tasavvur etmek mümkün değildir. O bakımdan destanın bütün varyantlarında Köroğluluk*

ESSA III. Türk Dünyasına Katkı Sunan Şahsiyetler Uluslararası Sempozyumu
9-10 Kasım 2023
ISBN: 978-605-73444-6-5

adalet simgesidir ve Köroğluluk Hz.Ali kulu olmaktır."(Bayat,2022:170). Bu noktada destanın en temel inanç unsurunun Hz. Ali motifi olduğunu söylemek mümkündür.

Köroğlu Destanı'nda görülen ve temel yapı olarak karşımıza çıkan Hz.Ali motifi, Köroğlu'nun birçok varyantında göze çarpmaktadır. *"Köroğlu Destanı'nın hem Batı hem de Doğu versiyonunda Hz.Ali kültünün geniş yer aldığını görürüz. Bu olgu Hz.Ali sevgisi ile beraber destanın halk sufizmi katmanını açmağa yardımcı olup âşık, bakşı repertuvarında Köroğlu Destanı'nın yeniden revize edilerek Hz.Ali kültü üzerinde kurulduğunun bir kanıtıdır."(Bayat,2022:169).* Bununla beraber Köroğlu Destanı'nda Hz.Ali, Köroğlu'na birçok durumda ve olayda yardım edecek, ruhsal ve maddesel olarak destek veren erenler sistemine dahil olarak görülecektir.

"Köroğlu Destanı'nın Tebriz Nüshası'nda kahramana her zaman yardım edenin, dolayısıyla onu kahraman yapanın Hz.Ali olduğu birçok yerde dile getirilir. Mesela kahraman birkaç yerde "Sığınuram Şah-ı Merdan Eliye", "Kövser üste Şah-i Merdan Elidir.", "Mene kömek Şah-i Merdan Elidir" gibi mısralardan ve destanın bütün kollarında (meclislerinde) tekrarlanan "Pirim hakkı" deyiminden anlaşıldığına göre Hz.Ali kültü en eski varyantlardan biri olan Tebriz Nüshasında daha çok korunmuştur." (Bayat, 2022:172).

Köroğlu'nun rüyada Hz. Ali'yle karşılaşması ise kahramanın hem zahirî hem batinî dünyada destek aldığını gösterir. *"Samayiloviç'in Türkmen rivayetinde Köroğlu rüyasında Ali'yi görür; Ali onu tebcil eder."*(Borotav,2020:123). Bu anlatımda rüya motifi ile beraber Köroğlu, Hz.Ali tarafından tebcil edilmiş, ululanmıştır. Böylelikle Köroğlu'nun görmüş olduğu hürmetin, tanrısal himmet ve tecellinin sonucu olarak doğduğunu söylemek mümkündür.

Halk inanışlarında ve destan anlatılarında zaman zaman Hz. Ali, Hızır olarak da anılmıştır. Nitekim ele aldığımız Köroğlu Destanı'nın ana kahramanı Köroğlu da gözle görülmeyen ilmeklerle ilahi bir sisteme bağlı olarak darda olduğu her durumda Hızır Aleyhisselam'a bir nida ile seslenecek, yardım dileyecektir. Kırklar hizmet alanında görev alacak böylelikle Hz.Ali, Hızır; Köroğlu'na rehber olacaktır. Bununla birlikte *"Köroğlu Destanı'nın Doğu varyantlarında Hz. Ali kültünün en yoğun işlendiği varyant Türkmen varyantıdır. Burada Köroğlu; Hz. Ali, Hızır ve Kırklar sayesinde gelecekteki Köroğlu olacaktır. O, Yiğit nefesiyle doğmuştur."* denilmektedir.(Karadavut,2018:876). Köroğlu'nun başı derde her girdiğinde Hz.Ali tekrar tekrar ortaya çıkacaktır adeta Köroğlu için her zaman ilahi bir ordu yanı başında hazır olacak ve bu ordunun başında da Hz.Ali bulunacaktır. *"Hz.Ali, metinlerde Hz.Hızır görevini üstlenmiştir. Her zaman yardıma hazırdır. Sık sık zor durumda kalan, başını derde salan Göroğlı, Hz.Ali'yi imdadına çağırır. Manevi olarak Göroğlı'na güç verenler Allah, Muhamed, Hz.Ali, Hz.Hızır, üçler, yediler, kırklar, üç altmış erenler, pirlerdir. Bunların içinde Hz.Ali'nin özel bir yeri vardır. Göroğlı'nın umudunun tükendiği, gücünün kesildiği anda Hz.Ali imdadına koşar. Hz. Ali'den aldığı nefes, ses ve şevkle kendine gelir. Kaybolan bilinci, yok olan gücü kudreti vücuda gelir. Göroğlı'nın Hz.Ali'yi görmesi, sazını çalarken adını zikretmesi, kurtuluşun ifadesidir."* (Karadavut,2018:878).

Köroğlu Destanı'nın her varyantında inanç vurguları baskın olmamış, sosyal ve siyasi nedenlerden dolayı anlatılara müdahaleler edilmiştir fakat destanı inanç unsurları başlığı altında incelediğimizde temel yapıda Hz. Ali'ye bağlılık ve olağanüstü ilahi yardımlar görülmektedir. Bu durumun özellikle Türkmen yurtları çevresinde yaşayan halkın Hz.Peygamber, Hz.Ali, Hızır, Kırklar, Erenler gibi ruhsal şahsiyetlerle kurduğu inanç bağından geldiğini söylemek mümkündür.

ISBN: 978-605-73444-6-5

ISBN: 978-605-73444-6-5

Köroğlu'nun Doğumu ve Ad Alışı

Köroğlu'nun doğumu ve ad alışı meselesi çeşitli varyantlarda birbirinden farklı anlatılarla karşımıza çıkmakla beraber iki ana durum üzerinden tahlil edilebilir:

1. Mezarda doğum meselesi

2.Köroğlu'nun babasının gözlerine mil çekilmesi

Özbek varyantı, Türkmen varyantı gibi Orta Asya versiyonlarıyla şekillenmiş anlatılarda annesi Köroğlu'na gebeyken vefat eder. Köroğlu bir mezarda doğmuştur hatta bu sebepten dolayı kendisine *gor oğlu* ya da *gur oğlu* denmiştir. Gor ya da gur kelime anlamı olarak *mezar* demektir. *"Ona can mezar içinde gelmiş mezar ona ana olmuştur. Yedi yaşında "dûrr-i nihan" ona girmiş yani Kûroğlu bütün esrarı öğrenmiştir."*(Boratav, 2020:33). Olağanüstü doğumlar destan geleneğinde sık görülen bir durumdur. Gökyüzünden inen ışıkla türeyen çocuklardan, dua yolu ile hamile kalınmaya, bir dervişin rüya yoluyla elma-evlat vermesinden kahramanın karanlık bir mezarda ölü bir anneden doğmasına kadar tüm mistik doğumlar destan kahramanının olağanüstülüğünü vurgulamaktadır.*"Mezarda doğum kahramana olağanüstü üstünlük katarken aslında ilahi bir gerçeğe de işaret edilmektedir. Allah (CC), ilk insanı balçıktan yaratmıştır (Kuranı Kerim En'am:2). Bu durumda toprak insanın hem geldiği (doğum) hem de gidecek (ölüm) olduğu son yerdir. Köroğlu'nun bu anlamda toprak altında doğması, gizil ilahi gücün varlığına işaret ederek olaya kutsal bir yön vermektedir."* (Aydın Kasımoğlu, 2011:242).

Batı varyantlarında ise Köroğlu'nun babası seyis Yusuf'un gözlerine mil çekilmesinden dolayı destan kahramanının körün oğlu anlamına gelen "Köroğlu" ismiyle anıldığını söylemek mümkündür. Köroğlu'nun asıl adına değinecek olursak aydınlık anlamına gelen Ruşen ismiyle; yüce, ulu anlamlarına gelen Ali isminin birleşimi olan Ruşen Ali ismine sahip olduğunu söyleyebiliriz. Bu isimler arası geçişleri ve bağlantıları yorumlamak gerekirse Köroğlu ister körlük karanlığından ister mezar karanlığından olsun bu durumdan sıyrılıp ruşene yani aydınlık bir geleceğe tekâmül edeceği şeklinden bir yorum çıkarmak mümkündür. Fuzuli Bayat "Köroğlu Destanı" kitabında bu durumu şemalaştırarak anlatır. Hatta "Karanlık âlem ve onun simgesi olan mezardan çıkma, destanda Köroğlu'nun mezarda doğması şeklinde gerçekleşir. Bu motif birçok yönleriyle şaman folklorunda sık kullanılan ölmüş ve gömülmüş bir adamın dirilip şaman olarak ortaya çıkmasının destanî bir varyantıdır."(2022:137). Bu nokta ise araştırmacılara yeni bir başlık açması bakımından önemlidir.

Gerek mezarda doğum anlatılarıyla "Goroğlu" gerekse gözlerine mil çekilen babanın oğlu olarak "Köroğlu" adıyla biliniyor olsun her iki durumda da üçler, beşler, yediler, kırklar yanında olmuş onu beslemiş büyütmüştür. Düşman karşısında bileğine güç, gönlüne ferahlık verilmiş, sarsılmaz ve yenilmez bir şöhretle adı dört bir köşeye duyrulmuştur. Özetle Goroğlu veyahut Köroğlu, küçük yaşlardan itibaren ulu şahsiyetlerle ünsiyet kurmuş ve tanrısal bir himaye altında ismine kavuşmuştur.

Köroğlu'nun Babasının Gözlerine Mil Çekilmesi Olayı

Köroğlu'nun babası seyis Yusuf'un gözlerine mil çekilme hadisesi ise kahramanın Köroğlu adını almasında kabul edilen yaygın bir anlatı olmasının yanı sıra Köroğlu destan mistisizmini anlamak açıcısından da önemlidir. Bu durum seyis Yusuf'un atlar üzerinde kimsenin fark edemeyeceği cevheri fark etmesinden ileri gelmektedir. Koca Yusuf, padişah için cılız, çelimsiz bir at seçmiştir fakat atın en derinlerinde gözlerle görülmeyecek manevi bir özellik ve ruhsal hakikat saklıdır. Seyis Yusuf'un atlarda

ISBN: 978-605-73444-6-5

ISBN: 978-605-73444-6-5

gördüğü, ruhsal tekamülünün bir sonucu olarak mistik temelli bir görebilme yetisidir fakat Yusuf, gözleri hakikati gören her ulu şahsiyet gibi ölümle mükafatlandırılır. Bireysel olarak insanın, kolektif şekliyle insanlığın tanrısallığa ya da tanrısal ışığı gösterenlere karşı körlüğü, bazı ruhsal inanç önderlerine, peygamberlere veya velilere birtakım fiziksel ve manevi işkenceler yapılmasına neden olmuştur. Bu durumu biraz geriye giderek yorumlayacak olursak İsa Peygamber'in bu körlük neticesinde çarmıha gerilmiş olduğunu söylemek mümkündür. Yine İbrahim Peygamber'in ateşe atılmasına neden olan durum da temelde aynıdır. İnsanlık tarih boyunca içinde bulunduğu cehalet ve karanlığıyla yüzleşmek yerine tüm günahını aydınlığı işaret eden ululara, evliyalara, peygamberlere atmıştır. Halkları yöneten otoriteler de bu körlüğün bir parçası olarak konumlandığında sahip olduğu güce ve makama dayanarak adeta benim göremediğimi siz de göremezsiniz, benim hissedemediğimi siz de hissedemezsiniz diyerek o kişilerden görebilme yetisini ya da yaşam hakkını almak istemişlerdir. Gözlerine mil çekilen Köroğlu'nun babası seyis Yusuf'un da karşılaştığı budur ve bu durum tarih boyunca böyle olmuştur. Nice erlerin derileri soyulmuş, boyunlarına idam ipi geçirilmiş, inanmanın ve görebilmenin bedelini ödemişlerdir. Alevi ululari içinden örnek vermek gerekirse Azerî sahasının önemli ismi Seyyid Nesimî'nin derisi yüzülmüş, Pir Sultan Abdal dönemin baskın otoritesi karşısında darağacına götürülerek idam edilmiştir. Köroğlu'nun babası seyis Yusuf da bu noktada payına düşeni almıştır. Böylelikle ruhta uyanmış kimselerle ve ulularla aynı kaderi paylaşmış olduğu bir yorumu olarak çıkarılabilir.

Köroğlu'nun Atı üzerinden ve Alevi İnanç Unsuru İçinde Atın Görüldüğü Yerler

Atlar; eski dönemlerde insanların yaşantıları içinde uzunca bir dönem ekonomik, sosyal ve kültürel toplum yaşantısının bir parçası olmuştur böylelikle hem halk yaşantısına hem sözlü kültürün çeşitli mecralarında oldukça önemli bir rol üstlenmiştir. *"Türk kültüründe atın önemi hiçbir hayvanla kıyaslanmayacak kadar büyüktür. Gerek İslamiyet'ten önceki Türklerde gerekse de Müslüman Türklerde at cihan hakimiyeti mefkûresinin bir parçası hâlindedir."* (Bayat, 2022:80). At, Türk kültüründe olmazsa olmazdır öyle ki atsız bir destan kahramanı, epik olma özelliğini yitirir ve halkına güven verme konusunda noksanlık yaratır. Hatta atsız bir kahramanın ilahi olanla bağlantısının güçlü olduğunu düşünmek neredeyse imkânsızdır. Dolayısıyla Köroğlu Destan'ı içinde görülen at motifi oldukça önemli bir yere sahiptir.

Köroğlu Destanı'nda Köroğlu'nun babası seyis Yusuf'un gözlerinin kör olmasına neden olan sıska ve cılız bir at bulunmaktadır. Bu çelimsiz at, mil çekilme hadisesinden sonra bakılması üzere Ruşen'in -Köroğlu'nun- sorumluluğuna verilmiştir. Cılız at, adeta olgunlaşma sürecine girmiş bir insan gibi tekâmül etmesi için Ruşen tarafından karanlık bir odada bekletilir ve belirli bir süre gelişimi izlenir. Bu at, cılız bir atken zaman içinde güçlenir, deryaya atılsa yüzecek, kanatları olsa uçacak, yol boyunca dörtnala koşturulsa durmadan gidecek bir ata dönüşecektir. Köroğlu'nun yeryüzü dünyasından ruhsal alemlere doğru kurmuş olduğu bağın en güçlü kanalı ve vasıtası olacaktır. İnsan da tekamül yolculuğunda nefsi terbiyeden geçerken önceleri ruhsal gücünden yoksun, cılız ve sıskadır. Fakat kişiye seyis Yusuf'un bakışı gibi dervişane bir bakış değdiğinde ve kişi nefsinin karanlık tarafıyla yüzleştiğinde tasavvufî bir bakışla çileye girdiğinde Kırat gibi güçlenir ve sağlamlaşır. Bu noktada Kırat'ın, Köroğlu'nun gürleşmiş ve ışığı çoğalmış ruhunun sembolik bir ifadesi olduğu bir yorum olarak çıkarılabilir. Dolayısıyla Köroğlu'nun ruhsal tekâmülüne dair işaretler barındıran özel bir at olduğunu söylemek mümkündür.

ISBN: 978-605-73444-6-5

ISBN: 978-605-73444-6-5

Köroğlu'nun doğumunda gördüğümüz karanlıklardan aydınlığa çıkma olgusu gibi cılız ve sıska olan at da aydınlığa çıkar, güçlenir ve birtakım olağanüstülükler, kerametler ve ruhsal işaretler taşır. Seyis Yusuf'un da derinde olanı görebilme iddiası bu şekilde yerini bulur.

At motifinin kutsal ve destansı dokusu Dede Korkut Hikayeleri'nde de bulunmaktadır, Battal Gazi'nin atı Aşkar da kahraman için önemli bir konumdadır, yine Hızır Aleyhisselam boz atlı Hızır olarak bilinmektedir. Hz.Ali ise atı Düldül ile cenk meydanlarına çıkmıştır. Yine Hz. Hüseyin'in "Zül Cenah" isimli bir atı vardır ve Kerbela Vakası'nda kanı Ehlibeyt'in kanına karışmış bir canlı olarak özel bir yere sahip olduğu bilinmektedir..

Alp tipi destan geleneğine baktığımız zaman gördüğümüz at motifi çoğu zaman kahramanın önüne geçmiştir. Nitekim Köroğlu atı olmadan kendini eksik ve güçsüz hisseder çünkü atıyla duygusal ve ruhsal bir bağ kurmuştur hatta zaman zaman at insan gibi konuşturularak tasvir edilmiştir. At, her zaman kahramanla bir bütünlük içinde değerlendirilmelidir. Özetle destan geleneği içinde doğaüstü güç taşıyan at motifi, kahramana verilmiş mistik mükafatın en somut yansımasıdır.

Alevi İnanç Unsuru İçinde Kırklar ve Köroğlun'un Yardımcısı Kırk Çilten

Hakk'a giden yolun kurucuları olarak bilinen Kırklar, Alevi inanç unsurları içinde oldukça önemli bir yere sahiptir. Bir hiyerarşik düzen içinde üçler, beşler, yediler, kırklar adlandırmalarıyla karşımıza çıkan ulular kimler olduğu tam olarak bilinmemekle beraber Hz.Ali'nin ve Hz.Fatıma Ana'nın kırk ulular içinde sayıldığını söylemek mümkündür.

Köroğlu'ndaki kırklar yapısını incelemeden önce "kırklar"ı daha iyi anlayabilmek adına Hz. Muhammed'in Miraç'a çıkış hadisesinde yaşadığı ilahi temelli işaretlerden bahsetmek gerekir. Bilindiği üzere Hz. Muhammed, bir gece Cebrail vasıtasıyla ve Burak atının aracılığı ile bir ruhsal yükseliş yaşamıştır ve bu hadise İslamî külliyatlarda yerini almıştır. *"İslam Peygamberi'nin özelliklerinden biri Miraç meselesidir. Allah Teâlâ kendi eşsiz kudretiyle, bir gecede Hz.Muhammed'i Mescid-i Haram'dan Mescid-i Aksa'ya ve oradan da göklere götürmüştür.*(Hemedanî, 2014:78). Bu hadise Alevi Bektaşi kelamlarında önemli bir yer edinmiş, üzerine miraçlamalar kaleme alınmış böylelikle edebî külliyatlarda da yerini bulmuştur. Şah Hatayi'nin yaygın olarak bilinen "Doksan bin kelam danıştı/İki cihan dostu dostuna/Tevhidi armağan etti/Yeryüzündeki insana" mısralarından da anlaşılmaktadır ki Hz.Peygamber, Tanrı katına çıkmış, Tanrı'nın ses ve cemaliyle veya en yüksek seviyede tecellisiyle karşılaşmış böylelikle yeryüzündeki insanlara tevhit armağan edilmiştir.

Daha sonra Hz. Peygamber, Miraç'tan dönerken aralarında Hz.Ali'nin de olduğu "Kırklar Meclisi"ne varır ve kırkların arasına girer dolayısıyla bir olma, cem olma ritüelinin ilk örneği Hz.Peygamber'in Kırklarla kurduğu temasla gerçekleşecektir. Hz.Peygamber'in de aralarına girmesiyle bir vecd hâli yaşanır böylelikle bâtın âlemde cem eyleyerek semah döner ve birlik olurlar.

Yeryüzünde ise tanrısal bir izinle insanlara yardım eden görevliler yani Kırklar; daim Hakk'ı zikreder, Hak için mücadele verir, iyiden olanı görür, masumu korur, dertlerine şifa verirler. Bu kutlu kırk kişi Tanrı ordusu olarak kabul edilir; onların peygamberlerle, evliyalarla, velilerle beraber olduğuna inanılır. Yine kırk ulular, *"Alevi Bektaşi inancına göre Tanrı'nın ruhları yarattığında yaratılan her devir ve zamanda yeryüzünde bulunduklarına inanılan kırk ermiş kişiyi ifade eder."*(Günşen,2007:339). Kırklara dair bu ve buna benzer inanışlar halk arasında hâlâ canlı olmakla birlikte "Kırk Motifi" adıyla da

sözlü kültürde ve destan anlatılarında yerini almıştır. Bu motif; Köroğlu Destan'ında ise Kırklar, Erenler, Kırk Erenler, Kırk Çilten/Çehlten adlandırmalarıyla karşımıza çıkmaktadır. Aynı zamanda Hz.Ali, On İki İmamlar, Hızır kavramlarıyla bir bütünlük gösteren Kırklar, destan içinde yer yer birbirlerinin yerine kullanılmıştır.

Kırklar motifi için Köroğlu Destanı'nın Özbek rivayetindeki şu kısım örnek olarak gösterilebilir: *"Özbek rivayetinde Hoca Hızır, On İki İmam, Kırk Çehlten'le beraber Köroğlu otuz yaşında iken gelirler, onunla görüşürler; onu her beladan masun edeceklerini söylerler. Kırk yaşında muradını sormaya tekrar gelirler."*(Boratav,2020:120).

Koruyucu bir kalkan görevi gören Kırklar, Alevi inanç geleneğinde Erenler adıyla da bilinmektedir ve Köroğlu'nun doğumundan ölümüne kadar her anında yardımına koşarlar. Tıpkı Hz.Ali motifinde görüldüğü gibi Köroğlu'nu ilahi bir korumaya almışlardır. Kimi zaman savaş meydanında Köroğlu'nu sıkıştığı yerden kurtarırlar, kimi zaman da Köroğlu'nun rüyasına girerek ona birtakım işaretler gönderirler hatta ab-ı hayat suyunu ona rüyasında sunan kimseler de yine Kırklardır.

Alevi İnanç Unsurları İçinde Kevser Suyu ile Köroğlu'ndaki Ab-ı Hayat

Temas ettiği her alana ferahlığın yanında can getiren ve dört yaşam elementinden biri olarak sayılan *su,* Fars etimolojisinde karşımıza *ab* kelimesiyle çıkar. Ab-ı hayat ise hayat suyu, ölümsüzlük suyu gibi anlamlara gelmekle beraber birçok yaradılış hikâyesinde, destanda hatta masalda sıklıkla görülür. Sonsuz yaşam imkanı veren bu suyun nerede olduğuna dair çeşitli anlatılar mevcuttur. Örneğin *"Bazı Altay efsanelerine göre göğün 12'nci katına kadar yükselen Dünya Dağı'nın üzerinde bir Kayın Ağacı vardı. Hayat suyu da bu Kayın'ın altındaki kutsal bir çukurda bulunurdu."*(Ögel,2010:107). Tam olarak nerede olduğu bilinmeyen bu suyun taşıdığı kutsallık; temas ettiği alanları da kutsallaştırmıştır. Yeryüzünde meydana gelişiyle yer kültü kutsanmış, tabiat güçlerinden olan suyun işlevselliğiyle su kültü kutsanmıştır. Böylelikle görüldüğü rivayet edilen tüm bölgelere bir özellik atfedilmiştir.

Ab-ı hayat, kendisinden içen kimseyi her an diri tutarak ilahi bir sonsuzluk ve hoşnutluk hissi veren mistisizmi de içinde barındırır, aynı zamanda cennette akan bir ırmağın adı olarak da bilinen bu su, şifa verici ve hastalıklara derman olucu kutsal bir su olarak kabul edilir. Hatta Hızır da bu sudan içmiştir öyle ki diğer bir ismi *ab-ı hızır* olarak kaynaklarda geçmektedir. Köroğlu'nun da karşılaştığı su, böyle bir sudur. Kahraman ölümsüzlük suyuna ulaşmak için çeşitli mücadeleler verir en nihayetinde bu sudan içerek, halk edebiyatındaki adıyla *bade* içmiş sayılır. Bununla beraber ilahi bir telaffuzla sazı eline almış ve kelamlar okumuştur.

Sözgelimi,*"Köroğlu Destanı'nın Tebriz Nüshası'nda kahraman köpüklü sudan içip vergi aldıktan sonra babası Mirze Beg tarafından köpüklü baygın halde bulunup eve getirilir. Burada Köroğlu tıpkı aşk kahramanı gibi derdini sözle değil, sazla söyler, Hz. Ali'nin elinden bade içtiğini özellikle vurgular:*

Canım ata neçe türkü söylerem

Aç gulağın, sözlerimi eşit bir

Gadir Allah verdi menim payımı

Aç gulağın, sözlerimi eşit bir

Ağam Eli verdi içtim badeni

ISBN: 978-605-73444-6-5

ISBN: 978-605-73444-6-5

İtirmişdim, yahşı taptım caddeni
Hak ucaltdı bu Türkeman Zadeni
Aç gulağın, sözlerimi eşit bir.

Ağam Eli guruşuyubdur belimi
Uzun edip düşmen üste dilimi
Terk edirem Celalî tek elimi,
Aç gulağın, sözlerimi eşit bir.

Ağam Eli görünübdür gözüme
Hegg gapusu açılubdur üzüme
Koroğluyam, bir gulag ver sözüme
Aç gulağın, sözlerimi eşit bir."(Bayat,2022:196).

Mistik ve ruhsal deneyim statüsünde değerlendirilen bade içmek rüya motifi içinde bazen pir elinden su içmekle, bazen elma yemekle ya da şarap içmekle mümkün olur. Bu gibi olaylarla kişiye Allah katından bir nasip sunulduğuna inanılır. Köroğlu, almış olduğun badenin bir sonucu olarak ağzında dökülen sözlerle beraber hem bir hak âşığı olmuş hem de üçlerden, beşlerden, yedilerden, Hızır'dan veyahut Hz. Ali'den payına düşeni alarak gaflet uykusundan uyanmış, er olmuştur. "Köroğlu köpüklü sudan içmekle, pir elinden bade almakla sadece kahraman veya âşık olarak yeniden kurulmakla kalmaz hem de kırklara karışmakla erenlik statüsüne yükselmiş olur."(Bayat,2020:187). Böylelikle ilahi bir destekle içmiş olduğu bade ona hem fizikî hem ruhsal bir güç vermiştir.

Bu kutsal suyu iyi anlamak için Kevser suyunu ve Kevser suresini iyi anlamak gerekmektedir. Kevser suresindeki: "Hiç kuşkusuz, biz verdik sana Kevser'i/ iyilik, bereket, mutluluk, güzellik, soy ve aydınlığın tükenmezini."(Öztürk,2019:604). ayeti Hz.Fatıma'yı işaret etmektedir çünkü İslam inancı içinde iyilik, bereket, mutluluk, güzellik, soy ve aydınlığın taşıyıcısı Hz. Muhammed'in kızı Hz. Fatıma'dır. Bilindiği üzere Peygamber soyunun devamını Hz.Fatıma sağlayacaktır. Fatıma Ana, Kevser suyunun sakisi olarak bilinen Hz. Ali'yle evlenmiş, Peygamber'in ahlakıyla ahlaklanmış ve yüzlerini Allah'tan başkasına dönmemiş olan bu iki özel şahsiyetin evliliğinden *Ehlibeyt* kurulmuştur. Dolayısıyla yeryüzüne Fatıma Ana üzerinden soy ve aydınlığın tükenmezi gelmiş, evliliklerinden dünyaya gelen Hz. Hasan ve Hz. Hüseyin ise Kevser'in bir devamı olarak günümüze kadar soylarını devam ettirmişlerdir. Bu durum hâlâ Anadolu'da ve çeşitli bölgelerde Hz.Hüseyin'in soyundan gelenlere seyyid, Hz.Hasan'ın soyundan gelenlere şerif denilmesi bakımından somut bir örneklik teşkil etmektedir. Böylelikle ab-ı hayatın cennette akan bir ırmak olmasının yanı sıra yeryüzünde de karşılık bularak ve çağlayarak akmasının birbirine paralel olduğunu söylemek mümkündür.

ESSA III. Türk Dünyasına Katkı Sunan Şahsiyetler Uluslararası Sempozyumu
9-10 Kasım 2023
ISBN: 978-605-73444-6-5

> *"Kevser cennette olduğu işaret edilen bir sudur ve bu aslında günümüz terminolojisi ile enerji anlamındadır. 'Senin soyuna kesik derler, biz sana Kevseri verdik.' derken yaşarken ölümsüz olma bilincini idrak etmek olan hâli yaşayacak olanları senin yolunu sürdürecek olanlardan seçtik ve bu suyu içirip onlarda bu idraki ortaya çıkardık denmektedir. Kevser suyu içmiş olanlar İslam'da evliya ruhu olanlar olarak kabul edilir. Bunlar Hak dostu olarak da adlandırılır."(Işık,2017:25).*

Kevser suyu meselesine ve halk edebiyatındaki bade içme olayına Alevî ulularının kelamlarından birer örnek vermek Alevî inanç geleneğinde bu kavramın yerini anlamak açısından önemlidir:

"Ateş-i aşkına yaktın özümü

Halil İbrahim'le nardan gelirem

Ab-ı Kevser ile yudum özümü

Kırklar'ın bezminde dardan gelirem."(Nesimî)

"Pir Sultan Abdal'ım gönlüm rızadan

Pirim binmiş ata gelir gazadan

Doldur ver badeyi hüsnü rızadan

İçmeyince bu can ayrılmaz senden"(Pir Sultan Abdal)

Bu iki örnekle beraber Alevi Bektaşi edebiyatı içinde birçok kelamda bu durumu görmek mümkündür.

Özetle Hakk'a ve hakikate hizmet eden erenlerin ya da yazımızın ana karakteri Köroğlu'nun; ab-ı hayatla ilişkilendirilmesinin temelinde *ab-ı kevser* bulunmaktadır. Görülüyor ki ab-ı hayatın üstündeki sonsuz dirilik vasfı yüce Allah'ın *hay* sıfatının bir tecellisidir ve bu tecelli kaynağının Hz. Fatıma Ana'yla ilişkisini anlamadan yapılan her değerlendirme abı-ı hayat motifini efsanevi ve mitolojik bir anlatı unsuru olarak gölgede bırakacaktır.

Sonuç

Destanlar; tematik içeriğiyle, kahramanlarıyla, motifleriyle ve inanç unsurlarıyla bir ulusun tarihsel geçmişini, var olma mücadelesini, iç ve dış savaşlarını, çaresizliklerini, doğa karşısındaki tutumlarını, acılarını, inanç ögelerini, toplum yapısını kısaca kolektif bilincini aktaran ve bunlar hakkında şifreler veren sözlü ürünler ve yazılı külliyatlardır. Destan geleneği içinde önemli bir yer bulan Köroğlu Destan'ında ise halkın Köroğlu'na yüklediği misyonun nedenleri işlenirken aslında İslam inancının alt yapısını oluşturan Alevi inanç unsurlarının bizlere neler anlatmak istediği ortaya konulmaya çalışılmıştır. Böylelikle Köroğlu Destanı'nın bel kemiği olan unsurlardan "Hz.Ali motifi, At Motifi, Kırklar Motifi, Hayat Suyu" başlıklarıyla halkın hafızasının ve inanç değerlerinin bizlere neler sunduğunun özetlenmesi hedeflenmiştir. Olağanüstü güçlerle ve kimselerle kurulan bağlar destan boyunca devam ederken Alevi inanç sistemi içinde keramet olarak bilinen gelişmeler silsilesi karşımıza çıkmaktadır. Bu tür ilişkilerin oldukça fazla olmasından dolayı yalnızca Hz. Ali ve diğer Alevi inanç unsurları bağlamında yoğunlaşılmış ayrıca Köroğlu Destanı'nın içinde geçen motiflerin masalsı ve efsanevi figürler olarak anlaşılması yerine halkın inanç dünyasının yüklediği bir gerçeklikle günümüze kadar geldiği vurgunmak istenmiştir.

ISBN: 978-605-73444-6-5

ISBN: 978-605-73444-6-5

KAYNAKÇA

AYDIN KASIMOĞLU, Handan, Türkmen Halk Destanı Göroğlu Üzerine Mitolojik İncelemeler Gazi Türkiyat Bahar 2011/ Sayı 8

BAYAT, Fuzuli (2022) Türk Destancılık Tarihi Bağlamında Köroğlu Destanı, Ötüken Yayınları, İstanbul.

BOROTAV, Pertev Naili (2020) Köroğlu Destanı, BilgeSu Yayınları, Ankara.

GÜNŞEN, Ahmet (2007) "Gizli Dil Açısından Alevilik Bektaşilik Erkan ve Deyimlerine Bir Bakış". *Turkish Studies/ Türkoloji Araştırmaları,* Volume 2/2 Spring, 339.

HEMEDANÎ, Ahmed Sabri (2014) Caferî Mezhebi ve İmam Cafer Sadık (A.S) Buyrukları, Kevser Yayınları.

IBRAYEV, Şakir (1998) Destanın Yapısı, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, Ankara.

IŞIK, Caner (2017) "Türk Kültür Mirasında Bir Kült Olarak Hz. Fatıma". *Sufi Araştırmaları- Sufi Studies.* Cilt/Volume:8 Sayı/Issue: 16 Yaz/Winter 2017.

IŞIK, Caner (2017) Erenlerin Süreği Tibyan Yayıncılık, İzmir.

KARADAVUT, Zekeriya (2018) "Köroğlu Destanında Hz. Ali". *4.Uluslararası Alevilik ve Bektaşilik Sempozyumu* (18-20 Ekim 2018) *Bildiriler Kitabı,* Ankara.

ÖGEL, Bahaeddin (2010) Türk Mitolojisi 1. Cilt (5. Baskı) Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara

ÖZTÜRK, Yaşar Nuri (2019) Kur'an-ı Kerim Meali, Yeni Boyut Yayınları, İstanbul.

ISBN: 978-605-73444-6-5

ISBN: 978-605-73444-6-5

ПРОФЕССОР ДОКТОР С.Т.КАЙЫПОВДУН КЫРГЫЗ ЭТНОГРАФИЯСЫН ИЗИЛДӨӨГӨ КОШКОН САЛЫМЫ

Олжобай Каратаев

проф., доктор,. Ж. Баласагын Кыргыз Улуттук университети

(профессор, тарых илимдеринин доктору, Кыргыз Республикасынын илимине эмгек сиңирген ишмер, этнограф, таанымал фольклор таануучу, публицист, коомдук-маданий ишмер С.Т.Кайыповдун соңку мезгилдеги илимий изилдөөлөрүнө саресеп)

***

Ушул күндөрү кыргыз журтчулугу, өлкөдөгү жалпы илимий жана маданий коомчулук, улуттук интелигенция заманыбыздын залкар илимпоздорунун бири катары эл ичине таанымал Сулайман Турду уулу Кайыповдун 70 жаш торколуу тоюн белгилеп жатышат. Илимпоз адис катары жакынкы жана алыскы өлкөлөргө аттын кашкасындай белгилүү профессор Сулайман Кайыпов ушул тапта эл алдында жашоодогу жана илимдеги татаал, жемиштүү, ары байсалдуу жолу тууралу отчет берип жаткан кези. Калайык калк илимдин дыйканы катары таанымал инсанды массалык-маалымат каражаттарынан, анын ичинен теле-радиодон, интернет баракчаларынан, публицистикалык макалалары, албетте жарык көргөн илимий эмгектери, монографиялары аркылуу угуп, көрүшүп, өзү менен баарлашып жүрүшөт. Дасыккан академиялык илимпоз, устат жана студенттер дегдеп уккан тажрыйбалуу лектор өлкөбүздөгү соңку жаңы доордогу билим системасын уюштурууну калыптандырган жетекчи катары да таанымал. Том-том болуп жарык көргөн илимий эмгектери кыргыз тилинде гана эмес, орус, түрк, англис, грек, азербайжан, кытай, кыргыз ж.б. тилдерде жарык көргөн профессор Сулайман Кайыпов өткөн кылымдын 90-жылдарында эле академиялык иштен окуу жайынын деканы, проректору (мурдагы ПИРЯЛ, ГИЯГН, кийинки БГУ), бир катар жылдар бою Эл аралык Кыргыз-Түрк "Манас" университетинин ректору, Бишкектеги Чүй университетинин ректору болуп жемиштүү иштеп келди. 1995-2005 жж. аралыгында Түркиянын Ван ильчесиндеги (облусундагы) 100 жыл университетинде конок профессор болуп иштеди. 2014-2015 жж. ошол эле Түркиянын Ардахан университетинде профессорлук кызматты аркалады.

Учурда 80-жылдардан тартып илим жолуна түшкөн, илимпоз катары калыптанган Кыргыз УИАсына кайрылып келип, башкы илимий кызматкери болуп эмгектенип келүүдө. Илимпоздун чет өлкөдө болгон мезгилдери илимий изденүүлөрү үчүн өтө жемиштүү жылдар болгондугун белгилөөгө болот. Окумуштуу илимдеги илхамы соңку ирет дагы ачылып, жаңы сапаттуу денгээлге көтөрүлдү. Бир канчалаган фундаменталдуу монографиялар (антологиялар, котормолор ж.б.), изилдөөлөр жарык көрдү. Профессор С.Т.Кайыпов Ван ильчесинде болгон жылдары Түркиянын Эржиш аймагындагы Улуу Памыр көйүндө (кыштагында) Афганистандан көчүрүлүп келген кыргыздардын этностук тарыхын, этногенезин, этникалык салттуу маданиятын, тилдерин, фольклорун кунт коюп, дыкаттык менен изилдеди. Эл ичинен жыйналган фольклордук оозеки жана тарыхый-этнографиялык эбегейсиз зор талаа материалдары илимий айлампага киргизилип, жыйынтыгында бизге белгилүү болгон фундаменталдуу монографиялар жарык көрдү.

ISBN: 978-605-73444-6-5

ISBN: 978-605-73444-6-5

Ириде, жаратканыдын пендеси "эр ортону элүү жашта" эле "ашуудан берген отчетун" бере башташат эмеспи. Арийне, турмуштук практикада инсандын, өзгөчө көп кырдуу таланттын табигый мүмкүнчүлүктөрү, илимий-интеллектуалдык толук дараметі, адеп-ахлактык маданий денгээли 60-80 жаш куракта ачыла тургандыгы далилденип жүрөт. Ошондон улам, кыргыздын белдүү илимпоздорунун калайык калк арасында, илимий чөйрөнүн алдында "отчет" бериши мыйзам ченемдүү көрүнүш катары кабыл алууга болот. Колунда комуз ойноткон көп кырдуу таланты бар инсан дастанчылардын, обончулардын, комузчулардын республикалык жана Эл аралык конкурстарында жюри мүчөсү катары катышып келгенин төбөбүзгө чач чыккан мезгилден бери карай көрүп, угуп жүргөнүбүз чындык.

Баса, профессор Сулайман Турду уулу Кайыпов колунда комуз ойноткондон башка, өрүк жыгачынан комуз, кашык, кесе ж.б. үй оокатына керек болгон буюмдарын да чабарын билебиз. Музыка жана жыгаччылык (устачылык), сөзмөрлүк өнөрлөрү ата-бабаларынан берилгенин бул инсандын өз оозунан укканыбыз бар. Алгачкы адистиктери фольклорчу жана фольклор жыйноочу болгондуктан сөздү жамактатып айтканын да көрүп жүрөбүз. Сөзмөрлүгү, чукугандай сөз тапкандыгы, жамакчылыгы, бачым жерден ыр саптарын токуй койгондугу илимпоздун интеллектуалдык жогорку денгээлин чагылдырары ырас. Окумуштуунун искусствого, музыкага болгон терең мамилеси көркөм сөз табитинен да байкалып турат. Анткени, фольклор, этнография илимдерин көп кырдуу искусство илимисиз элестетүү кыйын. Ободу, окурманга Сулайман Турду уулу Кайыпов тууралу азын-оолак маалымат бере кетели:

Фольклорчу-этнограф, тилчи, текстолог, жазуучу-публицист, котормочу, журналист, филология илимдеринин кандидаты, профессор, тарых илимдеринин доктору, Кыргыз Республикасынын илимине эмгек сиңирген ишмер, Кыргыз Республикасынын илим жана техника жагындагы мамлекеттик сыйлыгынын лауреаты, Сократ атындагы эл аралык сыйлыктын (SOCRATES INTERNATIONAL AWARD) лауреаты, Европа Ректорлор Клубунун (THE CLUB OF THE REKTORS OF EUROPE) мүчөсү, коомдук ишмер Сулайман Турду уулу Кайыпов Сузак районунун жаратылышы кооз болгон Ак-Тоок айылында 1952-жылы 15-июлда туулган. 1970-жылы кошуна айылдагы Кыз-Көл орто мектебин аяктап, 1975-жылы СССРдин 50-жылдыгы атындагы Кыргыз Мамлекеттик университетинин кыргыз филологиясы факультетинин Кыргыз тили жана адабияты бөлүмүн бүтүрүп "Филолог. Кыргыз тили жана адабияты окутуучусу" адистигине ээ болгон. Болочоктогу илимпоз жана жетекчи эмгек жолун 1975-ж. Кыргыз ССРнин Мамлекеттик китеп палатасында библиограф, кийинчерээк Кыргыз ССР Илимдер академиясынын Тил жана адабият институтунда кенже илимий кызматкер болуп иштөөдөн баштаган эле. 1975–1978-жж. кыргыз адабияты жана фольклору боюнча макалаларды жарыялап, ал түзгөн "Эл ырчылары" аттуу алгачкы китеби 1980-жылы Фрунзе шаарындагы "Кыргызмамбастан" жарык көргөн.

1978–1980-жж. СССР Илимдер академиясынын Максим Горький атындагы Дүйнөлүк адабият институтунун "Оозеки чыгармачылыкты изилдөө бөлүмүндө" такшалмадан (стажировка) өтүп, 1981–1984-жж. ошол эле институттун аспирантурасында окуган. 1985-жылы москвалык белгилүү чыгыштаануучу, фольклорчу жана адабиятчы, профессор Халык Гусейнович Короглунун илимий жетекчилиги астында "Эр Төштүк" жомогунун көркөм сүрөттөө каражаттары (кыргыз жана башка түрк тилдүү элдердин версияларынын мисалында)" аттуу

ISBN: 978-605-73444-6-5

кандидаттык диссертациясын коргогон. Жаш окумуштуунун илимпоз болуп калыптануусуна эсил кайран СССРдин борбор шаары болгон Москванын илимий дүйнөсү, интеллектуалдар чөйрөсү зор таасир калтырган эле. Сулайман Турдуевичтен дүйнөлүк аты бар белгилүү илим адамдары менен болгон мамилеси, аспиранттык турмуш, жаштык жана илимге умтулган кыргыз жаштары тууралу айткандарын угуп калганыбыз бар. Москвада орус тилинде жакталган диссертациянын негизинде “Проблемы поэтики эпоса «Эр Тёштюк»: Часть 1. Гипербола. Сравнение / Под ред. проф. Х. Г. Короглы. – Ф: Илим, 1990. – 318 с. аттуу фундаменталдуу монографиясы жарык көрүп, учурда да өз актуалдуулугунан айрылбаган үстөл үстүндө туруучу, дайыма колдонулуучу илимий эмгек болуп калды. Кыргыздын эң архаикалык эпосторунан (жомок) болгон “Эр Төштүктү” изилдөөдөн фундаменталдуу эмгек жаралганын белгилөө зарыл. Эмгек фольклордук гана эмес, тарыхый-этнографиялык, лингвистикалык, терминологиялык, географиялык маанилүү булактардын бири болуп саналат. Чындыгында эле, автордун аталган эмгегиндей терең жана дыкаттык менен тыкыр изилденген монографиялык изилдөөлөр тилекке каршы, Кыргызстанда гана эмес кошуна өлкөлөрдө да сейрек кездешерин белгилесек ашыкчалык кылбас.

Арадан бир жыл өткөндөн соң “Тоголок Молдо: Изилдөөлөр. Эскерүүлөр”. – Бишкек: Адабият, 1991, аттуу академиялык китеби жарык көрдү. Изилдөөчү Кыргыз ИАсынын Фольклористика секторунун жетекчиси болуп турганда Тил жана адабият институтуна караштуу болгон Кол жазмалар фонду жана аларды жарыялоо бөлүмүн да жетектеген, калк арасынан жыйналган кол жазмалар, атайын экспедициялардын (тилдик, фольклордук) материалдарын иргеп тактап чыгууга, алардын санын, сапатынын иреттелишине көз салган жетекчи болгон. Дал ошондой шарттарда кыргыз ж.б. түрк тилдүү ж.б. (тажик, дунган) калктардын фольклорун иликтөөгө сүңгүп кирген эле. Кыргыз ИАсында иштеген учурларында эле С.Т.Кайыпов бир гана фольклорчу эмес, тарыхчы-этнограф катары өсүп жетилди. Кыргыз тарыхына жана этнографиясына тийешелүү болгон бай материалдар изилдөөчүнүн колу аркылуу өтө турган. Кыргыз ИАсынын Кол жазмалар фондунда жана Академиялык китепкананын Сейрек кездешүүчү китептерди сактоо (Сейрек фонд) фондунда кыргыз тарыхына жана анын этнографиясына тийешелүү болгон кыргыз санжыралары, кыргыздардын уруулук курамын чагылдырган материалдар, макал-лакаптар, жомок-дастандар, философиялык трактаттар ж.б. теңдеши жок бай маалыматтар менен таанышуу, тыкыр иликтеп чыгуу – окумуштуу С.Т.Кайыповду чыныгы тарыхчы-этнограф катары калыптандырды. Бул жерден фольклор таануу илими менен тарых жана этнография илиминин ыйындеш жакын илим тармактары экендигин белгилөөбүз абзел.

1985–1991-жж. Кыргыз ССР Илимдер академиясынын Тил жана адабият институтунда кенже илимий кызматкер, улук илимий кызматкер жана сектор башчысы болуп, эки китептин, ондогон илимий макалалардын автору, бир катар илимий эмгектердин жоопту жана адис редактору болгон. Фольклордук экспедицияларга жетекчилик кылуу менен В. В. Маяковский атындагы Кыргыз мамлекеттик кыз-келиндер педагогикалык институтунун Кыргыз филологиясы факультетинин Кыргыз тили жана адабияты кафедрасында “Кыргыз фольклору”, “Кыргыз акындар чыгармачылыгы” жана “Адабият теориясына киришүү” сабактарынан лекцияларды окуган. 1987–1988-жж. Москвадагы СССР Жазуучулар союзуна караштуу М.Горький атындагы Адабият институтунун чакыруусу менен

ISBN: 978-605-73444-6-5

ISBN: 978-605-73444-6-5

“Элдик оозеки чыгармачылык” боюнча дарс окуган. 1992–1995-жж. Бишкек гуманитардык университетинде Түркология факультетинин деканы, биринчи проректор кызматтарында иштеп, “Кыргыз эл оозеки чыгармачылыгы”, “Кыргыз акындар поэзиясы”, “Манастаануу”, “Жалпы филологияга киришүү” сабактары боюнча лекцияларды окуп, текстология, булак таануу, библиография сыяктуу илимий тармактар боюнча адистештирилген курстарды өткөргөн.

Профессор С.Т.Кайыпов 1997-2007-жж. Чүй мамлекеттик университетинин чет элдик байланыштар боюнча проректору кызматын аркалоо менен бирге, Түркия Республикасынын Ван шаарындагы Жүзүнчү Жыл университетинин Гуманитардык жана табигый илимдер факультетинин Түрк тили жана адабияты бөлүмүндө алгачкы жылы доцент, андан кийин профессор болуп иштеп, “Түрк элдик оозеки чыгармачылыгы”, “Жаңы түрк жазуу тилдери”, “Түрк баатырдык жомоктору”, “Жомок поэтикасы”, “Текстология негиздери”, “Түрк тилдеринин салыштырма грамматикасы”, “Кыргыз тили”, “Казак тили” жана “Өзбек тили” сабактарын окуткан. Ван шаарындагы 100-жыл университетинде иштеген жылдары “Башталгычтан бүгүнкүгө чейинки Түркия түрк адабияты антологиясын” (Анкара, 2004, 704 б.) кыргыз тилине которгон жана китептин редактору болгон. 2005-жылы Анкарада басылып чыккан “Кыргыз адабиятынын антологиясынын” эки томдугун түзгөн.

С.Т.Кайыпов 2012-ж. “Түркияда жашаган Памир кыргыздарынын тамак-аш маданияты: тарыхый-этнографиялык изилдөө” (XX к. аягы – XXI к. башы) аттуу темада 08.00.02 – Ата Мекен тарыхы; 07.00.07 – этнография, этнология жана антропология адистиктери боюнча тарых илимдеринин докторлук диссертациясын ийгиликтүү коргоду. Окумуштуу 2020-2021 жж. Кытай Эл Республикасынын өкмөтүнүн атайынчакыруусу менен Үрүмчү шаарына чакырылып, Педагогикалык университетте конок профессор катары чакырылып дарстарды окуду, жергиликтүү кыргыз ж.б. окуучуларга илимий жетекчи болду. Түркиянын Ван аймагында жашаган кыргыздардын этнографиясын, фольклорун, салттуу маданиятын (заттык жана руханий маданияты), диалектисин (санжыра, жомок, макал-лакап, учкул сөздөр) чагылдырган фундаменталдуу монографиялары Шанжаңдан (СУАР-Синьцзянь) жарыкка чыкты: “Түркияда жашаган памир кыргыздарынын кошоктору: Лингвофольклористикалык булак катары: Изилдөө жана Текст”. – Бишкек: Борбордук Азия Университети, 2017. – 558 б; “Түркияда жашаган памир кыргыздарынын макал, лакаптары: Лингвофольклористикалык булак катары”. – Бишкек: Борбордук Азия Университети, 2017. – 566 б; “Памир кыргыздарынын тамак-аш маданияты: Этнографиялык изилдөө: Үч томдук: 1-том: Илимий макалалар”. – Үрүмчү: Шинжаң эл басмасы; Шинжаң илим-техника басмасы, 2016. – 466 б;”Памир кыргыздарынын тамак-аш маданияты: Этнографиялык изилдөө”: Үч томдук: 2-том: Монография. - Үрүмчү: Шинжаң эл басмасы; Шинжаң илим-техника басмасы, 2016. – 537 б; “Памир кыргыздарынын тамак-аш маданияты: Этнографиялык изилдөө: Үч томдук: 3-том: Диссертация жана автореферат. Расмий документтерден өрнөктөр.” Рецензиялар. - Үрүмчү: Шинжаң эл басмасы; Шинжаң илим-техника басмасы, 2016. – 693 б.; Автордун калемине “Памир кыргыздарынын сүттөн жана эттен жасалган тамак-аштары: Этнографиялык изилдөө”. – Бишкек: Бийиктик, 2011. – 216 б; “Памир кыргыздарынын тамактануу системасы: ритуал жана турмуш, салттуулук жана жаңылануу: Этнографиялык изилдөө”. – Бишкек: Бийиктик, 2011. – 193 б. Аттуу фундаменталдуу монографиялары белгилүү. Мындан сырткары, автордун

публицистика жана философиялык ой-чабыт жаатындагы жазган эмгектери да окуган китепкөйдү кайдыгер калтырбайт. Алар өтмүш заман – бүгүнкү күн, адамдардын жашоодогу кредосу, тагдыры ж.б. маселелерге багышталган: "Жок жерден жомок жаралбайт (же кыргыз демократиясынын улуттук уңгусу, азыркы абалы жөнүндө сөз): Илимий-популярдуу ой толгоо". – Бишкек: Бийиктик, 2011. – 184 б.; "Жылга бергис жарым күн: (же санат ырдан сарыккан ойлор)" / Илимий-популярдуу баян". – Бишкек: Учкун, 2006. - 205 б. ж.б.

Төмөндөгү тизмедеги берилген монографиялык изилдөөлөрдүн тизмесинен бир эле окумуштуунун бүтүндөй бир академиялык институттун кызматкерлери аткара турган илимий иштерине тете келген эмгектерди көрүүгө болот. Түркия Республикасынын Ван вилаетинин Эржиш (Эржиес) ильчесиндеги Афганистандан көчүрүлүп барылган памирлик кыргыздардын (Улуу Памыр көйү) арасында он жылдап тарыхый-этнографиялык, фольклордук, лингвистикалык изилдөөлөрдү жүргүздү. Эмгектерди жаратууда талаа материалдары өтө ийкемдүү жана дыкаттык менен колдонулган. Стационардык изилдөө обьектиси катары кабыл алынган Улуу Памыр көйүндө кыргыздын ичкиликтер (Булгачылар) уруулук тобунун өкүлдөрү жашап келишет. Тоолор чокусунда, цивилизациядан узакта жашаган памирлик кыргыздар – кыргыз этнографиясынын, тилинин, фольклорунун таза, таптакыр бузулбаган кенчин сактап калышкан. Бул элдин диалектиси, уруулук курамы, салттуу маданияты, каада салты, жөрөлгөлөрү, кийимдери, психологиясы ж.б. боюнча илимпоз тарабынан фундаменталдуу изилдөөлөр ишке ашырылган.

Профессор С.Т.Кайыпов кыргыз этнографиясын, тарыхын, фольклорун, диалектологиясын, санжырасын, тилин, салттуу маданиятын терең билген Кыргызстандагы сейрек окумуштуу, эмгектерин орус, түрк тилдеринде эркин жазат. Илимдер академиясында илимий кызматкер, сектор башчысы болуп иштеген жылдары эл ичин кыдырып маалымат жыйнаган, анын үстүнө институтунун Кол жазмалар жана аны сактоо бөлүмүндөгү баалуу материалдардын баары тең илимпоздун колу аркылуу өтө турган. Илимпоз агабыз илим сересиндеги баралына келип турган учуру. Доор алмашып жаткан учурдагы кыргыз үчүн керек болгон фундаменталдуу эмгектерди жараткан агабызга бекем ден соолук, узун өмүр, бакубат жашоо, илимий жааттагы үлкөн ийгиликтерди жарата берүүсүнө тилектешпиз.

Негизги монографиялык эмгектеринин тизмеси

Кайыпов С.Т. Проблемы поэтики эпоса «Эр Тёштюк»: Часть 1. Гипербола. Сравнение / Под ред. проф. Х. Г. Короглы. – Ф: Илим, 1990. – 318 с.

Кайыпов С.Т. "Тоголок Молдо: Изилдөөлөр. Эскерүүлөр". – Бишкек: Адабият, 1991.

Кайыпов С.Т. "Башталгычтан бүгүнкүгө чейинки Түркия түрк адабиятынын антологиясы" (Анкара, 2004, 704 б.).

Кайыпов С.Т. "Кыргыз адабиятынын антологиясы"(Анкара, 2005, 2-томдук).

Кайыпов С.Т. "Жок жерден жомок жаралбайт (же кыргыз демократиясынын улуттук уңгусу, азыркы абалы жөнүндө сөз): Илимий-популярдуу ой толгоо". – Бишкек: Бийиктик, 2011. – 184 б.

Кайыпов С.Т. "Жылга бергис жарым күн: (же санат ырдан сарыккан ойлор)" / Илимий-популярдуу баян". – Бишкек: Учкун, 2006. - 205 б.

Кайыпов С.Т. “Памир кыргыздарынын сүттөн жана эттен жасалган тамак-аштары: Этнографиялык изилдөө”. – Бишкек: Бийиктик, 2011. – 216 б.

Кайыпов С.Т. “Памир кыргыздарынын тамактануу системасы: ритуал жана турмуш, салттуулук жана жаңылануу: Этнографиялык изилдөө”. – Бишкек: Бийиктик, 2011. – 193 б.

Кайыпов С.Т. “Памир кыргыздарынын тамак-аш маданияты: Этнографиялык изилдөө: Үч томдук: 1-том: Илимий макалалар”. – Үрүмчү: Шинжаң эл басмасы; Шинжаң илим-техника басмасы, 2016. – 466 б.

Кайыпов С.Т. ”Памир кыргыздарынын тамак-аш маданияты: Этнографиялык изилдөө”: Үч томдук: 2-том: Монография. - Үрүмчү: Шинжаң эл басмасы; Шинжаң илим-техника басмасы, 2016. – 537 б.

Кайыпов С.Т. “Памир кыргыздарынын тамак-аш маданияты: Этнографиялык изилдөө: Үч томдук: 3-том: Диссертация жана автореферат. Расмий документтерден өрнөктөр.” Рецензиялар. - Үрүмчү: Шинжаң эл басмасы; Шинжаң илим-техника басмасы, 2016. – 693 б.

Кайыпов С.Т. “Түркияда жашаган памир кыргыздарынын кошоктору: Лингвофольклористикалык булак катары: Изилдөө жана Текст”. – Бишкек: Борбордук Азия Университети, 2017. – 558 б.

Кайыпов С.Т. “Түркияда жашаган памир кыргыздарынын макал, лакаптары: Лингвофольклористикалык булак катары”. – Бишкек: Борбордук Азия Университети, 2017. – 566 б.

СУЛТАН РАЕВДИН АҢГЕМЕЛЕРИНДЕ КЫРГЫЗ ЭЛИНИН ЭТНОМАДАНИЯТЫ МЕНЕН ЭКОЛОГИЯЛЫК АКСИОЛОГИЯСЫ

Темирова Бактыгүл Тажибаевна

Профессор, Бишкек Мамлекеттик Университети
Кыргыз Филологиясы Факультети
Бишкек / Кыргыз Республикасы
Тел: (+996) 552 301143, temirova-b65@mail.ru

Аннотация

Макалада Кыргыз эл жазуучусу Султан Раевдин “Суу”, “Топурак” аттуу шедевр аңгемелеринде адам, коом, мезгил динамикасы, элдин дүйнө таанымы тажрыйбасы, улуттук өзгөчөлүктөрү, моралдык-этикалык, экологиялык маселелердин маңызын чагылдыруудагы көркөм чеберчилиги изилдөөгө алынды. Чыгармаларда үй-бүлөлүк мамилелер, улуу муун менен кичүү муундун байланышы, элдик нарк, рухтун улуулугуна карай умтулуулары көркөм обьектиге алынып, автор улуттук жана жалпы дүйнөлүк окуяларга ассоциативдик көрүнүштү камтууга чабыт койгондой таасир калтырат. Аңгемелердин сюжеттик - композициялык курулушу бекем, идеялык- көркөмдүк негизи терең, образдарды шөкөттөө боюнча да өзгөчөлүккө ээ. Чыгармалардын аталышындагы суу жана топурак концепти образдык клеткага айланып, сюжеттик линияны баштан аяк аралап өтүп, идеялык-эстетикалык жактан жандуу таасир берет, турмуш чындыгын таанып билүүгө, коомдогу социалдык-нравалык, экологиялык проблемаларга, адамдын адеп-ахлак изденүүлөрүнө байланып турат. Султан Раев-адамдын психологиясы менен иштеген таланттуу сүрөткер. Аңгемелеринин салмагын арттырып, тереңдетип турган сапаты- нагыз турмуштан алынып жазылганы жана каармандын псхологиялык процесстери, ошолордун баарына себепчи болгон шарттарды ичкертен ачып көрсөтө алгандыгы. Жазуучунун тилдик туюм-сезими өтө күчтүү. Тил байлыгы абдан мол, өзгөчө диалектикалык сөздөрдү ийкемдүү пайдалана алат. Ар кандай чыныгы улуттук жазуучулар адабий тилдин өнүгүшүнө да чоң таасирин тийгизери талашсыз.

Негизги сөздөр: Султан Раев, аңгеме, аксиология, каарман, психология, улуттук баалуулуктар, экология, көркөм чеберчилик.

ETHNO-CULTURE AND ENVIRONMENTAL AXIOLOGY OF THE KYRGYZ PEOPLE IN THE STORIES OF SULTAN RAEV

Abstract

The article examines the artistic skill of the Kyrgyz folk writer Sultan Raev in depicting man, society, the dynamics of time, the ideological experience of the people, national characteristics, moral, ethical, environmental problems in the masterpiece stories “Water” and “Soil”. In the works, family relationships, the connection between the older generation and the younger, folk values, aspirations for the greatness of the soul are taken into an artistic object, and the author gets the impression that national and world events are of an associative nature. The plot and compositional structure of the stories is strong, the ideological and artistic basis is deep, and also original in terms of imagery. The concept of water and soil in the title of the work turns into a figurative cell, runs through the storyline from beginning to end, gives a vivid ideological and aesthetic effect, and is associated with the recognition of the reality of life, social, moral and environmental problems in society and moral ones. Sultan Raev is a talented artist who works with human psychology. The quality of his stories that adds weight and depth to them is that they are written from real life and that he is able to reveal from the inside the processes occurring in the psychology of the character and the conditions that cause all this. The writer's linguistic intuition is very strong. The linguistic wealth is very rich, with dialect words being used especially flexibly. There is no doubt that various real national writers have a great influence on the development of the literary language.

Keywords: Sultan Raev, story, axiology, character, psychology, national values, ecology, skill.

ISBN: 978-605-73444-6-5

ISBN: 978-605-73444-6-5

***

Ааламдашуу доорунда дүйнө башкача негизде курула баштады, ар түрдүү маданий мамилелер, жаңы принциптер өнүгүүдө. Мына ушуга байланыштуу адамдар руханий-ыймандык жактан деградацияланып, кылым карыткан улуттук баалуулуктар, асыл нарктар майкандалып, бөтөн калктын маданиятына жутулуп калуу коркунучу каптап турган татаал заманда жашап жатабыз. Жазуучулар дүйнөнүн жаңырыгы катары алардын да чыгармачылыгында жаңы аспектер пайда болду. Ушул мааниде Кыргыз эл жазуучусу, Токтогул атындагы сыйлыктын ээси Султан Раев көркөм ойлоосунун көп катмардуулугу, адамзат, доор, келечек жөнүндө татаал ой толгоолору, турмуштук философиясы менен өзгөчөлөнүп турат. Мезгилинде “Күн кармаган бала” аттуу жаңычыл повести менен кыргыз адабиятынын айдыңына келип, залкар жазуучу Ч. Айтматовдун: “Султан Раев- жаңы инсан, жаңыча ойлонгон калемгер болуп чыга келди”-деген ишеним сөзүнө, назарына илинип, келечегинен көпту үмүттөндүргөн.

Султан Раев көп кырдуу талант: прозаик, драматург. Адабияттагы карааны Ч. Айтматов, Т. Сыдыкбеков, Т. Касымбеков, К. Акматов, У. Абдукаимов, Т. Абдымомунов, М. Байжиев, Б. Жакиев сыяктуу прозаик, драматургдардын алп фигураларына тосулуп калбастан залкарлардын учугун улап, “жаңыча ойлонгон калемгер болуп чыга келди”. С. Раевдин жазуучулук тажрыйбасында дагы бир артыкчылыгы аңгеме жанрыны өсүп өнүгүшүнө, жаңы көркөм –эстетикалык сапаттык баскычка көтөрүлүшүнө опол тоодой салымын кошуп келе жатат. Сүрөткер чыгармачылыгы аркылуу Чыгыш классикасы менен дүйнөлүк адабияттардын нускалуу салттарын терең өздөштүргөн жазуучу катары көрүндү. Таланттуу жазылган аңгемелери адабият таануу илиминде ар тараптан изилдениши бүгүнкү күндө актуалдуу маселелерден. Мына ушул чыгармаларынын арасынан “Суу”, “Топурак” аттуу шедевр аңгемелерине романдык мазмун батып, улуттук жана дүйнөлүк проблемалар камтылып, бири-бирин тематикалык-идеялык жактан улантып, сюжеттик өзөгүнө адам, мезгил, элдик баалуулуктар, экология сыяктуу олуттуу маселелер көркөм интерпретацияланган. Чыгармалардын салмагын арттырып, тереңдик берип турган сапат социалдык-нравалык курч маселелер, турмуш чындыгына негизделген каармандардын образдары жалпы адамзаттын мазмунга ээ болуп терең мотивировкалангандыгы. С. Раевдин аңгемелеринде символикалык образдар да адам турмушу да мезгили менен тыгыз байланышып, мейкиндик социалдык-турмуштук, адеп-ахлак, психологиялык ж.б. маанилерди да кошо ала жүрүүчү касиетке ээ. Белгилүү окумуштуу Ю. Лотман таамай белгилегендей: “көркөм чыгармада мейкиндик дүйнө сүрөтүнүн: мезгилдик, социалдык, этикалык ж.б. байланыштарынын моделдерин түзүп чагылдырат” [5, 622]. Мейкиндик категориясы адам баласынын жашоосундагы түрдүү түшүнүктөр менен карым-катышта болуп, дүйнөнүн көркөм моделинде мейкиндик башка чөйрөлөрдөгү байланыштарды да өзүнө сиңирип алгандыгы менен өзгөчөлөнүп турат. “Суу” жана “Топурак” аңгемелеринин мейкиндик чеги кыргыз элинин турмушу менен гана чектелбестен географиялык алкагы кеңири мүнөзгө ээ. Аңгемелердин сюжети оригиналдуу, нагыз турмуш чындыгынан алынып жазылган жана жашоонун өзүндөй жөнөкөй да татаал да. Чыгармаларда үй-бүлөлүк мамилелер, улуу муун менен кичүү муундун байланышы, адам менен табияттын гармониясы, улуттук баалуулуктар сыяктуу

ISBN: 978-605-73444-6-5

ISBN: 978-605-73444-6-5

маселелер аркылуу жалпы дүйнөлүк окуяларга ассоциативдик көрүнүштү камтууга чабыт койгондой таасир калтырат.

Ошентип, автордун "Суу" жана "Топурак" аңгемелериндеги окуя маркумду акыркы сапарга узатуудагы салт- жөрөлгөлөрдү таасын сүрөттөө менен башталат. "Суу" чыгармасында "жаш молдо" Жоомартка кайрылып, атаңдын сөөгүн суага ал дегенде кысылып турганын түшүнө калган "кексе аксакал" анын көптөн бери шаарда жашап, "жол-жобосун билбей" калганын, айылда жашаган зирек жээни кыйчалыш абалдан куткарып кеткендиги баяндалат. Чындыгында кыргыз элинде бүгүнкү күнгө чейин маркумдуу аруу жууп, кепиндөөдө ага тууугандары таяке, жээн, куда-сөөк, анан дос-жоролор же уруу деп бөлүштүрүү эрежеси али күнчө так сакталып келет. Жазуучу "жаш молдонун" сөөк узатууда кыргыздын түптөлгөн салттын элес албаганы, билимдүү Жоомарт элибиздин салттарын унутта калтырганын, "жээн" жигиттердей урпактар бабалардын наркын уланта турганы таасирдүү чагылдырылган.

Жазуучу эки аңгемесинде тең маркумду узаттууда аялдардын кошок айттуу салтына өзгөчө көңүл бөлүп, трагедиялуу кырдаалда адамдын ич дүйнөсүндө жүрүп жаткан психологиялык процесстерди чеберчилик менен сүрөттөйт. Жазуучу кыргыздар жакындарына өлүмдү эттиятап угузганын, адам дүйнө салганда эркектер өкүрүп барышканын, аялдардын кошкон кошокторун маркумдун зыйнатына барган адамдар тыңдашканын, азасын тең бөлүшкөнүн, өкүрүк менен кошок коштолуп жакындарынын күйүттүн сыртка чыгарып алууга шарт түзүлгөнүн таамай берген. Кыргыз элинде кошок айтуу кылым карытып келе жаткан салттардын бири катары дүйнөдөн өткөн адамдын ким экендиги, кулк-мүнөзү, кишичилик сапаттарын жакындары даңазалап айтып, элдин көнүлүн бөлүп, күйүттүн билгизип келишкен. Кыргыздарда маркумду жоктоодо аялдардын кошок кошпой бетин бекитип, үнсүз ыйлашы же телмирип карап олтурушу жат көрүнүш катары кабылданган. "Кошок-элдик оозеки адабияттагы каада-салт ырларынын бир түрү. Дүйнөдөн өткөн адамдын жакындары тарабынан өзүнчө обон менен айтылган байыркы жанр" [4, 192]. Кошок - кыргыздын дүйнө таанымы, тарыхый эс тутуму, этномаданияты. Кыргыздардын байыркы эл экендиги дүйнө таанымындагы улуу философия кошок жанрында айкын көрүнүп турат. Кошок кыргыз адабиятынын бардык жанрларында кеңири колдонулуп, Ч. Айтматовдун "Гүлсарат", Кылым карытар бир күн", Т. Касымбековдун "Сынган кылыч", Т. Сыдыкбековдун "Көк асаба", К. Акматов "Мунабия" ж.б. чыгармаларында интерпретацияланган. Кошоктор азыркы мезгилде адабий мурастардын ички структурасында ар түрдүү мүнөздө көркөм модернизацияланып жаткан кези. Дүйнөлүк маанидеги жазуучу Ч. Айтматов поэтикалык дөөлөттөрүндө каада-салттар бүтүндөй улуттун эс-тутумун калыптандырып, тарбиялай турган элдик нарк экендигин ташка тамга баскандай жазып да, айтып да келди. Окумуштуу Ж. Сааданбеков: "Адам өлгөндө айгайлап, ай-ааламдын баарына жар салмай, бир эле кыргыз менен казакта бар. Ч. Айтматов муну жактап, буга өзгөчө баа берип, ушул салт ушул боюнча калышын туура көрө тургандыгын, аталган романында өлүк коюунун майда-чүйдө ырым-жырымдарына чейин шашпай отуруп сүрөттөгөнүнөн көрүнөт" [9, 98],-дейт. Дал ушундай каада-салтыбыз элдин тарыхый эс-тутуму, философиялык уюткусу, кан-жаны, келечек мүдөөлөрү кайнап турганын башка сүрөткерлерге караганда улуу ойчул Ч. Айтматов абдан эрте түшүнгөн.

Көрүнүп тургандай, С. Раев аңгемелеринде элибиздин тарыхый турмушундагы каада-салт, жөрөлгөлөрдүн ролун чагылдыруу менен маркумдуу узатууда советтик идеологиянын кысымынан улам профессор Жоомарттай интеллигенттер элдик нарктан оолак калса, кийинки урпактарыбыз тарабынан дээрлик унуткарылып жатканы, бүгүнкү күндө бөтөн элдин маданияттына ооп бараткан келечек муундардын тагдырына кыргыздын уулу катары терең тынчсызданган. Ал эми “Топурак” аңгемесинде башкы каарман Мураттын энесинин калтырган керээзи, маркумду узатуудагы салт-жөрөлгөлөр, Жапондордун Фудзи тоосунан алган бир ууч топурак апасынын мүрзөсүнө жетпей калышы драмалык сюжет катары жогорку көркөмдүктө сүрөттөлгөн мыкты сценалар. Автордун адабий табылгасы болгон “бир ууч топурак” чыгарманын кан-жанына сиңип, идеялык-проблемаларга ширелип, гуманисттик таасири күчтүү. Эненин керээзинде кыргыз элине таандык тууган жерине тартылуу, мекенчилдик ары “чыккан кыз чийден тышкары” дегендей ата конушун, тууган-уругун сыйлоо деген этикалык тарбия менен элдик нарктуулук жатат. Эки аңгемеде тең аялдын образындагы улуулук жана нрава-психологиялык жагдай жеткиликтүү мотивировкаланган жана ата-эненин өлүмү сюжеттик өзөккө байланып, каармандардын өткөн, учур жана келечекке карата көз караштары, дүйнө түшүнүктөрү салыштырылып, автордук мүнөздөмө, ретроспекция ж.б. көркөм ыкмалар сюжеттин андан ары өнүгүшүнө, турмуштук байланыштарды ачып берүүдө ийкемдүү колдонууга жетишет.

Чыгармалардагы орчундуу маселе адам менен жаратылыштын диалектикалык байланышы жалпы адамзаттык проблема катары көтөрүлгөн. Көрүнүп тургандай, “Топурак” аңгемесинде Мурат апасынын көз жумганына жыл айланбай Жапонияга барган сапары баяндалат. Таланттуу окумуштуу М. Бахтин “жолду” адабияттагы эң маанилүү хронотоптун бири экендигин көрсөтөт. “Жол-күтүүсүз кездешүүлөр көп болуучу жер. Жолдо (чоң жолдо) мезгилдеги жана мейкиндиктеги бир чекитте ар түркүн адамдардын, бардык катмарлардын, диний ишенимдердин, улуттардын, муундардын өкүлдөрүнүн мезгилдеги жана мейкиндиктеги сапарлары кесилишет… Жолдо ар кандай окуялар түйүндөлөт жана ишке ашат. Бул жерде мезгил менен мейкиндик биригип, мейкиндикте агып бараткандай сыяктанат. “Жол”, жана “сапар” түшүнүктөрү өтө бай метафоралык мааниге ээ болушунун себеби ушунда жана анын негизги өзөгү-мезгилдин агымы” [3, 276],-дейт. “Топурак” аңгемесинде “жол” жана “сапар” түшүнүктөрү каармандардын образын тереңдетүүдө, коомдогу көйгөйлөрдү көрсөтүүдө, глобалдуу ой жүгүртүүдө маанилүү роль ойногон. Автор каарманга Жапониядагы ыйык Фудзи тоосунун таасири, алардын чексиз урмат-сыйы, жоопкерчиликтүү мамилелери, атактуу Кацусика Хокусайдын “Фудзинин 36 көрүнүшү” сүрөт түрмөгү жана акын Сайгенун таржымалы поэтикалык эргүү менен сүрөттөлгөн. Жазуучунун жекече адамдык касиеттери, интеллектуалдык жана эстетикалык деңгээли, оргуган көркөм ой жүгүртүүсү айкын көрүнүп турат. Аңгемеде Мурат Жапондордун ыйык Фудзи тоосунан апасынын мүрзөсүнө салам деп алган бир ууч топуракты аэропорттон полицейский өткөрбөй койгон окуя окурмандарга таасирдүү сүрөттөлөт. Топурак концепти Ата Мекендин туюнтмасы. Бул деталь чыгарманын мазмунун тереңдетип, ойдун логикалык өнүгүшүн да көркөм чечилишин да автордун болжогон чекитине жеткирип койду. Мунун өзү сыйымдуу, оригиналдуу адабий табылга, метафоралуу ой жүгүртүү.

Адам менен жаратылыш гармониясы, экология проблемасы “Суу” аңгемесинде башкача вариацияланып, элибиздин табиятка жандуудай мамиле жасаган

ESSA III. Türk Dünyasına Katkı Sunan Şahsiyetler Uluslararası Sempozyumu
9-10 Kasım 2023
ISBN: 978-605-73444-6-5

философиялык дүйнө таанымы андан ары тереңдетилет. Айтмакчы көркөм сөз өнөрүндө суу темасы дайыма актуалдуу. Мезгилинде “Аккан суунун” ыйыктыгын, табияттын улуу диалектикасын Токтогул, Жеңижок, Барпы ж.б. даанышман ырчылар кылычтай бир шилтеп ырдап өтүшпөдүбү. “Аккан суу” темасы дүйнөлүк китептердин баарында бар, түбөлүк темалардын бири. Библияда: “Суу адамдан улук, жер сууда калыптанып бекиген”, “Талмуд китепте: “Асман суудан алынган”, Куранда: “Алла таала асман менен жерди жаратып жатканда анын отурган тактысы сууда сүзүп турган” делет. Мына ушул көркөм дөөлөттөрдүн баарында адам менен табияттын биримдиги аксиологиясы мурасталып кеткен. “Суу” аңгемесинде ата-баланын табиятка болгон көз караштарынын, адамдык нарк-насилинин кагылышы турмуш чындыгына негизделип берилген. Калемгер контрасттык планда сүрөттөөнү ыктуу колдонуп, ата-баланын дүйнө таанымын, нравалык карама-каршылыктарын терең ачкан. Элибиздин каада-салттары менен экологиялык аксеологиясы таанып билүү адеп-ахлактык, философиялык, диний баалуулуктар менен жуурулуштурган. “Көркөм баалуулук-көркөм өнөрдүн арналышын мүнөздөөчү жана кийинки он жылдыктарда гуманитардык илимдер менен философиянын аксиологияга (грек. axios- баалуулук жана logos- сөз, түшүнүк) активдүү жана максатка умтулган кайрылуусунан улам жогору кызыгуу жаратуучу түшүнүк” [4]. Мына бул чен өлчөмдөр биригип чыгарманын көркөм баалуулугун баалоодо маанилүү роль ойнойт.

Султан Раев аңгемелеринин диапозону кеңири болуп кыргыз тилинин актуалдуу маселелери көтөрүлгөн. Классик жазуучу Ч. Айтматов: “Элди түбөлүк эл кылып турган анын тили. Ар бир тил өз элине улуу” [1, 286], -дейт. Бүгүнкү күндө улуттук тилдин өнүгүшүн алалы, эмне деген драмалуу процесстер жүрүп жатат. С. Раев “Суу” аңгемесинде бир үй-бүлөнүн тагдыры менен кыргыз тилинин трагедиялуу абалга кептелгенин таамай сүрөттөйт. Калемгер аңгемелеринде мигрант маселесин да көңүл жаздымында калтырбаган. Таланттуу жазуучунун чакан жанрдын алкагында реалдуу турмуш көрүнүшүнөн оригиналдуу окуя чайкап, тапкан сюжети чегине жете сыгылып, улуттук нарктарды бүгүнкү заман агымы менен байланыштырып, элдин уюткулуу өзөк тамырларын бириктирип, урпактарга өткөндү терең таанып-билүүгө чакырат.

Султан Раев адам жан-дүйнөсүн ачуунун устаты. Аңгемелеринин көркөм салмагын артырып, тереңдип берип турган сапат терең психологизм. Жазуучунун каармандары жашоодо өз тагдыры, кулк-мүнөзү, дүйнө таанымы бар, ашкере сезимтал, ак ниет, эмгекчил, нарктуу адамдар. Каармандардын ички дүйнөсүнөн табылган байлык-ал сүрөткердин жан дүйнөсү, адамтаануу тажрыйбасы. Көркөм адабияттын башкы элементтеринин бири тил. С. Раев чыгармаларында кыргыз тилинин керемет корун ыктуу, ийкемдүү колдоно алгандыгы, сөзгө жан салган чеберчилиги интеллектуалдык жана талант деңгээлинен кабар берип турат.

Жыйынтыктап айтканда, С. Раев элдин этномаданияттына, улуттун уңгусуна маани берип, ар бир чыгармасында кайрылып, жалпы адамзаттын көңүлүн буруп жатат. Баарыдан мурда автордун чыгармалары кыргыз улуту үчүн кымбат, руханий-философиялык нарктар менен ашташып турган менен баалуу. Аңгемелердин маңызында, идеялык-проблематикасына эл өзүнүн улуттук баалуулуктары менен өзгөчөлөнүп турары, терең рухий-нравалык потенциалы социалдык-маданий жагдайларга байланыштуулугу жана адам менен жаратылыштын диалектикалык биримдиги сүрөттөлөт. Улуттук нарк менен бирге

ISBN: 978-605-73444-6-5

ISBN: 978-605-73444-6-5

экологиялык каада-салт системасы социумдагы руханий дөөлөтөр менен бирге өнүгөт, аксиологиялык гуманисттик, регулятивдик-тарбиялык маанини өзүнө сиңире тургандыгы туюнтулат. Жазуучунун көркөм дөөлөттөрүндөгү нукура чынчылдык, жан күйгүзгөн сапаттар табиятынан дайыма көңүл тереңинде жашап турган нагыз атуулдук сезимдин күчтүүлүгүнөн жаралат.

Адабияттар

1. Айтматов Ч. Биз дүйнөнү жаңыртабыз, дүйнө бизди жаңыртат: Макалалар, маектешүүлөр, сүйлөнөн сөздөр. (Түз: С.Тургунбаев) Ф.Кыргызстан.-1988.-400 б.
2. Бахтин М. Литературно-критические статьи.-М., 1986.
3. Кыргыз адабияты: Энциклопедиялык окуу куралы / Башкы ред. Ү. Асанов.-Б:. Мамл. Тил жана энциклопедия борбору. Б, 2004.
4. Лотман Ю.М. Художественное пространство в прозе Гоголя / Лотман Ю.М.О русской литературе. Статьи и исследования.- СПб., 2005.
5. Литературная энциклопедия терминов и понятий. М. НПК. Интелвак.-2001.
6. Нурушев Э. Айтматология: “Жамыйла” жана улуттук эрос. Б, Турар.-2018.
7. Раев С. Суу. Аңгеме. Агартуу айдыңы. http://ruhesh.kg.17.05.2021.
8. Раев С. Топурак. Аңгеме. Агартуу айдыңы. http://ruhesh.kg.21.03. 2021.
9. Сааданбеков Ж. Айтматовдун философиясы.-Б.: Улуу Тоолор, 2018.

ISBN: 978-605-73444-6-5

ISBN: 978-605-73444-6-5

ГУМАНИСТТИК МОРАЛЬ – ТУРУКТУУ ӨНҮГҮҮНҮН ЗАРЫЛ ФАКТОРУ

Козубаев Өскөнбай

философия илимдеринин
доктору, профессор

Аннотация

Гуманизмдин адамды жакшылыкка жана адилеттикке үндөгөн принциби ар кандай коомдун, анын ичинде жарандык коомдун да туруктуу өнүгүүсүнүн бирден-бир зарыл фактору. Салттуу классикалык гуманизмдин этикалык мазмунун адамдын эркиндиги, анын өз алдынчалыгы, кадыр баркы, өз алдындагы да, башкалардын алдындагы да жоопкерчилиги түзөт. Бирок XXI кылымдагы коомдук реалдуулук гуманизмдин классикалык концепциясы болуп көрбөгөндөй өзгөргөндүгүн күбөлөйт. Сөз адам баласынын жашоосу техногендик катастрофалар, геосаясый конфликттердин арбындап бара жатышы, энергетиканын жана азык-түлүктүн тартыштыгы сыяктуу трансгуманисттик глобалдуу кооптуу коркунучтар улам курчуп бараткандыгы жөнүндө болуп жатат. Ушул аталган коркунучтарга дагы бир асоциалдык жана имморалдык кубулушту – “коомдун элитасы” деп аталган аз гана социалдык топтун эгоизмин кошпой коюуга болбойт. Эгерде жогоруда аталган коркунучтардын көпчүлүгү көзгө көрүнгөн, адамзат алардын абсолюттуу апаат экендигин так билген коркунучтар болсо, “элитанын эгоизми” деген коркунуч кайсыл коомдо болбосун сыртынан байкала бербеген, бирок социумдун гуманисттик өзөгүн ичтен ириткен опурталдуу коркунуч. Маселенин мындай кескин коюлушу аша чапкандык эмес, бул терең изилдей турган кубулуш. Техногендик цивилизациянын деструктивдүү жактарын таасын аңдаган М. Хайдеггер азыркы доордун элитасы кудайдан да коркпой калды көрүнөт деп бекеринен айтпагандыр. Макалада ушул маселе, б.а. элиталык эгоизмдин коомдун гумманисттик квинтэссенциясына тийгизген терс таасири жөнүндө сөз болот.

Негизги сөздөр: Гуманизм, адам, адамгерчилик, мораль, этика, адеп-ахлак, коом, элита, туруктуу өнүгүү.

***

Абалтан белгилүү - адам баласы өзүнүн адеп-ахлактык, изгилик табиятында башка адамга, өз тегерегиндеги коомчулукка гумандуу сый мамиле жасоого тубаса умтулат. К. Маркс айткандай коомдо жашап туруп, андагы мамилелерден сыртта калууга болбойт. Ал эми ар кандай коомдук мамилелердин социалдык-этикалык негизин (өзөгүн) адамгерчиликти аздектеген гуманисттик принциптер түзөөрү белгилүү. Бирок, тилекке каршы социумдун ички мамилелери дайым эле жипке тизгендей ырааттуу, мактанаарлыктай моралдуу эмес. Анын ички карама-каршылыктары, оош-кыйыштары, ыйкы-тыйкылары толуп жатат. Демек коомдук мамилелер дайыма эле гумандуулуктун эталону деп айткыдай абалда болбойт. Э.Фромм айткандай конструктивдүү “жакшылыктын, кең пейилдиктин синдромуна” деструктивдүү мүнөздөгү “жамандыктын, алдым-жуттумдуктун синдрому” каршы турат. Кыргыз коому да мындай “алдым-жуттумдуктун синдромунан” куру эмес. Албетте бул бүгүн эле чыга калган көрүнүш эмес, эзелтен боло жүргөн адат. Деген менен да, эгемен деп аталган соңку отуз жылда “колго тийген коёнду, коё берген оңойбу” деген сыяктуу Советтер доорунда миллиондогон адамдардын кажыбас кужурмөн эмгеги менен түптөлгөн, кыргыз элинин кылымдарды карыткан көөнө тарыхында буга чейин болуп көрбөгөн байлыкты отуз жылдын алгачкы эле он жылында жоо чапкандай жылас кылып талап-тоноп, кыйратып түбүнө жетүүнү кандай түшүнсөк болот? Кызыгы, анчалык байлыкты жалпы эл-журт тоногон жок. Көп болсо жалпы калктын санынын он

ISBN: 978-605-73444-6-5

ISBN: 978-605-73444-6-5

процентин түзгөн атка минерлер жана чайкоочулук менен байыган азчылык ошончо байлыкты бөлүп-жарып алышты. Андан да өкүнүчтүүсү Глушич сыяктуу кыргызды адам ордуна көрбөгөн “моралдык жексурлар” (моральные уроды) ошол кездеги кыргыз бийлигинин чабалдыгынан жана саткындыгынан пайдаланып, стратегиялык деген заводдун станок-шаймандарын бир эшалон поездге жүктөп алып чыгып кетсе да, Кыргызстанда тиешелүү мамлекеттик органдар “төө көрдүңбү жок, бээ көрдүңбү жок” дегендей бармак басты, көз кысты болуп гана эч нерсе болбогондой тынч кала беришкен. Ал эми ал олигарх уурунун Россияга барып алып басма сөздө кыргыз улуту тууралуу эмне деп сандыраганы кантип эстен кетет. Бул өзүнчө сөз кыла турган тема.

Биздин заманга чейинки экинчи кылымда жашаган грек тарыхчысы Полибий саясий бийликтин негизин, экономикалык-финансылык байлыкты, күч органдарын колуна алган автократия деп аталган аз гана алакандай топ түзөөрүн айтып, эгер алардын үстүнөн эл тарабынан тиешелүү көзөмөл болбосо, автократия бат эле олигархияга айланып кетээрин таасын айткан. Байыркы ойчулдун бул тезиси XXI кылымдагы Кыргызстандын мисалында өз чындыгын дагы бир ирет тапты.

Социалдык-экономикалык чукул өзгөрүүлөрдөн улам жапайы капитализмдин үлгүлөрү социалисттик коомдук мамилелер кыйрагандан кийинки Кыргызстанга да бат эле тарады. Мурда “социалисттик менчикти көздүн карегиндей сактайбыз” дегендердин айрымдары приватизация деген таламай башталаары менен стратегиялык заводдордон тартып коомдук даараткананаларга чейин менчиктештирүүгө өткөндүгү жалпы журтка белгилүү. Ушундай кыйчалыш кырдаалда өзүнүн эгоисттик жеке кызыкчылыктарын баарынан жогору койгон, уят, ар-намыс деген түшүнүк-ишенимдерге түкүрүп да койбогон, псевдоэлиталык деңгээлдеги субъекттердин казанына май тамды. Мамлекеттик бийлик убагында Батыштын утилитардык-империалисттик кызыкчылыктарын коргоо үчүн жана Рим клубу тарабынан 1960-жылдардын аягында иштелип чыккан СССРде деиндустриализация, децентрализация иштерин жүргүзүү боюнча жоболорго таянган Дүйнөлүк банк, Эл аралык валюталык уюм сыяктуу күчтөрдүн айдактоосу менен менчиктештирүү процессин баштаганда дал ошол псевдоэлиталык элементтердин күнү тууду. Мурдагы элитанын дүйнө түшүнүүсүндө альтруизм басымдуу болуп туруучу. Коом үчүн мамлекет үчүн деген көз караш басымдуу болгон. Элитанын айрым өкүлдөрү үчүн жеке кызыкчылыктан коомдук кызыкчылык дайыма өйдө турган. Ал эми кийинки отуз жылда эгоисттик аракеттер эч бир эрен-төрөнү жок эле ачыкталып, тескерисинче эбин таап байыгандар эл оозунда мактоого алынып калды. Бир парадокстуу жагдай – социализм убагында да коомдук менчиктен өөнөгөн учурлар болгон. Мисалы, лабораториядан бир литр спирт, же чоң курулуштан бир килограмм мык деген сыяктуу. Ал эми жаңы доордогу талап-тономой түшкө кирбегендей масштабда жүрдү. Кечээги эле атка минер кошунаң колдон келеттик менен бүгүн миллионер болуп чыга келди. Эгоизмдин эпидемиясы улам кулачын жайып, либералдашкан коомдо өз билгенин жасап, уят-сыйытты унутуп коомдук байлыкты таламай адатка айланып бара жатканда азыркы официалдуу кыргыз бийлигинин коррупцияга каршы күрөштү күчөтүүсү жалпы эл журттун колдоосуна ээ болуп, алдым жуттумдукту тизгиндөө боюнча алгылыктуу антикоррупциялык аракеттердин ооз жүзүндө эмес, иш жүзүндө жүрүп жаткандыгы талашсыз түрдө мамлекетибиздин туруктуу өнүгүүсүнө өбөлгө болоорунда шек жок.

ISBN: 978-605-73444-6-5

ISBN: 978-605-73444-6-5

Чынында эле XX кылымдын 90-жылдарынан тартып калыптанып баштаган олигархиялык топ азыр гуманизм, мораль, этика, адеп-ахлак деген түшүнүктөрдү мындай коёлу, өз эне тилибиздеги адамгерчилик деген сыяктуу нукура гумандуу сапаттарды да таназарына ала бербеген күчкө айланган. Алардын айрымдары өзүлөрүн "биз кыргыз коомунун каймагыбыз" маанисин түшүнсө-түшүнбөсө да "биз элитабыз" деп чоң-чоң жыйындарда көкүрөк уруп, ооз көптүрө сүйлөгөндөн да кайра тартышпайт. Жогоруда "элиталык эгоизм" деген термин тууралуу айттык. Эгоизм кенен мааниде алганда жеке индивиддин өзүнүн жеке кызыкчылыктарын канааттандырууга болгон аракети, умтулуусу. Ал үчүн башкалардын кызыкчылыгы түккө да турбайт. Кант белгилегендей адамдын эркиндиги менен уяты анын коом алдындагы милдетине дал келбегенде анын эгоисттик кызыкчылыктары алдыга чыгат. Кант аларды моралдык эгоисттер деп атаган. "Моралдык эгоист – бул өзүнүн бүт максатын өз кызыкчылыктарын канааттандыруу менен гана чектеген адам. Ал коом алдындагы милдетке караганда өз пайдасын өйдө коёт" [1, 357-361-бб.] Ошол элиталык эгоизмдин бир одоно көрүнүшү катары, мисалы костюмуна депутаттык значогун тагып алып, оруканага келип кезекте турган жаш-карыга карабай, "дарыгерде пациент бар" деген сөз кулагына кирбей, врачка кезексиз кирген субъектти кантебиз? Же болбосо азыр Кыргызстандын шаарларында көп кабаттуу үйлөрдүн курулушу байма-бай жүрүп жаткан учур. Курулуш иштерин жүргүзүп жаткан компаниялардын арасында депутаттардыкы да бар экендиги белгилүү. Андайлар мыйзамды аткарган киши болуп бизнес субъекттерин туугандарына же жек-жааттарына өткөрүп бергени менен, иш жүзүндө жетекчилик иштерин дагы эле өзүлөрү жүргүзөөрү жакында эле телеканалдардын биринен берилген көрсөтүүдө айтылгандыгына күбө болдук. Дал ошондой иш жүзүндө депутат жетектеген бир компания үй алабыз деген жүздөгөн кардарлардын каражатын чогултуп алып, түзүлгөн келишимге карабай убакыт өтүп кетсе да, бүтө элек үйдүн курулушу тууралуу ошол көрсөтүүдө кенен айтылды. Анысы аз келгенсип, бүтө элек үйдүн али курула элек бир батирин эки кардарга бирдей сатып жиберип, экөөнө тең бир жылга жакын убакыттан бери акчаларын кайтарып бербей эртең-бүрсүгүнү беребиз деп, дал ошол депутат кожоюндун өзү тил эмизип келе жаткандыгы кандай? Элитанын жасай турган жоругу ушулбу? Ал эми кийинки жылдары коррупциянын болуп көрбөгөндөй тамыр жайышы менен талап-тоноонун жаңы түрлөрү мисалы, тигил же бул социалдык-экономикалык долбоорго бөлүнгөн каражаттан өөнөп алуу, айталы айтылуу 10% деген сыяктуу көрүнүштөр айрым бир топтордун кландык эгоизми жаралгандыгын күбөлөйт. Бул жеке индивидуалдык эгоизмге караганда социалдык масштабы боюнча кооптуу кубулуш. Эгоизмдин жеткен жексур көрүнүштөрү ушулар эмеспи. Мунун өзү – социалдык-этикалык текеберчиликтин, дискримнациянын мисалы эмей эмне? Өзүн өзгөлөрдөн өйдө көрүп, өлкөнү эмес, өзүнүн жеке мансап, байлык кызыкчылыгын биринчи орунга коюп, кызматтык абалынан кыянаттык менен пайдаланып, өз көмөчүнө күл тарткандык элиталык эгоизмдин дал өзү. Ушул жерде Канттын "Адам болуу үчүн, адам кандай болуу керек?" (Каким надо быть человеку, чтобы быть человеком?) деген суроосу эске түшөт. Кант адам болуу темасын көтөргөндө, эң алды менен адамды жеке инсан катары аныктап, анын коомдун алдындагы милдеттеринин алкагында караган [2, 206-б.] . Адам болуу темасы кыргыз коомунда да байыртадан байырлап келе жаткандыгы белгилүү. Айталы,"Манас" эпосунда Жакып хан жаш өспүрүм Манасты Ошпурга кой багууга

жөнөткөндө эң алды менен өз баласын "Адам болсун" деген изги тилек менен жиберген. Элдин эртеңки тагдырын ойлогон Жакып, жаш Манас карапайым эл ичинде карандай эмгекти көрүп, эртелеп бышып жетилсин, эл журтка аралашып адамгерчиликтин "академиясынан" өтсүн деген тилекти, максатты көздөгөн. Антпесе, эртең эл башына келгенде Хан Манастын журтка мамилеси кандай болмок? Ошондой мектептен өтпөсө Манас баатыр Айкөл атагына жетээр беле?

Гуманизм идеясы көптөгөн социалдык илимдердин изилдөө объекти болуп келет жана анын түпкү өзөктүү маңызынан тартып түрдүү көрүнүштөрүнө чейин теориялык жактан иликтенүүдө. Ошол көп темалардын бири адамдын демейки (күнүмдүк) жашоосуна гуманизмдин тийгизген таасири. Күнүмдүк жашонун алкагынан алганда гуманизм коомдун туруктуу өнүгүүсүнө негиз боло алабы? Туруктуу өнүгүүнүн башкы максаты эмнеде? Бир сөз менен айтканда туруктуу өнүгүүнүн бирден бир көздөгөнү - жалпы коомдун жана ар бир адамдын социалдык-экономикалык, маданий-руханий жактан бакубат жашоосун камсыздоо. Демейде маселе бул фокустан коюлганда анын экономикалык жагына ашкере көңүл бурулат. Ошол эле учурда социалдык мамилелердин күнүмдүк жүрүшүндөгү гуманисттик баалуулуктар, айрыкча адеп-ахлактык нормалар жана принциптер көңүл сыртында калат. Ал эми адам баласынын күнүмдүк жашоосунун ар бир көз ирмеми адеп-ахлактык нормалар жана принциптер менен жөндөлүп-тескелип турат. Бул жашоонун зарыл мыйзамы жана императиви. Антпесе адамдын аң-сезимсиз, акыл-эссиз бир макулуктан айырмасы болбой калмак. Ушундан улам адам болуу бул - ар бир адамдын өмүрүндө үзгүлтүксүз жүрүп турган социалдык-руханий процесс. Бул процесс токтогон көз ирмемде адам адам болуудан калат. Демек, адам өз жашоосунун ар бир көз ирмеминде аң сезимдүү түрдө адам болууга умтулат. Ал эми бул оңой иш эмес. Ошол себептен Кант жогорку суроону коюп жатат. Бул иштин оңой эмес экендигин акыл элегинен, санаа сезиминен сыдырып өткөргөн улуу гуманист жазуучу Ч. Айтматов бекеринен "адамга күндө адам боло билүү кыйын" деп айтпагандыр.

XV кылымда жашаган гуманист Джованни Мирандола айткандай Кудай адамды жаратканда "О, адам биз сага же өзүбүздүн ордубузду же бир белгилүү түс-келбетти же бир өзгөчө милдеттерди берген жокпуз. Орунду да, жүзүңдү да, милдетиңди да сен өз эркиң менен, өз каалооң менен таап ал" [3, 249-б.]-, деген экен. Бул оор милдетти ар бир адам баласы өз өмүрүндө күн санап өтөп келет. Ким да болсо коомдогу өз ордун табууга жол издейт. Ошол жолду табууда моралдык нормалар менен принциптердин ролу чоң. Бир караганда адам бул маселенин үстүнөн көп деле ойлоно бербегендей көрүнөт. Демейки жашоодо адам баласы "ушул жерде жана азыр" деген принципке таянган утурумдук утилитардык кызыкчылыктар менен алектенип, ошол сымал гана кызыкчылыктарын канааттандырып жашап жүргөндөй көрүнөт [4,51-б.]. Чынында ошондойбу? Албетте, андай эмес. Адам өзүнүн күнүмдүк жашоосунда социумда ээлеген ордуна, өзүнүн социалдык мүмкүнчүлүктөрүнө жараша бир гана өз жыргалчылыгы үчүн эмес, аны курчап тургандардын да бакубат жашоосун камсыздоону көздөйт. Бул адам жашоосунун, маңызынын бирден-бир зарыл белгиси. Өзүнүн бул функциясын өтөөдө адам ар убак эле морадык нормаларды жана принциптерди ойлоно бербейт. Адамдардын утилитардык кызыкчылыктарын канаатандыруу ар түрдүү типтеги социалдык интитуционалдык нормаларда адат, укук-милдет, мораль формасында аң сезимдин ички туюмунда интуитивдик деңгээлде уюп калган. "Уурдаба" деген сыяктуу түбөлүктүү моралдык осуяттардан тартып күнүмдүк жашоодогу

ISBN: 978-605-73444-6-5

ISBN: 978-605-73444-6-5

хрестоматиялык болуп калган бардык моралдык нормалар жана принциптер бир караганда жеке адамдын же адамдардын тобунун же жалпы коомдун утилитардык кызыкчылыктарын камсыздоого багытталган. Ал эми чындыгында кандай?

Мораль коомдук аң сезимдин башка формалары сыяктуу эле эки деңгээлдеги көрүнүшкө, интерпретацияга ээ. Биринчиси, моралдык нормалардын адамдын күнүмдүк жашоо тиричилигинде колдонулушу, башкача айтканда жашоонун күнүмдүк тажрыйбасын жөндөп-тескеп турган эмпирикалык деңгээл. Ю. Хабермас белгилегендей бул "адамдардын күнүмдүк турмуштагы өз ара мамилелерине тиешелүү интуитивдүү моралдык сезим-туюмдар. Ал эми экинчиси – бул этиканын жалпы категориялык түшүнүктөрүнө тиешелүү болгон теориялык деңгээл" [5, 74-75]. Бул эки деңгээл бири-биринен принципиалдуу түрдө айырмаланып турат. Күнүмдүк эмпирикалык практикада жеке адамдын моралдык тандоосу анын жүрүм-турумунун, моралдык позициясынын оң же терс жактары аркылуу даана байкалат. Күнүмдүк жашоо тиричилигинде адамдын баатырдык же коркоктук, берешендик же алдым-жуттумдук сыяктуу моралдык сапаттары айкын көрүнөт. Жалпылап айтканда тигил же бул инсандын моралдык жагынан алганда жасаган иш аракети канчалык даражада гумандуу, адамгерчиликтүү? Маселенин философиялык-этикалык маңызы мына ушунда турат. Ушул жерден социалдык детерминизмге байланыштуу бир жагдайга көңүл буруу абзел. Тигил же бул инсандын моралдык позициясы бул анын жеке гана субъективдүү тандоосу менен чектелбейт. Ал коомдук моралдык талаптарга, жалпы социалдык конкреттүү кырдаалга байланыштуу жана коомдук моралдык нормалар менен жөндөлүп турат [6, 108]. Демек, жогоруда айткандай коомдо жашап туруп, коомдук мамилелерден, ошол коомдогу нарк-насилден сыртка калууга болбойт. Кимдин кандай өмүр сүрүп, ошол өмүрүндө кандай жакшы же жат иштерди жасап жаткандыгы алаканга салгандай көрүнүп турат. Ошондон улам "укпайт деп ушак айтпа, көрбөйт деп уурулук кылба" деген накыл кеп тегин жерден айтылбагандыр. Ага карабастан коомубуз адамгерчиликти туу туткан гуманизмдин табиятына жат көрүнүштөрдөн да куру эмес. Өкүнүчтүүсү ошол көңүл иренжиткен аморалдык жат көрүнүштөрдүн элита деп эсептелген аткаминерлер тарабынан жасалып жаткандыгы. Алар, айрыкча бийлик органдарына эл атынан шайланып келгендер, калкка ак кызмат кылуу тууралуу убадаларын унутуп, өз бийлик мүмкүнчүлүктөрүнөн кыянат пайдаланып, мыйзамды көзгө илбей, уят-сыйыт, ар намыс дегенди көңүлдөн чыгарып билгендерин жасай берсе коомубуздун эртеңки тагдыры кандай болот? Себеби коомдун, мамлекеттин туруктуу өнүгүүсү бир эле экономика менен шартталбайт. Туруктуу өнүгүүнүн бирден-бир зарыл шарты – гуманизмдин принциптерине таянган руханий-моралдык тазалык. Адамзаттын тарыхында "уурдаба" деген улуу ишеним-императив абалтан бар үчүн, ар бир коом өз жашоосунун учугун үзбөй улантып келет. Бул акыйкат чындык кыргыз коомун да кыйгап өтпөйт. Ошондуктан эгемен Кыргызстандын ар бир жараны, анын ичинде "элитамын"дегендер да өзүнүн ички жан дүйнөсүнүн тазалыгын сактаганда гана коомдун туруктуу өнүгүүсү камсыз болоорунда шек жок.

ISBN: 978-605-73444-6-5
ESSA III. Türk Dünyasına Katkı Sunan Şahsiyetler Uluslararası Sempozyumu
9-10 Kasım 2023
ISBN: 978-605-73444-6-5

АДАБИЯТТАР

1. Кант И. Соч. в 6 т. Т.6. –М.: Мысль, 1966. 744 б.
2. Кант И. Соч. в 6 т. Т.2. –М.: Мысль, 1964. 512 б.
3. Эстетика Ренессанса. Антология в 2-х т. Т.1. –М.: Искусство, 1981.495 б.
4. Кнабе Г.С. Диалектика повседневности//Вопросы философии. –М.: 1989, №5. 29-53 б.
5. Хабермас Ю. Моральное сознание и коммуникативное действие . Спб.: Наука, 2001. 381 б.
6. Дробницкий О. Г. Проблемы нравственности. –М.: Наука, 1977. 334 б.

ЧИНГИЗ АЙТМАТОВ АСАРЛАРИДА ИЖТИМОИЙ ТУРМУШ ТАСВИРИГА АЛОҚАДОР ЭТНОГРАФИК ФОЛЬКЛОРИЗМЛАР (МАРОСИМЛАР МИСОЛИДА)

Нигора Алисултонова Абибуллаевна

PhD, в.б.доцент, Ўзбекистон республикаси
Андижон давлат педагогика институти

Аннотация

Қирғиз халқининг жонкуяр адиби Чингиз Айтматов ҳам барча асарларида ўзи туғилиб камол топган Қирғизистон заминининг бетакрор урф-одатлари, маросиму ирим-сиримлари, диний-эътиқодий қарашларини алоҳида ҳурмат ва эътибор билан қаламга олди. Адиб асарларидаги бундай тасвирлар ижтимоий турмуш воқеликларини реал акс эттиришга хизмат қилувчи этнографик фольклоризмлар сифатида қимматлидир.

Чингиз Айтматов асарларида ҳаётнинг турли жабҳаларидаги энг кичик ва дунёвий муаммолар билан бирга диний анъаналар, урф-одатлар юксак пафос билан тасвирланган. Айтматов асарларида бу бадиий-эстетик тажрибанинг шаклланиши ва қанот ёзишига эса “Манас” мактаби таълими ҳамда ўзигача қалам тебратган устоз ижодкорларнинг поэтик тажрибалари асос бўлди. Шулар асосида ўз бадиий маҳоратини ошириб борган адиб асарларида қирғиз элининг, қолаверса, бутун Марказий Осиё аҳолисининг жуда кўп муштарак анъаналари ўз бадиий аксини топганлиги билан эътиборни тортади. Бундай ўлмас анъаналарни ёшлар онгига сингдириб боришда муҳим аҳамият касб этади. Шу нуқтаи назардан адиб асарларидаги этнографик фольклоризмларни алоҳида ўрганиш зарурдир. Улар мазмунан саломлашиш одоби, турмуш қуриш, бунда совчилик, ота-она розилиги, тўй қоидалари, сафарга кетиш ёки келиш, турмушдан ажрашиш, фарзанд кўриш, бола тарбияси, ўлим ҳодисасига алоқадор дафн ва аза маросимлари билан боғлиқ эканлиги кузатилади. Ч.Айтматов ҳикоя, қисса ва романлари реализмнинг ноёб асари сифатида баҳоланишида бу каби этнографик фольклоризмларнинг алоҳида ўрни ва аҳамияти бор. Мақолада буюк ёзувчи Чингиз Айтматовнинг асарларида ижтимоий турмуш тасвирга алоқадор этнографик фольклоризмлар очиб берилади.

Қалит сўзлар:фольклоризмлар, маросимлар, фольклор, жасад, саломлашиш одоби, турмуш қуриш, совчилик, ота-она розилиги, тўй қоидалари, сафарга кетиш ёки келиш, турмушдан ажрашиш, фарзанд кўриш, бола тарбияси, ўлим ҳодисасига алоқадор дафн ва аза маросимлари.

ETHNOGRAPHIC FOLKLORISM RELATED TO THE IMAGERY OF SOCIAL LIFE IN THE WORKS OF CHINGIZ AITMATOV (EXAMPLE OF CEREMONIES)

Abstract

Chingiz Aitmatov, the passionate writer of the Kyrgyz people, wrote with special respect and attention the unique customs, rituals and rituals of the Kyrgyz land where he was born and raised in all his works. Such images in the works of the writer are valuable as ethnographic folklorisms that serve to realistically reflect the realities of social life.

In Chingiz Aitmatov's works, religious traditions and customs are depicted with great pathos, along with the smallest and mundane problems in various aspects of life. In Aitmatov's works, the formation of this artistic-aesthetic experience and the writing of wings were based on the education of the "Manas" school and the poetic experiences of the master artists who used the pen before him. On the basis of these, the literary works of the Kyrgyz people, who have improved their artistic skills, attract attention by the fact that they have found their artistic reflection in many common traditions of the people of the entire Central Asia. It is important to inculcate such immortal traditions in the minds of the youth. From this point of view, it is necessary to study ethnographic folklorisms in the literary works separately. It is observed that they are related to greeting etiquette, marriage, courtship, parental consent, wedding rules, going on a trip or coming,

divorce, having a child, raising a child, funeral and mourning rites related to the event of death. Such ethnographic folklorisms have a special place and importance in evaluating Ch. Aytmatov's stories, short stories and novels as unique works of realism. The article reveals the ethnographic folklorisms related to the image of social life in the works of the great writer Chingiz Aitmatov.

Keywords: folklorisms, rituals, folklore, corpse, etiquette of greeting, marriage, courtship, parental consent, wedding rules, going on a trip or coming, divorce, having a child, raising a child, funeral and mourning rites related to the event of death.

***

Чингиз Айтматов ижоди, аввало, адабиётнинг сув ичган булоғи бўлган фольклордан таъсирланиш, унинг аъаналаридан, фольклоризмлардан ижодий фойдаланиш натижасида юксакликка кўтарилди.

Маълумки, фольклоризмлар ўзбек фольклорида Б.Саримсоқов томонидан ўрганилган бўлиб, олим бу ҳақда: “Фольклоризм атамаси профессионал санъаткор томонидан замонавий санъат ва адабиётга олиб кирилган фольклор материалининг табиатини жуда аниқ ифодалайди. Чунки ёзма адабиёт ёки бошка санъат турлари таркибидаги фольклорга оид барча материал энди ўзининг табиий равишдаги яратилиши, жонли яшаши ва функция бажаришидан иборат бўлмай, балки ўша материалнинг профессионал ижодкор томонидан, биринчи навбатда, давр талаби, қолаверса, унинг ижод манераси ва услуби кабилар билан боғлиқ ҳолда ижодий мақсади асосида изчил йуналтирилган, иккинчи марта жонлантирилган шаклидан иборат” [1]– дейди. Олимнинг фикрларидан аён бўладики, фольклоризм маълум бир ижодкорнинг фольклор материалидан ўзининг ғоявий-эстетик қарашларини беришда ижодий фойдаланишини англатади. Бу тўғрида Л.Шарипова ҳам ўз тадқиқотида: ёзма адабиётнинг фольклордан фойдаланиши, унинг таъсирида асар яратиши фольклоризмдир” [2] – дейди.

Айтиш мумкинки, ҳар бир ёзувчи ўз миллатининг келажак тақдири ҳақида ёзаётганида, албатта, ўша миллатга тегишли бўлган урф-одатлар ва диний қарашларни, ранг-баранг анъаналарни четлаб ўта олмайди. Чунки булар миллатнинг миллат, халқнинг халқ сифатида шаклланганлигини белгиловчи, унинг ўзлигини англашга кўмакловчи, оламда тутган ўрнини кўрсатувчи муҳим омиллардан бири саналади. Жумладан, қирғиз халқининг жонкуяр адиби Чингиз Айтматов ҳам барча асарларида ўзи туғилиб камол топган Қирғизистон заминининг бетакрор урф-одатлари, маросиму ирим-сиримлари, диний-эътиқодий қарашларини алоҳида ҳурмат ва эътибор билан қаламга олди. Адиб асарларидаги бундай тасвирлар ижтимоий турмуш воқеликларини реал акс эттиришга хизмат қилувчи **этнографик фольклоризмлар** сифатида қимматлидир.

Чингиз Айтматов асарларида ҳаётнинг турли жабҳаларидаги энг кичик ва дунёвий муаммолар билан бирга диний анъаналар, урф-одатлар юксак пафос билан тасвирланган. Айтматов асарларида бу бадиий-эстетик тажрибанинг шаклланиши ва қанот ёзишига эса “Манас” мактаби таълими ҳамда ўзигача қалам тебратган устоз ижодкорларнинг поэтик тажрибалари асос бўлди. Шулар асосида ўз бадиий маҳоратини ошириб борган адиб асарларида қирғиз элининг, қолаверса, бутун Марказий Осиё аҳолисининг жуда кўп муштарак анъаналари ўз бадиий аксини топганлиги билан эътиборни тортади. Бундай ўлмас анъаналарни ёшлар онгига сингдириб боришда муҳим аҳамият касб этади. Шу нуқтаи назардан адиб

ISBN: 978-605-73444-6-5

ISBN: 978-605-73444-6-5

асарларидаги этнографик фольклоризмларни алоҳида ўрганиш зарурдир. **Улар мазмунан саломлашиш одоби, турмуш қуриш, бунда совчилик, ота-она розилиги, тўй қоидалари, сафарга кетиш ёки келиш, турмушдан ажрашиш, фарзанд кўриш, бола тарбияси, ўлим ҳодисасига алоқадор дафн ва аза маросимлари билан боғлиқ эканлиги кузатилади.**

Маълумки, Марказий Осиёда яшовчи ўзбек, қозоқ, туркман, тожик, қирғиз, қорақалпоқ халқлари ислом динига амал қилишади. Бу диннинг муқаддас манбаларидан бири бўлган “Ҳадис”ларда “Одобнинг боши салом” деган юксак ўгит мавжуд. Ч.Айтматов ўзининг қатор асарларига шу муқаддас диннинг кўпгина ахлоқий ўгитларини катта эътибор билан сингдириб борганига гувоҳ бўлиш мумкин. Масалан: “...Иброҳим эгардан тушиб очиқ юз билан қулочини ёзди.

– Ассалому алайкум, хўжайин! – У ҳамма йилқибоқарларни хўжайин деб атарди.

– Ваалайкум ассалом! – вазмин жавоб берди Танабой келганларнинг қўлини сиқиб [3].

Ислом дини вакилларигина “Ассалому алайкум” деб сўрашади. Шу маънода адиб қисса қаҳрамонларида ҳам ота-боболарининг минг йиллик қадрияти сақланиб қолганлигини, ислом дини уларнинг қон-қонига сингиб кетганлигини таъкидламоқчи бўлади.

Маълумки, кейинги вақтларда айримлар таомилдаги каби “ассалому алайкум” деб сўрашмасдан, бир-бирларига “салом” деб қўя қолишади. Ҳатто танимас кишиларига шуни ҳам раво кўришмайди. Ҳолбуки, улуғ пайғамбаримиз Муҳаммад саллоллоҳи алайҳи ва саллам “исломдаги энг яхши хислат таниган ва танимаганга салом бермоқлик” эканини таъкидлаганлар. Демак, арабчада “Сизга тинчлик тилайман” деган “ассалому алайкум” сўзини мусулмонлар бир-бирига айтиши вожибдир. Шуни инобатга олиб, Ч.Айтматов ҳар бир асарида қаҳрамонларнинг саломлашиш жараёнини, уларнинг салом бериш ва алик олиш одобини алоҳида эътибор билан гавдалантиради. Унинг бари қаҳрамонлари “ассалому алайкум” деб сўрашади. Масалан, бу жараён “Оқ кема” қиссасида шундай тасвирланган: “...Улар сал-пал жойлашиб олишгач, биз бобом билан сўрашгани борамиз. Ҳаммалари билан қўл бериб кўришамиз, мен ҳам. Бобом, кичиклар ўзларидан катталарга доим биринчи бўлиб қўл узатишлари керак, дейди”.

Парчадан кўриниб турибдики, Мўмин чол ва бола чўпонлар билан кўришгани бориб, уларни танишмаса ҳам ҳол-аҳвол сўрашади.

Ч.Айтматовнинг жуда кўп асарларида мотам маросими билан боғлиқ этнографизмлар ўрин олган. Масалан, адиб Чоронинг дафн маросимини жуда таъсирли ифодалаган. Танабой Чоро ҳовлиси рўпарасида бир гуруҳ отлиқларни кўриб қолади. Улар овоз чиқармасдан тўпланиб келишарди. Кутилмаганда улар эгарда тўқнашиб, бараварига дод-фарёд чека бошладилар. “Ойбай, бавримай! Ойбай, бавгрим!” деган йиғи овозларига қараб, Танабой булар қозоқ дўстлари эканини, улар Чоронинг дафн маросимига етиб келишганини билади. “Раҳмат сизларга, дўстлар, – кўнглидан ўтказади Танабой. – Ота-боболаримиз давридан бери сизлар шодлигимизга ҳам, ғам-андуҳимизга ҳам шерик эдингиз, тўю-улоқларни бирга ўтказар эдик. Ҳа, дўстлар йиғланг, биз билан йиғланг!”

У йиғи садоларидан кўнгли бузилиб, дўстидан жудо бўлганини тўлиқ ҳис қилади. Қозоқ биродарларига қўшилиб Танабойнинг ўзи ҳам бор овози билан фарёд чекиб, бутун тонгги овулни ларзага келтиради.

ISBN: 978-605-73444-6-5

ISBN: 978-605-73444-6-5

Бунда йиғичилар марҳумнинг номини бақириб-бақириб тилга оладилар: “Чоро-о-оо! Чоро-о-оо! Чоро-о-о!”

Ўлим ҳар бир тирик жоннинг бошида бор. Шунинг учун тириклар орасида ўлган инсонни ҳурмат-иззат билан кўмиш анъанаси шаклланган ва у бутун башариятнинг азалий қадриятларидан бирига айланган.

Асардан ўрин олган қуйидаги парчада марҳум Чорони сўнгги манзил – қабристонга олиб бориш ҳолати тасвирланган: “... Пешиндан сўнг Чорони дафн этадилар. Олдинда бортлари очиқ машинада дафн этиладиган оппоқ наматга маҳкам ўраб қўйилган Чоронинг жасадини олиб кетаётган эдилар. Унинг ёнида хотини, бола-чақалари, қариндош-уруғлари ўтиришарди. Қолган бошқа отлиқлар эса машинага эргашиб борарди. Овулдан чиқаверишда йўл юмшоқ қор билан қопланган эди. У от туёқлари остида топталиб, одамлар кетидан қора бир тасма сингари чўзилиб борарди. Бу йўл гўё Чоронинг сўнгги йўлини белгилаб бераётгандай, тепалик орқали қабристонга бурилди. Энди бу ерда Чоронинг йўли тугар эди…”.

Агар буни ўзбек мотам маросимлари билан қиёслайдиган бўлсак, бир неча ўхшашликлар борлиги кузатилади. Ўхшашликлар:

а) эрталаб вафот этган марҳумни, одатда, пешиндан сўнг дафн этиш, бунгача эса қабр тайёрлаш;

б) агар марҳум яшаш манзилидан анча олисроққа дафн қилинадиган бўлса, унинг жасадини қабристонгача машинада олиб бориш;

в) марҳум жасадини ўрашда унинг ёшини инобатга олиш. Агар у ёши улуғроқ киши бўлса, жасадини оққа ўраш;

г) жасадни кўмиш учун олиб кетилаётганда ёнида қариндош-уруғлари, ўғил фарзандлари ўтириши;

д) жасад ортилган машина орқасидан (ёки тобут кетидан) бошқаларнинг эргашиб, қора бир тасма сингари чўзилиб бориши.

Танабой йўл бўйи то қабристонга бора-боргунча Чородан кечирим сўраб борди. Қабристонда, Шомансур билан биргаликда лаҳадга тушиб Чоронинг жасадини мангу ётоғига қўяётганда ҳам: “Алвидо,Чоро! Мени кечир, эшитяпсанми, Чоро, мени кечир!” – дер эди.

Аввал одамлар кафтларида сиқимлаб тупроқ ташлашди. Сўнг чор атрофдан белкураклар билан тупроқни суриб тушира бошлашди. Бир пастда гўр тўлиб, устида янги бир қабр ҳосил бўлди.

Ислом дини билан боғлиқ афсоналарда инсоннинг Оллоҳ томонидан тупроқ, сув, олов, ҳаво сингари тўрт унсурдан яратилгани, шунинг учун у ўлгач, яна аслига қайтиши инобатга олиниб, тупроққа қўйилиши лозимлиги айтилган. Мана шу тушунчалар асосида жасад кафанга ўралиб, қабр ичидаги лаҳадга қўйилади. Дафн маросими иштирокчилари кафтларида сиқимлаб тупроқ олиб, унга сочишади. Шундан сўнг тўрт томондан тўрт эркак белкурак-кетмонлар билан тупроқни суриб, гўр (қабр)ни тупроқ билан тўлдирадилар.

Бу каби реал тасвирлар орқали адиб инсонларга ҳаётнинг, умрнинг ўткинчи эканлигини уқтиришни кўзда тутган. Зеро, у инсонми, ҳайвонми, умуман, Оллоҳ иродаси билан яратилган ҳар қандай нарса охир-оқибат Унинг истаги билан яна Яратганнинг даргоҳига йўл олади. Буни адиб шу асарида Танабойнинг суюкли оти

ISBN: 978-605-73444-6-5
ESSA III. Türk Dünyasına Katkı Sunan Şahsiyetler Uluslararası Sempozyumu
9-10 Kasım 2023
ISBN: 978-605-73444-6-5

Гулсарининг ўлими орқали ҳам исботлаб беради. Танабой жон бераётган йўрғаси билан видолашар экан, унга сўнгги сўзларини, ўзининг у дунё ҳақидаги фикрларини баён этади: "... Сен буюк от эдинг, Гулсари. Сен менинг дўстим эдинг, Гулсари. Сен ўзинг билан бирга менинг энг яхши йилларимни олиб кетяпсан, Гулсари. Мен умрбод сени эслайман, Гулсари. Ҳозир ҳам сени тилга олаётганимнинг сабаби шуки, сен жон бераётипсан, донгдор отим Гулсари, қачондир сен билан у дунёда учрашамиз. Лекин мен у ёқда сенинг туёқларингнинг тапир-тупурини эшита олмайман. Ахир у ёқда йўллар йўқ, ўт-ўлан йўқ, у ёқда ҳаёт йўқ. Аммо мен тирик эканманки, сен ўлмайсан. Чунки мен сени эслаб юраман, Гулсари. Туёқларингнинг тапир-тупури мен учун севимли қўшиқ сингари жаранглайди.

Ч.Айтматов асарларида тасвирланган урф-одатларни амал қилиш даврига қараб учга бўлиш мумкин:

1. Ҳозиргача ижтимоий-маданий турмушда давом эттирилаётган урф-одатлар.

2. Ҳозирги турмуш учун эскирган урф-одатлар.

3. Қирғизлар ҳаётига руслар таъсирида кириб келган янгича урф-одатлар.

Ч.Айтматов асарларида тасвирланган ҳозирги турмуш учун эскирган урф-одатлардан бири бева қолган аёлни эрининг қайсидир қариндошига, акасигами, укасигами никоҳлаб беришдир. Кекса авлод, биринчидан, ахлоқсизликларнинг олдини олиш, иккинчидан, марҳум оиласи, бола-чақалари боқувчисиз қолмаслиги учун шундай қилишган.

...Кейинчалик бериги уйнинг эгаси дунёдан ўтиб, хотини икки гўдак боласи билан қолди. Эски одат бўйича қариндош-уруғлар есирнинг бошини боғлаб қўяйлик деб, арвоҳ ва худони пеш қилиб, уни отамга никоҳлаб қўйганлар[4].

Айтганимиздай, Ч.Айтматов асарларида айрим янгича одатлар тасвири ҳам келтирилган. Улардан бири инсон қўлга киритган қайсидир бир ютуғини қадаҳ кўтариб, тост айтиш орқали нишонлаш, рағбатлантиришдир: "Қадаҳлар кўтарилиб, тостлар айтилаётган эди, бир вақт қўлига бир даста газета-журнал ушлаган бир йигитча эшикдан кириб келди-да, мезбонга ўнтача телеграмма чўзиб: "Оғай, қўл қўйиб берингиз", – деб илтимос қилди.[5]

Ёки адиб асарида ўтган асрнинг етмишинчи йилларидан бошлаб авж олган янгича одат – келин-куёвнинг машинасини безаш тасвири келтирилган: "Улар қишлокда тўй бўлиб қолса, машинани боплаб безатадилар. Ҳозир ҳам улар машинамизга қизил, кўк, яшил ленталар тақиб, шойи дурралар, гулдасталар ила бошладилар. Машинамиз турли-туман рангларга ғарқ бўлиб, чўғдек товланардики, эҳтимол, у ўнлаб километр наридан кўзга ташланиб турган бўлса керак".

Шуниси эътиборлики, адиб ўз асарига қадрли урф-одатларни бекорга сингдирмайди. Бу ҳақда у қаҳрамонларидан Бойтемир тилидан шундай дейди: "Шаҳарлик қирғизлар урф-одатларимизни унутиб қўйяптилар-да. Менинг уйим, оилам, дастурхоним ва тунайдиган жойим бор. Мени деб келган экансиз, йўлдан қайтмасдан, бугун уйимга тушиб, эртага кетарсиз. Юринг, мен сизни хотиним ва ўғлимнинг олдига қолдириб қайтай: кўнглингизга олмайсиз, албатта. Қоронғи тушмасдан йўлни бир айланиб чиқишим керак. Тезда қайтаман. Ишимиз шунақа.." [6.]

ISBN: 978-605-73444-6-5
ESSA III. Türk Dünyasına Katkı Sunan Şahsiyetler Uluslararası Sempozyumu
9-10 Kasım 2023
ISBN: 978-605-73444-6-5

Қаҳрамон нутқи мазмунидан Марказий Осиёда яшовчи барча халқлар сингари қирғизларнинг ҳам қадимдан меҳмондўст эл эканлиги билдирилмоқда. Бу борада уларнинг ўзига хос этик қоидалари шакллангани таъкидланмоқда.

Хулоса қилиб айтганда, маҳоратли адиб Ч.Айтматов ҳикоя, қисса ва романлари реализмнинг ноёб асари сифатида баҳоланишида бу каби этнографик фольклоризмларнинг алоҳида ўрни ва аҳамияти бор.

Адабиётлар

1. Саримсоқов Б. Фольклоризмлар типологиясига доир // XX аср ўзбек фольклоршунослиги. Антология. [Матн] / Тузувчилар: О. Тўлабоев ва бошқ. – Тошкент: “Ўзбекистон миллий энсиклопедияси” Давлат илмий нашриёти, 2017. – Б.350-351.
2. Шарипова Л.Ф. XX асрнинг иккинчи ярми ўзбек шеърияти бадиий тараққиётида фольклор: Филол. фанлари доктори (DSc) ... дисс. автореф. – Тошкент, 2019. – Б.15.
3. Айтматов Ч.Алвидо, Гулсари. Қисса.-Тошкент: Ғ.Ғулом номидаги Бадиий адабиёт нашриёти, 1969, 74,185, 187,198 бетда
4. Айтматов Ч. Танланган асарлар. Икки томлик. – Тошкент: “Адабиёт ва санъат” нашриёти, 1978. – 408 б. 201-б
5. Чингиз Айтматов. Биринчи муаллим (қисса). www.ziyouz.com кутубхона. – Б.4.
6. Чингиз Айтматов. Сарвқомат дилбарим (қисса). Танланган асарлар. 1-жилд. – Тошкент: Шарқ» нашриёт-матбаа акциядорлик компанияси Бош таҳририяти, 2009. – Б.19.

ISBN: 978-605-73444-6-5
ESSA III. Türk Dünyasına Katkı Sunan Şahsiyetler Uluslararası Sempozyumu
9-10 Kasım 2023
ISBN: 978-605-73444-6-5

“ЁР-ЁР” ҚЎШИҚЛАРИДА КИНОЯ, КЕСАТИҚ, ЮМОР АНЪАНАЛАРИ, РАМЗЛАР ВА ЎХШАТИШЛАРДАН ФОЙДАЛАНИШ

Гулжахон Амоновна МАРДОНОВА

Мустақил изланувчи (DSc)
Педагогика фанлари бўйича (PhD) фалсафа доктори
Қарши давлат университети
Қарши, Ўзбекистон
GulgahonOmonovna@gmail.com

Аннотация

Ушбу мақолада ўзбек никоҳ тўйи маросим фольклорининг гўзал жанрларидан бўлган “ёр-ёр”ларда киноя, кесатиқ, юмор анъаналари, рамзлар ва ўхшатишларнинг қўлланилиши таҳлил этилган.

Таянч сўзлар: никоҳ тўйи, ўзбек, “ёр-ёр”, маросим, фольклор.

***

Ўзбек никоҳ тўйи маросим фольклорининг энг гўзал жанрларидан бири “ёр-ёр”лардир. “Ёр-ёр” қўшиқларини тўплаб, нашр этиш, унинг бадиияти, жанрга хос хусусиятлари, ижро ўрни, ижрочилар таркиби хусусида фольклоршунос олимларимиз М.Алавия, Б.Саримсоқов, А.Мусақулов, М.Жўраев, М.Ёқуббекова, М.Муродова, Н.Қуранбоева, Л.Худойқулова, Ф.Абдурахмоновалар қатор илмий-назарий фикрларни илгари сурганлар. “Ёр-ёр” қўшиқларини жойидан ёзиб олиш, тўплаб нашр этишда М.Алавия, М.Мирзаева, А.Мусақулов, О.Собиров, М.Жўраев, М.Обидова, С.Мирзаева, Г.Мардоновалар томонидан самарали ишлар амалга оширилган.

“Ёр-ёр” қўшиқлари жозибадорлиги, оҳангдорлиги, тарқалиш жиҳати ва қамрови жиҳатидан ўзбек никоҳ тўйи маросим фольклорининг гавҳари ҳисобланади. Одатда “ёр-ёр”лар қизни келин қилиб олиб кетаётган аёллар томонидан куйланади.

Аввал бошлаб айтайлик,

Ҳамду сано, ёр-ёр.

Қудратингдан яралди,

Ҳар анбиё, ёр-ёр.

Пайдо қилди тупроқдан,

Одам Ато, ёр-ёр.

Жуфт айладилар унга,

Момо Ҳаво, ёр-ёр.

“Ёр-ёр” қўшиқлари айтарли қизни узатиб келаётган аёллар томонидан айтилса-да диссертант томонидан “ёр-ёр”ларни тўплаш жараёнида Самарқанд вилоятининг Булунғур туманида куёв жўраларининг “ёр-ёр” айтиб келишлари кузатилган.

Келин келди оқтошдан ёр-ёр, ёронай,

Желаги тушди бошдан ёр-ёр, ёронай.

Желаги тушса бошдан ёр-ёр, ёронай,

Айрилма қалам қошдан ёр-ёр, ёронай.

Мазкур мисрадаги келиннинг оқтошдан келганлигини таъкидлаш билан у яшаётган кентда тошлар тоза, оппоқ экан деб тушуниш юзаки фикр ҳисобланади. Бу ўринда оқ нарса-предметнинг тусини англатаётгани йўқ. Бу ташбеҳ келиннинг тарбияси, ахлоқи гўзаллиги, ота-онасининг баобрў инсонлар эканлигини англатмоқда. “Желаги” (Қашқадарё, Сурхондарё, Самарқанд, Жиззах вилоятларининг дашт ҳудудларида илгари аёллар ўттиздан ошганда бошларига желак – ёпинчиқ ташлаб юрганлар) нинг бошдан тушиши унинг янги оламга, хотинлик дунёсига кираётганлигидан далолат бериб қадриятларнинг яшовчанлиги, умрбоқийлигига ишора қилинмоқда.

Фольклоршунос олима М.Муродова ёр-ёр қўшиқлари ҳақида “...ўзига хос ижро ўрни, бадиий матнининг композицион қурилиши, ижро этилиш усули, ҳаётий-маиший функцияси ва поэтик хусусиятлари билан алоҳида ажралиб туради” [Муродова М. 8;149], деб таъкидлаганда ҳақдир.

“Ёр-ёр” қўшиқларида сирға деталига кўп урғу берилади. Мазкур мисрада сирға – қиз, келинни ифодаламоқда. Учинчи ва тўртинчи банд орқали куёв йигитнинг ваъдалари ростмикин, қизимизни бахтли қила олармикин, деган хавотир бор.

Заргарга сирға бериб,

Тузатайлик, ёр-ёр.

Қилтиллатиб қилмасин,

Кузатайлик, ёр-ёр.

“Ёр-ёр” қўшиқларида киноя, кесатиқлардан ҳам кенг фойдаланилади. Айниқса, қадимда қизлар турмушга чиққунга қадар куёв кимлигини билмаганлар. Ёш қизларнинг кўнгил хоҳишисиз ёши катта кишиларга узатиб юборилиш ҳоллари учраб турган. Кўп ҳолларда куёвни гўшангада кўрганлар. Ана шундай ҳолатларда воқеабандликка асосланиш ҳолати ҳам кузатилади.

Бизга берган кўйингиз,

Арриқ (озғин) экан, ёр-ёр.

Куёв дегани тушгур,

Қарри экан, ёр-ёр.

“Ёр-ёр” қўшиқларида келинчакнинг опаси тилидан айтилган мисралар ҳам учрайди. Бу сатрларда синглисининг кейинги ҳаётидан хавотирланиш, унинг янги хонадонда иззат-ҳурмат топишидан ташвишга тушиш ҳолати акс этади.

Шалдур шулдур қамишга,

Сирғам тушди, ёр-ёр.

Синалмаган йигитга,

ISBN: 978-605-73444-6-5

ISBN: 978-605-73444-6-5

Синглим тушди, ёр-ёр.

Синглим учун қовурғам,

Қайишади, ёр-ёр.

Қўлимдаги қўш узугим,

Майишади, ёр-ёр.

Шалдур шулдур қамиш деганда ички сирлари пинҳон оила назарда тутилган бўлса, *сирғам тушди ёр-ёр* ибораси орқали синглисининг келгуси ҳаётидан хавотирланиш, унинг ўзга оилада бахтини топиб кетишидан кўнгли ташвиш чекаётганини англатмоқда. Синглиси учун қовурғаси қайишаётган, қўлидаги қўш узуги майишаётган опа бу сатрлари орқали ички олами, ҳаёт тарзи, у ердаги одамларнинг феъл-атвори номаълум бўлган хонадонга синглисининг ўрнашиб кетишидан хавотирини билдирмоқда.

Андижон вилояти Балиқчи туманидан диссертант томонидан ёзиб олинган "ёр-ёр" матнларида ота-она уйидан бегона хонадонга узатилаётган қизнинг мунгли кайфияти, эртанги кунидан чекаётган ташвиши, хавотирлари акс этган. Чунки уни олдинда бутунлай ўзга олам кутмоқда. Бу олам вакилларининг ички дунёсидан хабардор эмас. Ана шу хавотир "ёр-ёр" куйловчиларининг мавзусига айланган.

Дока кўйлак енгини,

Сутдим эна, ёр-ёр.

Оқ сутингга рози бўл,

Кетдим эна, ёр-ёр.

Оқ сут берган энамиз,

Рози бўлсин, ёр-ёр.

Қиёматли отамиз,

Қози бўлсин, ёр-ёр.

"Ёр-ёр" қўшиқларида келиннинг гўзаллиги таърифи берилади. Диссертант томонидан Қашқадарё вилоятидан ёзиб олинган "ёр-ёр" матнларида ана шундай сатрларнинг борлиги маълум бўлди. Бундай "ёр-ёр"лар орқали келиннинг хавотирлари ўринсиз эканлиги, у ақлли, ҳушли, борган хонадон катта-кичикларини бирдай ҳурмат қила оладиган даражада яхши тарбия кўрганлиги гўзаллигини таърифлаш орқали баён этилмоқда.

Қиз таърифин мен айтай,

Қулоқ солинг, ёр-ёр.

Сочи сунбул, юзлари,

Гулбехшидур, ёр-ёр.

Қоши камон, кўзлари,

Оҳу эрур ёр-ёр.

Тишларидур марварид,

ISBN: 978-605-73444-6-5

ISBN: 978-605-73444-6-5

Ажаб қиздур, ёр-ёр.

Онаси ёшлигида вафот этган, ўгай она қўлида вояга етган қиз узатилаётганда айтиладиган “ёр-ёр”лар бошқа ҳолатдаги “ёр-ёр”лардан мазмунан фарқланади.

Ола қопга суянгано,

Онангмиди, ёр-ёр.

Йиғламасдан куладиё,

Ўгаймиди, ёр-ёр.

Ўгай бўлса майлигаё,

Жон кутади, ёр-ёр.

Орқангдан истаб бориб,

Ҳузур қилади, ёр-ёр.

Матндаги *ола қоп* – ўгай онанинг ички кайфияти. У бир тарафдан ўгай қиздан қутилганига хурсанд бўлса, иккинчи тарафдан қизнинг яхши хонадонга тушаётганига ҳасади ҳам келади. Бу *ола қоп* детали орқали англашилади. Лекин сен бу нарсаларга эътибор қилмагин, борган жойингда тиниб-тинчиб, бахтли бўлиб яшагинки орқангдан излаб борганда ҳузур қилсин, деган мазмун ифода этилмоқда.

Устоз Музайяна Алавия “Қўшиқларда тасвирланган образлар, бизга ҳар томонлама – ўй-андишаси, феъл-атвори ва ҳис-туйғулари билан жуда яқиндирлар. Шунинг билан бирга, ғам-мусибатлари, шоду хуррамликлари бизга тушунарли. Ҳақиқат билан нафас олиб қўшиқ даражасига етган шеър ҳаётни, одамларни яхши тушунган кишига қаттиқ таъсир қилади” [1; 286], деб ёзган эдилар. Таъбир жоиз бўлса бу фикр айнан “ёр-ёр”ларни ҳам назарда тутиб айтилган.

Хулоса шуки, ўзбек никоҳ тўйи маросим фольклорининг энг гўзал жанрларидан бўлган “ёр-ёр”лар матни, ижро ўрни, ижрочилар таркиби, поэтик образлар, ўз ўрнида юмор анъаналарига эгалиги билан ўзига хослик касб этади.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР

1. Алавия М. Танланган асарлар. 2 жилдлик. 1 жилд. Ўзбек халқ маросим қўшиқлари. – Тошкент: ENCYCLOPEDIA WORLD, 2023. – 249-446 б.
2. Абдирахманова Ф.Э. Ёр-ёр маросим қўшиқларининг жанрий хусусиятлари ва бадиияти: филол фанлари бўйича фалсафа докт дисс. – Тошкент: ЎзФА Ўзбек тили, адабиёти ва фольклори институти, 2022. – 158 б.
3. Ёқуббекова М. Ўзбек халқ қўшиқларида ўхшатиш. – Тошкент: Фан, 2003. – 93 б.
4. Келиной қўшиқлари. Халқ қўшиқлари ва термалари. – /Ёзиб олувчи ва нашрга тайёрловчи О.Собиров. – Тошкент: Ғафур Ғулом, 1981. – 139 б.
5. Мардонова Г. А. Ўзбек халқ қўшиқлари: адабий-бадиий нашр. – Тошкент: Ўзбекистон, 2015. – 134 б.
6. Мусақулов А. Ўзбек халқ лирикаси. – Тошкент: Фан, 2010. – 305 б.
7. Муродова М.Ш. Ўзбек никоҳ тўйи фольклорининг жанрлар таркиби ва бадиияти (Ўрта Зарафшон воҳаси материаллари асосида): фил.ф.бўйича фалсафа доктори дисс. – Тошкент: ЎзФА Ўзбек тили, адабиёти ва фольклори институти, 2018. – 149 б.
8. Остонаси тиллодан: тўй қўшиқлари. //Нашрга тайёрловчилар А.Мусақулов, М.Мирзаева. – Тошкент: Фан, 1992. – 112 б.
9. Саримсоқов Б. Ўзбек маросим фольклори. – Тошкент: Фан. –1986. – 193 б.
10. Тафаккур чечаклари (ўзбек халқ қўшиқлари) Тўпловчи ва нашрга тайёрловчи М.Обидова. – Тошкент: Фан, 1992. – Б.29-40.
11. Худойкулова Л.А. Сурхондарё тўй маросим қўшиқлари: фил.ф.ном.дисс. – Тошкент: ЎзФА Алишер Навоий номидаги тил ва адабиёт институти, 2011. – 157 б.
12. Ўзбегим ёр-ёрлари. /Тўпловчи С.Мирзаева. – Андижон, 2009. – 110 б.
13. Қуранбоева Н.Р. Хоразм тўй қўшиқлари: филол.фан.номзодлиги диссертацияси. – Тошкент: ЎзР ФА Алишер Навоий номидаги Адабиёт инс-ти., 1998. – 137 б.

ТАҚИНЧОҚЛАР ОБРАЗИ ШАКЛЛАНИШИГА МАГИК-ФЕТИШИСТИК ҚАРАШЛАР ҲАМДА МАРОСИМЛАР ТАЪСИРИ (ЎЗБЕК ВА ҚИРҒИЗ ФОЛЬКЛОРИ МИСОЛИДА)

Сулайманова Мехринса Ибрахимовна

Доцент, доктор (PhD)., Андижон давлат педагогика институти
филология фанлари бўйича фалсафа

Аннотация

Мақолада тақинчоқларнинг пайдо бўлиши, тайёрланиши, шакли ва вазифасига ўз даври кишиларининг турмуш шароити, диний-эътиқодий тушунчалари, миллий хусусиятлари, иқтисодий аҳволи, ижтимоий мавқеининг таъсири, ҳар бир даврнинг ўзига хос безак усуллари ҳақида сўз борган. Шунингдек Маҳмуд Кошғарийнинг “Девону луғотит турк” (“Туркий сўзлар девони”) китобидаги айрим тақинчоқ ва зийнат буюмларининг номининг берилиши ва уларнинг маънолари ҳам алоҳида таҳлилга олинган. Эътиқодларнинг турли даврларда бир- биридан мазмунан фарқ қилиши, Француз олими Шарль де Бросснинг XVIII асрнинг иккинчи ярмида “фетиш” атамасини кенг қўллаганлиги ва унинг бошқа тиллардаги маъноси, қирғиз тилида чоп этилган илмий адабиётлардаги “фетиш”, “фетишизм” атамасига берилган таърифлар, Фольклоршунос Ш.Шомусаровнинг араб ва ўзбек халқ эртакларидаги сеҳрли узук “хизматкор” бўлиши мотивининг фетишистик тасаввурлар асосида келиб чиққанлиги хусусида баён қилинган. Қирғиз халқининг “Алтын шакек”, яъни “Тилла узук” эртагида ҳам узукнинг “хизматкор” бўлиш мотиви, қадимда ит, бўри ва улар билан боғлиқ халқ ишончлари, тақинчоқларнинг оилавий-маиший маросимлардаги, айниқса, ўзбек ва қирғизларнинг чақалоқ ҳаётига дахлдор расм-русмларда тақинчоқларнинг ўрни, халқ қўшиқларида тақинчоқларнинг магик ҳимоя воситаси сифатида талқин қилиниши, тақинчоқлар образининг тарихий илдизлари бевосита қадимги диний- маиший ва магик характердаги маросимларга, афсунгарлик, фетишистик, анимистик ва табу билан алоқадор халқ қарашларига бориб тақалиши хусусида баён этилган.

Калит сўзлар: тақинчоқ, маросим, образ, фетиш, анимизм, тотемизм, табу, магия, эътиқод, афсунгарлик.

THE FORMATION OF THE IMAGE OF JEWELRY MAGIK-FETISHISTIC VIEWS AS WELL AS RITUAL INFLUENCES (ON THE EXAMPLE OF UZBEK AND KYRGYZ FOLKLORE)

Abstract

The article talks about the influence of the living conditions, religious concepts, national characteristics, economic situation, social status of the people of their time on the appearance, preparation, form and function of jewelry, as well as the unique decoration methods of each period. Also, the naming of some jewels and ornaments and their meanings in Mahmud Koshgari's book "Devonu lug'otit turk" were analyzed separately. The differences in the content of beliefs in different periods, the wide use of the term "fetish" by the French scientist Charles de Brosse in the second half of the 18th century and its meaning in other languages, definitions given to the term "fetish", "fetishism" in scientific literature published in the Kyrgyz language, the folklorist Sh.Shomusarov stated that the motif of the magic ring being a "servant" in Arab and Uzbek folk tales is based on fetishistic imaginations. In the fairy tale of the Kyrgyz people "Altyn shakek", i.e. "Golden Ring", the motif of the ring being a "servant", in ancient times, the dog, the wolf and the folk beliefs related to them, the role of jewelry in family and household rituals, especially in Uzbek and Kyrgyz images related to the life of babies, the interpretation of jewelry as a means of magical protection in folk songs, The historical roots of the image of jewelry are directly related to ancient religious-domestic and magical rituals, folk beliefs related to witchcraft, fetishism, animism, and taboo.

Keywords: jewelry, ritual, image, fetish, animism, totemism, taboo, magic, belief, witchcraft.

ISBN: 978-605-73444-6-5

ISBN: 978-605-73444-6-5

***

Тақинчоқларнинг пайдо бўлиши, тайёрланиши, шакли, вазифасига ўз даври кишиларининг турмуш шароити, диний-эътиқодий тушунчалари, миллий хусусиятлари, иқтисодий аҳволи, ижтимоий мавқеи, бошқа халқлар билан маданий алоқалари катта таъсир кўрсатган.

Ҳар бир даврнинг ўзига хос безак усуллари мавжуд. Масалан, тотемистик, фетишистик қарашлар ҳукмронлик қилган қадимги даврларда тақинчоқларнинг безак услублари ҳам шунга мос равишда турли ҳайвон ва қушлар кўринишида ишланган. Жумладан, қирғизлар шунқор, бургут, ит ва бўрини ҳар хил бало-қазолардан сақлайдиган хосиятли жониворлар деб қарашгани учун аёллар тақинчоқларини уларнинг кўринишида ясаганлар. Шунингдек, хотин-қизлар ўз тиккан “шырдак” (нақш) ва “саймалар” (кашталар)ини бу жонзотларнинг расми билан безаганлар. Аслида қушлар ва маълум бир ҳайвонлар культига ишонч билан боғлиқ қадимги тотемистик эътиқодий қарашлар заминида келиб чиққан бундай анъаналар ҳозиргача давом этиб келмоқда.

Вақтлар ўтиб, тақинчоқлар инсонга чексиз эстетик завқ берувчи турли хил нақшлар, гуллар расми билан ҳам безатила бошланган. Тақинчоқларга қандай шакл ва безак берилмасин, улар инсонларга, айниқса, аёлларга ҳусн, улуғворлик бахш этади. Шуни инобатга олиб, хотин-қизлар ҳусн-малоҳати мадҳ қилинган халқ қўшиқларида тақинчоқларнинг гўзаллик рамзида поэтик тасвирлангани алоҳида эътиборни тортади.

Маҳмуд Кошғарийнинг “Девону луғотит турк” (“Туркий сўзлар девони”) китобида [5: 499.] ҳам айрим тақинчоқ ва зийнат буюмларининг номи берилган. Масалан, кöмÿlдўрўк (отнинг кўкрагига тақиладиган зийнат безаги), öкмäк – хотинларнинг кўйлагига тақиладиган олтин ёки кумушдан қилинган ҳалқа, зирак, ўстäм – камар, тўқа ва эгарнинг бошига ўрнатиш учун олтин-кумушдан ишланган зийнат, ӭнäк – хотинлар бош ёпинчиқларига боғлайдиган ип, боғич, öнiк – эчки юнгидан қилинадиган ясама соч ёки jöргäjäк – уламасоч, ӭрдiнi – тоза марварид, уңiкландi – хотин чаккасига эчки қилидан улама соч тақди, öмäкIäндi – урағут öмäкIäндi – хотин зиракли бўлди, зирак тақди, қур – белбоғ, камар, ïчқур – хотинларнинг қўлтиқ остига тақадиган зийнат асбоби ва бошқалар шулар жумласидандир.

Ҳар бир халқнинг ҳаётида эътиқодий қарашлар устуворлик қилади. Албатта, эътиқодлар турли даврларда бир-биридан мазмунан фарқ қилиб келган. Ана шундай эътиқодлардан бири – “фетишизм”дир.

Француз олими Шарль де Бросс XVIII асрнинг иккинчи ярмида “фетиш” атамасини кенг қўллаган. У африкалик қабилаларнинг жонсиз нарсаларга ҳайратини “фетишизм” деб номлаган. Фетишизм жонсиз нарсаларга сиғиниш бўлиб, унинг бошқа тиллардаги маъноси: тумор, сажда қилинадиган нарса, сеҳрли нарса, бут каби маъноларни билдиради.

Қирғиз тилида чоп этилган илмий адабиётларда “фетиш”, “фетишизм” атамасига қуйидагича таъриф берилган: “*1. Тумар, ырым-жырымга ишенген адамдар сыйкырдуу касиети бар, жардам сурап, тилек тилеп сыйынгандарга анын жардамы тиет деп эсептеген буюм. 2. Далилсиз эле ыйык, сөзсүз чындык деп таанылган нерсе же кубулуш*”. [4:678]. Бошқача қилиб айтганда, фетишизм тирик бўлмаган, жонсиз нарсаларга сиғинишдир.

ISBN: 978-605-73444-6-5
ESSA III. Türk Dünyasına Katkı Sunan Şahsiyetler Uluslararası Sempozyumu
9-10 Kasım 2023
ISBN: 978-605-73444-6-5

Фольклоршунос Ш.Шомусаровнинг араб ва ўзбек халқ эртакларидаги сеҳрли узук “хизматкор” бўлиши мотивининг “фетиш”да муқаддаслаштирилган нарсанинг ўзини эмас, балки ўша предметга кўчган руҳни назарда тутиш билан боғлиқ фетишистик тасаввурлар асосида келиб чиққанлигини таъкидлаши эътиборни тортади [7:274].

Қирғиз халқининг “Алтын шакек”, яъни “Тилла узук” эртагида ҳам узукнинг “хизматкор” бўлиш мотивини кўриш мумкин. Умуман, ўзбек ва қирғиз халқ сеҳрли эртак ва романик достонлари сюжетида учрайдиган “ғаройиб тақинчоқлар”: сеҳрли узук, сеҳрли тўғноғич кабилар аслида магик-фетишистик қарашлар асосида тасвирланганлиги англашилади. Улар эртакларда бош қаҳрамоннинг ғалабаларини, муваффақиятларини юзага чиқаришга ёрдам беради. Қаҳрамонга ҳомийлик кўрсатади ва уни қўллаб-қувватлайди. Шунинг учун Ш.Шомусаров “ғаройиб нарсалар”ни “сеҳрли-саргузашт типидаги эртаклар қаҳрамонининг фантастик тимсолини яратишда иштирок этадиган бадиий деталлардир”, – деб таърифлайди [7:280].

Ҳақиқатан, сеҳрли тақинчоқлар образи бошқа ғаройиб предметлар образи сингари эртак, достонларнинг сюжет воқеаларини ўзаро боғлашга, воқеалар ривожида тугун вазифасини ўташга хизмат қилади.

Бир сўз билан айтганда, фетишлар воситасида қадимги инсонлар ўзи учун ҳамиша сирли туюлган борлиққа муносабатларини ифода этганлар. Сеҳрли-фантастик эртакларда эса бундай муносабат ғаройиб тақинчоқлар образи воситасида ҳам бадиий ифода этилганини кузатиш мумкин.

Фетишистик қарашлар ҳамда шу асосда яратилган бадиий образлар фетишистик мифлардан таъсирланишни ўзида намоён этади.

Қадимда итни ҳам ҳар қандай ёмонликлардан сақлайди деб ишонишган ва итнинг юнги билан тишларини тумор қилиб, айниқса, болалар учун фойдаланишган. Чунки, қадимда боласи турмаган аёллар янги туғилган чақалоғининг қулоғини тешиб, итнинг юнгини тешилган қулоқдан ўтказиб қўйишган. Сариқ итнинг юнги ўзгача кучга эга деб ҳисобланган. Итнинг тишларини чақалоқнинг кийимларига тикиб қўйишган. Ит тиши тақилган кийимни болага кийгизишдан олдин (агар бу болагача бошқа бола турмаган бўлса) итнинг бошига кийгизишган ва бу кўйлак “ит кўйлак” деб аталган.

Болаларни кўз тегишидан, инс-жинслардан сақлаш мақсадида бўрининг тишидан тумор қилиб болага тақишган. Бола беланадиган бешикка бўрининг суяк ошиғини тақиб қўйишган. Бундан ташқари, бўйидан ҳомиласи кўп тушган аёллар бўрининг тишини ёки юнгидан кийимига тикиб олишган [3:788].

Келтирилган бундай этнографик маълумотлар фольклорда тақинчоқларга алоқадор эътиқодий қарашларнинг этнофольклористик талқинини англашга хизмат қилади.

Хуллас, фетишизм диний эътиқодлар ичида энг мураккаби бўлиб, бу диний тасаввур шаклланган маконлардаги одамларнинг дастлаб ҳар хил буюмлардан: тошлар, дарахт, тумор, ҳайвонлар, санам ва ҳоказолардан кўмак олишга умид боғлаганликлари билан белгиланади. Бу жонсиз нарсаларга сиғиниш орқали тўкин ҳаётга эришиш, ҳар қандай хавфнинг олдини олиш мумкинлигига ишонилган.

ISBN: 978-605-73444-6-5

ISBN: 978-605-73444-6-5

Тақинчоқларнинг оилавий-маиший маросимлардаги ўрни ҳозир ҳам катта. Улар туғилиш, уйланиш, ўлим билан боғлиқ маросимларда алоҳида мавқе касб этади. Айтайлик, ўзбек ва қирғизларнинг ижтимоий-маданий ҳаётида болаларга алоқадор расм-русумлар тизимида тақинчоқларнинг ўрни айрича эътиборни тортади. Зеро, ўзбек ва қирғизлар қадимдан маънавий дунёси ва маданияти бой халқлардандир. Уларнинг ҳар бири ўзига хос миллий маросим ва урф-одатларига эгалиги баробарида туркий қавм сифатида муштарак расм-русмларга ҳам амал қилиши кузатилади. Бундай муштараклик ва ўзига хосликлар эса уларнинг чақалоқ дунёга келгунча ҳамда дунёга келиб, то вояга етгунча ўтказиладиган турфа кўринишдаги маросим ва расм-русмлари мисолида ҳам ўз тасдиғини намоён этади.

Ўзбек ва қирғизларнинг чақалоқ ҳаётига дахлдор расм-русмлари, аввало, қадимийлиги ва анъанавийлиги билан диққатга сазовордир. Улар неча асрлардан бери авлоддан-авлодга ўлмас мерос сифатида ўтиб келаётир. Азалдан маънавий сарчашмаси бой ўзбек ва қирғиз халқи фарзанд тарбиясига ҳали у дунёга келмай туриб аҳамият қаратади. Чақалоқнинг соғлом туғилиши учун турли эҳтиёт чоралари кўрилади. Бунинг учун ҳали дунёга келмаган бўлса-да, бола саломатлиги йўлида, унинг соғлом туғилиши, онаси ҳам сиҳат бўлиши ниятида бир қатор расм-русумлар адо этилади. Қизиқарли томони шундаки, бу каби расм-русмларни бажаришда айрим тақинчоқларнинг ўрнига алоҳида аҳамият қаратилади. Масалан, ҳомиладор аёлдан ой-куни, яъни кўзи ёриш онлари яқинлашганда, ҳеч бўлмаганда туғруқ пайтида "аёлнинг кийимларидаги барча тугмалар, рўмоли ечилиб, ўрилган сочи ёйиб қўйилган, тақинчоқлари: мунчоқ, зирак, узуклари ечиб олинган. Акс ҳолда тугунлар чақалоқнинг дунёга келиш йўлини боғлайди, деб ҳисобланган" [1:50]. Шунингдек, аёллар сочларига тақилган буюмлар ҳам ечтирилган. Сабаби, улар туғиш жараёнини қийинлаштиради, деб қаралади. Хусусан, мунчоқ ҳомиладор аёл бўйнида ўралиб турса, унинг қорнидаги боласи ўз киндигига ўралиб қолади, дея ишонилади. Умуман айтганда, оналар мунчоқ рамзида бола рамзини кўришган. Шунинг учун халқ алла ва эркаламаларида кўпинча бола образининг тўғридан-тўғри мунчоқ образи орқали берилгани, яъни бирининг ўрнида иккинчиси истиора сифатида келтирилгани кўзга ташланади. Жумладан:

Шугина жоним, бир жоним,

Бўйнимдаги маржоним,

Худо берди севсин деб,

Тилло бешикка кирсин деб.

Маржон оппоқ садафдан иборат мунчоқ туридир. Унинг оппоқ ва дўмбоқ кўринишда бўлиши, фақат аёлларга хослиги, аёл бўйни ва кўксини безаб туриши ҳолатлари болага менгзашга асос яратган.

Тақинчоқлар гарчи безак учун тақилса-да, улар ҳақида қирғиз ва ўзбек халқлари орасида азалдан аёлларнинг ҳар бир босган қадамини, пиширган таомини ҳалоллаб, поклаб, ҳимоялаб туради, деган ишонч бор. Шунинг учун никоҳ жараёнида, албатта, куёв келинчакка узук берса, қайнона томонидан келинга сирға берилган. Никоҳ тўйи куни келинга оқ кўйлак кийдирилиб, **тилла узук** тақиш ҳақида Н.П.Лобачеванинг қайди ҳам бор. Олиманинг фикрича, узук халқ қарашларида куёш рамзини, қуёшнинг ой ёки ер билан бирлашуви тимсолини ўзида рамзий ифодалайди[6:58].

ISBN: 978-605-73444-6-5

ISBN: 978-605-73444-6-5

Кўриняптики, узукдан маросимларда жуда кўп фойдаланишади. Янги туғилган чақалоқни кумуш ёки тилла узук солинган сувда чўмилтириш, "чилтон суви"и ичига кул ва тилла узук солиб ичиши кабиларда узукнинг маросимий вазифалари кўзга ташланади.

Тақинчоқларни магик ҳимоя воситаси деб қараш қуйидаги қўшиқ матни орқали ҳам ёрқин англашилиб туради:

Ойижон, ойижон, қўлгинам оғрийди-ё.

Қўлгинангдан ойинг ўргилсин, нималарга оғрийди-ё?

Бозорларда бўлармиш, атторларда турармиш,

Унинг оти тилло узук, ўшанга оғрийди-ё.

Ўшанга оғриса-ё, алам-о, алам-о.

Она ва қиз ўртасида кечадиган диалог характерида ижро қилинаётган ушбу қўшиқнинг бир қарашда маросимга дахли йўқдек туюлади. Аслида-чи, у ўзида "қўл олиш" маросимини ифода этади. Негаки, "қўл олиш" маросими онадан қизга мерос сифатида ўтадиган "касб олиш" маросимидир. Айниқса, халқ орасида ювғичилик, кинначилик, бадикхонлик сингари халқона касблар билан шуғулланадиган аёллар "момомерос", "онамерос" деб онасининг "қўлини олишади". Бунда "қўл олиш" кўчма маънодаги ибора бўлиб, шу касбни давом эттириш маъносида тушунилади. Қўл олган қизига (келини бўлиши ҳам мумкин) она (ёки қайнона) кўпинча узук совға қилади. Қўл олувчи то қўл олгунича бирор сурункали (кўпинча бош оғриғи, қўл ёки оёқ оғриғи сингари) хасталикка дучор бўлиб, безовталанади. На шифокорлар, на табиблар унинг дардига даво тополмагач, бемор қушноч, бахши, парихон кабилар таклифи билан "қўл олади". "Қўл олиш" маросими махсус ташкил қилинади. Уни уюштиришнинг ўз тартиб-қоидалари мавжуд. Бундай маросимлар тор доирада ўтказилади. Демак, ушбу қўшиқда қўл оғриғига узукнинг даво экани айтилаётгани бежиз эмас. Кўпинча қўл олган аёллар узугини ўнг кафтларидаги ўрта бармоғига тақишади. Шунинг учун бошқаларга бу бармоққа узук тақиш тақиқланади.

Демак, тақинчоқлар образининг тарихий илдизлари бевосита қадимги диний-маиший ва магик характердаги маросимларга, афсунгарлик, фетишистик, анимистик ва табу билан алоқадор халқ қарашларига бориб тақалади. Хусусан, ибтидоий инсонларнинг жонсиз нарсаларга нисбатан жони ва руҳи бор деб қарашган. Уларнинг сеҳри ва жоду кучига ишонишган. Шу сабаб ўзлари учун ҳимоячи деб билган қадимги фетишистик қарашлар тақинчоқлар образининг келиб чиқишида етакчи асослардан ҳисобланган.

ISBN: 978-605-73444-6-5
ESSA III. Türk Dünyasına Katkı Sunan Şahsiyetler Uluslararası Sempozyumu
9-10 Kasım 2023
ISBN: 978-605-73444-6-5

Фойдаланилган адабиётлар

1. Жумаев А.Ш. XIX асрнинг охири XX аср бошлари Бухоро воҳаси ўзбек ва тожикларида бола туғилиши ҳамда тарбияси билан боғлиқ урф-одатлар ва маросимлар: Тарих фанлари номзоди диссертацияси. – Т., 1991.
2. Кубаков Қ.К., Ибрагимов С.И. Оилада фарзанднинг туғилиши ва уни тарбиялаш урф-одатлари / Археология ва этнография масалалари. Илмий мақолалар тўплами. – Самарқанд, 1984.
3. Кыргыздын улуттук маданияты. – Бишкек, 2012.
4. Кыргыз тилинин сөздүгү. II том. – Бишкек, 2011.
5. Кошғарий М. Девону луғотит турк. Уч томлик. 1-том. – Т.: ЎзР ФА нашриёти, 1960.
6. Лобачева Н.П. Что такое свадебный обряд? // Этнографическое обозрение. – М.,– 1995. – №4.
7. Шомусаров Ш. Араб ва ўзбек фольклори тарихий-қиёсий таҳлили. – Т.: Фан, 2002. – Б.274.

ESSA III. Türk Dünyasına Katkı Sunan Şahsiyetler Uluslararası Sempozyumu
9-10 Kasım 2023
ISBN: 978-605-73444-6-5

ЎЗБЕК ВА ҚИРҒИЗ ХАЛҚ МАҚОЛЛАРИНИ ҚИЁСИЙ-ТИПОЛОГИК ЎРГАНИШ

Темирова Маҳбубахон Алибековна

Андижон давлат педагогика институтиі
Рус-қирғиз тили ва адабиёти кафедраси доценти.
temirova_65@mail.ru

Аннотация

Мақолада туркий халқлар оғзаки ижодида асосий ўрин эгаллаган мақол ва матал жанри ҳусусида сўз юритилади. Унда ўзбек ва қирғиз халқ мақоллари, уларнинг уч адабий турнинг қай бирига мансублиги ҳақида ўзбек ва қирғиз олимларининг фикрларига тўхталган. Эпик, лирик, драматик каби уч адабий турдан ташқари турга ажратиш масаласи ҳақида ҳар икки халқ фольклоршунослигида турли қарашлар, муносабатлар мавжудлиги айтилади. Паремаларнинг адекватлик ҳолати турли мамлакат олимлари томонидан тадқиқ этилганлиги ҳақида сўз боради. Лекин, ўзбек ва қирғиз халқ мақолларини қиёсий- типологик ўрганиш жараёнида икки халқ мақоллар фондида жуда кўплаб мос ва ўхшашгина эмас, айнан ўхшашлари мавжуд эканлигини, бироқ айнан ўхшаш ва мазмунан ўхшаш, фарқли бўлган мақоллар учрагани ҳолда, ушбу икки халқ маталларида эса ўхшашлари учрамаслиги ўрганилган. Ўзбек ва қирғиз халқ мақоллари фондида беш юзга яқин бир-бирига айнан ўхшаш мақоллар мавжудлиги қайд этилган. Маталларда эса бу каби аналогиялар деярли учрамаслигига эътибор қаратилган. Бундай мақоллар мазмунидаги яқинлик, мавзуларнинг уйғунлиги, тили, дини бир бўлган қондош халқлар орасида ягона фольклорий муҳит амал қилганлигидан далолат бериши ҳақида сўз юритилади.
Калит сўзлар: мақол, матал, паремия, жанр, тур, адекват, қиёсий-типологик ўрганиш.

COMPARATIVE-TYPOLOGICAL STUDY OF UZBEK AND KYRGYZ FOLK PROVERBS

Annotation

The article talks about the genre of proverbs and sayings, which occupy the main place in the oral creativity of the Turkic peoples. The main attention is paid to the opinions of Uzbek and Kyrgyz scholars about Uzbek and Kyrgyz folk proverbs and their belonging to one of three literary genres. They say that in the folklore of both peoples there are different views and positions on the issue of division into three literary genres: epic, lyrical and dramatic. They say that the adequacy of parems was studied by scientists from different countries. However, in the process of comparative typological study of Uzbek and Kyrgyz folk proverbs, it was found that there are not only many coinciding and similar proverbs, but also exactly similar proverbs, but there are proverbs that are completely similar and similar in content and different, but there are no similarities in the languages of these two peoples. In the fund of Uzbek and Kyrgyz folk proverbs, there are about five hundred proverbs, exactly similar to each other. Attention is drawn to the fact that such analogies are practically never found in the materials. It is said about the similarity of the content of such proverbs, the harmony of themes, and also about the fact that among consanguineous peoples who have the same language and religion, a single folklore environment prevails.
Keywords: proverb, saying, paremia, genre, type, adequate, comparative typological research.

***

Туркий халқлар оғзаки ижодида мақол ва маталлар асосий ўрин эгаллайди. Мақол ва маталлар оғзаки ижоднинг ўзига хос ёдгорлиги, халқ донолигининг мажмуи, ижтимоий-тарихий, ҳаётий тажрибаларининг тўпламидир. Бу жанр халқнинг кўп йиллик тарихи силсиласида яратилиб келинади. Халқнинг табиат,

ISBN: 978-605-73444-6-5

ISBN: 978-605-73444-6-5

маиший ҳаёт, муайян тарихий факт, воқеликни кузатиши, ижтимоий-иқтисодий ва маданий ҳаётга муносабатини билдириши асосида майдонга келган. Мақолларда кўплаб аждодларнинг оммавий, умумий донишмандлиги яхлит ифодаланган. Аждодлар мураккаб ва оғир турмушдан хулосага келиб, ўз тажрибаси синовидан ўтган мулоҳазаларини ўзининг келажак ҳақидаги орзуларига қўшиб, юксак маънавий ва инсоний фазилатларни турфа мавзулардаги мақолларда таъкидлаб кўрсатганлар. Мақол ва маталлар халқ маънавий маданиятининг узвий қисми бўлиб, уларни ҳамма даврларда илмий тадқиқ этиш долзарблик касб этади.

Шунинг учун ҳам фольклоршунос С.Закиров: “Макал, лакаптар бир доордун продукциясы эмес, ал кылымдан кылымга элдин турмушунун бардык жагы менен тутумдашып, аларды өзүнө сиңирип келген оозеки тарых” [1. 238]. (Таржимаси: “Мақол, маталлар бир даврнинг маҳсули эмас, у асрдан асрга халқ хаётининг барча жиҳатлари билан боғланиб, тўлдирилиб, уларни ўзига сингдириб келган оғзаки тарих”), – дейди.

Бу ҳақиқатдир, мақол ва маталларда халқимизнинг қадимий кўҳна тарихи, ҳаёт ҳақиқати, турли даврда яшаган одамларнинг феъл-атвори, қилган ишлари намоён бўлган.

Фольклоршунос Б.Саримсоқов паремик жанрларда ақлий нисбат устун туриши ҳақида тўхталиб, шундай ёзади: “Бадиий кечинманинг бу шакли (паремик кечинма-М.Т.) юқоридаги уч адабий турга (лирик, эпик, драматик тур-М.Т.) хос кечинмадан ўзининг барқарор табиати ва таркибида ҳиссий нисбатга қараганда ақлий нисбатнинг устунлиги билан фарқланиб туради”.[2.88-89]

Фольклор асарларини тур ва жанрларга ажратишда лирик, эпик ва драматик турларга таснифлаш тамойилига амал қилиб келинади. Айрим жанрларнинг шакли, мазмуни, табиати ва функциясига кўра алоҳида белгилари мавжудлиги ҳам таъкидланади. Хусусан, мақол, матал, топишмоқ, олқиш, қарғиш ва юмуқ ибораларга нисбатан махсус тур номи қўлланади. [3.82].

Эпик, лирик, драматик каби уч адабий турдан ташқари турга ажратиш масаласи ҳақида ҳар икки халқ фольклоршунослигида турли қарашлар, муносабатлар мавжуд бўлиб, ҳамон мунозаралидир. Биз ҳозирча ҳар икки хил қарашларда (аниқроқ айтганда, мақол ва маталларни паремик тур ёки эпик тур сифатида ўрганишга доир фикрларда) асослар борлигини билдирамиз. Бизнинг асосий мақсадимиз ўзбек ва қирғиз халқ мақолларини қиёсий-типологик ўрганишдир.

Паремаларнинг адекватлик ҳолати турли мамлакат олимлари томонидан тадқиқ этилган. Лекин, ўзбек ва қирғиз халқ мақолларини қиёсий-типологик ўрганиш жараёнида икки халқ мақоллар фондида жуда кўплаб мос ва ўхшашгина эмас, айнан ўхшашлари мавжуд эканлигини кузатишимиз мумкин. Айнан ўхшаш мақолларнинг айримларини иловада келтирамиз:

№	Ўзбек халқ мақоллари	Қирғиз халқ мақоллари
Ватан ва ватанпарварлик		Мекен жана мекенге берилгендик
1	Балиқнинг куни кўл билан, Ботирнинг куни эл билан.	Балыктын күнү көл менен, Жигиттин күнү эл менен.

ISBN: 978-605-73444-6-5

ISBN: 978-605-73444-6-5

2	Балиқ сув билан тирик, Одам–эл билан.	Балыктын жаны суу менен, Эрдин жаны эл менен.
3	Беткай кетар, бел қолар, Беклар кетар, эл қолар.	Бетеге кетет,бел калат, Бектер кетет, эл калат.
4	Ватансиз инсон–куйсиз булбул.	Мекенсиз адам–үнсүз булбул.
5	Ватан учун ўлмоқ шараф.	Мекендин бактысы өмүрдөн кымбат.
6	Диндан чиқсанг ҳам,элдан чиқма.	Динден чыксаң да, элден чыкпа.
7	Ёвдан қўрққан–ёвга дўст, Элни суйган–элга дўст.	Жоодон корккон–жоого дос, Элди сүйгөн–эрге дос.
8	Ёмон–ўз ғамида, Яхши–эл ғамида.	Жаман өз камы үчүн күйүнөт, Жакшы эл камы үчүн жүгүрөт.
9	Ёридан айрилган етти йил йиғлар, Юртидан айрилган ўлгунча йиғлар.	Жеринен ажыраган жети жыл ыйлайт, Элинен ажыраган өлгөнчө ыйлайт.
10	Киши юртида султон бўлгунча, Ўз юртингда ултон бўл.	Бирөөнүн элинде султан болгончо, Өз элиңде ултан бол.
11	Она юртинг–олтин бешигинг.	Ата-Журтуң–алтын бешигиң.
12	Туққан ерда туғингни тик.	Туулган жерге туунду тик.
13	Эл бор бўлса,эр хор бўлмас, Эр бор бўлса,эл хор бўлмас.	Эр бар жерде, эл кор болбос, Эл бар жерде, эр кор болбос.
14	Эл бошига кун тушса, Эл яратган эр келур.	Эл башына күн түшсө, Эл жараткан эр келет
15	Эл бошига тушгани, Эр бошига тушгани.	Эл башына түшкөн түн, Эр башына түшкөн түн.
16	Элдан айрилгунча, жондан айрил.	Мекениңден айрылганча, өмүрүңдөн айрыл.
17	Элидан безган эр ўнгмас, Кўлидан безган ғоз ўнгмас.	Элинен безген эр оңбос, Көлүнөн безген каз оңбос
18	Элнинг ичи-олтин бешик.	Эл ичи–алтын бешик.
19	Эл ишини эр қилур, Эр қадрини эл билур.	Эл үмүтүн эр актаар, Эр атагын эл сактаар.
20	Эрнинг иши–элнинг бўйнида, Элнинг иши–эрнинг бўйнида.	Элдин иши эрдин мойнунда, Эрдин иши элдин мойнунда.
21	Эллик йилда эл янги.	Элүү жылда эл жаңы.
22	Элинг-юртинг бўлмаса, Ойинг-кунинг бўлмасин.	Эли журтуң болбосо, Ай-күнүңдөн не пайда.
23	Эл қулоғи–эллик.	Эл кулагы–элүү.
24	Эл қўнган ерни билар, От тўйган ерда тинар.	Ат тойгон жерине качат, Азамат туулган жерине шашат.
25	Ўпкадан урган ел ёмон, Элидан айрилган эр ёмон.	Өпкөдөн соккон жел жаман, Элинен безген эр жаман.
26	Ўз юртингнинг қадри, Ўзга юртда билинар.	Туулган жердин кадырын, Алыста жүрсөң билесиң.
27	Ҳар кимнинг ўз эли–ўзига ширин.	Ар кимге тууган жер кымбат.
28	Ҳар кимнинг ўз юрти ўзига Миср.	Ар кимдин туулган жери–Мисир.
Жамоатчилик ва худбинлик		Коомчулук жана өзүмчүлдүк
29	Бирликда барака бор.	Бирдик бар жерде береке бар.

ISBN: 978-605-73444-6-5

ISBN: 978-605-73444-6-5

30	Бирлик бор–тирлик бор.	Бирдик болбой,тирдик болбойт. Вариантлари: Биримдик болгон жерде–тирдик. Бирдик жок жерде тирдик жок. Тириликтин кучу бирдикте.
31	Куч–бирликда.	Күч–бирдикте.
32	Бирлашган ўзар, Бирлашмаган тўзар. Варианти: Бирлашган дарё бўлар, Тарқалган ирмоқ бўлар	Бириккен эл – озоор Бирикпеген – тозоор. Варианти: Айрылган эл–азаар, Кошулган эл–озоор.
33	Ёлғиз дарахт ўрмон бўлмас.	Жалгыз дарак токой болбойт.
34	Ёлғиз ёғоч уй бўлмас.	Жалгыз жыгач үй болбойт, Жалгыз жигит бий болбойт.
35	Ёлғиз отнинг чанги чиқмас, Чанги чиқса ҳам донғи чиқмас. Варианти: Ёлғиз йигит алп бўлар, Алп бўлса ҳам,қалп бўлар).	Жалгыз аттын чаңы чыкпайт, Жалгыз эрдин даңкы чыкпайт. Варианти: Жалгыз эрдин аты чыкпайт, Аты чыкса заты чыкпайт
36	Ёлғиз юриб йўл топгунча, Кўп билан адаш.	Жалгыз жүрүп, жол тапканча, Көп менен бирге адаш.
37	Икковга биров ботолмас, Отлиққа яёв етолмас.	Экөөнө бирөө бата албайт, Аттууга жөө жете албайт.
38	Йўлдан чиқсанг ҳам,кўпдан чиқма.	Жолдон чыксаң да,көптөн чыкпа.
39	Йўлдошга қарамаган йўлда ўлар.	Жолдошуна күйбөгөн жоого түшөт.
40	Кемага тушганнинг жони бир.	Кемеге түшкөндүн жаны бир.
41	Кенг кенгашиб йиртилар, Тор–тортишиб.	Кең кеңешип жыртылат, Тар тартышып жыртылат.
42	Кўпдан кўп ақл чиқар.	Көптөн көп акыл чыгат.
43	Кўпни ёмонлаган кўмувсиз қолар	Көптү жамандаган көмүүсүз калат. Варианти: Көптөн качкан көмүүсүз калат.
44	Кўпчилик бир муштдан урса,ўлдирар, Бир бурдадан берса,тўйдирар.	Көпчүлүк бир ууччан берсе, тойгузат, Бир муштан берсе–өлтүрөт.
45	Отангнинг оти ўзгунча, Овулингнинг тойи ўзсин.	Алыскынын аты озгуча, Айылдаштын тайы озсун
46	Эл бўлмаса эр бўлмас.	Эл болбосо, эр болбойт.
47	Элга маъқул – сенга маъқул.	Эл макулга сен да макул. Варианти: Эл макул тапканды, эр макул табат.
48	Эрнинг отини эл чиқарар.	Эрдин даңкын эл чыгарат.
49	Элга эл қўшилса–давлат, Элдан эл кетса–меҳнат.	Элге эл кошулган–дөөлөт, Элден эл бөлүнгөн–мээнет. Варианти: Элге эл кошулса–дөөлөт, Элден эл кетсе–мээнет.
50	Эрнинг кучини эл синар.	Эрдин күчүн эл сынайт.
51	Эл оғзи–элак,гап турмас.	Эл оозунда элек жок.

ISBN: 978-605-73444-6-5

ISBN: 978-605-73444-6-5

52	Юрт билан келган аза ҳам–тўй.	Көп менен көргөн той болот.
Дўстлик ва душманлик		**Достук жана душмандык**
53	Гумон дўстдан ажратар.	Шектенүү достукту бузат.
54	Икки ҳарамза дўст бўлмас.	Эки арамза дос болбойт.
55	Душманга жонингни берсанг ҳам,Сирингни берма.	Душманга жаныңды берсең да, Сырыңды бербе.
56	Дўст минг бўлса ҳам–оз, Душман бир бўлса ҳам–кўп.	Досуң миң болсо да–аз, Душманың бирөө болсо да–көп.
57	Душман нима демас, Тушга нима кирмас.	Душман не дебейт, Түшкө не кирбейт.
58	Душманнинг ташида бўлгунча,ичида бўл.	Душмандын сыртында болгончо,ичинде бол.

Иловани яна давом эттиришимиз мумкин. Ўзбек ва қирғиз халқ мақоллари фондида беш юзга яқин бир-бирига айнан ўхшаш бўлганларини ўргандик. Иловадаги мақоллар бир қараганда, икки тилдаги мақолларни худди таржима қилиб қўйгандек туюлиши мумкин. Лекин мазкур мақоллар ўзбек ва қирғиз халқ мақоллари тўпламларидан териб олинган. [4.]

Шунингдек, икки халқ мақолларида мазмунан бир хил, айрим фарқли жиҳатлари бўлган мақолларни ҳам кузатишимиз мумкин. Бундай мақолларни ўхшаш ёки мазмуний, образлилик, структур жиҳатдан тўлиқ параллел бўла олади, деб белгилаш мумкин. Ўзбек халқ мақолида вақт ҳақида *“Вақтинг кетди - нақдинг кетди”* шаклида изоҳланса, қирғиз халқ мақолида *“Убакыттан уттурганың – ырыскыдан куру калганың”*, рус мақолида *“Время деньги”* шаклида бўлса, инглиз мақолида ҳам худди шу шаклда кузатиш мумкин: *“Time is money”.*

Маталларда эса бу каби аналогиялар деярли учрамайди. Хусусан, ўзбек халқидаги *“Бели оғримаганнинг нон ейишини кўр”* матали бошқа халқларда айнан шу конструкцияда қўлланмайди. Қирғиз халқ паремиологик фондидаги *“Манаке”, “Ола байтал, ақлинг бўлса сувга торт”(“Мен го Мааненке”, “Ала байтал, акылың болсо, суугa тарт”)* маталлари айнан шу халқ томонидангина истеъмол доирасида қўлланади.

Ҳулоса қилиб айтганда, ўзбек ва қирғиз халқлари мақолларини тўплаш, нашр этиш, қиёсий ўрганиш, уларнинг моҳиятини ёритиш билан туркий халқларнинг бой ўтмиши, анъана ва урф-одатлари, турмуш тарзи ҳақида маълумотларга эга бўлиш мумкин. Ўзбек ва қирғиз халқ мақоллари мундарижаси билан яқиндан танишиш бу халқларнинг ижтимоий-сиёсий, иқтисодий ҳаёти, маънавий дунёси ўртасида муштараклик мавжуд эканлигини кўрсатади. Мақоллар мазмунидаги яқинлик, мавзуларнинг уйғунлиги, тили, дини бир бўлган қондош халқлар орасида ягона фольклорий муҳит амал қилганлигидан далолат беради. Уларда ўзбек ва қирғиз халқлари вакилларининг ватанга, меҳнатга, илмга, оилага, фарзандга, жамиятга бўлган муносабатлари ўзининг бадиий ифодасини топган.

Туркий халқлар фольклоридаги мақоллар асрлар давомида инсониятни эзгуликка, олижанобликка ундаган, меҳнатсеварлик, ватанпарварлик руҳида

ISBN: 978-605-73444-6-5
ESSA III. Türk Dünyasına Katkı Sunan Şahsiyetler Uluslararası Sempozyumu
9-10 Kasım 2023
ISBN: 978-605-73444-6-5

тарбиялаган, тинчлик, фаровонликни улуғлаган. Бу хусусиятлари билан мақоллар ҳамма вақт инсонлар учун ҳаёт дарслиги ҳисобланган.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Кыргыз адабиятынын тарыхы. Оозеки чыгармачылыктын жанрлары. / Фольклористика/. /Түзгөн: Коллектив / VII томдук. I тому. – Бишкек, 2002. – Б. 238.
2. Саримсоқов Б. Мақоллар // Ўзбек фольклори очерклари. 3 томлик. 1-том. – Тошкент: Фан, 1988. – Б. 82
3. Саримсоқов Б. Бадиийлик асослари ва мезонлари. – Тошкент, 2004. – Б. 88-89.
4. Кыргыздын макалдары менен лакаптары.Түзүүчү: Керимжанова Б. – Фрунзе: Кыргызмамбас, 1948. – 100 б

ТАБЫШМАК АТАМАСЫ ЖӨНҮНДӨ КЫСКА СӨЗ

Темирова Гүлмира Алибековна

Анжыян мамлекеттик педагогика институту
Орус-кыргыз тили жана адабияты кафедрасынын ага окутуучусу
gulmiratemirova09@gmail.com

Аннотация

Макалада «табышмак» фольклордогу эң илгерки жана эң кыска жанр экендиги аныктамалар менен талдоого алынат. Табышмактын жанр катары белгилери, максаты, милдети жөнүндө сөз болот. Табышмак сөзүнө морфологиялык талдоо жүргүзүлүп, атаманын башка түрк тилдүү элдердеги аталыштарына мүнөздөмө берилет. Бул жанр термининин түрк элдеринде “тап” уңгусунан жасалышы тээ XI кылымдарда эле көрүнгөндүгү жөнүндө айтылат. Буга алгачкы түркolog Махмуд Кашкарлыктын атактуу “Дивани лугат ат-түрк” мурасындагы жана “Кодекс Куманикус” аттуу, автору белгисиз болгон “Кыпчактар китеби” деген ат менен бизге белгилүү болгон китептеги терминдер мисал катары келтирилет. “Тап, тап табышмак” деген туруктуу саптарды биз алгачкы табышмактардан жолуктурабыз. Бул сөзүбүзгө далил катары өзбек жана кыргыз тилиндеги табышмактар мисал катары салыштырылат. Фольклористикада “табышмактар табу сөздөрүнөн жаралган” деген пикир үстөмдүк кылат. Биз да бул ойго кошулабыз. Макалада табышмактардын жанр катары келип чыгышы, б. а. табышмактар илгери жомоктун ичинде болуп, сюжет куруудагы негизги ыкмалардан болгондугу жана кийинчереек гана өзүнчө жанр болуп бөлүнүп, өнүгүү жолуна түшүшү жөнүндө да сөз болуп, өзбек жана кыргыз тилдериндеги жомоктор, табышмактар мисал келтирилип, талданат, салыштырылат. Ырчылар чыгармачылыгындагы табышмактардын орду боюнча да мисалдар келтирилет. Жазма адабиятта табышмактар андан ары өнүгүп, көптөгөн түрлөргө ээ болгондугу жөнүндө да сөз болот. Азыркы учурда табышмактардын жаңы жанрдык түрлөрүн, тактап айтканда, “Суроолуу ырларды”, “Табышмак ырларын”, “Сөз оюндарын”, “Анаграммаларды”, “Кроссворддорду”, “Логогриф”, “Метаграмма”, “Шарада”, “Акроырларды” көрүүгө болот. Токтосун Самудинов агайдын ырлары буга мисал боло алат. Макалада жогоруда аталган табышмактардын заманбап түрлөрүнө аныктамалар жана мисалдар келтирилген.

Ачкыч сөздөр: табышмак, чистон, табзуг, тамузик, табу, метафора, суроолуу ырларды, табышмак ырларын, сөз оюндарын, анаграммаларды, кроссворддорду, логогриф, метаграмма, шарада, акроырларды.

A BRIEF ANALYSIS OF THE NAME OF THE RIDDLES

Annotation

In the article, the fact that "riddle" is the oldest and shortest genre in folklore is analyzed with definitions. We will talk about the features, purpose, and function of the mystery as a genre. A morphological analysis of the word "tashmak" is carried out, and the names of fathers in other Turkic-speaking nations are described. It is said that the origin of this genre term in the Turkic peoples from the root "tap" appeared as early as the 11th century. Examples of this are the terms in the famous "Divani lugat at-Turk" heritage of the early Turkologist Mahmud Kashkarlik and in the book known to us as the "Kipchak Book" of unknown authorship called "Codex Kumanicus". We meet the constant lines "Find, find the puzzle" in the first puzzles. As proof of this statement, the riddles in the Uzbek and Kyrgyz languages are compared as an example. In folkloristics, the prevailing opinion is that "riddles are created from found words". We also agree with this idea. In the article, the origin of puzzles as a genre, p. a. It is also discussed that riddles used to be part of fairy tales and

were one of the main methods of plot construction, and only later they were separated into a separate genre and started to develop. Examples of the place of riddles in the works of singers are also presented. Written literature also mentions that riddles developed further and took many forms. Currently, there are new genre types of puzzles: "Question poems", "Riddle poems", "Word games", "Anagrams", "Crosswords", Logoglyphs", "Metagram", "Sharada", "Acropoems". The songs of Mr. Samudinov can be an example of this. The article provides definitions and examples of modern types of the above-mentioned puzzles.

Keywords: riddle, rebus, tabug, tamuzik, taboo, metaphor, question poems, puzzle poems, word games, anagrams, crosswords, logograph, metagram, sharada, acro poems.

***

Табышмак фольклордогу эң илгерки жана эң кыска жанрлардын бири болуп саналат. Табышмак–адам баласынын өзү тааныган, тегерегиндеги заттарды, жаратылыш кубулуштарын, түшүнүктөрдү каймана мааниде сыппаттап, жандырмаксыз айткан кыска позтикалык чыгармасы. Демек табышмактар адам жашоосундагы байкаган кубулуштар, окуялар, жаратылыш, турмуш-тиричиликте керектелген буюмдар, заттар, абстрактуу түшүнүктөр жөнүндөгү байкоолорунун жыйынтыгы, аң-сезими аркылуу текшерилген реалдуу дүйнөсү. Адам баласы табышмактар аркылуу ой жүгүртүп, улам ойлоосун, тапкычтыгын, сезгичтигин, билимин өстүрүп турат. Табышмактарды жаратуудагы, айтуудагы максаты, милдети да ушул.

Табышмак сөзүн морфологиялык талдоого алсак, атаманын түшүндүрмөсү дагы да аныкталат. “Тап”- этиш, буйрук этиш, ойло, изде, салыштыр деген сөздөргө синоним боло алат. “Ыш”- этиштин кош мамилесинин мүчөсү, жардамдаш деген маанини берип жатат. “Мак” – этиштен зат атооч жасоочу куранды. Демек, табышмак ойлонуп, изденип, салыштырып, көптөшүп (эки же андан көп адамдар тобу биргеликте) жандырмагын табууга берилген тапшырма (зат). Бул атама кийин жанрды атоого туура келгендиги үчүн термин катары жалпылаштырылган. Ошондуктан өзбектерде “топишмоқ”, кыргыздарда “табышмак”, каракалпактарда “табиспақ”, татарларда “табышмак”, азарбейжандарда “тапишмак”, алтайлыктарда “табышкак”, деп ар элдин өзүлөрүнүн тилдик өзгөчөлүгүнө жараша илимий да, адабий да термин катары кабыл алынган.

Бул жанр термининин түрк элдеринде “тап” уңгусунан жасалышы тээ XI кылымдарда эле көрүнөт. Буга алгачкы түркolog Махмуд Кашкарлыктын атактуу “Дивани лугат ат-түрк” мурасында берилген “табзуг” сөзү мисал боло алат. Автор тарабынан чыгармада иллюстрация үчүн “табзугук табуздим” же, табышмак таптырдым деген толук эмес сүйлөм келтирилген.

1303-жылда түзүлгөн “Кодекс Куманикус” аттуу, автору белгисиз болгон “Кыпчактар китеби” деген ат менен бизге белгилүү болгон мураста “табышмак” термини “тамузик” деп берилген. Мурастан орун алган көпөлөк жөнүндөгү табышмакта жанр термини ачык айтылган:

tap tap tamyzik (tamadirgan tamyzik

(kologasi….) kojdirgan tamyzik. [1.]

“Тап, тап табышмак” деген туруктуу саптарды биз алгачкы табышмактардан жолуктурабыз.

Өзбек элинде : **Топ - топ топишмоқ,**

Оёққа ёпишмоқ. (Лой)

ISBN: 978-605-73444-6-5

ISBN: 978-605-73444-6-5

Кыргыз элинде: **Тап - тап табышмак,**

Тай куйругуна жабышмак. (Куюшкан)

сыяктуу табышмактарды мисал кылып алсак болот.

Табышмактардын жанр катары өзүнүн белгилери бизге белгилүү, санап өтсөк, көлөмүнүн кыскалыгы, ыр түрүндө же уйкаштыгы бар жорго сөз түрүндө болушу, текст айтылып жаткан нерсенин, кубулуштун аты аталбай, жандырмагын талап кылышы, сыпаттоо сөзсүз метафора аркылуу ишке ашуусу, жандырмагында бир же эки, кээде андан да көп нерсенин болушу. Табышмак айтпаган эл жок. Жогорудагы сыпаттар дүйнөдөгү бардык элге тиешелүү десек жаңылыштык болбос.

Табышмактардын пайда болуусу жөнүндө фольклористикада бирдей, анык ойлор, далилдер келтирилген эмес. Бирок, "табышмактар табу сөздөрүнөн жаралган" деген пикир үстөмдүк кылат. Биз да бул ойго кошулабыз. Илгери адамдар ишенимдерине таянып, айрым табияттагы кубулуштардын, заттардын, абстрактуу түшүнүктөрдүн, оорулардын аттарын атоого тыюу салышкан. Ошол затка, кубулушка, ооруга карата, салыштырып, окшоштуруп, башка сөздөр менен сыпаттап беришкен.

Натыйжада образдуулук аркылуу түзүлүп, метафоралык салыштырма методу менен табышмак пайда болду. Каймана айтылган сыпаттоо метафора аркылуу ишке ашты. Бул ыкма дүйнөдөгү дээрлик бардык элдерде, табышмактардын тематикасынын байлыгына карабай, бирдей колдонулат.

Табышмактар илгери өзүнчө жанр эмес, жомоктордун ичинде болуп, сюжет куруудагы негизги ыкма катары кызмат кылган. Өзбек элинде айтылып келген "Аёз" жомогу, "Ойчинор" дастаны, кыргыз элинин "Акыл Карачач", "Телибай тентек", "Акылдуу бала" жомоктору сөзүбүзгө далил боло алат.

Изилдөөлөрдөгү маалыматтарга караганда адамзат тарыхында табышмактар адам тагдырларынын чечилүүсүндө, эки элдин ортосундагы мамилелерде жана башка ушул сыяктуу кырдаалдарда чоң роль ойногон.

Кийинчерээк гана табышмактар өзүнчө жанр катары жомоктордон бөлүнүп чыгып, түрлөрү да арбый баштады.

Кыргыз элиндеги "ырчылык өнөрдө" **суроо-жооп айтышуу**, **табышмактуу айтышуу** деген жанрдык түрү калыптанып, кеңири тараган. Мындай айтышууда акындар бир-бирине суроо, табышмактарды жаадырып, жандырмагын талап кылып, жеңип алууга араекеттенишкен. Албетте, мындайда акындын чечендиги гана эмес, билими, ой жүгүртүүсү, дүйнө таанымы (кургозору) да сыналып, кашкайып көрүнүп, жеңиш адилеттүү болгон. Мисалы: "Талым кыз менен Көбөктүн айтышы", "Арстанбек менен Каңтарбайдын айтышы"ж.б.

Кийинчерээк, тактап айтканда, жазма адабияттын пайда болушу менен табышмак жанрына тиешелүү түрлөр да көбөйдү. Алсак, Өзбек адабиятынын улуу өкүлү Алишер Навоинин **чистон**унда мындай жазылат:

Не шўх эрурки, улус кўнгли ичра савдоси

Анинг юзидаги хатлар каби мухаррардур.

ISBN: 978-605-73444-6-5

ISBN: 978-605-73444-6-5

Кумушдурур танию киммати анинг лекин
Ўн икки ўз танидек важҳ ила мукаррардур.

Ишида ул ўн икки хар бирисидур динор
Ки, адл сиккасидин юзларида зевардур.

Магарки англади хумсул муборак асрорин
Ки, сони бу адад ўлмиш, агарчи юз мардур.

Гадога хумсидин ар салтанатдурур, не ажаб
Качонки беклик анинг рубъидин муссардур.

Акын эл көңүлүнө убайым салып, акылдан аздырган, бетинде мөөрү бар нерсенин белгилерин санап өтүп, жандырмагын табууну сурап жатат. Бул суроонун жообу “Танга” (тенге, тыйын).

Муаммо (маселе) жанрында акын байт жазат да, белгилүү амалдарды аткаруу керек экендиги айтылат. Эгер ошол амалдар туура аткарылса, ысым (ат) келип чыгат. Мисалы, Алишер Навоинин төмөнкү байтинде:

“Бу гулшан ичраки йуктур бако гулига сабот,

Ажаб саодат эрур чикса яхшилик била от”, - деп “Саъд” ысымына багыт берип жатат. [3.]

Азыркы учурда табышмактардын жаңы жанрдык түрлөрүн, тактап айтканда, **“Суроолуу ырларды”, “Табышмак ырларын”, “Сөз оюндарын”, “Анаграммаларды”, “Кроссворддорду”, “Логогриф”, “Метаграмма”, “Шарада”, “Акроырларды”** көрүүгө болот.

Токтосун Самудинов агайдын ырлары буга мисал боло алат.

“Сөз жашынмак”

Жашынганды эмесе,
Издейличи баарылап.
Арасынан сөздөрдүн
Беш канаттуу табылат.

Мисалы:

Биздин тоолуу жергебиз.
КемЧИЛ эмес куштарга.
Күндүн көзү көрүнбөйт
КаТАР ТАРтып учканда.

бУЛ АР кандай канаттуу
Ата журттун көркү экен
ТүнҮ-КҮнү тил безеп
Тынбай сайрай берсе экен.

Атың болсо качанаак
Айтканыма ишен:
Салып койсоң узабайт,
Кош бутуна…
(кишен)

Колу жөндөм адамга

Керек нерсе эң эле
Чоң ийне деп айтпагын
Анын аты…
(темене)

Көп иш тиксе, колдорун
Өйкөйт ко деп ойлодум.
Таап бердим андыктан
Чоң энемдин…

ISBN: 978-605-73444-6-5

ISBN: 978-605-73444-6-5

Сунган мылтыК АЗайып,
Жер гүлдөсүн жасанып.

(оймогун

“Уйкашын өзүң тап”

СӨЗ ОЮНУ: «КАРШЫ СӨЗ»

Бир сөз айтсам мен сага Ошол сөздүн каршысын Дароо таап жаңылбай Керек ылдам айтышың. Мейли, муну ким тапсын, Ар бир жообу уйкашсын. Анда калем сапты алып, Сөз оюнун баштадык.	**Сөз оюнду баштадык:** жапыз - кашаң - жок- кенен- баатыр - уста – кара - жуп - жумшак - ширин - шаар - ысык - терең - жакын - ичке - дарбыз - семиз - ачык-

Колдонулуучу сөздөр: *жабык , чоркок , бар , тайыз , тар , шашма , муздак , катуу , ак , коон , ачуу , кыштак , коркок , алыс , жоон , бийик , так , арык*

Анаграмма - (грек. anagramma - тамгалардын ордун алмаштыруу) – башка бир сөздөгү же сөз тизмегиндеги тамгалардын ордун которуштуруу менен жасалган сөз же сөз тизмеги. Анаграммалар максатына, шартка жараша көп түрдүүчө түзүлөт. Мисалы:

1. бийкеч – чейбик, ынтымак – мактыны **же:** Көздөр – алар көрүшөт. Менин үйүм – Мекеним.

2. Ырыс алды – ынтымак.

1 2 34 5678 9101112131415

1	6	7	5	13

(ылдам)

11	3	2	13	14	15

(тырмак)

Кроссворддор да жаңыча табышмактардын бир түрү болуп, көп тапшырмалар берилип, алардын жандырмактары узунунан жана туурасынан түзүлгөн таблицалардын ичине жашырылып коюлат да, сөздөр кесилишкен жерден да башка сөз жаралып, изденүүдө кыйындык жаратат.

Логогриф – ырдын текстинде жашырынган сөздү таап, ага мүчө уланса же кыскартылса, жаңы сөз келип чыгуучу сөз оюну. Мисалы:

Шатырата санасаң ,бирдиктеги бир сан,

“Н” тамгасын уласаң, баалуу асыл металл. (алты, алтын)

Метаграмма – жашырынган сөздү таап, андан кийин ашыкча тамга кемитилсе, же башка тамга менен алмаштырылса, жаңы сөз келип чыгуучу сөз оюну.

Мисалга:

1) Кандай сөздү айтабыз,
Көмүр өңүн туюнткан.
«К» ордуна «Ч» койсок,

2)Идиш айран уюткан.
Карагайдан сызылып,
Чыгат эмне жалтырап?
«Т» ордуна «Ш» койсок,
Оюн шоок артылат.

3) Көптүгүндө ченем жок,
Катуу бир зат жолдогу.
«Т» ордуна «Б» койсок,
Акыл-ойдун чордону.

4) Өсүп турса талаада,
Жел урунуп келет күү.
«Д» ордуна «Т» койсок,
Буюм чачка керектүү. *(Чара, Шаң, Баш, Тарак)*

1					
2					
3					
4					

Акроыр – ыр саптарындагы ар бир баш тамгадан жасалган сөз болуп саналат. Бул сыяктуу сөз оюндары балдарды чыгарманын тексти менен иштөөгө, жана өз алдынча алектенүүгө үйрөтөт:

Башы жалпак,

Аягы балчак.

Көзү тосток,

Аябай коркок. *(Бака)*

Акроырлар Байыркы доордо эле пайда болуп азыркыга чейин активдүү колдонулуп келет.

Шарада – ар бир өз алдынча түшүнүк берген сөздөрдү кошуп окуп жаңы сөз алынуучу оюн ыр. Мисалга:

Биринчиси-бел боо, экинчиси түс.

Кураштырып окусаң, кооз буюм жасаган уз. *(Кур+ак=курак)*

Балдардын гана эмес чоңдорду да ойлонтуп, изденүүгө, тапкычтыкка, ой арышын өстүрүүгө үндөгөн, сөздөн сөз жасоо, окуган адамдын сөз байлыгын өстүрүү, сүйлөө маданиятына үйрөтүүчү мындай чыгармалар дүйнөлүк адабиятта арбын табылат.

Улуттук тилдеги ар бир лексикалык бирдик элдик байлык экендиги белгилүү. Ал эми алардын колдонуудан чыгышы руханий жоготуулардын бири.[4]

Демек, элдик оозеки чыгармачылыгындагы мындай табышмактар жана көркөм адабиятыбыздын өкүлдөрү болгон сөз өнөрүнүн ээлери өз чыгармалары менен келечек муунду жетиктүү, зээндүү, дүйнө таанымы кенен кылып тарбиялоодо ата-бабадан калган улуу мурасты аздектеп сунуп, сиңирүүгө талбай эмгектенип келет.

Пайдаланылган адабияттар

1. З.Хусаинова. “Ўзбек халқ топишмоқларининг асосий хусусиятлари ва замини” диссертация. Т.-1967
2. Кыргыз адабиятынын тарыхы. Кыргыз эл ырчылары. 5-том. Кыргыз Республикасынын Илимдер Академиясы. Бишкек-2002.
3. Ўзбек халқ оғзаки ижоди. О. Мадаев. Тошкент-2013
4. Үмүт Култаева: Кыргыз балдар адабиятындагы Т.Самудиновдук мектеп. http://ruhesh.kg/ky/category/show/news/334/umut-kultaeva-kirgiz-baldar-adabiyatindagi-t-samudinovduk-mektep

АДАМТААНУУНУН АЙМАТОВДУК МОДЕЛИ

Аскар БЕКБОЕВ

Философия илимдеринин доктору, профессор
Кыргыз Республикасынын улуттук илимдер академиясынын
Академик А.А.Алтмышбаев атындагы
филсофия инстутунун кызматкери

Аннотация

Макалада негизинен адамтаануунун айтматовдук модели концияланышытырат, анткени Айтмов жөн гана интеллектуал эмес, ал ойжүгүртүүсүнүн масштабы менен кескин айрымаланган И.Канттын транцентүү "ноумени" менен имманенттүү "феноменин" кылдат ажырата билген ой менен туюндурууга татаал кубулуштардын табышмактуу табиятын иликтеп, көркөм каражаттарды табийгый шык-жөндөм, таланты, ой-мейкиндиги аркылуу философиялык сентенциянын деңгээлине көтөрүүгө кудурети жеткен, турмуш чындыгынын маңызын аңтарган; көркөм чыгарманы (повесть, романды) философиялык парадигмага, типтүү образдарды жалпыланган логикалык туюнтмага айландырган ойчул. Айтматовдук ойжүгүртүүнүн методологиялык негизин татаал жашоо-турмуштун катаал логикасы – Табият, Коом, Рухтун "кынапталган" бүтүндүгү (ажырагыс биримдиги) жана алардын кайчылаш (салыштырмалуу-карамакаршы) мамилеси түзөөрү тастыкталат. Болумдук бүтүндүк - айрымалуу биримдиктеги мамиле кандай, кантип адамдын аңсезимин "тепшип" турары, эмне үчүн "адамга күн сайын адам болу кыйын экендиги" (Айтматов), адамды акылынан адаштырган анын "пенделиги" адам табияты аркылуу кандайча түшүндүрүлөрү - айтматовдук адамологиянын лейтмотиви экендиги айкындалат. Ошондой эле макалада төмөндөгүдөй тезисттер таасындалат: жазуучунун көркөм фантазиясынан жаралган көркөм чындыктын турмуштук маңызы менен болумдун универсалдуу бүтүндүгүн, жалпылыгын аңдоого ыктаган философиянын субстанциялык мүнөзү бири-бирине тутумдаш; көркөм чыгарма, айтматовдун көркөм чыгармалары логика менен эмоцияны айкалыштырган философиянын өзгөчө формасы; көркөм чыгарманын "кыймылдаткыч күчү" болгон типтүү көркөм образ философиялык маңызга ээ. Макала философия, эстетика, адабияттаануу тармагындагы адистерге жана окурмандардын кеңири чөйрсүнө арналган.

Урунттуу сөздөр: айтматов, адамтаануу, философиялык парадигма, болумдук бүтүндүк, универсалдуу бүтүндүк.

***

Адам табияты (онтологиясы)...

АДАМдын жүрүш-турушу, жашоо образы, ой-санаасы, мүдөө-тилеги анын АДАМдык деңгээлинин (адамкерчилигинин) күзгүсү. Ошондон улам, АДАМ анын жүрүш-турушунун жыйындысы болуп эсептелет. Адам өзүн-өзү түшүнүп башкара билмейинче, турмушту (тагдырын) багындыра албайт. Кырдаалдын ээси эмес, кырдаалдын "кулу" болуп кала берет. Жүрөк – жандүйнө, сезим, эмоциянын "бешиги" болсо, акыл-эс – түшүнүк, түшүнүү, аңдоонун булагы. Жүрөк менен акыл-эс канчалык айкалышса, адамдыктын (адамкерчиликтин) деңгээли ошончолук жогору болот. Бирок, булуң-буйткасы көп турмушта жүрөксүз эс-акыл, эс-акылсыз жүрөк болушу толук ыктымал. Анткени, адам болуштун өр тарткан жолунда сапар тартып келген адамда эси жок (эси кем) жүрөк же жүрөксүз (сезимден куржалак, кургак) эс-акыл бар.

ISBN: 978-605-73444-6-5
ESSA III. Türk Dünyasına Katkı Sunan Şahsiyetler Uluslararası Sempozyumu
9-10 Kasım 2023
ISBN: 978-605-73444-6-5

Адам табышмак. Мен ушул табышмактын жандырмагын өмүр бою издеп келем. Анткени мен адам болгум келет, дейт адам жандүйнөсүн ийне-жибине чейин иликтегенге дааган даанышман ойчул-жазуучу Достоевский. Ушул учкай белгиленген акдил сөз кандай ойду каңкуулайт. Биркараганда эң жөнөкөй сөз бүркүмү. Бирок маңыз-мааниси өтө татаал Ой. Алигичее толук аңдала элек Ой. Адам "адам" деген ыйык айтымга ээ болуш үчүн,ал ири алды менен өзүн-өзү таанып билгени кажет. Адам өзүндөгү өзүн туюнткан табышмактын жандырмагын өмүр бою издөө аркылуу гана АДАМ боло алат, деп каңкуулайт кеменгер ойчул. Адам аңсезими менен адам. Бирок, ысмы тарыхта калган ойчулдар,бирин-бири төгүндөп, жөнсалды эмес негиздүү төгүндөп,бир пикирге келе албай келишет. Ойчулдардын бирдаары адам аңсезими акыл-эске негизделген рационалдуу кубулуш десе (Гегель, Маркс), Бирдаары, тескерисинче, аң сезим туюм дүйнөсүнүн чындыгы, иррационалдуу кубулуш дешет.(Шопенгауэр, Ницше).

Жогоруда белгиленген адам табиятын жиликтеп ойжоруган ойтутум ойтутум алп жазуучу, ойчул, философ Айтматовго да толук тиешеси бар.

1. Айтматов – ойчул-философ

Айтматов жөн гана интеллектуал эмес, ал ойжүгүртүүсүнүн масштабы менен кескин айырмаланган И.Канттын транцендентттүү "ноумени" менен имманенттүү "феноменин" кылдат ажырата билген ой менен туюндурууга татаал кубулуштардын табышмактуу табиятын иликтеп, көркөм каражаттарды табийгый шык-жөндөм, таланты, ой-мейкиндиги аркылуу философиялык сентенциянын деңгээлине көтөрүүгө кудурети жеткен, турмуш чындыгынын маңызын аңтарган; көркөм чыгарманы (повесть, романды) философиялык парадигмага, типтүү образдарды жалпыланган логикалык туюнтмага айландырган ойчул. Айтматовдун адамологиясы эзелтен бери философ-ойчулдарды тынчсыздандырып келген "адам эмне" деген түшүнүк менен "адам ким" деген түшүнүктүн айрымалуу окшоштугун (тождествосун) аңдоого негизделген. Айтматовдун адамологиясы адам табиятын, оңой менен ой бутасына илинбеген "жашоо тажрыйбасын" адекваттуу иликтөөгө арналган логикалык жактан ырааттуу, концептуалдык жактан интегралдуу-универсалдуу система болуп эсептелет. Жашоо тажрыйбасы жазуучу үчүн кандайдыр бир "тарыхый интеграл" же болбосо кандайдыр бир адамзат ойжүгүртүүсүнүн жалпыланган жыйындысын туюндурган "логикалык конспект". Ал эми, ошол жалпыланган жашоо тажрыйбасына, турмуш логикасына "таянып" жараткан жазуучу-ойчулдун чыгармалары ойдун агымын акылдын айлампасына айландырган абсолюттуу турмуштун салыштырмалуу (относительдүү) көркөм-философиялык модели, өзгөчө ойжүгүртүүнүн атрибут-символу болуп эсептелет. Айтматовдук ойжүгүртүүнүн методологиялык негизин татаал жашоо-турмуштун катаал логикасы – Табият, Коом, Рухтун "кынапталган" бүтүндүгү (ажырагыс биримдиги) жана алардын кайчылаш (салыштырмалуу-карамакаршы) мамилеси түзөт. Ошол ажырагыс бүтүндүк, айрымалуу биримдиктеги мамиле кандай, кантип адамдын аңсезимин "тепшип" турары, эмне үчүн "адамга күн сайын адам болуу кыйын экендиги" (Айтматов), адамды акылынан адаштырган анын "пенделиги" адам табияты аркылуу кандайча түшүндүрүүлөрү - айтматовдук адамологиянын лейтмотиви.

ISBN: 978-605-73444-6-5

ISBN: 978-605-73444-6-5

Эгерде учкай белгиленген бул лейтмотивдин логикалык семантикасын лексемалык экспликацияга айландырууга аракеттенсек, анда мындай болжолдуу гипотетикалык ойтолгоонун концептуалдык схемасын түзүүгө болоор эле. “ Адам табышмак… Мен ушул табышмактын жандырмагын өмүр бою издеп келем. Анткени адам адам деген ыйык наамга татыктуу болсо дейм… Адам “адам” деген ыйык айтымга ээ болуш үчүн, ал ири алды менен өзүн-өзү таанып билгени кажет, адам аңсезими менен АДАМ. Адам өзүндөгү өзүн туюнткан табышмактын жандырмагын өмүр бою издөө аркылуу гана АДАМ боло алат…” деген биркараганда эң жөнөкөй сөзайкашы сыяктанган, бирок маңыз-мааниси өтө татаал, алигичее толук аңдала элек терең ОЙду жазуучу ойчул катары каңкуулагансыйт. Ысмы тарыхта калган улуу ойчулдар ушул ойду иликтеп, бирин-бири төгүндөп, жөнсалды эмес негиздүү төгүндөп, бир пикирге келе албай келишет. Ойчулдардын бирдаары адам аңсезими акыл-эске негизделген рационалдуу кубулуш десе (Гегель, Маркс), бирдаары, тескерисинче, аң сезим туюм дүйнөсүнүн чындыгы, иррационалдуу кубулуш деп келишет(Шопенгауэр, Ницше).

Жазуучунун пессимисттик да, оптимисттик да трагедияга шериктеш, жакшылык менен жамандыктын күрөшү аркылуу торолгон жеке тагдыры айматовдук адамологиянын кыртышын түзөт: ойчулдун өмүр-таржымалы - анын чыгармаларындагы көркөм окуялардын, образдардын пайдубалы. Карама-каршылыктардын курч кульминациясы, чырмалышып-түйүндөшкөн кырдаалдын чечмелениши жаңы синтезди жаратаары, тезис менен антитезистин синтезге айлана тургандыгы философиялык аксиома. Айматовдун дүйнөкарашы, “философиялык дүрмөтү” жеке тагдырдын кырды-бычак коллизиясы менен “азыктанды”: кечээ эле түбөлүк уланчудай “жакшылык” (“добро”) бүгүн көз ачып-жумганча “жамандык” (“зло”) менен алмашты – бактылуу балалык азаптуу жетимдик менен, токчулук ачкалык менен алмашты; кандуу согуштун капшабына, жетимдиги аз келгенсип, жекирип-кемсинтүүнү баштан өткөрдү; махабат бактысы менен махабат азабына чалдыкты; даңкына жараша “оор жүгү” болду – адилетсиз, кээде адилеттүү да курч сындарга туш болду. Жазуучунун турмуш жолу, өмүр таржымалы сыдыргыга салгандай түптүз болгон жок. Жазуучу турмуштун ачуу-таттуусун “татып”, ысык-суугуна чыдап, ойчул-инсан катары калыптанды.

Турмуштун тигил же бул ыптасын, кырдаалын, жагдайын көркөм туюнтмалар аркылуу иликтеп-изилдеп, жазуучунун учкул кыялынан жаралган “көркөм дүйнө” аркылуу табият-коом-рух үчилтигинен куралган дүйнөтүзүлүштүн логикалык “архитектурасын” иштеп чыгуу философиялык мүнөзгө ээ жана философиялык жөндөмдү талап кылат. Жазуучунун көркөм фантазиясынан жаралган көркөм чындыктын турмуштук маңызы менен болумдун универсалдуу бүтүндүгүн, жалпылыгын аңдоого ыктаган философиянын субстанциялык мүнөзү бири-бирине тутумдаш. Көркөм чыгарма, айтматовдун көркөм чыгармалары логика менен эмоцияны айкалыштырган философиянын өзгөчө формасы. Көркөм чыгарманын “кыймылдаткыч күчү” болгон типтүү көркөм образ философиялык маңызга ээ. Психологиялык чыңалуу жана эмоционалдык дүүлүгүү аркылуу туюндурулган драматизмге жыш айтматовдук адамологиядагы Сейденин, Жамийланын, Толгонайдын, Алимандын, Дүйшөндүн, Илиястын, Танабайдын, Момундун, Едигейдин, Бостондун, Авдийдин, Арсендин, ошондой эле Бугу эне, Гүлсары, Акбара менен Ташчайнар, Каранар же Жаабарс, Кремлдеги Үкү ж. б. образдары адам табиятын айкындоонун концеп-формалары болуп эсептелет.

ISBN: 978-605-73444-6-5

ISBN: 978-605-73444-6-5

Айтматовдук адамологиянын көркөм-эстетикалык өзгөчөлүгүн М.Ауэзов мындай сүрөттөйт: «Сөздүн ачыгын айтканда, эң эле кубанычтуу нерсе, Айтматовдун кыргыз прозасындагы айрыкча өзгөчөлүгү адамдарды сүрөттөөдөн, алардын өз ара мамилелерин ичтен, тереңден көрсөтө билүүдөн байкалат. Биздин бир тууган адабияттарда адамдардын мүнөзү көпчүлүк убактарда кургак сөз менен берилет. Кээде авторлор персонаждарына өзүнүн ойлорун таңуулаган учурлар болот. Чыңгыз Айтматовдун повести психологиялуу, табигый, көркөм жана жөнөкөй. Бул кыргыз прозасындагы жаңы көрүнүш» .

Айтматовдук адамология адамдын сырдуу, табышмактуу табиятына сүңгүп кирип, аны “адам-эмне” жана “адам-ким” концепциясынын негизинде иликтейт. Жазуучу ар-бир чыгармасында, алардын улам кийинкисинде улам тереңдеп адамдык арууулукту, абийирди, жасалма эмес, жандуу абийирди, изгилик-жакшылыкты ой диапозону өтө кеңири ойчул катары изилдеп, көркөм жалпылоого алып, аларды адамдык парасаттын атрибутуна айландырды. Изгилик (жакшылык) жолдо жаткан жөнкелди нерсе эмес, аны кокусунан эле эңип же илип кете албайсың, аны (жакшылыкты, аруулукту) адам адамдан үйрөнөт, деп ойжүгүртөт Айтматов-адамолог өзүнүн “Саманчынын жолу” деген чыгармасында.

2. Айтматовдун адамологиясы

Айтматов адамологиясынын концептуалдык формуласы, логикалык негизи катары жазуучунун өзү жазган фразаны келтирсек болот: “Адабияттын формалары, функциялары өзгөрүшү мүмкүн. Бирок анын түп негизи - адам жөнүндөгү баян: анын чөгүүсү жана өйдөлөөсү жөнүндөгү, анын сулуулукту жана жашоонун маңы-зын талыкпай изденүүсү жөнүн- дөгү, анын акыйкатты талыкпай эңсөөсү жана ар качан, бардык жерде адилеттикти бел тутууну өзүнүн өмүрлүк тарыхы деп билгендиги жөнүндөгү баян бардык мезгилдерде өзгөрбөстөн кала берет”

Болумдун (БЫТИЕ, Oluş) тынымсыз “кыймылдагы” обьективдүү атрибуту болгон мейкиндик менен мезгилдин өтө татаал өзара алакасын тетик акылдын, улуу ойдун чабыт-күчү менен даана туя билген, билип эле чектелбей сезип-туйганын туюндура алган ойчулдар боло келгенин тарых бир эмес бирнече жолу тастыктап келет. Мейкиндик менен мезгилдин гана эмес, тарыхтын, тарыйхый баскыч-кырдаалдын, тарыхый доордун күрөө тамырын (пульсун) кылдат кармай билип, илгерилеп-кетенчиктеп улам өр тартып өнүгүп келген турмуштун табышмагын жандырганга кудурети жеткен, өткөнчак-учурчак-келерчак үчүлтиктин айкалышы кандай кынапталып турганын даана түшүнгөн акылман ойчулдар сейрек болсо да бар. Ойчулдардын ойжүгүртүүсүнүн диапозону, алкагы канчалык кең, терең болсо, алардын философиялык жалпылоолору ошончолук бийик-масштабдуу болот. Мындай философиялык жалпылоолор ички логикасы, табияты боюнча универсалдуу мыйзамченемдүүлүктөрдүн парадигмасына жакын болот. Кереӊ, табышмактуу турмуштун универсалдуу өбөлгөлөрүн сезип-туюп, түшүнө билген, “көркөм чындыкты” философиялык жалпылоого айландыра билген “постклассикалык эмес” мезгилдин ойчулу – кыргыз элинин гений жазуучусу – Ч.Айтматов. Акылдын жанүрөгөн күрөшүнөн, түмөн ойдун түйшүгү аркылуу жаралган жазуучунун түйүндүү көркөм чыгармалары, тетик иштелип чыккан каармандардын образдары жандуу турмушту философиялык концептуалдаштыруунун оригиналдуу үлгүсү.

ISBN: 978-605-73444-6-5

ISBN: 978-605-73444-6-5

Айтматовдук адамология – бул адам табиятын иликтөөнү, адам маңызын ар тараптан түшүнүп-аңдоону максат кылып койгон жазуучу-ойчул, жазуучу-философтун көркөм лабораториясы. "Адам аңсезимдүү, биосоциалдык жандык", "адам тарыхый эволюциянын, антропогенездин туундусу", "адам коомдук-тарыхый ишмердүүлүктүн субьектиси", "генетикалык жактан өзүнө чейинки жандыктар менен адамдын байланышы бар", "адамдын ар дайым адам болушу өтө татаал", "адам табиятындагы оң-терс сапаттар, алардын моралдык чен-өлчөмү" деген сыяктуу түйүндүү-түйшүктүү концептуалдык тариздеги көпкырдуу суроолорду иликтеп, иликтөөнүн натыйжасын көркөм бүтүндүк (чыгарма) аркылуу жалпылаган лаборатория. Мурда белгилүү болгон пикирлердин алкагынан чыгып, мезгил-мезгили менен башаламандыкка айланып кеткен өзгөрмөлүү адам табиятын эске алып, биз кайрадан, башкача нуктан талдаган "Бетме-Бет" повестиндеги Ысмайылдын образы да ошол айтматовдук адамологиянын лабораториясынын жыйынтыктарына негизделди.

«Эгерде бизде, түрк элинде, - деп жазат белгилүү жазуучу-ойчул Я. Камаль, - бирден-бир улуу акын Назым Хикмет болсо, улуу жазуучу-романист Чыңгыз Айтматов да бизде ошондой эле таанымал. Түрк окурмандары Чыңгыз Айтматовдун улуу кыргыз совет жазуучусу экенине эч качан шектенишпейт. Аны түрк китепкөйлөрү өз жазуучусу катары кабыл алышып, анын чыгармаларын сүйүп окушат». Айтматов-жазуучу, Айтматов-ойчул, Айтматов-философ планетардык масштабда ойжүгүрткөн инсан. Айтматов-адамологиясынын алкагы белгилүү деңгээлде классикалык, постклассикалык, постклассикалыкэмес философиялык ойломдордун көркөм синтези менен аныкталган. В. Ерофеев таасын белгилегендей, «мыкты жазуучу болуш үчүн адабияттын тамырын жакшы түшүнүү зарыл. Адабияттын түпкү маңызы - адам болууга үйрөтүү. Айтматовдо ушу нерсе бар эле. Ал өзүнүн бардык чыгармаларында адамдын чыныгы бейнесин бере алган». Адам – айтматовдук философиялык парадигманын, айтматовдук адамологиянын жалпыланган, логикалык чабыты кеңири "адам" түшүнүгүнүн субстанциялык маңызын туюндурган негизги категориясы. Канткенде адам уулу адам болот, деген суроо коёт да, бул жөн эмес суроону жазуучу өзү философиялык өңүттө мындайча мүнөздөйт:

Ажалга көз жумса да ушул талаш, - Канткенде адам уулу адам болот?

Душмандан жан соогалап качканда да, Душманды кырып-жоюп басканда да,

Түбөлүк чечилбеген ушул талаш, - Канткенде адам уулу адам болот?

Адамзат качан чечет, качан коёт, - Канткенде адам уулу адам болот?

Бул эркин формада түзүлүп, орошон ойду камтыган олуттуу төрт сап айтматовдук адамологиянын лейтмотиви, түйүндүү силлогизми; айтматовдук адамологияны түшүнүүнүн ачкычы; айтматовдук адамологиянын көркөм-эстетикалык дүрмөтү. Момун чал менен бала, Дүйшөн менен Танабай, Толгонай, Орган карыя менен Эдигей, Сейит менен Сейде, Казангап менен Арсен, Бостон менен Авдий Каллистратов, Филофей сыяктуу айтматовдук көркөм дүйнөнүн кейипкерлери жөн гана каармандар эмес, алар - адам табиятын туюндурган образ-субьект формасындагы түшүнүктөр. Биздин бул макалабыздын максаты Ч.Айтматовдун алгачкы бараандуу чыгармаларынын бири – "Бетме-бет" повестиндеги Ысмайылдын образы айтматовдук адамологиянын маңызын туюндурган көркөм түшүнүк экендигин таасындоо болуп эсептелет.

3. Айтматов жана СӨЗ

(айтматовдук адамологиядагы сөз-түшүнүк концепти)

Оңой менен акылдын таанымдык кудуретине башийбеген ТУРМУШту – адамдын адамдык деңгээлин аныктап турган табият-коом-рухтун татаал, өтмө-катар байланышын аңдай билиш үчүн, түшүнө билиш үчүн СӨЗ менен диалог түзө билүү зарыл. Айтматов ойчул катары сөзгө өзгөчө маани берип, СӨЗ (лексема) укмуштуудай коммуникациялык кубулуш катары философиянын да, адабияттын да түйүндүү, негизги, фундаменталдуу постулатын түзөөрүн кылдат сезе билген. Сөз жөнүндөгү айтматовдук концепт М.Хайдеггердин "Тил – болумдун үйү" (Кара: Пархоменко Е.В. Язык как «Дом бытия»: от логоса к многослойности. https://cyberleninka.ru/article/n/yazyk-kak-dom-bytiya-ot-logosa-k-mnogosloynosti/viewer.16.03.23) деген онто-логикалык бүтүмү менен үндөшүп турат. Адам философиясынын, анын ичинде айтматовдук адамологиянын концептуалдык маңызы, логикалык табияты СӨЗ аркылуу жалпыланган, СӨЗ аркылуу туюндурулат, СӨЗ аркылуу аңдалат. Көпкатмарлуу, көпкырдуу адам табиятынын табышмактуу сырлары – СӨЗдөрдө. Сөздүн да, Айтматов таасын белгилегендей, өзүнүн өнүп чыгаар, гүлдөп кетер кыртышы бар. Жазуучу-ойчулдуктун табийгый белгиси, атрибуту, Айтматовдун сөзү менен айтканда, "сөздүн стихиясы, тилдин маданияты".

Сөз аңсезимден сыртта турган нерсе-кубулуштардын ширөөсүнөн, таасиринен жаралып, аңсезимдин "ичинде" калыптанып, сөз түрүндөгү өзүнүн формасына ээ болот да андан аркы "өмүрүн" аңсезимдин сыртынан улантат. Ошол эле мезгилде, ой менен сөз ажырагыс биримдикте – ойсуз сөз, сөзсүз ой жок. Сөз аркылуу ойлонобуз, оюбузду сөз менен туюндурабыз. Адам сөзү менен, ою менен адам болду. Сөз түрүндө оюбузду туюндурганга чейин "сөзгө чейинки сөз" менен ойлонуп, ал ойдун жыйынтыгында пайда болгон ойлом тыянагын сөз аркылуу туюндурабыз. Платон сөздүн эстетикалык дараметин даана-элестүү туюндуруу максатында аны живопись-сүрөтчүнүн боёктору менен салыштырып мындай дейт: «Как живописец, желая что-нибудь изобразить смешивает многие краски между собой…и мы будем соединять слоги из которых будут состоять слова» [Платон «Кратил» 424 е; кара: . 7] (Автордон: маанисин толук сактоо максатында цитата бул жерде түп нускасында берилди, мындан ары да ушул эле тартип колдонулду).

Баардыгы, философия да, адабият да СӨЗдөн башталат. СӨЗгө да, философияга да, адабиятка да жалпылоо мүнөздүү, аталган үч феномен тең жалпылык, алардын башкалардан айрымаланган жагы да ушул "жалпылык" менен түшүндүрүлөт. Нерселерди, аларга тиешелүү касиеттерди жалпылоонун натыйжасында "СӨЗ", сөздөрдү жалпылоонун натыйжасында түшүнүктөр, түшүнүктөрдү жалпылоонун натыйжасында "категориялар", категорияларды жалпылоонун натыйжасында "мыйзамченемдүүлүктөр", мыйзамченемдүүлүктөрдү жалпылоонун натыйжасында универсалдуу мыйзамченемдүүлүктөр, универсалдуу мыйзамченемдүүлүктөрдү жалпылоонун натыйжасында философия калыптанат. Сөз – бул нерсени жана анын образын туюндурган терең мааниси бар түшүнүк жана символ (кара: Лосев А.Ф. Миф – Число – Сущность. – М.: Мысль, 1994: с. 580) Философия менен адабият маани-мазмуну, табияты, таанымдарамети боюнча бирине-бири тутумдаш, анткени бул эки феномен тең дүйнөтүзүлүштүн абстракциясы же обьективдүү дүйнөнүн субьективдүү образы, же логикалык

ISBN: 978-605-73444-6-5
ISBN: 978-605-73444-6-5

ыңгайда туюндурганда конкреттүлүктө (дүйнөтүзүлүштөн) абстракцияланып (философиялык эмгекти, адабий чыгарманы жаратып), кайрадан конкреттүүлүккө, аны толугураак түшүнүүгө умтулат. Аталган феномендер турмуштан (ноуменден) алынган, турмушту таанып билет, турмушту аңдайт жана турмушту "үйрөтөт", турмушка "бышырат", турмушту кененирек билүүгө көмөк болот. Чыныгы философия адабиятка, чыныгы адабият философияга шерик, экөө тең "дүйнөтүзүлүштүн, жашоонун маңызы эмне", "адам –эмне", "канткенде адам адам болот", "жакшылык менен жамандыктын түйүнү эмнеде", "кантип жашоо-турмушту жандүйнөгө ылайыктай алабыз", "конфликт, чырчатак, коомдук карама-каршылыктардын сыры эмнеде, алардан кантип арылабыз" , "зарылдык менен эркиндикти (кокустукту) кантип айкалыштырабыз" деген сыяктуу диапозону өтө кең суроолордун орбитасында айланып келди, азыр да айланып жүрөт. Жакшы, сапаттуу, чыныгы адабий чыгарма табияты боюнча терең философиялык эмгек, М.Мамардашвили өзүнүн "Картезиандык ойжүгүртүүсүндө" таамай белгилегендей философия ойдун гана эмес, адабий сөздүн да угуту, Пруст Канттан кем эмес ойчул-философ. Немец философу Кант өзүнүн эмгеги "Таза акыл-эстин сыны" менен, француз жазуучусу Пруст атактуу бестселлери "Жоготулган мезгилди издеп" менен чыныгы философ-ойчулдар болуп эсептелери шексиз.

4. Адабият жана философия

(айтматовдук адамологиянын адабий формасы)

Адабий процесс дайыма доордун тарыхый процесси менен тутумдаш,- деп жазат Ч. Айтматов. Кандай гана адабий чыгарма болбосун, ал ири алды менен кыйма-чийме татаал дүйнөтүзүлүштү, оош-кыйыш катаал жашоо-турмушту көркөм-эстетикалык таанымдын, аңдоонун концептуалдык канондору, логикалык каражаттары аркылуу кынаптап иликтөөнүн үзүрү болуп эсептелет. Көркөм иликтөө менен философиялык ойтолгоонун логикалык этимологиясы теги бир: метафизика менен адабият субстраты бир эки акцидент-субстанция. Философия (философ) түшүнүктөр менен ойжүгүртсө, адабият (жазуучу) образдар аркылуу ой чабыттатат.

Аталган, бири-бири менен өзара тыгыз байланыштагы, салыштырмалуу автономиялык болуму менен айрымаланган эки тармак – философия менен адабияттын субтраты – онтологиялык негизи бир, ал табияттын, коомдун жана ойлом дүйнөсүнүн ажырагыс биримдигин туюндурган "дүйнөтүзүлүш" түшүнүгү болуп эсептелет. Бирок, философия менен адабият дүйнөтүзүлүшкө (субстратка) карата акциденталдык субстанция же субстанциялык акциденция катары мүнөздөлөт: башкача айтканда, философиянын да, адабияттын да негизи, субстраты – дүйнөтүзүлүш, анткени түшүнүктөр да, образдар да дүйнөтүзүлүштүн логикалык мүнөздөгү туюнтмалары. Ошол эле мезгилде, алар (философия менен адабият) салыштырмалуу туруктуулугу менен субстанциялык (негиздик) касиетке ээ, ал эми өзгөрмө касиетке ээ кубулуш катары акциденциялык касиетке ээ. Демек, жогоруда учкай белгиленген "субстрат", "субстанция", "акциденция " түшүнүктөрү философия менен адабияттын феноменологиялык жалпылыгын фундаменталдык жактан тастыктап турат, ушул аталган түшүнүктөр философия менен адабияттын атрибуттары болуп саналат.

Философия менен адабияттын дагы бир жалпылыгы дүйнөтүзүлүштүн көпкырдуу жагдайларынын, аркыл кубулуштарынын окшоштугун,

ISBN: 978-605-73444-6-5

ISBN: 978-605-73444-6-5

биртектүүлүгүн туюндурган “жалпылоо” түшүнүгү болуп эсептелет: философия түшүнүктөр аркылуу, ал эми адабият көркөм каражаттар (образ, типтүүлүк, көркөм мүнөз ж.б.) аркылуу дүйнөтүзүлүштүн, турмуш-тиричиликтин кубулуш-көрүнүштөрүн,окуяларын, процесстерин жалпылайт. Философиянын да, адабияттын да этимологиялык тегин жалпылоо түзөт: философияга логикалык жалпылоо же концептуалдык синтез, концепция, парадигма, абстрактуу конкреттүүлүк мүнөздүү, ал эми адабиятка көркөм-поэтикалык, экспрессивдүү-маданий жалпылоо эстетикалык бүтүндүк мүнөздүү. Гегельдин сөзү менен айтканда “искусство (анын ичинде адабият да) чыныгы жалпылыкты, же болбосо образ формасындагы жалпы идеяны чагылдырат”. Адабият да, философия да “түбөлүк чындыкты”, мейкиндик менен мезгилдин татаал лабиринтинде адашпаган турмуш чындыгын издеп келет. Чыныгы көркөм чыгарма гана мезгил сыноосуна туруштук берип, улам кийинки муундун руханий азыгына айланганда гана “түбөлүк жашоо” укугуна ээ болот дейт, Айтматов-ойчул. (Кара: Үкүбаева Л. Чыңгыз Айтматов: эстетика жана улуттук негиз. – Бишкек: Турар, 2004.)

Философия да, адабият да турмуш чындыгы менен тыгыз байланышкан, сөз сыйкырынан жаралган көркөм текст же жалпы эле искусство болумдун эстетикалык формасы. Сөз искусствосу, сөз менен иштеген искусствонун тармактары, белгилүү философ М.М.Мамардашвилинин пикири боюнча, чындыктын, турмуштун өзүнчө бир жашоо жолу, ал эстетикалык кумарлануу аркылуу жөн гана (кантип-кандай жашоого) үйрөтүү эмес, ал тиричиликте “”даяр нерсе катары жолукпайт... көркөм текст адам дүйнөсүнүн “тайгак”, өзгөрмөлүү табиятынын болумушка кандайча тиешелүү экендигин ийкемдүү тастыктайт. Кара: Мамардашвили М.К. Литературная критика как акт чтения // Вопросы философии. 1984..№ 2. С. 99. [6, 99]

Жалпылоо философиялык түшүнүк катары бир нече нерселердин, жагдайлардын, касиеттердин же элементтердин жалпы (окшош) касиеттерин синтездөөнүн натыйжасында калыптанаары жана ал синтездөөнүн же ойдун (ойлордун) индукцияланышынын (айрым учурда дедукцияланышынын) натыйжасында жалпыланган обьекттерге мүнөздүү белгилерди типтештирген философиялык ыңгайдагы түшүнүк, концептуалдык модель пайда болоору белгилүү. Жалпылоо процесси, же жеке ойдон жалпы, өтө жалпы ойго өтүү процессин камтыган ой кыймылы, ойжүгүртүү бири-бири менен өтмөкатар байланыштагы “абстракция”, “анализ”, “синтез”, “салыштыруу” ойлом ыкмаларынын натыйжасында жүзөгө ашат.

Философияга да, адабиятка да эки композициялык элемент мүнөздүү: артефакт жана обьект, артефакттар – концептуалдык жана көркөм тексттер, ал эми обьект – логикалык концепция же философиялык трактат, эмгек жана көркөм-эстетикалык дүйнө же конкреттүү бир адабий чыгарма. Артефакт кандайдыр бир мезгилдик алкакты камтып турса, көркөм текстин мазмуну аркылуу мейкиндик континиумдун жандуу картинасы туюндурулат. Белгиленген эки композициялык элементтин таасири менен окурмандарда концептуалдык, логикалык жана эстетикалык катарсис жаралат. Эгерде философиялык жана адабий катарсис – логикалык канагаттануу жана эстетикалык ырахаттануу жаралбай турган болсо, анда философиялык эмгек концептуалдуулугун, ал эми адабият чыныгы көркөмдүүлүн жоготот.

ISBN: 978-605-73444-6-5

ISBN: 978-605-73444-6-5

Адабий образ дүйнөтүзүлүш чындыгын индивидуалдаштыруу жана конкреттештирүү аркылуу чагылдырган, художниктин, жазуучунун кыялынан, фантазиясынан, автордун көркөм-эстетикалык кудуретине жараша жаралган көркөм туюнтма. Туюнтма, анткени ал - көркөм образ, “көркөм убакыт” жана “көркөм мейкиндик” түшүнүктөрү менен бирге дүйнөтүзүлүштү, турмуш чындыгын, көпкырдуу тиричиликтин коллизиясын түздүн түз, концептуалдык абстракциялар менен эмес, сөз менен, сөз ыраатты менен туюндурат. Тиричиликтин (көртиричиликтин), андагы тириктердин (көрпенделердин) турпат-келбети, натурасы гана эмес, алардын маңызы, маңызы - кыймылдагы жандүйнөсү экендиги турмуштагыдай болуп, турмушташтырылып сүрөттөлөт. Сүрөттөлгөнү - туюндурулганы, туюндурулганы - жалпылаштырылганы. Ал эми көркөм туюнтманын жалпылаштырылганы – анын философиялык маңыздуулугу. Демек, көркөм образ – бул көркөм туюнтма, көркөм туюнтма философиялык мазмунга эгедер түшүнүк, мазмуну боюнча философиялык түшүнүк, формасы боюнча көркөм-эстетикалык каражат. Айрымасы: философиялык түшүнүк логикалык “боёктор”, дарамет менен тепчилсе, көркөм образ (көркөм-эстетикалык туюнтма) эксперсивдүү эмоция менен коштолот. Искусство образдар аркылуу ойжүгүртөт.

Көркөм образ тууралуу теориянын башаты Аристотельдин “Поэтикасындагы” нерселер табиятын тууроо деген маанини туюнткан «мимесис» түшүнүгү экендиги жалпыга маалым. Аталган түшүнүк термин катары алгач ирет Гете тарабынан колдонулуп, кийинчерек Гегельдин “Эстетика боюнча лекцияларында” абстрактуу маңыздын конкреттүү көрүнүшү катары иштелип чыккандыгы белгилүү.

Көркөм туюнтманын логикалык үчилтиги (триадасы): тезис - турмуш чындыгы, практика, антитезис – гносеологиялык тааным процесси; синтез – адабий туюнтма, көркөм-эстетикалык образ, чыгармачылык менен ойжүгүртүүнүн акылкорутундусу. Көркөм образ алгылыктуу, чындыкка жакын болушу үчүн образдын типтүүлүгү менен индивидуалдуулугу кынтыксыз айкалыштырылышы зарыл. Типтештирүү ыкмасы философиядагы “жалпы”, “жеке” жана “өзгөчөлүк” түшүнүктөрү менен логикалык-семантикалык жактан өтө жакын. Филсофиясыз жакшы адабий чыгарма жаралбайт, мазмундук алкагы кең, мааниси терең чыгарма философиялык жалпылоолордун негизинде жаралат, ошондуктан ал философиялык дүрмөткө ээ. Таланттуу жазуучулардан философиялык көрөңгө-угуту бар, чыныгы философтор менен чыныгы жазуучулар олуттуу ойжүгүртүүгө, масштабдуу жалпылоолорго жөндөмдүү, ошондуктан алар “түбөлүктүү” чыгармаларды-эмгектерди жаратып келди. Ушул ыңгайда, “Метафизиканы” Аристотель, “Эс-акылды” Фараби, “Доонишнаамэни” Ибн Сино, “Эс-акылдын сынын” Кант, “Логика илимин” Гегель, “Гамлетти” Шекспир, “Идиот (Келесоону)” Достоевский, “Согуш жана тынчтыкты” Толстой, “Бетме-Бетти” Аймтамов гана жаза алмак, жазышты.

Адабий чыгарма, көркөм текст кандайдыр окурман сыйына турган сыйкырдуу фетиш эмес, идол эмес, ал жандуу чындык, жануу чындыктын көркөм формасы. Көпкырдуу татаал турмушту таанып-билүүнүн куралы, инструменти, жашоонун чытырман лабиринттерине аралашуунун өзгөчө жолу,адам өзүн-өзү, турмуш-тиричиликти аңдай турган адамологиялык лаборатория.

Философия менен адабияттын рухий көрөңгөсү бир, бирок алардын бири көркөм образдар аркылуу ойжоруса, бири абстрактуу түшүнүктөр аркылуу ойжүгүртөт. Адабият Айтматов үчүн адам табиятын – адам өмүрүн, жакшылыгын-

ISBN: 978-605-73444-6-5

ISBN: 978-605-73444-6-5

жамандыгын, кубанычын-кайгысын, жашоонун драмасын-трагедиясын иликтеген философиялык лаборатория...

5. Адабий образ – көркөм түшүнүк

(айтматовдук адамологиядагы “көркөм образ-көркөм түшүнүк” экилтигинин философиялык маңызы)

Көркөм образдын жалпылаштырылган табиятын туюндурган “типтештирүү” түшүнүгү, анын ички имманенттүү логикасына ылайык, постклассикалыкэмес ыкма менен интерпретацияланган “рационализм”, “релятивизм”, “постмодернизм”, “плюреализм”, “фрагментаризм”, синергетикадагы “аттрактор” деп аталган концепттер менен тутумдаш. Анткени, образ деп аталган көркөм туюнтма турмуш чындыгынын көркөм шарттуулугу болуп эсептелет, ал кандайдыр бир чыгармачылык максат менен турмуш чындыгынан сүрөткердин кыял-чабыты, фантазиясы, өнөр-талант кудурети аркылуу абстракцияланат, абстракцияланат да турмуш чындыгы менен толук дал келе бербейт. Демек, адабий образ, көркөм-эстетикалык туюнтма анын табиятына чөгөрүлгөн көркөм шарттуулук менен логикалык түшүнүктөрдөн айрымаланып турат.

Философияда да, адабиятта да тополоң-бунттун жалпыланган формасы катары туюндурулган экзистенциализмдин бир канаты болгон “абсурдизм” (жана ошондой эле анын субформасы “аскетизм”) деп аталган келишпес, талаш пикирлерди жаратып келген идеялык катмар бар. Башаламандык (хаос) күчөп, дүйнө аңтарылайын деп турган опурталдуу кырдаал түзүлдү, кантип турмуш оңолот, жандүйнөнүн тынчтыгы орнойт деп тынчсызданып-ойжоруп Айтматов-философ өзүнүн гениалдуу чыгармаларын жаратты. Ойчул жазуучунун адамологиясында АДАМды акылынан адаштырган жашоо-турмуштун жандүйнөгө бүлүк салган катаалдыгына каршы турган, андан кутулуунун жолун издеген ойчул-жазуучулар адам баласын кайрадан тескери эволюцияга, айбантекке жетелеген социалдык түзүлүштү кескин сынга алышат. Болумуштун (бытиенин) айласыз абсурд экенин сезип-туя билип өзү жашаган түзүлүштү түп орду менен өзгөртүүгө көшөөрүп бел байлаган адам күрөшкө чыгат – бул албетте кырдаалдын бийлигине каршы багытталган кадимки эле пенделик бунт. Бунттун негизин – өзү өзүнөн баш тарткан адам түзөт же Камюнун сөзү менен “человек – единственное существо, которое отказывается быть тем, что оно есть”, ошондуктан айбат көрсөтүп, каршы күрөшүүгө ачык чыгат. Турмуш, тиричилик, болумуш адамды камыктырып чектеп турат, демек аны менен күрөшүү керек деп эсептейт абсурдизм, ал эми аскетизм - социалдык-тарыхый кырдаалды жерүүнүн формасы.

Бири-бири менен туюнтмалаш сөз, сөздөрдүн ырааттуу тутуму, көркөм образ, логикалык каражат “табияттын” так (механикалык) копиясы эмес. Алар табияттын (нерсе-кубулуштардын), болумдун окчундаган, бирок жакындаштырылгын элеси. Демек,ал туюнтмалар нерселер менен ар дайым эле толук дал келе бербейт жана алар өздөрүнүн өзгөчөлүктөрүнө ээ. Нерсе-кубулуштардын ырааттуу тутуму, сөздөрдүн (образдардын) ырааттуу тутуму дегенибиз, демек алар белгилүү бир так мыйзамдардын негизинде пайда болот жана ошол мыйзамдарга башийип турат дегендик. Образ аңсезимден сыртта турган нерсе-кубулуштардын ширөөсүнөн, таасиринен жаралып, аңсезимдин “ичинде” калыптанып, идеологема түрүндөгү өзүнүн формасына ээ болот да андан аркы “өмүрүн” аңсезимдин сыртынан улантат. Демек, көркөм образда сырткы

ISBN: 978-605-73444-6-5

ISBN: 978-605-73444-6-5

дүйнөнүн да, аңсезимдин да "изи" бар. Аңсезимге таасир берген кубулуштар, нерселер, окуялардын табияты образдын көркөм шарттуулугун туюндурат.

Эстетикалык туюнтма - көркөм образдын философиялык маңызы анын концептуалдык мазмунунда. Көркөм образдын "философиялык дарамети" анын иманенттүү маңызында камтылган болумдук кубулуштардын жалпыланган түшүнүк формасында. Көркөм образдар аркылуу туюндурулган көркөм дүйнө философиядагы "кошумчалык жобосу" (тагыраагы: принцип дополнительности) сымал бири-бирин толуктап турган эки жагдайды камтып турат: биринчиден, обьект катары мүнөздөлгөн аңсезимден сырт кубулуштар менен жалпылыгы бар предметтүүлүгү; экинчиден, ошол обьектини көркөм туюм-сезим аркылуу туюндурган эмоционалдуулугу. Көркөм образ - гносеологиялык, психологиялык, семиотикалык концепттердин ажырагыс биримдиги катары жалпы эле "образдуулуктун" өзгөчө көрүнүшү, ушул себептен "образ" деген түшүнүктүн мазмундук (онтологиялык) талаасын дааналаш үчүн "көркөм" деген кошумча эпитет колдонулат. Художниктин (акын-жазуучунун, живопись-сүрөтчүнүн) жалпыланган-аналитикалык ишмердүүлүгүнүн натыйжасы катары көркөм образ туюм-кабылдоонун гана формасы эмес, ал акыл-эс менен эмоциянын айкалышынан турган өзгөчө жалпыланган абстракция. Жогоруда кыскача мүнөздөлгөн көркөм образдын философиялык субстанциясы тууралуу азыноолак ойжүгүртүү Айтматовдун көркөм дүйнөсүнө, адамологиясына толук мүнөздүү.

Адабияттар

1. Пархоменко Е.В. Язык как «Дом бытия»: от логоса к многослойности. https://cyberleninka.ru/article/n/yazyk-kak-dom-bytiya-ot-logosa-k-mnogosloynosti/viewer.(16.03.23)
2. Платон «Кратил» 424 с. 7
3. Лосев А.Ф. Миф – Число – Сущность. – М.: Мысль, 1994: с. 580
4. Үкүбаева Л. Чыңгыз Айтматов: эстетика жана улуттук негиз. – Бишкек: Турар, 2004.)
5. Мамардашвили М.К. Литературная критика как акт чтения // Вопросы философии. 1984..№ 2. С. 99.

ISBN: 978-605-73444-6-5

ISBN: 978-605-73444-6-5

АДАМ ДЭЭРИНИН ЭКЗИСТЕНЦИАЛДЫК ФОРМАСЫ: ФИЛОСОФИЯЛЫК ЭКСКУРС

Рысбек кызы Алия

Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын
Академик А. А. Алтмышбаев атындагы философия институтунун
кенже илимий кызматкери.

Аннотация

Макала адамдын дээрин (маңызын) изилдеген экзистенциалдык философиялык окууну изилдөөгө арналган. Автор экзистенциализм философиясына өзгөчө көңүл буруп, ал окуунун калыптанышына кандай кырдаалдар шарт түзгөнүн көрсөтөт. Ошондой эле эркиндиктин жана гуманизмдин экзистенциалдык түшүнүгү каралат. Жалпысынан изилдөө иши экзистенциализмдин философиясын терең түшүнүүгө жана адам табиятын, маңызын изилдөөгө багытталган.

Урунттуу сөздөр: адам, адам дээри, экзистенциализм, эркиндик, гуманизм.

***

Адамдын табиятын жана маңызын түшүнүү философиядагы актуалдуу маселелердин бири. Байыркы философ Сократтан баштап, ойчулдар адамдын милдети "өзүн өзү аңдап билүү" деп эсептешкен. Экзистенциалисттер да философиясынын борборуна адам өзүн өзү таанып билүү милдетин коюшкан. XIX XX кылымдарда пайда болгон экзистенциализм окуусу философиянын өнүгүшүнө, жалпы эле маданиятка жана коомго таасирин тийгизген эң маанилүү философиялык окуулардын бири. Экзистенциализмдин алдыңкы ойчулдарынын катарына Серен Кьеркегор, Мартин Хайдеггер, Жан-Поль Сартр, Альбер Камю, Карл Ясперс кирген.

Экзистенциализм пайда болгон мезгил согуштан кийинки белгисиздик мезгили жана маанисиз, (абсурд) дүйнөдөгү адамдар жалгыз калган секуляризациялык, тынчсыздануу мезгили болгон. Ушундай мезгилде адам экзистенциясы эмне деген суроо чоң маселени жараткан. Адамдар жашоо тууралуу көп ойлонуп, көп суроолор жаралган. Бул суроолорго буга чейин дин жооп берип келген болсо, ал мезгилде дин четке кагылып, адамдар түшүнүксүз жашоодо жалгыз калат.

Экзистенциализм окуусу боюнча, адамдын дээри (маңызы) алдын-ала аныкталган эмес, ал жашоо жана коомдук мамилелер процесси аркылуу калыптанат. Ошентип, адамдын табияты анын дээрин аныктабайт, аны жаратуунун шарты гана боло алат. Ушундан улам, экзистенциалдык философия адамдын болумушу анын табиятына гана эмес, жашоосунда жасаган тандоосуна да көз каранды экенин көрсөтөт. Адам өзүнүн жашоо жолу үчүн жоопкерчиликтүү болуп, өзүнүн дээрин эркиндиктин жана мүмкүнчүлүктүн негизинде калыптандырат. Ошондуктан адамдын болумушу жана дээри экзистенциалдык философиядагы негизги түшүнүктөр болуп саналат, бул негизги түшүнүктөр азыркы философиялык талкууда борбордук орунду ээлейт. Экзистенциалдык философиянын бул тезиси актуалдуу, анткени коомдогу глобалдык өзгөрүүлөрдүн учурунда адамдын өзүн өзү таанып билүүсү зарыл.

ISBN: 978-605-73444-6-5

ISBN: 978-605-73444-6-5

Экзистенциализм философиясынын калыптанышында маселенин *коомдук-саясий* жана *экономикалык* жагына басым жасалган. Европада согуштан кийинкимезгил болуп көрбөгөндөй социалдык жана саясий өзгөрүүлөр менен мүнөздөлгөн. Согуш учурунда көптөгөн адамдар үй-жайынан, жумушунан, жакындарынан ажырашкан. Согуштан кийин аларды жашоонун оор шарттары күтүп турган. Жакырчылык, жумушсуздук жана туруксуздук көпчүлүк адамдардын күнүмдүк жашоосунун бир бөлүгүнө айланган. Жан-Поль Сартрдын айтымында, "жумушсуздук–кризистик кырдаал"[4, 93-б]. Жумушсуздуктун шартында адамдын жүрүм-туруму үчүн жоопкерчилик маселеси боюнча Сартр ригорист болгон. Ал эч качан күнөлүүнү сырттан издебей, адам жумушсуздук маселесин чечүүдө өз алдынча алектенүүсү керек деп эсептеген.

Мындан тышкары, *саясий* маселелер да экзистенциализмдин калыптанышына олуттуу таасирин тийгизген. Ошол жылдары Европа адам ресурсу үчүн бири-бири менен күрөшкөн идеологиялык кыймылдардын бүтүндөй чабуулуна кабылды. Фашизм, коммунизм жана либерализм согуштан кийинки Европада пайда болгон социалдык, саясий жана экономикалык көйгөйлөргө өз жоопторун сунуштоого аракет кылышкан. «Буржуазиялык коомдун идеялык-саясий кризиси күчөдү. Ал бийлик институттарына, буржуазиялык саясий партияларга таасирин тийгизет, моралдык нормаларды бузат. Коррупция мамлекеттин эң жогорку деңгээлдеринде да барган сайын ачык-айкын болуп баратат. Рухий маданияттын төмөндөөсү уланып, кылмыштуулук күч алууда» [5, 288-б]. Мындай кырдаалда көптөгөн адамдар өз жашоосун жөндөй албай, кырдаалдын оор экенин жана жашоонун эч кандай мааниси жок экенин сезе башташкан. Ушул учурдагы үмүтсүздүк сезими экзистенциализмдин негизи болуп калды.

Экзистенциализмдин калыптанышына *экономикалык* шарттар да чоң таасирин тийгизген. Ал убакта дүйнө экономиканын тез өсүү мезгилин башынан кечирип жаткан, бирок ал бир калыпта болгон эмес. Көпчүлүк адамдар кедей бойдон калып, ал эми аз сандагы адамдар чоң байлыкка ээ болушкан. Бул дүйнөдөгү жашоонун жана адилеттүүлүктүн мааниси жөнүндө суроолорго жооп издей баштаган адамдардын көпчүлүгүндө адилетсиздикке каршы сезимин пайда кылган. Мунун себебин даниялык ойчул С. Кьеркегор адамдын акыл-эсинин мүмкүнчүлүктөрүн абсолютташтыруудан, диний ишенимди жоготуудан көргөн. «Адам кооптонуу сезимине кабылып сазына батат, анткени адилеттүүлүктүн салттуу интерпретациялары техногенездин реалдуулуктарына дал келбейт жана бүткүл адамзатты тунгуюкка такайт. Бирок, адам көз карандысыздыгын көрсөтүүдөн коркуп, анын адилеттүүлүк жөнүндөгү жеке ойлору көпчүлүктүн пикири менен дал келбей калат деп кабатыр болот» [2, 383-б].

XX кылымдын 1914-1918-жылдарындагы согуш, чынында эле, цивилизациянын аяктаганынан кабар берген. Аң-сезимдин түпкүрүнөн адам табиятынын эң караңгы жактары чыгып кеткендей: ырайымсыздык, гегемондукка умтулуу, талкалоо, жок кылуу күчөгөн. Христиандык күчтүү баалуулуктар четке кагылды. Үрөй учурган ырайымсыз, жырткычтык инстинкттерге негизделген нацисттик кыймылдар Германияда, Италияда жана Испанияда тез эле бийликке келген. Тоталитардык системалардын пайда болушу жана Экинчи дүйнөлүк согуштун апааттары адамды пессимисттик көз карашка алып келип, прогресске, илимге жана акылга ишенимин жоготкон учурду жаратты. Адашуу, индивидуализм, тынчсызлануу, коркуу – бул ошол мезгилдин негизги

ISBN: 978-605-73444-6-5

ISBN: 978-605-73444-6-5

өзгөчөлүктөрү. Тарыхтын ушундай мезгилинде экзистенциализм пайда болот. Ал ошол доордогу адамдардын жалпы дүйнө таанымын күзгүдөй чагылдырган. Бул оор кырдаалда экзистенциализм тарыхтын, маданияттын жана адамдын кыйроо маселесин түшүнүүнү камтыган милдеттерге ишенимдүү жооп издейт. Аткени ал жооп, адамдын инсандыгын аныктаган жашоонун негиздерин табуу үчүн керек. Дүйнөдө "туруктуу" жашоо үчүн, адам өзүнүн жөндөмдөрүн жана мүмкүнчүлүктөрүн баалап, ички өзөгүн таба билиши керек. Экзистенциалдык философиянын максаты – чыныгы инсанды издөө, адамдын инсандыгын чагылдырууга аракет кылуу. Экзистенциализм адам ички дүйнөсүн жакшылап аңдап билүү үчүн өзүнө кайрылууга үндөйт. Ал адамды дүйнөгө чакырык таштоого жана өзүнүн "*менине*" кайрылуга үндөйт. Бул философиялык теория чечкиндүү түрдө адам болумушунун эң терең жана курч көйгөйлөрүн ачып берет. Айрым ойчулдар бул философия пайда болгонго чейин эле "жашоо философиясына" окшош көз караштарды айтышкан. Экзистенциалдык ойчулдарга, биринчи кезекте, адамдын болмушунун көйгөйлөрүн түшүнгөн, адам өзүн өзү жараткан субьект катары түшүнгөн адамдар кирет. Аврелий Августин, Блез Паскаль жана Сократтын көз караштарын эң алгачкы ыкма десек болот. Аврелий Августин "Исповедь" аттуу чыгармасында: "Ооба, Кудайым, мен өзүмдүн үстүмөн иштеп жатам: мен өзүм үчүн оор эмгекти жана көп терди талап кылган жерге айландым. Биз азыр асман мейкиндигин изилдебейбиз, жылдыздардын ортосундагы аралыкты өлчөбөйбүз, жер эмне үчүн тең салмактуулукта экенин сурабайбыз: Мына мен, өзүмдү эстеген мен, рух" [1, 277-б]. Августин ар дайым өзүн, рухту жана Кудайды билүүдөн артык эч нерсе жок деп эсептеген.

Германияда экзистенциализм Биринчи дүйнөлүк согуштан кийин өнүгө баштаган Карл Ясперстин, Мартин Хайдеггердин ысымы менен байланышкан. Францияда бул окуу Экинчи дүйнөлүк согуш мезгилинде жайыла баштаган, францалык экзистенциалдардын өкүлдөрүнө Габриэль Марсель, Жан-Поль Сартр, Альбер Камю кирген. Европанын башка өлкөлөрүндө да экзистенциалдык философия өтө тездик менен жайылган. Экзистенциалисттер XX кылымды тарыхтын кризистик учуру катары карашат, бул гуманизмдин, акылдын жана эркиндиктин кризисин "глобалдык трагедияны" билдирет дейт алар. XX кылымда жашаган адам апокалипсистик коркуу сезимине, жоготуу сезимине кабылат. Экзистенциалисттер коркунучтуу, кризистик кырдаалдарда адамдардын руханий туруктуулугуна көйгөйүнө көңүл бурушкан жана акылга сыйбаган иштердин агымында адамды түшүнүүгө аракет кылышкан. Философтордун пикири боюнча, соңку тарыхый катастрофалык окуялар, жеке адамдын гана эмес, бардык адамзаттын алсыздыгын, өзгөрүлмөлүүлүгүн далилдеди. Эгер адам бул дүйнөдө аман калгысы келсе, эң биринчиден өз ички дүйнөсүн түшүнүп, өзүнүн уникалдуулугун жана жөндөмүн баалоо керек.

Экзистенциализм окуусу экиге бөлүнөт: диний жана атеисттик болуп. Атеисттик агымдагы философтордун катарына М. Хайдеггер, Ж-П. Сартр, А. Камю кирген. Ал эми диний экзистенциалисттерге К. Ясперс, А. Бердяев, С. Кьеркегор кирген. Атеисттик-экзистенциализм адамдын "ташталганы" туурасында сөз кылат. Ар бир адам башка адамдар менен байланышпай туруп, жашай албаган түшүнүксүз жашоого ташталган. Бирок экзистенциалисттер коомду адам индивидуалдуулугун талкалаган жана болумушунан ажыраткан катары көрүшкөн.

ISBN: 978-605-73444-6-5

ISBN: 978-605-73444-6-5

Экзистенциализм боюнча инсан, жашоосунун маанисин табыш үчүн өзүнүн жолун эркин тандоо керек. Атеисттик вариантта Кудайдын жардамы же күнөөлөрдөн кутулуу түшүнүгү жок. Анын ордуна, атеисттик экзистенциализм чыныгы жашоого (подлинное существование) жетүү үчүн өзүн-өзү өнүктүрүү жана өзүн-өзү аңдап билүү зарыл деп ырастайт. Адам кудайга окшош болууга умтулушу керек, бирок диний вариантта эмес, өзү үчүн эң мыкты версия болушу үчүн.

Теологиялык ишенимдердин жактоочулары адамдын жашоосунун айрым трагедиялуу жактары, мисалы, жалгыздык сезими, өзүнө жана дүйнөгө болгон ишенбестик, ошондой эле өлүм коркунучу. Алар бул процесстер Кудайга болгон ишенимдин жоголушунун натыйжасы жана атеисттик көз караштты кабыл алуу деп эсептешет. Диний экзистенциализмде трансцендент Кудай катары каралат. Бирок Сартр жана Камю боюнча атеисттердин ою боюнча, трансцендент экзистенциянын эң терең сыры катары көрүнгөн жоктук (ничто). Сартр өзүнүн "Болумуш жана жоктук" китебинде мындай деп жазган: "Биз болмушту издеп баштадык жана болмуш жөнүндө бир катар суроолор бизди анын борборуна алып келгендей болду. Ошентип, максатка жетүүнү ойлогон учурда күтүлбөгөн жерден биз жоктук менен курчалганбызды көрөбүз" [6, 44-б]. Хайдеггер трансценденттин чындыгын тааныган жана аны рационалдуу билүү мүмкүн эмес, аны "кыйытууга" гана болот деп эсептеген. Бирок дал ушул трансценденцияда адам өзүнүн маңызын таба алат.

Экзистенциализмдин идеологиялык башаты даниялык ойчул С. Кьеркегордун окууларында камтылган. Ал биринчилерден болуп адамдын жашоосу (бар болуу) туурасында сөз кылган. Философ адамдын жашоосун эки түргө бөлгөн: чыныгы жана чыныгы эмес (подлинное и неподлинное существование). Чыныгы эмес жашоо – бул адамдын өз тандоосунун жоктугу жана коомго баш ийүү менен мүнөздөлөт. Ал эми чыныгы жашоо адамдын эркиндиги, өз оюн айта алган, чечим жасай алган жана ошол жасаган ишине жоопту сезген, өзүнүн иденттүүлүгүн сактай алганы менен мүнөздөлөт. С. Кьеркегордун ою боюнча, чыныгы жашоого келүү үчүн адам бир нече этаптардан өтүүсү абзел. Жашоонун биринчи баскычы – *эстетикалык*. Бул көз ирмемдик жашоо, анткени эстетик убактылуу гана умтулуулар менен гана жашайт. Жашоонун мааниси тууралуу ойлонбогон, гедонисттик көз караштагы жашоо. Экинчи баскыч – *этикалык*, мында адам коом алдындагы жоопкерчилигин сезип, моралдык нормаларды сактайт. Бирок бул баскыч адамды жашоонун чыныгы маанисине алып келбейт. Үчүнчү баскыч – *диний*. Бул баскычта адам кудайга болгон мамилеси аркылуу ыйманга кайрылып, чыныгы жашоону табат. Кьеркегор үч этаптан өткөндө гана адам өзүнүн индивидуалдуулугун, жоопкерчилигин жана жашоосундагы тандоосун түшүнүп, чыныгы жашоого жете алат деп эсептеген. С. Кьеркегор башка маселелерге караганда өлүм маселесине көбүрөк көңүл бурган. Ал биринчилерден болуп өлүмдү адам жашоосунун аягы деп эсептеген.

Бул маселеге М. Хайдеггер дагы токтолгон. Бекеринен анын китеби "Болумуш жанан убакыт" деп аталган эмес. Анткени дал ушул убакыт адамдын жашоосунда чоң мааниге ээ. Адам жашоосун жана дээрин, дүйнөдө өзүнүн убактылуу экенин билгенде гана түшүнөт. Мартин Хайдеггер салттуу философияга кескин түрдө каршы чыгып, салттуу философия философиялык изденүүнүн жолун жабып, түшүнбөстүккө алып келет деп сынга алган. Ушул себептен ал өзүнүн окуусун "фундаменталдык онтолгия" деп атап, жаңы концепцияларды киргизген. Хайдеггердин пикири боюнча болумуш философиянын негизги маселеси болгон

ISBN: 978-605-73444-6-5

ISBN: 978-605-73444-6-5

жана болуп кала берет, аткени бул адам үчүн эң маанилүү маселе. Ошондуктан философ болумуш маселесине өзгөчө көңүл бурат. Ал болумушту имманенттүү трансцендент деп атаган. Имманенттүү себеби, биз аны өз жашообуздан билебиз, болумушту сырттан издөөнүн кереги жок, ал адамга тийиштүү нерсе. Болумушту түшүндүрүү үчүн Хайдеггер "dasein" терминин колдонот. Dasein терминин которгондо Da- мына sein- болумуш деп которулат. Хайдеггердин түшүнүгүндө чыныгы болумуш бул dasein, ал эми чыныгы эмес болумушту dasman деген түшүнүк менен белгилеген. Dasman түшүнүгү индивидуалдуулук жоголгон массалык коомду түшүндүрөт.

Альбер Камю француз философу. Камюнун философиясы эки чоң бөлүккө бөлүнөт: абсурд жана козголоң. Адам мааниси жок дүйнөдө төрөлөт, бирок адамда билимге болгон ички муктаждык бар, адам мааниси жок дүйнөдөн маани издейт. Дал ушул жагдайды Камю абсурд деп атаган. Абсурд – бул түшүнүксүз, маанисиз жашоо. А.Камю абсурд маселеси адамды эмне кылуусу туралуу кыйын тандоонун алдына коёт дейт. Француз ойчулу бул суроого жооп берүү үчүн үч вариантты сунуштайт. Алар:

1.өзүн-өзү өлтүрүү

2. абсурддун алдында багынып берүү

3. козголоң

А. Камю абсурд дүйнөдө жашоонун бирден бир жолу катары ага каршы козголоң деп эсептеген. А. Камю Рене Декарттын "Мен ойлойм, демек мен бармын" ("*cogito ergo sum*") деп аталган атактуу сөзүн "Мен козголоң кылам, демек мен жашайм" деп өзгөртүп, козголоңду абсурд дүйнөдө жашоонун бирден-бир ишенимдүү жолу катары көрөт. "Козголоң" – жашоодо маанини жаратуу катары туюндурулат.

А. Камюнун "Сизиф жөнүндөгү миф" аттуу чыгармасындагы башкы каарман Сизифдей, адам өлөөрүн билип, бул дүйнөгө келген бактылуу Сизиф болуш керек, өйдө түрткөн таш сөзсүз артка жылаарын билсе дагы токтобостон аракет кылган сыяктуу. Кудайдын милдетин өзүнө жүктөп, адам маанисиз жашоодо бакытты табышы керек. А. Камю боюнча өлүмдү билип жашоо – бул козголоң. "Өлүмгө каршы күрөшүү – жашоонун маани-маңызын талап кылуу"[3, 52-бет].

Дагы бир экзистенциализм философиясына салымын кошкон белгилүү философ: Жан-Поль Сартр. Философ өзүнүн эмгектеринде көптөгөн маселелерге токтолгон, бирок анын көңүл чордонунда адам проблемасы турат. Экзистенциализм окуусу Жан-Поль Сартрдын 1938-жылы жарык көргөн "жүрөк айнуу" чыгармасынан кийин болуп көрбөгөндөй тез жайылган. Сартрдын философиясындагы негизги идея "бар болуу дээрден мурун келет" [7, 2-б]. Бул түшүнүктү эң жеткиликтүү түрдө өзүнүн "Экзистенциализм- гуманизм" эмгегинде түшүндүргөн. Экзистенциализм түшүнүгү пайда болгонго чейин дээр бар болуудан мурун деп ойлошкон. Бул түшүнүктүн жактоочуларын эссенциалистер деп аташкан. Жан-Поль Сартр адамдын абсолюттук эркиндигин баса белгилейт. Философ эркиндикти өзүнө мүмкүнчүлүк түзүүчү тандоо катары көрсөтөт. Сартрдын чыгармасындагы идея – "адам эркин болууга өкүм кылынат". Философтун айтымында, эркиндик адамдын жашоосунун негизги мүнөздөмөсү. "Эркиндик – бул жоопкерчилик" деген ойду биринчи жолу Сартр белгилеген. Анткени адам өзү жасаган иш аракеттерин билип туруп, жоопкерчиликти жогорку күчкө же башка адамдарга түртүп сала албайт.

ISBN: 978-605-73444-6-5

ISBN: 978-605-73444-6-5

Кийинки экзистенциализм философиясынын көрүнүктүү өкүлдөрүнүн катарына кирген ойчул К. Ясперс. Анын окуусу өлүм жана жашоо ортосундагы кырдаал жөнүндөгү түшүнүктү тереңирээк түшүнүүгө мүмкүндүк берет. К. Ясперс адам жашоосун кырдалда болуу катары мүнөздөйт. Мындай учурда адам жолто боло албаган жагдайлар бар, алар ага башында берилген, мисалы: туулган жери, доору, жынысы ж.б. Мындай кырдаалдан качып кутулуу мүмкүн эмес. Бирок, башында берилбеген нерселердин бардыгы адамдын өзүнөн көз каранды. Өзгөчө жасаган тандоосуна жана жоопкерчилигине байланыштуу. Жашоодо тандоо жасоодо эркиндик негизги ролду ойнойт. Бирок, ар кандай кырдаалда эркин иш жасоодо, адам моралдык милдетин эске алышы керек. Экзистенциализмдин жактоочулары чек ара кырдаалын ар кандай түшүндүрүшкөн. Хайдеггер үчүн бул нерсе коркуу сезими, ал өмүрдү же жашоо жыргалчылыгын жоготуудан коркууну түшүндүрбөйт, тескерисинче, адам өз ыктыяры менен өмүрдү жана жашоо жакшылыктарын курмандыкка чала турган максатты таппай калуудан коркуу. Ясперс үчүн бул ооруу, күнөө, өлүм коркунучу. Ал эми бул маселе Сартр үчүн жүрөк айнуу, аны курчап турган бардык нерсенин маанисиздигин жана кандайдыр бир нерсени өзгөртүү аракетинин пайдасыздыгын сезүү. Кандай гана күн болбосун өлүм жана жашоо ортосундагы кырдаал - бул жашоонун маанисиздигин сезүү. Ошондой эле өзүн табууга аракет кылуунун бирден-бир каражаты, алардын түшүнүгүндө өлүмдүн көзүнө кароо.

Демек экзистенциалистердин ою боюнча адам жашоодо өз ордун таап, дээрин таныып билиши үчүн эркин болушу керек. Жашоосунда өз алдынча тандоо жасап, жана ошол жасаган тандоосуна жоопту болушу керек. Экзистенциализм жеке эркиндикке жана өзүнүн иш-аракети жана тандоосу үчүн жоопкерчиликке чоң маани берет, бул адамга өзүнүн индивидуалдуулугун жана кайталангыстыгын ишке ашырууга мүмкүндүк ачат. Адамга эркиндикти берип отуруп, анын менен бирге адамды жооптуу болууга үндөгөн. Экзистенциализм философиясына С.Кьеркегор, М.Хайдеггер, А.Камю, Жан-Поль Сартр, К.Ясперс сыяктуу философтордун эмгектери таасир эткен. Алардын чыгармаларында экзистенциализм философиясынын негизги идеялары чагылдырылган: Жалгыздык, коркуу, эркиндик, бар болуу жана адамдын дээри, чыныгы жана чыныгы эмес жашоо. Ойчулдар экзистенциализмдин идеяларын өнүктүрүп, адамды кыйнаган суроолорго жооп издеп, аларды калкка жеткиликтүү жана түшүнүктүү кылышкан. Адам жашоосундагы көйгөйлөрдүн деңгээлин төмөндөтүү үчүн экзистенциалдык философиянын мааниси чоң. Дал ушул экзистенциалдык философия адам жашоосунун ар кандай маселелерин чечкенге, өлүмдөн коркуу сезимин азайтууга жана адамдын дээрин түшүнүүгө жардам берет. Экзистенциализм жөн гана абстрактуу теория эмес, жашоонун философиясына айланган.

Адабияттар

1. Августин А. Исповедь. Москва, изд-во "Гендальф", 1992. 544 с.
2. С. Кьеркегор . Страх и трепет. М.: Республика, 1993. 488 с.
3. Камю А. Бунтующий человек / пер. с фр.; общ. ред., сост., предисл. и примеч. А. Руткевича. М: Терра Книжный клуб; Республика, 1999. 144с.
4. Сартр Ж.-П. Экзистенциализм - это гуманизм / пер. с фр. М. Грецкого. М.: Изд-во иностр. лит., 1953. 323 с.

ISBN: 978-605-73444-6-5

ISBN: 978-605-73444-6-5

5. Современная буржуазная философия / Издательство «Высшая школа»,

1 978. 582с.

6. Сартр Ж.П. Бытие и ничто. М., Республика, 2000. 639 с.

7. Сартр Жан-Поль. Экзистенциализм – это гуманизм // Электронная библиотека KNIGKY. Электронный ресурс Режим доступа: https: // knijky.ru/books/ekzistencializm-eto-gumanizm?page=1

DENOTATION OF THE MEANINGS EXPRESSED BY THE ASEMANTIC WORD BY ITS DERIVATIVES

Rəna Nazim qızı Süleymanova

ADPU-nun Müasir Azərbaycan dili kafedrasının Doktorantı
0000-0001-8108-2121
suleymanova-rena@bk.ru

Abstract

The article is interesting from the point of view of comparative study of lexical units of Turkic languages. This brings clarity to some actual problems of comparative lexicology and grammar of Turkish languages.

Investigating the origin of words in our language is one of the common problems of etymology, language history, Turkology and dialectology in our modern linguistics. In the dissertation work, the meaning of dozens of words found its etymological interpretation around the asemanticization event. In our opinion, this is one of the reasons that increase the relevance of the topic.

Keywords: asemanticization, Turkic languages, Oghuz group, Kitabi dede Gorgud

ASEMANTİK KELİMENİN TÜREVLERİ İLE İFADE EDİLEN ANLAMLARIN GÖSTERİLMES

Öz

Makale, Türk dillerinin sözcük birimlerinin karşılaştırmalı olarak incelenmesi açısından ilgi çekicidir. Bu, Türk dillerinin karşılaştırmalı sözlükbilimi ve gramerinin bazı güncel sorunlarına açıklık getirmektedir.

Dilimizdeki kelimelerin kökeninin araştırılması, modern dil bilimimizin etimoloji, dil tarihi, Türkoloji ve diyalektoloji bilimlerinin ortak sorunlarından biridir. Tez çalışmasında onlarca kelimenin anlamı etimolojik yorumunu asemantikleşme olayı etrafında bulmuştur. Kanaatimizce konunun güncelliğini artıran sebeplerden biri de budur.

Anahtar kelimeler: anlamlaştırma, Türk dilleri, Oğuz grubu, Kitabi dede Korkut

***

Literature review

In Turkic languages, the case category that regulates the relationship between words and word combinations has historically had an important role in speech and correspondence. For this reason, historical research on Turkic languages shows that the case category dates back to very old times. There is a great correlation between the case category of the Sumerian language, which is the grandfather of the Turks, and the case category of contemporary Turkish languages. According to the results, the roots of the case category, which is of particular importance in the language of contemporary Turkic peoples, should be sought in older periods, and today the old traces show themselves in the dialects and dialects of Turkish languages. Dialectological research should be further expanded since it is also preserved in dialects.

In the history of Azerbaijani linguistics, the issue of asemanticization has been one of the topics that have not been discussed much. Many linguists-scientists have done some

ISBN: 978-605-73444-6-5

ISBN: 978-605-73444-6-5

work in this field. So, starting with the scientific activity of B.V. Chobanzade in the 20-30s of the last century, A.M. Demirchizade in the 40-50s, M.H. Huseynzade, H.I. Mirzazade, S.A. Jafarov in the 60-70s, In the 80-90s and especially at the beginning of the new century, F.R. Zeynalov, Z.I. Aliyeva, F.A. Jalilov, A.A. Rajabli, Y.G. Mammadov, H.I. Mirzayev, V.I. Aslanov, G.Sh. Kazimov, M.M. Mirzaliyeva, B.A. Khalilov, M.I. Yusifov, B.B. Maharramli, E.N. Alekbarova and others have discussed this issue to a greater or lesser extent. However, the asemanticization event is not fully covered in any of these works. The mentioned authors have mentioned the phenomenon of asemanticization in one way or another, directly or indirectly, in their scientific works related to the problems of lexicology, morphology, language history, etymology, dialectology, Turkology. Therefore, the topic of "asemanticization" is one of the topics that has not yet been fully resolved, has not been developed enough, and remains relevant in Azerbaijani linguistics.

Methodology

Diachronic analysis is a method that shows the relationships between historical linguistic differences and realities at the time of research in a scientific field. The method includes two analyses: performance analysis and science mapping. The result of the performance analysis highlights the compatibility and differences of old word suffixes with the current ones and shows when they started to be used in different languages. Synchronic analysis reveals the forms of diachronic language realities that are preserved or no longer used in contemporary times and determines their characteristics. Comparative analysis, on the other hand, enables revealing the form of the case category in today's dialects and dialects of Turkish languages, which have historically derived from the same root, and the different features of old forms that match the suffixes used in contemporary languages. The recorded analysis methods help to accurately reveal the old word suffixes preserved in the dialects and dialects of Turkic languages.

Introduction

Historically, our language known as Turkish, Turkish language, Tatar language, Turkish-Tatar language, Azerbaijani-Tatar dialect, Caucasian dialect of Tatar language, Turkish-Azerbaijani language was first developed under the name of Azerbaijan. The issues of prominent personalities talking extensively about this feature are also mentioned here.

The existence of various Turkic tribes in Azerbaijan since ancient times and the influx of other Turkic tribes from time to time, the strengthening of spiritual and linguistic unity with the local Turkic tribes before and after the new era, the development of ethnic processes in this direction, the dialects existing in the ethnogeography of Azerbaijan were formed on the basis of ancient Turkic tribal languages highlighted.

It has been noted that the area of development of the Turkish language is always wide and it is the basis of communication of many peoples living in the Caucasus as well as in the East.

The relationship of the language with the social environment, its development related to social factors, the intensity of development of the components of the language, the

ISBN: 978-605-73444-6-5

ISBN: 978-605-73444-6-5

principle of inflection of Turkish languages, the differences of Turkish languages from inflectional languages, etc. such issues have also been clarified.

On the basis of the Orkhon-Yenisei monuments, Turkic languages, our dialects and dialects, as well as the materials of our modern language, it is substantiated that those words originate from the syncretic root ay.

In our modern language, there are words such as stay in a state of mind, be in a state of mind, be in a state of mind, be in a state of mind, be in a state of mind, be in a state of mind, be in a state of mind, be in a state of mind, be in a state of mind, be in a state of mind, be in a state of mind, come to where you are, get to where you are, reach where you are, reach where you are ay is attributed to the sense-excitement meaning group of the syncretic root and justified.

Later, in this regard, the exclamations of ay, ay-hay, aya//ayaya custom were reviewed, and the etymology of words such as hayan, haydi, hay-hay, hayil-mayil was clarified. In addition, the words ayna, ayin//ayny//ayni, ayilmak, ay, way, adna, azmag, ayi (Yak.), ke aine kin (Kar.) and aine kin (Kar.) are historically related to the root of ay. is defined. It has been established that all these words, which are derivatives of the syncretic root ay, have historically undergone phonetic changes.

In the dictionary of M. Kashgari, the word "tok" is used in the sense of "toki" (hit, beat). Y. Mammadov mentions the word "tok" among the words that have become asemantic in the Azerbaijani language, but are used as a separate vocabulary unit in the ancient Turkish written monuments, and also shows that its traces remain in the units "collision" and "collision". S. Jafarov writes about the shades of meaning of the word "Tok": "The root of the words tok, toku/maq/, tokkuş/maq, tok/maq/, toxa was the word tok/maq/, which was used in the sense of hitting, and in that sense it is still used in the Chuvash language. is being processed". O. Mirzayev shows that the word "tox" is used in the language of our heroic epics to mean to strike, and confirms his opinion with the example of "...he roared and wove himself into the enemy's army".

It is known from the records that the semantics of the word "tok-tok" have shades of bravery. In our opinion, the first part of the anthroponym Tokak - Dukak, Tokha - Dukha is the verb "tok" meaning to hit, beat, and the quality of bravery was the main factor in its motivation as a personal name. Let's add that M.Adilov and O.Mirzayev also take the unit "tok" meaning to hit, beat as a basis for the creation of the anthroponyms "Tokay", "Tokar". The anthroponym based on "Tok" is also observed in "Orkhon-Yenisei" monuments. For example, Tok bogut. We noted that the initial form of the anthroponym in the form of "Duka" in "KitabiDade Gorgud" is "Tokak" and its first part is the asemantic verb "tok" meaning "hit", "beat". In addition to these comments, it is necessary to pay attention to the suffix - ak, which is the last part of the anthroponym "Tokak". As it is known, by adding the suffix -aq, -ek to verb roots, adjectives denoting character and quality are formed: coward (man), timid (horse). S. Jafarov writes about that suffix: suffixes -aq, -ek, -q, -k are among the oldest suffixes in terms of their origin. Substantive or attributive nouns are formed by means of this suffix. For example, bed, reach, escape, shy, etc. From this we can conclude that the suffix -ak at the end of the anthroponym "Tokak" semantically performs the function of character, quality.

ISBN: 978-605-73444-6-5

ISBN: 978-605-73444-6-5

The "k" sound at the end of the anthroponym Tokak - Dukak was dropped, there was a transition from a covered - closed syllable to a covered - open syllable, and thus the variants Toka - Tokha, Duka - Dukha were formed. This is a typical case in terms of the historical development of our language, including other Turkic languages. For comparison, let's pay attention to a few examples: gorog//gorag - gora, arig - aryg, ayig - ayu, etc. Several phonetic phenomena can be observed in the anthroponym "Tokak" becoming "Dukha", i.e. changing its phonetic content. It can be summarized as follows: t-d, o-u, k-x sound substitutions and the dropping of the "k" sound at the end of the word.

We mentioned above that a number of authors have taken external sounding - alliteration as the basis for the formation of the personal name Deli Domrul, son of Dukha Goca. However, here, in addition to the apparent sound similarity between the father's name and the son's name, there is also a closeness between the semantic capacity of the father's name and the semantic capacity of the son's name. Thus, the nicknames ("Dukha" and "Crazy") used at the beginning of the anthroponyms "Old Man" and "Domrul" mean bravery, pride, and fearlessness. Therefore, in the anthroponym "Dukha Goja oğli Deli Domrul" the father's name and the son's name complement each other in terms of external sound, harmony, and semantic capacity. This quality can also be observed in the anthroponym "Bamsı Beyrek, son of Beybore". Here, if "b" is a ringing consonant, which creates a similarity in sound between the father's name and the son's name, it is the lexical unit "börü" (wolf, wolf) that creates a semantic relationship between them. There is no need to prove with additional arguments that the anthroponym "Baybore" was formed on the basis of the lexical unit "bay" and "bore". The origin of the anthroponym "Beyrek" from the lexical unit "boru" was noted by S. Alizadeh.

In Old Turkish onomastics, which forms a certain important branch of ancient Turkish writings, toponymic place or specific place names create a separate independent structure.

When carefully examining the words of M. Kashgari, a great Turkic linguist of the 11th century, and also the lexicon, which forms the main branch of the lexical system of our language, some lexemes that have become asemantic, that is, have lost the status of being used as independent lexemes, are found in M. Kashgari's "Divan", which is considered one of the rare gems of world languages. it is especially noteworthy that they are independent words and convey a specific meaning.

The toponymic names in the Orkhon-Yenisei monuments, which are the object of scientific research of some scientists, are related to the places where the former Turkic ethnic groups lived, where the Turkish troops went on a military campaign, as well as the spatial names in the area where the neighbors of the Turkish ethnic groups lived. The toponymic names in the Goyturk monuments are rivers, lakes, cities, forests, mountains, plains, passes, etc. in the territory of Mongolia, Asia, China is said to reflect names.

We can witness that a number of place names used in written monuments and in the territories inhabited by Turkic-speaking peoples in modern times were formed through the suffixes -gan (-yan,-gan, -kan). Ötükan, Altunkan, Andigan, Gulkan, Beylagan, etc. place names can be cited as an example.

ISBN: 978-605-73444-6-5

ISBN: 978-605-73444-6-5

The toponym Kara kum is derived from the combination of the words "kara and kum" meaning color in Turkish, and indicates that the rock is made of black colored sand. There have been different opinions about the appellation of this oronim. According to E. Murzayev, the word "kara" in geographical terminology also means soil, sand"10. From the semantic point of view, the word "black" means color, and in the formation of many anthroponymic units, it means strong, powerful, big11. In the "Kitabi-Dada Gorgud" epic, Karakhan, Kara Budag, Karagune, etc. the word "black" is used in this sense in the names. While the word "black" is also shown in a negative sense as a symbol of childlessness, its opposite color, white, is considered to be the bearer of qualities such as courage and bravery. On the other hand, white color is also used in the old Turkish languages to mean height, rise.

If your heart is sincere, O faithful one,

Kureiyi-rahmana addin; you go, see Arshi-Allah. (Nasimi) (3, 53)

The word "Kara" in Azerbaijan (Kara dag Karachay, Karasu - hydronyms, Kara valley, Kara tepe, etc. - oronym); Uzbek (Karachukur, Karatikan, etc. – oronym); (Korabulak - hydronym), can be found in Altai toponyms (Kora-Yul, Kora-Kobir, etc. - oronym; Kora-Bulak, Korasu, etc. - hydronym) 13. There are provinces called Karakan in the territory of present-day Kazakhstan, Karabulak and Karasubazar in the territory of Kyrgyzstan. In the "Kitabi-Dade Gorgud" epic, we find the toponym of Garadag.

The geographical name Кага-Чукур is translated into Kyrgyz as "black depression", "depth". However, this translation does not fully describe the structure of the area. It has no pits, covers mostly mountainous terrain and is a mountain massif covered with stones. The Kara-Chukur Pass crosses the Uzun Ayrih and Terek mountain valleys. This is an ancient Turkish toponym. The name Kara-Shikur was written on the monuments found on the banks of the Yenisei River. The Kyrgyz toponym Kara-Chukhur is a modified form of Garachukhur settlement in Baku, Kara Shikur and Chukhuryurd village in Shamakhi. This shows that the mentioned toponym is widely distributed in the area where Turkic peoples live.

Mountain culture was important in ancient Turkish thought, and it was regarded as a great force. Beylagan, one of the oldest cities of Azerbaijan, was built on the site of Orangala ruins near the present Kabirli village. This toponym is derived from the ancient Turkic word pila (plain, open place) and the suffix -gan, which means space. In some sources, the name of the city is also found as Bilagan, Bilagan. However, it is considered impossible to separate the "snow" component in the name of Kirgar mountain recorded in the monuments, and since it is written as Inci Khangai, it is assumed that the names of Kingan and Khangan mountains have the same meaning.

The word "Balık" of Turkic origin is used in Goyturk-Orkhon-Yenisei script texts either separately or as part of oikonyms: Suğçu balık, Toğlı balık (2,30), Baybalık (3, 44). Beşbalık (5,28) This term of Turkish origin became archaic starting from the 10th-11th century. M. Kashgari shows that Turks use the word "city" in the sense of "city"19. The famous Turkologist linguist, who said that the lexeme "fish", which used to be a Turkish word, was a component of oikonyms such as Bavılbalık, Besbalık, Uchayan balık, Yarğı

ISBN: 978-605-73444-6-5

ISBN: 978-605-73444-6-5

balık, said that this lexeme became archaic from the 11th century and was replaced by the word village.

As a component of the toponyms of our modern language, the petrified form of the term is used as a geographical name, sometimes it is also used as a separate word. Currently, the village called Balık in Ismayilli district can be considered as an example.

In Azerbaijan, geographical names, or rather toponyms, formed in connection with the meaning of land, are names of Turkic-speaking tribes, tribes and tribes that settled in that area in ancient times and in later times (Khalaj, Beydili, Bayat, Bayandur, Kangar, Dugar, Gul, Kipchak, Karagash, Gargi, gagar, yajci, rye, karagoyulu, karapapak, podar, eynyli, Kazakh, rye, Eymur and others).

Thus, when talking about toponyms in this subsection, Kögmen, Kömür tag, Kara kum, Altun kısh, Altun yish, Ötüken yish, etc. toponyms were reported, at the same time toponyms found in Kultigin, Bilge khagan, Tonyukuk, Moyun chor, Kuli chor, Hoytu-Tamir monuments were mentioned (4, 52).

Analogous factors such as the existence of ancient toponyms in the territory of Azerbaijan and their etymological explanation give reason to come to a certain linguistic conclusion about the toponyms in the Goyturk inscriptions and to think about their nationality. Mughan, Duvar, Alat, Alpout, Alar, Corat, Jalair, Cigatai, etc. the inclusion of the words in our toponymy shows the connection and interaction with the Mongol invasion, and a certain part with the Iranian-speaking tribes and peoples (Talysh, Kurd, Tat, Lahij) living in Azerbaijan.

"Kitabi-Dada Gorgud" epic is the oldest word monument of our nation. "Kitabi - Dede Gorgud" is one of the great examples of art that preserves the great and glorious history of the entire Turkic world, and also the first one. This artistic vocabulary is the historical chronicle of the Turkic peoples, the encyclopedia of life, "Oghuzname". Every word, expression, and name in the epic has a deep meaning, and behind all of them lies the past history of our ancestors, the Oguz.

Linguistic features of "Kitabi-Dada Gorgud" epic have been studied by Turkologists in various aspects. Today's report is dedicated to the etymological analysis of Asemantic words with the suffixes -maq//- mək and -ma//-mə used in the epic "Kitabi-Dade Gorgud".

M. Ergin read this word as a yearning. Regarding this word, S. Alizade writes: "Yeltma is the name of a dance melody. It can be roughly understood as a modern "Station". Presumably, it is related to the verb "to send//to send" (7.224).

Chatma: I have black hair with vines on my ankles, I have dry bow-like eyebrows! (8. 35).

This word is from the verb chat-. L. Budagov shows that the verb to reach is used in the Turkish and Tatar languages in the sense of "hitting, joining, colliding, and connecting" (2.453).

In our opinion, the word "come together" was formed based on that meaning. It can be said that the words chatak, chatak, chat in the modern Azerbaijani language originate from the same root.

ISBN: 978-605-73444-6-5

ISBN: 978-605-73444-6-5

There are some words used in our written monuments, which were transferred to the Persian language in the Middle Ages. To determine the Turkish origin of such words, the suffix -ma//-mə is of special importance. These types of words include entering, driving, looting, etc. the words can be shown. 2 Some researchers consider the word vesma to be a word of Turkic origin from the root bas-.

Driving: A. Demirchizade (4.14), H. Zarinazade (13.316) and others note that the word is derived from the verb to drive. Historically, the driving option has been more developed. In "Kitabi- Dede Gorgud" only the form of driving occurs.

Don't loot. In the early Middle Ages, this word was used as yaghma and was pronounced as yaghma in the regions of Tabriz and Ardabil, and it was transferred to the Persian language from these regions. Yaghma returned to our language after taking its phonetic form in Persian, and the variant of yaghma replaced the variant of yaghma. Yagmachi and Yagmalamak words are also derived from Yagma variant.

Due to bad luck, the begs marched to the fence and looted (3.108).

In Turkic languages, including in Azerbaijani, the infinitive forms with the suffix mag//-mek have retained their lexical characteristics as well as having a grammatical meaning. Since the roots of a number of words formed through the suffix -maq//-mək are processed independently, it is not difficult to reveal the process of lexical word creation in those words. However, there are many words in "Kitabi-Dada Gorgud" sagas, where the suffix -maq//-mək is fossilized in those words. Without etymological research, it is impossible to determine whether the suffix -q//-k or -maq//-mək is present in words of this type. Sometimes even the root of the word with the suffix -maq/-mək is completely out of use, so it is only possible to talk about the presence of the suffix in those words.

In our opinion, the word yaghma//yaghma is derived from the root yag-. This is reflected in the word root oil. We did not independently come across the fat root in the sense of "robbing ethnicity". However, the same meaning is preserved in the verb yarmak. For example: breaking into a house "robbing a house". Based on this agreement, it can be assumed that the roots yag- and yar- are historically derived from the verb ya- "to rob" (1.82).

Thus, etymological studies show that the lexicalization of the suffixes -maq//-mək and -ma //-mə, acquiring a word-correcting function began in the ancient times of the history of our language.

Result

Asemantization is the fact that some ancient words and other language units lose their independence in the later stages of language development, leaving traces in other words and phrases. This is one of the linguistic processes that cause the gradual destruction of ancient monosyllabic and semi-syllabic words in Turkic languages, their replacement by other lexical units, and the transformation of some words from monosyllabic to bisyllabic and polysyllabic in Turkic languages. As a result of asemantics, ancient vocabulary roots combine with other words, especially word-forming (partially inflectional) suffixes, and become an inseparable vocabulary unit that cannot be divided into constituent parts. At this time, the ancient word loses its right to be used as an independent vocabulary unit and turns into a fossil. For example, in the Azerbaijani language, "orag", "army", "far",

ISBN: 978-605-73444-6-5
ESSA III. Türk Dünyasına Katkı Sunan Şahsiyetler Uluslararası Sempozyumu
9-10 Kasım 2023
ISBN: 978-605-73444-6-5

"long", etc. words are semantic. Such words were formed by the asemantics of the historically existing roots "ya" and "uz".

References

1. Abdullayeva G.A. Monument of ash teak. Baku: Azernashr, 2007, 214 p.
2. Dialectological dictionary of the Azerbaijani language. Baku: East-West, 2007, 568 p.
3. Baskakov N.A. Nogai language and its dialects. Grammar, texts and vocabulary. M.-L.: AN CSSR, 1940, 272 c.
4. Burhaneddin G. Divan (Compiled by A. Safarli). Baku: Azernashr, 1988, 656 p.
5. Dmitrieva L.B. The language of the Barabinsky Tatars. Materials and studies. L.: Science, 1981, 224 c.
6. Ancient Turkic dictionary. Leningrad: Nauka, 1969, 676 c.
7. Al-Andalusi Asir al-Din Abu Hayyan. Kitab al - idrak li - lisan al - atrak. Baku: Azerb. State Publishing-Polygraphy Union, 1992, 115 p.
8. Azizov E. Historical dialectology of the Azerbaijani language. Baku: Baku University Publishing House, 1999, 354 p.
9. Amani. Works (Compiled by A.Safarli). Baku: Yazichi, 1983, 339 p.
10. Ancient Turkish written monuments collection (Compiler and translator is A. Guliyev). Baku: Baku University publishing house, 1992, 280 p.
11. Devotee. Bakhtiyarnama (Compiled by G. Mammadli). Baku: Azerbaijan University Publishing House, 1957, 155 p.
12. Devotee. Bakhtiyarnama (Compiled by G. Mammadli). Baku: East-West, 2004, 168 p.
13. Hajiyev T. History of Azerbaijani literary language. I h. Baku: Elm, 2012, 476 p.
14. Hajiyev T. History of Azerbaijani literary language. II h. Baku: Elm, 2012, 392 p.
15. Hasanli-Garibova. Sh. Explanatory dictionary of ethnographisms used in Turkish languages of XI-XII centuries. Baku: Khazar University Publishing House, 2015, 282 p.

АТОҚЛИ ОТЛАРНИ ЎҚИТИШГА ЗАМОНАВИЙ ЁНДАШУВ

УМАРОВА Яйрахон Тўхтаназаровна

Андижон давлат педагогика институти
Ўзбек тили ва адабиёти кафедраси доценти
umarova 0319 @mail.ru

Аннотация

Ушбу мақолада ўзбек тили лексик қатламида ўзига хос тизимни ташкил этувчи атоқли отларнинг она тили таълимидаги ўрни ва зарурати масаласининг айрим жиҳатлари ўрганилган. Жумладан, таълим тизимида она тили ўқитишнинг мазмунини жамият ривожланишининг ҳозирги босқичига мослаб ташкил этиш ва самарадорликка эришиш бугунги кун талаби эканлиги, шунингдек, бу мураккаб вазифани амалга ошириш ҳар бир шахснинг онгини ўстиришга, уларга ғоявий- сиёсий, ахлоқий, эстетик ва тил амалиётига оид билимларни беришга йўналтирилиши зарур эканлиги тушунтирилган. Она тили таълимида бериладиган билимлар мазмуни тил сатҳларига оид назарий тушунчалар билан бирга, фонетик-фонологик, график, морфологик, синтактик ҳамда услубий кўникма ва малакаларни ҳам ўз ичига олади.

Таълим тизимининг турли босқичларида ўрганиш учун танланган материаллар тилни онгли равишда эгаллашга ва ўқувчи-талабаларда график ва имловий малакаларни шакллантиришга замин бўладиган билимларнинг изчиллиги ва тизимлигига жиддий эътибор қаратиш зарурлиги, хусусан, морфология соҳасидан ҳам сўзни онгли ўзлаштириш, унинг шаклларини тўғри ишлатиш ёш авлоднинг оғзаки ва ёзма саводхонлигини тўғри шакллантиришда муҳим амалий аҳамиятга эга бўлган билимлар танланиши мақсадга мувофиқ эканлиги баён қилинган. Ана шундай таълимий-тарбиявий ва илмий жиҳатдан муҳим бўлган атоқли отлар тизими мураккаб структурасининг лингвистик ҳамда экстралингвистик асос ва омилларини ўргатиш долзарб масалалардан бири эканлиги хусусида фикрлар келтирилган.

Калит сўзлар: атоқли отлар, ономастика, антропоним, топоним, идеоним, эпоним

A MODERN APPROACH TO TEACHING NOUNS

Abstract

In this article, some aspects of the question of the place and necessity of the proper nouns in the lexical layer of the Uzbek language, which form a unique system, in the education of the mother tongue have been studied. In particular, it is a requirement of today to organize the content of teaching the mother tongue in the educational system in accordance with the current stage of the development of society and to achieve efficiency, as well as the implementation of this complex task is to develop the consciousness of each person, to give them ideological-political, moral, aesthetic and language practice knowledge. it is explained that it is necessary to be directed. The content of knowledge provided in mother tongue education includes phonetic-phonological, graphic, morphological, syntactic and methodological skills and competencies along with theoretical concepts of language levels.

The materials selected for learning at different stages of the educational system require serious attention to be paid to the consistency and systematicity of knowledge, which is the basis for the conscious acquisition of the language and the formation of graphic and spelling skills in students, in particular, the conscious acquisition of the word from the field of morphology, the correct use of its forms in oral and written speech of the young generation. it is stated that it is appropriate to choose knowledge that has important practical importance in the correct formation of literacy. It is mentioned that teaching the linguistic and extralinguistic bases and factors of the complex structure of the system of proper nouns, which is educationally and scientifically important, is one of the urgent issues.

Keywords: nouns, onomastics, anthroponym, toponym, ideonym, eponym.

***

Таълим тизимида фан асосларини эгаллаш кўп жиҳатдан она тили таълимининг тўғри йўлга қўйилишига боғлиқ. Бугунги тезкор ахборот даврида инновацион таълим шароитида она тили дарсларининг самарадорлигини ошириш, ўқиш, ёзиш, гапириш ва эшитиш компетенцияларини тўғри шакллантириш ва ривожлантириш ўқувчининг фундаментал фанларни онгли равишда ўзлаштириши, равон нутқий мулоқотга киришиши, ўз фикрини оғзаки ва ёзма тарзда тўғри ва асосли ифодалай олишига замин яратади. Шунинг учун ҳам кейинги йилларда ўқувчиларда нутқий компетенция талабларига тўлиқ риоя қиладиган даражадаги амалий кўникмаларни шакллантириш она тили фани олдига қўйилаётган бош устувор вазифага айланиб бормоқда. Шу нуқтаи назардан замонавий таълимда ўқувчиларнинг тил ва нутқ тушунчаларини фарқлай олиши, тил бирликларидан тўғри ва ўринли фойдаланиши, уларни мақсадли ва аниқ қўллашларига доир таянч компетенцияларни ривожлантириш зарурати ҳар доимгидан долзарб масала сифатида кўрилмоқда.

К.Д.Ушинский ўқувчининг тарих, география, табиатшунослик, математика каби фанларни ўрганаётганда она тилидан тўғри тайёргарлик кўрмаган, бирор теоремани тушунтириши ёки бирон бир математик масалани ўз сўзи билан ифодалашга тўғри келганида қийналиши ҳолатларини таҳлил қилар экан, “она тили – ҳар қандай тараққиётнинг асоси, бутун билимларнинг хазинасидир. Ҳар қандай тушуниш ундан бошланади, у орқали ўтади ва унга қайтади”.[1.14], – деб ёзади.

Айниқса, чет тилларини ўрганишга эҳтиёж кучайиб бораётган бугунги ижтимоий муҳитда, аввало, она тилини ўрганиш, она тилида имловий, ишоравий, услубий ва нутқий саводхонликка эришиш ҳам педагогик, ҳам ижтимоий-маънавий жиҳатдан муҳим аҳамиятга эга бўлиб, она тилининг шахс камолотидаги ўрни ва ролини унутмасликни талаб этади. Зеро, инсон руҳиятининг шаклланишида миллий-маданий омиллар етакчи бўлиши шарт. Шундай экан, она тили таълими тизимида ўқувчиларнинг мустақил фикрлаши, воқеликка онгли муносабатда бўлиши, нутқий фаоллиги ва оламни англашида лисоний онгни ривожлантириш юксак маънавиятли баркамол шахсни камол топтиришнинг муҳим омили сифатида замонавий илғор педагогик ва ахборот-коммуникация технологияларини кенг миқёсда қўллаш зарурати юзага келди.

Она тилини ўқитишнинг анъанавий тизимида атоқли отларни ўрганишда, асосан, уларнинг семантик ва формал шаклланиши, ички лингвистик жиҳатлари ҳисобга олинган: сўз ясалиш моделлари, ҳосил қилувчи асослари ва тузилишига кўра турлари, қисман имловий қоидалари ўргатиш назарда тутилган. Когнитив тилшунослик тамойиллари асосидаги янгича қарашлар лингвистик жиҳатлар билан бир қаторда экстралингвистик омилларни ҳам ҳисобга олиш имконини беради. Бу эса ўқув материалининг ранг-баранглиги ва қизиқарли бўлишини таъминлаб, ўқувчиларнинг ҳаётий тасаввурларига мослаштириш ва осон ўзлаштириш имконини яратишга асос бўла олади.

Атоқли отлар ҳар қандай тилнинг лексик тизимида мавжуд бўлиб, Л.Ц.Санжееванинг фикрига кўра, улар маълум бир халқ онгидаги олам лисоний тасвирини унинг маконий ва замоний белгилари, стереотиплари ва ахлоқий хусусиятлари билан боғловчи бўғин вазифасини бажаради. Ҳар бир янги даврда,

атоқли отлар олдингиларнинг айрим элементларини мерос қилиб олган ҳолда замон руҳи ва ижтимоий кодларига мувофиқ ўзгариб боради.[2.92-96]. Агар атоқли отларни ўқитишда шу нуқтаи назардан ёндашилса, ўқув материалининг лингводидактик аҳамияти жиҳатидан юқори самарадорликка эришилади. Масалан, *Ахмоққа* ***Қува*** *бир тош, онасини* ***Учқўрғон****дан кўрсатмоқ,* каби турғун бирликларда маҳаллий жой номлари эслатиб ўтилган бўлса, ***Даққиюнус****дан қолган (аслида* ***Дақёнус****дан қолган),* ***Хизир*** *назар қилган* ибораларида мифологик этнографияга оид шахсларнинг номлари маданий код вазифасини ўтаган. Бундай мисоллар орқали, уларнинг келиб чиқиш асосларини шарҳлаш орқали ўқувчилар онгига ватанпарварлик, ўз юртини севиш, ўзликни англаш, тарихий қадриятларга ҳурмат руҳини сингдириш мумкин. Шу тариқа, атоқли отлар тизимидаги маданий маълумотларни сақлашнинг лингвистик асослари ва маълум бир тил маданиятининг қадриятлари кўламини аниқлайдиган номларга эътибор қаратилади. Агар ўқитувчи атоқли отларни ўргатиш жараёнида фаол ўқитиш шаклларини танлай билса, муаммоли-изланиш фаолиятини ташкил қилса, у ҳолда атоқли отларни умуман нутқнинг бир қисми сифатида ўрганишнинг юқори даражада хабардорлигига эришиш мумкин, бу эса ўз навбатида, ўқувчиларнинг лисоний тафаккурини ривожлантиришга, она тилини ўрганишга қизиқишини орттиришга хизмат қилади. “Ономастик материал ҳар қандай юксак даражада ривожланган тил луғатининг салмоқли қисмини ташкил қилади ва худди тил, география, тарих ва бошқа ижтимоий ва табиий фанлар ўрганилганидек ўрганишга лойиқдир”, - деб ёзади В.Д. Бондалетов.[3.3-4].

Т.М.Майорова “Ономастика в лингвокраеведческой работе“ (“Ўлка тилшунослиги ишида ономастика") мақоласида ономастик материал тўплаш зарурлиги, бундай ишларни мактабда, кейинчалик олий ўқув юртида давом эттириш мумкинлиги ҳақида гапириб, бундай ишларни ташкил этиш дастурини таклиф қилади.[4.43-47] Дарҳақиқат, ўқувчиларнинг ўз ҳаётига, теварак-атрофидаги воқеликка оид ономастик бирликлар рўйхатини шакллантиришга одатлантириш атоқли отларнинг кундалик ҳаётимиздаги ўрнини аниқлашга ёрдам беради. Бу эса уларнинг сўз бойлигини ошириш билан бирга тил бирликларига эътиборли бўлиш, она тилига ҳурмат билан қараш, тизимли ишлаш кўникмаларини шакллантиришга ёрдам беради.

“Ўзбекистон Республикаси узлуксиз таълим миллий ўқув дастурларининг мақсади ўқувчиларни ҳаётга тайёрлаш, таълим контентида амалий кўникмаларни, компетенцияларни ривожлантириш, назарий билимларни 90 фоиздан 50 фоизга камайтиришдан иборат бўлди. Дастурда мактаб битирувчисига креатив фикрлаш, кенг дунёқараш, мустақил қарор қабул қилиш, замонавий кўникмаларга эга бўлиш, ахборот технологияларини пухта ўзлаштириш каби талаблар белгиланди”, - деб ёзади таълим тизими масъулларидан бири А.Носиров “Таълим мазмунига қаратилган ўзгаришлар” мақоласида. Ана шу устувор мақсадларни амалга ошириш учун ҳар бир фан ўқитувчиси ўз ишига креатив ёндашуви, иш усулларининг моҳиятини тубдан ўзгартириши, ўқувчига қуруқ назарий билимлар беришдан қочиб, ҳаётий кўникмалар билан боғлаб ўқитишини талаб этади.

Шу нуқтаи назардан, Т.М.Майорованинг ономастик материал тўплаш борасидаги таклифига ижодий ёндашиб, она тили ўқитувчиларига **“Атоқли отлар билан ишлаш”** дастури борасидаги тавсияларимизни ҳавола қиламиз.

ISBN: 978-605-73444-6-5

ISBN: 978-605-73444-6-5

Дастурнинг асосий мақсади ўқувчилар диққатини атаб қўйиладиган номларга жалб этиш ва уларнинг турларини ажратиш кўникмасини ҳосил қилиш учун мустақил иш ва уйга вазифа тарзида босқичма-босқич атоқли отлар рўйхатини шакллантиришни назарда тутувчи топшириқлар бериб бориш ва тўпланган материаллар асосида назарий билимларни мустаҳкамлашга эришиш. Бунда қуйидаги мазмундаги амалий топшириқлар тавсия этилади:

1. Оила аъзоларингиз ва қариндошларингизнинг исм-фамилиялари рўйхатини тузинг: *Жўраев Одил, Бобоева Сайёра, Олимжон Зоҳиджон ўғли* каби.
2. Ўз маҳаллангиз (шаҳрингиз, қишлоғингиз) ҳудудидаги кўчалар номлари рўйхатини тузинг. *Алишер Навоий шоҳкўчаси, Имом Бухорий кўчаси*, *Айюбий 1-тор кўча* каби.
3. Маҳаллангизда жойлашган тарихий ёки замонавий бинолар ва корхона, ташкилотларнинг номларини ёзинг: *"Жомеъ" масжиди, "Чўлпон" кинотеатри* каби
4. Хонадонингиздаги китоб, газета ва журналлар рўйхатини тузинг: *Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг "Бобурнома" асари, Ойбекнинг "Навоий" романи* каби.
5. Телеканаллардан бирини танлаб, унда берилаётган бир кунлик кўрсатув ва дастурлар рўйхатини шакллантиринг. Уларнинг ўзбекча, русча, инглизча ном эканлигига эътибор қаратинг: *"Зарб" ток-шоуси, "Миллар" кўрсатуви* каби.
6. Уйингиздаги машина, кир ювиш машинаси, дазмол каби маиший жиҳозлар ва озиқ-овқат маҳсулотларига қўйилган номлар рўйхатини тузинг: *"Самсунг" телевизори, "Артел" кир ювиш машинаси* каби.
7. Оилангиздаги катталар ёрдамида маросим ва урф-одатлар номларин ёзинг: *Наврўз байрами, "Дарвешона" маросими, Қовун сайли* каби.
8. Уй ҳайвонларига атаб қўйилган номларни ёзинг: *Олапар, Тарғилой* каби.
9. Олма, қовун, помидор, пахта каби мева, сабзавот ва ўсимлик навларини билдирадиган атоқли отларни ёзинг*: "Семеренко", "Антоновка", "Тўёна"* каби
10. Тарих дарслигидан фойдаланиб, тарихий сана ва воқеалар номларини ёзинг: *Далварзинтепа ёдгорлиги, Гордон Браун фаолияти* каби.
11. География дарслигида берилган жой номлари ва сув ҳавзалари – океан, денгиз, кўл ва дарёларнинг номларини ёзинг: Озарбайжон, Тожикистон, Самарқанд; *Тинч океани, Нил дарёси, Байкал кўли* каби.

Бундай рўйхатни шакллантириш, бизнингча, ҳам таълимий, ҳам тарбиявий жиҳатдан ўз самарасини беради.

Биринчидан, тил таълимининг ҳаёт билан боғлиқлигини таъминлайди.

Иккинчидан, қизиқарли машғулот сифатида дарсларга қизиқмайдиган ўқувчиларни ҳам жалб қилиш имконияти мавжуд.

Учинчидан, атоқли отларнинг турларини ажратиш борасидаги назарий билимларни осон ўзлаштиришга замин ҳозирлайди.

Тўртинчидан, ўқувчида масалага тизимли ёндашиш компетенциясини шакллантиради.

Оддийдан мураккабга тамойили асосида юқори синфга ўтган сари бу йўналишдаги вазифаларни мураккаблаштириб бориб, *муайян атоқли отларнинг*

ёзилиши, асос маъноси, этимологияси, тузилишига кўра турлари, услубий хусусиятларини ўрганиш борасидаги топшириқларни бериб бориш мумкин. Шу тариқа, мактаб ўқувчиларининг антропоним, зооним, топоним, гидроним каби тушунчаларни ўзлаштиришлари, атамалар билан ишлаши, уларни ўраб турган атоқли отлар билан танишиш жараёнида эса олган назарий билимларини амалий жиҳатдан мустаҳкамлашга эришилади.

Шу ўринда айтиб ўтиш керакки, бу дастурни амалга оширишда фақат атоқли отларга оид мавзуларни ўқитишга боғлаш билангина чегараланиб қолмаслик керак. Масалан, *сўзларнинг маъно ва тузилишига кўра турлари, олмошларнинг услубий вазифалари, гап бўлаклари* каби қатор мавзулар доирасида ҳам қўллаш мумкин. Замонавий когнитив ёндашувга мувофиқ тил бирликларини олам лисоний манзарасининг маълум бир парчаси сифатида ўқувчилар онгига сингдириш зарур деб қарайдиган бўлсак, атоқли отлар ҳам лексик, ҳам морфологик тушунчалар нуқтаи назаридан муҳим парадигматик гуруҳни ташкил қилади. Шундай экан, она тили таълимида атоқли отларни ўқитиш муаммоларини кўриб чиқиш "Морфология" бўлими билан бир қаторда "Лексикология", "Сўз ясалиши", "Имло", "Услубият" каби бўлимларни чуқур ўрганишга ҳам хизмат қилади.

Таълим тизимининг барча босқичларида ўқув фан-предметларининг деярли ҳар бирида, айниқса, адабиёт, тарих, география, астрономия ва бошқа қатор фанларда у ёки бу даражада атоқли отлар билан боғлиқ маълумотлар, назарий тушунчалар, илмий асослар етарлича мавжуд. Муайян мавзуга доир билимларни ўзлаштиришда ана шу атоқли отларни ўрганмай туриб, уларнинг моҳиятини англаш, илмий ва амалий аҳамияти, ижтимоий-маданий ҳаёт, фан ва техникада тутган ўрнини белгилаш қийин. Худди мана шу жараёнда атоқли отларнинг интегратив табиати ҳаётий эҳтиёжни юзага келтириб, она тили лексикологиясининг ўзига хос таркибий қисми бўлган атоқли отларни ўқитиш заруратини кучайтиради. Бу эса ономастик бирликларнинг назарий ва амалий жиҳатларини мақсадли ва самарали ўқитишни илмий-педагогик ва инновацион асосларда йўлга қўйиш зарурлигини тақозо этади.

Таклиф этилаётган **ономастик материал билан ишлаш тизими** ўқувчиларда доимий қизиқиш уйғотади, номшунослик ҳақидаги билимларини кенгайтириш, атоқли отларнинг лингвистик асосларни ўрганиш истагини уйғотади. Бунда:

- ўқитувчи тавсия этган манбаларни излайдилар;

- харита, луғатлар, интернет материаллари, расмлар билан ишлайдилар;

- қариндошлари ва ўртоқлари билан номлар ҳақида суҳбатлашадилар, баҳслашадилар.

Шу тариқа, она тили ўқитувчилари таълим тизими ислоҳотларига замон талаблари даражасида ҳисса қўшишлари мумкин, бу эса ўқувчилар фаоллигини ошириб, таълим имкониятларини кенгайтириш, мустақил билим олиш, луғатлар, маълумотномалар каби қўшимча материаллар билан ишлаш кўникмаларини эгаллашлари учун мотивация беради.

Кузатишларимиз шуни кўрсатадики, топоним ва гидронимларнинг маъноси ва тўғри ёзилишини ўргатиш масаласи география ўқитувчиларини ҳам қизиқтириб келади. Бу борада тилшунос З.Дўсимовнинг Ўзбекистон, қолаверса, Хоразм топономикасининг қатор масалаларини илмий тадқиқ қилиш ва изланишлар

натижаларини таълим-тарбияга татбиқ қилиш бўйича олиб бораётган ишлари диққатга сазовор. Ю.И.Аҳмадалиевнинг қуйидаги фикри ҳам бундай ёндашув тўғри эканлигини тасдиқлайди: "География таълимида ҳам географик номлар тилшуносликдаги каби ёритилганда эди, яъни иложи борича изоҳи ва маъноси билан берилганда, шубҳасиз, географияни ўрганиш мислсиз равишда кўпроқ маъно ва қизиқишларга олиб келарди."[5.105]. З.Дўсимов, Ю.И.Аҳмадалиев ва бошқаларнинг мактабда топонимика тўгараклари юритиш борасидаги фикрлари ҳам география ва тил таълими интеграциясига эҳтиёж мавжудлигини исботлайди.

Шу ўринда З.Э.Хуррамова ва Ч.И.Махмудоваларнинг "Мактаб ўқувчиларига топонимларнинг тўғри ёзилиш тартибларини ўргатиш" мақоласида берилган далилий мисолни келтириб ўтмоқчимиз:

"Номланишнинг нозик томони, унинг биттагина товушнинг янглиш ёзилиши туфайли, топоним мазмунининг тамоман ўзгариб кетишидан иборатдир. Натижада ўша ном тамоман бошқа бир маъно касб этади. Масалан: Яккабоғ туманидаги *Калтақўл* қишлоғининг биргина "қ" ҳарфи ўрнига "к" ҳарфининг қўлланиши туфайли *Калтакўл* тарзида ёзилишини мисол қилиш мумкин. Бу ерда *Калтақўл* иккита маъно-мазмун касб этмоқда. Дастлабки *Калтақўл – қисқа қўл* каби анатомик маъно касб этса, иккинчидан *калтақўл – қўл учида яшовчи, яъни фақирликда яшовчилар* каби ижтимоий маъно касб этади. Агар "*қ*" ўрнига "*к*" ҳарфи қўлланилса, у калта, қисқа юмалоқ кўл, яъни гидронимга айланиб қолганлигини кўрамиз."[6.607-613]

Умуман олганда, тилшуносликда атоқли отларни ўқитишнинг илмий-методик муаммоларини тадқиқ этиш соҳасида ечимини кутаётган муаммолар жуда кўп. Бу эса келгусида она тили ўқитиш методикасига доир тадқиқотларни янада кучайтиришни талаб қилади.

Атоқли отлар билан ишлаш тизимида ўқитувчи ахборот манбаларига йўналтирувчи шахс вазифасини бажариши, ўқувчиларни рағбатлантирадиган ва фаоллаштирадиган ўзаро ҳамкорликдаги гуруҳ шаклланишига эришиши керак. Демак, ўқитувчининг атоқли отлар билан ишлаш тизими методикасини эгаллаши ўқувчиларнинг ижодий-изланиш фаолиятини ташкил этишнинг ишончли йўлларидан биридир.

Она тили дарсларида атоқли отларнинг тизимли ўқитилиши ўқувчиларнинг ижодий қобилиятини ривожлантириш, таълим самарадорлигига эришишга ёрдам берадиган дўстона муҳит яратиш вазифасини муваффақиятли амалга ошириш имконини беради. Ўқувчи ўрганилаётган ҳодисани нафақат тушуниши, балки муаммоларни ҳал қилишга ўрганиши, ўрганилаётган материални ҳаёт билан боғлай олиши керак. Бундай ижодий изланиш ва ўзига ишонч муҳити таъсирида ўқувчиларнинг дарсдаги ҳам фаоллиги ортади.

Аввало, ҳар қандай дарс, жумладан, атоқли отлар билан боғлиқ мавзуларни ўқитиш ҳам аниқ режа ва структурага эга бўлиши, муайян мақсад ва натижаларга эришишни кўзлаши керак. Буларнинг барчаси ўқувчиларга материални яхшироқ тушунишга ва уни аввалги олган билимлари билан боғлашга ёрдам беради. Фақат таълимий-тарбиявий мақсадларнинг бундай уйғунлигига эришиш учун уни моҳирона йўналтириш ўқитувчидан билим, тажриба, маҳорат ва тизимли иш ташкил қила олиш қобилиятини талаб этади.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Umarova, Y. (2023). "QOBUSNOMA" ASARI ASOSIDA O'QUVCHILARNI KASBGA YO'NALTIRISH. *Theoretical Aspects in the Formation of Pedagogical Sciences*, *2*(13), 129–131. извлечено от http://www.econferences.ru/index.php/tafps/article/view/7548
2. Ya.T.Umarova1 , D. Ne'matova1- ANALYSIS OF THE CURRENT STATE OF LANGUAGE COMPETENCE OF SECONDARY SCHOOL STUDENTS-Ilmiy xabarnoma. Seriya: Pedagogik tadqiqotlar – Scientific bulletin. Pedagogical Research. 2020. 6(50). 47–57
3. Майорова Т.М. Ономастика в лингвокраеведческой работе // РЯШ. 2000, №4. – С.43-47
4. Носиров А. Таълим мазмунига қаратилган ўзгаришлар // "Янги Ўзбекистон" газетаси, № 138 (927), 2023 йил 13 июль.
5. Санжеева Л. Ц. Когнитивный подход в изучении имен собственных // Вестник Бурятского госуниверситета. 2009. № 11. – С.92–96.
6. Ушинский К.Д. Собрание сочинений, М., 1974.// http://www.biografia.ru/arhiv/105.html
7. Umarova, Y. (2023). TIL - INSON QALBINING XAZINASI. *Молодые ученые*, *1*(8), 130–131. извлечено от https://in-academy.uz/index.php/yo/article/view/17720
8. Хуррамова З.Э., Махмудова Ч.И. Мактаб ўқувчиларига топонимларнинг тўғри ёзилиш тартибларини ўргатиш // Academic research in educational sciences volume 1 | ISSUE 4 | 2020. – Б. 607-613
9. Умумий ўрта таълимнинг давлат таълим стандартлари ва ўқув дастури // Ўзбекистон Республикаси Халқ таълими вазирлигининг ахборотномаси, 7-махсус сон. - Т.: Шарқ, 1999.
10. М. Худойберганова, М. Мухторова. 3-синфда она тили дарслари. - Т.: Ўқитувчи, 2005.
11. Р. Сафарова ва бошқ. Савод ўргатиш дарслари (Алифбени ўқитиш бўйича методик қўлланма). - Т.: Маънавият, 2003.

ISBN: 978-605-73444-6-5

ISBN: 978-605-73444-6-5

КЫРГЫЗ ЭЛИНИН БАЙЫРКЫ МЕЗГИЛДЕН ТАРТЫП XX КЫЛЫМДЫН БАШЫНА ЧЕЙИНКИ ФИЛОСОФИЯЛЫК ОЙЛОМУНУН НЕГИЗГИ ЭТАПТАРЫ

МУКАСОВ Ысманалы Мукасович

Философия илимдеринин доктору, профессор
Кыргыз Республикасынын

Аннотация

Макалада кыргыз элинин байыркы мезгилден тартып XX кылымдын башына чейинки философиялык ойломунун генезисине жана эволюциясына кыскача тарыхый-философиялык талдоо жүргүзүлөт. Аталган мезгилдеги кыргыз элинин аң-сезиминдеги туруктуу өзгөчөлүк реалисттик ой жүгүртүү болуп саналгандыгы каралат. Ар бир доордо дүйнө жана адам тууралуу позитивдүү билимдердин негизинде калыптанып, болмушту обьективдүү чагылдырган элементтер дайыма жашап, адамдарды руханий караңгычылыктан бошотуу процесси менен тыгыз байланышта өнүккөндүгү изилденет. Алар бүтүндөй бир концептуалдуу дүйнөгө болгон көз караштa бекемделбестен, философиялык идея, тенденция формаларында көрүнгөндүгү иликтенет.

Урунттуу сөздөр: философия, философиялык ойлом, реалисттик ой жүгүртүү, оң-сезимдүлүк, концептуалдык дүйнө.

***

Кыргыз элинин улуттук кайра жаралуусу жана анын рухий дүйнөсүнүн жаңылануусу азыркы күндө жаңыча мааниге ээ болуп жаткан өткөндүн маданий мурастарын кабыл алууну толук шарттап отурат. Элибиздин рухий мурасынын өзөгүн түзгөн философиялык ойломун изилдөө зарылдыгы конкреттүү илимий-теориялык кырдаалдар менен аныкталат.

Биринчиден, кыргыз элинин философиялык ойлому өткөндөн калган рухий байлыкты, интеллектуалдуу тажрыйбаны терең өздөштүрүп кабыл алууну өз ичине камтыйт. Философиянын изилдөө чөйрөсүн кеңейтүү жана адам болмушунун түркүн проблемаларынан келип чыккан курч карама-каршылыктарды чечүү аларга илимий талдоо жүргүзүүнү талап кылат.

Экинчиден, философиялык, этикалык жана эстетикалык мурастарды иликтөө адамдардын аң-сезиминин жана социалдык-нравалык калыптанууларына шарт түзөт.

Үчүнчүдөн, кыргыздардын философиялык ойлорун илимий-теориялык изилдөөдөн өткөрүү Чыгыш элдеринин философиялык ойлонуусуна шек келтирген Батыштын айрым скептикалык мамилелерин четке кагууга мүмкүнчүлүк берет.

Кыргыз элинин байыркы мезгилден тартып XX кылымдын башына чейинки философиялык ойлому төмөнкү этаптарды басып өткөн: 1) байыркы мезгилден исламдын кирүүсүнө чейин (болжол менен VIII-IX кылымга чейин). Бул убакта кыргыз элинин рухий дүйнөсүндө жашоого байланыштуу рационалдык тенденциялардын негизинде алгачкы философиялык ойлор жаралган жана өнүгө баштаган; 2) исламдын киришинен баштап Кыргызстандын Россиянын курамына кошулушуна чейин (болжол менен IX кылымдын башталышы – XIX кылымдын экинчи жарымы). Бул мезгилде кыргыздардын философиялык ойлому, негизинен, өзүнө позитивдүү жана негативдүү элементтерди камтыган исламдын таасиринин

ISBN: 978-605-73444-6-5

ISBN: 978-605-73444-6-5

астында өнүккөн; 3) Кыргызстандын Россиянын курамына кошулушунан баштап совет дооруна чейин (XIX кылымдын экинчи жарымы – XX кылымдын башы). Бул мезгилде коомдогу болуп жаткан социалдык-экономикалык жана саясий ири окуялар кыргыздардын философиялык ойломунун кийинки өнүгүүсүн шарттаган.

Кыргыз элинин байыркы мезгилден тартып XX кылымдын башына чейинки философиялык ойлорунун тарыхы реалисттик ой жүгүртүү көп кылымдар бою анын аң-сезиминдеги туруктуу касиет болгондугун айгинелейт. Ар кандай доорлордо чыныгы дүйнөнү объективдүү чагылдыруунун элементтери болуп келген. Алар дүйнө жана адам тууралуу позитивдүү билимдердин негизинде жаралган жана адамдарды рухий караңгылыктан чыгаруу процесси менен өтө тыгыз байланышта өнүгүп, коомдун алга жылуусу үчүн оң мааниге ээ болгон. Бул элементтер чыныгы дүйнө жөнүндө билимдердин таралышын шарттап, таанып билүүчүлүк, интегративдик кызмат аткарып, табияттын жана коомдун стихияылык күчтөрүнүн үсүнөн болгон адамдардын бийлигин кеңейтүүгө өзүнүн таасирин тийгизип, социалдык жана маданий прогресс багытындагы адамдардын өндүрүштүк иш-аракеттерине түрткү берген. Башкача айтканда, философиялык ойлор жаратуучу күч болуу менен бирге, өүнүн мүмкүнчүлүгүнө жараша жүздөгөн-миңдеген жылдардын аралыгында адамдардын өз алдынча дараметтерин ойготкон, жандандырган, өнүктүргөн жана өркүндөткөн. Рационалдуу билимдердин таралышы менен табияттын жана коомдун мыйзамдарын өздөштүрүү чектери кеңейип, адамдын аң-сезими өнүккөн, чыныгы дүйнөнү чыгармачылык менен өздөштүрүүнүн жана өзгөртүүнүн жаңы аспектилери жана келечеги ачылган.

Байыркы кыргыздардын дүйнөгө болгон көз карашындагы позитивдүү жана рационалдуу тенденциялар, негизинен, алардын мифтеринде, мусулман динине чейинки ишенимдеринде жана эмпирикалык билимдеринде жаралган. Байыркы адамдар реалдуу маалыматка – өздөрүнүн объективдүү-тарыхый, социалдык-эмгектик тажрыйбаларына таянуу менен өнүгүүлөрүнүн алгачкы этаптарында эле табияттын өтө татаал кубулуштарынын себептерине жооп табууга жана дүйнө түзүлүштүн маанисин түшүнүүгө аракет жасашкан. Бул учурда адамдар кубулуштардын жана процесстердин үстүрт жактарын эле таанып билүү менен чектелип калган эмес. Алар бул кубулуштардын түпкү маңызына жетип, көзгө көрүнгөндөрдүн чектеринен чыгууга жана кубулуштардын өз ара байланыштарын түшүндүрүүгө аракет жасашкан.

Мифтерде биздин ата бабаларыбыздын дүйнөгө болгон көз караштарынын тарыхый алгачкы формалары кыйла толук түрдө чагылдырылган. Аларда дүйнө, анын ичинде адамзат коому далилдөөнү талап кылбаган конкреттүү чындык катары кабылданат, б.а. мифтерде болмушту философиялык жактан аңдап билүүгө байланыштуу башталышка жана бүтүшкө ээ болбогон чексиз агым катары көрүнгөн дүйнө жөнүндө, дүйнөнүн материалдык алгачкы негиздери тууралуу, табигый жана социалдык кубулуштардын өзгөрүлмөлүүлүгү жана карама-каршылыгы жөнүндө адамдардын көз караштарынын издери сакталып калган. Мифтерде алгачкы түшүнүктөр, философияга чейинки жалпылоолор пайда болуп, кийинчерээк алар дүйнөгө карата болгон стихиялык көз караштардан бошонуунун узакка созулган процессинде, абстракттуу ой жүгүртүүнүн өнүгүү учурунда көптөгөн философиялык категориялардын калыптанышы үчүн негизги таяныч катары кызмат аткарган.

ISBN: 978-605-73444-6-5

ISBN: 978-605-73444-6-5

Мусулман динине чейинки ишеним табияттан сырткары турган, адамдар сыйынып, ыйык катары эсептешкен күчтүн бар экендигине негизделген. Бирок бул ишенимдердин мазмуну сөздүн толук маанисинде табияттан сырткаркы мүнөзгө ээ болгон эмес. Диндин алгачкы формалары – курчап турган дүйнө тууралуу стихиялуу көз караштардын, ой-пикирлердин жыйындысы. Алар элдик ой жүгүртүүнүн бардык типтерин камтуу менен, айрым дүйнө таануучулук милдет аткарган жана байыркы адамдардын аң-сезиминде элдик акылмандык, ой жүгүртүү, учкул сөз, накыл кеп формаларында берилген.

Байыркы кыргыздардын эмпирикалык көз караштары дайыма белгилүү бир типтеги аракет катары көрүнүү менен, биздин ата-бабаларыбыз үчүн көбүрөөк практикалык мааниге ээ болгон. Ошондуктан аларды жөнөкөй, элементардуу жалпылоолордон жогору көтөрүлө албаган практикалык билим катары мүнөздөө керек. Адам өзүнүн иш-аракеттеринин процессинде тажрыйба топтоо менен бирге табият кубулуштарынын себептик-натыйжалык байланыштарын түшүнүүгө, ага өзүнүн байкоолорун салыштыруунун негизинде жалпылоо жасоого аракеттенген. Байыркы адамдардын табиятка жакындыгы, жаратылышка өтө көз карандылыгы жана өндүрүштүн негизги ыкмасынын өзгөрүшүндөгү начар динамика алардын ой жүгүртүүлөрүндөгү рационалдык тенденциялардын пайда болушун шарттаган. Бул тенденциялардын негизги өзгөчөлүгү болуп бирдиктүүлүгүн биздин ата-бабаларыбыз стихиялуу түрдө таанып билген сырткы дүйнөгө карата туюм-сезимдик мамиле эсептелет.

Орто кылымдардагы кыргыздардын философиялык ойлору тууралуу айтууда, баарынан мурда, ислам социалдык инерциянын фактору эле болбостон, кыргыз элинин философиялык ойлорунун өнүгүшүнө өзгөчө таасир тийгизгенин белгилөө керек. Айрым алганда араб дүйнөсүнүн коомдук турмушун интеграциялоочу фактору болуп эсептелген исламдын Кыргызстандын аймагына таралышы бул аймакты ошол мезгилдеги Чыгыш элдеринин жалпы маданий өнүгүш процессинин орбитасына тарткан жана кыргыз элин араб тилдүү маданияттын өнүгүшүнүн жалпы жолуна кошкон, анын маданиятынын ийгиликтүү жана жемиштүү өнүгүшү үчүн түрткү берген. Исламдын кеңири жайылышы менен Кыргызстандын аймагында араб философиясы тез жайыла баштаган. Мусулман дини ошол эле учурда коом үчүн көптөгөн өтө зарыл жана оң маанидеги нормалардын булагы катары болгон, аларды жашоо-турмушка киргизген жана ошонусу менен адамдардын моралдык-адеп-ахлактык турмушун жөнгө салып турган.

Орто кылымдагы кыргыздардын философиялык ойлору Жусуп Баласагындын, Махмуд Кашкардын, Асан-кайгынын, Толубай-сынчынын, Санчы-сынчынын мурастарында, айрыкча, элдик оозеки чыгармачылыкта ачык туюнтулган. Кыргыз эли элдик эпосторго, дастандарга, ырларга, жомокторго, макал-лакаптарга ж.б. өтө бай, алардын көпчүлүгү философиялык идеялар менен терең сугарылган.

Жусуп Баласагын жана Махмуд Кашкардын дүйнөгө болгон көз карашы XI кылымдын маданий жетишкендиктеринин синтези болуп эсептелет. Ал ошол тарыхый мезгилдин күчтүү жана начар жактарын чагылдырган. Ойчулдар тарабынан өнүктүрүлгөн пантеисттик окуу табияттын жана коомдун кубулуштарына карата болгон рационалдуу ыкмаларга, реалисттик идеяларга өтө жыш болуп, иррационалдык идеяларды тануу үчүн зор мүмкүнчүлүктөрдү жараткан. Алардын этикалык идеялары өзүнө түрк элдеринин мораль, адам

жүрүм-турумунун нормалары жана эрежелери тууралуу көз караштарынын негизги өзгөчөлүктөрүн камтыган жана бул, албетте, орто кылымдагы прогрессивдүү философиялык ойлордун олуттуу жетишкендиктери болгон. Моралдык ишенимди жана сезимди бул ойчулдар адамдардын кылык-жоруктарынын маанилүү ички түрткү болуучу мотиви катары карашкан.

Кыргыз элинин фольклордук чыгармаларында жыйынтыгында элдин өзүн-өзү таануусун туюнткан дүйнө кабылдоонун реалисттик тенденциялары, процесстер тууралуу диалектикалык божомолдордун элементтери, дүйнөнү таанып билүү мүмкүнчүлүктөрүнө болгон стихиялуу ишенимдер, позитивдүү гносеологиялык жалпылоолор, кыйла жалпы философиялык, этикалык жана эстетикалык түшүнүктөрдүн калыптанышынын белгилүү өбөлгөлөрү чагылдырылган. Фольклордук чыгармаларда элдин табияттын жана коомдун кубулуштары, адамзат жашоосунун маңызы, көркөмдүк жана сулуулук тууралуу көз караштары жана идеялары ар тараптуу берилген. Алар объективдүүлүккө жана чындыкка негизделген жана алардын жыйындысы турмуштук философияны түзгөн.

Асан-кайгы, Толубай-сынчы жана Санчы-сынчынын мурастарында иррационалдык багыттагы идеялар менен катар эле ойчулдарды табият жана коомдук процесстердин мыйзам ченемдүүлүктөрүн түшүнүүгө жакындаткан реалисттик мүнөздөгү идеялар да бар. Алардын моралынын негизги принциптери кең пейилдик жана марттык блуп эсептелет. Асан-кайгы, Толубай-сынчы жана Санчы-сынчынын философиялык ойлорунда болмуш жана адам проблемалары белгилүү деңгээлде турмуштук акылмандык, эмпирикалык тажрыйбага негизделген жөндөмдүүлүк жана шыктуулук аркылуу каралат. Алар өздөрүнүн философиялык жалпылоолорунда идеялардан жашоо-турмуштун кубулуштарына карай эмес, реалдуу чыныгы дүйнөдөн ал жөнүндө ой жүгүртүүгө карай келишкен.

XIX кылым - XX кылымдын башында философиялык ойлор андан ары өнүккөн, бул Калыгул, Арстанбек, Молдо Кылыч, Токтогул, Тоголок Молдо, Барпы, Жеңижок өңдүү өз мезгилинин прогрессивдүү өкүлдөрүнүн ысымдары менен түздөн-түз байланышкан. Алардын реалисттик көз караштары кыргыз элинин философиялык ойлорунун өнүгүүсүндөгү жаңы баскыч болгон. Мында адамдардын дүйнөгө болгон көз караштарынын стихиялуу, али калыптана элек чулу концепцияларынын ордуна дүйнөнүн кубулуштарына реалисттик ой жүгүртүү, ошондой эле дүйнөнүн материалдык биримдиги, анын автономиялуулугу жана өз алынча жеткиликтүүлүгү тууралуу идеяга негизделген ойлордун тутуму келет. Ал терең гуманисттик жана агартуучулук ойлорду камтыйт.

Бирок Калыгул, Арстанбек жана Молдо Кылычтын дүйнө кабылдоолорунда, айрыкча адеп-ахлактык көз караштарында реалдуу-тарыхый жана диний-мистикалык элементтер бири-бирине айкалышып кеткен. Ошондой болсо да, алардын дүйнөгө болгон көз караштарында диний-мистикалык элементтер басымдуулук кылбайт. Ойчулдар кыргыз элинин турмушунун реалисттик картинасын, турмуш-тиричиликтеги, өз доорунун адамдарынын дүйнө кабылдоолорундагы жана өз ара мамилелериндеги болуп жаткан өзгөрүүлөрдү жалпысынан туура чагылдырышкан. Алардын чыгармаларында конкреттүү табият кубулуштары, көрүнгөн нерселер, жеке адам жана көп кырдуу окуялар, негизинен, реалисттик позициядан таанылып билинет жана каралат.

Заманчыл – акындардын өткөндү самаган идеялары – өткөн учурга карата объективдүү мүнөзгө ээ болгон жана адамдардын социалдык адилетсиздикке

ESSA III. Türk Dünyasına Katkı Sunan Şahsiyetler Uluslararası Sempozyumu
9-10 Kasım 2023
ISBN: 978-605-73444-6-5

рухий жактан каршы чыгууларынын өз алдынча аракеттеринин жемиши. Алардын чыгармачылыгында өткөндү идеализациялоо активдүү чакырык формасында болгон. Ойчулдар өткөндүн жакшы жактарын эстөө менен адамдарды өздөрүнүн учурдагы абалын түшүнүүгө жана кемчиликтерин оңдоого чакырышкан.

Кыргыз демократ-акындары үчүн аларда фундаменталдуу билимдердин жокутугуна карабай, көп жактуулук, кызыкчылыктардын (талаптардын) универсалдуулугу мүнөздүү. Ойчул-акындардын көз караштарында позитивдүү идеялар жана чыныгы дүйнөгө рационалдык ой жүгүртүүнүн өзгөчөлүктөрү так жана даана көрсөтүлөт. Токтогул, Тоголок Молдо, Барпы жана Жеңижоктун чыгармаларында түбөлүктүүлүк жана реалдуу табияттын, болмуштун өзгөрүлмөлүүлүк проблемалары өзгөчө орун ээлейт. Аларды түшүндүрүүдө көз караштардын өз алдынчалыгы, жекечилиги жана терең ынангандык байкалат.

Токтогул, Тоголок Молдо, Барпы жана Жеңижоктун этикалык түшүнүмдөрүнүн борборунда адам проблемасы турат. Алар адамдын инсан катары калытанышын жана анын моралдык сапаттарын аныктоочу материалдык шарттарды ачып берүүгө аракет жасашкан. Демократ акындардын эстетикалык ойлорунун негизги өзгөчөлүгү болуп аларды адамдын жашоо-турмушундагы көркөмдүктү жайылтууга жасаган аракеттер эсептелет. Акындар үчүн эмне реалдуу болсо, ошол сулуу, эмне сулуу болсо, ошол реалдуу.

Ошентип, философиялык ойлор дайыма кыргыз элинин рухий маданиятынын ажырагыс компоненти болуп келген. Албетте, каралып жаткан мезгилдеги адамдардын табияттын жана коомдун кубулуштарына карата болгон реалисттик маңыздагы ойлору дүйнөгө болгон концептуалдуу көз карашка негизделбестен, философиялык идея, тенденция жана маанай формасында туюнтулган. Ошону менен катар эле бул мезгилдин философиялык ойлору философиялык категориялардын жана абстракттуу-теориялык жалпылоолордун өнүгүшү жана калыптанышы үчүн объективдүү өбөлгө болгон.

Адабияттар

1. Алтмышбаев А.А. Очерк истории развития общественно-политической и философской мысли в дореволюционной Киргизии. – Фрунзе: Илим, 1985. – 148 с.
2. Аманалиев Б.А. Из истории философской мысли киргизского народа. – Фрунзе: Изд-во АН Кирг. ССР, 1963. – 76 с.
3. Байбосунов А.А. Донаучные представления киргизов о природе. – Фрунзе: Мектеп, 1990. – 185 с.
4. Какеев А.Ч. Философская мысль в Кыргызстане: поиски и проблемы. – Бишкек: Кырг. с.-х. ин-т им. К.И. Скрябина, 1995. – 195 с.
5. Мукасов С.М. Традиции социально-философской мысли в духовной културе кыргызского народа. – Бишкек: Илим, 1999. – 226 с.

ESSA III. Türk Dünyasına Katkı Sunan Şahsiyetler Uluslararası Sempozyumu
9-10 Kasım 2023
ISBN: 978-605-73444-6-5

С.Т.КАЙЫПОВДУН "ЖОК ЖЕРДЕН ЖОМОК ЖАРАЛБАЙТ" АТТУУ КИТЕБИН КОММУНИКАТИВДИК АСПЕКТЕ ИЗИЛДӨӨ

АКМАТБЕКОВА Жанара Адылбековна

Кыргыз Республикасынын Жусуп Баласагын атындагы улуттук университети Журналистика жана коммуникация институтуну филология илимдеринин кандидаты, доцент

Аннотация

Макалада С.Т. Кайыповдун илимий популярдуу жана көркөм-публицистикалык ой толгоолорунун жыйынтыгында жазылган "Жок жерден жомок жаралбайт" аттуу китебине коммуникативдик аспекте анализ жүргүзүлдү. Эмгек 2011-жылы жарыкка чыккан. Чыгарманы изилдөө методу катары Г. Д. Лассуэллдин бир жактуу коммуникация модели колдонулду.

Урунттуу сөздөр: публицистика, кыргыз, жомок, эс-тутум, абийир, коммуникативдик модель.

***

Көркөм публицистика күндөлүк коомдук, саясий актуалдуу маселелерге карата курч, көркөм сөздүн күчү менен жазылган адабияттын өзгөчө жанры. Публицистикалык стилдин өзгөчөлүгү жалпыга маалымдоо каражаттары аркылуу адамдарга таасир этүү үчүн кызмат кылат. Мындай жанрдагы чыгармалар жазуучунун коомдогу тигил же бул коомдук актуалдуу маселелерге, окуяларга, көрүнүштөргө карата пикирин билдирүү менен мүнөздөлөт (2, 182). Аталган жанр эки функцияны ишке ашырат. Биринчиси, маалыматтык – элге акыркы жаңылыктарды мүмкүн болушунча тезирээк жеткирүү болсо, экинчиси, таасир этүү – кандайдыр бир коомдук-саясий же социалдык маселе боюнча адамдардын пикирине таасир этүү. Тактап айтканда, элге маалымат берүү менен массалык аң-сезимге таасир этүү жана аракетке чакыруу болуп саналат. Андыктан бул жанрда жазылган чыгармалар окурмандардын тар чөйрөсүнө гана эмес, коомдун кеңири катмарына арналат.

Адабий публицистикалык чыгарманын негизин текст түзөт. Текст автор тарабынан төгүлүп айтылган, жазууга түшүрүлгөн ой пикирдин жыйындысы. Текст белгилүү бир маалыматты жана мазмунду туюндурат. Мындай жанрдагы текстте коомдук-саясий лексиканын, логиканын, эмоционалдуулуктун, баа берүүчүлүк жана мотивациянын орун алышы мыйзам ченемдүү көрүнүш.

Бул макалада С.Т. Кайыповдун илимий популярдуу жана көркөм-публицистикалык ой толгоолорунун жыйынтыгында жазылган "Жок жерден жомок жаралбайт" аттуу китебине коммуникативдик аспекте анализ жүргүзүлдү. Эмгек 2011-жылы жарыкка чыккан.

Автордун бул макаласы публицистикалык жанрда жазылгандыктан массалык аудиторияга багытталган. Андыктан чыгарманы журналисттик адистикке байланыштырып коммуникативдик аспекте изилдөөнү туура көрдүм. Чыгарманы изилдөөдө Г.Д.Лассуэллдин коммуникация модели колдонулду.

Бул модел журналистикада 1948-жылдардан бери колдонулуп келе жатат. Теорияда адеп кандай гана маалымат болбосун анын мазмуну төмөндөгүдөй суроолорго жооп берет деп белгиленген: Ким (жөнөтүүчү)? Эмнени (маалыматты)?

ISBN: 978-605-73444-6-5

ISBN: 978-605-73444-6-5

Кайсы каражаттар аркылуу (ММК)? Кимге (аудиторияга)? Ал кандай таасир этет (кызыкчылык жаратат)?. Бирок, айрым изилдөөчүлөр маалыматтын ар дайым таасир этиши же кызыкчылыктардын тууулушу мүмкүн болбогондугун айтып сындашат. 1958-жылдары бул моделге кошумча, жөнөтүүчүнүн маалыматты кандай шартта, кандай максатта жөнөтө тургандыгы тууралуу изилденип, Лассуэллдин кеңейтилген моделине айланган. Изилдөөнүн объектиси – "Жок жерден жомок жаралбайт" китеби ушул моделдин алкагында анализге алынды.

- Ким?

Ал автор, Кайыпов Сулайман Турдуевич – адабиятчы, фольклорист, тарых илимдеринин доктору, профессор. Кыргыз, орус, түрк тилдеринде жазылган түрк дүйнөсүнүн оозеки чыгармачылыгы жөнүндө 100дөн ашуун илимий эмгектин жана илимий-популярдуу макалалардын автору.

- Эмнени?

Автор "Жок жерден жомок жаралбайт" аттуу чыгармасы аркылуу, кыргыз коомундагы актуалдуу маселенин талдуу жерин оюп көрсөткүсү келген. Чыгарма илимий популярдуу жана көркөм-публицистикалык ой толгоолорунун жыйынтыгында жазылган, себеби, автор фольклорист, тарыхчы, адабиятчы катары илимий негиздерге, кесиптик тажрыйбага таянып жазган, жыйынтык чыгарган, сунуш кылган, жол көрсөткөн. Автор чыгарманын башталышында, аны бул эмгекти жазууга түрткү болгон, шыктандырган себеп деп, 2010-жылдын 10-октябрында болуп өткөн парламенттик шайлоонун утурлай жарыялоого аракет көргөнүн, жасалган аракетке, кылган мээнетке карабастан эмгек 2011-жылы жарык көргөнүн түшүндүрүп берүүгө аракет жасаган.

Чыгармада автор *өз калемин* "субъективдүү байланыш" катары караган. Аны менен ой толгоолорун тең бөлүшкөн. Аны пикирин, кайгысын, кубанычын, санаасын тең бөлүшкөн – даанышман, кээде аны алдага оозуп туйлаган, тескемени билбеген "тентек калем", кай бирде өмүр жолунда далай ирээт сактап келген боорукер, сатылбас жандуу субъект катары сыпаттаган. Сөзүбүз куру болбош үчүн чыгармадан мисал берели: "... жаштайынан бейбашыраак өсүп калган калемим мен канчалык "Уят ай!" кагып-силкип, тескесем да болбостон, чынжырын шарт жулуп алып, адатынча эшек оюн салган бойдон кетпедиби (6).

Күнөө менде, баштабасам болот эле, баштап алган соң, бейбаш өскөн калемдин кулу болуп, артынан такыр калбай, күнү-түнү салпылдап ээрчип олтуруудан, "Бас!" деген жагына басып, "Тур!" деген жеринде туруудан башка аргам калган жок (1, 7).

Өзүм да, өпкөм көөп өрөпкүп, көөдөнгө бугум батпай толуп-ташып, оңтойлуу бир шылтоо күтүп турган окшойм, кандай десе, эмне десе, баарына бир ойлонбой макул болдум; ал турсун, эрте дебей, кеч дебей, шыкак берип, жөлөп-таяп, далыга чаап, алга сүрөдүм (1, 7).

... ушул бейбаш калемим экөөбүз жетелешип алып, далай-далай ашуу аштык, таш бастык, суукка тоңдук, ... Сүйүнүчүнөн кайгысы көп, күлкүсүнөн ыйы көп кыйла жолду арыттык (8).

Каржалганда кайрат берген, кайран гана бейбашым... Көкүрөк-көөдөнүмдү көр кыскандай кысып келген ажалдын уу тырмактуу манжаларынан, ошол гана далай ирет куткарды. Ал болбосо, күн-түн дебей арыз-муңум кошо жүрүп укпаса,

ESSA III. Türk Dünyasına Katkı Sunan Şahsiyetler Uluslararası Sempozyumu
9-10 Kasım 2023
ISBN: 978-605-73444-6-5

көөдөндөгү мүң-зарымды ак кагазга төкпөсө, ушул саптар күн-түндөп жазылбаса... ай, ким билет.. бар белем, же жок белем (1, 9).

Ошол эле чыгармада "учурда калем экөөбөздүн ортобуздан жаралган ..., биз күтпөгөн бирдеме кирип келди. ... бүтпөс жолуң талыкпай улай бер деп, тилек тилеп, ырым-кылып, бою-башын жасап-түзөп, учу-түбү билинбеген улуу сапарга улугандан ак жол каалап узатып жатам" деп белгиленген. Демек, автор ой тойгоолорун *"субъективдүү калеми"* аркылуу диалогдук формада берип, китептин жаралышын түшүндүргөн.

Автордун экинчи белгилегиси келген сөз түйүнү "кыргыз" эле. Ал өзүн кыргыз болуп жаралганына сыймыктануу, кыргыз экенине мактануу менен сөз баштаган жана бул сезимди өз кесибине терең байланышта карап, авторлук жекелик пикир менен түшүндүргөн. Муну текстте төмөндөгүчө ачык белгилеп жатат: "... мен кыргызмын, болгондо да, жөн жай эмес, кыргыз фольклорун тектеш элдердин оозеки чыгармачылыгы менен байланышта изилдеген, ушул ишти өмүрлүк кесип гана эмес, тагдыр кылып тандап алган ...." (1, 19), "... мен кыргызмын... кыргыз фольклорчусумун, ошондой болгон үчүн айрыкча бактылуумун!" (20). "Менин ишим – ... ата мураста айтылган ой-бүтүмдөрдү зарыл учурда, айрыкча, эл тагдыры кыйчалыш болгон чакта, түпкүрдөн алып чыгып, ар бир жан аңдагыдай добуш менен ашкере айтып туруу ..." (1, 30).

Автор эмгекте "кыргызды" образдуу түрдө айтсак, айга, күнгө теңеп, адамзатына тиешелүү бардык асыл сапаттарды, баалуулуктарды ага ыйгарган. Чыгарманын өзүнө кайрылалы "Кыргыз болуу чыныгы адам болуу деген сөз! Адам сындуу жашоонун, ойлонуунун эң мыкты өрнөктөрү кыргыздын оозеки мурастарында, жашап жаткан күнүмдүк турмушунда, адамдарга, дос-душманга жаасаган мамилесинде, баскан менен турганында күнү бүгүнкүдөй сакталган ...". "Мен кыргызмын!" деген сөз жөн сөз эмес, ал мен үчүн Теңир сүйгөн, тандамал пенделердин бүткүл адамзаттын как алдына кашкая чыгып туруп, жүрөктөрдү титирете, ааламды олкулдата берген анты сыяктуу.. ыйык жана сыйкырдуу күчкө эгедер тумар сындуу.

Автор андан ары ушундай ааламда эч теңдеши жок, тереңдиги акыл жеткис, кенендиги кулач жеткис, кыргыз акыл ой казынасын жараткан – эл кантип "арзан өмүр, арзан күч, арзан эмгекке" (1, 23) айланган татаал тагдырга туш болду? деген ойду козгогон. Автордун пикирине таянсак, бул маселе кыргыз коому тышкы системалардын таасири астында калып, өзүнөн баш тартып башкаларды туурап баштагандан тарта бул илдеттин башталганын жана да ага жалпы коомчулуктун күнөөсү болгондугун белгилеген. Кошоматчылыктын, трайбализмдин элге тийгизген кедергесин айткан. Андан ары ааламдашуу процессинин, технологиялык жетишкендиктердин, адам баласынын "чындык" эмне экенин билип турса да, билгенин айта албаганын же айткысы келбегин, ага айтууга мүмкүнчүлүк бербей жаткан системалар тууралуу сөз козгогон.

Чыгармада кай бир башкаруучуларга жана коомдук ишмерлерге, тарыхый инсандарга карата түз да, ачык да, тергеп да, каймана да түрдө кайрылуу, шилтемелер жасалган. Алсак, "Закир аке", "кыргыз аке", "букараларым", "жетекчилер", А. Акаев, К.Бакиев, А. Масалиев, М.Шеримкулов, Б.Осмонов, Т.Тургуналиев, Д. Садырбаев, Карашев, Рахманкул хан, Жапаркул миңбашы, Орозмамбет аксакал, анын уулу Айдар, Раззаков, Модэ, Алымбек датка, Р.Отунбаева, Ч.Айтматов ж.б. ысымдар бир нече жолу кездешет (1).

ISBN: 978-605-73444-6-5

ISBN: 978-605-73444-6-5

Окуянын баяндалышы менен автор ушундай татаал тагдырдан чыгууну жолун көрсөтүүгө аракет кылган. Аны эс-тутум түшүнүгү менен байланышта караган. Автор биринчиден кыргыз ким экендигин аныктап алышы керек деген пикирди билдирип, жана аны аныктоо үчүн эс тутумга кайрылуу зарылдыгын түшүндүргөн. Ким элек? Ким болдук? Кайда барабыз? деген суроонун түйүнүн чечүүдө эс тутумда сакталып жаткан жомокторду анализдөө аркылуу жооп издеген. Эс тутум – адамдын тээ акыл эсинде сакталган маалымат, ой корутундулары, бул маалыматтар кыргыз оозеки чыгармалары аркылуу жашаш келген.

Автор кыргыздын оозеки чыгармасынын бир түрү катары жомоктун бүгүнкү күнгө чейин жашап келишин эки негизде түшүндүргөн. Биринчиси – мурда болуп өткөн тарыхый чындыгы, экинчиси – келечекте сөзсүз ишке ашары. Муну бүгүнкү күндүн бир нече мисалы менен далилдеген. Демек, жомок өткөндү, бүгүн жана эртеңди да байланыштырат жана улана бере турган өзгөчө стилге, усулга ээ. Жомоктун башаты муктаждыктан жаралып, философиялык баалуулуктарды, бүтүндөй социалдык системаны, анын кыймыл-аракетин жандуу организм сыяктуу өзүнө камтыйт. Жомоктун функциясы анын соңунда угуучуну бир жыйынтыкка келүүгө, бир чечим чыгарууга жол көрсөтөт.

Автор эки жомокту мисалга алган. Биринчиси – Акылдуу хан жөө жомогу. Алгачкы жомоктун сюжетине карасак, ажыдаардан запкы жеген элдин жалгыз мүдөөсү – ажыдаарды кантип жок кылуу. Экинчиси, өзүнө теңди кантип табуу жана аталык милдет. Окуя башталып, чиеленип, анан аяктаганда баягы кайран эл ажыдаардан биротоло кутулуп, Аалым болсо кызын татыктуу күйөгө узатып, аталык милдетин аткарып, жыргап-куунап жашап калышат. Ошол эле учурда автор чыгармада Рахманкул ханга байланыштуу тарыхый окуяны, Модэге байланыштуу уламышты да баяндап өткөн. Аталган төрт сюжет тарыхый мезгилдүүлүү жагынан ар башка учурга, түрдүү жанрга таандык болсо да, мазмунунда паралелдүү түрдө жалпы элге тиешелүү көйгөйдөн кантип чыгуунун жолдорун көрсөткөн. Алар: журт башчысын эл тандоосун, аны тандоодогу журт билермандарынын, аксакалдарынын таасири; журт башчысы менин мүлкүм жана элдин мүлкү деген түшүнүктү так айырымалап билүүсү; башчы сунуштайт, эл чечет же курултайдын маанисин; кыргызга кыргыз гана керек б.а., кыргыз элинин биримдиги эле.

Кайрадан Г.Д.Лассуэллдин моделиндеги Кимге? деген суроого келсек, чыгарма саясатчыларга, улут, өлкө тагдырына кайдыгер карабаган ар бир инсанга арналган, бирок автор ар бири өз чечимин бериши керек деген пикирде болгон. Муну контекстте “Түшүнгөн түшүнсүн, түшүнбөгөн ...” деп ачык билдирген (1, 28). Ошондой эле илимпоздорго айрыкча кайрылганын төмөндөгү контексттен билүүгө болот: “Бул күндөрдө, улут жана мамлекет кыйын дагы, кысталыш дагы күндөр жашап жаткан убакта, илимпоздор өзүбүз баштап, ким экенибизди унутпай, башкаларга да алардын кыргыздыгын унуттурбай, кулагына кумдай куюп эскертип, кыргыз болуунун эмне экенин кубарына жеткиче, көкөйүнө сиңгиче какшап-куурап айтып туруубуз жарандык ыйык милдет сыяктуу. Кантели, колубуздан келген иш да ошол гана эмеспи! (1, 17-18).

Г.Д. Лассуэллдин коммуникация моделине ылайык карасак:

Ким (жөнөтүүчү)?	Автор жана (анын калеми)

ISBN: 978-605-73444-6-5

ISBN: 978-605-73444-6-5

Эмнени айткысы келген? Кандай маалымат?	Кыргыз деген ким? (ага адамзатына тиешелүү моралдык баалуулуктарды ыйгарган, башкалардан өзгөчөлүгүн баса белгилеген) → Ал кантип ушул тагдырга туш болду? →(себептерин көрсөткөн: тышкы системалардын таасири; доордун өзгөчөлүгү–глобализациянын эпкини жана талаптары; ички таасирлер: элдин пейили, мүнөзү, жүрүм-турумунун ж.б. өзгөрүшү–менталитеттин кыйрап баратышы, башкаруучу-саясатчылардын элине жасаган мамилеси, трайбализм ж.б.) → Бул көйгөйдөн кантип чыгабыз? → Эс тутумга кайрылат → Жомоктор, тарыхый окуя жана уламыштын өзөгүнө таянат → Жол көрсөтөт: журт башчысын эл тандоосун, аны тандоодогу журт билермандарынын, аксакалдарынын таасири; журт башчысы, эл билермандарынын менин мүлкүм жана элдин мүлку деген түшүнүктү так айырымалап билүүсү; башчы сунуштай, эл чечет же курултайдын мааниси; кыргыз элинин биримдиги, жоопкерчилиги.
Кайсы каражаттар аркылуу (ММК) билдирген?	Жаңы Агым гезити.– 2010. -26-ноябрь. 26, 28-бб., – 3-декабрь. –24,26-бб. “Жок жерден жомок жаралбайт” эмгеги (2011-ж.),
Кимге (аудиторияга) арналган?	Саясатчыларга, илимпоздорго, улут, өлкө тагдырына кайдыгер карабаган ар бир инсанга арналган.
Жөнөтүүчү маалыматты кандай максатта жөнөткөн	Авторду эмгекте окурмандардын 20 жыл ичинде өлкөдө болуп жаткан саясий окуялардын түпкү маңызын аңдап билүүгө, ага туура баа берип, туура жыйынтык чыгарууга жол көрсөтүүгө далалат кылган. Жалпы элди улуттук биримдикке чакырган. Кыргыздын ар бир инсаны эртеңки келечеги үчүн жоопкерчиликтүү экендигин баса белгилеген.
Ал кандай таасир этет (кызыкчылык жаратат)?.	Окурмандардан каттар келген, жүзмө-жүз баарлашуу, пикир алышуулар, телефон менен сүйлөшүүлөр аркылуу кайтарым байланышы ишке ашкан (167-б).

Чыгарманын мазмунун коммукативдик аспекте талдасак, Лассуэллдин теориясында белгиленген алты суроого тең жооп берген жана автор көйгөйдөн чыгуунун жолдорун так көрсөтүп бергенине карабастан, акыркы чечимди окурманга ыйгарган.

Автор бүтүндөй кыргыз коомунун, кыргыз баласынын тагдырын, өткөнүн, учурун жана келечегин социалдык эс тутумдун, акыл казынасынан орун алган жомокко шылтоолоп, анын көркөм каражаттары, боектору аркылуу

философиялык ой толгоолор менен чечмелеген. Тексттин мазмунунда автор бул көйгөйгө сырттан көз салуучу эмес, өзү да андан жабыркап, запкы жеп, ызанын ичинде жашап жатканын жеке эмоциялары, турмушта туш болгон окуялары аркылуу ачып берген.

Чыгарманын структуралык түзүлүшү киришүүдөн баштап, андан ары маселе чиеленип, акырында көйгөйдүн түйүнү чечилип, жыйынтык чыгарылган. Анда негизги "Кыргыз" деген ким? → Ал кантип ушул тагдырга туш болду? → Бул көйгөйдөн кантип чыгабыз? → Эс тутум деген эмне? → Жомоктон, уламыштан, тарыхтан кандай жыйынтык чыгарабыз? деген түшүнүк, пикир, идеялар ачык, даана баяндалган.

Автордун кесипкөйлүк фольклористтик ыкманы чебер колдонгону ачык байкалат. Ал окурманга адилет, акыйкат, биримдик, көргөчтүк, акылмандык, ынсап, жоопкерчилик, иденттүүлүк өңдүү гуманисттик идеяларды, концептти жөнөкөй, түшүнүктүү, кабыл алууга жеңил, ачык, ыраттуу формада берген. Текстте маалыматтар имплициттүү да, эксплициттүү да түрдө колдонулган.

Автор ар бир окурманына жалпак тилде жеке кайрылуу жасаган. Ал "сен кыргыз", "кыргыз баласы", "кайран кыргыз", "айкөл кыргыз", "момун кыргыз", "кара кыргыз", "кыргыз урпагы" өңдүү тилдик элес, образдарды колдонуу менен бирде аны көкөлөтө мактаса, бир де аны ушул тагдырга туш болуп калганына ичинен күйүп бышып, анын буга татыктуу эмес экенин баса белгилеп, анын адамзатынын жанында бөтөнчөлүккө, бөтөнчө касиетке ээ болгондугун жана кайрылуунун соңунда анын дүйнө адамзатынын алдында "чоң миссиясы" турганын эскерткен.

Демек, публицистикалык стилде жазылган бул чыгарма маанилик, логикалык, композициялык жактан жөнөкөй түзүлүп, коммуникативдик структуранын бардык элементтерин ырааттуу сактаган. Чыгарма 2011-жылы жарык көргөнүнө карабастан, анда айтылган идеялар, маданий баалуулуктар бүгүн да актуалдуу болгондугун мезгил өзү тастыктап турат.

Пайдаланылган адабияттар

1. Кайыпов С. Жок жерден жомок жаралбайт (же кыргыз демократиясынын улуттукуңгусу, азыркы абалы жөнүдө сөз): Илимий-популярдуу жана көркөм-публицистикалык ой толгоо. – Б.: Бийиктик, 2011. – 184 б.
2. Азыркы кыргыз тили. Стилистика. – Б.: 2015. – 256 б.
3. Иманов Ж. Публицистикалык стилдин айрым мүнөздүү өзгөчөлүктөрү. Ысык-Көл ун. жарчысы. https://arch.kyrlibnet.kg/uploads/Imanova%20J..pdf
4. Мапаева Н. Публицистикалык стилдеги тексттердин түзүлүш өзгөчөлүктөрүн аныктоодогу методдор. ОшМУнун жарчысы, 2016. № 3(4), 74-77-б.

УДК: 140.8

ФИЛОСОФСКО-ФОЛЬКЛОРИСТИЧЕСКИЕ МИРОВОЗЗРЕНИЕ ПРОФЕССОРА КАЙЫПОВА С.Т.

Салморбекова Рита Бобуевна

доктор социологических наук, профессор
Национальная академия наук Кыргызской Республики,
Институт философии им. академика А. А. Алтмышбаева
r.salmorbekova@mail.ru

Аннотация

Статья представляет собой академическое исследование, которое объединяет философию и фольклор для осмысления современных изменений в обществе. Философско-фольклористическое мировоззрение профессора Кайыпова С.Т. объединяет в себе философские исследования и изучение фольклора, считая их неразрывно связанными и взаимодействующими областями познания и понимания мира.

Это мировоззрение основывается на идее о том, что фольклор является отражением и выражением коллективной мудрости и опыта народного сообщества. Профессор Кайыпов С.Т. исследует и анализирует фольклорные тексты и символы с целью раскрытия их философского содержания и значимости. Он считает, что фольклор предоставляет нам важные ключи для понимания народных ценностей, мировоззрения и философских представлений. В статье рассматривается его труды, которые используя философский подход пытается раскрыть их фундаментальные принципы и значения фольклора как выражение коллективной мудрости и мировоззрения.

Ключевые слова: бытья, концепция, мудрость, мировоззрение, познания, философия, фольклор.

PHILOSOPHICAL AND FOLKLORISTIC WORLDVIEW PROFESSOR KAIYPOV S.T.

Annotation

The article is an academic study that combines philosophy and folklore to understand contemporary changes in society. Philosophical and folkloristic worldview of Professor Kayypov S.T. combines philosophical research and the study of folklore, considering them inextricably linked and interacting areas of knowledge and understanding of the world.

This worldview is based on the idea that folklore is a reflection and expression of the collective wisdom and experience of a folk community. Professor Kaiypov S.T. researches and analyzes folklore texts and symbols in order to reveal their philosophical content and significance. He believes that folklore provides us with important keys to understanding folk values, worldviews and philosophical ideas. The article examines his works, which, using a philosophical approach, tries to reveal their fundamental principles and meanings of folklore as an expression of collective wisdom and worldview.

Keywords: existence, concept, wisdom, worldview, knowledge, philosophy, folklore.

***

Взаимоотношение философии и фольклористики как взаимное влияние и взаимодействие между двумя дисциплинами. Несколько аспекты, которые помогают понять это взаимоотношение: во-первых, философия предоставлять методологию для анализа и исследования фольклорных материалов. Философские концепции могут быть использованы для осмысления символического значения, смысла и социальных функций фольклора.

ISBN: 978-605-73444-6-5

ISBN: 978-605-73444-6-5

Во-вторых, философия в контексте фольклора. Фольклористика, в свою очередь вдохновляет и сориентируются философскими вопросами и идеями. Философия может служить основой для исследования метафизических, этических или эстетических аспектов фольклора. Она может помочь понять культурные исследования, интерпретацию символов и анализ мировоззрения, заключенного в фольклорных текстах.

В-третьих, этическая и социальная значимость. Исследования фольклора могут раскрывать важные этические и социальные аспекты, которые влияют на общественное сознание и культуру. Философия предоставляет инструментарий для рассмотрения этих аспектов и анализа их значения и последствий.

В-четвертых, влияние фольклора на философию. Фольклорные материалы и сюжеты могут вдохновлять философские идеи и образы. Через рассмотрение сказок, мифов или песен, философы могут эксплорировать универсальные темы, такие как смерть, любовь и справедливость, и включать их в свои философские труды.

В целом, философия и фольклористика взаимодополняющие дисциплины, которые могут взаимно обогащать друг друга в понимании человеческого образа жизни, культуры и символизма. Взаимодействие между ними помогает глубже понять и интерпретировать фольклор и раскрыть его философские аспекты и знаменательность.

Профессор Сулайман Кайыпов является философско-фольклористическим ученым. Его исследования объединяют философию и фольклористику с целью анализа, и понимания народных убеждений, традиций и ориентиров. Он исследует различные фольклорные формы, такие как народные сказки, эпосы, песни и ритуалы, с философской перспективы, и находит в них глубокие смыслы и философские уроки.

Помимо этого, профессор рассматривает фольклор как инструмент формирования и сохранения идентичности народа. Он считает, что изучение фольклора позволяет нам лучше понять национальную культуру и духовность, а также проследить эволюцию и развитие народного сознания.

Кыргызский народ обладает богатым культурным наследием, включая народные сказки, песни, обряды и традиции. Среди выдающихся фольклористов, посвятивших свои исследования кыргызскому фольклору, следует отметить труды профессора Сулаймана Кайыпова Турдиевича.

Философско-фольклористическое мировоззрение профессора Кайыпова С.Т. охватывает широкий спектр тем, от религиозных и мифологических представлений до социально-политических и экономических аспектов. Профессор стремится установить связи между фольклорными символами и философскими идеями, показывая их взаимодействие и влияние друг на друга.

Само философско-фольклористическое мировоззрение профессора Кайыпова С.Т. открыто и творчески постоянно развивается. Он рассматривает фольклор и философию как вечные и разнообразные источники знания о человеческом бытии и мире. Знание и понимание фольклора, по мнению профессора, позволяет нам приблизиться к истине и глубинным законам бытия человечества.

ISBN: 978-605-73444-6-5

ISBN: 978-605-73444-6-5

Профессор Сулайман Турдуевич известен своим философско-фольклористическим подходом и уникальными исследованиями. Его труды являются уникальными в своем роде, ведущий ученый, который объединяет две дисциплины. Кыргызский фольклорист, автор и исследователь, который сделал значительный вклад в сравнительном анализе кыргызского фольклора и переводе на других языков мира. Он известен своими работами как: «Проблемы поэтики эпоса «Эр Тештюк» [1], «Гипербола в эпосе Эр Тештюк» [2]. Цель работы заключалось выявить важнейшие художественные средства эпического изображения героико-архаического эпоса «Эр Тештюк» и проанализировать их роль художественном содержании эпоса [2]. В данной работе сделан сравнительный анализ поэтических средств «Эр Тештюка» с других тюрко-язычных народов.

Профессор Сулайман Кайыпов не только является философско-фольклористическим ученым, но и известен своим мастерством владения несколькими языками и переводческой деятельностью. Необходимо особо подчеркнуть его способность переводить научные труды с кыргызского на другие языки и наоборот с других языков на кыргызский язык, демонстрирует его многогранные языковые навыки и глубокое понимание различных языковых и культурных контекстов.

Это позволяет представлять и распространять научные исследования на различных языках, повышая доступность и обмен знаниями. Его переводческая деятельность является ценным вкладом в распространение и понимание кыргызской научной литературы, эпосов и культурного наследия для широкой аудитории. Как отмечает профессор С.Т. Кайыпов: «Перевод устно-эпического произведения – одна из важнейших проблем не только художественного-эстетического, но и научно исследовательского осмысления фольклорного текста… Сам процесс перевода фольклорного текста – большой степени работа исследовательская, прежде всего текстологическая. Переводчик, кем бы он не был, исследователем или поэтом, должен глубоко вникнуть в смысл не только языковой фактуры эпоса: слов, выражений, строф и т.п., но и глубоко познать закономерности построения национального эпического текста в целом. Поэтому, как справедливо отмечают специалисты, теория и практика перевода устно-бытовавшего текста должны развиваться на фольклористической основе» [2].

Талант владения, думать несколько языках и переводческой деятельности подчеркивает универсальность профессора в распространении и обмене знаниями между различными языками и культурами.

Профессор Сулайман Кайыпов, в своей роли проректора Чуйского университета с 1997 по 2007 годы, проявил выдающиеся организаторские способности, которые способствовали превращению университета в лидера в области высшего образования в Кыргызстане. Его усилия и руководящая роль помогли в развитии университета и достижении высокого уровня образовательных стандартов.

В результате его лидерской способности и организационного таланта, те года Чуйский университет стал признанным центром образования, который предлагает качественные программы и специальности, привлекая лучших преподавателей и студентов. Благодаря его усилиям, университет оказал значительное влияние на развитие одноименного региона и вырос до позиции лидера в образовательной сфере Кыргызстана.

ISBN: 978-605-73444-6-5

ISBN: 978-605-73444-6-5

Профессор Сулайман Кайыпов, в период с 2011 по 2014 годы, с приобретенным ценным опытом, занимал пост ректора Кыргызско-Турецкого университета «Манас». В своей роли ректора он был ответственным за общее управление и развитие университета, принятие стратегических решений и лидерство в образовательной сфере.

Важной составляющей его руководства было воспитание молодых кадров в сфере образования. Под его руководством молодые специалисты получили необходимые знания и навыки, чтобы успешно работать в сфере образования. Это говорит о его руководящих способностях и заботе о будущих поколениях учеников.

Он одним из первых открыл новые современные профессии в университете, такие как социология, международные отношения, ветеринария, технология и другие, это указывает на его значительное влияние в развитии и модернизации образовательной программы в университете.

Открытие новых современных профессий демонстрирует его видение актуальных потребностей общества и необходимости подготовки специалистов в этих областях. Это также говорит о его лидерских качествах и инициативе в развитии университета, чтобы отвечать на изменения в обществе и предоставлять новые возможности образования для студентов.

Профессор Сулайман Кайыпов, в своей роли ректора Кыргызско-Турецкого университета «Манас» участвовал в создании доброжелательных международных отношений между Кыргызстаном и Турецкой Республикой. Университеты часто являются площадками для культурного и образовательного обмена, которые способствуют развитию международного сотрудничества. Активно содействовал установлению академических сотрудничеств, проведению обмена студентами и факультетами между кыргызским и турецким университетами, организации совместных научно-исследовательских проектов, конференций и других мероприятий.

Такие усилия могли способствовать укреплению культурного понимания, доверия и сотрудничества между обеими странами. Это могло создать основу для дальнейшего развития взаимодействия в различных сферах, включая образование, экономику и политику, укрепляя дружественные отношения между Кыргызстаном и Турецкой Республикой.

В течение определенного периода времени, работал в университете Ардахан и посвятил свои исследования изучению образа жизни Памирских кыргызов. В ходе своей работы, он проводил исследования, изучал традиции, культуру и обычаи Памирских кыргызов, чтобы получить лучшее понимание их образа жизни и уникальности культуры. Можете ознакомиться в издании трех томах, который издан в Урумчу 2016 году.

В труде «Культура питания памирских кыргызов» [3] профессор Кайыпов С.Т. исследует и анализирует особенности питания и кулинарных традиций памирских кыргызов. Он изучает не только сам процесс приготовления и употребления пищи, но и социокультурное значение пищи.

Выводит на первый план роль питания и кулинарии в формировании коллективной идентичности памирских кыргызов. Он исследует, какие продукты и блюда являются характерными для этой этнической группы, какие ритуалы и обычаи связаны с питанием, и как они отражают особенности и ценности этого

ISBN: 978-605-73444-6-5

ISBN: 978-605-73444-6-5

народа. Кроме этого, обращается к вопросам экологии и устойчивости питания. Он изучает, как памирские кыргызы получают пищу из окружающей среды, как они используют природные ресурсы, и как это влияет на их собственное здоровье и окружающую среду.

Также важным аспектом исследования профессора является изучение питания и его связь с образом жизни и социально-экономическими условиями памирских кыргызов. Он исследует влияние миграции, изменений в сельском хозяйстве и экономике на питание и кулинарные традиции этого народа.

Книга «Культура питания памирских кыргызов» [3] представляет собой многогранный анализ исследуемой темы. Он вносит вклад в изучение этнической культуры и питания, а также расширяет наши знания о социокультурных аспектах памирских кыргызов.

Как фольклорист исследовал питание в эпосах «Манас» и «Эр Тештюк», в контексте изучения культурных и социальных аспектов этнических групп, связанных с этими эпосами. Анализировал описания пищи, ее подготовку и употребление в эпосах, исследуя символическое значение этих пищевых элементов и их роль в повествовании. Профессор Кайыпов С. обращал внимание на то, как пища и обряды питания отражают социальные принципы, общественные нормы и ценности, а также характеризуют культуру и образ жизни народа, которому принадлежат эпосы.

Он также исследовал взаимосвязь между эпическими эпизодами и пищей, выявляя, какие продукты и блюда являются характерными для этой культуры, как они связаны с конкретными событиями и персонажами эпосов, и как эти элементы влияют на развитие сюжета и характеры.

Профессор Кайыпов С. старался понять, какие мифологические и символические значения уделялись пище в эпосах «Манас» и «Эр Тештюк», и как они связаны с общей философией и мировоззрением этой культуры. Исследовал ритуалы и обычаи, связанные с питанием, и показывал их взаимосвязь с мифологическими представлениями характером народа.

Исследования профессора Кайыпова С. в области питания в эпосах «Манас» и «Эр Тештюк» помогли расширить наше понимание культуры и ее связи с фольклорными текстами. Он показал, что изучение пищи и ритуалов питания помогает нам лучше понять значение и функцию эпосов в этническом и историческом контексте.

Кайыпов С.Т. рассматривает фольклор как непременную часть кыргызского коллективного сознания и исследует его роль в формировании и выражении идентичности и ценностей этого народа. Изучает различные аспекты кыргызского фольклора, включая мифы, легенды, сказки, песни, приметы и обряды, и анализирует их философский и символический смысл. Кайыпов С.Т. интересуется тем, как фольклор выражает мировоззрение кыргызов, и как эти представления влияют на их поведение и отношение к миру.

Как личность и ученый, профессор Кайыпов С.Т. обладает ряд особенностей:

- стремление к знаниям. Проявляет глубокий интерес к изучению и пониманию различных аспектов культуры, фольклора и философии. Он активно изучает и

ISBN: 978-605-73444-6-5

ISBN: 978-605-73444-6-5

анализирует различные источники информации, проводит исследования и делает выводы на основе накопленных знаний.

- творческий подход. Применяет творческий и оригинальный подход в своих исследованиях. Он стремится к новым идеям, связывает различные области знания и применяет инновационные методы для более глубокого понимания изучаемых явлений.

- междисциплинарность, совмещает в своих исследованиях философию и фольклор, что позволяет ему получать более полное и глубокое понимание исследуемых объектов. Он способен видеть связи и взаимодействие между различными областями знания и использовать это для расширения наших знаний и понимания.

- открытость и толерантность, проявляет открытость к различным точкам зрения и культурам. Он готов рассматривать разнообразные перспективы и анализировать различные источники информации, с учетом их контекста и особенностей.

- системный подход. Использует системный подход в своих исследованиях, пытаясь понять взаимосвязь и взаимодействие различных элементов и компонентов изучаемых явлений. Он стремится осмыслить их в рамках широкого контекста и представить целостную картину данного объекта исследования.

Не уставая каждый день опубликует в рецензируемых научных журналах, признанных на мировом уровне. Иметь значительное количество публикаций в престижных научных журналах, что свидетельствует о его уникальных исследованиях и достижениях в своей области истории, философии и культуры. Научные труды ученого широко цитируемы и иметь влияние на других ученых и исследовательское сообщество. Активно представляет Кыргызскую Республику в мире участвуя в международных конференциях и сотрудничать с учеными из разных стран, который свидетельствуют о признании ученого на международном уровне.

Эти особенности как личности и ученого делают профессора Кайыпова С.Т. уникальным и интересным исследователем, способным пролить свет на древние культурные традиции и приобрести новые знания о человеческом опыте и сознании.

Философско-фольклористическое мировоззрение Кайыпова С.Т. включает в себя исследование основных философских идеалов, присутствующих в кыргызском фольклоре, таких как связь с природой, уважение к старшим и традициям, идеалы справедливости и добродетели. Также показывает, как эти идеалы отражаются в фольклорных текстах, и как они влияют на жизнь и мировоззрение кыргызского народа. Его философско-фольклористическое мировоззрение помогает не только лучше понять кыргызскую культуру и традиции, но и расширяет наши знания и понимание общечеловеческого фольклора. Он показывает, что фольклор является ключевым аспектом национального самосознания и идентичности, а его исследование позволяет нам лучше понять многообразие и глубину человеческого опыта и мышления.

Литература

ESSA III. Türk Dünyasına Katkı Sunan Şahsiyetler Uluslararası Sempozyumu
9-10 Kasım 2023
ISBN: 978-605-73444-6-5

1. Кайыпов С.Т. Художественно-изобразительные средства эпоса «Эр Тёштюк» (на материале кыргызских и других тюркоязычных версий) / Автореф. дисс. ... канд. филол. наук / Специальность: 10.01.09 – фольклористика. – М.: Институт мировой литературы им. А.М.Горького, 1984. – 21 с.
2. Кайыпов С.Т. Проблемы поэтики эпоса «Эр Тёштюк»: Часть 1. Гипербола. Сравнение / Под ред. проф. Х. Г. Короглы. – Ф: Илим, 1990. – 318 с.
3. Кайыпов С.Т. Памир кыргыздарынын тамак-аш маданияты: эхтнографиялык изилдөө / 3 томдук / 2 том: Монография / Жоопту редактор: Э.Ж. Маанаев, О.К. Каратаев. – Үрүмчү, 2016. – 537 б.
4. Кайыпов С.Т. Памир кыргыздарынын тамактануу системасы: ритуал жана турмуш, салттуулук жана жаңылануу: Этнологиялык изилдөө. – Б.: 2011. – 180 б.
5. Кайыпов С.Т. Түркияда жашаган памир кыргыздарынын кошоктору: Лингвофольклористикалык булак катары: Изилдөө жана Текст. – Бишкек: Борбордук Азия Университети, 2017. – 558 б.

ИДЕОЛОГИЯНЫН АЛГАЧКЫ ФОРМАЛАРЫНЫНДАГЫ ФЕНОМЕНОЛОГИЯЛЫК ЖАНА КОНСТРУКТИВДИК ЭЛЕМЕНТТЕРДИН ДИАЛЕКТИКАСЫ

БАБАШОВ Алтынбек Курманбаевич

Философия илимдеринин кандидаты
Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын
Академик А. А. А. Алтмышбаев атындагы философия институту

Аннотация

Бул макалада коомдук аң- сезимдин негизги компоненттеринин бири болгон идеологиянын алгачкы формаларындагы феноменологиялык, конструктивдик элементтердин диалектикасы философиялык алкакта каралат. Эгерде, коомдук аң- сезимдин байркы деңгээлиндеги идеологиянын курамына кирген элементтердин карым- катнашын иликтөө чынында эле өтө оор, бирок ошондой болсодагы аны изилөө бүгүнкү күндөгү коомдук түзүлүштөгү улуттук идеологиянын аткарган кызматын, функциясын аныктоодо илимий негиз боло алат. Дегеле, идеологиянын пайда болушу жөнүндө философия илиминде ар кандай мүнөздөгү илимий көз караштар бар. Алардын ичинен салттака айланган марксистик концепция бүгүнкү күндө да илимий чөйрөдө үстөмдүк кылат. Бирок, бул макалада идеологиянын курамына кирген феноменологиялык, конструктивдик элементтердин диалектикалык байланышы башкача методологиялык өңүттөн каралган. Дагы бир айтта кетчүү нерсе, аталган макалада негизги көңүл идеологиянын пайда болушна таасир эткен факторлорду аныктоого аракет жасалган. Чынында эле, ошол факторлор аныкталса идеологиянын өнүгүү эволюциясын изилдөө алда канча женилдемек.

Негизги сөздөр: философия, идеология, коомдук аң –сезим, феноменология, тарыхый өнүгүш, диалектика, элемент, коструктивдик түзүлүш, постмодернизм, айкалыш, коом, модель, социалдык, символ.

***

Идеология – философиянын өнүгүү тарыхындагы эң татаал маселелердин жана көп кырдуу түшүнүктөрдүн бири болуп саналат. Идеологиянын мындай мүнөзгө ээ болуусу аны изилдөөнүн негизинде пайда болгон көптөгөн илимий концепциялардын диалектикасына гана байланыштуу эмес, идеология өзү социалдык феномен катары коомдук жашоонун бардык сфераларында орун алгандыгы жана учурдагы коомдук түзүлүштүн коомдук аң - сезиминин ошондой эле социалдык реалдуулуктун ажырагыс бөлүгү болгондугу менен байлныштуу. Айтат кетчүү нерсе, сөз топтук, жамааттык аң – сезим жөнүндө гана эмес илимий ой жүгүртүү туурасында болуп жатат. Ошондуктан, байыркы доордо пайда болуп бүгүнкү күндө да актуалдуулугун жоготпогон социалдык феномен болуп саналган идеологияны тыкыр изилдебей туруп, социалдык жана гуманитардык илимдер жаатындагы жогорку билим берүүнү толук кандуу ишке ашыруу мүмкүн эмес. Мындай деп айткандыгыбыздын себеби, постмодернизм өкүлдөрүнүн «идеология» терминин колдонуудан баш тартууга болгон тынымсыз аркеттерине жана идеология коомдук аң – сезимде актуалдуулугун жоготту деген декларацияларга карабастан социалдык жашоодо бул курч маселе бойдон калуууда. Идеологиянын маңызын толук кандуу ачып берүү үчүн анын эң алгачкы пайда болгон (протоформаларына) абалына кайрылуу зарыл. Биз бул макалада

ISBN: 978-605-73444-6-5

ISBN: 978-605-73444-6-5

идеологиянын пайда болуусунун дал ошол байркы формаларына анализ кылууга аракет жасайбыз.

Идеология – социалдык реалдуулуктагы кубулуштар, түшүнүктөр жөнүндөгү көз караштардын, идеялардын системасы болуп саналат. Социалдык кубулушту түшүнүү - бул анын (кубулуштун) ошол сыяктуу башка социалдык кубулуштардан көз кранды экендигин тактоо (феноменологиялык көз караш) же болбосо ага (кубулушка) шайкеш келген атайы иштелип чыккан структуралык модельди колдонуу(конструктивдүү көз караш). Мындай деп айтып жатканыбыздын себеби, айрым адамдар социалдык реалдуулукту гана эмес дегеле бүтүндөй объективдүү дүйнөнү аныктама(дефиниция) жана символдор аркылуу кабыл алышат. Анткени, аныктамаларда тарыхый өнүгүүнүн негизинде топтолгон социалдык тажырыйбалар басымдуулук кылат. Ал эми, адамдардын башка бир тобунда образдуу ой жүгүртүү дээрлик жакшы өнүккөн, мындай адамдардын аң – сезиминде ар бир социалдык кубулуш жөн эле чагылдырылбастан алардын ички маңызына жараша иштелип чыгат (воссоздается) тагыраак айтканда имитацияланат. Мындай образдуу ой жүгүртүүгө негизделген аң – сезимде адамдар тарабынан ойлонулуп, иштелип чыккан көптөгөн түшүнүктөрдүн мейкиндиги орун алган. Мына ушунун негизинде идеологиянын алгачкы (протофилософиялык) формасынын пайда болуусунда дүйнөнү кабылдоонун феноменологиялык жана коструктивдик ыкмаларынын диалектикасы башкы рольду ойногон. Социалдык реалдуулукту феноменологиялык кабылдоодо тарыхый – социалдык тажырыйбадан алыстоо минималдык мүнөзгө ээ. Ал эми конструктивдик дүйнө таанымда абстрактуулук көбүрөөк орун алып коомчулук аны кечирээк кабылдайт. Ушул жерден айта кетчүү маселе байыркы доордо абстрактуу ой жүгүртүүнүн жыйынтыктыры бүгүнкүдөй деңгээлде болгон эмес. Тагыраак айтканда социалдык институттар, илимий терминдер пайда боло элек мезгил эле. Ал учурда адамдын жашоосунда коом, табият үстөмдүк кылган. Натыйжада адмдардын ортосундагы баарлашуунун негизги куралы болгон тил дагы жетишээрлик деңгээлде өнүккөн эмес. Ошондуктан, адам айрым социалдык кубулуштарды башка бир мифтик «жандыктар» (существо), табигый процесстер аркылуу кабылдаган. Бул айткандарыбызга далил катары космологиялык мифтердин антропоморфтук мүнөзүн айтсак болот. Кандай болсо да мифтер, жомоктор, уламыштар коомду жана жаратылышты таануу процесстери менен байланыштуу. Алгачкы адамдын тулку бою (организми), дүйнө туюму, эмоциялары, аркандай каалоолору, жөнөкөй болсодагы үй – бүлөлүк абалы, коомдогу орду, күнүмдүк жашоодо колдонгон тиричилик буюмдары, кураладары анын жашоосунун бөлүнгүс объектлеринен болгон жана ошол эле учурда бүгүнкү биздин жашообуздагы социалдык процесстердин, институттардын эң алгачкы моделдери жана символдору деп айтсак жаңылышпайбыз. Мындай жыйынтыкка келгенибиздин себеби, интеллектуалдык дүйнө таанымдын кандай гана формасы болбосун ал пайда болгондон кийин эчкачан дайынсыз жоголуп кетпейт. Бул маданияттаануунун мыйзамы, албетте ал(мыйзам) мифологиялык аң – сезимге таандык. Баарыбызга маалым болгондой илмге чейинки доордогу таанып - билүү эки принциптик негизде ишке ашырлыган: а) мифологиялык сюжеттерде жана образдуу көркөм сөз башкача айтканда диний формада; б) поэтикалык формада.

ISBN: 978-605-73444-6-5

ISBN: 978-605-73444-6-5

Таануунун бул эки формасы бүгүнкү күндө деле өздөрүнүн актуалдуулгун жогото элек. Бардык диний ишенимдердин негизинде кандайдыр бир эбегейсиз күчкө, кудретке ээ зат орун алган. Мифтик ишмердүүлүк өзүнүн өнүгүүсүнүн кандайдыр бир этабында магиялык, мистикалык деңгээлге жетет. Ал эми, ошол мистикалык окуу(учения) сыртынан карганда илимге тиешелүү болгон бардык атрибуттарга ээ, тагыраак айтканда аларда ыкмалар, теориялар, тажырыйбалар иштелип чыккан бирок, бир айырмачылыгы алар кандайдыр бир реалдуу эмес абстрактуу, башка кайып дүйнөдөгү жашоого багытталган. Байыркы доордогу адмдардын мифологиялык аң- сезиминин табиятын түшүнүү үчүн бүгүнкү адамдардын диний, мистикалык дегеле иррационалдык аң – сезимин изилдөө керек. Мына ушулардан кийин идеология дагы кооомдук аң – сезимдин компоненти катары дал ошол байыркы мезгилдерде пайда болгон деп ишенимдүү айтууга болот.

Идеологиянын протофилософиялык формалары бүгүнкү күнгө чейин илимий адабиятта кеңири изилдөөгө тартылбай келет. Протофилософия (грекчеден protos – алгачкы) деп теориялык же илимий философиянын баштапкы уюткусун, анын өзөгүн түзгөн, бирок, алардан алда канча мурда жашаган байыркы синкреттүү билимдер менен түшүнүмдөрдүн жыйындысы аталат. Бул термин байыркы адамдар тарабынан топтолгон бардык теориялык билимдердин жыйындысын түшүндүргөн. Бөлүнбөгөн, синкреттүү бир бүтүн мындай илимдин предмети болуп бүтүндөй акыйкат (чындык) эсептелген. Байыркы мезгилде физика, биология ж.б. илимдер кандай жок болсо, азыркы маанисиндегидей философия да болгон эмес. Идеологиянын протофилософиялык формалары байыркылардын күнүмдүк акылмандыгына (житейская мудрость) негизделген коомдук аң-сезиминин элементтеринин жыйындысы болуп саналат.

Идеологиянын протофилософиялык формалары тууралуу маалыматтар илимий адабиятта сейрек кездешкенине байланыштуу биз кыргыз элинин коомдук аң-сезиминин түпкүрүндө жаткан, кан-жанына сиңген руханий мураска кайрылууну ылайык көрдүк. Элдик оозеки чыгармачылык көркөм жана рухий-практикалык баалуулукка ээ өзгөчө маанайдагы маданий негиз болуп саналат. Кыргыздардын дүйнө таанымынын тарыхый булагы болуп саналган элдик оозеки чыгармачылыкты тарыхый-философиялык өңүттө толук кандуу изилдебей туруп, идеологиянын протоформаларынын толук сүрөтүн же элесин көз алдыга келтирүү кыйын. Өз кезегинде А. М. Горький философиянын башаты фольклордун алтын кени болгон элдик акылмандыкта жатат деп белгилеген [1: 235]. Фольклор деп элдин коомдук эмгегинин процессинде топтолгон бүткүл билимдеринин жыйындысын түшүнөбүз. Мындай билимдер жазуу пайда болгонго чейин эле макал-лакаптар, жомоктор, уламыштар, баяндар түрүндө элдин аң-сезиминде жашап келген [2].Өзүнүн маани-маңызы боюнча мындай билимдер бир эле учурда илим да, адабият да болуп саналышкан. Эмгек процессинде адамдар тарабынан кеңири колдонулган нерселердин табиятын, эмгектин ыкмаларын, индивиддердин коомдогу, үй-бүлөдөгү, урук-тууган ичиндеги жүрүм-турумун шарттаган факторлорду аныктоодо элдик оозеки чыгармачылык илимдин мүнөзүн күтүп, алардын айрымдары учкул сөздүн, мыйзамдын, осуяттын, эреженин күчүнө ээ болуу менен байыркы адамдардын коомдук-саясий аң-сезимини өсүшүнө зор таасир эткен.

ISBN: 978-605-73444-6-5

ISBN: 978-605-73444-6-5

Учурдагы коомдун саясий, экономикалык маселелерин, о.э. бардык социалдык топтордун кызыкчылыктарын жана өлкөнүн келечектеги өнүгүүсүнүн жолдорун туура чагылдырган, жаңы идеологияны иштеп чыгууда руханий мурастын жана маданияттын архетип түрүндөгү протоформаларынын ролу абдан чоң. Идеологияны руханий мурастын субъектиси катары кароодон мурда, ал мурастын өзүнүн ички түзүлүшүнө жана өзгөчөлүктөрүнө көңүл буруу зарыл.

Коомдун өнүгүшүндө руханий мурас өзүнө өткөн мезгилдин, учурдун жана келечектин маданиятынын эң негизги элементтерин камтыйт. В. И. Ленин: «…кандай гана кубулушту өнүгүү процессинин алкагында карабайлы, анда өткөн мезгилдин калдыгы, бүгүнкү күндүн негизи, жана келечектин элементтери дайыма камтылган» [3: 81], - деп жазгандай, кандай гана өнүгүү болбосун ал процессте руханий мурастын тигил же бул мезгилге тиешелүү элементтерини катышышы мыйзам ченемдүү көрүнүш. Тактап айтканда, руханий мурас өткөн учурдун бөлүгү катары бүгүнкүнүн курамын түзөт. Руханий мурас менен бүгүнкү күндүн ортосунда канчалык көп кырдуу тыгыз байланыш болсо, коомдук жашоонун өнүгүүсү ошончолук эффективдүү жүрөт. Өткөн учурдун бүгүнкү күндөгү мааниси жөнүндө, көптөгөн окумуштуулар өздөрүнүн ой-пикирлерин айтышкан. Ошолордун бири Н. А. Бердяев өткөн мезгилди төмөндөгүдөй экиге бөлүп карайт: «…көздөн кайым болуп жоголгон өткөн чак жана биз үчүн бүгүнкү күндүн курамдык бөлүгү катары жашаган өткөн чак. Экинчи өткөн чак учур чактын эс-тутумунда жашайт; бул кайра өзгөртүлгөн жана жаңыртылган өткөн чак болуп саналат, ага карата чыгармачыл мамиле кылынылат, ошол чыгармачылыктан соң гана ал учур чактын курамдык бөлүгүнө киргизилет» [4: 28]. Демек, коомдук болмушту жогорку социалдык деңгээлде уюштуруу учурдагы жаңы пайда болгон илим-техниканын жетишкендиктеринен гана эмес, өткөн доордон калган маданий жана материалдык баалулуктарды, улуу муундардын социалдык тажрыйбаларын жогорку чыгармачылык деңгээлде колдонуудан, аларды сын көз караш менен кабыл алуудан да көз каранды.

Учурдагы социалдык түзүлүш, коомдун тарыхый өнүгүү жолунун так ортосунан орун алуу менен, бир жагынан өткөн мезгилдин моменттерин, экинчи жагынан келечектеги жашоонун үрөндөрүн өзүнө камтып турат. Бир сөз менен айтканда, руханий мурас өткөн мезгилдин негизги элементи катары бүгүнкү күндүн негизин түзөт. Маселен А. Уайтхет: « Өткөн чак келээр чакка өтө турган учур чакта объективдүү жашайт. Бирок, келээр чак өзүнөн мурда болуп өткөн окуяларда кандайча имманенттүү камтылгандыгы даана ачык эмес болгондугуна карабастан, тажрыйбанын субъективдүү-объективдүү концепциясынын көз карашында учурдун окуялары бири-бирине имманенттүү. Ошондуктан, ири алдыда келечектин учурга карата болгон мамилесин кароо алда канча жеңил. Муну баарыбызга жакшы таанымал каада-салттар менен адамдардын көнүмүш адаттары ачык күбөлөп турушат… . Өткөн чак менен келечекти жокко чыгарып, четке сүрүп койгулачы – учур чактын ойрону чыгып, бүлгүнгө учурайт. Үзгүлтүксүз жашоонун болушу учурдун бош жаткан жаракаларын өткөн чак жана келечек менен толтурууну талап этет» [5: 592-593], - деп бул үч мезгилдин бири – бири менен болгон диалектикалык байланышын таамай көрсөткөн. Тактап айтканда, ар кандай кубулушту же предметти изилдегенде, аларды тарыхый

мезгилдин үчилтигинин биримдиги ар дайым коштоп жүрөт деп айтууга болот. Айта кетч ү нерсе, мурунку учурдан калган мурастарды бүгүнкү күнү колдонуу өткөн мезгилди кайталоо дегенди түшүндүрбөйт. Буга Н. Гартмандын: « Өтк өн чактын заманбаптыгы кайталоочулук же аналогия эмес. Өткөн учурдун өтүп кеткендигине карабастан, аны өткөндүн учурда өзгөчө түрдө сакталышы же актуалдуулугу деп атоого болот. Бул мурда өткөндүн учурга сү ңгүп кириши деп аталган нерсенин далөзү» [6: 639], - деген ою далил боло алат. Ошондуктан, руханий мурас түрүндөгү идеологиянын протофилософиялык формаларынын маңызын, курамын, коомдук өнүгү үдөгү аткарган кызматын изилдөөдө, руханий мурастын мурунку, азыркы мезгилдер жана келечек менен болгон байланышын эске алуу менен жүргүзүлүүсү зарыл. Бирок, коомдук феномен катары идеологиянын протоформалары салыштырмалуу түрдө бүгүнкү күндөн көз каранды эмес, ал өзүнүн жашоосунда кандайдыр бир деңгээлде эркин. Бул тарыхый мезгилдин үчилтигинин ортосунда бири-бирине болгон өтө бекем байланыш деле жок. Бирок, өткөн мезгилдин, азыркы учурдун келчектин өз ара карым-катнашынын негизинде селективдүү момент түзүлөт. Айрым учурларда, бүгүнкүкүндүн прогрессивдүү өнүгүүсүнүн алкагында идеологиянын протоформалары коомдук өнүгүүдөн артта калып, өзүнүн актуалдуулугун жоготуп, социалдык процесстердин түздөн-т үз катышуучусу боло албай калышы мүмкүн. Бирок, бул идеологиянын протоформаларынан баш тартуу же аларды андан ары колдонууга жараксыз дегендикти билдирбейт, ал узак убакыттар бою элдин аң-сезиминде тарыхый символ катары сакталып кала берет.

Идеологиянын протоформаларынын мазмунун изилдөөгө жасалган биринчи эле кадамда эле биз ага таандык үч касиетти кезиктиребиз: 1) генетикалык жактан өткөн мезгилге; 2) аткарган функциясы боюнча бүгүнкү күнгө тиешелүү; 3) коомдук аң-сезимдин жана жашоонун бардык сферасынан орун алгандыгы о. э. анын жалпылуулугу.

Идеологиянын протоформалары менен коомдук аң-сезимдин архетиптерин изилдөөдөгү, айрыкча колдонуудагы кыйынчылыктар алардын генетикалык жактан өткөн тарыхый доорго тиешелүү экендигинде эмес, алардын бүгүнкү күндүн өнүгүүсүнө тийгизген таасиринде. Коомдук аң-сезимдин архетиптери өткөн башка тарыхый шартта пайда болуп, ал мезгилдин өзгөчө белгилүү жактарын чагылдыруу менен өзүнүн экинчи жашоосун мурунку өзү пайда болгон доорго таптакыр окшобогон коомдук чөйрөдө улантат. Мындай көрүнүш мурунку доордон калган мурастардын карама-каршылыгын, татаалдыгын айгинелеп турат. Айта кетчү нерсе, бизге чейин жеткен архетиптердин же протоформалардын бардыгы тең эле бүгүнкү күндө бирдей функцияны аткара алышпайт. Ошондой болсо да, рухий мурастын же коомдук архетиптердин тегерегинде дайыма коомдук кызыгуулар пайда болуп турат, себеби кандай гана социалдык топ болбосун өзүнүн кызыкчылыгын чагылдырган идеологиянын элементтерин дал ушул руханий мурастан же архетиптерден таба алышат. Ошондуктан, коомдун руханий жашоосунда дайыма ушундай курч мүнөздөгү талаш тартыштардын болуп турушу мыйзам ченемдүү көрүнүш.

ISBN: 978-605-73444-6-5

ISBN: 978-605-73444-6-5

Идеологиянын протоформалары менен өткөн доор бир бүтүмдүүлүктү түзөт деп кесе айтуу негизсиз. Ушуга байланыштуу биз өткөн мезгилди эки бөлүккө бөлүп кароо мүмкүнчүлүгүнө ээ болобуз: биринчиси, мурунку мезгил кандайдыр бир тарыхый эскермелерде сакталып калган учурда да, алар учурдагы жашоого активдүү таасир эте алышпайт, б.а. бүгүнкү күн үчүн актуалдуулугун жоготуп, бирок, алар кандайдыр бир мааниде адеп-ахлактык, эстетикалык баалуулуктарды сактап калышы мүмкүн. Өткөн мезгилдин баалуулуктары толугу менен бүгүнкү жашоого таасирин тийгизе албай, элдин тарыхый эс-тутумунда гана сакталышы, эки доордун ортосундагы мезгилдин узактыгында эмес, алардын учурдагы коомдук жашоонун кызыкчылыктарына, керектөөсүнө, талабына жооп бере албай калгандыгында, б.а. бул «өткөндүн өткөнү». «Тарыхта, - дейт Гегель, - биз болуп өткөн жана болуп жаткан нерселер менен иш алып барабыз» [7: 83]. Демек, өткөндүн биринчи бөлүгүн буга чейинки болгон нерселер түзөт, ал эми бүгүнкү күнү мурункунун биз колдонуп жаткан бөлүгү коолективдүү аң-сезимсиздик (коллективное бессознателңное), архетип[8:321], мурас (наследие), коомдук эс-тутум (социалңная памятң) же протоформа деп аталат.

Коллективдүү аң-сезимсиздик – немец психологу Карл Густав Юнг (1875-1961) тарабынан илимге киргизилген термин. «Коллективдүү аң-сезимсиздик» термини бүтүндөй адамзатка жалпы болгон жана мээнин тукум кууган структураларынын продуктысы болуп саналган аң-сезимсиздиктин формаларынын бирин (психиканын индивид тарабынан элес алынбаган эскерүүлөрдү жана импулңстарды камтыган бөлүгүн) чагылдырат. Психикалык дартка чалдыккан жеке адамдын жүрүм-турумунун негизинде ошол адамдын мурдагы турмушунда болуп өткөн кандайдыр бир жагымсыз окуя жатат деген З. Фрейдден айырмаланып, К. Г. Юнг жеке адамга эмес, бүткүл адамзаттын психикалык абалына тиешелүү “коллективдүү аң-сезимсиздик” тууралуу окууну түзгөн. Коллективдүү аң-сезимсиздик конкреттүү адамдын жеке тажрыйбасына негизделген аң-сезимсиздиктин индивидуалдуу (жеке) формасынан айырмаланат.

Юнгдун пикири боюнча коллективдүү аң-сезимсиздик архетиптер менен коштолот. Архетип (грекчеден arche – түп башат, typos – элес) деп бүткүл адамзатка мүнөздүү болгон коллективдүү аң-сезимсиздикте түйүлдүк, мүмкүндүк формасын-да жашаган психикалык процесстер менен сар-санаалардын жыйындысы аталат. К. Г. Юнгдун “аналитикалык психологиясында” архетип коллективдүү аң-сезимсиздиктин (бессознателңностң) мазмунун түзгөн жана жалпы адамзатка таандык түш көрүүлөрдүн, мифтердин, жомоктордун ж.б. фантазиялык, көркөм символикалардын негизинде жаткан баштапкы, тубаса психикалык структура, образ (мотив) болуп саналат. Архетип коомдук турмушта кездешүүчү сүйүү, зордук-зомбулук, эмгек, бакыт, адилеттик же адилетсиздик ж.б. фундаменталдык структураларды кабыл алуунун аң-сезимсиз формасы болуп саналат. Архетиптер баардык жомоктордо, мифтерде, динде, ал тургай магия менен алхимияда кеңири кездешет. Негизги архетиптер болуп Жер Эненин, акылман аксакалдын, шайтандын ж.б. образы эсептелишет. Аң-сезимсиздик проблемасынын мазмунун изилдеп жатып Юнг аталган проблема индивидуалдуу элементтерден сырткары аң-сезимдин эң тереңинде жаткан жалпы мазмунга ээ деген тыянакка келет. Адамдын жеке же коомдун социалдык турмушунда болуп өткөн проблемалуу же

ESSA III. Türk Dünyasına Katkı Sunan Şahsiyetler Uluslararası Sempozyumu
9-10 Kasım 2023
ISBN: 978-605-73444-6-5

кризистик жагдайдын таасири астында аң-сезимдин түпкүрүндө жашырынып жаткан архетип жандана баштайт. Архетиптер адамдын интеллектуалдык деңгээлинен да, расасы менен маданиятынан да көз каранды эмес.

Өткөн мезгил, учур жана келечек, коомдун социалдык эс-тутумунун негизинде синхрондуу жүрө алышат. Бул мезгилдин бир учурда жүрүшү адам баласынын алдыга карай умтулуусундагы ыкмалардын бири болуп саналат. Коомдук эс-тутумдун тарыхый мезгилдин үч учурун өзүнө камтышы адамдардын аң-сезиминин жогорку деңгээлин аныктайт. Коомдук эс-тутум – бул инсандын, элдин руханий-интеллектулдык арсеналы сыналуучу майдан. Бул өтө татаал маселе туурасында Ивар Леснер «Көөнөрбөс көрөңгө» («Живущее прошлое») деген эмгекке жазган алгы сөзүндө «Жашообуздун ар бир күнү бир гана келет жана ал кайталанбайт, бул күндү жоготууга болбойт. Ошондо гана сиздер өзүңөргө чейин жашаган муундар тарабынан Сиз үчүн бир нерсени түзүүгө кылган аракетин баалайсыз; Сизге кыска өмүр сунуш кылган мүмкүнчүлүктү пайдаланып калууга ашыгасыз. Ошондо гана Сиз адамзаттын миңдеген жылдарга созулган тарыхында олтургандыгыңызды айдан ачык түшүнөсүз» [9: 78], - деп таамай баалаган.

Коомдук эс-тутум философиянын негизги маселелеринин бири болгондуктан, дайыма изилденүүдө, бирок бизди ошол эс-тутумдагы муундан-муунага өтүп, сакталып калган идеологиянын протофилософиялык формалары кызыктырат. Коомду, дегеле өнүгүү процессин өткөн мезгил менен байланышсыз элестетүүгө болбойт.

Жыйынтыктап айтканда байыркы доордогу адамдардын аң- сезими калыптанган учурда жогоруда биз сөз кылган феноменолониялык жана коструктивдик элементтердин диалектикасы негизги рольду ойногон. Ошондой эле, бул эки элемент бүгүнкү күндөгү коомдун руханий түзүлүшүндө анын ичинде идеологиянын адамдардын аң – сезимине таасир этүүдө башкы факторлордон болуп саналат.

Адабияттар

1. Архив А.М. Горького // Собр. Соч. Т. 3. - М., 1954. – С. 235.

2. Караңыз: Абдылдаев М. К. Синкретизм пережитков доисламских и исламских верований киргизов. – Фрунзе, 1967, Абрамзон С. М. Киргизы и их этногенетические и историко-культурные связи. – Л., 1971, Абрамзон С. М. Очерк культуры киргизского народа. – Фрунзе, 1946, Айтбаев М. Т. Народные знания киргизов XIX – начале XX веков // Известия АН Киргизской ССР. – Серия общественных наук. – Вып. 1. – Фрунзе, 1959, Айтмамбетов Д. А. Культура киргизского народа во второй половине XIX – начале XX века. – Фрунзе, 1967, Айтматов Ч. Сияющая вершина древнекыргызского духа // Энциклопедический феномен эпоса «Манас». – Бишкек, 1995, Акмолдоева Ш. Б. Древнекыргызская модель мира (на материалах эпоса «Манас»). – Бишкек, 1996, Алтмышбаев А. А. Октябрь и развитие общественного сознания киргизского народа. – Фрунзе, 1980, Алтмышбаев А. А. Очерк истории развития общественно-политической и философской мысли в дореволюционной Киргизии. – Фрунзе, 1985, Аманалиев Б. Из истории философской мысли

ISBN: 978-605-73444-6-5
ESSA III. Türk Dünyasına Katkı Sunan Şahsiyetler Uluslararası Sempozyumu
9-10 Kasım 2023
ISBN: 978-605-73444-6-5

киргизского народа. – Фрунзе, 1963, Байбосунов А. Донаучные представления киргизов о природе. - Фрунзе, 1990, Байжигитов К. Кыргыз мифтери, уламыштары жана легендалары. – Фрунзе, 1985, Бартольд В. В. Киргизы: Исторический очерк // Соч.: В 9-ти томах. – Т. 2. – Ч. 1. – М., 1963, Бекбоев А., Тогусаков О. Мифическое сознание: необходимость и случайность // Из истории социально-философской мысли народов Востока. – Фрунзе, 1989, Белимов А. Ф. Бектанова А., Ботоканова Г., Сыдыков Б., Эдилова М. История философии (Краткий лекционный курс). – Бишкек, 2002, Ём үралиев Ч. Теьирчилик. – Бишкек, 1994, Есенгельдиев С. Несовместимость национальных и религиозных традиций // Общественная психология и религиозные предрассудки. – Фрунзе, 1970, Мукасов С. М. Традиции социально-философской мысли в духовной культуре кыргызского народа. – Бишкек, 1999, Мурас / Составитель М. Абдылдаев. – Фрунзе, 1990, Нарынбаев А. И. Из истории общественной мысли древних и средневековых уйгуров. – Бишкек, 1994, Петров К. И. Очерк происхождения киргизского народа. – Фрунзе, 1963, Потапов Л. П. Умай – божество древних тюрков в свете этнографических данных // Тюркологический сборник. 1972. – М., 1973, Рыскулов Т. Р. Киргизстан. – М.; Л., 1929, Сарсенбаев Н. С. Обычаи, традиции и общественная жизнь. – Алма-Ата, 1974.

3. Ленин В. И. Полн. собр. соч. – Т.. 1. - С. 81.

4. Бердяев Н. А. Философия свободного духа. - М., 1994. – С. 28

5. Уайтхед А. Избранные работы по философии. - М., 1990. – С. 592 – 593.

6. Гартман Н. Проблема духовного бытия // Культурология. XX век. – С. 639.

7. Гегель. Соч. - Т. 8. - С. 83.

8. Караңыз: Юнг К. Г. Проблемы души нашего времени. – М., 1994; Юнг К. Г. Феномен духа в искусстве и науке. – М., 1992.

9. Цит. по: Центральная Азия и культура мира. - 1997. - № 2-3. - С. 78.

ISBN: 978-605-73444-6-5

ISBN: 978-605-73444-6-5

ЭТНОКУЛЬТУРОЛОГИЧЕСКАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА КУЛИНАРНОЙ КУЛЬТУРЫ АЗЕРБАЙДЖАНА

Исмайлова Мирвари Аббас кызы
АГПУ, Тюркологический Центр Доктор филологических наук, профессор
ismayilova.mirvari1960@gmail.com
orcid: 0000-0002-2085-544X

Резюме

Кулинарная культура формируется на основе национальных материальных и духовных ценностей каждого народа. Потому что, помимо того, что еда является материальным и духовным благом, она еще регулируется географией проживания людей, их образом жизни, традициями, верованиями и мировоззрением. Кулинарная культура, являющаяся неотъемлемой частью материальной культуры Азербайджана, также является показателем профессии, образа мышления, философии взглядов на жизнь и высокой культуры азербайджанских тюрков и имеет очень древние корни. Азербайджанцы своими историческими достижениями сделали его образцом тонкого вкуса, философской мысли и высокой культуры, возвели его на уровень культа. Азербайджанская кулинарная культура достигла высокого уровня развития и включает в себя сведения по многим отраслям науки. В нем отражены исторические традиции, философия, этнография, верования, медицинские знания, психология, физиология и гигиена, правила технологии приготовления, педагогика, эстетическая красота, этические нормы азербайджанских тюрков. Наши бедные соседи хотят иметь не только наши земли, наши национальные и духовные ценности, но и нашу национальную еду. Азербайджанские блюда охраняются как наши национальные культурные ценности и передаются из поколения в поколение. Правительство приняло специальные меры в этой области и включило лаваш, долму и плов в Репрезентативный список нематериального культурного наследия ЮНЕСКО. Историко-этимологический анализ лексики азербайджанского кулинарного культа и ее интеграция в диалекты тюркских языков доказывают древность азербайджанской истории.

Ключевые слова: Азербайджанская культура, кулинарная философия, турецкая мысль, очаг, гость, культ хлеба, национальные блюда, названия продуктов питания, нематериальное культурное наследие, ЮНЕСКО, репрезентативный список

ETHNOCULTURAL CHARACTERISTICS OF THE CULINARY CULTURE OF AZERBAIJAN

Abstract

Culinary culture is formed based on the national material and spiritual values of each nation. Because, in addition to being a material and spiritual blessing, food is also regulated by the geography where people live, their lifestyle, traditions, beliefs and worldview. Culinary culture, which is an integral part of Azerbaijan's material culture, is also an indicator of the profession, way of thinking, philosophy of outlook on life and high culture of Azerbaijani Turks and has very ancient roots. Azerbaijanis with their historical achievements have made it an example of fine taste, philosophical thought and high culture and raised it to the level of a cult. Azerbaijani culinary culture has reached a high level of development and includes information on many branches of science. It reflects the historical traditions, philosophy, ethnography, beliefs and beliefs, medical knowledge, psychology, physiology and hygiene, rules of preparation technology, pedagogy, aesthetic beauty, ethical norms of the Azerbaijani Turks. Our poor neighbors want to have not only our lands, our national and spiritual values, but also our national food. Azerbaijani dishes are protected as our national cultural values

and are passed on from generation to generation. The government took special measures in this area and included lavash, dolma and plov in UNESCO's Intangible Cultural Heritage Presentation List. Historical-etymological analysis of the lexicon of the Azerbaijani culinary cult and its integration into the dialects of Turkic languages prove the antiquity of Azerbaijani history.

Keywords: Azerbaijani culture, culinary philosophy, Turkish thought, hearth, guest, bread cult, national dishes, food names, Intangible cultural heritage, UNESCO, representative list.

***

Создающие впечатляющие культурные паттерны на протяжении тысячелетий, первый алфавит и языка литературы, искусства, площадных представлений, массовых фестивалей, источник мировой философии, книги веры, убеждении и морали, автора книги «Авеста», а также центр человеческой цивилизации, один из старейших культурных центров мира - Азербайджан всегда был в центре внимания (1; 2). На протяжении всей истории были предприняты попытки ассимилировать эту область, ее материальные и духовные ресурсы, добиться ее успехов, совершенствоваться и самореализоваться.

Высокие достижения азербайджанского общества в области производства, социальной и духовной жизни в определенные периоды истории всегда обогащали его культуру. Кулинарная культура, являющаяся неотъемлемой частью азербайджанской материальной культуры, является показателем активности, мышления, философии и высокой культуры тюрков Азербайджана и связана с очень древними корнями. Наличие 9 климатических зон в Азербайджане, то есть плодородных географических условий, а также подземных, поверхностных ресурсов, богатой флоры и фауны, привело к чистой, богатой еде.

Азербайджан всегда был страной с богатыми землями, обширными площадями пахотных земель, пастбищами, красочным климатом, флорой и фауной. Эти факторы также сыграли решающую роль в формировании и развитии его кухне (кулинарии). Азербайджанцы сделали это примером тонкого вкуса, философского мышления и высокой культуры своими историческими достижениями и подняли его культовый уровень.

Азербайджанская национальная кухня воплощает в себе изобилие, высокую культуру и процветание. Вкусные, изысканные, универсальные и красочные пищевые продукты также являются символом богатства. Это богатство основывается на древней истории Азербайджана.

Археологические раскопки на холме Чалаган в Агдамском районе Азербайджана доказывают, что в VI-V вв. до н.э. местное население развивало земледелие и скотоводство в этих районах и произведенные продукты всегда были в изобилии. В свое время здесь находился самый старый экспонат Музея хлеба - окаменевшие зерна пшеницы, которые относились к VII тысячелетию до нашей эры. Жаль, что злобные армяне разрушили и музей хлеба, который считается очень редким в мире.

Судя по всему, древняя и богатая азербайджанская кухня является неотъемлемой частью культурного достижения нашего народа. Кулинарная культура Азербайджана достигает высокого уровня развития и охватывает знания,

ISBN: 978-605-73444-6-5

ISBN: 978-605-73444-6-5

относящиеся ко многим областям науки. Она включает в себя исторические традиции, философию жизни азербайджанских тюрок, этнографию, верования и убеждения, медицинские знания (правильное питание, лечебная ценность пищи), психологию (влияние психосоциального статуса на приготовление и приема пищи, физиологию и гигиену, технологию приготовления), отражает этические нормы, такие, как: педагогика, эстетическая красота и культура стола.

В Авесте, который является ценным вкладом сокровищницы человеческой культуры, а также началом (первоисточником) азербайджанского литературно-философского мышления и одновременно философской мысли был назван напиток под названием Хаома. В настоящее время он используется в форме Хемешере (həməşərə//həməşirə). Хемешере (Həməşərə) был древним названием города Джалилабад. А также известен сорт винограда Хемешере (Həməşərə). Хаома считался священным, золотисто-желтым напитком и использовался во время зороастрийских ритуалов. Это был напиток, который давал силу и могущество.

В краеведческом музее Джалилабадского района Азербайджана хранятся различные посуды, ступки, кувшины, мундштуки для кувшинов и др. для питья Хаома. В «Авесте» говорится, что напиток Хаома имеет очень древнюю историю, он был изобретен отцом легендарного правителя шумерской эпохи Йимом и дал жизнь великим, бессмертным верховным людям мира (2, 129). Большую лечебную ценность имеют также виноградный уксус и абгора. В наше время в медицине рекомендуют использовать разные сорта вин при лечении различных заболеваний.

Азербайджанские национальные блюда разнообразны, вкусны и красочны, являясь символом изобилия, высокой культуры, богатства, процветания, гордости. Сведения об этом отражены во многих древних и средневековых источниках: в исторической книге «Китаби-Диярбакрия», написанной на имя Узуна Хасана Аггоюнлу, говорится, что зимним лагерем Баяндыр-хана была Карабахская степь, берега Гейчинского моря (озеро Гейча). Баяндыр-хан построил здесь золотую комнату под названием «бан ев» (поставил палатку), зарезал 120 тысяч баранов, 9 тысяч бесплодных овец, 18 тысяч крупного рогатого скота, построил три больших озера и бассейна, наполнил одно сиропом, одно молоком, одно с фильтрованным медом и созвал великое собрание, великий (большой Курултай (съезд)). (3, 441).

В «Дастани-Ахмед Харами», считающемся азербайджанским памятником XIII века, встречаются следующие названия блюд и напитков: яхни (жаркое из мяса), ариш (аришта) (лапша), тутурган (тутургу), галъя, борани (овощи с рисом и йогуртом), зарда, плов, шербет, аби-ангур, шир (молоко), ширин (сладкое), канд (растительный сахар), аш, данэ (зерно, вареная, лущенная пшеница) и др. Здесь показано многообразие застольных даров и культур Азербайджана.

Оценка, которую иностранные путешественники дают нашей еде и гостеприимству, всегда была высокой. Английский путешественник XVII века А. Дженкинсон писал о бесчисленных азербайджанских блюдах, кулинарной культуре и гостеприимстве: «Сначала они принесли 140 видов еды. Затем скатерть была взята, и свежая скатерть была накрыта, и они принесли еще 150 блюд и закусок».

ISBN: 978-605-73444-6-5

ISBN: 978-605-73444-6-5

Еще один фактор стоит в основе философии азербайджанской кухни. Это культ гостя. Гость сидит во главе стола в доме азербайджанцев. Самый богатый стол открывается для гостей, самые вкусные блюда подаются для гостей. Гость также является символом изобилия, символом *пропитания.* Гостевой дом благословлен плодородием. Без гостиной (комнаты для гостя) дом похож на охлажденную мельницу. Поэтому к гостю относятся с особым уважением как к символу богатства и изобилия. Гость также является символом престижа, сбережений, доверия, искренности и дружбы. Приезд гостя расценивается как уважение к дому, семье, а также ассоциируется с честью, безопасностью, доверием Бога. Самый уважаемый гость посещает старейшину, избранного человека земли, семью верующего, доверяет ему. Это, в свою очередь, является показателем репутации человека и семьи.

Гостевой культ является одним из основных факторов в философии азербайджанской кухни и служит основой и составной частью философии жизни азербайджанцев.

Чистота, честность, любовь к священному огню, преданность к дружбе и многие другие материальные и духовные ценности, изложенные в «Авесте», считались началом (первоисточником) мировой философии, в то же время философия азербайджанских тюрок оказала влияние на нашу кулинарную культуру, произвела сильное впечатление и сформировала ее. Этот эффект был настолько мощным, что, несмотря на тысячи лет, он был защищен от вымирания и передавался из поколения в поколение. В этом смысле азербайджанская кухня отличается консерватизмом.

Кулинарные традиции наших предков охраняются как культ. Азербайджанская кухня оказала значительное влияние на кухню других народов, только около 60 кулинарных терминов были переведены на персидский язык, (9) сохранила свою специфику, сумела сохранить свою кухню, а также свой язык, традиции и убеждения, оказывая влияние на другие культуры и кухню. Азербайджанская кухня сумела сохранить свою специфику, свою кулинарию, а также свой язык, традиции и убеждения, оказывая значительное влияние на другие культуры и кухню других народов, только около 60 кулинарных терминов были переведены на персидский язык. (9) Небольшое количество блюд, которое было перенесено в нашу кухню и в дом, коренным образом изменилось людьми.

С древних времен наши предки, которые научились создавать огонь, кардинально изменили свою жизнь, научившись готовить хлеб и другие блюда в камине. Различные виды хлеба юха (лаваш), расслоенная юха, толстый (противоположность лаваша), йайма, сенгек (его готовят на маленькой кирпичной плите из красного кирпича, приготовленный для жирной пищи как бозбаш, пити), пищевой хлеб, сметана хлеб, хлеб кузнечик, хлеб с отрубями, булочки, Шекинская овма (фетир), кюллеме, кезлеме, галынча, келефетир (быстро испеченное, пресное тесто, быстро выпекающий хлеб).

В азербайджанском мышлении хлеб и огонь считаются священными. Сюда добавляются вода и соль. Тот, кто замешивает теста для хлеба, должен быть физически и духовно чист. Понятие «халал очаг» и «халал чорек» имеет большое

ISBN: 978-605-73444-6-5

ISBN: 978-605-73444-6-5

значение, и азербайджанцы уделяют этому особое внимание. Очаг также использовался, чтобы испечь хлеб и собираться вокруг него и согреваться. Фраза «собираться у очага» в смысле собираться вместе в кругу семьи и консультироваться в решающие моменты. В этом смысле слово «очаг» интегрировано в тюркские языки и также означает «поколение, племя».

Семья несет ответственность за воспитание детей (кулинарная культура и застольный этикет - не сидеть за столом перед взрослым, не растягиваться, не разговаривать во время еды, столовая гигиена, освящение хлеба и огня, личная гигиена, уважение и забота к пожилым и т.д.). Воспитание детей в азербайджанской семье было одной из главных задач каждой молодой семьи. Матери научили своих дочерей особым правилам и секретам приготовления пищи и эти секреты сохраняются и передаются из поколения в поколение. "Хамса" Низами Гянджеви, "Ахлак-и-Насир" Насреддина Туси (10, 176-188) и другие работы дают подробную информацию о культуре стола и этикете.

Происхождение названий блюд на азербайджанском языке связано с особенностями и закономерностями азербайджанской кухни. Факторы, влияющие на названия блюд, различны: названия блюд - с названием района, где они готовятся. Надо отметить что блюда приготовленные в разных регионах Азербайджана отличаются друг от друга формами и методами приготовления и славятся своими именами: Карабахская басдырма, Бакинская пахлава, Гянджинская пахлава, Губинская пахлава, Шекинская пахлава, Бакинская шекербура, Губинская шекербура, Шекинская пити, Гекчейский хенгел (Западный Азербайджан), Чоратский гутаб, Иреванская кете, Нахчыванский чоче, Ханлыг плов, Шамахинская мютекке и т.д.).

С названием продуктов, используемых в приготовлении пищи: молочный плов, молочная каша, ичалат, себзи плов, сырдаг с золотой рыбой, плов с укропом, рисовый чинкуру, гурут келечиси, гранатовая говурма, рыбная долма, рыбная буглама, гарын гутаб, мясной гутаб, гутаб с зеленю, тыквенный гутаб, яичная гюрза (Загатала, Гах), гюрзе крапивник // гирс (Балакен).

В соответствии с технологией, используемой при приготовлении блюд: «чертме, басдырма, бозартма, партлама (Ленкорань), обжарка, охлаждение, портлеме, дойме- дошеме плов, басдырма плов (Ардебиль), дашма плов.

В соответствии с формой приготовления блюда: юха, галын, люле кабаб, тонколистный хангал, диндили кюфте, дюрмек, парча бозбаш).

В соответствии с типом печи: тандыр-шашлык, салат-барбекю, тандыр-хлеб, сач говурма, сач лавашы, крабовый хлеб, газан-кебаб (сковородные шашлыки), тас-кебаб (тас-шашлык), фрикадельки на камне, шашлыки на камне.

В соответствии с техническими правилами, используемыми при приготовлении блюд: долма, гатлама, дограмач, езме.

В соответствии со вкусом блюд, органолептическими свойствами: сладкая долма, кислая говурма, сладкая говурма, шоргогал, острый хлеб зенги (с имбирем, Западный Азербайджан), острая лапша, ачытерели плов, кислый плов, кислые шашлыки и т. д.

ISBN: 978-605-73444-6-5

ISBN: 978-605-73444-6-5

А также по имени человека, который готовит блюдо - блюдо Гасымбей (Масаллы, Баку) // Блюдо Мирзагасым (Южный Азербайджан), езна-галин, беим хлеб; наименование блюд по профессии – чобанбастырма, чобанашы (пастушеский плов), чобансалаты (пастушеский салат), пастушеский пирог, рыбацкий плов.

К пищевым продуктам, занимающим особое место в азербайджанской кухне, относятся продукты, приготовленные из молока: молочный суп, молочный хлеб, молочный плов, гирто (древнее шушинское блюдо) и др.

Также существует много разных видов сыра, украшающих стол: граненый, безликий, гашар, мотал, растекающийся, ищущий, натирающий, бьющийся, острый, головной и т.д.

Одним из факторов, подчеркивающих богатство, разнообразие и универсальность азербайджанской кухни, является то, что блюда включают в себя ежедневные, праздничные, торжественные банкетные блюда, сезонные, а также блюда, относящиеся к различным церемониям, событиям и т.д.

Например, в Азербайджане более 200-250 разновидностей плова: шах плов, бюкме плов, фруктовый плов, плов из вишни, халим плов (приготовленный из пшеницы, Западный Азербайджан), шилеплов, пахла плов, мюсенбе плов (Западный Азербайджан), парча дошеме плов, ярма плов, шешренгли плов (Шуша), укропный плов (Шуша), ирза плов (рис, морковь, горох, мелкие фрикадели, орехи, изюм, тонко нарезанный лук), чипову плов (рис, масло, лук, барбарис, укроп – Гафан: Довус - Западный Азербайджан) и т.д. Одним из них является шешендаз плов. Шешендаз плов - это особый вид плова, который готовится только на празднике Новруз со многими яйцами в хуруш (смесь альбухары, каштана, изюма, кураги с дичью или бараниной (6).

Азербайджанский народ очень любит Новруз – старейший национальный и народный праздник. Навруз, как праздник национального единства, отражает образ жизни, мышление и философию народа с древних времен. Поэтому праздник Новруз имеет свои ритуалы, еду и сладости. Азербайджанцы специально готовятся к приходу весны. Сначала проводятся большие работы по уборке дома, затем специально отмечаются четыре вторника (олицетворяющие стихии огоня, воды, ветра, земли) до праздника Навруз. Особые блюда готовятся каждый вторник.

Есть много специальных блюд, пловов и сладостей, приготовленных во время праздника Новруз. Например: семени халва, дашма плов, запеченный в илахыр чершенбе, пиши (юха- приготовленные в масле- Аштарак, Хамамлы – это бывшие села в Западном Азербайджане), говурга, шекербура в слоях (Губа) и т.д. В Азербайджане «хешил или плов» готовят в «Зимный праздник» (за 6 недель до Новруза), называемом «Кичик Чилле или Хыдыр Наби // Хызыр Неби». В Западном Азербайджане готовят «говут» на праздник под названием «Хидир Эллез» (в середине зимы) (14,124-144). Анатолийские турки также называют это блюдо говут. «Хыдыр Еллаз» это «Весенний праздник» в Турции и Македонии в отличие от Азербайджана.

У М. Кашгарли это блюдо подавалось в виде кагута. Древние формы этого слова, такие как кагут/когут, сохранились в тюркских языках и диалектах. Айран широко

ISBN: 978-605-73444-6-5
ESSA III. Türk Dünyasına Katkı Sunan Şahsiyetler Uluslararası Sempozyumu
9-10 Kasım 2023
ISBN: 978-605-73444-6-5

используется в кухне тюркских народов. Слово, используемое в форме ойран/орен в некоторых тюркских языках имеет такие варианты, как чанггит, ак, акча, катык, чалкама, чалкамак, гёвертмеч, катык, тутма и т.д. Этот термин, употребляемый в кыргызском языке как айран, в некоторых кыргызских диалектах употребляется как чалап, в монгольском языке как «айран» (Радлов показал, что монголы называют айран айраном), в монгольских диалектах как «ээрг», у татар как «эйран». По-монгольски это слово означает «напиток». Название блюда айранаши произошло от смеси риса и айрана (пахты) – древнего турецкого слова. В карабахском и губинском диалектах азербайджанского языка айранаши (блюдо из пахты) также называют довгой. В Гейче, Амасии, как и в Ленкорани, довгу называют айраном (пахтой). С.Мамедова в своей работе «Кулинарная терминология азербайджанского языка» отмечает, что в настоящее время айранаши, в основном, отражает названия блюд из айрана (пахты), а довги из простокваши (гатыга, йогурта) (15, 41).

(Супы) занимают особое место в азербайджанской кухне, и многие названия блюд происходят от того, что они водянистые (жидкие, то есть в их приготовлении используется вода): сулу хангал, кашиг хангалы и т. д. или вообще названия других жидких блюд (душбара, авеликли исти (щавелевый суп Западного Азербайджана), мясной бульон (тангов, шорсу, исгане, джигата нахчыванский диалект), каллапача, гупа, хан атланди, мясной шамис, ган бозбаши, и т. д. их названия в силу своего происхождения входят в лексикон азербайджанского языка, а классификация этих названий продуктов питания на основе диалектов позволяет получить правильные исторические и этимологические результаты.

Азербайджанцы делают особые приготовления для гостя и составляют специальное меню. Это включает в себя шашлыки, плов, долма, дичь, рыбные блюда, салаты, специальные сладости и многое другое.

Эти виды блюд, предусмотренные для гостей, выбираются специально. Например, на таких собраниях не подают на стол «капустную долму (голубцы), яланчы долма».

В азербайджанском менталитете понятие «гостеприимство» имеет широкое значение и связано с древними корнями. Согласно обычаю огузов, описанному в «Китаби-Деде Коркуде», во время «шулен» в жертвоприношение жертвуют барана (акча койун), а на свадьбе для гостей верблюда или овна: *"Dəpə kibi ət yığ, göl kibi qımız sağdır".* Многие из названий блюд и напитков, упомянутых в «Китаби-Деде Коркуд», памятнике родного языка Азербайджана, широко используются диалекты тюрского языка, а также в литературе и кухне.

А также есть ритуальные приемы пищи (хедик, гуймаг, халва, умач халва, тер халва); сезонные блюда: говут, драмач, летний драмач; при переходе на лето: агыз сулугу (освежающая), гар коремези // снежный коремез (свежее молоко черных овец, смешанное со снегом) и т.д. Злобные соседи всегда пытались присвоить нашу музыку, наши ковры, нашу национальную кухню, как они стремятся захватить на наши земли, и представить их миру в качестве своих культурных достижений. Конечно, можно извлечь пользу из вклада, богатства и духовных ценностей, которые любая нация внесла в историю человечества. Но

ISBN: 978-605-73444-6-5

ISBN: 978-605-73444-6-5

невозможно ассимилировать, украсть или завоевать достижения других. Поэтому по инициативе Мехрибан ханум Алиевой в список нематериального наследия ЮНЕСКО входят азербайджанский мугам, ковер, келагайы, Девичья башня, дворец Ширваншахов, Ичери Шехер, музыкальные инструменты, а также блюда национальной кухни Азербайджана, как лаваш, долма, плов. Собрать все национальные блюда азербайджанской кухни с богатой древней историей из каждого региона Азербайджана, объяснить формы и значения названий этих блюд и напитков на диалектах и акцентах азербайджанского языка, а также на других тюркских языках, указав правила их приготовления очень важно.

Одним из незаменимых блюд азербайджанской кухни является «лаваш». В лингвистике в происхождении «лаваша» слово «лав» интерпретируется как две части "lav//lay" qat; "aş" означает пищу на турецком языке, то есть «лаваш» означает слои пищи. Лаваш всегда играл особую роль в тюркской диете. Тюрки использовали этот тип хлеба во время военных походов и путешествий. Приготовление лаваша не сложно. Вы можете приготовить его на природе в открытом воздухе, в любом месте. Для этой цели тюрки использовали *сач (садж)*, которые было несложно носить. Самый старый образец сача найденный в Азербайджане относится к IV тысячелетию до нашей эры (сач из глины).

Железный садж относится к более позднему периоду. Приготовленный в садже лаваш даже после нескольких недель и месяцев не теряет своего качества. Можно побрызгать немного воды и приготовить его к обеду. По дороге вы можете съесть сыр, творог, сметану, масло на лаваше с комфортом, не спускаясь с лошади. Это блюдо называют дюрмек (дюрум) как азербайджанцы, так и другие тюрки. Лаваш, приготовленный на садже, вкуснее, чем выпечка в духовке или тандыре. Запеченный как зимний корм, лаваш приготовленный на садже отличается также технологией приготовления и тем что, может храниться неделями и месяцами, не теряя своего качества. Это особенно актуально для суровых районов Азербайджана. Сегодня армяне выдумывают всевозможную ложь, чтобы сделать лаваш своим собственным. Однако армяне не готовят лаваш на саче. Этот факт доказывает, что традиция выпечки лаваша в саче заключается в том, что она принадлежит азербайджанцам - тюркам. Азербайджанцы смогли жить в гармонии с природой. Запеченные на саче кутабы и кете из разных трав по дороге, собранных с гор, бывают очень вкусные и сытные. Сач также используется для приготовления пищи. Блюда, которые приготовлены на саче, называются сачичи. Самое старое и самое популярное блюдо сачичи –это сач говурмасы. Лаваш - это название «вида хлеба с широким диалектным диапазоном» (4,116), который принадлежит всем тюркам, а не только азербайджанцам. В древнем чагатайском языке слово «лаваш» также относится ко многим вещам и продуктам. Тонкий хлеб также включен сюда. В Азербайджане кислый, пряный сок из вишни, сливы, кукурузы и других фруктов также называют лаваш (туршу-лаваш). В словаре М. Кашгарли это означает слоистая, многослойнаяя булочка (4, 118).

Долма – одно из названий турецкой кухни. Долма из бараньих кишков (приготовленный из печени или сухого мяса, набитого в бараньих кишках) занимал большое место в рационе древних тюрков. Долму из бараньих кишков они

ISBN: 978-605-73444-6-5

ISBN: 978-605-73444-6-5

также именовали сугук или сокту. Хотя долма из бараньих кишков широко распространена в Средней Азии, как сокта, в древности это блюдо называли тогрул. У М. Кашгарли этот вид начинки употребляется как ёргей, а в других источниках – как ёргемеч, и смысл его – такая начинка. Уйгуры называли долму как «что-то заворачивать и накрывать». Название долма, древнего и любимого национального блюда азербайджанцев, является настоящим азербайджанским словом и связано с глаголом «наполнять». В настоящее время это блюдо широко распространено на Южном Кавказе именно через азербайджанцев. В Турции это блюдо известно как сарма (в смысле обертка). В азербайджанском и других тюркских языках и диалектах слово долма встречается в форме долмо (зангиланский диалект), долма (шувский диалект талышского языка), толма (Казахстан). Среди кыргызов распространена долма из печени.

Одно из древних названий азербайджанских блюд – балыгмутанджами (рыбный мутанджам) (4, 34). Всемирно известный азербайджанский повар Т. Амирасланов рассказал интересные факты об этом древнем названии блюда. Оказывается, мутанджам готовил еще дворцовый повар шаха Исмаила Хатаи (мясо или курица, лук, каштаны, масло, бехмез, абгора в глиняном горшке). Следует отметить, что название этого блюда также используется в форме мутайджем в бакинском диалекте. При его приготовлении используют рыбу, лук, масло, изюм, грецкие орехи, дошаб, наршараб, зелень. Обращают на себя внимание и несколько других названий продуктов питания, упомянутых в книге придворного повара Шаха Исмаила 1521 года. Например, долма-кебаб (долма-шашлык (долма Шах Исмаила), салат лерма и т.д. Фисинджан здесь подают под названием «черный плов».

Названия еды приготовленные в азербайджанской кухне имеют долгую историю и этимологию. Вот почему так важно собирать каждое из них с древних времен до наших дней с учетом диалектов и акцентов. Названия блюд, используемых в «Китаби-Деде Коркуд» *яхни (говурма), гара говурма, шишлик, йогурт, базламач, кумеч, етмек, гымыз.* Однако эти блюда в настоящее время широко используются в кухне большинства тюркских народов, а также в кухне всего мира (йогурт // йогурт, голбасар // колбаса, сому).

Названия еды и напитков, использованные в эпосе, вошли в диалекты большинства тюркских языков. Например, слово кымыз означает «лошадиное молоко» (напиток). В Карабахе (Агдаме) слово «гымыз» используется в значении «кислый» и в основном связано с йогуртом и пахтой (айраном). В Балакане оно употребляется в значении «молоко без дрожжей».

Примечательно, что названия продуктов и напитков на азербайджанском языке изучаются также на уровне диалектов и акцентов. Тот факт, что эти диалекты и акценты, которые исторически сохранились во многих регионах, сохраняют древнюю лексику языка, что еще раз доказывает, что эти названия продуктов питания и напитков являются примерами кулинарной культуры, которая является неотъемлемой частью нашей культуры.

Анализ названий азербайджанских блюд и напитков с кухнями тюркских народов, особенно Турции (больше, чем Карс, Анатолия) и других тюркских народов, показывает, что названия азербайджанских блюд и напитков являются

ISBN: 978-605-73444-6-5

ISBN: 978-605-73444-6-5

частью тюрской кухни. В своей работе «Историко-этимологический словарь названий блюд и напитков азербайджанского языка» М. Гусейнова попыталась исследовать названия продуктов питания и напитков в общем тюркском контексте. Для этого она сослалась на «Древнетюркский словарь», «Диван лугат ат-турк» М.Кашгарлы и многие другие источники и дала этимологию названий блюд. Например, авзури- архаичный вид хлеба (4, 55); агыз-название блюда на вкус как сыр (4, 17); аш-любая еда; прием, банкет, как название блюда. (4, 23-24-25).

Наши злобные соседи всегда стремятся присвоить наше богатство и овладеть ими. Тот факт, что около 30 лет более 20% нашей исторической земли находились под оккупацией, также означает разрушение и забвение наших огромных материальных и духовных памятников. Однако наша цель - не только собрать и сохранить наши исторические памятники, материальные и духовные ценности, разрушенные в условиях оккупации, но и защитить все ценности, связанные с историей, языком и культурным наследием Азербайджана. Азербайджанская национальная кухня должна быть защищена как материальное и духовное богатство народа. Надо отметить любовь, привязанность, консервативность Азербайджанского народа к своей кулинарной культуре. Беженцы из Карабаха во время оккупации 30 лет как чтиво сохраняли свои обряды, также и кулинарную культуру.

Знакомство с азербайджанской кухней, с богатыми и красочными названиями блюд, дает нам смелость сказать, как и с образованием языка, первой миграцией, первым диалектным фрагментом современного человеческого типа, кулинарная культура связана с древней Передней Азией - Азербайджаном, одним из древнейших культурных центров мира.

ЛИТЕРАТУРА

1. История Азербайджана (с древних времен до 20 века). I в., Баку, Азербайджанское Государственное Издательство, 1994
2. Алибайзаде Э. «Авеста» - это история духовной культуры азербайджанского народа. Баку, Юрд НПБ, 2005
3. Казимов Г. История азербайджанского языка. (с древнейших времен до 13 века). Баку, Образование, 2003.
4. Исмайлова М. Вопросы интеграции и дифференсиации в диалектах тюркских языков. Анкара, 2022
5. Гусейнова М. Историко-этимологический словарь названий блюд и напитков азербайджанского языка. Баку, АДПУ, 2018
6. Азизов Е. Историческая диалектология азербайджанского языка. Баку, Наука и образование, 2016
7. Элили Э. По этимологии слова «лаваш». www.caucasianhistory.info.
8. Энциклопедия Новруз. Баку, Восток-Запад, 2008
9. Древнетюркский словарь. Ленинград. Наука, 1969

ISBN: 978-605-73444-6-5

ISBN: 978-605-73444-6-5

10. Джавад Х. Обзор истории и культуры турок. Баку, Азербайджан, 1993
11. Туси Н. Ахлак-и-Насир. Баку, Лидер, 2005
12. Персидско-русский словарь. Т II. Москва, русский язык, 1983
13. Амирасланов Т., Амирасланова А. Кухня Карабаха. Баку, Нурлан, 2012.
14. Сула Б. Как прожить до сто лет. Баку, Писатель, 1989
15. Джафаров С. Словарь Гамамлинского акцента//Современный азербайджанский язык (лексикология, морфология, синтаксис). Баку, Орхан, 2016 (124-144)

ISBN: 978-605-73444-6-5

ISBN: 978-605-73444-6-5

QƏRBİ AZƏRBAYCAN ŞİVƏLƏRİNDƏ İŞLƏNƏN ARXAİK LEKSEMLƏR TÜRK DİLLƏRİ VƏ DİALEKTLƏRİNDƏ

Sevinc SADIQOVA

ADPU, sevincsadigova@gmail.com
ORCID ID: 0000-0001-8720-3262

Xülasə

Qərbi Azərbaycan şivələrinin tədqiqi nəinki müasir dialektologiyanın, həmçinin bütövlükdə müasir dilçiliyin aktual məsələlərindəndir: belə ki bu torpaqların aborigen əhalisi olan Azərbaycan türkləri əsrlər boyunca yaşadıqları vətənlərindən deportasiya edilərək didərgin salınmış, bu deportasiya nəticəsində onlar kompakt yaşayışdan məhrum olmuşlar. Bütün bu proseslər Qərbi Azərbaycan əhalisinin danışığındakı şivə xüsusiyyətlərinin tədricən itməsinə, neytrallaşmasına səbəb olur. Buna görə də Qərbi Azərbaycan şivələri ilə bağlı materialların vaxtında toplanması, onların tədqiq edilməsi zəruridir.

Həmçinin qeyd etməliyik ki, Azərbaycan dilinin digər dialekt və şivələri kimi, Qərbi Azərbaycan şivələri də dilimizin tarixini özündə yaşadan canlı abidədir. Çünki bu şivələrdə xeyli miqdarda leksik vahidlər vardır ki, bunlar tarixən ədəbi dilimizdə işlənmiş, zaman keçdikcə arxaikləşərək ədəbi dildən çıxmış, lakin şivələrdə işləkliyini qoruyub saxlamışdır. Bu arxaik leksik vahidlər digər türk dillərinin bəzilərində ədəbi dil səviyyəsində, bəzilərində isə dialektal səviyyədə işlənməkdədir. Məqalədə Qərbi Azərbaycan şivələrində işlənən arxaik leksemlər nitq hissələri üzrə qruplaşdırılaraq türk dilləri və dialektləri ilə müqayisəli təhlilə cəlb edilmişdir.

Açar sözlər: dialekt, şivə, Qərbi Azərbaycan, arxaik vahid, Türk dilləri.

ARCHAIC LEXEMS USED IN WESTERN AZERBAIJAN DIALECTS IN TURKISH LANGUAGES AND DIALECT

Abstract

The study of West Azerbaijani dialects is one of the pressing issues not only of modern dialectology, but also of modern linguistics in general: thus, the Azerbaijani Turks, the indigenous population of these lands, were deported from their homeland, where they had lived for centuries, and as a result of this deportation they were deprived of their compact residence. All these processes lead to the gradual disappearance and neutralization of dialectal features in the speech of the population of Western Azerbaijan. Therefore, it is necessary to collect materials related to West Azerbaijani dialects and study them in a timely manner.

It should also be noted that West Azerbaijani dialects, like other dialects and dialects of the Azerbaijani language, are a living monument preserving the history of our language. Because in these dialects there are a large number of lexical units that were historically used in our literary language, over time became archaic and left the literary language, but retained their functionality in the dialects. . These archaic lexical units are also used in some other Turkic languages at the literary language level, and in others at the dialect level. In the article, archaic lexemes used in Western Azerbaijani dialects are grouped by parts of speech and brought into comparative analysis with Turkic languages and dialects.

Keywords: Dialect, accent, Western Azerbaijan, archaic unit, Turkic languages.

***

Aktuallıq: Qərbi Azərbaycan bütöv, vahid Azərbaycanın ayrılmaz tərkib hissəsidir və bu ərazilər tarixin ən qədim dövrlərindən azərbaycanlıların yaşayış məskəni olmuşdur. Qərbi Azərbaycanın köklü sakinlərinin Azərbaycan türkləri olduğu konkret mənbələr və faktlar əsasında sübuta yetirilmişdir. Azərbaycanın tarixi torpaqlarının bir hissəsi olan Qərbi Azərbaycan ərazisində hal-hazırda Ermənistan dövləti mövcuddur. Şovinist Ermənistan hökumətinin yürütdüyü mənfur siyasət nəticəsində, hal-hazırda bu ərazidə bir nəfər də olsun azərbaycanlı qalmamışdır. Qərbi Azərbaycan dialekt və şivələrinin

ISBN: 978-605-73444-6-5

ISBN: 978-605-73444-6-5

tədqiq olunması sahəsində müəyyən işlər görülmüşdür (1,s.10-16). Lakin bütün bunlar kifayət deyildir. Çünki Qərbi Azərbaycan dialekt və şivələrinin öyrənilməli, tədqiqata cəlb olunmalı xeyli cəhətləri vardır ki, bunların tədqiq edilməsi, araşdırılması zəruridir. Araşdırılması zəruri olan məsələlərdən biri də Qərbi Azərbaycan şivələrində işlənən arxaik leksemlərin türk dilləri və dialektlərində paralellərinin müəyyənləşdirilməsidir.

Annotasiya: Məqalədə Qərbi Azərbaycan şivələrində ədəbi dilin arxaik leksemləri, konkret olaraq feillər təhlilə cəlb olunmuş, onların türk dilləri və dialektlərində paralelləri qeyd olunmuş, türk dillərinə aid lüğətlərdə verilmiş mənaları açıqlanmışdır.

Metod: Məqalədə təsviri, linqvistik təhlil, müqayisəli-tarixi metodlardan istifadə olunmuşdur.

Giriş

Türk dilləri və onların ayrı-ayrı dialekt və şivələrində bir sıra leksik vahidlər vardır ki, bunların müqayisəli şəkildə tədqiq olunması zəruridir. Bu problemin aktuallığını vurğulayan M.Hüseynova qeyd etmişdir ki: "Azərbaycan, o cümlədən türkcələrin dialekt və şivələrinin müqayisəli tədqiqi ilə bağlı çoxsaylı problemlərin öyrənilməsində indiyə kimi mühüm nailiyyətlər əldə edilmişdir. Qədim, zəngin, ortaq tarixi köklərə əsaslanan Azərbaycan, türk, qazax, özbək, tatar, türkmən, qırğız, qumuq, noqay, çuvaş, başqırd, qaraqalpaq, yakut, krım-tatarları, Axısqa türkləri, tuva, qaqauz, qaraçay-balkar, xakas, Altay, şor, karaim və s. türkdilli xalqların mədəniyyətləri qloballaşan dünyada özünəməxsus xüsusiyyətlərini qoruyub saxlayaraq müasir bəşər sivilizasiyasında öz layiqli yerini tutmaqdadır. Bu xalqların tarixləri, mədəniyyətləri ortaq bir kökə malik olduğu kimi, dilləri və ya dialekt və şivələri də eyni kökə əsaslanır. Aydın məsələdir ki, qohum türk dillərinin dialekt və şivələrinin müqayisəli aspektdə tədqiq edilməsi dilçilik elminin prioritet sahələrindəndir" (2,s.3). Biz araşdırmamızda Qərbi Azərbaycan şivələrində işlənən arxaik leksemlərdən isimləri və feilləri təhlilə cəlb etmişik.

Qərbi Azərbaycan şivələrində işlənən arxaik leksemlər türk dilləri və dialektlərində: Feillər öz leksik-semantik xüsusiyyətlərinə görə milliliyi daha çox qoruyub saxlayan bir nitq hissəsidir. Azərbaycan dilçiliyində feil bəhsinin görkəmli tədqiqatçısı H.Mirzəyev feilin dilimizin milli orijinallığını, ən qədim ünsürlərini başqa nitq hissələrinə nisbətən daha yaxşı mühafizə edib saxladığını, Azərbaycan dilindəki birhecalı feillərin içərisində bir dənə də olsun alınma söz olmadığını, bunların xalis türk, o cümlədən Azərbaycan sözü olduğunu, nəinki feillərin, hətta feil düzəldən şəkilçilərin, birinci tərəfi alınma söz olan mürəkkəb feillərin də ikinci tərəfinin mütləq öz sadə feillərimizdən, kökü alınma olmayan feillərdən ibarət olduğunu (3, s.157) qeyd etmişdir. Qərbi Azərbaycan şivələrində işlənən feilləri, həmçinin bu şivələrdə işlək olan, lakin müasir ədəbi dil baxımından arxaikləşmiş feilləri nəzərdən keçirərkən, onlarda bu xüsusiyyətin özünü güclü şəkildə nümayiş etdirdiyini müşahidə etmiş oluruq. Qərbi Azərbaycan dialekt və şivələrində işlənən ədəbi dilin arxaik feillərini, şərti olaraq, hərəkət feilləri, iş feilləri, hal-vəziyyət feilləri qruplarına ayıra bilərik.

Qərbi Azərbaycan dialekt və şivələrində işlənən hərəkət feillərini irəliyə doğru hərəkəti bildirən feillər, aşağıya doğru hərəkəti bildirən feillər, hərəkətin icrasının davamlılığını, sürəkliliyini bildirən feillər, hərəkətin icrasının dayandığını bildirən feillər, "*döyüşmək, vuruşmaq, dalaşmaq, mübahisə edərək dalaşmaq*" mənalı feillər kimi yarımqruplara ayırmaq olar.

ISBN: 978-605-73444-6-5

ISBN: 978-605-73444-6-5

İrəliyə doğru hərəkəti bildirən feillər: ***Sunmax*** *"uzatmaq, vermək"* mənasında Göyçə dialektinin Çəmbərək şivəsində işlənən feildir. Bu feil "Kitabi-Dədə Qorqud"dan başlayaraq XVIII əsrə qədər ədəbi dildə işlənmişdir. Hal-hazırda Qərbi Azərbaycan dialekt və şivələrində məhdud şəkildə işlənsə də, tarixən ədəbi dildə yüksək işlənmə tezliyinə malik olmuşdur. *Sunmaq* feilinin *"vermək, uzatmaq, əlini vermək"* mənalarında uyğur, karaim, altay, teleut, lebedin, qırğız, koman, şor, türk, Krım tatarları və b. dillərdə işləndiyi (4,s.762; IV, s.538,590) qeyd olunur.

Təzməx`//təzix`məx`//tözərəx`lənməx` feili Ağbaba, Göyçə, Zəngəzur şivələrində *"qorxub qaçmaq, aradan çıxmaq, hürkmək, hürküb qaçmaq, çıxıb getmək"* mənalarında həm müstəqil şəkildə, həm də tərkib daxilində işlənir. Azərbaycan dilinin dialekt və şivələri ilə yanaşı, digər türk dillərində, dialekt və şivələrində də bu feil işlənməkdədir. Belə ki türk dilində (Türkiyə türkcəsi) bu feil *tozmaq* fonovariantında *"gəzmək, gəzib əylənmək"* mənasında işlənir, hətta *gezib-tozmaq, gez-toz* ifadələri də çox işləkdir. Ədəbi dildən fərqli olaraq türk dilinin Şərqi Anadolu şivələrində bu feil *tezmek* fonovariantında *"qaçmaq"* mənasında işləkdir. Bundan əlavə, tatar dilində *"azqan-tuzqan"* ifadəsinin tərkibində işlənir, *"yolunu azmış, azğınlaşmış"* mənasını ifadə edir. *Təzmək* feili M.Kaşğarinin (5, II, səh.38), V.V.Radlovun (4, III, səh.1097,1103) lüğətlərində də eyni mənada qeydə alınmışdır.

Təpməx` feili İrəvan, Zəngəzur dialektlərində *"irəli soxulmaq"* mənasında işlənir. Bu feil Dərələyəz dialektində *təpilmək* fonovariantında işlənir. Göyçə dialektində "*acgözlüklə yemək, udmaq*" mənasında *gözünə təpmək* ifadəsi intensiv işlənir. "Qədim türk lüğəti"ndə (6, səh.552), M.Kaşğarinin (5, II, səh.33,145), V.V.Radlovun (4, III, səh.1687) lüğətlərində də bu feil qeydə alınmışdır. Yakut dilində də "*ayaqla vurmaq*" mənasında теп feili işlənir (7, səh.36).

Varmaq feili Ağbaba, Göyçə, Dağ Borçalısı dialektlərində işlənir, müasir ədəbi dilimiz üçün arxaikləşmiş feildir, "*getmək*" mənasını ifadə edir. Şivələrdə işlənən bu arxaik feil tam müstəqil işlənə bilmək xüsusiyyətini bir qədər itirdiyi üçün mürəkkəb feillərin tərkib hissəsi kimi, çox zaman *getmək* feili ilə qoşa şəkildə işlənir. Bu feil digər türk dillərində və onların ayrı-ayrı dialektlərində də işlənir. Eyni mənada, ***ба:р/va:r*** variantında uyğur dialektlərində; ***бар-/bar-*** variantında türkmən, krım tatarları, karaim dillərində, karaim dilinin trakay və qalis dialektlərində, qumıq, balkar, qaraçay-bolqar, qırğız, qazax, noqay, qaraqalpaq, tatar, başqırd, özbək, uyğur, lobnor, altay dillərində, xakas dilinin koybal dialektində; ***vār-*** variantında türk dialektlərində; ***вар-/var-*** variantında türk, qaqauz, sarı uyğur, altay, tuva, yakut, çuvaş (8, səh.64-65) dillərində və onların ayrı-ayrı dialektlərində işlənir.

Yortmaq feili Ağbaba, Göyçə dialektlərində *"getmək, iti yerişlə getmək, sürətlə hərəkət etmək, at sürmək"* mənalarında işlənir. Bu feil bir çox hallarda *yüyürmək* feili ilə birgə işlənir. Lakin dilimizin qədim yazılı abidələrini araşdırdıqda görürük ki, *yortmaq* feili vaxtı ilə təklikdə, həm də məhsuldar şəkildə işlənmişdir. *Yortmaq* feili türk dillərinə məxsus qədim feillərdən biridir, bu feil qədim türk yazılı abidələrindən olan *"Moyun Çor abidəsi"*ndə: *"Ol yılka tü(rgis tapa Altun yığış) toğa Ertis ügüzig keçə* ***yorıdımız****, türgis bodunığ uda basdımız." (O ildə (Altun meşəli dağa) qalxaraq türkləşlərə tərəf (getdik). İrtış çayını keçərək yürüş etdik.)* (9, səh.204), "Qədim türk lüğəti"ndə: "*taŋ ata jortalïm – hava işıqlananda irəli gedərik; atlïγ jorttï – atlı yola düzəlib getdi; jaγïqa qalï jortsa sü başlar ẹr – əgər sərkərdə orduyla düşmənin üstünə getsə"* (6, s.275) qeydə alınmışdır. Bundan əlavə, M.Kaşğarinin "*ol nənq bilə yortuşdı – o mənimlə yürüməkdə yarışdı; atlığ yorttı – atlı atını*

dördnala çapdı" (5, III, səh.112,374), V.V.Radlovun (4,IV,səh.97; III, səh.423,427) lüğətlərində *yortuş, yorıt, yort* fonovariantlarında qeydə alınaraq, "*getməyə məcbur etmək*", "*getməyə icazə vermək*", "*sürətli addımlarla getmək, sürətlə getmək, çapmaq*" mənalarında izah olunmuşdur.

Ədəbi dildə məhsuldarlığını itirmiş feillərdən olan ***yüyürmək*** feili Qərbi Azərbaycan dialekt və şivələrinin, həmçinin Azərbaycan dilinin digər dialekt və şivələrinin əksəriyyətində (əsasən qərb qrupu dialekt və şivələrində) məhsuldar şəkildə işlənir; məs: *Gülsafa* ***yüyrüf*** *öznü saldı mal damına* (Əşt.)*;* ***Yü:rdü*** *də͡ə kin, qonaxlar çatıllar* (Bas.).

Müasir ədəbi dildə işlənən *yürüş*, dialekt və şivələrdə işlənən *yüyrüx`// yürdəx`// yürçəx`// yürünçəx`* (*beşik*) isimlərinin, *yüyürəx`* (*qaça-qaça*) zərfinin, *yü:rüx`* (*çevik*) sifətinin kökündə *yüyürmək// yürümək// yerimək* feilləri dayanır. Yuxarıda bəhs etdiyimiz *yortmaq* feili də qədim yazılı abidələrdə bəzən *yorı(maq)* fonovariantında işlənmişdir ki, bu da onların eyni söz yuvasından təşəkkül tapdığını nümayiş etdirir. Həmin feillər qədim türk yazılı abidələrində: *"Turu kat sämriti yirin öpän* ***yügürü*** *barmış, urtu yirdä oğrı sokuşup tutupan minmiş" (Kök at getdiyi yeri yadına salıb tez oraya çatmış, o yerdə oğruya rast gəlmiş. Oğru (onu) tutub minmiş.)* (9,s.300); *"Anta udu* ***yorıdım****." (tərcüməsi: Orada təqib edərək yürüdüm.)* (9, s.272); M.Kaşğarinin lüğətində: *"ər* ***yorıdı*** *– adam yürüdü, yeridi"* (5, III, s.79); *"****yügürdi*** *– qoşdu, yüyürdü; ol anı yügurtti – o onu yüyürtdü, yeritdi, qaçırtdı"* (5, III, s.66,376); V.V.Radlovun lüğətində ***yügürmək, yürümək*** (4,III, s.594-595,603; IV, s.110) fonovariantlarında qeydə alınmışdır.

Aşağıya doğru hərəkəti bildirən feillər: ***Siŋməx`*** feili Ağbaba, İrəvan, Göyçə dialektlərində *"aşağı əyilmək, oturmaq, gözə dəyməmək, gizlənmək üçün aşağı əyilmək"* mənasını ifadə edir. "Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti"ndə bu feil aşağıdakı mənalarda izah olunmuşdur: "Sinməx` (Ağdam, Gədəbəy, Şəmkir, Tərtər, Tovuz) – 1. gizlənmək məqsədilə aşağı əyilmək; 2. qısılmaq. – *Dədəm gəlir, aşağı siŋ; - Canavar kirimiş gələr, siŋər sürünün qava:na* (Şəmkir); - *Oye:dəndə qavaxcan bərələrə siŋerix`, elə kin qavağımıza çıxer cü:r, əlvəsa:t çəkerix` çaxmağı* (Gədəbəy); - *Ə:, şağı siŋ, Mirzəli gəldi* (Tərtər); - *Bu, barının divinə siŋer* (Tovuz)" (10, səh.439).

"Qədim türk lüğəti"ndə *siŋ* feili dörd mənada izah olunmuşdur, qeyd edək ki, *siŋmək* feili Qərbi Azərbaycan şivələrində həmin mənalarda da işlənir: ürəyə siŋmək – ürəyə yatmaq mənasında; siŋmək//siŋirmək – yeməyin həzm olunması mənasında; gizlənmək, gözdən yayınmaq mənasında – *ördäk qamïšqa siŋdi – ördək qamışlıqda gizləndi* (6,s.500).

Bu feillə bağlı M.Kaşğarinin lüğətində belə bir məlumat verilmişdir: "ördək kamışka sinqdi = ördək qamışın, çör-çöpün arxasına girərək gizləndi (bir adam ev yiyəsindən xəbərsiz onun evinə və ya başqa bir yerə girib gizlənsə, yenə belə deyilir) (5, III, s.339); ol anı əvgə sinqdürdi = o, onu evdə gizlətdi (5, III, səh.345). V.V.Radlovun lüğətində də (4, I, səh.686,693) həmin mənalarda izah olunmuşdur. Yakut dilində *сын* "*qarnı üstdə sürünmək*" mənasındadır (7, s.31,37).

Hərəkətin icrasının davamlılığını, sürəkliliyini bildirən feillər: ***Yasdanmax*** feili İrəvan dialektində işlənir və *"işini-gücünü atıb haradasa boş-boşuna oturmaq"* mənasını ifadə edir; M.Kaşğari (5,III, s.271) bu feili *yasta* fonovariantında qeydə almış, "Qədim türk lüğəti"ndə *yasta, yastal* və *yastan* variantlarında verilmişdir: *"jasma – söykəmək, qoymaq: ol aŋar jastuq jastadï – o, ona yastıq qoydu; jasman – söykənmək, qoymaq: čögäsin tösänmiš jiŋin jastanur – o, çuxasını öz altına sərdi və onun qolunu öz altına qoydu* (6, s.245). Bu feili V.V.Radlov: *"јасман – nəyisə yastıq kimi istifadə etmək, nəyisə başın altına qoymaq, yastığa dirsəklənmək, söykənmək"* (4, IV, s.50; III, s.222); kimi izah etmişlər.

ISBN: 978-605-73444-6-5

ISBN: 978-605-73444-6-5

Hərəkətin icrasının dayandığını bildirən feillər: ***Əyləməx`*** feili əksər dialekt və şivələrdə işlənərək *"dayandırmaq, saxlamaq"* mənasını ifadə edir, tarixən ədəbi dildə bu feil məhsuldar şəkildə işlənmişdir. Ədəbi dildə *aylə// əglə* fonovariantlarında, şivələrdəki semantika ilə işlənən bu feil yüksək işlənmə tezliyinə malik olmuş, XIII-XIX əsrlər ədəbi-bədii dil nümunələrində işlənmişdir.

Azərbaycan dilinin dialektlərinə xas olan *aylan* leksemindən bəhs edən Q.Bağırov onun əsas mənası etibarı ilə "*bir şeyin ətrafında dolanmaq, dövrə vurmaq, dönmək*" mənaları ifadə etdiyini, türkməncədə *ajла*, türk, özbək dillərində *аjланмак*, başqırd dilində *əjлəнəү*, tatar dilində *əjлəнү* sözlərinin bir-birinin eyni və ona çox yaxın mənalarda, qaraqalpaq dilində *аjлан – dolanmaq, dövr etmək, dövrə vurmaq* mənasından başqa bir də *dayanmaq, ləngimək* mənasında işləndiyini və bunun da müasir Azərbaycan dilində *əylənmək* felinin daşıdığı mənanın eyni olduğunu qeyd edir (11, səh.98). V.V.Radlovun (4, I, səh.663-664) lüğətində qeydə alınmışdır.

Hərəkətin təkrarlanaraq icra olunduğunu bildirən feillər: ***Ağnamax*** feili Qərbi Azərbaycan dialekt və şivələrinin əksəriyyətində işlənən leksik vahiddir. Bu feil Göyçə, Ağbaba, Zəngəzur, Dərələyəz, İrəvan dialektlərində *"divarın nəmdən uçub tökülməsi"*, *"heyvanın yerə uzanaraq arxası üstə çevrilməsi, torpağın içində eşələnməsi"* mənalarında işlənir. Xalq dilində çox geniş şəkildə işlənən bu feil tarixən ədəbi dil üçün xarakterik olmamış, nadir hallarda işlənmişdir. *Ağnamaq* feili müxtəlif fonovariantlarda, "*yerdə uzanmaq, çabalamaq, üz üstə düşmək, o yana bu yana çevrilmək, belini, arxasını yerə sürtmək (heyvanalara aid)*" mənalarında M.Kaşğarinin (5, I, s.296,311), V.V.Radlovun (4, I, s.173), E.V.Sevortyanın (8,s.75) lüğətlərində, "Qədim türk lüğəti"ndə (6,s.22) qeydə alınmışdır. Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrindən başqa, bu feil türk, türkmən, özbək, qazax, qırğız, tatar, başqırd, qaraqalpaq, yakut və b. türk dillərində və onların ayrı-ayrı dialektlərində işlənir.

"Döyüşmək, vuruşmaq, dalaşmaq, mübahisə edərək dalaşmaq" mənalı hərəkət feilləri: ***Çalmax*** feili Göyçə, İrəvan dialektlərində "*vurmaq, döymək, incitmək*" mənalarında işlənir; bundan əlavə, Qərbi Azərbaycan dialekt və şivələrində bu feil *"oğurlamaq"* (İr., Ağb., Göy.); *"qatıq çalmaq – südü mayalamaq"*, *"ot çalmaq – otu biçmək"*, *"mismar çalmaq – mıxlamaq"* (əks.şiv.); *"süpürmək"* (Göy.) mənalarında da işlənməkdədir. *Çalmaq* feili "Qədim türk lüğəti"ndə (6,s.137), M.Kaşğarinin (5,II,s.50), V.V.Radlovun (4, III, s.1875) lüğətlərində qeydə alınmışdır. Müasir türk dilində *çalmak* feili *"vurmaq, döymək"*, həmçinin *"oğurlamaq"* mənasını ifadə edir.

Çəkişməx` feili Göyçə dialektində "*dalaşmaq, döyüşmək, mübahisə edərək dalaşmaq*", həmçinin Ağbaba, Göyçə, İrəvan dialektlərində "*mərcləşmək*" mənasında işlədilir, tarixən ədəbi dildə işlək olmuşdur. *Çəkişmək* feili V.V.Radlovun (4, III, s.1953) lüğətində də eyni mənada qeydə alınmışdır. Müasir türk dilində mübahisə etmək, dalaşmaq mənasında işlənir.

Qərbi Azərbaycan dialekt və şivələrində işlənən iş feillərindən ***arıtdamax*** feili Göyçə, Zəngəzur, Ağbaba şivələrində *"təmizləmək, seçmək, zir-zibilini ayırmaq"* mənasında işlənməkdədir, hal-hazırda dialekt və şivələrdə işlənən bu leksik vahid vaxtilə ədəbi dilimizdə *arıt(maq)* və *arın(maq)* fonovariantlarında məhsuldar şəkildə işlənmişdir. Bu feil qədim türk yazılı abidələrində (9,s.465) də işlənmişdir. "Qədim türk lüğəti"ndə (6,s.51), M.Kaşğarinin (5,I, s.246,252), V.V.Radlovun (4,I, səh.275-277,283-284), E.V.Sevortyanın (8,s.186) lüğətlərində bu leksem qeydə alınmışdır. Bu feil *arın(maq)*, *arıt(maq)* variantlarında türk, qırğız, qazax, özbək, qaraqalpaq, krım tatarları, karaim,

ISBN: 978-605-73444-6-5

ISBN: 978-605-73444-6-5

tuva və b. türk dillərində və onların ayrı-ayrı dialekt və şivələrində "*təmizlənmək, təmizləmək, çətinlikdən, dərddən-bəladan çıxmaq*" mənalarında işlənir.

Çözdəməx`//çözələməx` feili Ağbaba, Zəngəzur, Göyçə, İrəvan, Dərələyəz dialektlərində işlənir və *"sapı, ipi, heyvan bağırsağını və s. açmaq, açıb uzatmaq"* mənalarını ifadə edir, V.V.Radlovun lüğətində (4, III, səh.2045) qeydə alınmış bu feil Türkiyə türkcəsində də işlənir.

Qərbi Azərbaycan şivələrində və tarixən ədəbi dildə *dərmək// dərilmək* fonovariantında, "*toplamaq// toplanmaq*, *yığmaq// yığılmaq*" mənalarında işlək olan feil türk dilində "*dərli-toplu ev*" ifadəsi işlənir ki, burada *dərmək* feilindən yaranmış *dərli* sifəti "*yığılmış, yığışdırılmış, səliqəyə salınmış*" mənasını ifadə edir. Qədim türk yazılı abidələrində: tirilip yetmis er bolmıs (KTb 12) toplaşıb yetmiş döyüşçü olmuşlar (9,s.122). Bu feil M.Kaşğarinin (5, I,493; III,13), V.V.Radlovun (4,III,s.1672,1696), E.V.Sevortyanın (8,III,s.204) lüğətlərində *dərmək// dərilmək// dərləmək* variantlarında qeydə alınmışdır.

Döşürməx` feili Dağ Borçalısı şivəsində "*qazanmaq*", İrəvan şivəsində "*toplamaq, yığmaq*", Ağbaba şivəsində "*yığmaq, ələ keçirmək, sahiblənmək*" mənalarında işlənir; tarixən ədəbi dildə bu feil "*toplamaq, yığmaq*", bəzən isə "*dəyişmək*" mənasında işlək olmuşdur. Bu feil türkmən dilində *üyşürmek* fonovariantında işlənir. *Döşürmək* feili V.V.Radlovun lüğətində (4,III,s.1657) "*toplamaq*" mənasında qeydə alınmışdır.

Qərbi Azərbaycan şivələrində işlənən hal-vəziyyət feillərindən ***ağırramax*** feili Göyçə, Ağbaba dialektlərində *"hörmət göstərmək, əzizləmək, hörmətlə qarşılamaq"* mənasında işlənir; həmçinin Türkiyə türkcəsində də eyni semantika ilə işlənməkdədir. Türk dillərinə aid lüğətlərdə (5, I, s.314; 4, I, səh.160,170;) də bu feil həmin mənalarda izah edilmişdir.

Oŋalmax feili Ağbaba, Göyçə dialektlərində, Qaraqoyunlu şivəsində "*sağalmaq, yaxşılaşmaq*" mənalarında işlənir. Ədəbi dildə bu feil həm *oŋmaq // oŋalmaq // oŋulmaq*, həm də *öŋəlmək // öŋərmək* fonovariantlarında işlənmişdir. Q.Bağırov Füzulinin dilində *önərmə* transliterasiyasını yanlış hesab edir, *onarma* deyə yazılmalı olduğunu qeyd edir, bu feilin türk, özbək, qazax, qırğız, xakas dillərində cüzi fonetik dəyişikliyə uğramaqla işləndiyini göstərmişdir (11, s.90-91). M.Kaşğarinin (5, III, s.342), V.V.Radlovun (4, I, səh.1027, 1028), E.V.Sevortyanın (8, s.458) lüğətlərində, "Qədim türk lüğəti"ndə (6,s.368) bu feil qeydə alınmışdır.

Göyçə dialektində, Qaraqoyunlu və ayrım şivələrində "*qorxmaq, çəkinmək, ehtiyat eləmək*" mənalarında ***sayxanmax*** feili işlənir. Tarixən ədəbi dildə *saqın//sağın* şəklində işlənmiş bu feil fonetik dəyişikliyə uğrayaraq, lakin eyni semantik yüklə şivələrdə *sayxan(max)* fonovariantında işlənir. V.V.Radlovun lüğətində (4, III, səh.248), "Qədim türk lüğəti"ndə (6, səh.486) qeydə alınmışdır. Müasir türk dilində *sakın "çəkin(mək)", sakıncalı "qorxulu"* leksemləri məhsuldar şəkildə işlənir.

Qərbi Azərbaycan dialekt və şivələrində işlənən, Azərbaycan ədəbi dili üçün arxaikləşmiş feillərdən biri də ***uyumax*** leksemidir. Göyçə dialektində işlənən bu feil "*yatmaq, yuxuya getmək*" mənasını ifadə edir. Bu feil tarixən ədəbi dildə geniş şəkildə işlənmişdir; müasir türk dilində də işlənir. "Qədim türk lüğəti"ndə (6, səh.607-608) bu feil eyni mənada qeydə alınmışdır.

ESSA III. Türk Dünyasına Katkı Sunan Şahsiyetler Uluslararası Sempozyumu
9-10 Kasım 2023
ISBN: 978-605-73444-6-5

Nəticə

Nəticə olaraq onu qeyd edək ki, müasir ədəbi dilimiz üçün arxaikləşmiş bir sıra leksemlər Qərbi Azərbaycan şivələrində işlənməkdədir, digər türk dillərində həm ədəbi dil səviyyəsində, həm də dialektal səviyyədə bu leksemlərin işlənməsi müşahidə olunur.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Sadıqova S. Azərbaycan ədəbi dilinin arxaik morfemləri (Qərbi Azərbaycan şivələri ilə müqayisədə). Bakı, ADPU nəşriyyatı, 2018, 205 səh.
2. Hüseynova M. Ümumtürk dilləri dialekt və şivələrinin qarşılıqlı inteqrasiyası. ADPU nəşriyyatı, Bakı, 2020, 600 səh.
3. Mirzəyev H. Azərbaycan dilində fel. II, Bakı, 2006.
4. Радлов В.В. Опыт словаря тюркских наречий. т.I, ч.1, СПб, 1893, 968 стр.; 1896, т.I, ч.2, 762 стр.; т.II, ч.1, СПб, 1893, 968 стр.; т.III, ч.1, СПб, 1893, 968 стр.; т.III, ч.2, СПб, 1893, 968 стр.
5. Kaşğari M. Divanü lüğat-it-türk. Dörd cilddə. I c., Bakı, “Ozan”, 2006, 512 səh.; II c., Bakı, “Ozan”, 2006, 400 səh.; III c., Bakı, “Ozan”, 2006, 400 səh.
6. Древнетюркский словарь. Л., Наука, 1969, 676 стр.
7. Харитонов Л.Н. Типы глагольной основы в якутском языке. Изд. АН СССР, Москва-Ленинград, 1954, 312 стр.
8. Севортян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков. Общетюркские и межтюркские основы на букву «Б». Издательство «Наука», Москва, 1978, 348 стр.
9. Xudiyev N. Qədim türk yazılı abidələrinin dili. Bakı, “Elm və təhsil”, 2015, 596 səh.
10. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti, Bakı, “Şərq-Qərb”, 2007, 568 səh.
11. Bağırov Q. Azərbaycan dilində fellərin leksik-semantik inkişafı. Bakı, “Maarif”, 1971, 160 səh.

ESSA III. Türk Dünyasına Katkı Sunan Şahsiyetler Uluslararası Sempozyumu
9-10 Kasım 2023
ISBN: 978-605-73444-6-5

КЫРГЫЗ ЭТНОЭТИКЕТИНДЕ ЭВДЕМОНИЗМ ЖАНА КУТ ТҮШҮНҮГҮ

Аалиева Ширин Карыбековна

Философия илимдеринин кандидаты, доцент
Эл аралык Кувейт университетинин профессору

Аннотация

Баарыбызга белгилүү болгондой, 1991-жылы дүйнөнүн дээрлик тең жарымын ээлеген СССР мамлекети кулаган мезгилден тарта ата-бабаларыбыз көптөн эңсеген саясый эгемендикке жетсек да, экономикалык кризистин терең сазына баткан Кыргыз Республикасында этникалык баалуулуктар чоочун жана кереги жок нерсе катары акырындан өгөйлөнүп, жерилип, кара күчкө сыртка түртүлүп жатып акырында, тилекке каршы, этностун руханий жашоо-тиричилигинде орду толгус идеологиялык боштук жаралды. Анын натыйжасында кыргыз элинин уул- кызы өз жашоо-тиричилигиндеги жалпы адамзат таандык мазмунга ээ маданий улуу уюткусу менен терең көрөңгөсүнөн айрылып, кеменгер жазуучу Чыңгыз Айтматов атабыз көркөмдөп жазган маңкурттун кейпин кийип бара жатканы өтө өкүндүрөт.

Тигил же бул элдин жүрүм-турумунун спецификалуу эрежелерин билбей туруп ал эл тууралуу кеп кылуу дээрлик мүмкүн эмес. Адамзаттын толук кандуу жашоосу маданияттардын көп түрдүүлүгү, адамдын жүрүм-турумунун, психологиясынын жана ой жүгүртүүсүнүн көп варианттуулугу аркылуу гана камсыз этилет. Жүрүм- турумдун салттуу маданиятын билүү бизге башка этностордун өкүлдөрү менен нормалдуу алакалашууга гана эмес, бир караганда, биз үчүн өтө өөн жана ыңгайсыз сыяктанып сезилген чоочун каада-салттарды урматтап-сыйлоого да мүмкүндүк берет.

Түйүндүү сөздөр: эвдемонизм, баалуулук, жыргалчылык, бакыт, бактылуулук, кут түшүнүгү, кыргыздын баш кийими жана кут, бак-таалай, Теңир ишеними, Манас, Кыдыр ата, Умай эне, кут качуу жана жут, гедонизм.

***

Эвдемонизм (грекчеден *εῦ* - жакшылык, *δαίμων* – Кудай; *eudaimonia* – бакыт) – адам жашоосун маңызы болуп бактылуу болуу эсептелет. Эвдемонизмди жактагандар үчүн адам үчүн эң жогорку баалуулук жана жыргалчылык болуп бакыт эсептелет.

Байыркы гректердин «бакыт» маанисин берген «эвдемония» түшүнүгү «Кудайдын колдоосу астында турган адамдын тагдыры» дегенди туюнткан. Бабаларыбыздын Теңир ишениминде адамдын жана анын тагдырынын улуу күчтөр менен болгон байланышы диний детерминизмдин төмөнкүдөй түшүнүктөрү аркылуу туюнтулат:

1. *КУТ* (орусча: *божественная благодать*).
2. *КУТ КАЧУУ* (орусча: *отсутствие божественной благодати*), КЕСИР ТИЙҮҮ же ЖУТ (орусча: *беда, злосчастье*).

Жакшылык менен ак күчтү символдогон Кыдыр атанын жолун өз ыктыяры менен тандап алган адамдарга ТЕҢИР тарабынан тартууланган өзгөчө БААЛУУ БЕЛЕКТИ биздин бабалар КУТ деп аташкан.

«Кыргыз мифтеринде Кут АК ШООЛА же НУР болуп Теңир сыйлаган адамга жана үй-бүлөгө түшүрөт экен. Кут түшкөндө, анын үстүнө ак жаап, ак сарбашылын атап мууздап, ырымын кылып токтотот экен...

ISBN: 978-605-73444-6-5

ISBN: 978-605-73444-6-5

«Кут болсун!», «Куттуу үйдөн кур чыкпа!», «Кут консун!» деген сыяктуу *касиеттүү тилек сөздөр* да Кутка болгон сыйынуу, анын касиетине бек ишенүүдөн чыккан. Кут бар адам, үй-бүлө аны сактоодо, Куттун касиетин кетирбөөдө, өздөрүн аруу, таза жүрүү аракети менен алып жүрүшкөн» [1].

«Жалпы жонунан, байыркы замандарда түрк тилдүү элдердин дүйнө таанымында «Кут» сөзү адамды ар кыл кырсыктар менен кесептерден коргогон, анын дөөлөттүү, ооматтуу, абройлуу болушуна көмөк берген, адамдын руханий турмушунун негизин түзгөн кандайдыр бир касиеттүү күчтү туюндурган...

«Концептуалдык көз караште «Кут» - бул адамга Теңирден берилип, табигый да, руханий да табиятка ээ болгон жандуу күч. Бирок, ошол эле учурда, «Кут» - элдин баарына эле бериле бербейт. Кутка моралдык деңгээли жогору, чынчыл жана ак ниет адамдар гана ээ болот. Демек, адам элге жана башка адамдарга жасаган ак эмгеги аркылуу гана Кутка ээ боло алат» [2].

Демек, КУТ (хут) – адамдын «жаны», «руханий түгөйү», түрк тилдүү элдердин түшүнүмүндө жогор жактан Улуу Күчтөр тарабынан берилген *«жашоо эмбриону»; уюган энергия; жашоонун, бакытттын, ырыскынын,* харизма*нын үрөнү [3]*.

«КУТ» түшүнүгүнүн синоними болуп «БАК-ТААЛАЙ» (орусча: *счастье*) түшүнүгү саналат. Ушул жерден кыргыз тилиндеги «ТААЛАЙ» түшүнүгү менен орус тилиндеги «ДОЛЯ», латыш тилиндеги «DALA» (бакыттын кайып пири - покровитель счастья), литвалыктардын «DALIA» (бакыттын кайып пири - покровитель счастья) [4] түшүнүктөрүнүн окшоштуктарына көңүл бурсаңыздар.

Славян мифологиясында доля – бул Улуу Күчтөр тарабынан адамдарга берилген бакыттын, ооматтын, ийгиликтин практика жүзүндө көрүнүшү. Алгач славяндар «Бог» деген сөздү «доля» [5] маанисинде колдонушкан. Украиналыктар «доля» деп өлгөн ата-бабаларынын арбагын түшүнүшкөн. Бул болсо украиналыктар жан-жаныбарларга руханий колдоо көрсөткөн касиеттүү күчтөрдү же тагдырдын кайып пирин көзү өтүп кеткен ата-бабалардын адамга жашоо-турмуштагы насипти, анын коомдогу орду менен ролу түрүндөгү шыбагасын (долясын) берген арбактары түрүндө элестетишсе керек деген ойду жаратат.

ЭМИ САЛЫШТЫРЫҢЫЗДАР

1) орустардын «Бог» деген сөзү;
2) кыргыздардын «бак» (счастье) деген сөзү;
3) кыргыздардын «Алла Таала» (Бог) деген түшүнүгү;
4) «Бак карап, Кыдыр даарысын!» («будь перед добрым взором Бога и благодати Кыдыра!») деген ак тилек.

Демек, Теңирден келген жакшылыкты же позитивдүү маалыматты Кыдыр ата адамдарга Кут формасында берип, медиумдун (ортомчунун)

Элдик ишеним боюнча Кут боз үйдүн түндүгүнөн нур же ырыскы түрүндө куюлуп түшөт. Аны түшүнгөн апалар Кутту аппак, таза жоолукка тосуп алып, катып коюшкан. Акырындык менен түндүктөн түшкөн Кут уюп, килкилдеген субстанциянын формасына өткөн. Алгач нур түрүндө түшкөн Куттун материалдашкан формасын жамбы [6] деп аташат.

«Момундун ишин Теңирим актаптыр» дейт элибиз. Кыргыз ишениминде ак жолдо так жүргөн, эч кимге жамандыгы жок, айкөл жана кең пейил, чынчыл жана

ISBN: 978-605-73444-6-5

ISBN: 978-605-73444-6-5

мээнеткеч адамдын башына гана кочкул кызыл түстөгү Кут конот [7]. Манасчы *С. Каралаевдин* вариантында Манас баатыр энесинин курсагынан «оң колуна кочкул түстөгү копкоюу уюган канды чеңгелдей түшүп» төрөлөт. Ушуга байланыштуу айрым изилдөөчүлөр «боз үйдүн асмандан Кут куюлуп түшкөн *түндүгү* аялдын бала төрөө менен байланышкан дене-мүчөсүн символдойт» [8], - деп жазышат.

Рашид-ад-дин менен *«Ыйык Жомоктун»* (*«Сокровенное сказание)* маалыматы боюнча Чыңгысхан «энесинин курсагынан түшкөндө колунда көлөмү чүкөдөй болгон коюу канды уурчтап төрөлгөн».

АДАМДЫН БАШЫ ЖАНА КУТ

Кыргыздардын маданияты менен этноэтикетинде

- «Теңирден келген Кутту Кыдыр адамдын башына берет (даарыйт), же
- «адамдын башында Кут олтурат» деген түшүнүмдөр бар.
- Эгерде адамды башка урса, анда анын Куту кетип, Жут келет; адамдын багы таят.

Ошол себептен, бабаларыбыз тентектик жасап, ата-энесин беймаза кылган наристе баланы акырын-аста жамбашка чаап, какыс-кукус кылып коюшкан. Бирок, баланы эч качан башка чапкан эмес.

Баланын башынан сылап, эркелетсеңиз - ага канат бүтөт. Баланы көбүрөөк кучактасаңыз - ал өзүнө ишенимдүү болуп, тез бутуна турат. Баланы Умай энебизден мураска калган мээрим менен өпсөңүз - анын жүрөгү жылып, адамкерчиликтүү болот.

Ошону менен катар эле Теңир Сизди агынан жалгап, Кыдыр-Умай (Кудай) Сизге баалуу мурас жана ыйык аманат катары берген балага уруп-согуу аркылуу эмес, ага өзүңүз үлгү болуп, нарктуу-тектүү тарбия бериңиз.

Кыргыздар өз киндиги менен бир болгон малды да башка чаппайт. Тилекке каршы, XX кылымдын 80-жылдарынын 2-жарымы - 90-жылдардын 1-жарымында СССР кулап, инфляция, кризис күчөп турган маалда экономикадагы шок терапиясынын натыйжасында терең депрессия менен стресске чалдыккан улутташтар Кыдыр-Умайды качырып, Жин-Шайтанды чакырган аракка массалык түрдө ооп, малды башка гана чаап тим болбостон, килкилдеген койлорду бир шише аракка айырбаштаган күндөр болгон. Натыйжада, элибиздин мурдагы Куту качып, бир топ мезгил бою Жут үстөмдүк кылганы баарыбыздын эсибизде бар.

Дүйнөнүн башка элдери да, айтсак, нанайлыктар да жандуулардын убалынан коркуп, аларга карата ашкере зулумдук жасашпайт. Алар эгер эркек киши тайгада жүрүп, же үйдө олтуруп, малды башка чапса, анда келечекте анын өзүнүн балдары ырыс-кешиксиз болуп төрөлөт деп ишенишкендиктен, жаныбарларга карата мыкаачылык иш-аракеттерин эч качан жасашкан эмес.

БАШ КИЙИМ ЖАНА КУТ

Түштүк Сибирде жашаган түрк тилдүү элдерде «баш кийим Куттун ээси болгондуктан, баш кийимди башкага берүү менен адамдын Куту да башкага кетет» [9] деген түшүнүмдөр бар. Кыргыздар менен казактар баш кийимди өзгөчө аздектеп, аны «үйдүн Куту» же «үйдің Құты» деп аташат [10]. Кытай тарыхнаамаларында сакталган маалыматтар боюнча эрте орто кылымдагы кыргыздардын социалдык рангдары, материалдык байлыктары менен

дөөлөттүүлүгү алардын ар кыл материалдардан түркүн формада жасалган баш кийими аркылуу аныкталган.

Кыргыз эли өзгөчө аздектеп кийген баш кийимдер болуп Кыдыр [11] ата менен Умай энеден улуу мурас катары калган ак калпак менен ак элечек эсептелет.

Кыргыз этноэтикетинде сакралдуу мааниге ээ «ак» деген сөз көп сандаган диний жөрөлгөлөр менен ырым-жырымдарды коштоп жүрөт. Мисалы, коомдо аброю өсүп, башына бак конгон эркек адамга карата «Ак калпагың башыңдан түшпөсүн!», ал эми аял кишиге карата «Ак жоолугуң башыңдан түшпөсүн!», же «Башыңдагы ак элечегиң бузулбасын!» деген каалоо-тилектер айтылат. Бул каалоо-тилектердин мазмунун «касиеттүү Кыдыр ата менен Умай энеге таандык ыйык баш кийимди булгап, Куттан айрылып калба!» деген эскертүү түзөт.

Теңирден теңдешсиз баалуу белек катары келген Куттан айрылуу дегендик

- ырыс менен кешиктен,
- бакыт менен таалайдан,
- оомат менен дөөлөттөн,
- аруулук менен моралдык тазалыктан,
- ар-намыс менен уят-сыйыттан

арылып калууну билдирет.

Кыргыздар үчүн ак калпак менен ак элечек (орусчасы: национальный женский головной убор в виде тюрбана). кадыресе эле кийимдер эмес. Нукура кыргыздар ак калпак менен ак элечекти ооматтуу жана дөөлөттүү касиетке ээ хан таажы деп билишет. Эзотерикалык адабиятта Кыдыр атадан калган ак калпак аруу элдеринин (арийцы) королдору менен падышаларынын таажысынын прототиби катары берилсе, перс тилинде «илачаг деген сөз «ханышанын баш кийими» (головной убор царицы) деп которулат.

Тарыхый жана илимий булактар, фольклордук материал жана «Манас» эпосундагы маалыматтар боюнча бир кездерде Теңир ишенимине таянып, теңирчи ажолор башкарган «Улуу Кыргыз дөөлөтү» деген дүйнөнү дүңгүрөткөн империя менен теңирчи билгилер (окумуштуулар) иштеп чыккан «орхон-енисей жазуусу» деп аталган адамзат тарыхындагы эң алгачкы жазманы кийирген уюткулуу кыргыз журту

- араптар менен еврейлер сымал семит элдерине эмес,
- дүйнөгө «руханий падышалар династиясын» («династия духовных царей») берген аруу элдерине (арийцы) кирет [12].
- Ошол себептен, аруу элдеринде алгачкы падыша
- Манас (байыркы кыргыздарда),
- Маннас же Маннус (байыркы германдыктарда),
- Ману (байыркы индустарда),
- Минос (байыркы гректерде),
- Мэнес (байыркы египеттиктерде) деген ысымдар-дын бир эле сөздөн же уңгудан пайда болгону таң калтырат [13].

Аруу элдери түбөлүк өлбөй жашаган Кыдыр ата (Кызыр, Хидр, Хизр, Кадыр, Гэсер, Георгий) менен Умай эненин урпактары болуп саналышат. Ошол себептен,

ISBN: 978-605-73444-6-5

ISBN: 978-605-73444-6-5

аруу элдеринде падышалык титулдар «цезарь», «сесарь», «кесарь», «кайзер», «канцлер», «царь», «сараон» («фараон») түрүндө кездешкени да жөн жерден эмес.

Дагы эскертсек:

- кыргыздын касиеттүү ак калпагы – касиеттүү Кыдыр атанын ыйык баш кийими,
- ак элечек - касиеттүү Умай эненин кадыр-оомат жылоологон ыйык баш кийими катары

Евразияны мекендеген аруу элдеринин падышаларынын таажысынын прототиби болгон.

Жогоруда белгиленгендей, тарыхый маалыматтар күбөлөгөндөй, шахтардын мекени болуп саналган Персияда элечек «ханыша кийген баш кийим» деген маанини берсе, египеттик ханайым Нефертитинин баш кийими чөлдөгү ысык климатка ылайыкташтырылган элечектин өзү болуп турат.

«Манас» эпосу да Манас баатыр нарктуу хандардын династиясынан чыкканын, ал династиянын колдоочусу болуп Кыдыр ата эсептелээрин төмөнкү саптар менен таасын далилдейт:

Түпкү атасы түгөл хан, Түбүнөн	Первопредки Манаса – одни только ханы,
Кыдыр даарыган.	Были благословены Кыдыром.
Башкы атасы баары хан,	Все предки Манаса,
Башынан Кыдыр даарыган [14].	Изначально благословены Кыдыром.

Ошол себептен, кыргыздарда башка конгон Куттан айрылып калбоо максатында

- ак калпак менен ак элечекке өзгөчө аздек маиле кылышат;
- ак калпак менен ак элечекти кир кол менен кармашпайт жана кир колдуугa карматышпайт,
- ак калпак менен ак элечекти тебеленди жерге таштапайт;
- ак калпак менен ак элечекти кийип алып, жер сүзүп, намаз окушпайт,
- ак калпак менен ак элечекти көрүнгөнгө кийгизишпейт.

КУТ КАЧУУ ЖАНА ЖУТ ДЕГЕН ЭМНЕ?

Кыргыз дүйнө таанымы менен диний философиясында ак менен каранын, жакшы менен жамандын, оң менен терстин табиятын түшүндүрүү үчүн

- КУТ (орусчасы: *божественная благодать*),
- ЖУТ (орусчасы: *беда, нужда, горе, злосчастье*) жана
- КУТ КАЧУУ (орусчасы: *воплощение отсутствия Божественной благодати*) деген терминдер кеңири пайдаланылат.

Эскертүү: Кыргыз дүйнө таанымында он сегиз миң Ааламды жараткан Теңир ак жана кара, жакшы жана жаман, оң жана терс күчтөрдү тең жаратып, дүйнөдөгү тең салмакты (балансты) сактоо үчүн аталган карама каршы күчтөрдүн бирине да колдоо көрсөтпөйт. Ошондуктан, ага «Теңир колдосун!» деп эмес, «Теңир агынан жалгасын!», «Теңир жакшылыгынан жалгасын!», «Теңир жакшылык берсин!» деп кайрылышат.

ISBN: 978-605-73444-6-5
ESSA III. Türk Dünyasına Katkı Sunan Şahsiyetler Uluslararası Sempozyumu
9-10 Kasım 2023
ISBN: 978-605-73444-6-5

Дүйнөлүк масштабда ак күчтүн башында Кыдыр-Умай (Кудай), ал эми кара күчтүн башында Жин-Шайтан турат.

Эреже катары, Умай эне адамга өмүр берип, кырсык-апааттан коргосо, Кыдыр ата адамды «Кут», «бак», «таалай» менен даарыйт. Касиеттүү Кыдыр-Умай (Кудай) эч качан жансыз-жандууга карата

- үрөй учурган каарын төгүү,
- жанды тирүүлөй сууруп алуу,
- тиги дүйнөгө барганда шишкебек кылып кууруу,
- тозок отуна кактоо,
- кабыр азабын тарттыруу,
- өзүнүн аты менен тирүү жанды мууздоо,
- таш бараңга алуу,
- колу-бутун менен тилин, кулагын кесүү, көзүн чукуу

сыяктуу садисттин мүнөздөгү мыкаачы жана таш боор жазаларды колдонбойт.

Теңир ар бир адамга

- Кыдыр-Умай (Кудай) менен Жин-Шайтандын кылган ишин ылгоо үчүн акыл-эс, ошондой эле
- Кыдыр-Умай (Кудай) менен Жин-Шайтандын пайдасына өз ыктыяры менен эркин тандоо жүргүзүү укугун берген.

Эгер адам өз ыктыяры менен Кыдыр-Умайдын (Кудайдын) колдоосунан баш тартып, от түрүндө көрүнгөн Жин-Шайтандын көзөмөлүндөгү терс күчтөргө ыктай баштаса, анда Кыдыр-Умай (Кудай) андай адамдын тандоо укугун сыйлап, аны колдоодон баш тартып, кетип калат. Мындай учурда адамдан «Кут качат» же аны «Кут урат» да, ал адам жогоруда айтылган садисттик мүнөздөгү таш боор жана мыкаачы жазаларды жактырган Жин-Шайтандын курмандыгына айланат. Байыркы славяндар бул кубулушту төмөнкүчө сүрөттөшкөн: «Наряду с ДОБРОЙ ДОЛЕЙ как персонификацией СЧАСТЬЯ в мифологических и позднейших фольклорных текстах у славян выступает НЕДОЛЯ (лихо, горе, злосчастье, беда, нужда, бесталаница, кручина, бесчастье, злыдни) как воплощение отсутствия доли» [15].

Айтылгандардын негизинде кыргыз дүйнө таанымы менен этноэтикетиндеги төмөнкү түшүнүктөрдүн этимологиясы бир топ кызыгууну туудурат деген пикирдебиз:

Демек, Теңирдин берген Кутун касиеттүү Кыдыр-Умай адам баласынын башына кондурат. Ал эми Кыдыр-Умайга түбөлүк оппонет болгон Жин-Шайтан адамдын башындагы Кутту түшүрүп, анын ордуна Жутту кондурат.

ГЕДОНИЗМ (грекчеден *hedone* – рахат, кумар, жыргал) – жашоонун маңызын жарык дүйнөнүн рахаты түзөт. Гедонизмдин негиздөөчүсү болуп байыркы грек философу Сократтын замандашы Аристипп (б.з.ч. 435-355) эсептелет.

Аристипп адамдын жан дүйнөсүнүн төмөнкүдөй эки абалын ажыраткан:

- бир келген жашоонун көркүн чыгарган рахаттар жана

- жашоону кор кылган азаптар.

Ошол эле учурда Аристипп көп сандаган рахаттарды сапаттык жактан бири биринен айырмаланган эмес. Аристипптин пикиринде бакытка алып баруучу жападан жалгыз жол болуп жанды кыйнаган азаптардан айланып өтүп, жан жыргаткан рахаттарга көбүрөөк көңүл бөлүү саналат. Жашоонун маңызы катары Аристип дене рахаттарына чөмүлүүнү атаган.

Эпикур рахатты дене эргүүлөрү эмес, ийгиликтүү жашоонун принциби катары аныктаган. Бул учурда рахаттын максаты катары дене менен жанды азапка салган кесепеттерден арылуу түшүнүлгөн. Ошол себептен, бакытка жарык жашоодогу ашынган рахаттар менен азаптарды четке каккан сабырдуу өмүр сүрүү жетүүгө болот. Утилитарист Иеремия Бентам мындай жобону «эсеп-кысаптуу гедонизм» деп атаган.

Кыргыз этноэтикетинде элдик гедонизмдин өкүлдөрү катары Токтогул Сатылганов менен Асылбек Өзүбековду атоого болот:

ГҮЛДӨП АЛ!	**СЕЛКИНЧЕК**	**ӨМҮР**
Кызыл күрмө шай кийип, Бойлогула, кыздар ай! Кызуу көңүл бар чакта, Ойногула, кыздар ай! Кылчайып келбейт өмүрүң, Ойлогула, кыздар ай! Ойной албай, күлө албай, Ойногонду биле албай, Кызык күндү өткөрүп, Койбогула, кыздар ай!	Аксаткындын селкинчек, Андай теппей, мындай теп! Бурулчанын селкинчек, Бурбай теппей, мындай теп!. Ойноп, ойноп алгыла, Ойрон калаар бул дүйнө! Күлүп, күлүп алгыла, Күмүрөн болоор бул дүйнө! Жашыл жоолук, дүрдөй жан, Жаңы ачылган гүлдөй жан. Кызыл жоолук, дүрдөй жан, Кыз-келиндер гүлдөй жан.	Өмүр деген Кыпкызыл гүл жайнаган, Өмүр деген Булбул бакта сайраган. Өмүр барда Өкүнбөстөн ойно-күл, Өмүр өтсө, Жаратылбайт кайрадан

Адабияттар

1. Кыргыздар. - Бишкек, 2011. 5-том. 278-бет.
2. *Аюпов Н. Г.* Тенгрианство как открытое мировоззрение. - Алматы, 2012. - С. 172, 173.
3. *Угдыжеков С. А.* Социальная структура раннесредневековых кыргызов. - Абакан, 2003.
4. Судьба // Мифы народов мира. Энциклопедия. – М.: Научное издательство «Большая Российская энциклопедия», 1998. – Т. 2. – С. 472.
5. Доля // Мифы народов мира. Энциклопедия. – М.: Научное издательство «Большая Российская энциклопедия», 1998. – Т. 1. – С. 391.

ISBN: 978-605-73444-6-5
ESSA III. Türk Dünyasına Katkı Sunan Şahsiyetler Uluslararası Sempozyumu
9-10 Kasım 2023
ISBN: 978-605-73444-6-5

6. Маалымат журналист Зулпукаар Сапановдун телекөрсөтүүдө берген маегинен алынды.
7. *Юдахин К. К*. Киргизско-русский словарь. - М., 1995. - С. 452.
8. *Молдобаев И. Б.* «Манас» - историко-культурный памятник кыргызов. - Бишкек, 1995. - С. 78
9. *Львова Э. Л., Октябрьская И. В., Сагалаев А. М., Усманова Н. С.* Традиционное мировоззрение тюрков Южной Сибири: Пространство и время. Вещный мир. - Новосибирск, 1988.
10. *Шаханова Н. Ж*. К вопросу о понятии «кут» в традиционном мировоззрении казахов // Традиционное мировоззрение и культура народов Сибири и сопредельных территорий (Тезисы и материалы докладов и сообщений Всесоюзной научной конференции). - Улан-Удэ. 1990. - С. 43.
11. Илимий адабиятта «руханий династияны» түптөгөн касиеттүү адамдын ысымы же анын ысымынан жаралган падышалык титулдар *Кыдыр, Кызыр, Кадыр, Хидр, Хизр, Гесэр, Цесарь, Сесарь, Кесарь, Царь, Георгий, Джордж, Шам, Шак, Шах, Сак* деп аталат // Караңыз: *Аалиева Г. К,* Эзотерика в кыргызском фольклоре. Монография. – Бишкек: УУЖ, 2019; *Аалиева Г. К., Кыдыршаев З*. Концепция духовного возрождения: Всевышний мой - Теңир, покровители мои – Кыдыр+Умай, разум мой – Манас. – Бишкек, 2019; *Сапанов З.* Кыдыр санжырасы. – Бишкек, 2016.
12. Караңыз: *Блаватская Е. П*. Тайная Доктрина. - М., 2011. - Т. 2; . («Путешествие Ренара в Лапландию», I, 184; *Пешкова В.Е*. Книга Гермеса – ключ к Тайной Доктрине. 3-е изд. - Москва-Берлин, 2015.
13. *Блаватская Е. П*. Тайная Доктрина. - М., 2011. - Т. 2. - С. 906.
14. *Каралаев С*. Манас. – Бишкек, 2010. 18-бет.
15. Доля // Мифы народов мира. Энциклопедия. – М.: Научное издательство «Большая Российская энциклопедия», 1998. – Т. 1. – С. 391.

ISBN: 978-605-73444-6-5

ISBN: 978-605-73444-6-5

ТҮРК ТИЛДҮҮ ЭЛДЕРДИН ФОЛЬКЛОРДУК ЧЫГАРМАЛАРЫНДАГЫ ЭПИКАЛЫК САЛТТУУЛУК (ФОЛЬКЛОРИСТ-ЭТНОГРАФ С.Т.КАЙЫПОВДУН ИЗИЛДӨӨЛӨРҮНҮН МИСАЛЫНДА)

Култаева Ү.Б.

филология илимдеринин доктору,
адабият таануучу

Аннотация

Макалада түрк тилдүү элдердин фольклордук чыгармаларындагы эпикалык салттуулук фольклорист, текстолог С.Т. Кайыповдун изилдөөлөрүнүн базасында талдоого алынат. Окумуштуунун эмгектеринде изилдөөгө жасаган жекече мамилеси, колдонгон методдорунун негизинде жараткан илимий табылгалары фольклористикадагы жаңылык жана түрк тилдүү элдердин оозеки чыгармаларын мындан ары изилдөөлөргө үлгү болуучу сабактарына тиешелүү баа берилет.

Тектеш элдердин оозеки чыгармаларындагы эпикалык салттардын маданий баарлашууну өнүктүрүүгө, илимий изилдөөлөрдүн келечегине оң таасир этүүчү ролу аныкталат.

Түйүндүү сөздөр. Эпикалык салттуулук, этногенез**,** этномаданият, этнография, архивдик материалдар, текстолог, статистикалык метод, типтүүлүк.

***

Бир атадан тараган, бир этногенездеги түрк тилдүү элдердин басып өткөн тагдырлаш тарыхый жолу көчмөн цивилизациянын көркөм дүйнөсү болгон элдик оозеки чыгармаларда эпикалык салттуулукту жаратканы белгилүү. Эпикалык салттуулук – элдик оозеки чыгармалардын өзөгү. Анын калыптанышы фольклордук чыгармалардын этаптуу өнүгүү эволюциясын, аларда көркөм чагылган турмуш чындыгынын катмарларын камтыйт. Ал эми түрк тилдүү элдердин оозеки чыгармаларындагы эпикалык салттуулуктун негизин бирдей дүйнө тааным, бирдей жашоо образы, тектештик, элдердин тарыхый басып өткөн жолунун жалпылыгы түзөт.

Эпикалык салттуулук – оздон оозго өтүп кылымдарды карыткан эпостордун *өмүрүнө кепил болчу феномен*. Белгилүү фольклорист Э.Абдылдаевдин сөзү менен айтканда, элдик оозеки чыгармаларды илимий талдоого алуу үчүн алардын ички сапаттык касиети – «традициялык типтүү учурларына жана туруктуу эпикалык формулаларына аналаз берүү зарыл» [1, 3]. Эпикалык салттуулук фольклордук чыгармалардын өзөк окуяларын бир системага келтирип, улам кийинки муундун айтуучуларына эстафета катары өтүшүн шарттайт. Натыйжада элдик оозеки чыгармалардын канча варианты же версиясы болбосун анда салттуулуктун сакталышы тектеш элдердин руханий жана материалдык маданиятынын этногенезининдеги жалпылыктан кабар берет. Ошону менен бирге эпикалык салттуулук стадиялык өнүгүү эволюциясында улам кийинки айтуучунун варианты аркылуу коомдун, ага карата коомдук аң-сезимдин, элдик дүйнө таанымдын өзгөрүү абалын көркөм чагылдырат. Мындай мыйзам ченем тектеш элдин *тилин, этнографиясын, тарыхын, этномаданиятын* изилдөөнүн өзгөчө булагы катары кызмат өтөйт. Демек, тектеш элдердин фольклорунда сакталган эпикалык салттуулукту изилдөө мындан аркы маданий баарлашуунун өнүгүшүнө зор кубат берүү мүмкүндүгүнө ээ.

Адамзат тарыхында түрк тилдүү элдердин тарыхый басып өткөн жолу, руханий дүйнөсүндөгү жалпылык дүйнөлүк масштабдагы окумуштуулардын фундаменталдуу изилдөөлөрүнүн назарына илинип, түркология илиминин калыптанышына негиз болгон. Ошондой окумуштуулардын катарында фольклорчу-этнограф, тилчи, текстолог, жазуучу-публицист, котормочу, Кыргыз Республикасынын илим жана техника жагындагы мамлекеттик сыйлыгынын лауреаты, Сократ атындагы эл аралык сыйлыктын (SOCRATES INTERNATIONAL AWARD) лауреаты, Европа Ректорлор Клубунун (THE CLUB OF THE REKTORS OF EUROPE) мүчөсү, коомдук ишмер Сулайман Турдуевич Кайыпов бар.

С.Т.Кайыпов XX кылымдын 80 – жылдарынан баштап, илим дүйнөсүнө баш оту менен кирген, киргенде да адегенде эле тандаган илимий темасы жалпы түрк тилдүү элдердин эпикалык мурастарын салыштырма-типологиялык аспектиде иликтөөгө арналган. Тактап айтканда, алгач «Эл ырчылары» аттуу тема менен илимий чыгармачылыгын баштаган окумуштуунун 1978-1980 – жылдары СССР Илимдер академиясынын М.Горький атындагы Дүйнөлүк адабият институтунан оозеки чыгармачылыкты изилдөө бөлүмүндө такшалмадан өтүшү аны илимдеги түркология мейкиндигине алып келген. 1981-1984 – жылдары ошол эле институттун аспирантурасында окуп, 1984-жылы «Эр Төштүк» эпосунун көркөм сүрөттөө каражаттары (кыргыз жана башка түрк тилдүү элдердин версияларынын мисалында)” Художественно-изобразительные средства эпоса «Эр Тёштюк" (на материале киргизской и других тюркоязычных версий) аттуу кандидаттык диссертациясын коргошу С.Кайыповдун эл аралык деңгээлдеги окумуштуу болоруна алдын ала аян берген көрүнүш эле. Анткени «Эр Төштүк» эпикалык чыгармалардын ичинен сюжеттик-композициясынды бир нече түрк тилдүү элдерге гана эмес, «Монголиядан тартып Батыш Европага чейинки ареалда англо-франк, кавказдык түрк тилдүү элдердин, эпикалык чыгармаларында жана славян фольклорунда» [2, 68] кездешкен айрым типологиялык окшоштуктарга ээ; көп жанрлуу, көп варианттуу чыгарма катары дүйнөлүк масштабдагы окумуштууларды кызыктырган.

Эпостун табияты изилдөөчүнү фольклор таануу илиминин кориферлери: В.В.Радлов, Г.Н.Потанин, Х.Г.Короглу;«Эр Төштүктүн» версиялары бар башка түрк элдеринин чыгаан окумуштуулары: М.Ауэзов, П.А. Фалев, Ф.В. Ахметовалардын фундаменталдуу эмгектерин үйрөнүүсүнө негиз түзгөн. Натыйжада ал өзүнө чейинки изилдөөлөрдүн алкагынан чыгып, В.В Радлов тарабынан 1871-жылы жарыяланган 2146 ыр сабынан турган текстти [3,4] жана Казандагы, Кыргызстан, Казакстандагы архивдик кол жазмаларды терең салыштырма-типологиялык талдоого алышы фольклордук изилдөөнүн *жашырын сырларын өздөштүрүүгө* шарт түзгөн. Ошондуктан бул изилдөөнүн баалуулугу салыштырма-типологиялык талдоого алынганындыгы гана эмес, андагы С.Т.Кайыповдун *текстологиялык* ***анализи*** «фолклористикадагы жаңычыл ачылыш»[4, 16] катары бааланып келет. Диссертациялык материалдын негизинде толуктап, тереңдетип, кайра иштеп чыккан окумуштуунун «Проблемы поэтики эпоса «Эр Тёштюк» аттуу монографиялык эмгеги чынында эле жаңычыл жана баалуу эмгек экендигин эпостаануу боюнча жарыяланган жаңы басылмаларда фольклористтер бир добуштан белгилешет [5].

Түрк тилдүү элдердин үчөөнө таандык «Эр Төштүктүн» кыргызчасына Саякбай Каралаевдин, казакчасына И.Ахметовдун, татар тилиндеги версиясына В.Радлов

жазып алган тексттерди салыштырма-типологиялык талдоого алуу процессинде, ал мезгилде фольлористикада кеңири жайыла элек, азыркы мезгилде санариптештирүү тенденциясына жараша актуалдуу мүнөзгө ээ болгон статистикалык методду колдонгон. Бул багытта С. Каралаевдин айтуусу менен төрт жолу басмадан чыккан «Эр Төштүктүн» төртөө төрт башка болуп чыкканы илимий чоң проблема эле. Эпостун оригиналындагы 16559 саптын биринчиси (1938) басылышына – 16 017, экинчиси – 12 316, үчүнчү жана төртүнчү басылышы 14 154 ыр сабын түзөт. Казак баатырдык жомогунда да ар кайсы басылмаларында текстеги персонаждардын аттарында (Алп кара кус – Симург, Кол Таусар – Көлжутар ж.б.) өзгөрүүлөр орун алгандыгын жомоктун поэтикасына терс таасирин тийгизгендигин белгилеген. Ал эми татарлардын «Ийир Төшлик» жомогун басмадан чыгарууда В.В.Радлов тарабынан жарыяланган текст сакталуу менен анын тили азыркы татар тилине ылайыкташканы жакшы көрүнүш катары бааланган [3, 16-17-бб]. Текст менен иштөөдө келип чыккан мындай проблемалар – текстке редакторлук кийишүүлөр изилдөөчүнү басмадан чыккан материалдардан баш тартып, архивдик материалдар менен иштөөсүн шарттаган. Ушунун өзүндө фольклордук изилдөөнүн табияты талап кылган «жашырын бир сыры» *текстологиялык анализге муктаж* экендиги аныкталган.

Текст менен иштөө изилдөөчүгө изилдөөнүн дагы бир мейкиндигин – көркөм сүрөттөөлөрдү эпостун стилдик каражаты гана эмес, эпостун сюжеттик-композициясын уюштуруудагы ролун *генетикалык башаттары* аркылуу талдоо зарылдыгына багыттаган. Натыйжада гипербола С.Т. Кайыповдун аталган эмгегинде эпостун бүтүндөй поэтикасын анализдөөнүн детерминанты катары каралат. Аталган чыгармалар фантастикалык, мифологиялык катмарлардан тургандыктан, эпикалык мейкиндик үчкө: жер асты, жер үстү жана асмандан турары да эпикалык салттуулук катары сакталгандыгы элдердин байыркы дүйнө таанымынан катар берип, алардын окшош тарыхын, ой-туюмдарынын жалпылыгын жараткан.

Окумуштуу түрк тилдүү элдердин эпикалык чыгармаларында калыптанган эпостук сюжеттин негизин түзгөн баатырдын үйлөнүү окуясы жана анын тоскоолдуктар менен болгон күрөшүн салыштырма-типологиялык талдоого алып, «Эр Төштүктүн» үч элдеги версиясында бирдей кездешкени алардын генетикалык жалпылыгын шарттаган төмөнкү факторлор сюжет курууда детерминанттык роль ойногонун негиздеген:

- элдердин бир аймакта, бирдей тарыхый тагдыр кечирип жашагандыгы;
- элдердин жашоо образынын окшоштугу;
- элдин бирдей рухий жана материалдык маданиятка ээ болушу

Ал эми «Ийир Төшликте» баатырдын жылан менен болгон күрөшү казактардын «Ер Тёстик», кыргыздардын «Эр Төштүк» эпосундагыдай сюжет куруу деңгээлине жетпей калуу себебин кыргыз-казактардын шаман ишенимине байланыштуу деген жыйынтыкка келген. Демек, *эпостун поэтикасындагы көркөм каражат эпикалык салттуулуктун генезисин да, анын сюжет куруудагы ролун да, чыгармаларда көркөм чагылган элдин ишенимин да аныктоого ачкыч болуп берген.*

Эпикалык негизги каармандын өмүр баянындагы эпикалык салттуулуктун (баласыздыктан кор болгон ата-эненин сыйынуусу, баатырдын күттүрүп

төрөлүшү, тез чоңоюшу, жар издеши, кыздын атасынын тапшырмаларын аткаруу, кара күчтөр менен болгон күрөштө жеңишке жетиши, сыйкырдуу буюмдары, минген атынын (үч элдеги: Чалкуйрук, Шалкуйрук, Цалкуйрук) кубулушу, жардамчыларынын сыйкырдуу күчкө ээ болушу жана алардын (төрт Мамыт) жардамга келиши ж.б.) жалпы жана айырмалуу өзгөчөлүктөрүн текст аркылуу салыштыра изилдөөдө С. Т. Кайыпов бир нече тил (казак, татар) үйрөнүүгө жетишкен. Натыйжада азыр маанисин так билбей эле колдонуп жүргөн түрк тилдүү элдерге таандык сөздөрдүн этимологиясы (умачтай көзү ачылып, устукан сөөгү мистедей ж.б.) аныкталган. Айрыкча «Эр Төштүктүн» тексти байыркы эпостун үлгүсү катары көркөм сөз каражаттарга абдан бай экендиги тыкыр изилденген.

Биз буга чейин сөз кылгандай, көркөм сөз каражаттардын элдик оозеки чыгармалардагы колдонулуу жыштыгын аныктоодо да окумуштуу статистикалык методду колдонгондугу изилдөөнүн жогорку деңгээлин камсыз кылган. Эки аспектиде, бир нече топко бөлүнүп классификациялаган көркөм сүрөттөө каражаттары азыркы мезгилде да фольклордук изилдөөнүн үлгүсү катары жаш изилдөөчүлөргө сабак берүү мүмкүндүгүнө ээ:

I. Салыштыруу образына карата пейзаж 23 салыштыруу аркылуу 86 конструкцияны жараткан.

1) айбанаттар дүйнөсү: 57 айбанаттын образы 140 ашуун кездешет (үй айбанаттары: айбан, мал, буура, ат, тай, кой, кочкор, бука,тайган, ит, күчүк, улак);
2) кайберендердин образы: аркар, кулжа, бөкөн, кийик, элик, каман, кулан)
3) жырткычтардын образы: сүлөөсүн, жолборс, кузгун;
4) канаттуулардын образы: торгой, карга, чымчык, кузгун, чыйырчык, тоту, бөдөнө;
5) жырткыч канаттулардын образы: бүркүт, кыргый, карчыга;
6) чымын-чиркей, курт-кумурскалардын образы:чымын, кене, кумурска;
7) тоонун образы эпикалык баатырга карата 21 салыштыруу, ал эми анын душмандарына карата 25 салыштыруу; тоонун өзү 24, тоонун теңи 11 салыштыруу, Ала-Тоо менен Опол-Тоо 21 [3,127-б.] салыштырууга колдонулганы аныкталган.

Изилдөөчү өзүнө чейинки окумуштуулардын (3, 127-134-бб.) эмгектерине таянып, **тоо культу** жалпы түрк тилдүү элдердин эпикалык чыгармаларындагы архаикалык катмар экендигин далилдеген.

II. Салыштыруу көркөм сөз каражаты катары

1) өсүмдүктөр дүйнөсү: чөп, маш, алма, мисте, карагат, карагай, камгак, чырпык, чынар, чыбык;
2) жаратылыш кубулуштары: шамал, куюн, закым, тоо жели, булут
3) космостук кубулуштар: күн, ай, чолпон, жылдыз ж.б.

Диссертациянын ушунчалык терең изилдениши С. Т. Кайыповдун илимий багыты гана эмес, анын ТАГДЫРЫН аныктоочу факторго айланды. болду. Улам кийинки изилдөөлөрү түрк тилдүү элдердин фольклорундагы эң талуу проблемаларды кучагына алып келет. Кайсы темада, кандай багытта жазса да ал

ISBN: 978-605-73444-6-5

ISBN: 978-605-73444-6-5

түрк тилдүү элдердин рух дүйнөсүндөгү баалуулукту туу тутуп, элдик оозеки чыгармалардын тарбиялык маанисин талдап жазды. 1997-жылдан Түркияда Чыгыш Анатолиядагы Ван шаарындагы Жүзүнчү Жыл университетинде Гуманитардык жана табигый илимдер факультетинин түрк тили жана адабияты бөлүмүндө профессор болуп иштеши окумуштуунун илимий масштабын дагы тередетти. “Түрк элдик оозеки чыгармачылыгы”, “Жаңы түрк жазуу тилдери”, “Түрк баатырдык жомоктору”, “Жомок поэтикасы”, “Текстология негиздери”, “Түрк тилдеринин салыштырма грамматикасы”, “Кыргыз тили”, “Казак тили” жана “Өзбек тили” боюнча берген сабактары анын фольклордук чыгармаларга текстологиядык талдоо жүргүзүүнүн жаңы багыттарын аныктоого шыктандырды. Түркияда өмүр кечирип, жыйнаган фольклордук материалдардын жыйналуу тарых-таржымалын «көзүмдүн карасы, көңүлүмдүн жарасы, ... көкүрөк дартым, көз жашым» атаганы бекеринен эмес эле. Бул материалдар 2006-жылы «Жылга бергис жарым күн» [7] деген ат менен илимий-популярдуу адабият жанрында коомдук аң-сезимге күчтүү таасир этти. Китептеги Ван кыргыздарынын элдик оозеки чыгармаларынан жыйналган 33 метел (макал), 28 табышмак, 189 саптан турган санат ыр, бир нече ыр, тил сындырмак (жаңылмач), кошоктун айрым үлгүлөрү, мазмунун угуп, бирок жазылбай калган «Кырк шейит» аңгемеси катардагы фольклордук материал болуу менен чектелбейт. Анткени анда Алайдын аскалуу Ала-Тоосун, көк кашка суусун бир көрүүгө зар болуп, бөтөн жерде арман жана кусалык менен жашап өткөн Мамазия карыянын арманы..., “Манасты” окуганда солкулдап ыйлап, хан кадыры калкына кайрылбай, карегине киндик кан тамган жердин элесин чөгөрүп, асыл адамдык наркы бааланбай: «Эй, бечара Рахманкул ажы, Кечиң, таңың өз колуңда болгон жок» [7, 88] – деп, өз тагдырына өзү боздоп ыр жазган, текке кеткен өмүрүнө кейиген күйүтү жер көтөргүс Рахманкулдун арманы бар. Алардын тагдырын кайталагандай, ата журт кусалыгы улам жан-дүйнөсүнө тынчтык бербеген Сулайман фольклорчунун да арманы бар эле. Бул арманды Ван кыргыздары:

«Эр ватани –туулуп түшкөн жери, Ит ватани жувунду ичкен жери» - деген макал менен сөөккө айтканын жазып алган окумуштуунун фольклорго болгон көз карашын жаңы этаптык деңгээлге алып чыкты.

Материалдар этникалык кыргыздардан жазылып алганы менен андан окумуштуу жалпы түрк дүйнөсүнүн руханий баалуулуктарын көрө билди. Мамазия карыя акыркы демин жыйнап айтып берген санат ырларында түрк тилдүү элдердин жашоого болгон философиялык ой-туюмдарын, «кыркы менен кырк жолу кошо өлүп, кырк жолу кайра тирилип» [7, 59], кара сөздү нөшөрдөй төгүп айкан «Кырк шейит» аңгемесинен социалисттик саясаттын кандуу изин көрдү. Тарых жаза албаган чындыкты фольклор чагылдырарын дагы тереңден аңдаган фольклорчу генезиси жалпы төмөнкү типтүү көрүнүштөр жалаң кыргыздарга эмес, түрк тилдүү элдердин чыгармаларындагы калыптанган салттуулук экендигин илимий жалпылоого жетишти.

1. Башка элден табылбаган дидактикалык ойломдун жеткен бийиктиги Ж.Баласагын, М.Кашкари калтырган мурастардан баштап кылымдарды карыта улантылып келаткандыгы;
2. Өмүр, өлүм айланпасында өмүрдүн убактылуулугу, жашоонун түбөлүктүүлүгү жөнүндөгү философиялык ой корутундулардын тереңдиги;
3. Убакыт жана мезгил түшүнүгүнө философиялык көз караш;

ESSA III. Türk Dünyasına Katkı Sunan Şahsiyetler Uluslararası Sempozyumu
9-10 Kasım 2023
ISBN: 978-605-73444-6-5

4. Бүгүн көргөн эртең жок философиясы
5. Көңүл маселесинин көркөм философиясы

Изилдөөчүнүн текст менен бекемделген мындай илимий корутундулары, албетте, түрк тилдүү элдердин фольклорун мындан ары изилдөөгө багыт берет. Ал эми кийинки «Түркияда жашаган памир кыргыздарынын кошоктору: Лингвофольклористикалык булак катары: Изилдөө жана Текст», «Түркияда жашаган памир кыргыздарынын макал, лакаптары: Лингвофольклористикалык булак катары», «Памир кыргыздарынын тамак-аш маданияты: Этнографиялык изилдөө: Үч томдук: 1-том: Илимий макалалар» эмгектери өзүнчө сөз кылууга муктаж, фундаменталдуу фольклордук материалдар эсептелет.

Окумуштуу С. Т. Кайыповдун фольклористикадыгы орду анын элдик оозеки чыгармаларга жасаган аяр мамилеси менен аныкталат деген ойдобуз. Ал фольклордук тексти тектеш элдеридин тарыхын, тилин, этнографиясын, этномаданиятын, дүйнө таанымын таанып-билүүнүн башкага алмаштыргыс булагы, оозеки архив, документ эсептейт. С.Т. Кайыпов үчүн фольклордук чыгармалардын кол жазмасындагы ар бир тыбыш, ар бир тамга, ар бир диалект сөз, тилдик, орфографиялык, орфоэпиялык, стилистикалык, вербалдык жана вербалдык эмес каражаттар кол тийгис, ыйык нерсе. Текст – фольклордун жаны. Ага чыккынчылык жасоого болбойт. Ушул принциби С.Т. Кайыповдун илимдеги өмүрүнө кепил болот деген ойдобуз.

Колдонулган адабияттар

1. Абдылдаев Э. «Манас» эпосунун эпикалык тоформулалары. Б.:Шам, 1997.
2. Потанин Г.Н. Восточные мотивы в средневековом европейском эпосе. М., 1899.
3. Кайыпов С.Т. «Проблемы поэтики эпоса «Эр Тёштюк». Ф.:Илим, 1990.
4. Исаева А.К. Стадиальное развитие эпоса «Эр Тештюк» / Вестник Северо-Восточного федерального университета имени М. К. Аммосова: Серия Эпосоведение, № 2 (18) 2020.
5. «Эр Төштүк» энциклопедиясы. Б.: «Манас улуттук академиясы» 2023.
6. Кайыпов С.Т. «Художественно-изобразительные средства эпоса «Эр Тёштюк» ((на материале киргизской и других тюркоязычных версий) дис. ... канд. филол. наук. М., 1984.
7. Кайыпов С.Т. «Жылга бергис жарым күн». Бишкек, 2006.

ESSA III. Türk Dünyasına Katkı Sunan Şahsiyetler Uluslararası Sempozyumu
9-10 Kasım 2023
ISBN: 978-605-73444-6-5

DANZİK, BAYDARLI VƏ ÇULLU//ÇUL//ÇOL OYKONİMLƏRİNİN TÜRK TOPONİMİYASINDA AREALLARI

Kərimova İradə Məzahim qızı

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
ORCİD İD:0000-0002-8057-8333
irade.kerimova.81@mail.ru

Xülasə

Məqalədə Danzik, Baydar və Çullu//Çul//Çol oykonimlərinin leksik-semantik, etimoloji izahı araşdırılmışdır. Danzik kəndi qədim oğuz yurdu olmuşdur.

Görkəmli alim İ.Həbibbəyli Danzik sözünün etimologiyasını izah edərkən bu sözün "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanında işlənmiş "dansux" sözündən olub, "erkən dan çıxan yer" mənasında işləndiyini bildirmişdir. Həmin kəndin adı XX əsrin 60-cı illərindən sonra yeniləşdirilərək etimoloji mənasına uyğun şəkildə Tanyeri adlandırılmışdır. İ.Həbibbəyli bir başqa əsərində isə ***dansux*** sözünün "dan sökülən yer" mənasında işləndiyini, yerləşdiyi coğrafi mövqeyə uyğun Arpaçayın sahilində uca dağların üzərində qərar tutmuş Danzik kəndində dan yerinin erkən söküldüyünü, günəşin tez doğulduğundan bəhs etmişdir.

A.İmanlı isə Danzik toponimini etnotoponim hesab edərək I component olan "dan"-ı qədim türk tayfalarından biri olan *tonlarla* bağlamışdır. Müəllif qıpçaqların tərkibində Azərbaycan gəlmiş tonların bir çox toponimlərdə öz adlarını əbədiləşdirdikdiklərini qeyd etmişdir. Əslində, Danzik kəndi elə bir coğrafi mövqedə yerləşmişdir ki, şərq və qərb tərəfdən cənuba doğru uzanan dağ silsiləsi ilə əhatə edildiyindən kəndə günəş dağla səmanın kəsişmə nöqtəsindən qəflətən çıxır, fikrimizcə Danzik "dan yeri sökülən yer" anlamını bildirmişdir.

E.Nuriyev Baydarlı toponiminin yayılma arealını araşdırarkən bu oykonimin yaranması haqqında iki fikir irəli sürmüşdür. Onlardan biri onun şəxs adı ilə, digəri isə tayfa adı ilə bağlı olmasıdır.

R.Əliyeva Baydarlı toponiminin etimologiyasını izah edərkən yazır: "Baydar – monqol döyüşçüsüdür. XIII əsrdə monqol xanlarının sarayında olmuş Dominikan keşişi, Astselin bu sözü "voevoda" kimi tərcümə etmişdir".

Azərbaycan xalqının dili və mənşəyinin formalaşmasında çullu tayfasının böyük rolu olmuşdur. Çul etnoniminin iştirakı ilə formalaşmış coğrafi adlara təkcə Azərbaycanda deyil, Qafqazda və türk xalqlarının yaşadığı digər ərazilərdə də rast gəlmək mümkündür. Q.Qeybullayev Çullu//Çul//Çol etnotoponimini türk mənşəli "çullu" etnoniminin əsasında yarandığını, Q.Məşədiyev isə V.Q.Yeqorova əsaslanaraq Çol/Çulu türk mənşəli söz olub çuvaş dilində "daş", "qaya", "dərə" mənalarında işləndiyini yazmışdır. N.Əsgərov Çol-Çul-Sul oniminin "su", "çay" kimi izahının daha elmi olduğunu bildirmişdir.

Açar sözlər: paleotoponimiya, toponim, areal, oykonim, oronim, arxaik, coğrafi, komponent

AREAS OF OIKONYMS DANZIK BAYDARLY AND CULL//CULLU IN TURKIC TOPONYMYS

Abstract

The article deals with the lexical-semantic, etymological explanation of the oikonyms Danzik, Baydar and Cull//Cullu. The village of Danzik was the ancient homeland of the Oghuz.

Prominent scientist I. Habibbeyli, explaining the etymology of the word Danzik, pointed out that this word comes from the word "dansuh", used in the epos "Kitabi-Dede Gorgud", and means "a place that arose from ancient times." The name of this village was renewed after the 60s of the 20th century and, according to the

etymological meaning, became known as Tanieri. In another work by I. Habibbeyli, it is mentioned that the word "dansukh" is used in the meaning of a place where there is an early dawn, and in the village of Danzik, which is located on high mountains on the banks of the Arpachay, because of its geographical position, it was mentioned that the sun rose early.

A.Imanli considered the toponym Danzik to be an ethnotoponym and connected the I component "dan" with the Tans, one of the ancient Turkic tribes. The author notes that the Tans, who came to Azerbaijan as part of the Kypchaks, immortalized their names in many toponyms. In fact, the village of Danzik is located in such a geographical position that the sun rises suddenly from the point of intersection of mountain and sky, as it is surrounded by a mountain range that stretches from east and west to south. Thus, in our opinion, Danzik expressed the meaning of "the place where the earth is removed."

E. Nuriev, exploring the distribution area of the Baydarly toponym, put forward two assumptions about the origin of this oikonym. One of them is that it is associated with a personal name, and the other is that it is associated with a generic name.

Commenting on the etymology of the Baidarly toponym, R. Aliyeva writes: "Baidar is a Mongol warrior. Atselin, a Dominican priest who was at the court of the Mongol khans in the 13th century, translated this word as "voivode."

The Chullu tribe had a great role in the formation of the language and origin of the Azerbaijani people. Geographical names formed with the participation of the Chul ethnonym can be found not only in Azerbaijan, but also in the Caucasus and other areas inhabited by Turkic peoples. G. Geibullayev wrote that the ethnotoponym Chullu//Chul//Chol was formed on the basis of the Turkic ethnonym "chullu", while G. Mashadiyev based on V.G. Yegor wrote that Chol/Chulu is a word of Turkish origin and is used in the Chuvash language to mean "stone", "rock", "valley". N. Asgarov stated that the explanation of the name Chol-Chul-Sul as "water", "river" is more scientific.

Keywords: poletoponym, toponym, areal, oikonym, oronym, archaic, geographical, component.

***

Aktuallıq: Toponimlərin tədqiqi bütün dövrlərdə dilçiliyin qarşısında duran ən aktual məsələlərdən biri olmuşdur. Çünki toponimlər mənsub olduğu xalqın bütün cəhətlərini, etnoqrafiyasını, tarixini, inam və etiqatlarını, tarixini və s. əks etdirməklə həmin xalq haqqında doğru həqiqətləri ehtiva edən mənbə rolunu oynamaqadadır. Torpaqlarımıza qarşı ərazi iddiasında olan mənfur düşmənlərimizə layiqli və əsaslandırılmış cavab vermək məqsədilə həmin mənbələri təkrar-təkrar tədqiq etməli, bütün dünyaya tanıtmalıyıq.

Annotasiya: Azərbaycan paleotoponimiyası qədim türk leksik-semantik elementləri ilə zəngindir. Belə leksik vahidlərin müxtəlif növ obyekt adlarının tərkibində mühafizə etdikləri arxaik məna çalarlarını isə həm qədim türk abidələri və qohum türk dilləri materialları əsasında, həm də coğrafi obyektin özünün bilavasitə müəyyən səciyyəvi cəhətlərini nəzərə almaqla müəyyənləşdirmək, bərpa etmək mümkündür. Uzaq keçmişdə baş vermiş etnik proseslər, hadisələr öz izlərini qabarıq şəkildə türkdilli xalqların toponimiyasında da saxlamışdır. Ərazidəki türk mənşəli toponimlərin böyük bir qismini ayrı-ayrı tayfa və tayfa birləşmələrinin adları təşkil edir ki, bu da həmin ərazidə məskunlaşmış əhalinin mənşəyi, etnik tərkibi haqqında tutarlı faktları özündə əks etdirir. Türk xalqlarının tarixən yaşadıqları ərazilərin dəqiqləşdirilməsində, etnik tərkibinin müəyyənləşdirilməsin də toponimləri areallar üzrə tədqiq etmək daha əhəmiyyətli və məqsədəuyğundur. Məqalədə də, Azərbaycanın qədim yaşayış məskənlərindən biri olan Danzik, Baydar və Çull//Çullu oykonimlərinin leksik-semantik etimoloji izahı verilmişdir.

ISBN: 978-605-73444-6-5

ISBN: 978-605-73444-6-5

Həmin toponimlərin türkmənşəli olması ilə ərazinin də qədim türklərə mənsub olduğu qənaətinə gəlmək olur.

Metod: Məqaləni hazırlayarkən əsasən, tarixi-müqayisəli və müqayisəli-qarşılaşdırma metodlarından istifadə olunmuşdur.

Giriş

Naxçıvan MR-nın Şərur rayonunda Arpaçayın sahilində yerləşən qədim yaşayış məskənlərindən biri də ***Danzik*** oykonimidir. Kəndin əhalisi XX əsrin 70-ci illərində Arpaçay su anbarının tikintisi ilə əlaqədər olaraq Danyeri yaşayış məntəqəsinə köçürülmüşdür. Danzik kəndi qədim oğuz yurdu olmuşdur. Bu kəndin Qarağac piri adlanan sahəsində Qara Qasımın qəbiristanlığı adlanan yerdə oğuz qəbirləri mövcuddur [6. 10].

Naxçıvan qəzasının Naxçıvan nahiyəsində Qaraçuq, Qarabağ nahiyəsində Səng, Sükar, Zoq, Bazarçay nahiyəsində Siqad, Vedi nahiyəsində Çiqin, Çiqindər, Çaqlı, Gənzək, Abaran nahiyəsində Səkni, Əlincə, Ağsaq, Şorlut nahiyəsində Gənzək, Əlincə nahiyəsində Əlincə, Əlincəqala, Böyük Ərəfsaq, Kiçik Ərəfsaq, Sisiyan nahiyəsində Sənkar, Şəki, Ərəfsəcik (Ərəfsaq), Sisəcan, Pişək (Kisək yazılışı da var), Məzrə nahiyəsində Sanqur, Dərələyəz nahiyəsində iki Gənzək kəndi, Caqazur, Danzik, Göyçə nahiyəsində Kənzək, Abaran nahiyəsində Şiqsaq və Gənzək belə adlardan olub tarixi sübutların canlı daşıyıcılarıdır [2]. Danzik toponiminin etimologiyasına dair dilçilik ədəbiyyatlarında müxtəlif mülahizələrə rast gəmək olar.

A.İmanlı Danzik toponimini etnotoponim hesab edərək I component olan “dan”-ı qədim türk tayfalarından biri olan tanlarla bağlamışdır. Müəllif qıpçaqların tərkibində Azərbaycana gəlmiş tanların bir çox toponimlərdə öz adlarını əbədiləşdirdiklərini qeyd etmişdir. O, Azərbaycandakı Tanğıt, Tanaşen, Danzik, Danşor, Danaçı və s. məhz bu etnonimin adı ilə bağlı olduğunu bildirmişdir [9. 13].

Müəllif tancıq//dancıq (yəni kiçik tan, tanların kiçik bir hissəsi) formasında olan sözün fonetik dəyişiklik nəticəsində *dancik*, s-z səsəvəzlənməsi sayəsində Danzik şəklinə düşdüyünü, tan//dan sözünün digər türk dillərindən fərqli olaraq Azərbaycan dilində sözlərin cingiltili samitlərlə tələffüzü və yazılışı üstünlük təşkil etdiyini bildirmişdir [8. 22].

Görkəmli alim İ.Həbibbəyli Danzik sözünün etimologiyasını izah edərkən bu sözün “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında işlənmiş “dansux” sözündən olub, “erkən dan çıxan yer” mənasında işləndiyini bildirmişdir. Müəllif yazır ki, XVI əsrin əvvəllərində Şərur mahalından 10 kəndin əhalisinin bir hissəsi Türkiyəyə köçürülmüşdür. Bu kəndlərdən biri olan Danzik kəndi Ərzincan vilayətində məskunlaşdırılmış, burada Danzik adlı kənd salmışlar. Həmin kəndin adı XX əsrin 60-cı illərindən sonra yeniləşdirilərək etimoloji mənasına uyğun şəkildə Tanyeri adlandırılmışdır [7. 45].

İ.Həbibbəyli bir başqa əsərində ***dansux*** sözünün “dan sökülən yer mənasında işləndiyini, yerləşdiyi coğrafi mövqeyə görə Arpaçayın sahilində uca dağların üzərində qərar tutmuş Danzik kəndində dan yerinin erkən söküldüyünü, günəşin tez doğulduğundan bəhs etmişdir [6. 10].

"Kitabi-Dədə Qorqud" dastanında bu sözün üç yerdə işləndiyini görmək mümkündür. Məsələn, "Bəzirganlar dəxi gecə-gündüz yola girdilər; İstanbula gəldilər dan-danışıx ilə yəxşi ərməğanlar oldılar"; "On altı yıldır ki, Oğuz içindən getmiş idik". "Dan-danışsux kafər malın Oğuz bəglərinə gətirür idik" [20. 52-53].

Əslində, Danzik kəndi elə bir coğrafi mövqedə yerləşir ki, şərq və qərb tərəfdən cənuba doğru uzanan dağ silsiləsi ilə əhatə edildiyindən kəndə günəş dağla səmanın kəsişmə nöqtəsindən qəflətən çıxır.Beləliklə fikrimizcə Danzik yerləşdiyi coğrafi mövqeyə əsasən "dan yeri sökülən yer" anlamını bildirmişdir.

Baydar – "Baydar" apelyativi əsasında formalaşmış toponimlər Qafqazda daha geniş yayılmışdır. Azərbaycanın Qax rayonunda Baydarlı oykonimi mövcuddur. E.Nuriyev Baydarlı toponiminin yayılma arealını araşdırdıqda görürük ki, ***baydarlı*** etnonimdir. Bu etnonim XVII əsrdə monqolların və Krım tatarlarının içərisində də məlum imiş. Müəllif Baydarlı oykoniminin yaranması haqqında iki fikir irəli sürmüşdür. Onlardan biri onun şəxs adı ilə, digəri isə tayfa adı ilə bağlı olmasıdır. Baydar bir şəxs adı kimi 1273-cü ildə monqolların içərisində dəstə başçısı (Əmir Baydar) kimi çəkilir [17. 42].

R.Əliyeva Baydarlı toponiminin etimologiyasını şərh edərkən yazır: "Baydar – monqol döyüşçüsüdür. XIII əsrdə monqol xanlarının sarayında olmuş Dominikan keşişi Astselin bu sözü "voevoda" kimi tərcümə etmişdir" [4. 134].

Baydar etnotoponiminin areallarına Gürcüstan, Qərbi Azərbaycan (indiki Ermənistan), Krım, Başqırdıstan Respublikalarında da rast gəlmək olar.

A.Bayramov Ermənistanın Amasiya rayonunda Baytaroğlu//Baydaroğlu dərəsi haqqında məlumat verərkən yazır ki, erməni mənbələrində Amasiya rayonu ərazisində İlli (Elli) dərəsindəki xaraba kənd yerinin adı kimi qeyd edilir. Bu ərazidə olan Baytar kəndindən 4 km cənubdadır [1. 157].

Şimali Qafqazda Ter vilayətinin ərazisində yerləşən dağlardan biri Baydara adlanır. "Qafqaz təqvimi"nin 1878-ci il üçün buraxılışında belə bir məlumat verilir: "Baydara dəniz səviyyəsindən 7.782 fut yüksəklikdə yerləşir və Kodor yüksəkliyindən sonra Qafqazda insanın məskun olduğu yüksəklikdir" (11. s.68). Gürcüstan Respublikasının Borçalı mahalının Marneuli rayonunda hazırda Baydar oykonimi mövcuddur.

Baydar oykonimi Başqırdıstan Respublikasının Kama yaxınlığındakı, Redikor adlanan Çerden sovetliyində qeydə alınmışdır. 1579-cu il aid tarixi sənədlərdə bu onimə həm də Baydarov soyadı kimi də rast gəlmək olur [16. 110].

Baydar toponiminin arealına Krım ərazisində də rast gəlmək mümkündür. M.Nuriyeva bu toponimin Krım tatarlarının dilində Baydar-Ova şəklində işləndiyini yazır [11. 159].

Çullu//Çul//Çol

Azərbaycan xalqının dili və mənşəyinin formalaşmasında *çullu* tayfasının böyük rolu olmuşdur. Çullular Çol, Çul da adlanırlar. Çul etnoniminin iştirakı ilə formalaşmış coğrafi adlara təkcə Azərbaycanda deyil, Qafqazda və türk xalqlarının yaşadığı digər ərazilərdə də rast gəlmək mümkündür. Tədqiqatçılar Çul toponimi haqqında müxtəlif fikirlər söyləmişlər. Q.Qeybullayev Çullu//Çul//Çol etnotoponimini türk mənşəli "çullu" etnoniminin əsasında yarandığını qeyd etmişdir. Müəllif bu haqda yazır: "Eranın ilk

ISBN: 978-605-73444-6-5

ISBN: 978-605-73444-6-5

əsrlərində Albaniyanın şimal-şərqində Dərbənddən cənubda bir şəhər Çol//Çul adı ilə məlumdur. Bu toponimi Qafqazdilli hesab edirlər. Lakin biz bu adın Albaniyada yaşamış türk mənşəli Çul tayfasının adını əks etdirdiyini və etnonimin indiyədək Çullu kəndlərinin adlarında saxladığını demişik" [12. 202].

N.A.Baskakov qeyd edir ki, Çol, Cul Xəzər xaqanlığının adıdır [18. 20]. V.Qukasyan da Çol, Çul oniminin Xəzər xaqanlığının adı olduğunu və bu sözun çuvaş dilində "dərə", "qaya" mənalarında işləndiyini bildirmişdir [10. 20, 57].

Çul//Çol toponimi haqqında toponimik araşdırma aparmış Ç.Kazımov yazır ki, Çul//Çol eramızın V əsrində yazılı abidələrdə qeydə alınmışdır. V əsrin erməni tarixçiləri Egişe Fovstos Buzand və Aqofongel türk tayfalarının şimaldan Azərbaycana gəldiyini qeyd edərək, Çol//Çul mağarasının adını tez-tez çəkirlər. K.M.Treverə istinad edən müəllif yazır ki, maskutlar Xəzər dənizinin şimal-qərb sahilində, Samurun mənbəyindən cənubda V əsrdə Çor, Çul adlanan ərazidə məskən salmışlar. Müəllif daha sonra V.V.Bertolda istinad edərək bəzi ərəb mənbələrində rast gəlinən Sul oykonimini Çul kimi oxumağın düzgün olduğunu qeyd edir. Ç.Kazımov yazır ki, "sad" ərəb hərfi "ç" səsinin əvəzlənməsi kimidir.

Q.Məşədiyev V.Q.Yeqorova əsaslanaraq yazır ki, Çol-Çul türk mənşəli söz olub çuvaş dilində "daş", "qaya", "dərə" mənasında işlənir ki, bu da həmin oykonimin coğrafi landşaftına uyğundur. Bizcə, çul//çol sözü ilə əlaqədar olub, "çöllük" mənasını verir [13. 29-30].

Çol//Çul onimini etnonim kimi araşdıran H.Mirzəyev yazır ki, Çul Dərələyəzdə kənd adıdır. Tarixi mənbələrdən aydın olur ki, türk tayfasının adını daşıyan Cul da qədimdən Azərbaycanlı kəndi olmuşdur [15. 190].

R.Eyvazova Əfqanıstan ərazisində Çul//Çol toponiminin arealları haqqında məlumat verərkən yazır: "Çol- kənd- Pərvanda; Şor//Şur kənd – Qəndaharda. Biz Əfqanıstan ərazisindəki Çol, Çar, Sul, Sur coğrafi adlarını və "sal", "sar" tərlibli toponimləri eyni semantik mənalı, müxtəlif fonetik variantlı türk mənşəli adlar sayırıq" [3. 77].

N.Məmmədov tədqiqatlarında respublikamızın ərazisində Çullu dağ, Çullu dərə və Çullu təpə oronimləri haqqında məlumat verərkən yazır ki, adları çəkilən oronimlər çullu etnoniminin adını daşıyır. Respublikamızın ərazisində eramızın ilk illərindən etibarən bir sıra Azərbaycandilli tayfaların (kəngər, tərtər, qarqar, çiraq, gəncə) içərisində cul tayfası da olmuşdur. Keçən əsrdə Qafqazda çullu adlı beş toponim mövcud olmuşdur [14. 164].

N.Əsgərov Çol-Çul-Sul oniminin "su", "çay" kimi izahının daha elmi olduğunu bildirmişdir [5. 311]. Çol//Çul//Çullu toponim və hidronimlərinin areallarına Gürcüstanda – Çullu k. Alının yeri, Çolman, Çolyan k., Sul dərə; Ermənistanda – Çulabad k., Çul k., Çullu k., Cul k.; Tatarıstanda – Çulım ideli, Çulman çayı, Çullu k.; Türkiyədə – Çullu k., Cənubi Azərbaycanda – Çölabad k.; Özbəkistanda – Çulobod k., Çulvotir dağı; Dağlıq Altayda – Çuluş çayı və Tuva ərazisində – Çulça çayı formalarında rast gəlinir.

Nəticə

Tədqiqat nəticəsində müəyyən olunmuşdur ki, bu ərazilərin aborigen sakinləri türkdilli etnoslar olmuşlar, ona görə də bu regionda mövcud olan yer-yurd adları, əsasən türkmənşəli toponimlərdən ibarətdir.

ESSA III. Türk Dünyasına Katkı Sunan Şahsiyetler Uluslararası Sempozyumu
9-10 Kasım 2023
ISBN: 978-605-73444-6-5

İstifadə Edilmiş Ədəbiyyat

1. Bayramov A. Qədim Oğuz ellərinin – Ağbaba, Şörəyel və Pəmbək bölgələrinin yer-yurd adları (toponimləri). Bakı, Adiloğlu, 1996, 240 s.
2. Bünyadov Z., Məmmədov H. İrəvan əyalətinin icmal dəftəri. Bakı, 1996, s. 159
3. Eyvazova R. Əfqanıstanda türk mənşəli toponimlər. Bakı, Elm, 1995, 243 s.
4. Əliyeva R. Azərbaycan toponimiyasında monqol elementləri // Tədqiqlər. AMEA-nın Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu. Bakı, Elm, 1999, № 5, s. 129-135.
5. Əsgərov N. Areal türk onomastik vahidlərinin linqvistik xüsusiyyətləri. Bakı: Elm, 2005, 485 s
6. Həbibbəyli İ.,Əlizadə M., Həsənov K. Portret cizgiləri. Bakı, BDU, 1996.
7. Həbibbəyli İ. Biblioqrafiya. Bakı, Elm, 1998, 76 s.
8. İmanlı A. Şərur və İğdır bölgələrinin yer adları (oykonimlər). Naxçıvan, Qeyrət nəşriyyatı, 2008, 160 s.
9. İmanlı A. Şərur və İğdır oykonimlərinin linqvistik xüsusiyyətləri. F.e.doktoru alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın avtoreferatı. Naxçıvan, 2010, 53 s.
10. Кавказский календарь на 1848. Тифлис, Вы типографии канцелярий наместника Кавказа. 1847, 266 с
11. Кривощекова-Гантман А.С. Тюркских компонент в составе онима Верхного Прикамя. Исследования по Вашкирской диалектологии и ономастике. Уфа, 1986, с.110-111.
12. Qeybullayev Q. Azərbaycan türklərinin təşəkkülü tarixindən. Bakı, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1994, 248 s.
13. Məşədiyev Q. Etnonimlərdən düzələn toponimlər. AOP, II, 1998, s.112-113
14. Mirzəyev H. Qərbi Azərbaycanın Dərələyəz mahalı. I, Bakı, Elm, 2004, 854 s.
15. Nəbiyev N. Coğrafi adlar. Bakı: Azərnəşr, 1982, 282 s.
16. Nuriyeva M. Qərbdən Şərqə ulu türk yurd adlarının dəyişdirilməsi tarixindən. Bakı, 1999, 244 s.
17. Paşayev A. “Od”, “ocaq” və “pir” komponentli beynəlmiləl onomastik vahidlər haqqında // Tədqiqlər. AMEA-nın Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu. Bakı, Elm, 2006, № 2, s. 205-215.
18. Ворошил Г., Асланов В. Исследования по истории азербайджанского языка дописьменного периода. Баку, Элм, 1986, 228 с.
19. Yüzbaşov R., Əliyev K., Sədiyev Ş. Azərbaycanın coğrafi adları (oçerklər). Bakı: Maarif, 1972, 100 s
20. Zeynalov F., Əlizadə S. “Kitabi-Dədə Qorqud” Bakı, 1988, 268 s.

КӨП ТАРАМДУУ КЫРГЫЗ ТААНУУЧУ, ФОЛЬКЛОРЧУ, ЭТНОГРАФ, ПРОФЕССОР СУЛАЙМАН КАЙЫПОВ

Тынчтыкбек Чоротегин (Чороев)

Тарых илимдеринин доктору
Жусуп Баласагын атындагы КУУнун профессору
Бишкек, Кыргызстан E-mail: chorotegint@gmail.com
ORCID ID: 0000-0002-2833-3160
Scopus Author ID: 6507718697,
УДК 94(47)

Кыска мазмуну

Бул тарыхнаамалык жана инсан таануу нугундагы макала Кыргызстандагы чыгаан фолклор изилдөөчү, этнограф, коомдук ишмер жана агартуучу, профессор Сулайман Турду уулу Кайыповдун (15.07.1952-ж. туулган) илимий чыгармачыл ишмердигин чагылдырууга арналган.

Макалада профессор С.Т.Кайыповдун жалпы түркология көйгөйлөрүн, кыргыз фолклорлук мурасын жана ооган кыргыздарынын этнографиясын изилдөөдөгү жаңычылдыгы жана бир катар башка илимий саамалыктары, ошондой эле анын окумуштуу жана атуул катары бейнесинин айрым өңүттөрү тууралуу чагылдырылган.

Багыттоочу сөздөр: Кыргыз таануу, түркология, фолклор таануу, этнография, этнология, тамак-аш маданияты, эпостор, Кыргызстан, Түркия, Ооганстан, Кытай, Ван кыргыздары

ÇOK DİSİPLİNLİ KIRGIZ TANIMAK ARAŞTIRICISI, FOLKLORCU, ETNOGRAF, PROFESÖR SÜLEYMAN KAYİPOV

Tyntchtykbek Tchoroev (Tınçtıkbek Çorotegin)

Prof. Dr., Cusup Balasagun Kırgız Millî Üniversitesi, Kırgızistan
E-mail: chorotegint@gmail.com ORCID ID: 0000-0002-2833-3160
Scopus Author ID: 6507718697

Özet

Tarih yazımı ve beşeri bilimler çalışmaları alanındaki bu makale, Kırgızistan'ın seçkin bir folklor araştırmacısı, etnograf, halk figürü ve eğitimcisi olan Profesör Süleyman Turdu oğlu Kayipov'un (15.07.1952 doğumlu) bilimsel ve yaratıcı faaliyetlerini göstermektedir.

Makale, Profesör S.T.Kayipov'un genel Türkoloji meselelerini, Kırgız folklor mirasını ve Afgan Kırgızlarının etnografyasını araştırmadaki yenilikçiliğini ve bir dizi başka bilimsel başarısının yanı sıra bir bilim adamı ve vatandaş olarak imajının bazı yönlerini anlatıyor.

Anahtar Kelimeler: Kırgız çalışmaları, Türkoloji, folklor çalışmaları, etnografya, etnoloji, yemek kültürü, destan, Kırgızistan, Türkiye, Afganistan, Çin, Van Kırgızları.

MULTIDISCIPLINARY KYRGYZ STUDY SCHOLAR, FOLKLORIST AND ETHNOGRAPHER, PROFESSOR SULAIMAN KAYIPOV

Tyntchtykbek Tchoroev (pen name: Chorotegin)

Doctor of History,
Professor of the Kyrgyz National University named after Jusup Balasagyn,
The Kyrgyz Republic
ORCID ID: 0000-0002-2833-3160
Scopus Author ID: 6507718697

Abstract

This article in the field of historiography and humanities studies illuminates the scientific and creative activity of Professor Sulaiman Turdu uulu Kayipov (born 15.07.1952), an outstanding folklore researcher, ethnographer, public figure and educator in Kyrgyzstan.

The article describes Professor S.T. Kayipov's innovation in researching the general Turkology issues, Kyrgyz folklore heritage and ethnography of Afghan Kyrgyz and a number of other scientific achievements, as well as some aspects of his image as a scientist and citizen.

Keywords: Kyrgyz studies, Turkology, folklore studies, ethnography, ethnology, food culture, epic, Kyrgyzstan, Turkiye, Afghanistan, China, Van Kyrgyz

***

Алгы сөз

Постсоветтик кыргыз таануудагы жана тарыхнаамадагы ургаалдуу маселелердин бири – заманбап кыргыз таануунун өнүгүшүнө бараандуу салым кошкон окумуштуулардын өмүр жолун жана илимий салымдарын калыс таразалоо болуп саналат.

Ошондой илимпоздордун башкы сабында турган этнограф, фолклорчу, адабиятчы адистердин бири – профессор Сулайман Кайыповдун чыгармачыл өнөрканасы да изилдөөнүн зарыл мерчеми болуп саналат.

Чакан илимий мсакалабыз жана эссебиз дал ушул олуттуу жүктүн анча-мынча гана өңүтүн чагылдырууга багытталган. Макалада инсан таануудагы тарыхый-салыштырма жана башка ыкмалар колдонулду.

Илимий чыйыр башаты

Эгемен Кыргызстандын тарых жана этнография илимий тармактарындагы дээрлик изилденбей жаткан өңүттөрдүн бири – кыргыз элинин чет элдик (диаспоралык) топторунун жаралыш тарыхы, ал топтордун каада-салттары, жашоо-тиричилик бейнелери жана ыкмалары, анын ичинде тамак-аш маданияты болуп саналат.

Дал ушул багытта дың бузгандардын бири – көрүнүктүү этнограф Сулайман Турду уулу Кайыпов мырза.

Боордош Түркияда байырлап жаткан мурдагы памирлик, азыркы ван кыргыздарынын фолклорлук мурасын жана этнографиялык өңүттөрүн изилдөөдөн оболу ал советтик түркология илиминин бараандуу мектебинде таалим алган.

Элет жергесинде, Ош облусунун (азыркы Жалал-Абад облусунун) Сузак районуна караштуу Ак-Тоок айылында 1952-жылы жарык дүйнөгө келген Сулайман агай 1975-жылы Бишкектеги Жусуп Баласагын атындагы университеттин (мурдагы Кыргыз мамлекеттик университетинин) филология факультетин аяктаган.

Ал 1978–1980-жж. СССР Илимдер академиясынын Максим Горький атындагы Дүйнөлүк адабият институтунун Оозеки чыгармачылыкты изилдөө бөлүмүндө такшалмадан өтүп, андан соң 1981–1984-жж. ошол эле институттун аспирантурасында таалим алган.

1985-жылы ал Маскөөдө "Эр Төштүк" эпосунун көркөм сүрөттөө каражаттары (кыргыз жана башка түрк тилдүү элдердеги варианттардын материалдарынын мисалында)" аттуу темада кандидаттык диссертациясын коргогон (Караңыз: Кайыпов С.Т. Художественно-изобразительные средства... 1985. – 21 с.).

Кош багыт

1980–1990-жылдары кыргызстандык адабият жана фолклор таануучу катары Сулайман Кайыпов айтылуу Балык, Жеңижок, Эшмамбет, Тоголок Молдо сыяктуу акындардын көөнөргүс мурасы жаатындагы изилдөөлөрдү жарыялаган.

Ал, ошондой эле, түрк элдеринин ар кыл тилдердеги адабияты, кыргыз адабиятынын тарыхы жаатындагы көлөмдүү иликтөөлөрдү да жарыкка чыгаргна. Илимий чөйрө аны тил жана адабият, фолклор таануу жаатындагы бараандуу адис катары кеңири таанып калган. Нагыз түрколог окумуштуу гуманитардык илимдин бир гана тармагына батпай калышы мүмкүн.

Сулайман Кайыповдун илимпоздук чыйыры дагы ушундай көйгөйгө такалды. Ал фолклор таануучу адис катары өзүн сактоо жана чыгармачыл иш-аракетин улантуу менен катар эле, ат тизгинин башка коктуга – этнографияга бурду.

Негизи, бул кокту деле, тигил кокту деле орток капчыгайга – кыргыз таануу жана түркология деген комплекстүү илимий тармактарга таандык эмеспи. Маселен, Василий Радлов (Friedrich Wilhelm Radloff), Реми Дор (Rémy Dor), Гундула Салк (Guldula Salk), Мамбеттурду Мамбетакун сыяктуу далай окумуштуулардын эмгектери бир эле учурда тил илимдерине, фолклор таанууга жана этнографияга (демек, тарых илимдеринин тармактарына дагы) тиешелүү болуп саналышат.

Арийне, постсоветтик Кыргызстандын гуманитардык илимдеринде кош илимий тармакка таандык илимий эмгек, анын ичинде ар кыл шифрди камтыган диссертациялык эмгек жазуу – өтө сейрек учураган жана машакаттуу көрүнүш.

Демек, Сулайман Кайыпов агайдын "жаңы илимий кокту ичинде өрдөө" чечими – анын илимий батылдыгы болду. Ошону менен бирге бул кадам – аргасыз да кадам болду, анткени Кыргызстандагы тар илимий шифрлик калыпка чектелүү ага жаңы диссертациясын фольклор таануу жаатында жактоого мүмкүнчүлүк бермек эмес болчу.

Балким, болочокто, PhD диссертацияларын коргоого өткөн кезде, мындай тар чектелүүчүлүк артта калаар? Биз Өзбекстандагы Анжыян мамлекеттик университетиндеги диссертациялык кеңешке мүчө болуп келебиз. Ал жакта да кош шифр алуу – диссертацияны коргоо мөөнөтүн создуктуруу дегенди туюнтат.

ISBN: 978-605-73444-6-5

ISBN: 978-605-73444-6-5

Менимче, түрк тилдүү мамлекеттер бул жаатта окумуштуулардын бир учурда бир нее шифрде PhD диссертациясын жактоосун жеңилдетчү орток эрежелерди кабыл алуусу талапка ылайык.

Ал эми Сулайман Кайыпов агайыбызга келсек, ал буга чейин ансыз да филологиялык илимдердин кандидаты, демек, PhD илимий даражасынан кем калышпаган даражанын ээси болчу.

Бирок постсоветтик Кыргызстанда (илгерки совет доорундагыдай эле) илимий даражанын чокусуна жетүү үчүн тийешелүү докторлук диссертацияны коргоо талабы сакталып келет. Тарых илимдеринин доктору даражасынын ээси катары айтаарым – бул илимпоздор үчүн ашыкча жүк жана түйшүк, анткени калемгер өзүнүн илимпоздук ири дареметин алгачкы кандидаттык диссертация аркылуу эле тастыктайт эмеспи. Илимий салым болсо керек болсо макала, баяндама жана башка ачылыш түрлөрү аркылуу илим чөйрөсүнө шардана кылына берет.

Бизде эч кандай кандидаттык диссертация жактабастан, зор ачылыштар жасаган археологдор, этнографтар, фолклор таануучулар, ж.б. бар.

Бир эле мисал келтирсек, быйыл 135 жылдык мааракеси белгиленип жаткан айтылуу Ыбырайым Абдыракман уулу, ылакап аты Ак Молдо (1888–1967) – кыргыздын даңазалуу манас таануучусу, этнографы, агартуучусу. Ал кыргыздын элдик оозеки чыгармаларын жыйноочу, таанымал изилдөөчү катары заманбап кыргыз таануу илимине айрым академиктерден да мыкты салым кошкон.

Айтор, Сулайман Турду уулу Кайыпов илимдеги татаал бюрократтык тоскоолдуктарды жеңип чыгып, 2012-жылы “Түркияда жашаган Памир кыргыздарынын тамак-аш маданияты: Тарыхый-этнографиялык изилдөө (XX к. аягы – XXI к. башы)” деген темада 07.00.02. – Ата Мекендин тарыхы; 07.00.07 – Этнография, этнология жана антропология адистиктери боюнча тарых илимдеринин доктору окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн жазылган ишин Бишкек шаарында ийгиликтүү коргоду.

Анын эмгегин таразалаган диссертациялык кеңеш Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын Тарых жана маданий мурас институту (азыркы Бегимаалы Жамгырчинов атындагы Тарых, археология жана этнология институту) менен Жусуп Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университетине караштуу болчу. Белдүү окумуштууга бата берген илимий мекемелер академиялык жана университеттик илимий чөйрөлөрдөн куралгандыгы дагы символдук дурус көрүнүш болуп калды.

Этнографиялык жана фолклор таануучулук дыңды казуу

Сулайман Турду уулу – мурдагы СССРдин “Кайра куруулар” доорунун соңку жылдары Улуттук академиябыздагы реформачыл, демократтар канатында жүргөн жана ар кандай татаал иштерди тайманбастан аткарган атуул.

Ал 1997-жылдан кийинки дээрлик он жыл ичинде Ала-Тоодон Анатолия жергесине – Түркияга аттанып, Чыгыш Анатолиядагы Ван шаарындагы Жүзүнчү Жыл университетинде Гуманитардык жана табигый илимдер факультетинин Түрк тили жана адабияты бөлүмүндө профессор болуп иштеп турду.

Бул жогорку окуу жайда ал “Түрк элдик оозеки чыгармачылыгы”, “Жаңы түрк жазуу тилдери”, “Түрк баатырдык жомоктору”, “Жомок поэтикасы”, “Текстология

ISBN: 978-605-73444-6-5

ISBN: 978-605-73444-6-5

негиздери", "Түрк тилдеринин салыштырма грамматикасы", "Кыргыз тили", "Казак тили" жана "Өзбек тили" сабактарынан дарстар окуган.

Бир нече түрк тилдерин жана орусча мыкты билген бул адис, албетте, Жүзүнчү Жыл университети үчүн түркиялык жана постсоветтик илимий мектептердин көпүрөсү болгон табылгыс кадр болду десек жаңылышщпайбыз.

Ара-чолодо Сулайман агай Ван көлүнүн аймагындагы Эржиш ооданына (Erciş ilçesi) караштуу Улуу Памир айылында жашаган түпкү теги оогандык болгон кыргыздарга байма-бай каттап жүрдү жана алардын тилинин өзгөчөлүгү, фолклору жана этнографиясына тиешелүү кеңири маалыматты өз учурунда топтоду.

Эмне үчүн өз учурунда? Сулайман агай жазып алган көптөгөн өлөң, ыр, табышмак же башка нуска кептерди айтып берген айрым чыгаан кишилер (маселен, Мамазия карыя) соңку жылдары дүйнө салышкан. Эгерде Сулайман агай аларга жолукпастан, жөн гана Ван шаарындагы университетте жылуу-жумшак отуруп, демейдеги талап кылынган сабактарын өтүп жүрө берсе, анда кыргыз этнографиясы орду толгус, көөнөргүс маалыматтан таптакыр куру-жалак калмак болчу.

Демек, алардын Кичи Памир кыштагындагы конушунда "баса жатып" жүрүп, Ван кыргыздарынын нечендеген чыгаан жомокчуларынын, акындарынын, жамакчыларынын, санжырачыларынын билгендерин куйма кулак илимпоз катары кагазга жана үн тасмага түшүргөн мээнеткеч тилчи-диалектолог, этнограф Сулайман Турду уулу Кайыпов мырзанын өзү болочокку этнограф жана фолклор таануучулар үчүн өрнөк болуп калаары шексиз.

Айрым илимий өңүттөргө сереп

Биз Сулайман Кайыпов агай өзүнүн көптөгөн томдорго сыйдырылган эмгектеринде чагылдырган толгон-токой илимий саамалыктардын жана жаңылыктардын бардыгы тууралуу чакан макалабызда толук ачып бере албайбыз.

Анын кыргыз таануу жаатындагы эмгектерин жана жалпы жаратмандык чыгармачыл жана коомдук ишмердигин үйрөнүп жатып, өзүбүз үчүн ой катары омоктуу жазып алган урунттуу өңүттөр төмөнкүдөй.

Биринчиден, ооган кыргыздары (жана азыркы Ван кыргыздары дагы) көп этностуу чөйрөсү бар мамлекетте жашай билген жана мындай шартта өз тилин, маданиятын жана этностук бүтүндүгүн сактоого жетишкен.

Албетте, Түркиянын өкмөтү да Ван кыргыздарына өзгөчө камкорлук кылып келишет. Ал эми Ооган Памиринде болсо тоолук кыргыздар Мазары-Шариптеги ж.б. түрк тилдүү калктар менен гана эмес, *вахы* сыяктуу индо-ирандык тилдерде сүйлөгөн башка этностук топтордун өкүлдөрү менен да эриш-аркак жашап келишкенин С.Т.Кайыпов таасын белгилейт.

Ooганстанда кыргыздын саясий доошун билдирип, бул өлкөдөгү чоң саясий чөйрөгө жигердүү катышып жүргөн Рахманкул хан Жапаркул уулу (1912–1990) тууралуу жылуу кепти мурда француздун чыгаан кыргыз таануучусу, профессор Реми Дор агайдан уккан элем. Ушундай жылуу сөздү чыгыш таануучу Назиф Шахрани жана швейцариялык саякатчы жана демөөрчү Бернар Репонд мырзалар да биз менен маектеринде кайталашкан.

ISBN: 978-605-73444-6-5

ISBN: 978-605-73444-6-5

Профессор С.Кайыпов болсо Рахманкул хандын урпактары сактап келген документтерди да иликтеди жана илим чөйрөснө такталган бир катар маалыматтарды киргизди.

Маселен, анын эмгектеринде Памирден Гилгитке (Пакистандын климаты өтө ысык келген өрөөнүнө) көчө качкан кыргыздардын оодук бөлүгү кантип андан ары Түркияга көчүрүлгөндүгү кеңири баяндалат: Бириккен Улуттар Уюмунун колдоосу астында 1982-жылы "Түрк аба жолдорунун" учактары менен Пакистандын борбору Исламабаттан Аданага 330 эркек, 430 аял, бардыгы болуп, 760 адам көчүп келишкен. 1982–1986-жылдары 298 үй-бүлөнүн ичинен 202си Ван шаарына жакын жердеги Эрчек көлүнүн жээгинде, калган 96 үй-бүлө болсо, Малатия шаарында убактылуу жашап турушкан. Алардын көбү 1986-жылдан бери жаңыдан курулган Улуу Памир айылында чогуу жашап келишүүдө.

Бул сыяктуу орчун маалыматтар азыркы тапта заманбап кыргыз диаспорасынын тарыхын иликтөөчүлөр үчүн өзгөчө маанилүү. (Айтмакчы, 2015-жылы ушул саптардын ээси жана профессорлор Аалыбек Акунов, Нарынбек Алымкулов, Мамбеттурду Мамбетакун ж.б. илимпоздор Кытайдын Памиринде болуп, анын Ооганстан, Пакистан жана Тажикстан менен чектеш бийик тоолуу өрөөнүнө чейин бардык. Эски Ташкоргон чебинин калдыктарын да көрдүк.

Бул аймактагы кыргыздар да ханзулар жана тажик тилдүү этностор менен камыр-жумур жашап жатышкандыгына күбө болдук. Жалпы эле Памир тоосунун бардык бөлүктөрү кыргыздар көп этностуу шартта байырлаган өрөөндөрдөн экенин аңдадык).

Экинчиден, мындай көп кылымдык этностор аралык байланыш кыргыздардын маданиятына, анын ичинде тамак-аш маданиятына да оң таасир тийгизгендигин профессор С.Кайыпов фактар менен бекемдеп, акыйкат белгилейт.

Маселен, памирлик кыргыздар жалаң гана сүт ичип, эт жей бербестен, жашылча-жемишти да салттык тамак-аш маданиятына көбүрөөк аралаштырган экен.

С.Кайыпов Памир кыргыздары айрым мөмө-жемишти сырттан (өрөөндөн) алдырып алып, тоолуу жергесинде жапайы өскөн айрымдарын да татып, айтор, жашылча-жемишти да кандайдыр-бир деңгээлде азык катары колдонгонун белгилейт.

Албетте, Теңир-Тоодогу жана Алайдагы көптөгөн кыргыздардай эле, ооган кыргыздары да балык этин жешчү эмес.

Памирлик кыргыздардын чай маданияты да этностор аралык байланыштардын мөмөсү экендигин Сулайман агай даана белгилейт:

"...Адегенде, карандай памил чайдын даамын памир кыргыздары жактырышкан эмес. Аны карандай чай деген мааниде "кара чэй" (qara çäy) деп аташкан. Карандай чайды ичүү памир кыргыздары үчүн алгачкы жылдары таң каларлык нерсе болгон. Кийинчерээк памил чайды коюу демдеп, хам каймак катыктап, туздан ачуу салып ичүүгө тез эле көнүгүп кетишкен – памил чай памир кыргыздарына эң алгач таанылган жана эң көп ичилген чай түрүнө айланган", – дейт изилдөөчү С.Кайыпов.

Үчүнчүдөн, памирлик кыргыздар өздөрүнүн ички уруулук тегин, санжырасын, жалпы улуту – кыргыз экендигин мыкты билишет. Памирдеги кыргыз урууларынын эң ириси – тейит уруусу экенин, анын тарамдарын С.Кайыпов кеңири чагылдырат. Кесек жана бостон уруулары, анын белгилешинче, Памирде илгертен

ISBN: 978-605-73444-6-5

ISBN: 978-605-73444-6-5

жашап келген кыргыз уруулары саналат. Айрым майда уруулардын өкүлдөрү да жок эмес.

Памирдик кыргыздардын кыпчак уруусуна таандык айрым санжыралык маалыматтарды С.Кайыпов профессор Реми Дорго шилтеме кылып келтирет.

Бул уруулук жана уруктук санжыралык маалымат бирдиктүү улутту жиктөө үчүн эмес, жети атаны тактоо үчүн – никелешкенде кан алмашып кетпесин үчүн кызмат кылгандыгы түшүнүктүү.

Төртүнчүдөн, Сулайман агай иликтеген памирдик (жана вандык) кыргыздардын фолклордук байлыгы – жалпы кыргыздардын руханий маданиятынын орток маңызы жана ичкилик кыргыздардын өзгөчө сапаттары менен белгилери камтылган көп түстүү кубулжуган бермет шурулары бар казына экендигин тастыктоого мүмкүндүк берди.

Памирлик кыргыздар үчүн да сүймөнчүлүктүү болгон “Манас”, “Гөруглу”, “Чоң теке”, “Олжобай менен Кишимжан”, “Жанайыл Жалгыз”, “Мактым” ж. б. эпос, дастан, жомок, жөө жомок, аңгеме, ашыглык ырлары, үлпөт ырлары, кошок, алкыш, каргыш, макал, лакап, табышмак жана жаңылмачтар, С.Кайыпов адилет белгилегендей, азыркы күнгө чейин өзүнүн жандуулугун жоготпой келет.

Алардын фолклорлук бай казынасы тууралуу эмгектеринин биринде Сулайман агабыз бекеринен мындайча саптарды калтырган эместир:

“Куурал муңга чыланган бу баянда:

Курчу кеткен көздөрдүн карасы бар,

Көкүрөк дарт, көңүлдүн жарасы бар,

Карчыганын кайрылган канаты бар,

Канча кылым өтсө да унутулбас,

Карт кыргыздын какшаган санаты бар...

Арман муңу арылбас бу баянда:

Ак шумкардын аркарды алганы бар,

Арам оозго ак сүттүн тамганы бар.

Арты өкүнүч дүйнөнүн жалганы бар,

Айтса, жазса, ыйласа түгөнбөгөн,

Алыстагы атуулдун арманы бар...”

Бешинчиден, Сулайман агай памирлик кыргыздар жаратылышка, жалпы тирүү жандыктарга айтылуу Асан Кайгынын сыңарындай аяр мамиле кылышкандыгын да кылдат чагылдыра кетет.

Маселен, мал союлаар алдында анын жанында туруп бычак кайрап, курчутулган эмес. “Союла турган малга орой мамиле кылып, куйругу, кулагы сыяктуу талуу жерлеринен кармап тартуу, сүйрөө, бир жагынан, мал кадырын билбегендиктин белгиси болсо, экинчи жагынан, андай мамилеге дуушар болгон малдын эти жагымсыз, даамы начар болуп калат деген ишеним өкүм сүргөн...” – дейт С.Кайыпов.

Кошумчаласак, Бишкектеги азыркы тойканаларда ар кыл тойлор маалында куйкаланып бышырылган койго баш кийим кийгизип, бенгал шамдарын учкундарын чачырата жагып, арабачада ары-бери сүйрөө далай коноктор үчүн кандайча жагымсыз болсо, памирлик кыргыздарда тирүү жандыктын көзүнчө бычак курчутуу ошончолук ырайымсыз кабыл алынган.

Алтынчыдан, Сулайман Кайыпов агай азыркы этнографтардын ичинен тыңыраак чыккан адис экендигин баса белгилөө үчүн бир жагдайды эскерте кетелик: ал ата-бабабыз сактап келген айрым азыктарды жасоо түрүн "Кыргызпатент" агенттигинде атайын расмий патенттөөгө жетишкен алгачкы заманбап кыргыз этнографы болуп саналат.

Бул аракет кыргыздын заттык эмес маданиятын сактоонун өзгөчө ыкмаларынын бири катары алкоого татыйт.

2021-жылдын жыйынтыгы боюнча этнограф профессор С.Т.Кайыпов Интеллектуалдык менчик боюнча дүйнөлүк уюмдун алтын медалы менен сыйлангандыгын кошумчалай кетели.

Жетинчиден, илимпоз фолклордук мурасты сактоо үчүн аны изилдеп гана чектелбестен, ошол мурасты аздектеп улантып келген өнөрпоз жамааттын өкүлдөрүнө да өз койнун ачуусу абзел.

Сулайман агай Кыргызстандагы төкмө акындардын далай сынактарына калыстар тобунун мүчөсү катары катышып келет. Мындан калыстар тобу уткан далай учурлар болду.

Мисалы, кайсы бир сынак маалында баш байгеге илинбей ызаланып калган төкмөлөрдүн бири чырдай кеткенде, куйма кулак сапаты бар Сулайман агай: "Сиз мына минтип жамактап айтпадыңызбы, ал эми атаандашыңыз көркөмдүгү бийик усулда мына минтип төкпөдүбү!" – деп бир нече саптык ыр өрнөктөрүнөн мисал келтиргенде, берки талашып жаткан өнөрпоздун оозунан келмеси түшкөн дешет.

Ал кезде (1990-жылдары) азыркыдай ар ким эле видео тасмага жаза калчу уюкфондор жок болчу, чоң кирпичтей салмактуу болгон уюкфондор менен телефон чалганга азганактай "жаңы байлар" гана кубанышчу. Азырынча ушул жети өңүт менен эле чектеле туралык.

Шакирт устаттан озсун!

Албетте, профессор Сулайман Кайыпов жана башка этнографтар чала калтырган илимий маселелер деле арбын. Агай жазган калпыс ойлор да жок эмес, бар.

Ооган кыргыздарынын тарыхый тамыры монгол баскынчылыгынын дооруна чейинки мезгилге таандык экендиги жаатында, маселен, арап тарыхчысы Ибн ал-Асирдин XIII кылымдын башында жазган эмгегиндеги Газневийлер доорунда, XI кылымда, азыркы Ооганстандын түндүк аймагында эмир Хирхиз деген кол башчы кызмат кылгандыгы тууралуу эпизоддук маалыматты андан ары тереңдетип иликтөөбүз зарыл.

С.Т.Кайыпов агайдын докторлук диссертациясындагы: "Ооганстандагы (1978-жылдын апрелиндеги элдик ыңкылаптан кийинки. – Т.Ч.) саясий абал Рахманкул Хандын Памирден көчүшүнүн негизги себеби эмес, анын шылтоосу гана болгон. Бул көч кыргыз элинин өз тарыхый тажрыйбасына таянуу менен түзүп, өнүктүрүп,

ISBN: 978-605-73444-6-5

ISBN: 978-605-73444-6-5

пайдаланып келген, өзгөчө мамлекеттүүлүк түзүмүнүн эң акыркы жандуу өрнөгүнүн кыйрашы болгон,” – деген саптарга биз өз учурунда макул эместигибизди да билдирген элек.

Рахманкул хан 1978-жылдын апрелиндеги ыңкылаптан кийинки социалисттик бийлик аны “шуравилерге” (СССРге) өткөрүп салабы деп чочулаган (1930-жылдары ал эки жолу СССРдеги сталиндик абакка жатып чыккан), ал эми Ооганстандын президенти Мухаммед Дауддун (1908/09 – 1978) бийлиги маалында жана ага чейинки шахтын жеке бийлиги доорунда Рахманкул хан үчүн мындай коркунуч жок болчу. Советтик аскерлер Ооганстанга өздөрү кол салгандыгы аз келгенсип, өз мекенин коргогон оогандарды советтик басма сөздө “душмандар” деп расмий атаган учурлар азыр да жадыбыздан кете элек.

Бул сыяктуу саясий жана идеологиялык жагдайларды XXI кылымдын башындагы мекенибиздеги гуманитардык илимдердеги коммунизмсиздештүрүү жүрүмүнө ылайык жаңыча талдоону улантуу зарыл деп санайбыз.

Демек, Сулайман агай жазбай калган же кайчы пикир катары жазган өңүттөр да өздөрүнүн болочокку изилдөөчүлөрүн күтүп жатат. Азил айта кетсем болоор. Бир ирет кайсы бир кесиптешибиз илимий жыйын маалында Баланча деген окумуштуу түкүнчө маселени биротоло изилдеп салды, “*финито*” деп “балп” этти. Ал эми XII кылымдын соңунда жазылган жана төө көзүндөй болгон “Игордун кошууну жөнүндө кошок” (“Слово о полку Игореве”) деген чыгыш славян эпосу боюнча бир нече жүздөгөн диссертациялар корголуп, азыр дагы анын иликтене элек өңүттөрү кала берүүдө.

Илим ошону үчүн илим да. Эч ким эч нерсени биротоло изилдеп бүтүрүп сала албайт. Улам жаңы булактар жана архивдик табылгалар чыкса, улам жаңы тыянакка жетеленүүгө тийишпиз.

Эгерде Сулайман Кайыпов агай иликтөөгө үлгүрбөгөн жагдайлар дагы эле көп тура, деп кайсы бир жаш илимпоз батылдык кылып, эртең Ооган Памирин же КЭРдеги тарыхый Манчжуриядагы фу-йү кыргыздарын, Орусиядагы Темирчи Ала-Тоосундагы шорлорду, Уралдагы башкырлардын арасындагы кыргыздарды көздөй жана башка багыттарда этнографиялык жана фолклор таануучулук сапарга чыкса, анда агай саптаган учук андан ары ишенимдүү уланат эмеспи.

Кыска корутунду

Жалпыласак, профессор Сулайман Турду уулу Кайыпов адабиятчы, фолклор таануучу, манас таануучу, эпос таануучу, этнограф, диалектолог, сөздүкчү, түркolog болуп гана чектелбестен, Эл аралык Кыргыз-Түрк Манас университетинин мурдагы ректору, Түркиянын Ван шаарындагы Жүзүнчү Жыл университетинин мурдагы профессору, КЭРдин Үрүмчү шаарындагы Шинжаң гуманитардык университетинин мурдагы профессору, илимий жетекчи, педагог-устат жана мыкты котормочу катары да ар кыл түрк тилдүү жана башка элдердин ортосунда данакерлик кызматты өтөп келет.

Быйылкы өзүнүн мааракелик жылында да ал мээнеткеч баба дыйкан катары өзүнүн көп тарамдуу ишмердигин улантууда. Маараке ээсине 110 жаштын сересинен ашырчу чың ден соолук, үй-бүлөлүк бакыбаттык, соолгус чыгармачыл эргүүлөрдү каалап кеткибиз келет. Ылайым агайыбыздын кыргыз таануу жана

ESSA III. Türk Dünyasına Katkı Sunan Şahsiyetler Uluslararası Sempozyumu
9-10 Kasım 2023
ISBN: 978-605-73444-6-5

түркология илим тармактарындагы жолдоочулары менен шакирттери көбөйө берсин!

Колдонулган адабияттын кыска тизмеси

Абрамзон, С. М. Киргизы и их этногенетические и историко-культурные связи. – Фрунзе: Кыргызстан, 1990. – 478 с.

Абышкаев, А. Каратегинские киргизы в конце XIX – начале XX веков. – Фрунзе: АН КиргССР, 1965. – 72 с.

Бартольд, В.В. Кыргыз жана Кыргызстан тарыхы боюнча тандалма эмгектер / Түзгөн Ө. Караев; ред. С.Т.Кайыпов. – Бишкек: «Кыргызстан–Сорос» фонду, 1997. – 455 б.

Дор, Реми. Ооган Памириндеги кыргыздар. Бишкек, 1993. 104 бет.

Кайыпов, С. Жылга бергис жарым күн: Илимий-популярдык китеп. – Бишкек: Учкун, 2006. – 220 б.

Кайыпов С.Т. Проблемы поэтики эпоса «Эр Тёштюк»: Часть 1. Гипербола. Сравнение. – Фрунзе: Илим, 1990. – 317 с.

Кайыпов С.Т. Түркияда жашаган Памир кыргыздарынын тамак-аш маданияты: Тарыхый-этнографиялык изилдөө (XX к. аягы – XXI к. башы). 07.00.02. – Ата Мекендин тарыхы; 07.00.07 – Этнография, этнология жана антропология адистиктери боюнча тарых илимдеринин доктору окумуштуулук даражасын алуу үчүн жазылган диссертация. – Бишкек, 2012. – 371 бет. Кол жазма укугунда. – [Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын Тарых жана маданий мурас институту менен Жусуп Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университетинин алдындагы тарых илимдеринин доктору (кандидаты) окумуштуулук даражасын ыйгаруу боюнча уюштурулган Д.07.11.025 Диссертациялык кеңеши].

Кайыпов С.Т. Художественно-изобразительные средства эпоса «Эр Тёштюк» (на материале кыргызских и других тюркоязычных версий): Автореф. канд. филол. наук. 10.01.01. – Москва: Институт мировых литератур им. А.М.Горького, 1985. – 21 с.

Кайыпов, С. Эт бышыруунун эң көөнө ыкмалары: (Памир кыргыздарынын тамак-аш маданиятынан) // Изв. вузов. – Бишкек, 2001. – № 7. – 112–119 б.

Каратаев, О. К. Кыргыз этнонимдер сөздүгү. – Бишкек: Кыргыз-Түрк "Манас" университети, 2003. – 265 б.

Маанаев, Э.Ж., Жумабаев Б.М. Памир кыргыздары: Тарыхый-этнограф. очерк. – Бишкек: КНУ, 2009. – 188 б.

Салк, Гундула. Оогандан оогондор / Немисчеден которгон Абдыкерим Жолдошбек уулу // Кыргызстан маданияты. – 1993. – 23 дек.

Чоротегин Т.К. Ван аймагындагы кыргыздар: Тарыхый көчтү эскерүү жана көйгөйлөр / Азаттык үналгысы. – 16.10.2023. – URL: https://www.azattyk.org/a/vandagy_uluu-pamir_qyrgyzdary_2023_chorotegin_blog/32638394.html

Чоротегин Т.К. Сулайман Кайыпов: Көп тарамдуу кыргыз таануучу, фольклорчу, этнограф // Азаттык үналгысы. 14.3.2023. – URL: https://www.azattyk.org/a/32316025.html

Шамшиев, Бекташ. Фу-йү кыргыздары: “Бизди Манас тирилтти, Манас жандандырды” // 17.8.2017. – URL: https://www.azattyk.org/a/ethnography_folklor_afghan_china_kyrgyz_sulaiman_kaiypov_2017/28679883.html

Dor Rémy. Return to Karagunduz — With the Kirghiz in Turkey. Rémy Dor. Central Asian Survey, Volume 6, Issue 3, 1987, pp. 61–72. – ISSN: 1465-3354 (electronic), 0263-4937 (paper).

Kayıpov, S. Avesta ve Orta Asya Türk Folkloru // VI. Milletler Arası Türk Halk Kültürü Kongresi: Son Elli Yılda Türkiye Dışındaki Türk Halk Kültürü Çalışmaları Seksiyon Bildirileri. – Ankara, 2002. – S. 165–175.

Kayıpov, S. Ethnological Review of the Van Kyrgyz [Text] / S. Kayipov // International Journal of Central Asian Studies, Seoul, 2010. – Vol. 14. – P. 181–199.

Kayıpov, S. Folklor Üzerine Yazılar. – Bişkek: Kırgız-Türk Manas Üniversitesi, 2009. – 331 s. – [Kırgız-Türk Manas Üniversitesi Yayınları: 124; İlmi Yayınlar Dizisi: 12].

Kayıpov, S. Ulupamir Kırgızları // Türk Edebiyatı. – Ankara, 2003. – Sayı: 358. – S. 56–57.

Kayıpov, S. Yüzyıllardır Devam Eden Söz Sanatı // Başlangıcından Günümüze Kadar Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi. – Cilt: 31. – Kırgız Edebiyatı – I. – Ankara: T. C. Kiltür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 2005. – S. 13–24.

Shahrani, M. Nazif. The Kirghiz and Wakhi of Afghanistan: Adaptation to closed frontiers and war / With a new prefase and epilogue by the author. – Seattle and London: University of Washington Press, 2002. 304 pages, 22 illus. – ISBN: 9780295982625.

КЫРГЫЗ ТАРЫХЫНА ТИЕШЕЛҮҮ ЖАЗМАЛАРДЫ БАЙЫРКЫ КЫТАЙ БУЛАКТАРЫНАН КЫРГЫЗ ТИЛИНЕ КОТОРУУНУН АЙРЫМ МАСЕЛЕЛЕРИ

Дабыт Абдылбары уулу

филология боюнча PhD доктор,
Кытай коомдук илимдер
академиясынын постдоктору,
КЭР, Пекин шаары.
abdylbaryuulu@mail.ru
(+996 550 038 150)

Аннотация

Байыркы кытай булактарында кыргыздар жөнүндө арбын маалыматтар бар. Аларды кыргызтилине которуу олуттуу мааниге ээ. Ал эми котормо процесси учурунда көптөгөн маселелер жаралат. Бул маселерди таанып билүү жана туура бир жаңсыл кылуу - иштин ийгиликтүү, эмгектин сапаттуу болушун камсыздайт. Байыркы кытай булактарындагы кыргыздарга тиешелүү жазмаларды которуудагы негизги маселелер - тарыхый булактарды тандап алуу, булактардын тилдик маселелери жана ономастикалык терминдердин которулушу (берилиши) болуп эсептелет. Макалада ушул маселелер талдоого алынат.

Уңгу сөздөр: Байыркы кытай булактары; кыргыз тили; котормо; тарых; ономастикалык терминдер

SEVERAL ISSUES OF THE KYRGYZ TRANSLATION OF KYRGYZ IN CHINESE HISTORICAL BOOKS

Abstract

There are many information about the Kyrgyz in ancient Chinese historical materials. Translating these materials into Kyrgyz is of great significance. There will be a lot of problems during the translation process. Correct understanding and correcting these problems can help solve these problems correctly and complete the work effectively and smoothly. The paper mainly discusses several problems encountered in the translation process -the choice of historical books, the language problems of historical books, and the translation of proper nouns.

Keywords: Ancient Chinese sources; Kyrgyz; Translation; History; Proper noun

***

Киришүү

Тарыхый эс тутум акылды байытып, парасатты бийиктетет. Тарыхты окуп үйрөнүү менен адам анын дайым оомал-төкмөл экенин, жыргал замандын да кууралы, куурал замандын да жыргалы болорун, тарыхтын ар дайым олку-солку, туруксуз, күтүүсүз экендигин түшүнөт, ошондон улам учурга жана келечекке акылмандуулук менен, салмактуу, терең ой жүгүртө билүүгө мүмкүнчүлүк болот. Ошол эле учурда адам өзүнүн тамырын тактап, түбүн, зилин ачыктап, алардын дымактуу жактарынан дем-күч, өрнөк алып, ал эми өксүк, жаңылыш жактарынан сабак, ибарат алып турат. Өзүнүн бай тарыхы бар экенин, ата-бабаларынын

ISBN: 978-605-73444-6-5

ISBN: 978-605-73444-6-5

даңазалуу из калтырганын билген адамдын мамлекетчил, элчил дымагы өсөт, келечекке прогрессивдүү карайт, руханий көрөңгөсү курчуп, ой чабыты бийиктейт. Мына бул тарыхты окуп үйрөнүүнүн, аны изилдөөнүн эң негизги максаты десек жаңылышпайбыз. Ошол үчүн кыргыз тарыхына тандык жазма даректерди изилдөө, аны илим чөйрөсүнө, жалпы коомчулукка алып чыгуу элдин, мамлекеттин кызыкчылыгына төп келген ыйык милдет, олуттуу жумуш. Ушундан улам кытай жазма булактарындагы кыргыз тарыхына таандык жазмаларды даректөө ишинин актуалдуулугу өзүнөн өзү көрүнүп турат.

Кытай династияларында байыркы замандан тартып эле өзүнчө жылнаама жазып калтыруу адатка айланган. Укумдан тукумга келе жаткан бул машакаттуу жүк – хандыкты башкаруудагы, коңшулар менен дипломатиялык мамилелерди өнүктүрүүдөгү мурдагы ыкмаларына жаңы падышанын өзүнчө көз карашын, салымын даңазалоо ошентип, кылымдар бою жыйналып келе жаткан башкаруу жана дипломатия машинасына жаңы доорго ылайык толуктоо киргизүү, улантуу зарылдыгынан келип чыккан. Ошон үчүн ар династия ченебеген патриоттук рух менен милдеттүү түрдө колго алууга тийиш болгон.[4] Мына ошол байыркы кытай булактарында, кыргыз тарыхына таандык жазмалар сакталып калгандыгы жалпыга маалым. Евразиянын кеңири мейкиндигиндеги саясий, экономикалык, маданий жана башка багыттарда активдүү роль ойноп, тарыхый өнүгүүнүн мыйзам-ченемдүү көрүнүшү болуп эсептелген элдер ара, мамлекеттер ара колдошуу-эрегишүү, ымалалашуу-тирешүү, достошуу-касташуу сыяктуу карама-кайчы, кубулмалуу мамилелерде тарыхтын аламан байгесинин чаңында калбастан, өзүнүн элдүүлүгүн, мамлекеттүүлүгүн, эң негизгиси атын жоготпой сактап келген кыргыздар жөнүндө кытай императорлорунун ордо бүтүкчүлөрү эч качан жазбай коё алган эмес. Мына ошол жазмаларды иргеп алып, иреттеп, түп нускадан кыргыз тилине которуу - бул өзүнчө чоң жумуш.

Байыркы кытай булактарындагы кыргыздарга катыштуу жазмалар эң алгач Орус падышачылыгынын көрүнүктүү синологу, атактуу окумуштуу, диний жана маданий ишмер Иакинф Бичуриндин (1777-1853) эмгеги менен орус илим чөйрөсүнө, андан ары орус тилдүү окурман коомчулугана жеткени маалым. Ал XIX кылымдын башында, тагыраагы, 1807-1821-жылдары Пекин шаарында жашап, иштеп, ошол 14 жыл аралыгында синология багытында ишмердигин жүргүзүп, анын алкагында, байыркы кытай булактарынан көптөгөн маалыматтарды жайнап, которуп иштеген. Бул илим чөйрөсүндө аттын кашкасындай белгилүү. Ал эми батыш европалык тарыхчылар арасынан Вильгельм Шотт (1802-1889) кытай жазма булак даректерин колдонуп кыргыз тарыхын изилдеген. Анын да айрым эмгектери, котормолору булак катары пайдаланылганы белгилүү. Илимий ишмердиги байыркы кытай жазма булактарын окууну жана аны ырааттуу пайдаланууну камтыган көрүнүктүү тарыхчы Анвар Байтур (1938-1991) атабыздын эмгектери да ар дайым баалуу.

---

[4] А. Саспаев. Бүгүнкү кытай авторлору байыркы кыргыздар жөнүндө // Жаңы Ала-Тоо, 2013 № 3. 199-б.

Ал эми кытай архивдеринен кыргыз тарыхына таандык жазмаларды даректөө, аларды түп нускадан кыргыз тилине которуу ишинин масштабдуу жана кайталангыс эмгеги катары «Ханзу тарыхый жазмаларындагы кыргыздар» (《汉文史籍中的柯尔克孜族资料选译》)[5] китебин көрсөтсөк болот. Аталган эмгекке кытайдын 21 расмий тарых китебиндеги (биографиялык стилде жазылган тарых китептерди көрсөтөт, кытай тилинде: 正史) кыргыз тарыхына тиешелүү жазмалардын түп нускасы жана котормосу киргизилген.[6]

Андан тышкары, 2019-жылы кытайлык тарыхчы окумуштуу, Кытай коомдук илимдер академиясынын (CASS) Тарых изилдөө институтунун профессору Йү Тайшандын (余太山) кыргыз тарыхын дагы 800 жылга тереңдеткен көз карашын ортого салган макаласы жарыяланган.[7] Ошону менен катар, аталган институт жагынан чыгарылчу «Евразианы изилдөө Эл аралык илимий журналынын» 9-саны «Кыргыз тарых-маданияты боюнча атайын чыгарылыш» деген кошумча аталыш менен Пекинде басмадан чыккан.[8] 2019-жылы май айында Бишкекте өткөн ШКУ саммитинде Кытайдын жана Кыргызстандын Мамлекет башчылары да биргеликте бул журнал менен жакындан таанышкан.

[5] Ханзу тарыхый жазмаларындагы кыргыздар (кытай-кыргыз тилдеринде) / Башкы түзүүчү Мамбеттурду Мамбетакун уулу. — Артыш: Кызыл-Суу кыргыз басмасы, 2004; Ханзу тарыхый жазмаларындагы кыргыздар (кытай-кыргыз тилдеринде) / Башкы түзүүчү Мамбеттурду Мамбетакун уулу. — Үрүмчү: Шинжаң эл басмасы, 2014.

[6] Аталган китеп кытайлык кыргыз окумуштуулардын кужүрмөн эмгеги менен (жумушчу топтун ичинде башка улуттун өкүлдөрү да бар) 2004-жылы Кызыл-Суу Кыргыз басмасынын кыргыз арап арибинде жана кыргыз крилл арибинде, ал эми 2014-жылы Үрүмч шаарындагы Шинжаң эл басмасынан кыргыз арап арибинде басмадан чыккан (эки басылышында тең эле тарыхый жазмалардын кытай тилиндеги нускасы да бериилген.) Китепте «Шыжи» (Тарыхый жазмалар\史记), «Ханшу» (Ханнаама\汉书), «Вэйшу» (Вэйнаама\魏书), «Жоушу» (Жоунаама\周书), «Суйшу» (Суйнаама\随书), «Бэйшы» (Түндүк династиянын тарыхы\北史), «Жю Таңшу» (Эски Таңнаама\旧唐书), «Шин Таңшу» (Жаңы Таңнаама\新唐书), «Зыжы Туңжянь» (Эл башкаруунун өрнөктөрү\资治通鉴), «Ли Дыйүнүн макалалар жыйнагы» (李德裕文集), «Туңдян» (Эрежелер жыйнагы\通典), ««Тайпиң Хуанйүжи» (Тайпиң жылдарындагы эстеликтер\太平寰宇记), «Таңхуэйяо» (Таң династиясынын маанилүү эстеликтери\唐会要), «Цыфу Юаньгуй» (Китеп мекемеси жана таш бака\册府元龟), «Юаншы» (Юан тарыхы\元史), «Выншян Туңкао» (Жазмалардан жалпы баян\文献通考), «Чиңшыгао» (Чиң тарыхынын тезистери\清史稿), «Шийү Тужы» (Батыш өрөөндүн карталуу санжырасы\西域图志), «Чиңчао Туңдян» (Чиң династиясынын жосундары\清朝通典), «Чиңшылу» (Чиң династиясынын чыныгы эстеликтери\清实录) сыяктуу 21 тарыхый будакта жолуккан кыргыздарга катыштуу жазмалар дын котормосу жана түп нускасы берилген.

[7] 余太山：《坚昆地望小考——兼说鄄韩即坚昆》，载余太山、李锦绣主编：《欧亚学刊》、新9辑、商务印书馆出版、2019年8月、第1-5页。

[8] Кытай коомдук илимдер академиясынын Тарых изилдөө институту жагынан даярдалып, 2019-жылы Пекинден жарык көргөн бул журналга кытайлык жана кыргызстандык окумуштуулардын 15 макаласы жана бир каталогдук тизме киргизилген. Караңыз: 余太山、李锦绣主编：《欧亚学刊》、新9辑、商务印书馆出版、2019年8月。

ISBN: 978-605-73444-6-5

ISBN: 978-605-73444-6-5

Ошондон бери кытай жазма булактарынан кыргыз тарыхына таандык жазмаларды даректөө иши кайра жандангансыды. Ал арада кытайлык кыргыз окумуштуулары «Евразианы изилдөө Эл аралык журналынын» 9-санын кыргыз тилине которуу боюнча проектиге сунуштап, ал 2021-жылдан соңунда Кытай мамлекеттик коомдук илимдер фондунун Илимий адабияттарды чет тилдерге которуу проектине илинген. Жумушчу тобуна кыргызстандык окумуштууларды да камтыган бул проект учурда абдан олуттуу этапта турат. Ал эми 2023-жылдын жазында Кыргыз Республикасынын Президенттик фонду Кытайдан архивдик табылгаларды изилдөөгө 13 миллион сом бөлгөн.[9] Мунун арты менен тиешелүү мекемелер аталган багытта иш жүргүзүүдө.

Демек, кыргыз тарыхына тиешелүү жазмаларды байыркы кытайдын дүйүм-дүйүм булактарынан иргеп алып чыгып, которуп, окурмандардын калың чөйрөсүнө, жалпы тарых сүйүүчүлөргө жеткирүү - заман талабы. Ал эми бул булактардын кыргыз тилине которулгандарын түп нуска менен салыштыруу, котормолорун тактоо, түп нускадан кыргыз тилине которуунун практикасын өөрчүтүү, ошонун негизинде кытай-кыргыз тарыхый котормосунун принциптерин иштеп чыгуу - кыргыз тарых илиминин, кыргыз синологиясынын, котормо таануу илиминин алдындагы олутуу милдеттердин бири. Анткени, бул эгемен элдин өз тарыхына, элдүүлүгүнө, мамлекеттүүлүгүнө, чыныгы мааниден алып караганда өз келечегине болгон мамилесин чагылдырат.

Булактарды которуунун маселелери

Кыргыз тарыхына таандык жазмаларды байыркы кытай булактарынан кыргыз тилине которууда булактарды тандоо, булактардын тилдик маселелери, ономастикалык терминдердин которулушу (берилиши) сыяктуу бир канча маселе алдыбызда турат.

Булактарды тандоо маселеси

Кытай тарых китептери расмий тарых (биографиялык стилде жазылган тарых китептер, кытайча:正史) жана бейрасмий тарых (элдик тарыхыхый китептер, кытайча:野史) деп эки чоң түргө бөлүнөт. Биринчиси аталышынан эле белгилүү болуп тургандай, көбүнчө ордонун расмий бүтүкчүлөрү, тарыхчылары жагынан жазып калтырылган тарыхый булактар. Мындай булактар көбүнчөө императордун буйругу менен, ордонун талабына негиз системалуу жазылган, биографиялык мүнөзгө ээ тарых китептери болуп эсептелет. Ал эми кийинкиси болсо эл ичиндеги сабаттуу, билимдүү адамдар жагынан жазып калтырылган тарыхый китептер. Мындай китептерге ар кандай уламыштар, аңыздар да кирип кеткен. Кээлери чындыкка төп келсе, айрымдары тактоону талап кылат. Кыргыз тарыхына таандык жазмаларды бул эки түрдүү булактын кайсынысынан иргеп алуу жана которуу да өзүнчө маселе болуп эсептелет.

---

[9] «Эркин-Тоо» гезитинин расмий сайтына 2023-жылдын 25-мартында жарыяланган маалымат. Караңыз: https://erkin-too.kg/kytajdagy-arhivdik-tabylgalardy-izild%d3%a9%d3%a9g%d3%a9-13-mln-som-b%d3%a9l%d2%afnd%d2%af/

Булактардын тилдик маселелери

Жалпыга белгилүү болгондой, кытай адабий тили - эски адабий тил (вынянвын\文言文) жана жаңы адабий тил (байхуавын\白话文) деп жкиге бөлүнөт. Бир топ эле айырмачылыктарга ээ бул экөөнүн чеги 1919-жылдагы мекенчилдик кыймылынын жарылышы болуп эсептелет. Демек, 1919-жылдан мурдагы адабияттардын бардыгы эски адабий тилде жазылса, андан кийинки адабияттар дароо жаңы адабий тилге өтө баштаган. Ал эми кыргыздарга тиешелүү жазмалардын дээрлик бардыгы эски адабий тилде жазылган. Булактардын тилдик маселелери тарыхый лингвистиканын бардык маселелердин, керек болсо каллиграфия, иероглифика сыяктуу ж.б. бир топ маселелерди өзүнө камтыйт. Ошол эле учурда, байыркы кытай тилинин фонетикалык системасы өзүнчө чоң тема. Байыркы кытай тилинин фонетикалык тутуму төмөнкүдөй үч этапка бөлүнөт: байыркы этап (б. з. ч. III кылымдан б. з. III кылымга чейин), орто байыркы этап (б. з. III кылымдан б. з. XVI кылымга чейин) жана жакынкы этап (б. з. XVI кылымдан б. з. XX кылымдын башына чейин). бул үч этап өз ичинен дагы 7 мезгилге бөлүнөт. Иероглифтери анчейин чоң өзгөрүүгө дуушар болбогону менен, 15 династияны узаткан кытай тили фонетикалык, семантикалык, стилдик жактан ири өзгөрүүлөрдү баштан кечирген. Ошол үчүн которуу ишинде булактардын тилдик маселелерин тереңдей түшүнүүнүн зарылчылыгы бар. Ошону менен бирге, кошумчалай кетсек, кытай булактары дегенде көпчүлүктүн эсине дароо эле кытай иероглифтери менен жазылган архивдик булактар келет. Бул кадыресе көрүнүш. Бирок, он канча династиянын тарыхын кучагына камтыган кытай архивдик булактары кытай, манжу, монгол, чагатай тилдериндеги (жазууларында) булактарды да камтый тургандыгын эстен чыгарбаш керек. Аталган тилдерде кытайда дүйүм-дүйүм архивдик булактар сакталган. Аларда да кыргыздар жөүндө баяндар бар.

Белгилүү тарыхчы Анывар Байтурдун эмгектерине чейин байыркы кытай булактарындагы кыргыздарга тиешелүү жазмалар түп нускадан (кытай тилинен) эмес, экинчи тилден, орус же башка тилдерден кыргыз тилине которулуп келген болсо, учурда жазмалар түп нускадан (кытай тилинен) кыргыз тилине которулууга жетишти. Бирок, мында белгилей кетчү жагы, жазмалардын дээрлик көбү байыркы кытай тилинен азыркы кытай тилине (жаңы адабий тилге) которулуп, андан кыргыз тилине которулууда. Демек, булактардын тилдик маселелерин түшүнүүнүн мааниси чоң.

Ономастикалык терминдер маселеси

Ономастикалык терминдердин которулуш (берилиш) маселеси кыргыз тарыхына тиешелүү жазмаларды байыркы кытай булактарынан которуунун олуттуу көйгөйлөрүнөн болуп эсептелет. Бул байыркы кытай архивдик булактарындагы ономастикалык терминдердин абдан молдугу жана аны чечмелөөнүн, түшүндүрүүнүн татаалдыгы менен шартталат. Байыркы кытай булактарында антропонимдер, этнонимдер, топонимдер, титулдук атоолор, календарлык атоолор, мамлекеттик мекемелердин аталыштары, этностук өзгөчөлүккө ээ буюм-тайымдардын аталыштары (музыкалык аспаптар, турмуш

буюмдары ж. б.), китептердин аталыштары ж .б. у. с. дүйүм ономастикалык терминдер бар.

Антропонимдер. Антропонимдердин берилиши талкууга жем татоочу маселелерден болуп эсептелет. Байыркы кытай булактарындагы кыргыздарга тиешелүү жазмаларда учураткан антропонимдердин мындай үч түргө бөлүүгө болот: a) кытай антропонимдери; b) кыргыз-түрк антропонимдери; c) башка этностордун антропонимдери.

Кытай антропонимдери. Кытай антропонимдеринин кыргызча берилиши негизинен транскрипция жана транслитерация маселелери менен мүнөздөлөт. Барыбызга белгилүү болгондой, кытай антропонимдерин кыргыз тилинде берүү толугу менен кытай-орус транскрипциясына негизделип келе жатат. Даяр практиканы пайдалануу, элге кеңири белгилүү болуп калган транскрипциялык көндүмдөрдү андан ары улантуунун абзел жагы арбын. Бирок, кытай тилинин фонетикасы менен кыргыз тилинин фонетикасынын айрым жакындыктары (эки тилде бирдей эле ң, ү жана эквиваленттүү ө тыбыштарынын болушу) кытай-орус транскрипциясынын кээ бир жактарын толуктай алмак.

Кыргыз-түрк антропонимдери. Кытай булактарындагы кыргыз-түрк антропонимдериннин кээ бирлери байыркы кыргыз-түрк жазма булактарында (орхун-енисей, эски уйгур, чагатай ж. б.) жолукса, айрымдары такыр эле учурабайт. Кытай антропонимдерин кыргыз тилинде берүүдө иероглифтердин транскрипциясына негизделсек болот, бирок арадан канчалаган кылым мурдагы кыргы-түрк антропонимдерин (болгондо да кытай иероглифтери менен жазылган) антропонимиянын принциптерине дал келтирип берүүнүн өзү көп нерсени талап кылат.

Башка этностордун антропонимдери

Булактарда башка этностордун антропонимдери да кезигет. Алып айтсак, моңгол, тибет, пархе, тохар, корей сыяктуу. Аларды кыргыз тилинде берүүдө кандай принциптерге негизделүү маселеси да өзүнчө каралууга тийиштүү.

Топонимдер. Азиянын чыгыш, түндүк, орто бөлүктөрүндөгү, өзгөчө, кыргыздар мекендеген Кем дарыясынын, ошондой эле Алтай тоо кыркаларынын теребелиндги топонимдер көп кездешет. Андан тышкары, Кытайдын Орто Түздүк (中原), Батыш Өрөөн (西域) деп аталган аймактарындагы жер-суу аттары абдан көп жолугат. Аларды кыргыз тилинде туура берүү - тарыхый лингвистикалык, географиялык терең билимди талап кылат.

Этнонимдер. Байыркы кытай булактарынан бүгүн аты-жыты белгисиз болуп кеткен, же башка этностордун курамына кирип кеткен, кээде кулак угуп көз көрбөгөн да этнонимдерди жолуктурса болот. Ал тургай, бир эле этнонимдин ар кайсы доорлордо ар башка иероглифтер менен транскрицияланганын да байкайбыз. Алып айтсак, «кыргыз» деген этнонимдин өзү эле 8-9 түрдүү жазылганын байкоого болот. Мындай маселелерди кылдаттык менен бир жаңсыл кылуу, алардын кыргызча транскрипцияларын бир принципке келтирүүнү күтөт. Ошол эле учурда, этнонимдер менен өлкөлөрдүн, ээликтердин, вассалдардын

ISBN: 978-605-73444-6-5

ISBN: 978-605-73444-6-5

аталыштары чаташып кеткен учурлар да болот. Буларды айырмалап, жазуу эрежелерине ылайыктоо, окурмандарга түшүнүктүү берүү да өзүнчө маселе.

Титулдук атоолор. Байырк кытайда бийлик системасы абдан өнүккөнүнө байланыштуу, титулдук атоолор да арбын кездешет. Анын үстүнө бир эле титул ар башка династияда аткарган ролу, укук чөлкөмү ар кандай болушу мүмкүн, ошол үчүн анын мезгилдик жана тилдик өзгөчөлүктөрүн, жалпы эле династиялардын админстративдик системаларын так билүү талап кылынат. Которуу ишинде бул да өзүнчө маселе катары олуттуу мамилеге муктаж.

Китептердин (булактардын) аталыштары. Кытай архивдик булактарын же болбосо ага катыштуу эмгектерди которууда туш келген ири маселелердин бир болуп эсептелет. Китеп (булак) аталыштарын которуу маселеси окурмандын, изилдөөчүнүн пайдалануусуна ыңгайлуу болушуна, даректин, булактын илимий тактыгына жооп берчү маселелердин бири. Ошондуктан, булактардын аталыштарын туура, так, ошол эле учурда эл аралык стандарт менен бирдиктүү көрсөтүүгө аракет кылуу - пайдалануучурга ыңгайлуулук алып келет жана кыргыз тарыхын пропагандалоого жол ачат. Өз кезегинде бул жалпы которуу ишинин түпкү максатына төп келет. Ошондуктан, бул маселени кылдат карап, булактардын аталышын которуу (берүү) ишинде котормо таануу илиминин теориясын жана практикасынын негизинде өз алдынча принциптерди иштеп чыгуу да абдан маанилүү.

Календарлык атоолор. Кытай саресепчилиги абдан өнүккөн элдердин катарында турат. Негизги өндүрүшү айыл чарбасы болгон үчүн ал аба ырайы аларга таасир тийгизчүү факторлордун сап башында турган. Ошондуктан кытайда календарчылык абдан өнүккөн деп айттуга болот. Кытайдын архивдик булактарында да календарлык атоолор жыш кездешет. Окуялардын убактын баяндаган жазмаларда жыл. Ай, күн, саатка чейин эсептөө колдонулган. Буларды которуудагы маселе - ар бир династиянын иператорлорунун өздөрүнүн колдонгон жыл наамдары болгон. Ал эми айлар болсо эски кытай календарына ылайык жазылат. Күндөр болсо сандар менен берилбестен, айдын 30 күнүнүн өз-өзүнчө аталыштары болгон. Эгерде буларды бышык билбегенде, которууда окуялардын убактында оош-кыйыштыктар болуп калышы турган эле сөз. Ошондуктан буга да абдан кылдат мамиле кылуу керек.

Корутунду

Байыркы кытай булактарындагы кыргыздарга тиешелүү жазмаларды кыргыз тилине которуп, жалпы окурмандардын, тарых сүйүүчүлөрдүн, изилдөөчүлөрдүн калың катмарына жеткирүү иши - бул ыйык милдет. Ал эми ошол жазмаларды которууда илимий тактыкка, булактардын ынанымдуулугуна, түп нусканын жеткиликтүүлүгүнө, мындайча айтканда, котормонун жалпы сапатына кепилдик кылуу менен иштөө гана чыныгы майнап берет. Ансыз, көбү кур далбаса, утурумдук нерсе болуп кала берет. Ошол үчүн жогоруда которуудагы бир топ маселелер тыкыр дагы, жалпы жонунан дагы айтылды. Билек түрүп ишке киришүүдөн мурда, анын кандай экенин, эмнелерге кылдат мамиле жасаш керектигин, көңүл бурууга тийиштүү кандай жактары бар экенин жакшылап карап алуу - иштин натыйжалуулугун арттырары белгилүү. Чектүү гана ресурстарды

ISBN: 978-605-73444-6-5

ISBN: 978-605-73444-6-5

майнаптуу пайдалануу үчүн алдын ала даярдыктарды белендеп иштөө шарт. Кыскартып айтканда, байыркы кытай булактарындагы кыргыздарга тиешелүү жазмаларды кыргыз тилине которуу иши академиялык котормонун стандарты менен иштелиши көрөгөчтүк болуп эсептелет.

Макаланын көлөмүнө жараша, жогоруда байыркы кытай булактарындагы кыргыздарга тиешелүү жазмаларды кыргыз тилине которуунун урунттуу маселелери ортого салынды. Ал эми бул маселелердин ар бирин дагы иликтеп-жиликтөө, аларды чечүү жолдорун сунуштоо келечектин иши болмокчу. Биз өзүбүздүн илимий ишмердигибизди мына ушул багытта да ала жүргөнгө даярбыз жана илимий кызматташуучу тараптар менен иштешүүгө кызыктарбыз.

ESSA III. Türk Dünyasına Katkı Sunan Şahsiyetler Uluslararası Sempozyumu
9-10 Kasım 2023
ISBN: 978-605-73444-6-5

О СООТНОШЕНИИ ЛИЧНОСТИ И ГОСУДАРСТВА

СТАМОВА Рахат Дуйшомбуевна

Доктор философских наук, профессор, заведующий отделом
Института философии им. А. А. Алтмышбаева
Национальной академии Кыргызской Республики

Аннотация

В статье выявляются и анализируются соотношение и взаимосвязь личности и государства, что является одной из злободневных проблем философии современностио .

Ключевые слова: государство, личность, общество, трансформация, этнос, эгоизм, частная собственность.

***

Государство явление неоднозначное и чрезвычайно противоречивое. По нашему убеждению, оно является одной из промежуточных форм и основ, на которой на определенном историческом этапе развития человечества наиболее интенсивно и эффективно осуществляется дальнейшая консолидация реальных этносов. Закономерным является тот факт, что этнос, как только он достигает определенного количественного уровня (при наличии определенных внешних условий) с необходимостью трансформируется в новые организационные формы, высшей из которых является государство. Соотношение и взаимодействие компонентов в дихотомии «личность и государство» носит динамический характер как в относительном, так и абсолютном его выражении. Иными словами, личность в государстве постоянно трансформируется в новое состояние, что с необходимостью ведет к преобразованию самого государства как в формальном, так и сущностном отношении. Динамика и характер взаимных трансформаций определяется достаточно большим числом факторов, часть из которых являются объектом нашего внимания. Однако, личность в условиях государственного бытия испытывает гораздо большие и быстрые изменения, какими бы медленными они не были сами по себе, чем если бы она существовала вне государственных форм жизни, тем более в условиях цивилизованных форм жизни. В данном контексте мы имеем в виду, конечно, не какую-либо конкретную личность со всеми ей присущими отрицательными и положительными чертами, а личность как явление, продукт определенной общественной жизни и отношений, или, в самом общем смысле, тип личности.

В одном из философских словарей дается следующее определение: «Государство – основной институт политической системы, наделенный высшей законодательной властью, т.е. правом устанавливать и регламентировать социальные нормы и правила общественной жизни в пределах определенной территориальной целостности и использовать легитимные методы принуждения для их соблюдения по отношению ко всем членам общества» [1, С. 131]. Упомянутые в определении «легитимные методы принуждения для их соблюдения по отношению ко всем членам общества» являются формальным

ISBN: 978-605-73444-6-5

ISBN: 978-605-73444-6-5

выражением сущности государства, а вернее, части его сущности, и, как нам представляется, не самой значительной. В советское время государство оценивалось как «основной институт политической системы классового общества, осуществляющий управление обществом, охрану его экономической и социальной структуры, подавление социальных противников. Государство обладает монополией на принуждение в рамках определенной территории, правом на осуществление от имени всего общества внутренней и внешней политики, исключительным правом издания законов и правил, обязательных для всего населения, правом взимания налогов и сборов»[1, С. 131].

Любое реальное государство, в которое включено большое число индивидуумов, на деле, как отмечено выше, представляет собой явление неоднозначное и противоречивое, и чем позднее застаем мы его в процессе развития, тем более оно, как правило, оно многогранней и сложней. Оно неоднородно социально, а нередко – и этнически. Тем не менее оно всегда есть результат деятельности определенного типа личности, которая, соответственно, содержит в себе определенные типические черты, включающие в себя исходные природные свойства и свойства, являющиеся результатом длительной социально-исторической эволюции. В силу ряда обстоятельств, а именно единого происхождения, единой исторической судьбы этноса, языка, необходимости совместной защиты территорий проживания, длительного коллективного опыта выживания и др., социум в течение длительного времени вырабатывает систему идей, имеющую универсальное значение для всех его членов. Эта система или, вернее, совокупность идей, наряду со способностью, привычкой воспринимать их схожим образом является той духовной средой, смысловым пространством, в котором вызревает этнический тип личности, от свойств которой в конечном счете зависит дальнейшая историческая судьба как этноса, так и государства.

Государство, как определяет его Гегель, есть «общая духовная жизнь, к которой индивидуумы относятся с доверием и привыкают от рождения и в которой выражаются их сущность и их деятельность»[2, С. 148], оно также есть «форма, которая является полной реализацией духа в наличном бытии»[2, С.70], и, наконец, оно есть «действительность нравственной идеи – нравственный дух как очевидная, самой себе ясная, субстанциальная воля, которая мыслит и знает себя и выполняет то, что она знает и поскольку она это знает. В нравах она имеет свое непосредственное существование, а в самосознании единичного человека, его знании и деятельности – свое опосредованное существование, равно как самосознание единичного человека посредством умонастроения имеет в нем как в своей сущности, цели и продукте своей деятельности свою субстанциальную свободу»[3, С. 279].

Таким образом, в пределах государства, атрибутом которого является определенная территория, формируется некоторое духовное и смысловое пространство этноса, в котором реализуется самосознание единичного человека, формируется его личность и осуществляется его подлинная действительная жизнь, и государство принимает активное участие в организации данного пространства.

ISBN: 978-605-73444-6-5

ISBN: 978-605-73444-6-5

В такой интерпретации сущности государства наиболее значимым образом выражается естественная потребность этноса в сохранении себя как физической величины и как специфической культурно-исторической общности, в поддержании стабильности своих общественных и государственных институтов и, наконец, в обеспечении своей внутренней и внешней безопасности. Данная потребность находит свое формальное воплощение в национально-государственных интересах, имеющих объективную природу в том смысле, что в целом они определяются ни волей и устремлениями отдельных лиц и групп населения, а некоторой суммарной величиной, в основе которой лежит стремление социума к выживанию и благополучию. Каждый отдельно взятый индивидуум является носителем частных, эгоистических интересов, общественные организации выражают групповые интересы, и только государство является тем единственным институтом, который был создан, чтобы выражать интерес всего сообщества и защищать его. С другой стороны, любое сообщество не является какой-то абстрактной величиной, также как не является абстракцией его действительные интересы. Государство создается по необходимости, и создают его вполне реальные люди, личности, наделенные вполне определенными свойствами, которые, будучи воплощенными в государственные формы, задают параметры и свойства государства. Почему же достаточно большое число этносов исчезло, так и не сумев создать государства, а часть из народов, в том числе кыргызский, создали свое государство значительно позже, чем другие? Выяснение данного вопроса необходимо нам в первую очередь в связи с тем, что личность, формировавшаяся за пределами государственных форм бытия, отличается от личности, сформированной в условиях государства. В данном случае мы вновь имеем в виду не какую-то конкретную личность, а тип личности, который вырабатывается в течение жизни множества поколений.

Кыргызские племена длительное историческое время жили на обширных пространствах. Низкая концентрация населения и наличие пищевых и прочих ресурсов позволяли сохранять жизнь членов племен без необходимости вносить серьезные изменения в их образ жизни и способы добывания средств к существованию. Относительно низкая конкуренция между племенами при наличии вышеперечисленных условий предоставляли возможность воспроизводить один и тот же образ жизни, соответствующий ему стереотипное поведение, а с ним соответствующий тип личности. Общая система нравственно-этических ценностей племени, на которой базировалась система ценностей каждого члена племени, не входила в противоречие с сословной системой ценностей вследствие низкой степени социальной дифференциации внутри социума. Жизнь отдельной личности, как и жизнь всего племени, выстраивалась главным образом на обычаях. «Значительный род удовольствия, – пишет Ф. Ницше, – и тем самым источник нравственности возникает из привычки. Привычное делают легче, лучше, следовательно, охотнее, при этом испытывают удовольствие и знают из опыта, что привычное уже испытано, т.е. полезно; обычай, с которым можно жить, свидетельствует о своей целебности, благодетельности… Обычай представляет, следовательно, соединение приятного с полезным и вдобавок не требует размышления. Где только человек может употребить принуждение, он

ISBN: 978-605-73444-6-5

ISBN: 978-605-73444-6-5

применяет его, чтобы внедрить и укрепить свои обычаи, ибо для него они суть испытанная жизненная мудрость. Точно так же союз людей вынуждает каждого отдельного члена следовать одному и тому же обычаю. Тут имеет место ложное заключение: так как с известным обычаем чувствуешь себя хорошо или так как по крайней мере с его помощью сохраняешь существование, то этот обычай необходим, ибо он считается единственной возможностью благополучной жизни... Это понимание привычного как условия бытия проводится до мельчайших деталей нравов; поскольку знание действительных причинных связей среди низко стоящих народов и культур очень невелико, то люди с суеверным страхом озабочены, чтобы все шло своим привычным порядком» [4, С. 290].

Кыргызские племена на определенном этапе своего развития как бы остановились на эволюционной спирали общечеловеческого развития.

Иного рода динамику и характер развития ситуации наблюдался в зонах с относительно высокой концентрацией людей при ограниченных пригодных для жизни территориях, в качестве примера которой является история возникновения античной цивилизации, где государственные формы бытия получили наивысшее свое развитие и разнообразие в дохристианское время, а кроме того, возник тип личности, который в дальнейшем в значительной степени определил ход развития европейской, а с ней общечеловеческой цивилизации.

«Численность населения увеличивалась вместе с ростом стад, распространением земледелия и зачатков ремесла; вместе с тем росли имущественные различия, а с ним и аристократический элемент внутри древней, первобытной демократии. Отдельные мелкие народности вели непрерывные войны за обладание лучшими землями, а также, разумеется, и ради военной добычи; рабство военнопленных было уже признанным институтом» [5, С. 118].

Упомянутый в последней фразе Энгельсом институт рабства сыграл если не решающую, то во всяком случае весьма важную роль в возникновении и дальнейшей эволюции государства и личности. Использование рабского труда, которое приняло со временем системный характер, способствовало постоянному созданию избыточного продукта, который распределялся не по общинным принципам, а поначалу соответственно племенной иерархии, а затем социально-имущественной дифференциации. Возникло государство, одной из важнейших функций которого было поддержание в рабочем состоянии сложившейся социально-имущественной системы отношений.

Государство, таким образом, явилось продуктом усложнившихся общественных отношений на базе постоянно увеличивающегося общественного продукта, который должен был распределяться в обществе по устойчивому принципу, основывающемуся в свою очередь на какой-либо фундаментальной человеческой черте. Этой чертой естественным образом стал **эгоизм,** который в условиях устойчивой социальной и имущественной дифференциации трансформировался из родоплеменного, коллективистского в индивидуальный. Следует отметить, что между двумя упомянутыми формами эгоизма, по нашему мнению, не лежит пропасть, поскольку в основе своей они являются одним и тем же, хотя, с другой стороны, с формальной точки зрения они находятся в состоянии взаимного

ISBN: 978-605-73444-6-5

ISBN: 978-605-73444-6-5

отрицания. Однако и это всегда следует иметь в виду, не абсолютного, а относительного отрицания. Вследствие чего возможно, в частности, такое явление, как национальный эгоизм, в котором воплощается индивидуальный. Вместе с трансформацией эгоизма, для которой были созданы все необходимые социально-экономические, нравственно-этические предпосылки, был создан и новый тип личности, совершенно определенным образом ориентированный на собственные интересы. Отсюда же возник и пресловутый европейский индивидуализм – одна из определяющих, как принято считать, черт европейской ментальности (теперь уже не только европейской) [6, С. 94 - 98].

В связи с возникновением нового типа личности заслуживает внимания то обстоятельство, что данный тип возник на новых формах и отношениях собственности, в связи с которыми вполне истинно то суждение, что новая личность возникла на базе частной собственности, которая со временем получит в афинском государстве свое юридическое закрепление. Причем на основе нового – формального – права, по ряду существенных признаков отличавшегося от прежнего – обычного, призванного обслуживать весьма незначительный имущественный оборот. Таким образом, появление нового типа личности сопряжено также с изменением правового сознания индивида.

Количественный рост социумов наряду с ростом имущественного оборота с необходимостью ведет к преобразованию общественных отношений, параллельно с которым происходит трансформация и правового сознания индивидуума. Новая личность мыслит себя в категориях нового права и ведет себя сообразно им. Правовое сознание является неотъемлемой, органической частью сознания вообще, и оно не может эволюционировать без того, чтобы не менялись внешние условия существования человека. Но коль скоро они изменились, правовое сознание, будучи преобразованным и выражающим правовую суть личности, становится достаточно самостоятельной величиной, способной влиять на дальнейших ход событий, в частности, не давая прежним формам правового сознания получить перевес и вернуть общество к исходной точке развития.

Итак, новое правовое сознание, которое, заметим, не было единственным, тем не менее получило перевес, отражало преобразования уже произошедшие в обществе, одним из главных из которых было возникновение частной собственности, ставшей основой и определившей, по сути, дальнейший ход исторического развития европейской и ряда других цивилизаций. На базе частной собственности произошла, помимо имущественной и социальной дифференциации, и своеобразная дифференциация системы ценностей, приведшая к распаду прежней. При этом характерным было то, что существование этноса в условиях государства значительно ускорило этот процесс. Так же, как оно ускорило процесс расслоения общества, что в свою очередь привело к появлению сословия философов, которое заложило основы европейской философской мысли и традиции. Заслуживает внимание тот факт, что именно древнегреческие философы (а именно Аристотель) попытались осмыслить и оправдать на уровне философской рефлексии, то есть на самом высоком уровне существование частной собственности. «Люди, – указывал Аристотель, – заботятся всего более о том, что

ISBN: 978-605-73444-6-5

ISBN: 978-605-73444-6-5

принадлежит лично им; менее заботятся они о том, что является общим, или заботятся в той мере, в какой это касается каждого» [7, С. 406.]. Забота о личном, за которой скрывается истинная – эгоистическая – природа человека, с необходимостью подразумевает необходимость сохранения и узаконения именно частной формы собственности. Правда, отдавая приоритеты общему благу над частным и видя частное благо через призму общественного, Аристотель делает оговорку, что «лучше, чтобы собственность была частной, а пользование ею – общим. Подготовить же к этому граждан – дело законодателя» [7 – С. 406]. Тем не менее Аристотель не только остается последовательным и горячим сторонником частной собственности, но и подводит под нее этико-психологические основания. «Помимо всего прочего, – утверждает он, – трудно выразить словами, сколько наслаждения в сознании того, что нечто принадлежит тебе, ведь свойственное каждому чувство любви к самому себе не случайно, но внедрено в нас самой природой. Правда, эгоизм справедливо порицается, но он заключается не в любви к самому себе, а в большей, чем должно, степени этой любви; то же приложимо и к корыстолюбию; тому и другому чувству подвержены, так сказать, все люди» [7, С. 411]. Отметим, что именно убежденность Аристотеля в том, что в основе человеческой жизни лежит чувство любви к самому себе или, иными словами, эгоизм делает его сторонником и апологетом частной собственности. Однако он не является слепым ее поборником, будучи убежденным, что любовь к самому себе реализуется наиболее органическим и общественно полезным образом лишь при условии сохранения частной собственности, ибо «у тех, кто стремится сделать государство чем-то слишком единым, – указывает мыслитель, – этого не бывает, не говоря уже о том, что в таком случае, очевидно, уничтожается возможность проявления на деле двух добродетелей: целомудрия по отношению к женскому полу… и благородной щедрости по отношению к своей собственности; при общности имущества для благородной щедрости, очевидно, не будет места» [7, С. 411].

Необходимо отметить, что при том, что Аристотель распространял свои взгляды, связанные с владением частной собственности, исключительно на граждан древнегреческих полисов, к которым, как он считал, можно было относить только тех, кто в молодости был воином, а по достижении определенного возраста становился правителем, судьей, жрецом, его положения о частной собственности стали в дальнейшем философской основой для ее «оправдания» в европейской системе ценностей и культуре в целом, со свойственными ей формами и отношениями собственности, которым свойственен в свою очередь определенный тип личности или, вернее, типы личностей. Относительно вышеупомянутых типов личностей отметим, что рассуждая о личности вообще, мы подразумеваем под термином «тип личности» не один тип личности, хотя бы и преобладающий, а некоторую **сумму** типов личности, характерную для определенной культуры, ментальности, в основе которых лежит некоторая базовая система ценностей, включающая в себя характерную совокупность жизненных ориентиров, предпочтений, идеалов, устремлений, традиций, способов и привычек осмыслять тем или иным образом явления социальной и природной действительности и др. И говоря о каком-либо типе личности, мы, конечно, прямо или косвенно, тем или

иным образом подразумеваем все это, или, другими, словами, почву, на которой произрастает данный тип, который, с одной стороны, обладает, в силу различия культурных почв, какими-либо специфическими чертами, а с другой – наделен (в силу принадлежности всех людей к одному биологическому виду и связанной с этим обстоятельством универсальности человеческой природы) некоторыми общими свойствами.

И еще, следует отметить, что современная философская мысль, склонная к позитивистской идее о социально-значимых изменениях только в условиях государства, постепенно сдвигается в сторону гражданского общества, где, как считает Бектанова А.К., личность постепенно приобретает гражданские качества, образуется гражданская личность [8, С.47].

Литература

1. Философский энциклопедический словарь / Редкол.: С.С. Аверинцев, Э.А. Араб-Оглы, Л.Ф. Ильичев и др., 2-е издание – М., 1989, 815с.
2. Гегель Г. Философия истории. / Г. Гегель// – М.: Мысль, 1990, 323с.
3. Гегель Г. Философия права. – СПб., 2002.
4. Ницше Ф. Человеческое, слишком человеческое. Соч. в 2 т. – М.: Мысль, 1990. – Т.1, 829с.
5. Энгельс Ф. Происхождение семьи, частной собственности и государства. М., 1980.
6. Стамова Р.Д. Сущность личности: этничность и эгоизм / Р.Д.Стамова// Вестник КРСУ.2011.Т. 11, № 2 .
7. Аристотель. Политика. // Сочинения: в 4 т. Т. 4 / Аристотель. М.: Мысль, 1983. 446 с.
8. Бектанова А.К. К проблеме социокультурного основания гражданского общества/ А.К.Бектанова// Вестник КРСУ.2018. Т. 18, № 5.

ISBN: 978-605-73444-6-5

ISBN: 978-605-73444-6-5

ГУМАНИЗМ В МИФОЭПОСЕ «ЭР-ТӨШТҮК»

Жумагулов Токтоке

с.н.с., кандидат философских наук,
Институт философии
им. академика А.А. Алтмышбаев
НАН КР

Табылды кызы Нурмира

Аспирант II курса
Института философии
им. академик а А.А. Алтмышбаев
НАН КР

Аннотация

В данной статье по мере обретения новых знаний, расширения и круг мифологичекских фантазий, предположений усложниялось мировосприятие и содержание самого мира. В мифоэпосе Эр-Төштүк довольно возсоздается трехъярусная картина мира.

В эпосе значительное место отведено “борьбе добра и зла” Преоделевая сложные испытания, Төштүк обретает жизненный опыт и стойкую силу богатыря. Гуманизм – сгубо социальное явление,одновременно с гуманизмам всегда сосуществовал его антипод антигуманизм.

Ключевые слова: эпос, миф, человек, добро и зло, гуманизм.

***

[10]Мифология кыргызского народа, как и других народов, составляет необходимый и важнейший элемент его богатой самобытной духовной культуры, которая уходит своими корнями в давнюю древность. Памятники духовной культуры кыргызов отражают, в частности, и то, что сейчас принято называть материальным производством, которое соответствует вполне определённому типу и уровню духовного производства. Она тесным образом связана с основным занятием древних кыргызов - скотоводством. Английский историк и философ Арнольд Тойнби в своей книге «Цивилизация перед судом истории» пишет: «Засушливую степь мог освоить только пастух, но чтобы выжить там и процветать кочевник - пастух должен был постоянно совершенствовать своё мастерство, вырабатывать и развивать новые навыки, а также особые нравственные и интеллектуальные качества. Далее он отмечает, что «кочевники не смогли бы одержать победу над степью, выжить в столь суровом, естественном окружении, если бы не развили в себе интуицию, самообладание, физическую и нравственную выносливость».

В начале нам необходимо разобраться в природе фольклора, в частности, эпического, насыщенного гуманистическим содержанием жанра, как основного средства и способа выражения общественного сознания кыргызского народа, его воззрений, взглядов и эстетического опыта. Очевидно, что истоки эпического жанра следует искать в мифологии, так как эпос содержит в себе довольно

[10] ЭрТөштүк Бишкек:1996

ISBN: 978-605-73444-6-5

ISBN: 978-605-73444-6-5

существенное количество мифологических пластов. Именно мифологический пласт, особенно представленный в повествовательной структуре таких сказаний, как «Эр-Тештюк» и «Кожожаш», позволяет говорить нам о начале эпического периода для кыргызов. Мифологическое наследие способствует зарождению эпического жанра.

Разумеется, в мифологическом сознании большое место занимает фантастическое, чудесное, но вместе с тем в мифах, что весьма важно для нашего исследования, нашла отражение и вечно насущная потребность людей в понимании, объяснении и истолковании реальности, находящейся в непрерывном движении. В этом смысле кыргызские мифы «Эр-Тештюк» и «Кожожаш» неизбежно включают в себя совокупность реалистических представлений наших древних предков о мире и о самом человеке.

Из различных источников известно, что в мифотворчестве кыргызов особое место занимали космогонические сюжеты, повествующие о происхождении космоса в целом, и его частей. В них непосредственно отражаются представления людей о структуре космоса: «тройное членение по вертикали (верх-середина-низ, соответственно голова-туловище-ноги), идеально отвечающее представлению о динамичной целостности, и в связи с этим может рассматриваться как модель-схема любого процесса, предполагающего «триаду».

Земная твердь представлялась в сознании древних людей пространством, ограниченным с четырех сторон и имеющим четыре угла: она населена «сынами человеческими, идентичными с тюрками».

По мере обретения новых знаний, расширения коллективного опыта, с ростом материального производства расширялся и круг мифологических фантазий, предположений, усложнялось мировосприятие и содержание самого мира. Тем не менее, в мифологическом сознании кыргызов представления и уважительное отношение к небу, земле, воде и огню сохранились.

В поздних космогонических мифах наших древних предков, в частности «Эр-Тештюке» отражаются представления о структуре Вселенной, где мир и его стуктура представлены через призму богатого религиозно-мифологического восприятия. В свое время В.М. Жирмунский писал: «В основе этого сказочного сюжета, вероятно, лежат древние мифологические представления о посещении героем потустороннего мира, связанные с древними шаманистическими верованиями тюркских народов»

В мифоэпосе «Эр-Тештюк» довольно иллюстративно воссоздается трехъярусная картина мира: на небе, на земле и под землей. Следовательно, представление древних кыргызов о внешнем мире, основывающееся, в значительной мере, на интуиции, сводится по сути к трем этим сферам, которые собственно и могут представлять интерес как объект познания.

В эпосе значительное место отведено «борьбе добра и зла, света и тьмы». Действительно, из сюжетно-композиционной линии мифоэпоса «Эр-Тештюк» мы легко заметим элементы контраста, которые ярко иллюстрируют гуманистически-эстетическую полноту персонажа. Как верно отмечает Е. Гусев, «диалектика прекрасного и безобразного в образе идеального героя особо сложно выражена в

ISBN: 978-605-73444-6-5

ISBN: 978-605-73444-6-5

некоторых эпических образах, несомненно древнего происхождения». Это даёт нам возможность ещё пристальнее вглядеться в образ главного героя и [11]персонажей.

К примеру, девять сыновей Элеман-бая, находясь среди табунов, практически потеряли «кишичилик», т.е. человеческий облик:

Тогуз уулу бар экен,	У Элемана было девять сыновей
Адамга тааны тамыр жок,	Нет человечности в них.
Малга катар жан экен.	Подобны скотине,
Айтса тилин	Непослушны они,
Айдаган жакка баспаган,	Сами по себе
Айбанга чалыш жан экен [1,270].	Нелюди они

Из вышеуказанных строк видно, что в эпосе отмечается роль социальной среды в становлении человека, ибо человек есть совокупность общественных отношений.

В зависимости от исторической структуры общества, каждый член его входит в состав тех или иных социальных общностей (род, племя, нация и т.д.), каждая из которых предъявляет к поведению своего члена определённые требования, призванные регулировать отношения между личностью и обществом. Аристотель не мыслил отдельного человека (гражданина) вне полиса, вне его общественной жизни. Для него «человек по природе (существо) общественное».

Но общество, понятно, не может существовать без определённых норм морали. Мораль, собственно, это то, что позволяет различным человеческим индивидуумам сосуществовать в едином образовании, общественном организме. Мораль регулирует общественные отношения людей посредством оценки поступков, особенность которой, помимо прочего, заключается в том, что она сопровождается определённым переживанием, выраженным либо в чувстве удовлетворения, если поступок соответствует определённой нравственной норме, либо в чувстве недовольства, а то и гнева, если поступок признаётся аморальным.

Как изображено в эпосе, в детском возрасте, обладая «нечеловеческой силой», Тештюк убивает почти всех парней в округе. От одного только его удара любой был обречён на верную гибель и первоначально он был удостоен не самого лучшего прозвища - проказника и шалуна:

Он экиге келгенде	Достигнув двенадцати лет,
Катылышкан адамды	Кто против воли [Тештюка],
Карсылдатып сабады	Яростно избивал
Койгулашкан балдарды	Сопротивлявшихся ему,
Койбой кырып таштады [1,38].	Убивал их подряд

12

Здесь Тештюк изображается прообразом грозного «молодца». Однако, именно в этом «неблагоприятном» положении Тештюка следует рассматривать «начало» всех его предстоящих приключений и странствий. Именно с этого момента сюжета,

[11] Чижов П.//Проблемы гуманитарных наук в период перехода к рыночной экономике Бишкек:1994.

[12] Традиционное мировозрение тюрков Южный Сибири .Новосибрси: наука,1998

ISBN: 978-605-73444-6-5

ISBN: 978-605-73444-6-5

когда старушка, задевая его самолюбие из- за пропавших братьев, наставляет впредь не совершать жестокость по отношению к сородичам, а советует делать добрые дела, все меняется. Это становится причиной поиска пропавших братьев, переживания об их судьбе:

Ойноп жургон балдарда	Играющие дети ни при чем,
Тогуз аган очу жок [1,39].	О пропаже твоих братьев не ведают
Агасын таап албаган	Не разыскавший своих братьев
Айбан чалыш болду-деп	Скотоподобным оказался - говоря
Мойнуна ушак илинет [1,41].	Сплетни пойдут о тебе.

Из этих строк явно прослеживаются идеи, характерные для «раннего гуманизма» [197152]. В статье «Гуманизм и природа» П.Г. Чижов даёт такое определение: «Специфика раннего гуманизма родового общества состояла в том, что он был направлен на сдерживание природных инстинктов древнего человека, в частности, господства сильного над слабым, на регулирование жизнедеятельности общины и создание минимальных условий для выживания и развития всем её членам» .

Преодолевая сложные испытания, Тештюк обретает жизненный опыт и стойкую силу богатыря. Первое же столкновение с «неизвестностью» заставит его вынести массу впечатлений от увиденного. Вначале, найдя своих потерянных братьев-беглецов, он застаёт их совершенно безобразными: в неизвестных краях старший брат стал белобородым, средний - седобородым, младший - чернобородым:

Эн улуусу тогузудун,	Самый старший из девяти
Аппак сакал болуптур.	Стал белобородым.
Ортончусу балдардын	Средний брат
Кок ала сакал болуптур.	Стал седобородым.
Эн кичиси алардын,	Самый младший
Кара сакал болуптур[1.46].	Стал чернобородым.

Все братья Тештюка по сложившимся обстоятельствам потеряли элементарные навыки. Словом, каждый успел стать «диким уродом», уподобившись человекообразным животным. Проявив гуманность, Тештюк даёт им человеческий облик. После чего старший брат выносит как бы строгий выговор всем присутствующим братьям:

Бир атадан тогузбуз.	От одного отца нас девятеро.
Айбандардан оодорок	Мы немного лучше зверей,
Адамзаттан көп төмөн ,	Намного хуже людей.
Арада жүргөн доңузбуз [1.50].	Стали вроде диких зверей, как кабан.

Приведённый отрывок не дает нам сути «феномена человека», он лишь отражает представление об отличительных качествах человеческого рода, как отдельной системы общежития в сравнении с животным миром, а точнее, с конкретным его представителем («свиньей», намного хуже людей). Следовательно, человек ассимилируется в безобразную форму, когда он

ISBN: 978-605-73444-6-5

ISBN: 978-605-73444-6-5

изолирован от людского окружения и не обладает чувством собственного достоинства, своего происхождения, родного края. Без этих, присущих только человеку, качеств нельзя говорить о специфике человеческого рода вообще, поскольку при их отсутствии он обречён попасть в «прокрустово ложе» живой «стаи». В этом, пожалуй, и состоит одно из важных достижений древней мудрости кыргызов. Очевидно, они владели на редкость точной логикой мышления ещё на «заре» своего познавательного процесса.

Конечно, в художественной ткани эпоса преобладает сверхестественное, фантастическое. Гиперболизация, как основной принцип эпического отражения действительности, пронизывает всю содержательную структуру эпоса. Характерной чертой эпического содержания эпоса является его глубокая связь с гиперболически-мифологической формой мышления. С точки зрения слияния мифа, фантастики и гиперболизации чрезвычайно интересно, как в эпосе представлено миропонимание кыргызов.

Представление о подземном мире - плод древнейшей мифологии. Но в эпосе, потеряв своё мировоззренческое значение, этот мир становится эпическим, пространственным миром, в котором богатырь совершает основные свои действия. Подземный мир в эпосе «Эр Тештюк» - художественно-условный. Посещение его богатырём трактуется как нечто невозможное, невероятное и непосильное для обычного человека. В элементах мифа и фантастики не только связаны сознательные преувеличения, но и сами элементы носят близкие к гиперболе функции. Преобладание гиперболизма в поэтической [13]системе эпоса объясняется именно сочетанием в нём архаики и героики.

В эпосе «Эр Тештюк» сохранились чёткие следы мифологических воззрений. Тештюк, сражавшийся с чудовищами, заключает в себе идею активного отношения к действительности, идею о величии человека с его гуманистическим назначением. Это видно из взаимоотношений Тештюка с миром животных, наполненных гуманным поведением. Примером могут служить следующие отрывки из эпоса:

Барып Төштүк караса,	Подходит Тештюк и видит,
Ал жолборстун бутуна	Что тигр вогнал
Чонор кирип кетиптир.	В ногу занозу.
Олондогон ал аю,	Мощный медведь,
Орго тушкон кези экен.	Попал в глубокую обледенелу яму.
Анча Төштүк барбаса,	Если бы Тештюк не подоспел,
Өлө турган болуптур[1.158,161].	Познал бы тот свою гибель.

Как видно, гуманизм - это сугубо социальное явление. Одновременно, параллельно с гуманизмом всегда существовал его антипод - антигуманизм, который реализовывался путём внесения в общество отношений, основанных на эгоизме, насилии, несправедливости, где антигуманизм означает отношение человека к другому человеку как к средству своей жизни, средству удовлетворения своих целей и потребностей.

[13] Акмолдоева Б.Б. Коневодство в системе традиционного хозяство киргизов. Фрунзе: 1989

ISBN: 978-605-73444-6-5

ISBN: 978-605-73444-6-5

Эпическая судьба в дальнейшем связана с богатырским конём Чалкуйруком, семиглавой старухой Желмогуз, Кок Доо и его дочерью Кулайым, Кара Доо, Чоюн Кулаком и др.

Заметим, что в древнем мире большое внимание уделялось коневодству, поскольку конь считался главным средством передвижения. Он «... был верным спутником человека, предупреждавшим его об опасности, защищавшим от беды». Также конь, как средство передвижения, способствовал взаимовлиянию культур различных кочевых народов. В этой связи права Б.Б. Акмолдоева, которая утверждает, что освоение древними кыргызами коневодства резко расширило границы познанного и непознанного мира.

В связи с этим важно упомянуть, что Тештюка сопровождает богатырский конь Чалкуйрук. Во всех версиях образ коня персонифицирован: конь владеет человеческим языком и чрезвычайно предусмотрителен. В эпосе Чалкуйрук дан в чисто эпическом плане: он не только помогает богатырю победить чудовище, но и возвращает героя к жизни.

Об этом ярко свидетельствует следующее почтительное отношение Тештюка к своему коню:

Ата жокто Чалкуйрук,	Когда отца не было (рядом),
Ата болгон Кулугум	Отцом был мне Чалкуйрук.
Элим жокто Чалкуйрук,	Когда народа моего не было(рядом),
Элим болгон кулугум .	Народом моим был Чалкуйрук.

В эпосе Тештюк убивает чудовище, которое каждый год съедало К детёнышей гигантской птицы Алп-Кара-Куш и в знак благодарности птица в трудные моменты приходит на помощь кыргызскому богатырю. Таким образом, эпос отражает мудрую мысль народа, что все живые существа на земле взаимосвязаны и должны помогать друг другу.

Гипербола героико-архаического эпоса имеет более развёрнутую структуру - она может охватить от десятка стихов до целых эпизодов, по своей исторической основе переплетаясь с элементами дофольклорного сознания народа.

Как отмечено выше, идея активного отношения к действительности и величия человека с его гуманистическим назначением, была связывающим звеном эпоса. Например, дочь пери Айсалкын воплощает в себе идеальный человеческий образ женщины, для которой характерны прежде всего ум, красота и высокая человечность в общении с окружающими, кроме того, она обладала способностью предвидения. Предвидев судьбу своего сына Бокмуруна, она оставляет его старцу Кокотею в виде милосердия и сострадания, так как он не имел продолжателя своего рода.

Отметим и другие особенности изложения последующих событий из эпической биографии Тештюка. Если вначале шла своеобразная подготовка героя для богатырских подвигов и его эпическая биография передавалась однолинейно, то далее вплетаются отдельные события, повествующие о судьбах различных персонажей.

ISBN: 978-605-73444-6-5
ESSA III. Türk Dünyasına Katkı Sunan Şahsiyetler Uluslararası Sempozyumu
9-10 Kasım 2023
ISBN: 978-605-73444-6-5

Как известно, в современных условиях все большее значение приобретают проблемы взаимодействия общества и природы, охраны окружающей среды, рационального природопользования[14].

Литература

1. ЭрТөштүк Бишкек:1996
2. Чижов П.//Проблемы гуманитарных наук в период перехода к рыночной экономике Бишкек:1994.
3. Традиционное мировозрение тюрков Южный Сибири.Новосибрси: наука,1998
4. Акмолдоева Б.Б. Коневодство в системе традиционного хозяство киргизов. Фрунзе: 1989
5. Радлов В. Образцы народной литературы северных тюрских племен.В.Радлов СПб.,1985
6. Мукасов Ы. Философская мысль в контексте развития кыргызской культуры. Б:2010

[14] Радлов В. Образцы народной литературы северных тюрских племен.В.Радлов СПб.,1985

АЗИЯ ДҮЙНӨ БӨЛҮГҮНҮН АТАЛЫШЫНА БАЙЛАНЫШКАН МИФТЕР ЖАНА УЛАМЫШТАР (Тарыхый-философиялык көз караш)

Алымбаев Абдрахман Мырзагулович

Тарых илимдеринин кандидаты, Кыргыз Республикасынын
Улуттук илимдер академиясынын академик А. А. Алтмышбаев атындагы
Философия институтунун ага илимий кызматкери
e-mail: bayas.tural@mail.ru

Аннотация

Макалада Азия дүйнө бөлүгүнүн аталышы тууралу сөз болот. Ушул убакка чейинки илимий изилдөөлөрдө “азия” топониминин пайда болушу байыркы ассириянын “асу” (“күн чыгыш”) деген сөзү менен байланышта каралып келген. Ага кошумча, биз макалада келтирген грек мифологиясындагы Асия аттуу аялдын ысмы менен байланышкан болжолду да айтышат. Булардан башка Скандинавия элдеринин сагаларында айтылган бир уламыш бар. Анда Азия – “астардын өлкөсү” (“улуу кудайлардын өлкөсү”) дегенди түшүндүрөт. Тилекке каршы, бул уламыш ушул күнгө чейин чечмеленип, толук изилдөөгө алына элек. Ушул уламышка байланышкан биздин изилдөөлөрүбүз Түштүк Сибирде жашаган элдер менен Скандинавия элдеринин ортосундагы түпкү байланыштар бар экенин маалымдоодо. Ал эми өзүнчө сөз. Бул макалада, биз Азия жер атынын келип чыгышын ушул улуу аймакта жашаган байыркы огуз элдеринин аты менен байланышта карадык. Биздин изилдөөлөрдүн жыйынтыгы боюнча Азия жер аталышынын мааниси “огуз уясы”, “огуз үйү”, жалпылап айтканда “огуздардын өлкөсү” дегенди түшүндүрөт. Ошол эле убакта бул пикир раса теориясынын негиз салуучуларынын бири фарангиз окумуштуусу Ж.А. Гобинонун Азия жер аты “арийлердин өлкөсү” дегенди билдириши мүмкүн деген ойун да жокко чыгарбайт. Бирок, “з” жана “р” тыбыштарынын алмашып айтылышы ал бир гана индоевропа тилдерине эмес, түрк тилдерине да тиешелүү көрүнүш экенин окумуштуу эске албаганын эскертебиз. Албетте, тарыхый-философиялык көз караштан чыгарылган бул жыйынтык Европа сыяктуу эле Азия жер атынын мааниси да бүгүнкү күндүн талабына ылайык чечмеленип изилдениши зарыл экендигин тастыктайт.

Негизги сөздөр: Азия, Европа, Асгард, Зевс, Угуз, ас, ван, огуз, кыргыз, түрк, Танаквисль, Дон, Яксарт ж.б.

MYTHS AND LEGENDS ABOUT THE ORIGIN OF THE NAME OF THE PART OF THE WORLD - ASIA (Historical and Philosophical View)

Abstract

The article will discuss the name of the largest part of the world - Asia. Until now, in scientific studies, the origin of the toponym "Asia" was considered in connection with the ancient Assyrian word "asu" ("sunrise"). In addition to that, they also tell a prediction related to the name of a woman named Asia from Greek mythology, which we have mentioned in the article. Apart from these, there is a legend told in the sagas of the Scandinavian peoples. It means Asia - "the country of the underworld" ("the country of the great gods"). Unfortunately, this legend has not been deciphered and fully studied to this day. Our research related to this legend informs us that there are original connections between the peoples living in Southern Siberia and the Scandinavian peoples.

In this article, we have considered the origin of the name Asia in connection with the name of the ancient Oghuz people who lived in this great region. According to the results of our research, the meaning of the toponym Asia means "Oguz nest", "Oguz house", in general, "country of Oghuz". At the same time, this thought does not exclude the idea of the Farangiz scientist, one of the founders of the racial theory, J.A. Gobin that the name Asia can mean "Aryan land". However, we remind you that the scientist did not take into account that the alternating pronunciation of the sounds "z" and "r" refers not only to the Indo-European languages, but also to the Turkic languages. Of course, this result from a historical and philosophical point of view confirms

ISBN: 978-605-73444-6-5

ISBN: 978-605-73444-6-5

that the meaning of the name Asia, like Europe, should be interpreted and studied in accordance with the requirements of today.

Keywords: Asia, Europe, Asgard, Zeus, Uguz, as, Van, Oguz, Kyrgyz, Türk, Tanakvisl, Don, Jaxart, etc.

***

Күн чыгыш дүйнө бөлүгү «**Азия**» деп качан, адегенде каер аталганы тууралу бир жактуу ой-пикир жок. Ал жөнүндө кеп болгондо эле илимпоздор: Азия Ассириянын «**асу**» деген сөзүнөн улам пайда болгон, ал «күн чыгыш» дегенди билдирет дешет. Алардын айткандарына караганда ушул эле Ассирия тилинде **«эреб»** «күн батышты» түшүндүрүп, андан улам «Европа» деген сөз жаралган[15]

Европа күн батышта жайланышкан дүйнө бөлүгү экени чын, бирок анын аталышы Ассириянын «эереб» деген сөзүнөн эмес, грек мифологиясындагы финикиялык канзаданын ысмынан улам келип чыгышы да мүмкүн? Окурмандарга түшүнүктүү болушу үчүн ал мифтин мазмунун кыскача баяндай кетели.

Финикия жериндеги атактуу Сидона шаарынын падышасы Агеноранын үч уулу жана айдай сулуу Европа деген кызы бар эле. Бир күнү ошол кызы курдаштары менен деңиз бойлоп ойноп жүрсө, аны асмандан Зевс кудайы көрүп калат. Жаш сулууга суктанган кудайлардын падышасы көктөн көз салып, кызды көпкө чейин карап турат да, акыры аны ала качып, өзүнө жар кылып алууну ойлонуп, ошол замат асмандан жерге түшөт. Анан, маңдайында жаңырган ай сымал кашкасы бар букага айланып, оттоп жүргөн өгүз кептенип, талаа тараптан кыздар ойноп жаткан деңиз жээгине басып келет. Жүндөрү күн нуруна чагылышып, жылтылдаган сулуу буканы көрүшүп, ушундай да сулуу жакшынакай жаныбар болобу деп, кыздар таң калышат. Аны тегеректеп алышып, жонунан сылашат. Жаш сулуу Европа болсо, буканын моюнунан кучактап, башын төшүнө кысып, маңдайынан өөп жыттайт. Бука Европанын колуна тумшугун тийгизип, анан бир маалда «жонума мин» дегендей жерге жата кетет. Эч нерсе оюнда жок канзада ойногусу келип, анын үстүнө минет. Ошол маалда бука тура калып, түз эле деңизге кирет да, Европаны ала качып жөнөйт. Деңизде сүзүп кетип бараткан бука менен Европанын арт жагынан кыздар чуру-чуу түшүп, кыйкырышкан бойдон кала беришет. Ошентип Зевс жаш сулууну ала качып отуруп, өзү төрөлүп-өскөн Крит аралына алып келет да, ага үйлөнөт. Бир нече жыл убакыт өтүп, Зевстен Европа: **Минос, Радамант** жана **Сарпедон** деген үч уулду төрөйт. Алар кийин күч-кубаттуу падышалар, аттары дүйнөгө угулган атактуу адамдар болушуп, алардан көп уруктар тарайт[16] Бара-бара алардын урпактары материкти ээлей жайланышып, кийин ошол түп эненин ысмы менен балдары ээлеген Күн Батыш дүйнө бөлүгү “**Европа**” аталып кетет.

Европанын мааниси эмнени түшүндүрөрүн биз так билбейбиз? Кээ бир изилдөөчүлөр анын ысмынын мааниси “бакыраң көз” (ор: “широкоглазая”) дегенди билдирет деп жазып жүрүшөт[17] Европа жер атынын келип чыгышына байланышкан тажрыйбаны эске алсак, анда Азиянын ысмы да андан тараган урпактар тарабынан коюлуп, аял адамдын ысмын билдириши мүмкүн. Тилекке каршы, Европа сыяктуу, Азия жер атына байланыштуу айтылган мындай кызыктуу уламыш тарыхта кезикпейт. Бирок, Зевс алып качардын алдында Европа түш көргөнү тууралуу мындай бир маалымат айтылат. Түшүндө Азия менен Европа

[15] Агеева Р.А. Страны и народы: происхождение названий. М.: Наука, 1990. С.231.
[16] Мифы древней Греции. Фрунзе.: Мектеп, 1984. -С. 111.
[17] Мифы народов мира. 2т. М., СЭ. 1991. С. 419. Гл. редактор С.А.Токарев

ISBN: 978-605-73444-6-5

ISBN: 978-605-73444-6-5

дүйнө бөлүктөрү – экөө, эки аялга айланып, жер талашып урушуп кетишет. Аягында Европаны чоңойтуп өстүргөн Азия жеңилип, Күн Батыш аймагын тигил – өзү менен кармашкан аялга берүүгө мажбур болот. Ушул түштү көрүп атып, Европа чоочуп ойгонуп кетет[18].

Бирок, ошол эле грек мифологиясында "**Асия**" аттуу башка бир аялдын ысмы да учурайт. Ал аял - титандар тобуна кирген Океан менен Тефиданын кызы, титан Иапеттин аялы. Ал эми Иапет болсо, асман кудайы Уран менен жер кудайы Геянын уулу экени бизге жакшы белгилүү. Мифте айтылган маалымат боюнча, Иапет менен Асиядан төрөлгөн балдардын ысымдары: **Прометей, Менетей, Эпиметей** жана **Атлант[19].**

Эң кызыгы, кыргыз санжыраларында Иапеттин ысмы "Яфет" - "Яфес" - "Япес" – "Йапас" формаларында айтылат да, анда ал Ной пайгамбардын үчүнчү уулу, түрк элдеринин түпкү атасы катары берилет[20]. Санжыра боюнча Яфестен төрт уул болуп, алардын улуусунун ысмы - Түрк. Ушул эле китепте Яфестин урпактары: Аранилер жана Туранилер деп экиге бөлүнөрү жөнүндө да кеп кылынат[21]. Ал эми "Библия": "Иапеттин урпактары Европа менен түндүк-чыгыш Азия аймактарын ээлеп жашашат"[22] деп кабарлайт.

Өз убагында Азиянын (Кичи Азиянын) соодасы жана кол өнөрчүлүгү өнүккөн диний борбору болуп, грек элинин улуу акылманы Гераклиттин туулуп-өскөн шаары Эфес эсептелген[23]. Эфестин аты ар кандай адабияттарда: Эфес – Ефес – Иефес – Иафес – Яфес – Яфет – Иапет ж.б. болуп, ар кандай айтыла берет. Мисалы, анын ысмы кээ бир Сөздүктөрдө "Йафес" формасында да учурайт[24].

Чынында эле сөздөрдөгү жана мифологиялык баяндардагы айтылгандар, алардын түпкү тамыры бир экенинен кабар берип тургансыйт? Бул маалыматтарды айтып жатканыбыздын себеби: Күн Чыгыш дүйнө бөлүгү дал ошол Океан менен Тефиданын кызы - Асиянын ысмынан улам ушундай (Азия) аталышы да мүмкүн? Бул болжол, Библиядагы: "Иапес менен Асиянын урпактары Күн Чыгыш дүйнө бөлүгүн ээлеп жашашат" деп айтылган маалыматты тастыктайт.

Мифологиялык дүйнөтаанымда тик дүйнөнүн жогорку бөлүгү болгон асман – эркекке, төмөн бөлүгү болгон жер аялга тиешелүү. Кыргыз элиндеги: "асман – ата, жер - эне" деген сөз да ушул маанини түшүндүрөт. Демек, жерге берилген аталыш аялдын ысмына таандык болушу мыйзам ченемдүү көрүнүш. Бирок грек мифологиясында анын ысмынан улам Күн Чыгыш аймагы "Асия" деп аталганы тууралу кабар жок. Тескерисинче, Күн Батыш дүйнө бөлүгү "Европа" деп аталганга чейин эле Күн Чыгыш "Азия" деп аталып тургансыйт?

[18] Кун Н.А. Легенды и мифы Греции. Фрунзе.: Мектеп, 1984. -С.109.
[19] Мифологический словарь. М.: Советская энциклопедия, 1991. - С. 65.
[20] Сыдык уулу О. Кыргыз санжырасы. \\Кыргыздар 2т. 1-т. Бишкек.: Кыргызстан, 1993. -С. 58.
[21] Сыдык уулу О. Кыргыз санжырасы. \\Кыргыздар 2т. 1-т. Бишкек.: Кыргызстан, 1993. -С. 54.
[22] Бибилейская энциклопедия. М.: Терра.1990. -С.316.
[23] Гладкий В.Д. Древний мир. 2т. Донецк. «Оточество», энциклопед.словарь. 1997. -С. 311.
[24] Урустанбеков Б.У., Чороев Т.К. Кыргыз тарыхы. Кыскача энциклопедиялык Сөздүк. Фрунзе.: КСЭ, 1990. -С.66.

Албетте, Азия менен Европа дүйнө бөлүктөрүнүн аталыштары боюнча көптөгөн пикирлер, илимий болжолдор айтылган. Ошол айтылгандарга таянып, "Библейская энциклопедия" деп аталган китеп бизге мындай маалыматтарды баяндайт: "Асия, же Азия байыркы элдерге белгисиз, төгөрөктүн төрт бурчунун бир бөлүгү. Бул жер аталышы адегенде курамында Иония жана Еолия болгон Лидия дубанына гана тиешелүү айтылган. Анан ал Кичи Азияга карата колдонулуп, кийин аны менен бүт Күн Чыгыш дүйнө бөлүгү аталып калды"[25]. Ошентип, бул маалымат боюнча, байыркы элдер "Азия" деп адегенде Кичи Азиянын бир аймагын, анан бүт Кичи Азияны, кийин ушул ат менен аталып турган Күн Чыгыш дүйнө бөлүгүн айтышкан. Бирок, алгачкы "Азия" деп аталган кичинекей аймак эмне үчүн ушинтип аталганы белгисиз? Дал ушундай эле маалымат В.Д.Гладкий түзгөн энциклопедиялык сөздүктө: "Азия б.з.ч.133-жылы Кичи Азиядагы Римге баш ийген провинциянын аты" деп гана кыскача берилет[26].

"Афрокийские племена живщие в Малой Азии" деген китепке шилтеме берген тарыхчы-окумуштуу С.Наркеев: "…Азия жер аталышы Мандын (Mana) небереси, Куттун (Kot) уулу Асиастын (Asias) ысмына байланыштуу пайда болгон"[27] деген бир кызык маалыматты жазат. Демек, С.Наркеевдин жазганы боюнча, Күн Чыгыш дүйнөгө бөлүгүнө ысмы берилген Азия – Коттун (Кут) уулу, Мандын (Манас) небереси болуп саналат.

Менин жеке пикиримде, Азиянын аталышы жөнүндөгү эң кызык маалымат "**Инглингдер жөнүндөгү сагада**" айтылган. Анда ал тууралу мындай деп баяндалат: "Түндүктө, элдер жашаган аймактын ары жагындагы тоолордон Швецияны аралап, Танаис аттуу дарыя агат. Ал дарыя мурун Танаквисль, же Ванаквисль деп аталган. Ал Кара Деңизге куят. Анын ошол Деңизге куйган жеринде "Ван" деген эл жашап, ал аймак бир замандарда "Вандардын өлкөсү", же "Вандардын мекени" деп аталган. Бул дарыя Дүйнөнүн үчтөн бир бөлүгүн өзүнчө бөлүп турат. Андан Күн Чыгышка карай созулуп жаткан кеңдик – "**Азия**", ал эми Күн Батышка карай созулуп жаткан мейкиндиктин аты "**Европа**" деп аталат.

Танаквислдин чыгышында, Азияда жайланышкан өлкө – "астардын өлкөсү", же "ас элдеринин мекени", ал эми алардын өлкөсүнүн борбору - **Асгард** делет[28].

Ошентип, жогоруда, Скандинавия элдеринин сагаларында айтылган маалымат боюнча, байыркы замандарда, Дон (Танаис) дарыясынан Күн чыгышты карай созулуп жаткан дүйнө бөлүгү – "Азия", же "аздардын өлкөсү" деп аталган. Сагада "**Танаквисль**" деп азыркы кайсы дарыя айтылып жатканы белгисиз? Анткени, байыркы гректер "Танаис" деп азыркы Дон дарыясын айтышкан[29]. Бирок, бүгүнкү түшүнүк боюнча, Азия менен Европа дүйнө бөлүктөрүн Дон эмес, Урал кырка тоосу жана күн батыш тарабынан аны улап аккан Эдил (Волга), Жайык дайралары бөлүп турат.

Анан дагы, биринчиден, гректер жазган Танаис (Дон) дайрасы Кара Деңизге эмес, Азов деңизине куярын окурмандардын эсине салабыз. Андан улам, байыркы Скандинавия элдери "Танаквисль" деп Донду эмес, Днестр дарыясын айтса керек

[25] Бибилейская энциклопедия. М.: Терра.1990. –С. 66
[26] Гладкий В.Д. Древний мир. 2т. Донецк. «Оточество», энциклопед.словарь. 1997. –С. 116.
[27] Чертков А.Д. Афрокийские племена жившие в Малой Азии. М.: 1852. –С. 23.
[28] Стурлусон С. Круг земной. М.: Наука, 1980. –С. 11.
[29] Гладкий В.Д. Древний мир. 2т. Донецк. «Оточество», энциклопед.словарь. 1997. –С.163.

ISBN: 978-605-73444-6-5

ISBN: 978-605-73444-6-5

деп ойлойбуз? А балким, чын эле Днестр - "дон+астар", кыргызча айтканда "астардын суусу" дегенди түшүндүрүшү мүмкүн?[30]. "Танаис" деп, байыркы гректер ошондой эле Туран аймагындагы эки улуу дарыянын бири болгон Сыр-Дарыяны да айтышканы байыркы грек булактарынан бизге жакшы белгилүү[31]. Балким, уламышта айтылган "Танаквисль" ушул Сыр-Дарыя болуп жүрбөсүн?

Экинчиден, Азов деңизинин аталышы астардын жашаган ата журтун билдириши мүмкүн деген ойлор да тактоону талап кылат. Анткени, Асгард миф боюнча асманда, тагыраак айтканда Улуу Тоонун чокусунда жайланышкан шаар. Дүйнө элдеринин уламыштарынын дээрлик баарында кудайлар Улуу Тоонун чокуларында жашашат. Ал эми миф боюнча, астар - улуу кудайлардын өзгөчө бир тобу. Азовдо болсо, астар жашай турган Улуу Тоо жок (?). Азов деңизи "түпкү ата журттан" сүрүлүп барып, туруп калган астардын "экинчи мекени" болушу мүмкүн? Аны Асгарддын этимологиясы жөнүндө сөз кылганда, дагы кеп кылабыз. Азыр көңүлдү дагы башка бир фактыга буралы.

Кыргыз тарыхында, Азиянын аталышы "Аз" элинин ысмына байланыштуу келип чыккан" деген ойду, биринчи жолу тарыхчы окумуштуу Эсен Кылыч уулу айткан болчу. Бирок, ал Азиянын атын байыркы Герман элдеринин уламыштарында ысмы сакталган "Ас" кудайлар тобуна эмес, бүгүнкү Кыргыз элинин бир бөлүгү болгон "Азык" уруусунун атына байланышта караган[32]. Автордун жазганы боюнча, Ас элинин ысмы биринчи жолу Страбондун эмгегинен бери белгилүү. Байыркы грек окумуштуусунун жазганына караганда, астар ("асии") Яксарттын ары жагынан келген атактуу уруулардан болушат. Алар өз убагында эллиндерден Бактрияны тартып алышкан.

Автор андан ары оюн улап, аздар Алтай-Саян аймагынан келишкен уруулардын бир улуу Бирикмесинин башында турган "хан уруу" болгон, аларга баш ийген уруулардын көбү кийин "аздар" деп аталып кетишкен дейт[33]. Анан, ар кандай себептердин натыйжасында бул улуу Бирикме чачырагандан кийин, аздардын бир бөлүгү Тоолуу Алтай, Түштүк Сибирь, Түндүк Кытай аймактарына, Чыгыш Түркстанга, Жети-Өзөнгө, Борбордук Казакстанга, Арал деңизинин айланасына, андан ары түндүк Кара Деңиз жээктерине жетип, ар түрдүү элдерден жана уруулардан турган ар кандай бирикмелерди түзүшкөн[34].

Илимий болжолдорго караганда, байыркы Скандинавия элдеринин уламыштарында айтылган "астар" менен Орхон-Энесай жазууларында ысмы эскерилген "аздар", ошондой эле Кыргыз элинин ичинде бүгүнкү күнгө чейин атын өчүрбөй алып келаткан азыктар - түбү бир эле эл. Автордун көз карашы боюнча, көчмөндөрдүн байыркы доорлорунда Түрк эли эки бутактан турган. Анын батыш бутагын – "аздар", чыгыш бутагын шарттуу түрдө "кундар" деп атоого болот. Ал эми хундар болсо, байыркы көчмөндөрдүн дал ушул чыгыш бутагынан чыккан"[35].

[30] Гладкий В.Д. Древний мир. 2т. Донецк. «Оточество», энциклопед.словарь. 1997. –С. 229.
[31] Гладкий В.Д. Древний мир. 2т. Донецк. «Оточество», энциклопед.словарь. 1997. –С. 320.
[32] Кылыч уулу Э. Азия, или кочевники Азы. Бишкек.: Илим, 1983.-С.64.
[33] Кылыч уулу Э. Азия, или кочевники Азы. Бишкек.: Илим, 1983.-С.64.
[34] Кылыч уулу Э. Азия, или кочевники Азы. Бишкек.: Илим, 1983.-С.64.
[35] Кылыч уулу Э. Азия, или кочевники Азы. Бишкек.: Илим, 1983. –С.60.

Биздин изилдөөлөрүбүз боюнча, байыркы огуздар: “Аздар” жана “Уздар”[36] (Н.А.Баскаковдун жазганы боюнча, “Уздар – орус летопистеринде: “уз”, “торк”, “турпей” ж.б. аттар менен белгилүү. Ал кээде: “огуз – угуз –уз” катары Хазар жана Огуз урууларынын курамында да жолугат) деп аталган “эки канаттан” жана “Ичгуздар” (ичгуздардын тарыхтагы ысмы байыркы замандарда грек булактарына “скиф”, Ассирия булактарына “ишгуз”, “ашгуз”, перси булактарына “сак”, Авестага – “тур” деген аталыштар менен түшкөн) деп аталган үчүнчү бир Ичкилик уруулар тобунан турган. Түстүк белгилери боюнча, Аздар – “ак гуздар”, Уздар – “көк гуздар”, ал эми Ичгуздар – “кызыл гуздар” деп аталышкан.

Байыркы огуздардын аты адегенде Орхон-Энесай жазууларында, кийин орто кылымдарда Орто Азия аймагында жашаган элдердин катарында жолугат. Бирок бул жерде сөз орто кылымда жазма булактарда “огуз” деген ат менен белгилүү болгон эл жөнүндө эмес, б.з.ч. доорлордогу оозеки булактарда айтылган Туран элдеринин түпкү жалпы аталышы тууралу сөз болуп жатат. Аны биз түрк элдеринин түпкү жалпы аты (огуздар) катары айтылган Балыкооздун санжырасындагы маалыматка таянып кеп кылып жатабыз.

Менин жеке пикиримде, байыркы улуу Огуз биримдиги чачырагандан кийин **аздар, уздар** жана **ичгуздар** өз алдынча ордолорго, уруу бирикмелерине ажырап кеткен. Профессор О.Каратаевдин жазганы боюнча, аздардын аты өзүнчө эл катары Орхон-Энесай жазууларында, андан кийин Түргөш ордосунун курамында жолугат, Ал эми азыркы мезгилде Кыргыз элинин ичинде “азык” (Оң канаттын курамында), “азия” (Ичкилик курамындагы Оргу уругунун ичинде), Алтай, Башкыр элдеринин арасында “төрт ас” ж.б. деген аттар менен белгилүү[37].

Бүгүнкү Кыргыз элинин санжыраларында алардын аттары: “Ак Уул”, “Көк Уул” (Көк уулдун ысмы көпчүлүк санжыраларда “Куу уул” деп берилет. Ал эми “Мажму ат-таварихте” анын “Кара уул” деп айтылышы да учурайт -Б.Т.) жана “Кызыл Уул” деп айтылат[38]. Казак элинде болсо, алардын ысымдары: “Улуу Жүз”, “Орто Жүз” жана “Кичүү Жүз” формаларында сакталган[39]. Биздин оюбузча, байыркы “гуз” (“огуз”) сөзү казактарда “жүз” формасына өтүп, өзгөрүлүп айтылып калгансыйт?

Тарыхта аздар – “аз”, “ас”, “азык”, же: “каз”, “кас” (хас), “касог”, “казак” (ас+ок) деген формаларда белгилүү[40]. Уздар болсо – “уз”, “гуз”, же: “огуз” деген аталыштар менен тарыхка түшкөн. Ал эми ичгуздардын байыркы аты ассирия булактарында “ишгуздар” же “ашгуздар”[41], грек жазмаларында “скифтер”, перси булактарында

---

[36] Н.А.Баскков Н.А.. Микроэтноними узов (огузов) – черных клобуков в русских летописях. 1983. –С.39.

[37] Каратаевдин О. Кыргыздар: көөнө этникалык аталыштар. Эл агартуу журналы №9-10. Бишкек.: 2000. –С.35.

[38] Аттокуров С. Кыргыз санжырасы. Бишкек.: Кыргызстан, 1995.; 2. Закиров С. Кыргыз санжырасы. Бишкек. КЭ, 1996; 3. Кыргыздар. 2т. түзгөн К.Жусупов. Бишкек.: Кыргызстан, 1993.

[39] Шаакерим Кудайберди уулу. Родословная тюрков, киргизов, казаков и ханских династий. Алма-Ата.: Жазушы, 1990; 2. Тынышпаев М. Материалы к истории киргиз-казакского народа. Ташкент.: 1925.

[40] Кылыч уулу Э. Азия, или кочевники Азы. Бишкек.: Илим, 1983. –С. 19.

[41] Погребова М.Н. Памятники скифской культуры в Закавказье.\\Журнал. «Кавказ и Средняя Азия в древности и средневековья. М.: Наука, 1981. –С.48.

“сактар” деп берилген. Чыгыш Ирандын жана Орто Азиянын отурукташкан элдери аларды алгач “турлар” деп айтышкан[42].

Тарыхтын ар кандай учурларында Огуз элинин бул “үч канаты” биригип, бир улуу Ордо катары көтөрүлсө, кээде үчөөсү бөлүнүп, үч башка Ордо түзүп, кээде бир Ордо өзү бир нече майда ордолорго бөлүнүп жашап келишти (Түшүндүрмө: кече эле Алтын Ордо чачырагандан кийин, ал да: “Ак Ордо”, “Көк Ордо” жана “Кызыл Ордо” деген аталыш менен алгач үч ордого ажырап, кийин бир нече майда ордолорго бөлүнүп кеткен).

Санжыраларда түпкү атабыз Угуз хан Ак өргөнү биринчи болуп ойлоп таап, анан аны Ысык-Көлдүн жээгине тиккени жөнүндө кабар айтылат. Ал тууралуу Абылгазы Бахадур минтип жазат: “Түрккө “**Йафас уулу**” деп ылакап ат коюшту. Башынан адептүү жана акылдуу киши эле. Атасынан соң көп жерлерди кыдырып көрдү да, бир жерди кыштап анда турду. Бу күндө ал жерди Ысык-Көл дээр. Кереге үйдү ошол чыгарды… Карахан атасынан соң тамам элге падыша болду. Ар тагы жана Кер тагы бу заманда Улук Тоо жана Кичик Тоо делер, аны жайлаар эле. Кыш болгондо, Кара-Кум жана Сыр-Суунун жакасын кыштаар эле”[43]. Бул маалыматты Тоголок Молдонун санжырасы да ырастап: “Күн батыш жакта кадимки Түрк атабыздын алтын жасаты атагы дайын айтылуу Кер-Көлдө калган. Кер-Көл бул күндө Ысык-Көл деп аталат” дейт[44].

Ошентип ушул куттуу аймак бир нече муун жаңырып, анын кийинки урпактары Кара хан, андан Угуз ханга калган экен. Түрк уругунан Угуз хандын ооматы жүрүп, Эл уютуп, “төгөрөктүн төрт булуңунун каганы болуп”, шүгүтү күчөгөн замандарда көбөйгөн эл менен кеңейген жер аты биригип, турак кылган жайына карай Ар гуздары, Кер гуздары деп атала баштаптыр. Ошо аталыш бара-бара Аргуздар жана Кергуздар деген чулу ысымга айланыптыр”[45]. Мында “Түрк ата” дегенибиз ал - биз айтып жаткан Угуз хан. Түрк ата ошол Угуз кагандын кийинки “түрктөшкөн” ысмы. Түрк элдеринин алгачкы жалпы “огуз” деп аталышы оозеки булактарда айтылат[46] Огуздар болсо, дал ошол улуу бабабыз – Угуз хандан тараган урпактар. Алар өсүп-өнүп, көбөйүп, өзүнчө улуу элге айланып, анан өз ара: “Аздар”, “Уздар” жана “Ичгуздар” деп бөлүнүшкөн. Менин жеке изилдөөмө карганда, ичгуздардын “түстүк” аталышы “кыргыздар”, мааниси - “кызыл огуздар” дегенди билдирет. Кыргыз этнониминин мындай мааниси бизге окумуштуу Петровдун эмгегинен улам да жакшы белгилүү. Ошондуктан огуздардын айлана-тегерегинде жашашкан элдер, алардын жерин өздөрүнө чектеш жашашкан элдин аты менен: “**Азия”, “Узия”, “Ичгузия” (“Скифия”), же “Огузия”, “Гузия”** деп айта беришкен. Ал жер атынын маанилери: “**огуздардын уясы**”, “**огуздардын үйү**”, “**огуздардын ата журту, мекени, өлкөсү”** дегенди түшүндүргөн. Озеки булактар берген маалыматтарга таянсак, “огуздардын үйү”, же “огуздардын ата журту” деп, алгач азыркы Кыргыз жериндеги Ысык-Көл өрөөнү айтылган. А чынында, Рашид-ад-Диндин “Жами ат-таварих” аттуу эмгегине таянып, Абулгазинин: “Угуз хандын

---

[42] Берзина Э.О. Чему учил Заратуштра?. \\Журнал. Атеистические чтения №14. М.: Политиздат, 1995.-С.52

[43] Өмүралиев Ч. Осуят. \\Кыргыздар. 2т. түз. К.Жусупов. Бишкек.: Кыргызстан, 1993. 7-9-бб.

[44] Кыргыздар. 2т. түзгөн К.Жусупов. Бишкек.: Кыргызстан, 1993. 390-б.

[45] Кыргыздар. 2т. түзгөн К.Жусупов. Бишкек.: Кыргызстан, 1993. 390-б.

[46] Закиров С. Кыргыз санжырасы. Бишкек. КЭ, 1996. 58-б.

Кыргыз аттуу небереси болгон. Кыргыздар анын урпактары. Бирок, бүгүнкү күнү анын тукумунан адам аз калды" деп айтканы бар. Ушул эле жыйнактын экинчи бир жеринде: "...огуздар, тогуз огуздар, кимактар, халаждар жана кыргыздардын түпкү теги бир" деген маалымат айтылат[47]

Башкача айтканда, эң алгач "Азия" ("Огузия") деп байыркы заманда дал ушул атактуу Ысык–Көл өрөөнү аталган. Андан улам, балким алгач "азия" жер аталышы дал ушул Көлгө байланыштуу келип чыккандыр деген ой туулат? Анткени, атактуу Э. Мурзаевдин эмгегинде "азия" (абх.) "көл" маанисин билдирери айтылат[48]. Ал эми хакас тилинде "ас" эки суунун кошулушу, чат, ооз деген сөз[49].

Анан бул аталыш огуздардын Улуу ордосунун күч алышы, андан соң анын уруу бирикмелеринин Күн чыгышка (уздардын) жана Күн батышка (аздардын) карай эл багынтып, жер басып жайылышы менен Чыгыш дүйнө бөлүгүнө тараган. Бул, болжол менен мындан 4-6 миң жылдар мурун, шумерлер Турандан Месопатамия аймагына кетип, көчмөн арий урууլар толкуну чыккан мезгилдерге туш келет. Тагырак айтканда "Азия" жер аталышы кытай, индус же семит элдерине эмес, бул улуу дүйнө бөлүгүнүн ушундай аталышы дал ушул Туран аймагында жашашкан байыркы огуздардын (аздар, уздар жана ичгуздар) ысмы менен байланыштуу.

КОЛДОНУЛГАН АДАБИЯТТАР:

1. Агеева Р.А. Страны и народы: происхождение названий. М.: Наука, 1990.
2. Аттокуров С. Кыргыз санжырасы. Бишкек.: Кыргызстан, 1995.
3. Баскков Н.А.. Микроэтноними узов (огузов) – черных клобуков в русских летописях. 1983.
4. Березина Э.О. Чему учил Заратуштра?. \\Журнал. Атеистические чтения №14. М.: Политиздат, 1995.
5. Бибилейская энциклопедия. М.: Терра.1990.
6. Гладкий В.Д. Древний мир. 2т. Донецк. «Оточество», энциклопед.словарь. 1997.
7. Закиров С. Кыргыз санжырасы. Бишкек. КЭ, 1996;
8. Источниковедение Кыргызстана с древности до Х1Х в.в. Бишкек.: Илим, 1996.
9. Каратаевдин О. Кыргыздар: көөнө этникалык аталыштар. Эл агартуу журналы №9-10. Бишкек.: 2000.
10. Кылыч уулу Э. Азия, или кочевники Азы. Бишкек.: Илим, 1983.
11. Кыргыздар. 2т. түзгөн К.Жусупов. Бишкек.: Кыргызстан, 1993.
12. Кун Н.А. Легенды и мифы Греции. Фрунзе.: Мектеп, 1984.
13. Мифологический словарь. М.: Советская энциклопедия, 1991.
14. Мифы народов мира. 2т. М., СЭ. 1991. Гл. редактор С.А.Токарев.
15. Мурзаев Э.М. Словарь народных географических терминов. –М. "Мысль". 1984.
16. Өмүралиев Ч. Осуят. \\Кыргыздар. 2т. түз. К.Жусупов. Бишкек.: Кыргызстан, 1993.
17. Погребова М.Н. Памятники скифской культуры в Закавказье.\\Журнал. «Кавказ и Средняя Азия в древности и средневековья. М.: Наука, 1981.
18. Сыдык уулу О. Кыргыз санжырасы. \\Кыргыздар 2т. 1-т. Бишкек.: Кыргызстан, 1993.
19. Стурлусон С. Круг земной. М.: Наука, 1980.

[47] Источниковедение Кыргызстана с древности до Х1Х в.в. Бишкек.: Илим, 1996. 445-б
[48] Мурзаев Э.М. Словарь народных географических терминов. –М. "Мысль". 1984. –С.40.
[49] Мурзаев Э.М. Словарь народных географических терминов. –М. "Мысль". 1984. –С.58.

ISBN: 978-605-73444-6-5

ISBN: 978-605-73444-6-5

20. Урустанбеков Б.У., Чороев Т.К. Кыргыз тарыхы. Кыскача энциклопедиялык Сөздүк. Фрунзе.: КСЭ, 1990.
21. Шаакерим Кудайберди уулу. Родословная тюрков, киргизов, казаков и ханских династий. Алма-Ата.: Жазушы, 1990; 2. Тынышпаев М. Материалы к истории киргиз-казакского народа. Ташкент.: 1925.
22. Чертков А.Д. Афрокийские племена жившие в Малой Азии. М.: 1852.

ЭПИЧЕСКАЯ ТРАДИЦИЯ КЫРГЫЗСКОГО НАРОДА: РЕАЛИИ И БУДУЩЕЕ

АЙДАРОВА Динара Мамбетовна

Старший научный сотрудник института философии имени академика А.А. Алтмышбаева НАН КР

Аннотация

Статья посвящена эпической традиции кыргызского народа. Автор подчеркивает особое значение традиций их культурную ценность, которые выступают направляющей силой преобразований в будущем. В статье автором отмечается, что главным источником лучших традиций является великий эпос «Манас».

Ключевые слова: эпос «Манас», эпическая традиция, будущее.

***

Кыргызская эпическая традиция представляет собой особый пласт духовной культуры, который был в определенных направлениях изучен в трудах кыргызских ученых. Кыргызский народ, переживая сложные времена, связанные с процессом самоутверждения обращается к тысячелетней народной памяти, к духовным эпическим постулатам, к эпосу «Манас». На этапе, когда общество переходит к новому порядку духовно-нравственные, культурные ценности приобретают особое значение и становятся направляющей силой преобразований.

Эпос «Манас» относится к таким памятникам, которые продолжают доставлять нам художественное наслаждение.

Основу содержания героического эпоса составляет изображение доблестных подвигов Манаса во имя объединения народа в единый сплоченный народ. В эпосе есть очень крупные эпизоды, где художественно повествуются мирная жизнь народа, раскрывающие быт, обычаи, нравы народа, красочно и детально в эпосе описываются картина мирной жизни кыргызского народа, особенно праздники. Подобные праздники и пиры, в соответствии с обычаями, сопровождают в эпосе «Манас» все основные этапы человеческой жизни: рождение ребенка, свадьба и т.д.

В зарождении и становлении науки об эпосе «Манас» большая заслуга принадлежит крупнейшим ученым: академикам В.М. Жирмунскому, М. Ауэзову, Б. Юнусалиеву, профессорам А.Н. Бернштаму, П.Н. Беркову, С.М. Абрамзону, известным фольклористам М. Богдановой, А.А. Петросян и многим другим. Особое место среди исследователей «Манаса» принадлежит выдающемуся казахскому писателю знатоку фольклора, видному ученому М. Ауэзову, который активно занимался эпосом. М. Ауэзов считал, что необходимо изучение «Манаса», потому что он имеет мировоззренческое значение.

Изучая особенности эпоса «Манас» мы можем постичь своеобразие эпической традиции кыргызского народа. В монументальном эпосе «Манас» воспеваются лучшие традиции и обычаи кыргызов в области бытовых, семейно-бытовых отношений. В эпосе мы знакомимся с замечательными традициями такими как уважение старших младшими, почтительное отношение к женщинам и другие.

К настоящему времени число больших и малых работ научного характера, касающихся эпоса «Манас» достигло невероятно большего количества. Среди них

ISBN: 978-605-73444-6-5

ISBN: 978-605-73444-6-5

исследования фольклористов философов, историков, этнографов, а также лингвистов, географов, педагогов и психологов.

Огромен интерес к эпосу «Манас» зарубежных ученых. Еще до Октябрьской революции известный венгерский ученый Г.Алмаши в 1911 году опубликовал в журнале отрывок из эпоса «Манас». Неоднократно в своих работах к проблемам «Манаса» обращались турецкий ученый А. Инан, профессор Лондонского университета Ф.Хатто. Отдельные отрывки эпизодов из эпоса «Манас» переведены на французский язык, немецкий, венгерский, английский и другие.

Эпическая традиция в современное время была достаточно разработана в трудах кыргызских философов. Большой вклад в изучение проблем с эпической традицией внесли Ш.Б. Акмолдоева, Г.А. Бакиева, Н.В. Кумскова. В работе последней были проанализированы социально-этические истоки национальной эпической традиции. В настоящее время наблюдается усиленный интерес общества к традициям. Это весьма примечательное обстоятельство имеет самое непосредственное отношение к кыргызскому народу. В частности, очень важно уяснить сущность традиций кыргызского народа. Поскольку раскрытие общих и специфических функций, выполняемых традициями, позволит понять социум, социализацию и образ жизни кыргызов. Исследование эпической традиции на современном этапе непосредственно касается таких важных вопросов, как отношение к наследию прошлого и некоторые причины сохранения социальных пережитков, отрицательно, влияющие на будущее развитие общества.

В нашей стране, строящей независимое демократическое государство, вопросы социально-исторической преемственности имеют ярко выраженный национально-государственный интерес. Сейчас как никогда необходимо возрождать лучшие традиции своего народа и внедрять их в повседневную жизнь. И главным источником лучших традиций кыргызов является великий эпос «Манас», где мы можем почерпнуть огромный опыт наших предков.

Создателями «Манаса» являются талантливые люди из народа. Они же и хранители эпоса, передававшие его тексты из поколения в поколение. На основание этого можно сказать о существовании эпической традиции в поэтическом творчестве кыргызского народа. Благодаря, сказителям эпос «Манас» развивался, расширялось его содержание, совершенствовалась его форма.

«Манас» - произведение всенародное, ибо народ не пассивно слушает его исполнения различными сказителями, а является активным участником творческого процесса, главным ценителем и судьей манасчи, своими советами помогают сохранить традиционную основу эпоса.

Исследование эпоса «Манас» приводят к бесспорному выводу: события, составляющие содержание «Манаса» представляют множество пластов, подтверждающие то, что произведение формировалось в течение длительного времени. На протяжение столетий «Манас» жил в форме устных преданий, жил в искусстве особых мастеров. Их в народе называют «чон манасчи» или «чон жомокчу» буквально великий сказитель. Это люди, обладающие огромным талантом, великолепной памятью, они досконально знают все эпизоды эпоса и рассказывают их в развернутом плане, именно они сказители являются создателями особо популярных вариантов в народе. Благодаря своему искусству они пользуются особым уважением. Их имена долго хранит народная память. К

ISBN: 978-605-73444-6-5

ISBN: 978-605-73444-6-5

таким сказителям следует отнести из старшего поколения Келдибека, Балыка, Тыныбека и Чоюке. Среди манасчи, которые жили в эпоху современного времени в народе называют Сагымбая Орозбакова и Саякбая Каралаева.

Эпический певец – хранитель и исполнитель народного сказания, одновременно он и творец национальных традиций.

Одним из достоинств эпоса «Манас» является его высокий художественный уровень. В эпосе широко использованы все богатство кыргызского языка, его первозданность, чистота, глубина передачи своеобразия мышления. Искусство манасчи – это гениальная память кыргызского народа, это ода человеческой культуре мышления. Умелое и искусное перевоплощение манасчи в прошлое национальной истории позволит в будущем более тонко и глубоко ощутить дух эпохи, дух народа. Манасчи выступают связующей нитью времен, посредниками взаимосвязи поколений. Сказитель ярко, красочно детально излагает время действия, как бы вовлекает слушателей в этот мир, заставляя их быть свидетелями и сопереживателями действий событий. Мастерство, искусство кыргызских манасчи настолько велико, что они способны слушателя перенести в события, о которых повествует. Манасчи перевоплощаются в мир эпоса, им присуще способность ощутить дух времени, дух народа, его идеи, стремления, пронести все это через свое мировосприятие. Все это отражает специфику мышления кыргызов. Происходит слияние субъективного миропонимания манасчи и объективности происходящих событий. Каждый манасчи ведет сказ, исходя из своего индивидуального понимания и восприятия. Есть сказители, которые являются просто передатчиками традиционного сюжета, и есть сказители-импровизаторы. Это сказители, обладающие особым даром, которые могут вносить обновление в сюжет, мотив. Одними из таких манасчи являются яркие и талантливые сказители как Сагымбай Орозбаков и Саякбай Каралаев. Такие творцы-исполнители выступают живым каналом связи поколений.

Большой знаток художественной культуры тюркоязычных народов академик В.В. Радлов, посетив Кыргызстан в середине 19 века и познакомившись с кыргызским фольклором, был поражен тем, что в устном народном творчестве кыргызского народа героический эпос занимает господствующее положение. По этому поводу он писал: «Эти песни ясно показывают нам, что народная поэзия кара-киргизов в каком-то своеобразном периоде, который лучше всего назвать «истинно эпическим периодом».

Особенностью эпических произведений является яркое раскрытие героического пафоса в жизни народа. Исторические факты также отражаются в эпических произведениях, но они получают своеобразную художественную интерпретацию. Эпос может собрать воедино разновременные и исторические явления.

Основным героем и движущей силой в эпосе «Манас» выступает народ. Мощь, его духовная сила проявляется в его патриотизме, жажде самопожертвования ради родной земли, в его могучем и сильном характере. Народ в эпосе предстает непобедимой силой. Образ народа отражен в доблестных богатырях эпоса.

Национальная эпическая традиция является звеном, образующим связь между прошлым и современным поколением. Культура кыргызов с ее сильными эпическими импульсами и традиционным характером бытования способствовала

ISBN: 978-605-73444-6-5
ESSA III. Türk Dünyasına Katkı Sunan Şahsiyetler Uluslararası Sempozyumu
9-10 Kasım 2023
ISBN: 978-605-73444-6-5

формированию кыргызской национальной эпической традиции. Эпическая традиция для кыргызского народа это прошлое, настоящее и будущее.

Литература:

1. Радлов В.В. Образцы народной литературы. Ч. 5 с.16
2. Мукасов Ы.М. Традиция и обычай как социокультурные явления. Сб. Улуттук каада-салттын улуулугу. Бишкек 2004 г.

ISBN: 978-605-73444-6-5
ISBN: 978-605-73444-6-5

ИСКУССТВО ЭПИЧЕСКОГО СКАЗИТЕЛЯ И ВОПРОСЫ ТЕКСТОЛОГИИ

ОРОЗОБЕКОВА Жылдыз Калмашевна

Доктор филологических наук, профессор
Контакт: 996 926 548
Kalmykamet.zhyldyz@mail.ru

Аннотация

В данной научной статье мы рассматривали ряд актуальных вопросов в современной фольклористике: сказительское искусство; варианты эпоса “Манас”; вопросы текстологии.

Как всем известно в историографии науки немало исследовали творчество эпического сказителя. Феномен манасчы с одной стороны заслуживает восхищения, с другой стороны его природный дар воспринимается как удивительное явление, наука еще не в силе раскрыть его сверхьестественные возможности. Несмотря на бесспорные достижения в области эпосоведения, в кыргызской фольклористике все еще недостаточно изучены проблемы текстологии: фиксации мысли; устная фиксация; звуковая запись.

В заключении говорится о том, что феномен сказителя в сфере науки еще недостаточно изучено, поэтому его надо изучить с точки зрении семиотики; Текстология один из нужных направлений фольклористике, поэтическая структрура, огромный гипертекст, контаминация жанров и жанровых видов, прототекст, подобные вопросы остаются еще открытым.

Ключевые слова: феномен, вариант, версия, сказительская школа, гипертекст, контаминация, текстология.

THE ART OF THE EPIC STORYTELLER AND ISSUES OF TEXTOLOGY

Abstract

In this scientific article, we considered a number of topical issues in modern folklore studies: narrative art; variants of the epos "Manas"; questions of textology.

As everyone knows in the historiography of science, a lot of research was done on the work of the epic narrator. The phenomenon of Manasch on the one hand deserves admiration, on the other hand its natural gift is perceived as an amazing phenomenon, and science is not yet able to uncover its supernatural possibilities.

Despite the indisputable achievements in the field of epic studies, in Kyrgyz folklore studies the problems of textology are still insufficiently studied: **the fixation of thought; oral fixation; sound recording.** In conclusion, it is said that the phenomenon of the narrator in the field of science has not been sufficiently studied, so it must be studied from the point of view of semiotics; Textology is one of the necessary directions for folklore, poetic structure, huge hypertext, contamination of genres and genre species, prototext, such questions remain open.

Keywords: phenomenon, variant, version, narrative school, hypertext, contamination, textology.

***

Введение

За последние годы заметно расширилась и активировалась работа по изданию и изучению эпоса “Манас”, многие варианты впервые водятся в научный обиход. Другие варианты известные и раньше, получают более полное новое освещение.

О народных сказителях эпоса “Манас” написано немало. Почти более ста пятидесяти лет фигура этого феномена занимает один из центральных мест в науке. Существуют “школы манасчы” и на данный момент у нас есть возможность систематически изучать поколения сказителей эпоса и их варианты.

“Манас” коллективное произведение. Его бесконечные поэтические тексты находятся в постоянных бесконечных вариациях. Изучение устного эпоса в зафиксированном виде, в его устном бытовании, который на сегодняшний день руководствуемся остается открытым. В связи с этим, можно сказать что, одним из актуальных вопросов в кыргызской фольклористике является именно текстологическое изучение. Текстологическое изучение важно не только потому, что он помогает изучить историю устного поэтического текста, он раскрывает основу народной поэтической традиции, создание новых и оригинальных вариантов, характеризует весь творческий процесс.

В данной статье мы затронули вопрос феномена сказителя героического эпоса и проблемы текстологии в эпосоведении вообще.

Варианты эпоса “Манас”

В истории эпосоведения целая плеяда сказителей оставила свой след, начиная с Ырамандын ырчы уул, который предположительно является одним из первых сказителей, а позже как Келдибек, Балык Чоюке, Акылбек, Назар и.т.д. имена которых знакомы нам лишь по наслышке, на самом деле они были большими творцами, знатоками эпоса. В свое время не успели зафиксировать тексты, но такие сказители как Тыныбек, Шапак, Сагымбай, Багыш и.т.д. оставили нам свои варианты их количество составляет около 78 полных и не полных вариантов трилогии.

В истории манасоведения Сагымбай Орозбаков занимает особое место. Его вариант уникален богатой лексикой, насышенной историей, и глубиной, его поэтический язык является редким образцом устной культуры. Одним словом, Орозбаковский вариант стал для многих поколений сказителей конституцией героического эпоса “Манас”.

Благодаря Сагымбаю Орозбакову мы получили полную поэтическую структуру, сюжетную композицию эпоса “Манас”, после Сагымбая трилогию “Манас”, “Семетей”, “Сейтек” оставил нам Саякбай Каралаев, которого мы с большой гордостью называем гениальным мастером словесного искусства.

Есть и другие трилогии, имеются варианты Шапака Рысмендеева, Мамбета Чокморова, Багыша Сазанова и Молдобасана Мусульманкулова, Шаабая Азизова, письменные варианты созданные Тоголоком Молдо и Ибраима Абдрахманова.

В поэтической структуре эпоса “Манас” есть: законченные отдельные микро эпосы; мифологические сказки, всякие легенды, биографические рассказы, мотивы, назидательные песни, поговорки, пословицы, которые контаминируются и составляют огромный гипертекст.

Талантливый сказитель все это формирует у себя в памяти, можно заметить, что, когда слушаешь или расшифровываешь текст, четко ясно запоминаешь, где и как заканчивается один сюжет, а где начинается другой, и какими поэтическими формулами переходят с одного сюжета на другой. Иногда параллельно

рассказывается три или четыре истории героев, которое сливаются на основной остов.

Мастерство сказителя состоит не в том, чтобы запомнить наизусть тысячи поэтических строк, кем-то до него сложенных эпических сюжетов, а в том, чтобы научиться воссоздавать их в ходе сказа. Вот что писал Путилов по этому поводу: “Стих в былине не существует сам по себе, он находится в сложных отношениях с другими стихами и с произведением в целом. Перед сказителем, когда он принимается за исполнение (а в сущности воссоздание) былины, стоят вполне определенные задачи, которые он, конечно, сознательно не формулирует, но которое творчески должен решить” [1.231]. Принципы текстологического изучения фольклора.-М-Л:Наука, 1966.,-231. То есть, в его сознании существует история, как целостное повествование, со своим сюжетом, героями, композицией в целом.

Искусство сказа

Сказителями «Манаса» становились красноречивые, одаренные от природы люди, обладающие тонким чувством, удивительным восприятием и уникальной памятью. Именно такие обособленные индивиды усваивали эпос из уст в уста и передавали последующему поколению свою эстафету. Его уникальность, многогранность, таинственный творческий характер, натура проявляло повышенный интерес, к нему и его искусству.

“Феномен манасчы с одной стороны заслуживает восхищения, с другой стороны его природный дар воспринимается как удивительное явление, наука еще не в силе раскрыть его сверхьестественные возможности”. [2.119].Ж.К. Орозобекова Айтуучулук өнөрдүн өсүп-өнүгүү жолу-Б:Бийиктик-2003.,2119б-299.

Сказитель на самом деле многогранный талант, он как губка впитывает все, что связано с эпосом, он этим и живет, создает и рассказывает. Известный ученый по югославскому фольклору М. Перри и его ученик специалист по англо-саксонскому фольклору А.Б. Лорд в своих трудах изучали живую эпическую традицию сказителей, именно техническую часть, ставили соответствующие эксперименты, тщательно собирали различные сведения, производили опросы и.т.д. Вот что пишет А. Лорд по этому поводу: “...для устного поэта момент создания - это исполнение....Певец исполнитель, создатель и поэт, это одно и тоже лицо в разных аспектах, но в одно и тоже время...Каждое исполнение единственное в своем роде. И каждое исполнение несет подпись своего певца”[3. 15.] А.Б. Лорд. Сказитель. The Singer of Tales / перевод с английского и комментарии Ю. А. Клейнера и Г. А. Левинтона; послесловие Б. Н. Путилова. Статьи А. И. Зайцева и Ю. А. Клейнера; ответственный редактор Б. Н. Путилов. — М.: Издательская фирма «Восточная литература», 1994.(Стр.15.]

Мы сталкивались с этой проблемой когда записывали из уст сказителя Шаабая Азизова полную трилогию “Манас”, “Семетей” и “Сейтек”, отрывки из эпоса “Манас” “Великий поход” Кааба Атабекова (2004) и один эпизод из эпоса “Семетей ”Сейдене Молдокеевой “Рассказ Каныкей” (2000), Уркаша Мамбеталиева “Скачка Тайтору” (2004) У каждого сказителя свой подчерк, манера, стиль, мелодия, эмоция, исполнения и.т.д.

ISBN: 978-605-73444-6-5

ISBN: 978-605-73444-6-5

Другой вопрос, в том что касаемо процесса становления, где все сказители однозначно утверждали, что видели вещие сны, во сне получили благословение “аян”;тем самым в процессе исполнения сами не знали как рассказывают, и о чем рассказывают, как будто они находятся где-то там, в другом измерении, словно находятся рядом со своими героями, словно их видят как на яву, зрительно описывают происходящую историю; строки сами по себе складываются, так что они не успевают сказывать одновременно. (1995 и 2000-годы). На самом деле у сказителя не бывает времени чтобы системно заранее разработать свой текст, по ходу искуссно выдумывать истории, он начинает погружаться в повестввование и моментально начинает рассказывать, для него “момент создания-это исполнение” он совмещает одно с другим, постепенно усиливая и ускоряя темп, меняя мелодию поддаваясь аффекту события, входя в транс бессознательно сказитель рассказывает не останавливаясь как скакун на скачке, днями, ночами.

А. Лорд считает, что сказителю служит “поэтическая грамматика”, которая основывается и основывалось всегда на формулах. Обычно сказители стереотипно используют эти формулы как калька, но это стереотипность не является тавтологией, она подчеркивает свойственные особенности устного сказа. Нельзя сказать, что сказители не заучивают от других, они устно автоматически принимают общую картину текста, осмысливают, запоминают готовые формулы и технику исполнение тоже. Затем идет процесс восспроизводства, то что услышал ранее от наставника или другого сказителя он запоминает в памяти, после этого переваривает, изнутри готовится, повторяя, когда начинает сказывать основной остов сюжета остается, но вариация не исключается. Если у него природный “дар” талант, он будет импровизировать мотивы, иногда целый эпизод, или целую часть. Например, как Саякбай, его вариант отличается от многих вариантов (по структуре. сюжетной композиции); Шапака Рысмендеева (“Семетейдин Букардан келгени”); Багыша Сазанова (“Манастын төрөлүшү”). У них есть разные эпизоды, иногда целые части, своеобразные мотивировки и мотивы которое не похожи на других. Чтобы разобраться с этим текстом необходимо вести текстологическую работу.

Рассмотрим текст:

Менин көзүм өткөн соң журтум,	Народ мой, когда меня не станет,
Кылыч менен кырдырып,	Выскребите мое тело мечом,
Кымыз менен жуудуруп,	Омойте мое тело кумызом,

(Ч.Ч.Валиханов)

Эти же строки по варианту С.Орозбакова выглядит так:

Арбын дүйнө зарп кылып,	Не жалея богатства,
Кылыч менен кырдырып,	Выскребите мое тело мечом,
Кымыз менен жуудуруп,	Омойте мое тело кумызом,
Аяк менен башымды,	Голову и ногу,
Кымкап менен буудуруп,	Оберните дорогим шелком,
Замзам менен жуудуруп,	Омойте священной водой ,
Чарайнага чаптатып,	Закрепите латом панцыря,
Шайингиге каптатып ,	Оберните канаусом с каймой.

ISBN: 978-605-73444-6-5
ESSA III. Türk Dünyasına Katkı Sunan Şahsiyetler Uluslararası Sempozyumu
9-10 Kasım 2023
ISBN: 978-605-73444-6-5

Убара тартып камыкпа Не утруждайтесь хлопотом

По варианту Ч.Ч Валиханова в завещании говорится о том, что после смерти Көкөтөй хана, его похоронили с почетом, а в варианте С .Орозбакова наоборот Көкөтөй хан просит похоронить его как других простых смертных. Как видно основное содержание текста сохранилось, именно по вариации и мотивировке, значение поэтических строк изменились. Эти тексты мы читаем уже на изданиях, а не на оригинале, поэтому первоначальная запись может быть иной.

В этой связи Б.Н. Путилов пишет следующее: "Собственно для фольклорных произведений нет общего понятия "текст", но есть два понятия. Первое имеет виду текст, как он существует в реальной жизни фольклора... это устный текст, хранящийся в памяти людей. Второе понятие относится к различным формам материализации и закрепления этого устного текста...Ученые имеют дело в конечном счете с записанным ...Поэтому понятие "фольклорный текст" как понятие текстологическое должно быть закреплено за фольклорными записями". [4.100-113]. Путилов Б.Н. Современная фольклористика и проблемы текстологии // Русская литература. 1963. № 4. С. 100-113., стр 106

Вопросы текстологии

Данный момент, без вариантности гипертекста мы не смогли бы начать вопрос текстологии и не упоминая мастеров устной словестности, а именно о свойственных особенностей сказителей эпоса. Несмотря на бесспорные достижения в области эпосоведения, в кыргызской фольклористике все еще недостаточно изучены проблемы текстологии.

Если взять в целом, известные работы текстологов по изучению народного эпоса (в частности, героических поэм и эпических напевов, былин), в которых рассматривались проблемы общего характера: текст и вариант, сказительский вариант, реализация традиционных формул в народном эпосе, традиционализм эпических формул в контексте национальной специфики, проблемы выбора основного текста и методических норм научного редактирования ряд научных трудов: И.В. Пухова "Работа Э.К. Пекарского над текстом олонхо "Строптивый кулун Куллустуур", [6. 170]; В.М.Гацак «Эпический певец и его текст», Б.Н. Путилова "Искусство былинного певца"..., С.Н. Азбелева "Основные понятия текстологии в применении к фольклорному материалу," А.С.Мирбадалева «Традиционные элементы стиля в эпическом тексте»; Б.П.Кирдан «Варьирование кобзарем М.Кравченко думы «Бедная вдова и три сына»; С.Н.Кондратьева «О записи эпических напевов» и др.[6.220-260]

Таким образом, фольклорный материал продолжает привлекать интерес ученых-текстологов до сих пор. В свое время еще 50-годы XX века К.В.Чистов в своей монографии "Современные проблемы текстологии русского фольклора" писал:"..текст это словесное выражение художественного произведения" дальше он говорит о том, что между текстом сказителя, который он рассказывает и записчиком есть промежуток, это печатный текст созданный писателем нового времени. "Здесь мы не видем и не слышим "о создателя" текста"- Чистов.[5.13] К.В. Чистов.Современные проблемытекстологии русского фольклора.-Москва:Наука., 1963,13.-376.

ISBN: 978-605-73444-6-5

ISBN: 978-605-73444-6-5

Сейчас у нас часто стали встречаться подобные случаи. Выпускаются разные книги по теме "Манас", книги написанные и составленные на основе класических вариантов эпоса, в связи с этим необходимо вести текстологическую работу. Если, честно сказать, то еще недостаточно изучены создание, воспроизведение, взаимоотношение между вариантами, характер и степень их изменений в текстах: не четко разделены терминологии "вариант", "версия", вид, пратекст по эпосу "Манас", также группировка текстов, сказителей старшего поколения затем нынешних сказителей впредь являющихся носителями нашего времени, которые опубликовали уже свои варианты.

При этом текстология произведений фольклора предъявляет особые требования к методическим приемам анализа. Это объясняется тем, что само понятие «текст» в фольклористике является зыбким, поскольку произведения устного народного творчества бытуют и используются импровизационной, что непосредственно влечет за собой возникновение разных редакций, или несколько вариантов одного же текста.

Во время экспедиции в (1995-2000 гг.) три раза записывала один и тот же текст "Рождения богатыря", Ш.Азизов не поленившись рассказывал, на самом деле сказитель не может повторить один и тот же текст, который он сказывал ранее, он не может дословно повторить, точно также второй, и третий раз. Разница большая, хотя по содержанию, пояснению, мотивировке, манере сказа остается так же, но каждый раз он рассказывал по разному, это зависило и от его настроения. Отрывок "Рождения богатыря", который от первой записи составлял 24 поэтических строки, во второй раз увеличился на 39 через недели, а в третий раз когда фиксировала уже спустя пять лет рассказывался сказителем в объеме 54х поэтических строк. Когда сравнивали тексты от первого текста остались те строки, которые употреблялись постоянно, те формулы, которые выполняет переходную функцию с одной истории на другой. (Ш. Азизов был одним из последних традиционных сказителей эпоса, к тому же он был династийным сказителем, внуком великого Чоюке).

Приведу еще один пример, так вот, у нас есть записанный текст от руки, звуковая запись и научное издание варианта Шаабая Азизова. Все это-тексты одного и того же варианта, но не один и тот же текст. Однако на сей раз диктовать свой текст сказителю было тяжело, он в напряжении рассказывал, когда спрашивали повторить еще раз, он нервнячал, он не мог повторить поэтические строки точно так же как озвучил ранее, постоянно говорил в синонимах; затем мы записали на магнитафон этот же отрывок, записанный на магнитафоне который как бы является оригиналом, не похожий на диктовку. При расшифровке возникали другие проблемы. Расшифровка зависела от технической звуковой записи, иногда приходилось несколько раз слушая и угадывая не которые слова потом расшивровывать. В процессе подготовки к научному изданию сталкивались с несколькими проблемами текстологии: Например, фиксации мысли, устная фиксация, звуковая запись и его расшифровка и.т.д.

Фиксации мысли - когда сказитель начинает рассказывать, можно уловить, что в каждом эпизоде есть определенная мысль-это творческий замысел сказителя. Мысли, составляющие основу текста, не всегда принадлежит "создателю," сказитель не будет говорить что это мысль принадлежит наставнику, или предыдущему сказителю и.т.д. В его исполнении эти мысли принадлежат ему, хотя он сам знает и поэтому занимает пассивную роль, он устно перенял эти мысли и

ISBN: 978-605-73444-6-5
ESSA III. Türk Dünyasına Katkı Sunan Şahsiyetler Uluslararası Sempozyumu
9-10 Kasım 2023
ISBN: 978-605-73444-6-5

приподносит по мере своего таланта, это он сознательно перерабатывается и создает свой вариант. А в это время готовые постоянные поэтические формулы автоматически переходят из уст в уста.

Устная фиксация - устный текст, существует только в момент своего появления, он может быть закреплен в основу текста. Сказитель будет следовать за своими мыслями и стараться изложить их по порядку. Естественно сказителю не очень удобно диктовать, а записчику дословно записывать тоже трудно. Но заново точно также повторять поэтические строки невозможно, остановить сказителя тоже невозможно. В результате скорости, в тексте повляются не понятные слова, их потом приходится угадывать смотря на контекст и рифму.

Звуковая запись - фиксация посредством звуковой речи есть фиксация, не сохраняемая во времени, не всякая запись сама является текстом. Каждая новая запись дает новый текст. Если сопоставить, то точный повтор первой записи не сможем найти. Второе, когда идет расшифровка немаловажную роль играет техническая звуковая запись.

У нас есть зафиксированные тексты предыдущих сказителей, неплохо было бы сравнить текстовую фиксацию с звуковой записью, и изданием, например вариант С. Каралаева. Устный текст и его запись имеют различия, но запись не является новым вариантом, не является новым и опубликованный вариант, отличающийся от записи, послуживший его оригиналом.

Выше мы привели примеры по варинту Шаабая Азизова, так вот подобные анализы записанные от одного сказителя, на сопоставлениях текстов разных сказителей, могут в конечном счете дать свежий и ценный материал для выявления тех закономерностей эпического творчества, которые остаются еще не ясными или неизвестными науке.

Литературы

1. Принципы текстологического изучения фольклора.-М-Л:Наука, 1966.,-231.
2. Ж.К. Орозобекова Айтуучулук өнөрдүн өсүп-өнүгүү жолу-Б:Бийиктик-2003.,2119б-299.
3. А.Б. Лорд. Сказитель. The Singer of Tales / перевод с английского и комментарии Ю. А. Клейнера и Г. А. Левинтона; послесловие Б. Н. Путилова. Статьи А. И. Зайцева и Ю. А. Клейнера; ответственный редактор Б. Н. Путилов. — М.: Издательская фирма «Восточная литература», 1994. Стр.15.
4. Путилов Б.Н. Современная фольклористика и проблемы текстологии // Русская литература. 1963. № 4. С. 100-113., стр 106
5. Текстологическое изучение эпоса-Москва:Наука, 1971, 170-180.-229.
6. Принципы текстологического изучения фольклора.-М-Л:Наука, 1966.,-220-260.

ESSA III. Türk Dünyasına Katkı Sunan Şahsiyetler Uluslararası Sempozyumu
9-10 Kasım 2023
ISBN: 978-605-73444-6-5

DEVLET İDEOLOJİSİNİN VE OTORİTESİNİN TOPLUMSAL TEŞKİLATLANMALARA ETKİSİ

Erdoğan ALTINKAYNAK

Prof. Dr. Ardahan Üniversitesi, İBEF, TDE Bl. THB.
Öğretim Üyesi ORCİD: 0000-0003-1105-0479
erdoganaltinkaynak@ardahan.edu.tr

Öz

En ilkel toplumlarda bir teşkilatlanma vardır. Bu teşkilatlar toplumun günlük hayatını kolaylaştırmak, toplumsal düzeni sağlamak, topluluğun yardımlaşarak ortak eylemlerini gerçekleştirmek gibi çok sayıda görev ve sorumluluk alırlar. Teşkilatların bazıları devletin resmi organları olarak faaliyet gösterirken bazıları da sivil gruplar tarafından kurulup işlev kazanırlar. Resmî ideolojiler tarafından kurulan örgütlerin yapısı zamana ve zemine göre resmî ideoloji tarafından değişikliklere uğrayabilir. Bunun dışında bir de resmî ideolojinin sivil toplum örgütlerine yönelik olarak ve resmî ideolojinin menfaatlerini koruyacak biçimde değişiklik yaptığı da bilinmektedir. Resmî ideoloji bu eylemi bazen uyguladığı politikalar ile bazen örgütün işlev ve uygulamalarına etki edecek zorlamalarla (mesela kanun yoluyla) gerçekleştirir.

Bu yazıda Türkler arasında heterodoks zümrelerle ilgili devlet ideolojisinin ve otoritesinin yaptırım ve uygulamaları ele alınarak irdelenmiştir.

Anahtar kelimeler: Devlet ideolojisi, toplumsal teşkilat, örgüt, Alevi-Bektaşî, isyan.

***

Hiç şüphesiz en ilkel toplumların dahi bir teşkilat yapısı ve örgütlenmesi vardır. Bu örgüt yapısı toplum düzenini sağlamakla mükelleftir. Toplumsal yapılanmaları siyasi örgütlenmeler, silahlı örgütlenmeler, ticari örgütlenmeler, dini örgütlenmeler, sınıfsal örgütlenmeler, eğlence örgütlenmeleri diye izah edebiliriz. Her örgütlenmenin bir de teşrifatı vardır. Teşkilat ve teşrifatlar devleti kuran resmî ideolojinin zararına faaliyet gösteremez. Zararlı faaliyetler içeren örgütlenmeler kanun dışı sayılır, yasa ve yasaklarla faaliyetlerine sınır getirilir ya da engellenir.

Türklerin toplumsal yapılanmalarının veya örgütleşmelerinin derinliğini Hunlular dönemine kadar götürebiliyoruz. Mete'nin ordusunu düzenlemesi ve birtakım kuralları yerleştirmesi çalışmaları, esasen daha önce var olan savunma mekanizmasını değiştirmesi ve yeni kalıplara sokması Türk toplumu üzerinde ilk değişim hareketidir denilebilir.

Toplumsal örgütlenmelerin yenilenmesi veya değiştirilmesi esnasında sert tedbirler daima mevcudiyetini korumuştur. Değişim ve gelişim hareketi öyle basitçe ve birdenbire değil, yeni bünyeye uymayan arızalı kısımların yok edilmesi ile sonuçlanır. Veya bunun tam tersine gelişim ve değişim hareketinin başarısızlığa uymasıyla toplumsal ayrışmanın doğurduğu çöküş ile o topluluğun yok olmasına vesile olur. Toplumsal değişim ve gelişim hareketi bir başlayınca da olduğu yerde durmaz. Temel değerleri, olmazsa olmazları aynı kalmak şartıyla sürekli bir yenileşme tekrarlanır durur. Temel değerler de zaman içinde, çağının icaplarına göre farklı boyalarla boyanarak devam eder.

İlk değişimi Mete ve onun ordusu üzerinde yaptığı değişikliklerde buluyoruz. İşaret okunu çok sevdiği eşinin ve atının üzerine çevirmesiyle o yöne okunu atmayan askerlerin öldürülmesi; çorak bir arazinin düşmana verilmemesi ve verilmesini isteyenlerin yok edilmesi temel değerlerin neler olduğuna dair iyi kötü bir işaret vermektedir.

Mete'nin yapmış olduğu toplumsal değişim hareketi ortaya çıktığı gibi kalmamış, daha sonra da devam ede gelmiştir. Göktürkler, Uygurlar, Hazar Kağanlığı, Karahanlılar, Büyük Selçuklu ve Anadolu Selçukluları, Harzemşahlar, Safavîler, Osmanlılar ile Genç Türkiye Cumhuriyeti'nde bu değişimler çağa ve çağın gereklerine göre her defasında yeniden düzenlenmiş, toplumsal örgütlenmelerin bazıları terkedilmiş, ortadan kaldırılmış, bazılarının bazı görev ve yetki alanları sınırlandırılmış ve bazıları da başka şekle büründürülerek devam ettirilmiştir. Tamamıyla terk edilen kurumların yerine yeni kurumlar oluşturulmuştur. Bu yeni kurumlardan bazıları halka inememiş veya halkın bünyesiyle uyuşmamış ve tamamıyla ortadan kalkmıştır. Bununla beraber, toplumsal kurumlar zamanla siyasallaşarak, toplumun değerlerinden uzaklaşan hanedanlıklar için de yıkıcılık görevi görmüştür. Bazı örgütlenmeler ise toplumu ve devleti sürekli meşgul eden anarşist bir yapıya bürünmüş olabilir. Hasan Sabah ve Haşhaşilik bunlardan birisi gibi durmaktadır.

Göktürkler döneminde topluma getirilen değişim kendisini, başkalarına veya başka milletlere benzememe diye göstermektedir.

Kıpçaklar yeni kurumlar oluşturamadığı ve çağa ayak uyduramadığı için tarih sahnesinden çekilmişlerdir.

Abbasî – Emevî çekişmeleri döneminde Türkler, yeni girdikleri İslam medeniyeti halkasında kendilerine has bir İslam anlayışını meydana getirmişlerdir. Bu İslam anlayışının yaygınlaşmasında İslam öncesi hayatlarındaki toplumsal örgütlenmelerden faydalanılmış ve kendilerine has İslamı bu kurumlar sayesinde gerçekleştirmişlerdir.

Türklerin Peygamber soyuna iltifatı ve onların taraftarlığını seçmelerinde şüphesiz kendi varlığını muhafaza etme düşüncesi olduğu gibi, Abbasilerin kendilerine verdiği yüksek derecede tolerans ile Emevîlerin Türklere bakış açısı da etkili olmuştur. Şunu açık ve net biçimde söyleyebiliriz ki, eğer Alevilik Hz. Ali ve onun evladı taraftarlığı ve onlara karşı muhabbet beslemek ise Bütün Türkler Alevidir. Muaviye sahabe olduğu halde ve Türkler arasında sahabelere karşı derin bir muhabbet beslendiği halde hiçbir Türk ne Muaviye ve ne de O'nun oğlu Yezit adını evladına vermemiştir. Hatta "Yezit" adı halk arasında hakaret içeren manada kullanılır. Buna karşılık Abbas, Ali, Ali Haydar, Aliş, Alişan, Ali Şir, Aslan, Arslan, Fatma, Hasan, Hasan Hüseyin, Haydar, Hüseyin, Mehmet Ali, Murtaza, Ruşen Ali, Salman, Zeynel isimlerinin ne kadar yaygın olduğunu herkes bilir. Hatta Hazreti Ali'nin kılıcının ismi dahi erkek çocuklarına isim olarak verilir: Zülfikar.

İlk İslami Türk hareketinin ve örgütleşmesinin, Ebu Müslim Horasani, Arslan Baba ve onun varisi Hoca Ahmed Yesevî ile başladığını söyleyebiliriz. Horasanlı Eba Müslim bu hareketin siyasi ve askeri kanadını oluşturur.

Hoca Ahmed Yesevî dergâhında yetişen teşkilatçı öğrenciler, bu merkezden dağılarak yeni yerlere yerleşmiş ve gittikleri yerde de Yesevî 'nin öğretilerini Türk ve diğer toplumlar arasında yaymaya başlamışlardır. Bu yayma esnasında Yesevîlik dergâhının koymuş olduğu kurallar, zamana ve zemine; devleti kuran ideolojinin ve hanedanlığın siyasal örgütlenmesine göre bazen isteyerek bazen zorla uyum sağlamış, bunu beceremeyenler de yok olmuş veya yok edilmiştir.

Büyük Selçuklular döneminde Nizamiye medreselerinin kuruluşunun gayesi, artan ve devletin varlığını ve Sünnî itikatları tehlikeye düşüren Batıni hareketlerin ve teşkilatlanmaların önünü almaktır. Nizamiye medreselerinden yetişen ulema Batıni hareketlerin yayılmasına engel olmuştur. Tabi burada devletin baskıcı tutumu da etkili olmuştur. Her ne kadar Büyük Selçuklular Batıni hareketleri engellemeye çalışmışsa da

Sultan Alpaslan bu Batıni düşünceye sahip birisi tarafından bir suikast sonucu öldürülmüştür. Bir başka ilginç nokta ise Alpaslan'ın ailesinde Gök-Tanrı inancını taşıyan kişiler de vardır ve onlar da o dönem için İslam'ın ordusu hüviyetindeki Selçuklu ordusunun galibiyeti için kendi dinlerince dualarda bulunuyorlardı.

Anadolu'da o dönemin en modern ordusuna sahip ve en güçlü devleti olan Anadolu Selçuklularının yıkılmasını Türkmen isyanları neden olmuştur. Türk töresinden ve Türk toplumundan koparak giderek Farslılaşan devlete bir tepki olarak ortaya çıkan isyanlardan en etkilisi bir Türkmen dervişi olan Baba İshak'ın başlattığı isyandır. Bu isyan neticesinde ordunun gücü kırılmış, Moğol ordularını bu isyan hareketi cesaretlendirmiştir.

Osmanlı İmparatorluğunu kuran irade olarak her ne kadar tekke ve tarikatlar görülse de zaman zaman bu tekke ve tarikatların takibata uğradıkları, belirli alanlarda ikamete zorlandıkları ve bazı sürgünlerle kontrol altına alınmaya çalıştıkları da bir gerçektir. Osmanlıların bir esnaf teşkilatı olan ahilerle çarpıştığı, bazı kalenderi dervişlerini takip ettirdikleri, sorguladıkları, bazı şeyhleri ve onların isyanlarını kanlı bir şekilde bastırdıkları, tutukladıklarını yargılayarak idam ettirdikleri de bilinmektedir.

Hacı Bektaş-ı Veli'nin ve ortaya koyduğu öğretilerin Osmanlının resmi askerlik teşkilatı yeniçerilere düstur olması Osmanlıların başlangıçta tarikat ve toplumsal örgütlerden ne denli faydalandığının en önemli göstergelerinden biridir. Devşirme usulü ile asker temin etme hadisesi ve devşirilenlerin İslam dini öğretilerinin ve Türklük bilincinin aşılanması Bizanslılardan aktarma bir kurum gibi dursa da yeniçeri teşkilatına Sünnî itikatlar doğrultusunda bir eğitim verilmediği, daha çok Türk İslamcı öğretilerinin verildiği de bir gerçektir. Askerlik teşkilatının Alevi – Bektaşî örgütlenme yapısı içinde olması hiç şüphesiz bu teşkilatın içinde devletin elinin bulunmasını da doğurmuştur.

Nihayetinde sofi padişah olarak bilinen II. Beyazıt, Anadolu'daki Şii – Alevi hareketlerinin ve Safavî taraftarlığının artması üzerine tedbir olarak Balım Sultan'ı Hacı Bektaş Dergâhına yönlendirerek buradaki teşkilatlanmayı kendi lehine değiştirmiş ve bu dergâhın kendine has bir yapıya bürünmesini ve İran Aleviliğinden ayrılmasını sağlamıştır.

İran'da Şah İsmail tarafından kurulan ve siyasi otoriteyi eline geçiren Şah İsmail'in Caferilik ve Şia anlayışı ile Anadolu Alevi – Bektaşîliğinin 12 İmam ve Ali sevgisinin dışında hiçbir ortak yönleri yoktur. Esasında birbirleri ile dini anlayış hususunda anlaşamazlar da. Her iki coğrafyada da yaşayanların Türkmen / Oğuz olmasına karşı bu anlayış farklılığının temelini Osmanlı'da II. Beyazıt döneminde Hacı Bektaş'a yerleştirilen veya posta oturan Balım Sultan ile İran'da tarikatlarını şeyhlikten şahlığa geçirten Şah İsmail Safavî oluşturmuştur. Dolayısı ile aynı millete ve hatta aynı boya mensup insanlar aralarında bölünmüş ve farklı ideolojiye sahip iki devlet arasında birbirleri ile kavga eder olmuşlardır. Bu ayrışmada Hacı Bektaş Dergâhının ve Erdebil Dergâhının da rolü vardır.

Şeyhlikten şahlığa geçmek isteyen Şeyh Cüneyd etrafında toplanan müritleri silahlanmaya iten sebep ne idi? Kendisi de bir Şii olan Karakoyunlu Hükümdarı Cihanşah, tarikat mensuplarının çoğalmasından neden ürkmüştü? Neden Şeyh Cüneyd'in amcası Şeyh Cafer'e başvurarak Cüneyd'in Azerbaycan'dan çıkmasını sağlamıştı? Cihanşah tarafından sınır dışı edilen Şeyh Cüneyd, Anadolu'ya geçerek Türkmenlerle neden ilişkiler kurmaya başladı? Sultan Murat, Azerbaycan topraklarından gelen bu şeyhe neden iltifat etmedi? Erdebil Tekkesi Anadolu'da nasıl ve hangi nedenlerle güç ve itibar kazanmaya çalışıyordu? Bütün bunlar şeyhlikten şahlığa geçmek ve devlet kurmak amacıyla yapılan

ISBN: 978-605-73444-6-5

ISBN: 978-605-73444-6-5

işlerdi ve bölgedeki hanedanlıklar da buna engel olmaya çalışıyordu. Unutmayalım ki Şeyh Cüneyt merkezi Samsun olan Cenik bölgesinde bir hayli uzun süre kalmış, Trabzon'u kuşatmış ve fakat Fatih'in gelişi ile bölgeden çekilmek zorunda kalmıştı.

İslam'da Ruhban sınıf yoktur. Hazreti Peygamber kendisinden sonrası için yerine bir mirasçı bırakmamış, bunu istişare ortamında ümmetin kendisine bırakmıştır. Siyasal hareketler toplumları ve onların inanç değerlerini kendilerine bir araç olarak kullanmışlardır. Sonuçta, başarılı olan siyasal hareketler hanedanlıklara dönüşmüştür. Bunlar da kendilerine dine dayalı devlet anlayışını uygun görmüşler ve aynı zamanda dini lider olmuşlardır. Dolayısıyla ne Safavîlerin ne de Osmanlıların din kaygıları yoktur, bilakis dini kendi güç ve bu gücün devamı için kullanmışlardır.

Timur ile Yıldırım'ın; Fatih ile Uzun Hasan'ın, Yavuz ile Şah İsmail'in, Safavîler ile Şeybanîlerin çekişmesinin altında yatan sadece ve sadece güç ve iktidar mücadelesidir. Bu mücadele esnasında bütün yükü omuzlarında taşıyan milletin kendisidir. Güç ve iktidar mücadelelerinde piyon olarak kullanılan halk birbirine düşman edilmiştir. Düşünelim ki, Giresun Çepnileri Sünnî / Hanefi anlayışında, Balıkesir Çepnileri Alevi – Bektaşî anlayışında ve inançlarını yaşamaktadır. 24 Oğuz boyunun birisi olan Çepnilerin yarın Alevi / Sünnî tartışmasına girmesi kime ne kazandıracaktır? Bir de provoke edildiklerinde ve araya kan girdiğinde durum ne olacaktır? Geçmişte biz bunları yaşadık. İran – Azerbaycan Türklüğünü resmi ideoloji bize düşman olarak gösterdi ve bizler de bunlara inanarak birbirimizi düşman olarak gördük. Şükür ki Tanzimat ile birlikte benimsediğimiz laik anlayışla birlikte "iki devlet bir millet" sloganını kendimize düstur olarak seçiyor ve her fırsatta, her zor anda birbirimizin yardım ve desteğine koşuyoruz.

Yavuz ve Şah İsmail'in cihan hâkimiyeti düşünceleri Türk toplumu ve onun teşkilatlarına çok büyük darbeler vurmuştur. Anadolu'da Alevi – Bektaşî Türkmenlerin bazılarının öldürülmesi ve bazılarının kendi kimliklerini inkâr etmeleriyle sonuçlanmıştır. Bugün Alevi – Bektaşî Kürtlerin varlığını ne ile izah edebiliriz. İran'daki bazı Sünnî Türkmenlerin öldürülmesi veya sürgün olarak Anadolu'ya gelmesi de benzer sonuçlar doğurmuştur. O zamana kadar Türkmenler arasında Alevi – Sünnî diye bir çekişme kamplaşma yok iken bu çatışmanın akabinde yoktan var edilmiştir. Anadolu'daki Sünnîleşme hareketine Yavuz'un Mısır'dan getirdiği ulema sınıfının da etkisi vardır. Anadolu'da kırk bin, İran'da yirmi bin Türkmen'in vebali ve kanı bu iki büyük Türk hükümdarının boynunadır. Bugün için, o tarihte devletlerinin temel dayanakları ve ideolojileri için yapılmış bir hareketi günah olarak bu iki büyük hükümdara yüklemek belki doğru olmayabilir ama gerçek de budur.

Bütün tarikatlar Batıni itikatlar taşır. Bütün tarikatlarda İslam ile bağdaşmayan hal ve hareketlere, davranış biçimlerine, uygulamalara rastlanır. Bunlar o tarikatların İslam dışı olduğunu göstermez. Bunlar, devletin siyasal yapısına, milli geleneklerin ve önceden öğrenilmiş inanç sistemlerinin toplumsal düşünce yapısına dinin uydurulmasından kaynaklanan uygulamalardır.

II. Mahmut döneminde topluca yenilik hareketlerine girişin etkisi tekke ve zaviyelerde de kendisini hissettirmiş ve Alevi – Bektaşî tarikatları adeta yasaklanmış, bazı ocaklar kapatılmıştır. Bunda Yeniçeri teşkilatının Bektaşî tarikatına bağlı olması ve Yeniçeri takibi yapılırken de bir ucunun Bektaşîlere dokunması iktidarı ürkütmüştür. Yeniçerilere bağlı olarak Alevi – Bektaşîlere karşı girişilen bu zulüm, baskı ve sindirme harekâtı Alevi – Bektaşîlerce II. Mahmut'a karşı bir kin oluşmasına da sebep olmuştur. Dikkat edilirse burada da resmî ideolojinin toplumsal teşkilatlanmalara bir etkisi olduğu görülecektir.

ISBN: 978-605-73444-6-5

ISBN: 978-605-73444-6-5

Acaba Yeniçeri teşkilatı korkunç bir şekilde kaldırılacağına bu kadar cana kıymadan, teşkilatın ıslahı yönüne gidilseydi, daha iyi olmaz mıydı?

İttihat ve Terakkicilerin Alevi – Bektaşî ocaklarıyla ilgili araştırma yaptırması boşuna bir hareket değildir. Nitekim Atatürk'ün Hacı Bektaş Dergâhı ile sıkı ilişkiler kurması da herhalde İttihatçıların birikimleri ile alakalıdır. Devlet gücünü yeniden arkalarında bulan Alevi – Bektaşîler bunu unutmamış ve samimi bir Atatürk sevgisiyle gönüllerini de evleri gibi süslemişlerdir.

Anadolu halkı tarihin hiçbir döneminde günümüzdeki kadar İslam ve Sünnî olmamıştır. Bu çoğalmayı sağlayan tamamıyla resmî ideolojidir. Bu arada Alevi – Bektaşîler arasından da Sünnîleşmeye yozlaşma veya toplumsal baskı nedeniyle bir hayli katkı sağlanmıştır.

Arap İslam'ında kadın cahiliye dönemine yaklaşık olarak toplumda yerini almaktadır. Yani ikinci sınıf insan muamelesi görmektedir. Hâlbuki Türk İslam'ında kadın, halk arasında Hoca Ahmet Yesevî'den, Hacı Bektaş Veli ve taşrada da Osmanlı'nın son günlerine kadar toplumsal statüde erkeğin yanında yerini muhafaza etmiştir. Devlet kademesinde ise Kutadgu Bilig ile başlayan ve her geçen gün Arap İslam'ına doğru yönelen bir şekilde Cumhuriyete kadar gelmiştir. Cumhuriyetle birlikte özellikle şehirli kadınların toplum içindeki sosyal statülerinde, Tanzimat ile başlayan laisizme yöneliş ile büyük değişim başlamıştır. Kadını yeniden üretime sokmaya çalışan şehirli kültürü, Atatürk'ün ölümü ve milli şef döneminde de bu isteğinden vazgeçmemiştir. Ancak bu dönemde başlayan dinsizleştirme hareketi halkın tepkisini çekmiştir. Menderes – Bayar ikilisinin dini devlet kontrolünde yürütme ve kurumlaştırma çabaları hat safhaya çıkmıştır. Din adamlarının modern ilimlerden faydalanarak halkı aydınlatması istemiyle, imamları modern eğitimle eğitmeyi hedefleyen düşünce imam hatiplerin açılmasını ve çoğalmasını sağlarken öte taraftan da boşluklardan yararlanan cemaat ve cemiyetlerin yuvalandığı yer haline gelmiş, Türk İslamlığından Arap İslamlığına ve din kisvesi altında Arap kültürünün milli kültüre sokulmasına neden olmuştur. Bunu da sağlayan devletin resmî ideolojisi olmuştur. Yapılan her ihtilal de bu anlayışı destekler mahiyette misyonlar yüklenmiştir.

Bugünkü Anadolu Aleviliğinde farklı görüşlerin ortaya çıkmasının sebeplerini, Ocak merkezlerinin birbirinden uzaklığı ve farklı kültür ortamları doğrultusunda komşulukların dışında aslında II. Beyazıt ve Balım Sultan ile başlatmamız gerekir. Her ne kadar uzaklık ve farklı kültür ortamlarına komşuluk değişim ve farklılaşmanın nedenlerinden sayılsa da bunu Alevi – Bektaşî ocakları için kabul edemeyiz. Zira her 30 – 40 kilometrede bir dergâh kurulmuştur ve bu dergahların sayısı 6679 olup bunlar da 19 dergâh tarafından denetlenmektedir. Böyle bir teşkilatta haberleşme ve kopukluktan bahsedilemez. Bununla birlikte eğer bir baskı yok ise, Türk kültüründe başka toplumlara karşı kendi kendini muhafaza etme ve diğer kültürleri küçük görme anlayışı hâkim olduğundan bunu gerçek sebep saymamalıyız. Farklılaşmayı sağlayan yegâne ve en önemli sebep resmî ideolojinin baskısıdır. Bugün kimi Dedelerin namaz meselesinde farklı görüşler beyan etmesi, kiminin camilere gidilebileceği ve namaz kılınabileceği, kiminin bizim namazımız niyazımızdır demesi ve kiminin de namaz cem-evinde de kılınabilir demesinin tarihi kökenlerine bakmak gerek. Karadeniz Aleviliğinde bundan 30 – 40 sene önce namaz beş vakit yerine getirilen bir ibadet olarak görülmekteyken bugün yoktur ve 30 – 40 yıl önce Alevi olan bazı köyler de bugün Aleviliği bilmemektedir.

Aleviliğin çeşitlenmesinde hiç şüphesiz din adamlarının kendi öğretilerini halka anlatmada çağın ve teknolojinin gerisinde kalması, bazı tekke ve zaviyelerde tamamıyla yozlaşmanın baş göstermesi de etkilidir.

Peki Alevi din adamlarının modern ilimlerle donatılmaması, çağın ve teknolojinin gerisinde kalması kimin suçudur? Cami için imam – vaiz – müftü – müezzin yetiştiren ve bunları devlet eliyle kadrolaştıran sosyal güvence sağlayan ve onları okullarında yetiştiren devlet neden Alevi din adamlarını yetiştiren bir kurum kurmamıştır?

Alevi – Bektaşî inancına veya kültürüne mensup kişiler, Cumhuriyetin kendilerine sağladığı örgün eğitim sayesinde modern ilimlerle donanmaya başlayınca kendilerinden geri kaldığına inandığı ve sorguladığı din adamlarının etkisinden kurtulmuş ancak kendisine başka bir yol seçerek ataist anlayışa da yönelmiştir. Bu yönelişi gören sol fraksiyonlar da bunu çok iyi görerek değerlendirmiş ve bugün Alevi – Bektaşî kültür veya inanç halkasından gelen gençler arasında anarşizme bulaşanlar olmuştur. Söz gelimi bir örgüt liderinin ölümü neticesinde Türkiye'ye getirilip cenaze işlerinin bir cemevinde görülmesi ve cenazeye katılanların da Alevili simgesi gibi olan kırmızı başlıklar takınması bir örnektir. Halbuki Alevi – Bektaşî öğretilerinden en önemlisi Hacı Bektaş Veli'nin "yetmiş iki milleti bir nazar ile görmek" vardır. Cana kıymak ve kasten adam öldürmek ise "düşkünlük" sayılır ve toplumdan dışlanır.

Alevi – Sünnî ayrışmasının derinleşmesi güç ve iktidar oyuncularının kışkırtmalarına, Çorum, Maraş, Sivas olaylarının olmasına zemin hazırlamıştır. Bu iki topluluk asırlardır bir arada ve beraber yaşarken ne oldu da birbirlerine bu denli düşman edildiler. Burada resmî ideolojinin parmağının olmadığını kimse iddia edemez. Diri diri bir insanın yakılması İslam inancının hiçbir yerinde yoktur. Ne Sünnî ve ne de Alevi inancında böyle bir vahşet yoktur. İnsana secde eden bir kültür, "cenneti de cehennemi de kendinde ara!" diyen bir kültürde, "hiçbir yere sığmadım inanan kulların gönlünden başka!" diyen bir dinde, "Kul hakkıyla gelme!" diyen bir dinde böyle bir vahşet olabilir mi? Bu kışkırtmaların ve vahşetin yaratıcıları güç ve iktidar temsilcileridir.

Sonuç

Her topluluğun kendine has bir teşkilatlanma yapısı vardır. Bu teşkilatlar değişik nedenlerle İktidar ve gücü elinde bulunduranlar tarafından takip ve kontrol edilir. İktidarlar kendisine zararlı gördüğü örgütlenmeleri ya ortadan kaldırır ya çalışmalarına kısıtlamalar getirir veya örgüt içindeki güçleri aracılığıyla örgütün teşkilat ve teşrifatı ile örgüt üyelerini birbirine bağlayan unsurlar üzerinde değişiklikler yaratarak, kendisi gibi olan diğer örgütlerden farklılaştırır. Bu sayede kendisini korumuş, varlığını ve devamlılığını sağlamış olur. Fakat farklılaşma ve değişim bölünmelere ve bölünmelerden dolayı düşmanlıklara, husumetlere de kaynaklık eder. Neticede asıl sıkıntıya düşen, acı veya zahmet çeken örgütlerin, teşkilatların üyeleridir.

KAYNAKLAR.

Abdülbaki Gölpınarlı, Vilayet-name, İstanbul 1958.

Ahmet Yaşar Ocak, Osmanlı İmparatorluğunda Marjinal Sufilik Kalenderiler, Ankara 1992.

Baha Said, Türkiye'de Alevi – Bektaşî, Ahi ve Nusayri Zümreleri, Haz., İsmail Görkem, Ankara 2000.

ISBN: 978-605-73444-6-5

ISBN: 978-605-73444-6-5

Fuat Köprülü, Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar, Ankara 1966.

İlber Ortaylı, Osmanlı'da Milletler ve Diplomasi, İstanbul 2008

İsmail Özmen – Yunus Koçak, Hamdullah Çelebi'nin Savunması, Ankara 2008.

Yusuf Has Hacib, Kutadgu Bilig, Çev: Reşid Rahmeti Arat, Ankara 1998.

Mümtaz Turhan, Kültür Değişmeleri Sosyal Psikoloji Bakımından Bir Tetkik, İstanbul 1994.

Raymond Williams, Kültür, Ankara 1993.

Rudth Benedict, Kültür Örüntüleri, Türkçesi: Mustafa Topal, Ankara 2000.

Tevfik Karabulut, Tarihten Bugüne Güç ve İktidar Oyunu, İstanbul 2010.

OKULA HAZIR OLMA VE OKULA UYUM SAĞLAMA ÜZERINE BIR DERLEME

Medera HALMATOV

Doç. Dr., Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi
Sağlık bilimleri Fakültesi, Çocuk Gelişimi Bölümü, Türkiye
ORCID: 0000-0001-6549-0432, medera.halmatov@bilecik.edu.tr

Öz

Okul öncesi dönemi çocukların tüm gelişim alanlarının en hızlı gelişen dönemlerinden biridir. Bu dönemde kazandığı bilgi, beceri ve deneyimler gelecek hayatını etkilemektedir. Okul öncesi eğitimin temel amaçlarından biri de çocukları bir sonraki eğitim kademesi olan ilkokula hazırlamaktır. Çocukların bazı davranışları yapabilmesi için vücutlarının o davranışı yapabilecek düzeye gelmesi gereklidir. Bu araştırmanın amacı, ilkokula yeni başlayan 60-72 aylık çocukların okula hazır bulunuşluğu ile ilgili literatürün incelenmesidir. Okula hazır bulunuşluk kavramı fiziksel, bilişsel, sosyal-duygusal, dil gelişimi ve özbakım becerileri olmak üzere bütüncül gelişim alanları yönünden ele alınmıştır. Çocuğun gelişim alanları ile birlikte yaşadığı çevresi ve çevresiyle olan ilişkileri de incelenerek çocuğu etkileyen tüm faktörler ortaya konmak amaçlanmıştır. Bilişsel, sosyal, dikkat ve öz-düzenleme becerilerini içeren okula hazır bulunuşluk becerileri, gelecekteki okul başarısının temelini oluşturur. Bu çalışmada, okula hazır bulunuşluk kavramı, çocukların okula hazır bulunuşluk için sahip olması gereken temel beceriler, bilgi ve deneyimler, hazır bulunuşluk sürecini etkileyen faktörler üzerinde durulacaktır.

Anahtar kelimeler: Okul Öncesi Eğitim, Okul Hazır Bulunuşluk, Çocuk Gelişim alanları ve okul, aile ve çocuk.

SCHOOL READINESS AND ADJUSTMENT TO SCHOOL A COMPILATION ON IT

Abstract

Preschool period is one of the most rapidly developing periods of all developmental areas of children. The knowledge, skills and experiences gained during this period affect his future life. One of the main purposes of pre-school education is to prepare children for the next level of education, primary school. In order for children to be able to perform certain behaviors, their bodies must reach a level where they can perform that behavior. The purpose of this research is to examine the literature on school readiness of 60-72 month old children who have just started primary school. The concept of school readiness is discussed in terms of holistic development areas including physical, cognitive, social-emotional, language development and self-care skills. It is aimed to reveal all the factors affecting the child by examining the child's developmental areas, the environment in which he lives and his relationships with his environment. School readiness skills, which include cognitive, social, attention and self-regulation skills, form the basis of future school success. This study will focus on the concept of school readiness, the basic skills, knowledge and experiences that children need to have for school readiness, and the factors affecting the readiness process.

Keywords. Preschool Education, School Readiness, Child Development areas and school, family and child.

***

GİRİŞ

Okula başlamak çocuğun hayatında büyük bir değişiklik yaratan olaydır. Yeni bir ortam, alması gereken bir sorumluluk, uyması gereken yeni kurallar, yeni bir öğretmen ve yeni arkadaş ortamıyla tanışır. Çocuğun tüm bunlara hazır olabilecek, okula uyum sağlayabilecek gelişim düzeyinde olması gerekir. Çocuğu okula hazırlama amacı taşıyan okul öncesi eğitiminin bu durum üzerindeki katkısı büyüktür. Okul öncesi eğitimin temel amaçlarından biri, çocukları bir sonraki eğitim kademesi olan ilkokula hazırlamaktır.

ISBN: 978-605-73444-6-5

ISBN: 978-605-73444-6-5

Çocukları ilkokula hazırlık, onların tüm gelişim alanlarını destekleyerek ilkokula uyum sağlamalarını kolaylaştıracak ve bu kademedeki bilgi, beceri ve deneyimler için hazır olmalarını sağlayacak çalışmaları içerir. Okula hazır bulunuşluk genel olarak okul öncesinde başlayan ve örgün eğitimde başarılı olmak için çocukların ihtiyaç duydukları bilgi, beceri ve yetenek olarak tanımlanabilir (Snow,2006). İlkokul öğrencilerden beklenen akademik becerilerin oluşması için okul öncesi dönem çocukların okula hazır bulunuşluklarının her yönden desteklenmesi gerekmektedir (Ramawati, Tairas, ve Nawangsari,2018). Çocukların okul hazır bulunuşluğunun desteklenmesi okuma, yazma ve hesaplama gibi akademik becerileri yanında fiziksel, sosyal ve duygusal, dil gelişimi gibi gelişim yönlerin kapsamaktadır (Buld, Er,2016; Altun, 2018). Hangi öğretim kademesinde olursa olsun okula başlama farklı ve yeni deneyimleri içermesi bakımından heyecan verici bir süreçtir. Çocuk bu süreçte, içinde doğup büyüdüğü ve kendini güvende hissettiği aile kurumunun dışındaki bir kuruma farklı bir adım atar. Bu yeni ortam kendine özgü kuralları, yerine getirilmesi gereken görev ve sorumlulukları ve yeni yaşamsal deneyimleri içeren evden farklı bir sosyal çevredir (Erkan, 2011). İlkokula başlamak, çocuğun yaşamındaki dönüm noktalarından biridir. Bu yeni sosyal çevrede çocuk, ilk kez programlı öğretimin gerektirdiği planlı etkinliklere katılmak, belirli bir disiplin dâhilinde kurallara uymak, öğretmenin talimatını yerine getirmek ve daha da önemlisi okuma-yazma ve temel aritmetik becerilerini öğrenmek gibi görevlerle karşı karşıyadır (Erkan, 2011; Oktay ve Unutkan, 2003).

Hazır bulunuşluk, İlkokula hazır olma, okula hazır olma veya okul olgunluğu kavramları aynı anlamda kullanılmaktadır. Yavuzer (2002), bu konuda "Okul olgunluğunu, çocuğun bedensel, zihinsel ve sosyal anlamda okula hazırlıklı olmasıdır" şeklinde tanımlamıştır. Oktay'a göre de (1999), "çocuğun okuma-yazmayı öğrenebilmesi için belirli bir olgunluğa ulaşmasının yanında, bunun için gerekli olan, ön bilgi beceri ve tutumları kazanmaktır" şeklinde açıklamıştır.

Anne-Baba Tutumlarının Okul Hazırlığına Olan Etkisi

Okula uyumu etkileyebilecek en önemli etkenlerden birisi anne-baba tutumlarıdır. Altınkaynak ve Akman (2018), tarafından yapılan araştırmaya göre, koruyucu ve baskıcı-otoriter tutum gösterilen çocuklarda okula uyum becerileri azalmakta, izin verici-demokratik tutum gösterilen çocuklarda da okula uyum becerileri arttığı görülmüştür. Otoriter tutum sergileyen anne-babalar çocuklara sorgulamalarına izin vermeden kuralları koydukları ve bunlara uymadıklarında ceza verdikleri tespit edilmiştir. Otoriter tutumla büyüyen çocuklarda zayıf iletişim becerileri, saldırganlık, isyankârlık veya boyun eğme gibi davranışlar görülmüştür. İzin verici tutum sergileyen anne-babalar çocukların isteklerine göre hareket ettikleri ve kuralları esneklik gösterdiği ve izin verici tutumla büyüyen çocuklarda şımarık ve bencil davranışlar, ağlayarak istediğini yaptırma gibi davranışlar görülmüştür. Aşırı koruyucu tutum sergileyen anne-babalar ise çocuklarına sorumluluk vermedikleri ve bu çocuklarda özgüven eksikliği, bağımlı pasif kişilik geliştirme gibi davranışların olduğu tespit edilmiştir (Altınkaynak, Akman, 2018). Demokratik aile tutumunda tutarlı, kararlı davranışlar sergileyen anne-babanın çocuklarının ilgili konu hakkında duygu ve düşüncelerini öğrenmek istediklerini ve böylelikle okula hazır bulunuşluk düzeylerinin olumlu etkileri bulunmuştur (Altınkaynak, Akman, 2018).

Sağlıklı Beslenme ve Fiziksel Gelişim

Çocukların çevrelerine aktif katılımını gösteren, öğrenmelerini destekleyen sağlık ve fiziksel gelişimleri büyük ölçüde öğrenmelerini, eğitimi destekleyen sağlık ve motor gelişimlerini ifade etmektedir. Motor becerilerin amacı çocukların temel hareket becerilerini geliştirerek çocuğun fiziksel, bilişsel, dil, sosyal, duygusal gelişimine, öz bakım becerilerine ve öğrenmelerine önemli ölçüde katkıda bulunmaktır (MEB, 2013).

Bir çocuğun okul olgunluğu, doğumundan okula başlayıncaya kadar edindiği deneyimler ve becerilerdir. Bu deneyimler, sağlık ve fiziksel gelişim; duygusal iyi oluş ve sosyal yeterlilik, öğrenme yaklaşımları; iletişim becerileri ve biliş ve genel bilgi olarak sıralanmaktadır (National Education Goals Panel, 1991).

Sosyal ve Duygusal Gelişim

Okul öncesi döneminde çevresi ile olan etkileşimi sosyal yetkinliği ve olumlu duygusal gelişimi, akranları ve yetişkinler ile olumlu ilişkileri çocuğun okula hazır bulunuşluğuna büyük ölçüde katkıda bulunur (National School Readiness IndicatorsInitiative, 2005). Bir çocuğun okula başlaması, çocuğunu değişen ilişkilere, deneyimlerine, rutinlere, yeni sosyal durumlara alışma sürecinde hem çocuk için hem aileler için stresli olabilir, ancak okul öncesi döneminde yaşanan olumlu sosyal ve duygusal deneyimleri okula başlama sürecinde temelini oluşturmaktadır (McAllister ve arkadaşları, 2005; Moore, 2008, akt. McCubbins, 2004).

Dil Gelişimi

Okul öncesi eğitim programlarında okuma yazma yönelik çalışmalar bulunmamaktadır. Ancak programda okuma yazmaya hazırlık için gerekli olan tüm becerilerin geliştirileceği etkinlikler bulunmaktadır. İlköğretime, okula hazır bulunuşluk durumuna ve okuma yazmaya hazırlık etkinliklerinde ise dil gelişiminin önemli bir yeri vardır (Albayrak, 2000; Girgin, 2002). İlkokula başlayan çocuktan, dinleme, anlama ve sözel dil becerileri, gramer yapısına uygun uzun-karmaşık cümle kurabilme, geniş bir sözcük dağarcığını kullanabilme gibi dil gelişimi becerileri beklenmektedir (Razon, 1982).

Bilişsel Gelişim

Çocukların ana dilini kazanması ve kullanması, zihinsel becerilerinin gelişmesini destekleyerek, dili işlevsel ve amaçlarına uygun olarak kullanmalarını sağlayacaktır (Cummins, 2000). Çocuğun okul öncesi döneminde, öğrenme sürecinde önemli bir etmen olan dil gelişimi, bilişsel gelişimden ayrı düşünülemez. Çünkü kavram eğitimi, ilişkiler kurabilme, sorun çözebilme gibi alanlarda bilişsel gelişim ile dil gelişimi karşılıklı etkileşim içindedir (Sever, 2008). Çocukların nesneleri ve olayları kavrayabilmeleri, tanımaları ve algılamalarında muhakeme etme, problem çözme gibi zihinsel süreçlerinin şekillenmesinde ve gelişiminde önemlidir (Aytemiz, 2000).

Okula Hazır bulunuşluğu Etkileyen Diğer Faktörler

Aileye yönelik faktörler aile eğitimi, ebeveyn tutumu, ailenin sosyo-ekonomik durumu, aile içindeki iletişim durumları olarak sayılabilir. Bu etkenlerin her biri, çocuğun diğer gelişim alanları ile beraber okula hazır bulunuşunu etkilemektedir. Demokratik, destekleyici bir tutumla yetiştirilen çocuğun okula hazır bulunuşluğu baskıcı ve otoriter bir ortamda büyüyen çocuğun okula hazır bulunuşluğundan daha yüksek orandadır

ISBN: 978-605-73444-6-5

ISBN: 978-605-73444-6-5

(Başaran, Aksoy, 2020). Eğitim kurumunun nitelikleri ve eğitimcinin akademik düzeyi, sınıf ortamını düzenlemedeki yetkinlikleri, çocuklarla olan etkileşimi, kullanmış olduğu eğitim yaklaşımı çocukların hazır bulunuşluğu üzerinde etkili olduğu bulunmuştur. Geleneksel yaklaşım kullanılan bir sınıfta çocukların her ne kadar sözel-mantıksal akıl yürütme becerileri daha fazla gelişmiş olsa da gelişimsel yaklaşım kullanılan bir sınıfta da çocukların bilişsel düzeyi daha yüksek oranda gelişmiştir (Başaran, Aksoy, 2020).

Kahramanoğlu ve arkadaşları (2014) okula hazır bulunuşluğu etkileyen faktörleri inceleyen çalışmasında bilişsel gelişime ve akademik beceriye odaklandıkları görülmüştür. Araştırma sonucunda öğrencilerin parmak kaslarının yeterli gelişmediği, fiziksel bakımdan yeterli olgunluğa erişmemiş oldukları, özbakım becerilerini yeterince kazanmamış oldukları, dikkatini toplama, odaklanma, algılama gibi bilişsel süreçlerde, kendilerini ifade etme, sosyal ilişkiler kurma gibi davranışlarda zorlandıkları, kelime haznelerinin düşük olduğu ve okuma-yazmada, okuduğunu anlamada bir takım zorluklar yaşadıkları, duygularını ifade edemedikleri ve derse karşı isteksiz oldukları bulgularına ulaşılmıştır (Kahramanoğlu, Tiryaki, Canpolat, 2014). Uşak'ta, (Yoleri & Tanış, 2014) ilkokul birinci sınıftaki 286 öğrencinin okula uyumlarını etkileyen değişkenler incelenerek, okul öncesi eğitimi alan çocukların daha yüksek düzeyde okula uyum gösterdikleri bulunmuştur. Yapılan araştırma sonucunda yaş faktörünün akademik beceriyi etkilediğine, okul öncesi eğitimi almış olmanın, sosyal ilişki kurabilme ve devam ettirebilme, problem çözebilme, işbirliği yapabilme becerileri üzerinde olumlu etkiye sahip olduğu sonuca ulaşılmıştır (Yoleri, Tanış, 2014).

SONUÇ ve ÖNERİLER

Sonuç olarak okula hazır bulunuşluğu etkileyen faktörler çocuğun gelişim alanlarıyla daha çok ilişkilidir. Yapılan çalışmaların daha çok bilişsel gelişime ve akademik beceriye odaklandıkları görülmüştür. Duygusal-sosyal gelişime en az değinildiği, çocukların psikolojik açıdan ve duyuşsal açıdan okula hazırbulunuşlukları yeteri kadar ele alınmamıştır. Okula hazırbulunuşluk çocuğun sadece bilişsel açıdan olgunluğa ulaşmış olması demek değildir, ortam, ders, okul ve arkadaş değişikliğine kendisini ne derecede hazır hissettiği de oldukça önemlidir. Sorumlulukların, uyması gereken kuralların değiştiğini fark eden çocuk afallayacaktır ve bilişsel açıdan uygun seviyede olsa bile duyuşsal açıdan zorlanabilir ve bu da bilişsel düzeyinin gerilemesine sebep olabilir. Tüm bu değişiklikler çocuğu yeni bir dünyaya sürükleyeceği için bunun farkında olması gereklidir ve vereceği tepkiler hazır bulunuşluğu hakkında fikir verecektir (Başaran, Aksoy, 2020).

Okula uyum sürecinde ebeveyn tutumlarına yönelik aile bilgilendirmesi ve daha kapsamlı çalışmalar yapılabilir. Çalışmalarda çoğunlukla bilişim ve fiziksel alana yoğunlaşıldığı örülmüştür, okula hazır bulunuşluk gelişimin tüm alanlarıyla incelenmelidir, dil gelişimi ve duygusal-sosyal gelişim alanında daha fazla inceleme yapılması gerekmektedir. Çocukların psikolojik durumlarını daha çok ele almak gerekmektedir.

Yukarıda verilen bilgiler doğrultusunda öneriler sunulmuştur:

1. Okul olgunluğunu etkileyen okul öncesi eğitim zorunlu hale getirilmelidir. Yaşamın ilk altı yılı hayatın temelini oluşturduğundan çocuklar; sosyal ve duygusal, bilişsel, psikomotor, dil ve erken okuryazarlık, sağlıklı ve dengeli beslenme yönünden geliştirilmelidir.

2. İlkokula başlamada kronolojik yaşın yanında çocuğun bütünsel gelişimine de bakılmalıdır. Yeterince ilkokula hazır olmayan çocuklar okulda zorlanmakta ve olumsuz yönde etkilenmektedirler. Bu konuda öncü projeler başlatılmalıdır.
3. Okul olgunluğu çocuğu, aileyi ve toplumu da etkilediğinden dolayı toplum bilinçlendirilmeli, toplumda farkındalık yaratacak projeler hazırlanmalıdır. Yine aileyi bilinçlendirici grup çalışmaları başlatılmalıdır.
4. Okula hazırlık konusunda anne ve babaya eğitim verilmelidir. Anne ve baba seminerlere yönlendirilmelidir. Bu seminerler devlet ya da toplum kuruluşları tarafından düzenlenmelidir.

KAYNAKÇA

Albayrak, H., (2000). “Okuma Yazma Eğitimine Hazırlık Çalışmaları.” Selçuk Üniversitesi Anaokulu/Anasınıfı Öğretmeni El Kitabı, Rehber Kitaplar Dizisi. YA-PA Yayınları, İstanbul.

Aytemiz, A., (2000). *“Almanya’da Türkçe.” Avrupa’da Yaşayan Türk Çocuklarının Anadil Sorunları Toplantısı.* Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu TDK Yayınları, Ankara. Sayı: 734

Başaran, M. & Aksoy, A. B. (2020). Okul öncesi dönemde okul hazır bulunuşluğu: sistematik bir derleme. *Kırşehir Eğitim Fakültesi Dergisi, 21*(2).

Bodovski, K., & Farkas, G. (2007). Mathematics growth in early elementary school: the roles of beginning knowledge, student engagement, and instruction. *Elementary School Journal* 108.

Buldu, M. & Er, S. (2016). Okula hazırbulunuşluk ve okula başlama yaşı: türk öğretmen ve ailelerin yeni eğitim politikası üzerine görüş ve deneyimleri. *Eğitim ve Bilim, 41*(187), 97-114.http://dx.doi.org/10.15390/EB.2016.6292.

Claessens A., Duncan G., Engel M. (2009). Kindergarten skills and fifth-grade achievement: evidence from the ECLS-K. *Economics of Education Review* 28.

Cummins, J., (2001). Bilingual Children’s Mother Tongue: Why is it Important for Education? Sprog Forum (February, Denmark).

Duncan, G. J., Dowsett, C. J., Claessens, A., Magnuson, K., Huston, A. C., Klebanov, P., et al. (2007). School readiness and later achievement. *Developmental Psychology*, *43*(6).

Erkan, S. ve Kırca, A. (2010). Okul Öncesi Eğitimin İlköğretim Birinci Sınıf Öğrencilerinin Okula Hazır Bulunuşluklarına Etkisinin İncelenmesi, *Hacettepe Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*

Girgin, Ü., (2003). *“Okumaya Hazırlık Etkinlikleri.” Çocukta Dil ve Kavram Gelişimi.* Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir.

High, P.C. & the Committee on Early Childhood, Adoption, and Dependent Care and Council on School Health. (2008) School readiness. *Pediatrics;* 121; e1008-e1015; DOI 10:1542/peds.2008-0079.

Kahramanoğlu, R., Tiryaki E. N., Canpolat, M. (2014). İlkokula yeni başlayan 60-66 ay grubu öğrencilerin okula hazır oluşları üzerine inceleme. *K. Ü. Kastamonu Eğitim Dergisi, 23*(3).

Katz L. (1991) Readiness. Children and Schools.http://ceep.crc.uiuc.edu/index.htm

ESSA III. Türk Dünyasına Katkı Sunan Şahsiyetler Uluslararası Sempozyumu
9-10 Kasım 2023
ISBN: 978-605-73444-6-5

La Paro, K., Pianta, R. (2000). Predicting children's competence in the early school years: A meta-analytic review. *Review of Educational Research*, *70*(4).

National Education Goals Panel (1991). *Goal 1 Technical Planning Group Report on School Readiness*. Washington, DC: NEGP. Retrieved from https://www2.ed.gov/pubs/AchGoal1/goal1.html

Milli Eğitim Bakanlığı. (2013). İlköğretim Kurumları Yönetmeliği. Ankara.

Nisskaya, A. K. (2018). School readiness outcomes of different preschool educational approaches. Psychology in Russia. *State of the Art, 21*(1).

Oktay, A. (1999). *Yaşamın Sihirli Yılları: Okul Öncesi Dönem* (1.basım). İstanbul: Epsilon Yayınları.

Oktay, A. ve Unutkan, Ö.P. (2005). İlköğretime Hazır oluş ve Okul Öncesi Eğitimle İlköğretimin Karşılaştırılması. S. Müzeyyen (Ed.), *Erken Çocuklukta Gelişim ve Eğitimde Yeni Yaklaşımlar* (s.145-155). I. Cilt, İstanbul: Morpa Yayınları.

Rahmawati, A., Tairas, M. M. W. & Nawangsari, N. A. F. (2018). Children's school readiness based on teachers' and parents' perceptions. *International Journal of Pedagogy and Teacher Education(IJPTE), 2*.

Razon, N., (1982). "Okuma Güçlükleri." Eğitim ve Bilim, 39:11-18 (Online Full Text). Vardell, S.M.(2007). *Linking picture books and poetry. Book Links 16*(3).

Sever, S. (2008). *Çocuk ve edebiyat.* İzmir: Tudem Yayıncılık.

Snow, K. L. (2006). Measuring school readiness: conceptual and practical considerations. *Development* 17, *Early Education*

Trentacosta, C. J., & Izard, C. E. (2007). Kindergarten children's emotion competence as a predictor of their academic competence in first grade. *Emotion, 7*(1).

Yavuzer, H. (2002). *Çocuk Psikolojsi.* İstanbul: Remzi Kitabevi.

Yoleri, S., & Tanış, H., M. (2014). Determination of the factors affecting adjustment levels of first-class students at elementary school. Karabük University Social Sciences Institute, 4(2), Winter, S. M., and Kelley, M. F. (2008). Forty years of school readiness research: What have we learned? *Childhood Education,* 84.

TURKEY'S GROWING GEOPOLITICAL AMBITIONS IN THE 21ST CENTURY

Valeri MODEBADZE

Professor of International Relations at Georgian Technical University
E-mail address: modebadzevaleri07@gtu.ge valery_4@yahoo.com
ORCID number: 0000-0002-1232-4841

Abstract

The aim of this research was to analyze Turkey's growing geopolitical ambitions in the 21st century. During the Cold War, Turkey had modest geopolitical ambitions. Due to the Soviet threat, Turkey chose a pro-Western policy during the Cold War and decided to integrate into Euro- Atlantic structures. Turkey was a satellite state of the United States of America and did not play an active role in international politics. The situation changed radically after the collapse of Communism and the Soviet Union. Turkey's geopolitical ambitions increased considerably after the breakdown of the Soviet Union. When Soviet threat disappeared, Turkey started to play more active role in international politics and its geopolitical ambitions increased considerably. With regards to research methods a document analysis method was used in order to obtain objective and reliable information about the geopolitical goals and ambitions of Turkey in the 21st century. This research revealed that is a strong causal relationship between the collapse of the Soviet Union and the rise of Turkey's geopolitical ambitions. The collapse of the Soviet Union offered an excellent opportunity to Turkey to increase its influence in its neighborhood, especially in Caucasus, the Middle East and the post-Soviet space.

Keywords: Geopolitical interests of Turkey, Geoeconomic interests of Turkey, the rise of Neo-Ottomanism, Turkey's foreign policy goals in its neighborhood, Geopolitical ambitions of Turkey in the multipolar world.

***

Introduction

During the cold war Turkey was the satellite state of the United States and did not play a major role in international politics. Until 1990-s, Turkey's attention was focused mainly on domestic politics, as well as on political and infrastructural modernization of the country. During the cold war the Turkey decided to carry out pro-Western foreign policy and integrate into Euro-Atlantic structures in order to neutralize Soviet threat and avoid the sovietization of the country. Turkey became the member of NATO in order to avoid Soviet invasion and stop Soviet Union's expansionist ambitions (Modebadze, 2020). Loyalty to NATO and the threat posed by the USSR meant that the Turkish government refused to carry out assertive foreign policy and decided to curb its expansionist ambitions. However, after the breakdown of the Soviet Union, Geopolitical landscape in Turkey's neighborhood has changed radically and the sense of being under threat disappeared. Turkey no longer shared a border with aggressive and unpredictable Russia. Its neighbors became small and weak states of Caucasus (Modebadze, 2020). These geopolitical transformations allowed Turkey to carry out more assertive foreign policy and to play a more decisive role in the Middle East and Caucasus. As a result, over the last decades, Turkey's foreign policy goals has become more ambitious and more grandiose. As the balance of power has shifted in favor of the West after the collapse of the Soviet Union, Turkey decided to expand its influence in the post-Soviet space. Turkey started to adjust its grand strategy and foreign policy course to new conditions.

ISBN: 978-605-73444-6-5

ISBN: 978-605-73444-6-5

Turkey's geopolitical ambitions in the multipolar world

Although Ankara is a NATO Member and the ally of the United States of America, the Turks are aware that Washington's role is diminishing in the international system and therefore, are prepared to play more active role in the multipolar world. Turkey no longer intends to remain a satellite state of the United States of America and has the ambition to play a greater role in world politics. As turkey's economic potential has increased considerably over the last decades, especially after 1980-s, it showed more willingness to play a decisive role in international affairs. Turkey now has an ambitious goal to become one of the centers of power in this new world order. Taking into account its tangible and intangible sources of power, one can argue that Turkey is the strongest state among its immediate neighbors. None of them is powerful enough to pose a threat to Turkey's economic and political stability. This puts Turkey in a relatively secure geopolitical position, when judged from the angle of maintaining its independence.

However, other security risks have emerged for Turkey, especially over the last decades, when conflicts started in the Middle East. Wars and conflicts have transformed the Middle East into one of the most unstable and unpredictable regions of the world. The region of the Middle East has for many years been a place of proxy wars and conflicts between the great powers. Historically all great powers have tried to gain a foothold in this energy-rich region. The Middle East still remains a region where great powers' have contradictory geopolitical and geoeconomic interests. Due to a rivalry between the great powers, the Middle East has been transformed into the most unstable and quarrelsome regions of the world. Frequent conflicts and wars have turned Turkey's closest neighbors into failed states. Frequent conflicts often cause the collapse of states and the emergence of a wide range of unconventional threats such as terrorism, human trafficking, drug trafficking, uncontrolled migration, etc. Therefore, Turkey's primary goal is to maintain stability in its neighborhood and prevent the escalation of conflicts in its near abroad. This was the strategy of the former foreign policy architect of Ankara -Ahmed Davitoglu, who is regarded in the political circles of Turkey as the author of the "Zero Problems with the Neighbors' Doctrine" (Özcan, 2012)

Davutoglu's "Zero Problems with the Neighbors' Doctrine" became a thing of the past since 2016, when he was marginalized and Turkey's foreign policy became much more assertive. After the failed coup d'état, Erdogan started to carry out more vigorous foreign policy aiming at improving Turkey's status in international politics. He invested heavily in the military development and the modernization of the Turkish armed forces. Thanks to his efforts, Turkey now has a very powerful and formidable military force, which is equipped with modern arms and technology. Turkey has started to develop its indigenous defense systems, including unmanned aerial vehicles, missiles and armored vehicles, in order to reduce its dependence on other countries. Heavy investments in the defense industry illustrates Ankara's commitment to self-reliance. In the last 5 years Turkey is actively engaged in the armed conflicts in Syria, Iraq, Libia and Caucasus. It also has significant military contingents in Qatar, Northern Cyprus, Syria and Somalia. Thus, "Zero Problems with the Neighbor's policy" has lost its relevance over the last years and Turkey has decided to project its power on the international arena (Heukelingen & Deen, 2022).

ISBN: 978-605-73444-6-5

ISBN: 978-605-73444-6-5

The rise of Neo-Ottomanism and Turkey's geopolitical interests in its neighborhood

If we closely examine the map of the Middle East, we will find out that Turkey is actively involved in armed conflicts in those countries, which formerly formed part of the Ottoman Empire. Turkey's foreign policy is now based on the ideology of Neo-Ottomanism. This ideology advocates Turkey's active engagement in those regions, which formerly belonged to the Ottoman Empire (Mohhamed, 2021). President Erdogan is an active supporter of Neo-Ottomanism and now implements an expansionist foreign policy aiming at transforming Turkey into a regional superpower. Erdogan's expansionist foreign policy has manifested itself in different regions: in the Eastern Mediterranean and in Turkey's neighboring countries (Cyprus, Greece, Iraq, Syria, the Caucasus), as well as in Africa (Libya). Thus, over the last decades the Turkish foreign policy has experienced a dramatic shift from the Kemalist ideology to Neo-Ottomanism. This has caused significant deterioration of relations with the neighboring countries. We can name as an example Conflict with Greece and Cyprus over the demarcation of maritime borders.

Ottoman Empire was a very influential actor in the international politics and a global player, which dominated most of the Middle -East, Caucasus, Balkans and the North Africa. Turkey's Justice and Development Party's dream is to restore the past greatness and transform Turkey into a dominant player in the Middle East and Caucasus.

In the Ruso - Ukrainian war, Turkey remains neutral but supports Ukraine's territorial integrity and independence. It is in Turkey's interests that Ukraine restores its territorial integrity and regains control over Crimea. Crimea is an area which formed part of the Ottoman Empire and where Crimean Tatars lived. These people were deported from Crimea in 1944 under Stalin's orders. Kremlin deliberately changed the ethnic composition and demographic structure of the Crimean Peninsula in favor of Russians and deported local population. It in in the interests of Turkey to restore the historical justice and return deported Crimean Tatars to their motherland. For Ankara Ukraine's independence is so important, that if Russia will put an end to Kiev's statehood, Turkey may offer military assistance to Ukraine. It is in the interests of Turkey to prevent the Russian annexation of Ukraine, because the occupation of Ukraine shifts the balance of power in favor of Russia in the Black Sea region and transforms Russia into the biggest maritime threat to Turkey. Turkey wants to avoid the transformation of the Black Sea into the "Russian lake" (Klymenko, 2019). At its peak of power, Ottoman Empire controlled the entire Black Sea, which was often referred to as the "Turkish lake." Russian occupation of the Ukrainian Black Sea cost can put an end to Turkey's ambitions to establish firm control over the Black Sea.

Turkey pays also particular attention to the territorial integrity of its immediate neighbors. It is in the interests of Turkey that its neighbors – Romania, Bulgaria and above all Georgia will keep their territorial integrity and sovereignty. Georgia as a buffer state plays particular role in maintaining Turkey's political and economic stability. Georgia is in reality a buffer state that separates Turkey from its historical rival – Russia. Russia has always been main geopolitical rival of Turkey in the Caucasus region. Over the last decades Turkey cooperates with Georgia in many spheres and plays very important role in strengthening its sovereignty. Turkey has started to train and equip Georgian armed forces. Turkey also pays particular attention to the modernization of Georgian military facilities. Ankara wants to prevent any outbreak of conflict between Georgia and Russia

and wants to keep this Caucasian state into a safe buffer zone between Russia and Turkey (Modebadze 2020).

Taking into account frequents Russo -Turkish wars and the historical rivalry between the Ottoman Empire and Russia, we can guess why Turkey pays particular attention to the maintenance of this buffer zone. Turkey prefers to share borders with small and weak states of Caucasus than with giant and unpredictable Russia. Caucasus as a buffer zone plays a very important role in the security architecture of Turkey. Therefore, Turkey is a firm supporter of Caucasian states independence and territorial integrity (Modebadze 2020).

Turkey has started to engage actively in Caucasian conflicts and in Caucasian affairs over the last years. Turkey was actively engaged in the Nagorno-Karabakh conflict and offered financial, military and moral support to Azerbaijani armed forces. It played a crucial war in strengthening military capabilities and fighting spirit of Azerbaijanis (Yalçınkaya, 2021). When war broke out in 2020 in Nagorno-Karabakh, Turkish Bayraktar drones played a decisive role in defeating Armenians. Because of the large-scale usage of drones, the 2020 Karabakh war is also known as "War of Drones". This war went into history of humankind as the first war, when drones were used massively by a conflicting side to achieve a decisive victory (Modebadze, 2021). This conflict has also demonstrated Turkeys growing influence in the Caucasus region and has sent a powerful message to the World that it is impossible to establish a firm security architecture in the region without Ankara.

Moscow and Ankara have contradictory geopolitical and geoeconomic interests in the Caucasus regions. Despite having many conflicting interests in Caucasus, Turkey and Russa have started to implement joint projects such as Turk stream or the construction of the Akkuyu Nuclear Plant. These two states have become economically so interdependent, that despite their contradictory geopolitical interests, they still manage to find common ground and solve many sensitive issues through negotiations and diplomacy. The relations between Turkey and Russia is a manifestation of political pragmatism. Both countries need each other and manage to solve problematic issues peacefully. Although there is no alliance or strategic partnership between Russia and Turkey, strong cooperation and collaboration allows these states to achieve their geopolitical and geoeconomic objectives in the Middle East and Caucasus.

Ankara follows similarly pragmatic approach with Teheran. It collaborates with Iran on many sensitive issues of security. However, the emergence of the Tehran-Moscow-Ankara axis is unlikely, given the current political situation and the confrontation between the West and Russia, as well as the conflict between the USA and Iran. The West has imposed heavy sanctions on both Russia and Iran and therefore, the creation of Tehran – Moscow -Ankara alliance is not beneficial for Turkey. Turkey tries to improve relations with the West, but at the same time wants to maintain relations with its sanctioned neighbors in order to solve sensitive security issues, as well as conflicts in the Middle East and Caucasus more effectively.

Turkey is actively involved also in conflicts in Africa, especially in Libyan Civil War, where we have two contradictory factions fighting against each other – GNA (Government of National Accord) and the General Khalifa Haftar. Turkey, the United States and Italy are offering financial and military support to the Government of National Accord, while Saudi Arabia, Egypt, France and Russia are on the side of General Khalifa Haftar. It is

interesting to note here, the Libyan Civil War divided the NATO countries, as they are supporting opposing sides in this conflict.

Turkey has decided to intervene in the Libyan Civil War in order to satisfy its geopolitical and geoeconomic ambitions in the Mediterranean Sea and gain access to the natural resources in this energy-rich region (Sahinkaya, 2020). Over the last years the Turkish government has developed a Blue Homeland Doctrine, which aims to increase the Turkish influence in the Mediterranean Sea. Turkey is dissatisfied with the current demarcation of maritime boundaries in the Mediterranean Sea and has created a Blue Homeland Doctrine in order to claim a wide exclusive economic zone in this energy-rich region (Gingeras, 2020). The Turkish government has signed a Maritime Boundary Treaty with the Government of National Accord of Libya for the establishment of the Exclusive Economic Zone in the Mediterranean Sea. This agreement has ignited a conflict between Turkey and its neighbors (Jimenez Garcia-Carriazo, 2021). Although the Turkish parliament has ratified this maritime deal, the international community views it as illegal because it does not comply with international rules and regulations. In contrast to the Turkish parliament, the Libyan parliament did not ratify this deal and rejected it.

As Turkey's military power grows, so does its ambitions in the Mediterranean Sea. After the discovery of large amount of gas deposits in the Mediterranean Sea, the control of this energy- rich region has become of vital importance for Ankara. Over the last years Turkey has started to pay more attention to the development of naval power in order to project its power in the Mediterranean Sea. Turkey aims to regain its influence in this region, which in the past formed part of the Ottoman Empire. Turkey's growing geopolitical and geoeconomic interests in the Mediterranean Sea might cause the outbreak of large-scale conflicts in this energy-rich region in the future.

Turkey pays particular attention also to its southern neighbors – Syria and Iraq, as conflicts in these countries can have a spillover effect and might cause destabilization of the entire Middle East region. When the war started in Iraq, The United States of America decided to send troops to the Middle Easst without even consulting with Ankara. The Turks were very much dissatisfied by the fact that the American troops were sent to Iraq without any prior consultations with Ankara. The issue of the Kurds also strains relations between Ankara and Washington. During the Syrian Civil war, the Unites Stats of America offered military and financial assistance to Kurdish militias and YPG, because they were fighting against the terrorist Organization – ISIS. This has infuriated Ankara and has caused deterioration in American – Turkish relations. Ankara views YPG and Kurdistan's Worker's party as a terrorist group, which pose a deadly threat to Turkey's economic and political stability, as well as territorial integrity. Therefore, during the Syrian Civil War Erdogan strongly criticized Washington's decision to support these organizations and expressed his dissatisfaction with America's policy. Thus, Washington's support for these groups significantly strained relations between Ankara and Washington and caused the significant deterioration of American-Turkish relations (Modebadze, 2020).

It is in the interests of Turky to remodel the ethnic landscape of Northern Syria and Northern Iraq and diminish the Kurdish ethnic presence in these sensitive regions. The aim of Turkey is to change the ethnic composition of these quarrelsome regions by using Arab refugees. Ankara might resettle millions of Arab refugees that are staying in Turkey to these borderlands and in this way diminish the Kurdish presence in these unstable regions. Turkey is afraid of the emergence of autonomous Kurdish political units on its borderlands and therefore, intends to create a "safe zone" in Northern Syria. Turkey

ISBN: 978-605-73444-6-5

ISBN: 978-605-73444-6-5

strongly opposes the creation of the independent Kurdish state – Rojava in the northern Siria, as it is afraid of the domino effect.

The Turks are determined to transform Turkey into a dominant power of the Middle East and no lo longer want to remain the satellite state of the United States. In order to achieve this goal, they might try to develop nuclear capabilities. Turkish President Erdogan publicly expressed his discontent by the fact that other countries possess nuclear weapons and Turkey is prohibited from developing a nuclear bomb (Sanger & Broad, 2019). The government of Turkey has started to invest large amounts of money in the development of military capabilities. Turkey aims to become a self-sufficient state in the military area by 2053. Thanks to the development of the military industry, Turkey has turned from an arms importer to an arms exporter in recent years. In 2015 Turkey has managed to reduce arms imports by 48 %.

However, despite increasing considerably its military potential, Turkey still has its limitations. Although Turkey has a great ambition to become a nuclear power, it is very unlikely that great powers will allow it to acquire nuclear weapons. It is not in the interests of the United States to transform Turkey into a nuclear power, because by acquiring nuclear capabilities Turkey might start to act more independently and might achieve complete independence from the United States.

Turkey aims to become a dominant power in the Middle East, but it is questionable whether it has enough financial and economic power to achieve this ambitious goal. To achieve a superpower status is not easy task, especially during times of economic crisis. The Turks are now aware that Turkey is a country with limited financial and economic resources and limited capabilities. Turkey lags behind the Western powers in terms of the technological and scientific capabilities and the Turkish economy is in a dire condition. The inflation rate is very high in Turkey and the Turkish Lira is steadily losing value over the last years. In an attempt to stop the inflation and save the Turkish Lira, the government has lost almost half of the foreign currency exchange reserves that it had at the beginning of the 2020. There is a high unemployment rate in the country and the purchasing power of its citizens is diminishing constantly. Turkey is actively engaged in conflicts in Siria, Libya and the Middle East, which drains country's financial resources and causes the emergence of acute economic crisis.

As Turkey's financial and economic power declines, so does its ability to achieve its ambitious geopolitical and geoeconomic plans.

Conclusion

As it has been mentioned above, Turkey has very ambitious geopolitical and geoeconomic objectives. Since the collapse of the Soviet Union, Turkey has started to play an active role in international politics and intends to become a dominant power in the Middle East. However, at the moment, it does not possess enough financial and economic capabilities to achieve its ambitious geopolitical goals. In comparison to the Western powers, Turkey still remains a relatively poor country which was affected by inflation and economic crisis over the last years. The socio-economic instability and internal problems are the main obstacles to the realization of grandiose geopolitical objectives.

ISBN: 978-605-73444-6-5

ISBN: 978-605-73444-6-5

Bibliography:

Gingeras, Ryan (2020). Blue Homeland: The Heated Politics Behind Turkey's New Maritime Strategy. Available from World Wide Web: https://warontherocks.com/2020/06/blue-homeland-the-heated-politics-behind-turkeys-new-maritime-strategy/ (Accessed: 5.11.2023)

Heukelingen, Nienke Van & Deen, Bob (2022). Beyond Turkey's 'zero problems' policy: Motives, means and impact of the interventions in Syria, Libya and the South Caucasus. Clingendael - Netherlands Institute of International Relations. Available from World Wide Web: https://www.clingendael.org/sites/default/files/2022-01/Policy_brief_Beyond_Turkeys_zero_problems_policy.pdf (Accessed: 5.11.2023)

Jimenez Garcia-Carriazo, Ángeles (2021) The Maritime Delimitation between Turkey and the Libya's Government of National Accord: another Concern for the European Union? Peace & Security – Paix et Sécurité Internationales, No 9, 2021.

Klymenko, Andrii (2019). A «Russian Lake»: the Nine Aspects of the Current Situation in the Black Sea. Available from World Wide Web: https://www.blackseanews.net/en/read/153503 (Accessed: 5.11.2023)

Modebadze, Valeri (2020). Factors that caused the deterioration in American-Turkish relations. Journal of Liberty and International Affairs, 5(3), 96-101. Available from World Wide Web: https://www.ssoar.info/ssoar/handle/document/66262 (Accessed: 5.11.2023)

Modebadze, Valeri (2021). The importance of Drones in Modern Warfare and Armed Conflicts. KutBilim Sosyal Bilimler ve Sanat Dergisi, 1 (2), 89-98. Available from World Wide Web https://dergipark.org.tr/en/pub/kutbilim/issue/69586/1110169 (Accessed: 5.11.2023)

Mohhamed, Osama (2021). What is behind the rise of Neo – Ottomanism in Turkish Foreign Policy in the last two decades? Available from World Wide Web: https://openaccess.ihu.edu.tr/xmlui/bitstream/handle/20.500.12154/2067/728711.pdf?sequence=1&isAllowed=y (Accessed: 5.11.2023)

Özcan, Gencer (2012). Policy of Zero Problems with the Neighbours. IEMed Mediterranean Yearbook. Available from World Wide Web: https://www.iemed.org/publication/policy-of-zero-problems-with-the-neighbours/

Sahinkaya, Ezel (2020). Why Is Turkey Involved in Libyan Conflict? Available from World Wide Web: https://www.voanews.com/a/extremism-watch_why-turkey-involved-libyan-conflict/6190551.html (Accessed: 5.11.2023)

Sanger, David E. & Broad, William J. (2019). Erdogan's Ambitions Go Beyond Syria. He Says He Wants Nuclear Weapons. The New York Times. Available from World Wide Web: https://www.nytimes.com/2019/10/20/world/middleeast/erdogan-turkey-nuclear-weapons-trump.html (Accessed: 5.11.2023)

Yalçınkaya, Haldun (2021). Turkey's Overlooked Role in the Second Nagorno-Karabakh War. Available from World Wide Web: https://www.gmfus.org/news/turkeys-overlooked-role-second-nagorno-karabakh-war#:~:text=Turkey's%20Army%20Building%20in%20Azerbaijan,end%20of%20the%20Cold%20War (Accessed: 5.11.2023)

УДК 63.5

УЛУУ ТООГО ЧЫККАН БАР, УЛАР ҮНҮН УККАН БАР (же кыргыз улуттук феноменологиясынын Каранары...)

Чокоева Д.М.

ф.и.к., доцент, Б.Осмонов атындагы Жалал-Абад мамлекеттик университетинин Илим, магистратура, аспирантура жана докторантура бөлүмүн башчысы

Аннотация

Макаланын максаты: С.Кайыповдун "Жылга бергис жарым күн" аталыштагы илимий популярдуу китебиндеги - окумуштуунун илимий жана коомдук ойлорунун актуалдуулугу боюнча талдоо жүргүзүү.

Киришүүсүндө автор: макаласынын аталышында колдонулган айрым фразеологизмдер менен илимий терминдерди кандай мааниде жана максатта колдоно тургандыгы жөнүндө комментарий берет. Тексттин негизги бөлүгүндө: С.Кайыповдун Памирден барып туркияда жашап калган кыргыздардын бири, жашы улгайып калган Мамазия ава менен болгон жолугушуусу, анын ички абалына, сырткы туруш-турпатына - элсиздикте күн көргөн адамдын трагедиясынын эн тамгасы басылып тургандыгын тааныгандыгы, болгондо да аны өзүнүн, ошол убакта белгисиз мезгилге өз мекенинен ички каалоосунан сырткары кетүүгө мажбур болгон аргасыз абалы менен салыштырып отуруп тааныгандыгынан улам жана Мамазия аванын ичине катылган кенчтин капкасы ачылып, андан чуурулган элдик фольклордон улам, окумуштууда кыргыз улутунун уңгулук маселелери жөнүндө пайда болгон ойлорунун маанисине, маңызына, бүгүнкү күндөгү актуалдуулугуна анализ жасалат. Ошондой эле макаланын авторунун С.Кайыповдун инсан, окумуштуу катары өмүрүнүн, ишмердүүлүгүнүн кыргыз улуту үчүн маанилүүлүгү жөнүндөгү ой жүгүртүүлөрү берилет. Корутундуда, бул макаланы жазуу максаты канчалык деңгээлде ишке ашкандыгы жөнүндөгү өзүнүн көз карашын берет.

Түйүндүү сөздөр: улуулук, бийиктик, улуттук, уңгулук, феномен, феноменология, фольклор, Мамазия ава, С.Кайыпов.

Киришүү

"Улуу тоого чыккан барбы, улар үнүн уккан барбы?" деп коюшат элибизде. Бул фразанын кай заманда, кай жерде, кандай себептен ушинтип калыптанып-айтылып калганын билбейм. Анткени менен өз алдымча мындайча ой жоруйм: Тоо, бул реалдуу бийиктик, физикалык түзүлүш. Ушул табигий кубулуштун өзүндө жаралып, бүт жашоосун анын арасында өткөрүп келе жаткан кыргыздык аң-сезим, акыл-эсинде: тоо - бийиктик, тазалык, кебелбестик, түбөлүктүүлүк, бекемдик, даанышмандык менен ассоцияланган, экинчи, өтмө мааниге ээ. Өзүндө ушул касиеттерди алып жүргөн адамды "улуу тоого чыккан адам" деп, тоо менен ассоциялап айтса болот, тактап айтканда, ал бир эле бийиктикти эмес, биринчи кезекте, жогоруда саналып өткөн тоонун тулкусундагы сөз менен айтып жеткире алгыс толтура касиеттерге ээлик кылган адамды түшүндүрүүгө тийиш.

Улар куштун төрөсү. Бийик тоонун башында адамдарга көрүнбөй жашайт. Көрүнбөй деген "бекинип" деген мааниде эмес, улардын өзүнүн турган турагы, түнөөсү ошерде, ал бийикте жаралып, бийикте жашап, бийикте өлөт. Бийиктик

ISBN: 978-605-73444-6-5

ISBN: 978-605-73444-6-5

улар үчүн көнүмүш нерсе. Ал өзү турган бийиктиктен төмөндү билбейт. Ошондуктан, улардын үнүн адамзаат ичинен аскарлуу тоонун чокусуна чыгууга күч-кубаты жеткен чанда гана бирөө угушу мүмкүн. Ошентип улар табияттын реалдуу бир парендеси, бирок, улар деген аталыш дагы тоо сыяктуу өтө сейректикти, көрүнгөн эле бирөөлөр жете албаган бийиктикти билдирген өтмө мааниге дагы ээ. Тарыхтардын түпкүрүнөн бери сызылып келаткан адамзаттык акыл-дээр, зээр сыяктуу генетикалык "азык" менен төрөлүп калган адамдар сейрек болсо да Улар сыңары кээде жер бетинен жолугуп калат турбайбы. Бирок, мындай адам жанында туруп эле Улар сыяктуу кол жеткис экендигин көпчүлүгүбүздүн түшүнбөгөнүбүз, биздин пенделик бечаралыгыбыздын аркан бойлогус төмөндүгүн көрсөтүп турган чен-өлчөм экендигин билбей, сезбей жашап келебиз ("көпчүлүгүбүз" деп ишенимдүү диагноз коюп жатканымдын себеби, эгерде билбегендер билгендерден алда канча көп болбосо, азыр биздин жашообуз мындан башкача болот эле да). Мындай адам - табият тартуулаган зээнди андан-ары дагы өнүктүрүп билимге илим улап, акыл-эсти өнүктүрүүнүн артынан түшсө, анын үстүнө ошол тапкан акылын кагаз бетине түшүрүп элге тартуулоонун чебери болсо, мындай улуу шайкештиктен (гармониядан) акылдын мөлтүрөгөн "тамчылары" тамаарын билип, мээ - казан-табагын көтөрө чуркап тосуп алып, бир тамчысын кур кетирбей, өз акыл чөйчөгүнө "куюп", өзүнүн тулку-боюна сиңдирүүгө даяр абалда турган коомчулук болсочу атаганат... Сөздөн башка эч нерсе жаратпаган Сократ, Платон, Лао-Цзы, Конфуций, Цицерон, Демосфен, Монтень, Гегелдер баштаган акылдын, ойдун лөктөрүн, алар жашаган коом жаратпады беле. Ар бир ооздон чыккан сөздөрүн жерге түшүрбөй, жел менен кошо алып учуруп, туш тарапка таратып жүрүшүп... Ушундан улам ойлоно берем: байыркы замандарда сөз кунунун наркын билгендер, азыркыга караганда алда-канча көп болушкан окшойт сыягы - деп.

Феномен – бир мааниси, башка жандыктардан аң-сезими менен айырмаланып турган homo sapiens түрүнө таандык жалпы эле биосоциалдык жандыкты (адамды) билдирет. Экинчи мааниси – адамзаттын индивидуалдык өкүлү. Үчүнчү мааниси – личность: конкреттүү тарыхый системанын, коомдук мамилелердин, пикир алышуу, таанып-билүү, чыгармачылык сыяктуу эмгек субьектилеринин продукциясы болгон адамдын социалдык маңызы. Төртүнчүдөн – "индивидуалдуулук" деген психологиялык түшүнүктү берет. Генетикалык акыл-эси жана онтогенез процессинде иштелип чыккан, ушул адамды башкалардан өзгөчөлөнтүп турган физикалык жана психикалык адам аң-сезиминин тереңинде жаткан айырмачылыктарынын жыйындысы. Феномен түшүнүгүнө камтылган маанилерди эң кыскача айтканда ушундай. Ал эми феноменология – биринчи кезекте интенционалдуулук[50] менен багыттуулуктун[51] жыйындысы, адамдык аң-сезимдин, адамдын бытиесинин фундаменталдык структурасы – башкача айтканда, кыргыз улутунун феномонологияларынын алып жүрүүчүсү (кыргыз улутуна таандык феноменологиялардын баарын бир боюна сыйдырып-көтөрүп жүргөн кадимки Каранары), жыйноочусу, баалоочусу-түшүндүрүүчүсү (герменевти), маанисин тереңдетип, жаңылап, толуктап, заманбапташтырып

[50] элдин кепке салган ниетин чечмелөөчүсү.

[51] направленность на предмет: бүткүл акыл-ою улуттук баалуулуктарды көтөрүүгө топтолгон.

кайра жаратуучусу, элдин ниетин андан ары ары улантуучусу. Тактап айтканда, мен, макаламда бул терминдерди ушундай маанилеринде колдонуп жатам.

Сөздү минтип алыстан, абдан эле бийиктен баштап жатканымдын себеби, кебим ошондой бийик сөзгө татыктуу, ашык болсо ашык, бирок асти кем эмес бир адам жөнүндө болмокчу. Ал, Ала-Тоонун ак карындай болгон акылмандыктын күмүшү себелеген ак башы Ала Тоо эле эмес, бүтүндөй түрк дүйнөсүнө таанымал, айбарлуу окумуштуу, орошон ойчул инсан Кайыпов Сулайман Турдуевич. Бул кишинин окумуштуулугу өзүнчө бир санат болсо, ойчулдугу миң санат го. Калган сапаттары боюнча үн катпай эле кое турайын. Ушулардын ичинен анын ойчулдук санатынын бир кичине үзүмү гана жөнүндө алымын жетишинче азын-оолак кеп салайын. Филология илимдеринин кандидаты, тарых илимдеринин доктору С.Кайыповдун көптөгөн эмгектеринин арасынан "Жылга бергис жарым күн" деген илимий популярдуу эмгеги, "Жок жерден жомок жаралбайт", "Ата экенин эми гана билгенде" жана Памир кыргыздарынын азыркы жашоосу жана келечек тагдырына илимий гипотеза жасаган публицистикалары менен таанышмын. Ар бирин бир нече сыйрадан окуп чыкканмын. Эч кандай милдети жок, эч кандай кызматтык же жана башка зарылдыксыз эле өзүмдүн көңүлүм тартып, каалоом менен гана окуп чыкчумун ар бир жолу. Мунун себеби көп, алардын ичинен эң негизгиси, С.Кайыповдун кайсы темада жазбасын текстинин ойго каныктыгы, мааниси тереңдиги жана масштабдуулугу, өзүнө гана таандык стилинин бардыгы, мен үчүн, анын айткысы келген ойлорунун өзгөчө жеткиликтүүлүгү. Бул акыркы сап, кыязы, экөөбүздүн бир суудан ичип чоңойгонгондугубузга байланыштуу болушу мүмкүн. Экөөбүздүн көп маселелер боюнча окшош ойлоноорубузду байкаган сайын, маселе ошол биз ичип чоңойгон сууларда окшойт деп калам ичимден...

Өткөн жылдын бир күнүндө Жалал-Абад областтык "Акыйкат" гезитинин кызматкери Жумабеков Рысбек агай иштеген жериме келип "Сулайман акең 70 жашка чыгып жатат, гезит бетинен болсо дагы элге куш кабар кылып коелу, бир чакан макала жазып бер" – деп, түз эле талап кое сүйлөдү. Ошондон баштап, менин жан-дүйнөмдө оңор эмес түйшөлүү башталды. Кантип жазам, анын көңүлүмдө сезген, акылымда таанып алып жүргөн образын ошол бүтүн бойдон кагазга түшүрө аламбы, же, көңүлүмдө көптөн бери аздектеп багып жүргөн ойлорумду, куйругу жулунган кунаса парендедей кылып бөжүрөйтүп, кипкичине кылып, көрүмсүз бир нерсеге айлантып аламбы (ал тургай ойду берүү стилим окшошуп кетип жатабы, сөздөрү меники болгону менен стили ошо Кайыповдуку, публицистика жаза баштасам эле, ушу жабышкак оору кайдан-жайдан адашпай келип мени таап алат...) деп жүрөгүм даабай жүрө бердим. Рысбек акемин көшөргөн көктүгү болбосо, бул жолу да эч нерсе жазылбас беле ким билет. Айтоор, баштадым...

С.Кайыповдун Түркиядагы ишмердүүлүгүн аяктап келгенден кийин эле жарык көргөн "Жылга бергис жарым күн" аттуу илимий-популярдуу эмгеги окумуштуулардын арасында, айрыкча адабий чөйрөдө, бир канча кызуу кепке алынып, атайы талкуу да өткөрүлүп, кайсы бир барк-баасы бийик сыйлыкка да көрсөтүлүп, бирок, ошол бойдон дымып калгансыды билишимче. Кийин-соңу ал эмгекке таянып, цитаталарды келтирген деле эмгектерди жолуктура албадым. Эми андайлар болсо керек, бирок өтө сейрек болгондугунан улам көзүбүзгө чалдыкпай жаткандыр. Кеп китепте эмес, кеп коомчулуктун китеп окубай, окуган нерсесин өз деңгээлине жеткире жакшы түшүнбөй, түшүнгөнү менен жетишээрлик баа берүүгө чама-чаркы келбей, чамасы жеткенинин айтып чыгууга убактысы

ISBN: 978-605-73444-6-5

ISBN: 978-605-73444-6-5

жетпей, убактысы жетишкендерге айкөлдүк сапат жетишпей, ушуга окшогон эсеп жеткис рухий "дефициттер" менен ооруп турган коомдо сөздөн курулган мунара кантип көзгө чалдыкмак эле. Ушундай ооруулу коомдо көптөн бери жашай берип, анын "оорусуна" көнүп бүттүк окшойт го. Же тагыраак айтканда, ар бирибиз, кайсы бир деңгээлде ошол кайдыгердик оорусу менен ооруп калдык. Акылман сөз менен алжыган сөзгө бипбирдей эле карап калганыбызга караганда, кайдыгердиктин көлүнө чөгүп бартканыбызды деле сезбей калганыбызга караганда, биз ар бирибиз сөзсүз ооруп калдык, ооруп жатабыз...

Сөз менен курулган ой мунарасын айланып...

С.Кайыпов агабыздын жогоруда биз санап өткөн публицистикалык серияларынын көч башында турган "Жылга бергис жарым күн" аталган илимий-опулярдуу эмгегинин композициялык түзүлүшү жөнөкөйдөй көрүнгөнү менен чындыгында бир топ татаал. Китептин каармандары адамдар эмес, алардын ойлору, ой жүгүртүүлөрү. Тактап айтканда, баш каармандар Мамазия ава менен окумуштуу Сулайман Кайыповдун өзүнүн ойлору. Ал ойлордун маанилик контекстинин түпкүрүндө, мекенинен адашуу трагедиясын ушунчалык тереңден сезүүнүн берилиши, окумуштуунун өзүн кыйнап жүргөн жан-дүйнө кусалыгы, мекенге болгон сагынычы, өз улутунун башына түшкөн тайкы тагдырына болгон кыжаалаттыгы Мамазия авада да толугу менен бар экендигин, ал тургай булар биротоло анын жан-шеригине айланып, анын мүнөзүнүн, психологиясынын, инсандыгынын бөлүп алгыс бир бөлүгүнө айланып, анда туруктуу түрдө муңайым-муңдуу маанайды калыптап койгондугун баамдайт жана китебинде ошол сезимдерин өз деңгээлинен тайдырбай сыртка айтып берүүнү, жөн эле айтпастан, абдан поэтикалуу аңгемелеп берген автордук чеберчилиги, сөз болуп жаткан китептин өзгөчөлүгү...

Өз мекенине акылдуулар, билимдүүлөр кереги жок болуп калган учурда аргасыздан алыскы чет өлкөгө чыгып кетип, ошол жакта күнүн коротуп жүргөн окумуштуу автор, күндөрдүн бир күнүндө өзүнүн жан-дүйнө түгөйүн, эгизин табат. Ал Мамазия ава болучу. Баарынан кызыгы адам өзүнүн жан-дүйнө боюнча түгөйүн ар кандай улуттан табышы мүмкүн да, айрыкча чет өлкөдө жүргөн учурда. Бирок, биздин автор, кылымга жакын, балким андан да көп убакыт четте күн көргөн дал өзүнүн улутташтарынын арасынан табат. Бири окуганга араң жараган сабатсыз абышка болсо, экинчиси, илимдин кенин казып жүрүп чачын агарткан аалым. Бирок, экөөнүн дүйнө таануу сезимдери бирдей деңгээлде экендиктери таң калтырат. Табиятынан көп сүйлөгөндү жактыра бербеген Мамазия аванын, окумуштуу улутташынын өтө катуу өтүнүүсүн гана кыя албай айтып берген ырлары – экөөнүн ортосундагы билим-илим жана башка параметрлер боюнча адегенде өтө алыстай көрүнгөн аралыкты такыр жоюп салат. Ушундан баштап, окумуштуу өзүнөн буруу-терүүсү жок Мамазия аванын өзүн көрө баштайт. Себеби, өзү жана Мамазия авасы, кылымдарды карыткан кыргыз жан-дүйнөсүнүн эки кыры, эки мезгили, эки географиясы гана экендиктерин, бир тамырдан өнүп чыгып, бир жерден ажырап, андан ары өз-өзүнчө өскөн бир түп дарактын эки денеси экендигин тааныйт окумуштуу жаңы таанышынан. Мамазия ава көңүлүнүн түпкүрүндө сактап жүрүп улутташына төгүп берген ыр саптары, кыргыз дүйнө таанымынын маңызын сактап калган ар бир сабы, баа жеткис философиялык трактаттар экендигин тааныйт окумуштуу. Эки адам. Кыргыздын руханий дүйнөсүн жан-дүйнөлөрүнө көтөрүп жүрүшүп, алыскы Туркиянын бир

ISBN: 978-605-73444-6-5

ISBN: 978-605-73444-6-5

кыштагынан жолугуп калышкан кыргыздык эки феномен. Мамазия ава айтып берген санат-насият ырлары окумуштуунун өз элинин өтмүшү жөнүндөгү ойлоруна ааламды чабыттатар канат тагып койгондой сезимдерге кабылткандыгын анын төмөнкү саптарынан байкалбай койбойт: "Кээде, кыргыз эл оозеки чыгармачылыгындагы санат, насият ырлары баш болгон дидактикалык мазмундагы тексттерди окуп жатып: ушу тапта башкалардан үйрөндүк, китептерден окуп билдик дегендерибизди, белгисиз бир убактарда ошол бизге үйрөтүп жаткандардын өздөрүнө биз үйрөткөн, окуткан болбойлу деп; илгери бир чактарда ой асылын (оригиналын) аларга берип алып, эми азыр, ошол ойдун саркындысын, жасалмасын, калдыгын кайра өзүбүз "сатып" алып жатпайлы деп; азыркы алган билим, окуп билген ойлордун түптеги, нактасы, эң баштагы турпаты ушул ыр саптарынын арасында жашырынып жатпасын деп; башкалар бизден алган бир тал чырпыгын чынар кылып өстүрүп, биз болсо, чынар эмес, чытырман токойлорду өрткө алдырып жиберип, анан ээн талаа, эрме чөлдө эңгиреп кала беребизби деп; эми, тигилер бизден алып, бапестеп чынар кылган, учу аларда, тамыры бизде турган чырпыктын ала-телек саясына койдой болуп корголоп жатабызбы деп... ойлоп кетем... Дегиңкиси, кийинчерээк, негедир кыргыздын ойчулдугу, улуттук чын келбети тууралуу ээнбаш ойлор мезгил-мезгил мээге баткан тикен сымал, кыжаалат ойго салып турчу болду"[52]. С.Кайыпов жазган тексттерде мындай улут уңгусу, анын башкалардан айырмачылыгы, элибиздин кечээгисинен агып чыккан нарктуу сапаттары азайып, андан агып чыкпастан, дейди адамдар алып келип киргизген делдирек философияны ээрчиген өөн кылык-жоруктары көбөйгөндөн-көбөйүп бараткандыгы жөнүндө ой толгоп, кабырга кайыштырып жазгандары өтө арбын. Демек, улуттун эртеңкисине карата көйгөйлөрүбүз ченемсиз өсүп, аз улутту оңой эле аңтар-теңтер кылып жиберчү деңгээлдерге чейин чаап кетип жаткандыгы айгине. Атаганат, ушуну мамлекет башчылары эске алып, дегеле, кыргыз мамлекетинин башындагылар, окумуштуулардын диагнозу менен эсептешип башкарган учурга кыргызстандыктар жетишебизби, же жокпу? - деп ойлоп алып, кээде түнүлөсүң, кээде "жарк" этип үмүт байлаткан айрым иштер орун алып калып, анан кайра эле бир канча жылда бир көрүнгөн куйруктуу жылдыз сымал узакка-узакка зарыктырып жок болуп кетет. Жакшылык иштер системалуу түрдө болуп, бири-экинчисине уланып жүрүп отурса гана заман жакшылыкка оойт да. Эки башка замандын (системанын), эки башка доордун, бирок, бир-биринен анча айырмаланбаган бийлик ээлеринин акылдуу, күчтүү инсанга кылган зомбулугунун айынан бөтөн элде, өзүнүн корсунган ички абалдарын эч кимге билгизбей ичине жуткан, "Акылдан азап" деген коомдук түбөлүктүү кубулуштун туткундары болгон эки инсандын жолугушуусунан кийин, бул кезигишүүнүн демилгечиси болгон окумуштуу, өзүнүн жан-дүйнөсүндө болуп өткөн салтанат менен трагедиянын айкалышып бир келген учурун төмөнкүдөй деп жазат: "Ошентип, Мамазия ава менен жарым күнчөлүк гана убакыт кечирдим. Бирок, көп нерсе алдым. Көп маселени чындап, кайрадан ойлонууга туура келди. Ойлондум, акыры чаташкан чаржайыт ойлордон кутулгандай, жоготкон жолума кайра түшкөндөй, издегеним кайра тапкандай болдум. Көз алдымда бир сырдуу дүйнө, ага алып баруучу чыйыр жол ачылгандай... буйдалып-будаланып отуруунун эч

[52] Кайыпов С. Жылга бергис жарым күн.Б.: 2006, 100-б.

ISBN: 978-605-73444-6-5

ISBN: 978-605-73444-6-5

кажети калбагандай ... турмуштун майда-чүйдө, ыбыр-сыбыр маселелери биротоло бүткөндөй болду да калды.

Көөдөнүмү аз убакта көп санаа уялады... Жаман-жакшы ойлордун учу-кыйырсыз кербени чубап өттү... Эң башкысы, эми, Ванда бир нече жыл калып, бул кыргыз тобунун фольклорун тытып изилдөөгө баш байлайын деп чечтим"[53]. Чындыгында да ошондой болду. С.Кайыпов бир нече жыл Ванда калып, кыргыздан үзүлүп калган бир ууч элдин фольклорун эле эмес, этнографиясын (тамак-ашын) изилдеп, том-томдогон баалуу эмгектерди жаратып келди. Ошол темада доктордугун коргоп, тарых илимдеринин доктору болду. Ал эмгектердин эми баасы айтып болгус... Бирок, мен бул жерде, жогоруда келтирилген цитатага байланыштуу башка бир ойдун башын чубагым келип турат. Ал оюм: улуттук уңгунун күчү жөнүндө болмокчу. Ушу жерде бир салыштырууну келтире кетпесем болбос: Ч.Айтматов каза болгондон көп узабай С.Кайыпов "Ата экенин эми гана билгенде" деп аталган жупкадай китеп чыгаргандыгы, кимдир-бирөөлөрдүн жадында калдыбы-жокпу билбейм. Менин болсо, такыр эсимен чыкпай орноп калгандыгына ошерде келтирилген бир эпизод себепчи болду. Кеп, Ч.Айтматов айтып берген, Европа континентиндеги кайсы бир деңиздин жээгинде жашаган өңү кара уруулардын бири жөнүндөгү притча сыяктуу, бирок, Айтматовдун жашоосунда кезиккен эле бир окуя жөнүндө: жазуучуну, европалык бир таанышы, дем алыш күнү эс алдырып келмекке, адам аз, ээн жактарга алып барат. Ал жерде, алар бир топко жолугуп калышат. Алар бир кездеги кыргыздардай эле эч кандай цивилизациясы жок, жапан табияттын койнунда жашашат экен. Өздөрүн сонуркап карап, тегеректеп алган аларга, тиги жолдош Айтматовду тааныштырмак болуп, анын аябай атактуу жазуучу экендиги жөнүндө айтат, реакция нөл. Анан Ч.Айтматов СССР деген мамлекеттин жогорку советине депутат экендиги жөнүндө айтат, реакция баштагы бойдон калат. Акыры модератор: Айтматов арак жасалган өлкөдөн экендигин айтат. Ошондо гана тиги ынды каралар жанданып, оо-лоп секирип, сүйүнгөндүктөрүн билдиришет. Айтматов: арактан башканы тааныбаган, эч кандай маданий байлык жаратпаган эл көрдүм. Ал эми биздин элдер такыр башка да – деген экен. Жанагы китебинде С.Кайыпов дал ушинтип жазат. Бул эс-тутумун жоготкон эсабастыктын накта трагедиялык көрүнүшү да. Ушунусу менен ушул окуя менин жадыма мыктай кагылып калды. Улуттук эс-тутумду жоготпоого салым кошуу – бүгүнкү күндүн барып турган эрдиги, баатырдыгы экендиги жөнүндөгү чындык, рак оорусунун диагнозундай болгон ушунчалык ачуу, коркунучтуу чындык экендигин таанытты мага. Байыркы заманда кыргыздар "Манас" эпосу баштаган океандай фольлкору, элдик чыгармачылыгы менен жашаган, уктаган, ойногон, үйлөнгөн, балдарын жарыкка алып келген жана тарбиялаган, өлүгүн көмгөн, өзү өлгөндө узатылган. Улуттук аң-сезимди фольклор бардык тарабынан "курчап" турган. Андан кийин, ошол фольклордун туундусунан жаралган кыргыз искусствосу – кыргыздардын жашоосун бардык тарабынан тейлеген. Бүгүнчү? Ошол "Он экинин бири жок, уй байлаарга жиби жок" калган кыргыз – бирибиз молдолорду, экинчилерибиз кожолорду ээрчип, бирибиз батышты, экинчибиз чыгышты туурап, ар кимибиз ар жакты карап, андаалап жүрөбүз... Эми ушерден, баштагы ойго кайрылып келүү удулу жетти окшойт. Ошентип, чет черде, алтымыш санаа бир баскан Алмамбеттин абалында жүргөн окумуштуу Сулайман Кайыпов – өз мекенинин жыты сиңген, көңүл түпкүрүнүн бир

[53] Ошондо 79-б.

жеринде жашап жүргөн, куса кылган, сагындырган, саргайткан, эч жакка кетирбей, кыргыз аттууну аркандап, өз айланасында кармап турган улуттук касиеттин күчүнүн даамын даамын татат, жытын сезет. Ушерден болуп көрбөгөндөй профессионалдык кызыкчылыгы ойгонот. Фольклорчу болуп туруп, ушунча фольклорду кантип таштап басып кетет? Бир тайпа кыргыздын байыркы эс-тутумун өзүндө сактап турган ушунча байлыкты кантип көз кыят? Мына ушул жерден, окумуштуу жеке өзүнүн элсиздик кайгы-касиретинен өйдө көтөрүлүүгө күч табат. Ал күчтү ошол фольклордон табат. Бул фольклор фольклор болгону канча кыргызга канча кылымдап, ушундай күч берип, айласы алты түгөнгөн ушундай учурда - ушинтип сактап келди экен? Бул суроо эч качан чечилбеген табышмак боюнча кала бермекчи... Ал эми ушундай жагдайда памирдик кыргыздардын бир ууч фольклорун сактап жүргөн, бүтүндөй кыргыздын жашоо философиясын боюна сиңирген Мамазия аванын жашоо трагедиясын ичине батырган "Жылга бергис жарым күн" аталган ушул чакан китепченин ат көтөргүс мааниси, жогоруда айтылган жагдайлардын улам, барган сайын, убакыт өткөн сайын артыла бермекчи. Бул турулуу иш. Бирок, улутташтарыбыздын арасында ошол чындыкты тааныгандардын саны барган сайын арбыйбы, же, барган сайын арты кууроо процесси күчөй береби?...

Корутунду

Макалада, С.Кайыповдун "Жылга бергис жарым күн" аталган бир гана китебинин бир-эки жери боюнча гана азын-оолак, үстүрттөн, олуп-чолуп эптеп бир нерсе былдырадым окшойт. Андан көпкө күчүм жетпеди. Дагы тереңдеп киргенге убактым болбоду. Эң негизгиси, ушул айтчу сөздөрүмдү автордун өзүнө багыттап, учур чак менен жазып жатканымда (көз тийбесин түф-түф). Кудай агама узун өмүр жаш берип, ден соолук берип турсун. Жасайм деген иштеринин баарын өз колу менен жасаганга, айтчу сөзүнүн баарын өз оозу менен айтканга убактысы жетсин. Бул ушундай болсо, жалпы кыргызга кудайдын бергени, оң көзүн салганы болмокчу. Анткени, кыргыз фольклористикасы менен этнографиясында С.Кайыпов гана чече ала турган маселелер өтө көп. Ошентип, кыргыздын эс-тутумун сактоонун Баатыры, Балбаны болгон орошон ойчул окумуштуу, айылдаш агам, руханий боордошум Кайыпов Сулайман жөнүндөгү айтчу сөзүмө убактылуу чекит коймокчумун...

Колдонулган адабияттар

1. Кайыпов С. Жылга бергис жарым күн. Б.: 2006, 204 бет.
2. Кайыпов С. Жок жерден жомок жарабайт Б.: "Бийиктик" – 2011. 180 бет.
3. Чокоева Д.М. Кудай, дин, салт жана санарип Жалал-Абад, 2021-ж. 169 бет.

СУЛАЙМАН КАЙЫПОВДУН МЕКЕНЧИЛДИГИ, ЖЕ ЖОК ЖЕРДЕН ЖОМОК ЖАРАЛБАЙТ

Таштемирова Р. И.

ф.и.к, КТМУ, Бишкек. toboyrahat@mail.ru

Аннотация

Филология илимдеринин кандидаты, тарых илимдеринин доктору, профессор, белгилүү фольклорист Сулайман Кайыпов тээ 90-жылдарда кыргыз тилинин мамлекеттик тил деген статуска ээ болушуна кызматы сиңгендердин бири. Ошондой эле илимдеги өзү тандап алган “фольклор” дегенде ичкен ашын жерге коёрун аны жакшы тааныгандардын баары билет болуш керек. Бул жаатта “Эр Төштүк” эпосунун көркөм сүрөттөө каражаттары (кыргыз жана башка түрк тилдүү элдердеги варианттардын материалдарынын мисалында)” аттуу темада кандидаттык диссертациясы жана, Балык, Жеңижок, Эшмамбет, Тоголок Молдо сыяктуу акындардын чыгармалары жөнүндөгү изилдөөлөрү анын фольклорго жан дилден күйгөн чыныгы илим адамы экендигин айгинелеп турат. 2012-жылы “Түркияда жашаган Памир кыргыздарынын тамак-аш маданияты: Тарыхый-этнографиялык изилдөө (XX к. аягы – XXI к. башы)” деген темада жактаган докторлук диссертациясы агайдын илимдеги ар тараптуу, болгондо да, кыргыз таануу, түрк таанууда чоң адис экендигин тастыктайт.

Биздин бул макалада Сулайман Турдуевичтин чыгармаларындагы жана өзүнүн тубаса мекенчилдиги жөнүндө кеп болмокчу. Анын “Жылга бергис жарым күн”, “Ата экенин эми гана билгенде...”, “Жок жерден жомок жаралбайт” деген китептеринин жана публицистикалык макалаларынын негизинде талдоо жүргүзүлөт.

Ачкыч сөздөр: автор, мекенчилдик, чыгарма, публицистика, фольклор, кыргыз таануу

***

Кыргыз коомчулугунда, кыргыз илиминде Сулайман Кайыпов – өзүнүн күчтүү интелектуалдуулугу, көрөгөчтүгүү, тууралыгы, ар дайым чындыкты кашкайта айткан кашкөйлүгү менен бүгүнкү күндөгү көзгө басаар Эл аксакалы. Анын ар бир деми “мекен” деп шыбырап жаткандай сезилет. “Шыбырап” деген да туура эмес го, “үнсүз айгай салып” десек дагы туура болот болуш керек. Ошондой эле илимдеги өзү тандап алган “фольклор” дегенде ичкен ашын жерге коёрун аны жакшы тааныгандардын баары билет болуш керек. Бул жаатта “Эр Төштүк” эпосунун көркөм сүрөттөө каражаттары (кыргыз жана башка түрк тилдүү элдердеги варианттардын материалдарынын мисалында)” аттуу темада кандидаттык диссертациясы жана Балык, Жеңижок, Эшмамбет, Тоголок Молдо сыяктуу акындардын чыгармалары жөнүндөгү изилдөөлөрү анын фольклорго жан дилден күйгөн чыныгы илим адамы экендигин айгинелеп турат.

Биздин бул макалада Сулайман Турдуевичтин чыгармалары жана өзүнүн тубаса мекенчилдиги жөнүндө кеп болмокчу. Анын “Жылга бергис жарым күн”, “Ата экенин эми гана билгенде...”, “Жок жерден жомок жаралбайт” деген китептеринин жана публицистикалык макалаларынын негизинде талдоо жүргүзүлөт. “Ата экенин эми гана билгенде...” деген китебинде “”Рухтун бийиктиги, тазалыгы, тунуктугу, ушул момун кыргызга маалим... аны жаратуу, өркүндөтүү, жайылтуу жагынын ушул кыргыз Теңирдин дал өзүнөн эмир-буйрук алган белем... Антпесе, ааламда жок күүлөр кайдан чертилди... ааламда жок оймо-чиймелерди ким тартты... Булар, мейли, кылым баскан жалпы акылдын иши экен деп коёлу. Анда

ISBN: 978-605-73444-6-5

ISBN: 978-605-73444-6-5

эмесе, жеке чыгармачылыкта ааламда жок Айтматов кайдан төрөлдү? Табышмагы көп кыргыз...” (2-7-б) деп, өзү сүйгөн “КЫРГЫЗГА” таң калып да, сыймыктанып да, мактанып да тургансыйт. Ал ар бир жазганында сүйүп да, күйүп да "КЫРГЫЗЫНА” төгүлгүсү келет. Болгондо да, чыгармалары жазгысы келгенден эмес, ошол маселелер жан дүйнөсүнө тынчтык бербей, жаздыргандыгынан жаралгандыгы көрүнүп турат.

Анда сөз башынан болсун, Сулайман Кайыпов башында сөз кылгандай өзү тандап алган фольклор жаатына баш-оту менен киришти. Кыргыз фольклору жана акындар поэзиясындагы Тоголок Молдо, Барпы, Жеңижок, Эшмамбет ж.б. чыгармаларына адабий жана текстологиялык иликтөөлөрдү жүргүзүп, алар жөнүндө И. Арабаев атындагы педагогикалык, Бишкек гуманитардык, Чүй университеттеринде дарс окугандыгы жөнүндө ошондогу билим алган студенттери бүгүнкү күнгө чейин жомок кылып айтып жүрүшөт. Ал тургай, Чыгыш Анатолиядагы Ван шаарындагы Жүзүнчү Жыл университетинде гуманитардык жана табигый илимдер факультетинин түрк тили жана адабияты бөлүмүндө профессор болуп иштеп, “Түрк элдик оозеки чыгармачылыгы”, “Жаңы түрк жазуу тилдери”, “Түрк баатырдык жомоктору”, “Жомок поэтикасы”, “Текстология негиздери”, “Түрк тилдеринин салыштырма грамматикасы”, “Кыргыз тили”, “Казак тили” жана “Өзбек тили” сабактарынан дарс окуган. (интернеттен). Анын 2012-жылы “Түркияда жашаган Памир кыргыздарынын тамак-аш маданияты: Тарыхый-этнографиялык изилдөө (XX к. аягы – XXI к. башы)” деген темада коргогон докторлук эмгеги илимде да ар тараптуулугун, илимий көрөнгөсүнүн терең экендигинен кабар берет. Ким билет, Сулайман агайдын дагы канча ачылбаган артыкчылыктары сыр болуп жатат... Булар, демек, Сулайман Кайыповдун илимдеги чыйыры изилдене турган чоң тема экендигинен кабар берет.

А биз бул макалада Сулайман Кайыповдун “Жылга бергис жарым күн”, “Ата экенин эми гана билгенде...”, “Жок жерден жомок жаралбайт” деген китептеринин жана публицистикалык макалаларынын негизинде анын чыгармачылыгы жана ага жуурулушуп кеткен инсандыгына сереп салууну туура көрдүк.

Негизи, Сулайман агайдын лекциясын уккан, ал тургай, анын жанында жарым саат олтуруп, маегине күбө болуп калган адамдар ал жерден арууланып, өзүнө, адамдыкка, жашоого, мекенге болгон сезимдери башкача болуп, жан дүйнөсүнө дүрбөлөң түшөрүн аны менен сүйлөшкөн ар бири киши тастыктайт болуш керек...

Ал “Жылга бергис жарым күн” деген китебинин негизги каарманы Мамазия ава жөнүндө “Мамазия аванын карылыктан эмес, оорудан да эмес, сагыныч менен кусалыктын зардалынан кеберсип, керсары тартып калган элеси кайрадан көз алдыман кетпей, кайрадан айланчыктап кыйнай баштады” дейт да, “Мамазия аванын мага айтып жаздырган ажал-өлүм санатын кайрадан окуп чыгып, өткөн күндөрдүн кайра баштан, бир-бирден, мурдагыдан алда канча тереңирээк, оорураак, таасирдүүрөөк жашай баштадым” (1-18-бет) деп, Мамазия аванын образынан өзүн көрүп тургандай сезилет. Анткени ал да жазылып жаткан китебинин жазылыш тарыхын баяндай келип, “... бириктирип бир өзөктүн бар экенин байкадым. Ал эл-жерге болгон кусалык, куурал өмүр-өлүм маселелери, кыргыз болуп жашоонун кыйындыгы, бүгүнкүнун көйгөйү экен” деген жери бар. (1-19-бет). Анткени тагдыр ташы Сулайман Турдуевичти Түркияда он жылдан ашуун, Кытайда 5-6 жылдай жашап, эл-жер кусасын жон териси менен сезүүгө туура келген. А чындыгында, эл ичинде жүрүп эле, кыргыз дегенде ичкен ашын

ISBN: 978-605-73444-6-5

ISBN: 978-605-73444-6-5

жерге койгонун, кыргыз үчүн түйшөлүп санаага батканын аны жакындан, алыстан тааныгандын баары билет болуш керек. Ошон үчүн да, ошол эле китептеги "... Эмне издесек, адегенде өзүбүздөн издегенибиз жакшы. Антиш үчүн кыргыздар адегенде өз көөдөнүн өзү жарып карашы керек; өзүн өзү талдап, өзүнүн ким экенин билиши, таанышы керек.

Кыргыздар улут катары, эң башта, түгөйү жок, жападан жалгыз экенин, бул дүйнөгө, коколой башы жападан жалгыз келгенин,жалгыздык ар дайым коштоп жүрөөрүн унутпаш керек". (1-161-б) деп, кыргыздын өткөнүнө саресеп салып, бүгүнүн ойлоп, түйшөлүп, келечегине тынчсызданат.

Ошол кыргыздын башына түшкөн кыргыз-казак мамилесиндеги оош-кыйыш маселени чечип, же калыстык кылуу үчүн эл аралык уюмдарга кайрылабыз деген кыргыз саятчыларынын пикирлерине күйүп-бышып, "Алыска да, жакынга да уят болдук" деген публицистикасында "Өлкөлөрдүн арасында кызыкчылыктардын таймашы гана бар, башка эчтеке жок, ээй баёо кыргыз! Азербайжандын бештен бир аймагын басып алган Арменияны кайсыл эл аралык уюм "кой, болбойт" деди? Ачыгын айтайын, тээ баягы жылдары биздин кошуна, тууган өлкөлөрдө бейкүнөө адамдар тирандардын аткан огунан боо түшүп өлүп жатканда кайсы эл аралык уюм айгай салып, арачы түшө калды?"– деп таамай белгилеп кетет да, кыргыз жашоосундагы саясатчылардын, лидерлердин иш-аракеттерине сүйлөгөн сөздөрүнө талдоо жүргүзө келип, анан "Кыргыз эли эл катары чоң ооруга чалдыкты. Трайбализм деген илдеттин айынан эмдигиче чыныгы улуттук лидерибизди таба албадык", дейт да, " Элибиз акчага сатылбай, ар кандай кишиге ар кандай кырдаалда чыныгы дипломатиянын тили менен катыра жооп берип, жеке кайым айтышууга жол бербей турган, улуттук лидер таап, аны колдош керек экендигин түшүнүп калат болучу" (интернеттен) деп ачуу чындыкты ортого салат.

Ошентип, Сулайман агай кыргызын катуу сүйгөндөн аларга "Күйгөндөн айтам бир сабак" дегендей, "чоңунан" "жөнөкөйүнө" чейин, жашынан карысына чейин оң-терс жагын кынаптап айтып, айтканда да катуу айтып күйүп-бышып, саясатка саресеп салат да, мындай жыйынтык чыгарат: "Саясат өзү ыпылас нерсе" деген сөз кыргызга жайылып отуруп, жамы журт кабыл алган көз карашка айланып бүтүптүр. Кайда барсаң, каадалана: саясат деген ыпылас нерсе деп калышат. Саясат өзүнөн-өзү эле ыпылас болбойт, ал – илим, ал – практика, ал – илим менен практиканын өтмө катар айкалышы. Саясатты чыныгы лидер, таза киши жүргүзсө, ал мүрөктүн суусундай таза, коомду алга сүрөп оожалткан күчкө айланат; ал эми, өзү ыпылас, калпычы, иштин көзүн билбеген адам жүргүзсө, ыпыластык мындай турсун, тагдырларды талкалоочу зор балекет, апаат болуп чыга келет. Муну кыргыздын акыркы чейрек кылымдык тарыхы жетеринче далилдеди деп ойлойм. Акырында айтаарым, адегенде ак сакалдар арууланcсын, мурдагы кылгандарын моюнга алып, кайпактабай, кара кылды как жарганга үйрөнүшсүн, жаштарга өрнөк болушсун", деп бүтүм чыгарат. "Аксакалдар арууланышы, жаштарыбызды жаңы жолго салышы – коомдук зарылдык" деген макаласында.(интернеттен).

Айтор, чыгаан окумуштуу, шакирттерине үзүлүп түшкөн чыныгы педагог, мекени десе эт-бетинен кетип, жан күйгүзгөн мекенчил Сулайман Кайыпов өзү кайрылган ар бир ноктого жан дилден берип кызмат кылганын анын ат көтөргүс илимий эмгектери (жарыялана элеги канча), көркөм-публицистикалык чыгармалары, публицистикалык макалары айгинелеп турат. Ал тургай, ар бир кыргыз "окуясына" жүрөк титиреткен кайрылуулары менен сайттарга чыгып

ISBN: 978-605-73444-6-5

ISBN: 978-605-73444-6-5

турушу: ош, баткен окуялары, Улан, Адинай, Мадина, Элмирбек, Зайырбектерге... кайрылган аза-күйүттөрү... анын жүрөгүнөн кан агып, жүлүнүн куйкалап өткөнү чыныгы адамдык улуулугу эмей эмине!

Ал эми “Жок жерден жомок жаралбайт” деген китеби да жөн жерден жаралган эмес. Бир чакан чөйрөдө оролу келип калганда, ошол жомоктон кыскача кеп салды. “Жок, муну жазыш керек. Жаз.” – деди угуп тургандар. Анткени ал жомокто бүгүнкү күндүн да айыкпай жаткан жараттары бар эле... Напсинин айынан байлыкты көргөндө элим деп көкүрөк каккан эр жигиттер “ажыдаарга” айланып кетип өз элине азап көрсөткөндүгү жөнүндө эле. Андан куткарган бая эле аруулук менен чыныгы мекенчилдик, акылмандык менен айкөлдүк жан дүйнөсүндө жуурулушуп сиңген карыя ханга түшөт. Анткени мекени, эл-жерине болгон сүйүүсү ага күч-кубат, кайрат берет. Бул, албетте, карыялар гана куткарышы мүмкүн деген түшүнүк эмес, ошончолук карылыкка моюн сунуп, калган кишини мекен, эл сүйүүсү ушунчалык күчкө эгедер кылып жаткандан кийин, эгер бул сапаттар (аруулук, чынчылдык, мекенчилдик ж.б.) жаштарда болсо, эл үчүн, мекен үчүн чыныгы бакыт эмеспи деген гана чакырык. Ошол китеп чыкканда абдан сүйүнгөн элем. Ушул китепти окуган ар бир жан ойгонуп, башкача боло түшсө керек деп. Бирок кээде окушту болду бекен деген ой кетет... Улуттук идеология деген ушундай китептерде жатат. Мындай китептерди окушабы деп күтпөстөн окутуш керек го, сыягы.

Агай Айтматов менен Манас университетинде ректор болуп турганда көбүрөөк бирге жүрүп калышты. Ошондо Чыңгыз атабыз жөнүндө анын бийиктик катылган жөнөкөйлүгүнө, маектеше келгендеги айтуучулук касиетине тан берип, “кой, мындан ары атайын бир камера жана башка апараттар менен ар бир кыймылын, баа жеткис сөздөрүн калтырбай жаздырып туруш керек экен” деп тамшанып, ал жөнүндө план түзүп, бирок жетпей калган өкүнүчүн билдирет, “Ата экенин эми гана билгенде” деген китебинде. Анткени ошол китепте Бишкек шаарындагы №5 мектеп-лицейиндеги окуучулар менен жолугушуудан кийин Чыңгыз атабыз өтө толкунданып, “...мени китеп жазып койгонум үчүн эле төбөсүнө көтөргүлөрү бар” деп эл сүйүүсүнө, болгондо да балдардын тунук сезимдерине толкундана, дагы иштей турган көп иштер аны күтүп турарын, мекен үчүн дагы маанилүү нерселерди аткарып калышы керектигин ойлоп тынчсыздангандыгы жөнүндө айтып өтөт да, Эл атасы экенин эми гана сезгенде кош айтып кете бергенине каңырыгы түтөйт.

Замандаштары “азыркынын Бакайы” деп бекер баалашпаса керек Сулайман Турдуевичти. Анткени “Кыргыз деп келем дүйнөгө”, “Кыргыз деп өтөм дүйнөдөн” деп, Байдылда акын айткандай, инсандыгына өзү ыйлап олтурап жазган Мамазия авадагы, таң калып, тан берген Айтматовдогу, өзү ыйык туткан элдик жомоктордогу элим деген баатырлардын сапаттары сиңип кеткен кайталангыс образы, жашоосунан жаралган жомоктору кыргыз үчүн таберик. “Тулпар тушунда” дегендей, агайдын ашкере мекенчилдигин, Улутка айтар Улуу сөздөрүн кастарлап, пайдаланып, баа берип, келечекке өткөрүп берүү кыргыз журтчулугунун милдети го деген ой кетет.

ISBN: 978-605-73444-6-5
ESSA III. Türk Dünyasına Katkı Sunan Şahsiyetler Uluslararası Sempozyumu
9-10 Kasım 2023
ISBN: 978-605-73444-6-5

Адабияттар

1. Кайыпов С. Жылга бергис жарым күн: (же санат ырдан сарыккан ойлор) / Илимий-популярдуу баян. – Бишкек: Учкун, 2006. - 205 б.
2. Кайыпов С. Ата экенин эми гана билгенде...: Ой толгоо. – Бишкек: Бийиктик, 2008. – 40 б.
3. Кайыпоов С. Жок жерден жомок жаралбайт (же кыргыз демократиясынын улуттук уңгусу, азыркы абалы жөнүндө сөз): Илимий-популярдуу ой толгоо. – Бишкек: Бийиктик, 2011. – 184 б.
4. Кайыпов С. Ак сакалдарыбыздын арууланышы, жаштарыбыздын жаңы жолго салынышы – коомдук зарылдык! (Публицистика) http://ruhesh.kg/
5. Кайыпов С. Алыска да жакынга да уят болуп турубуз. (Публицистика) http://ruhesh.kg/
6. Кыргызстан" улуттук энциклопедиясы: 3-том. Башкы редактору Асанов Ү. А. К 97. Б.: Мамлекеттик тил жана энциклопедия борбору, 2011. 784 бет
7. Кыргыз Республикасынын жазуучулары/Кыргызпатент.Түз.: М. Ааматов, А.Чекиров, Ө.Калыева. – Б.: 2011. – 456 б.
8. https://www.azattyk.org/a/32316025.html Сулайман Кайыпов: Көп тарамдуу кыргыз таануучу, фольклорчу, этнограф. 14.3.2023.

УДК: 821: 82-1 (575.2) (04)

ТҮМӨНБАЙ БАЙЗАКОВ МЕНЕН БАРПЫ АЛЫКУЛОВДУН АКЫНДЫК ИШМЕРДҮҮЛҮКТӨРҮНДӨГҮ БИРИ-БИРИНЕ КОШКОН САЛЫМДАРЫ

Кожобекова Гүлбүбү Сагынбековна

КЭАУнун ОИӨКнын Мамлекеттик жана
чет тилдер кафедрасынын улук окутуучусу,
КР Улуттук илимдер академиясынын изденүүчүсү
E-mail: kojobekovagulbu@gmail.com

Кыскача мазмуну

Макалада Түмөнбай Байзаковдун чыгармачылык ишмердүүлүгүндөгү Барпы Алыкуловдун орду, устатынын эл арасындагы ырларын жыйнап, кыргыз окурмандарына таанытуудагы шакиртинин эмгектери тууралуу сөз болот. Т.Байзаковдун Барпы Алыкуловду адабий чөйрөгө таанытуудагы эмгектери жөнүндө Кыргыз эл акыны Э.Эрматовдун, Т.Самудиновдун, сатирик акын Б.Сарногоевдин жана Нурпаис Жаркынбайдын эскерүүлөрү берилет. Барпы акындын алгачкы ырлары башынан өткөргөн азаптарга, сүйүү-күйүү, жан-жаныбарга байланыштуу болуп, атасынан өткөн канаттуулар жөнүндөгү ырлары менен эл арасына таанымал болгон. Барпынын Т. Байзаков сыяктуу сүйүү жөнүндөгү ырлары да элдик күйгөн ырлар менен айкалышып, ырдын түзүлүшү, салыштыруусу, көркөмдүүлүгү жагынан окурмандын көңүлүн өзүнө бурат. Анын ырларындагы бир эле гөзал кыздын образы жүрөктөн назик күүгө салынып, турмуш чындыгы менен көркүнө чыгат. Макаланын эң негизги өзөгү катары Түмөнбай десе Барпыны, Барпы десе Түмөнбайды түшүнүү идеясы эсептелет.

Негизги сөздөр: Барпы, устат, шакирт, акын, махабат, чыгармачылык, өзгөчөлүк, мотив, сүйүү, ыр саптары.

JOINT CONTRIBUTIONS OF TUMONBAI BAIZAKOV AND BARPY ALYKULOV IN THE POETIC ACTIVITIES

Abstract

The article will focus on the place of Barpy Alykulov in the creative activity of Tumenbai Baizakov, about the works of his student in collecting and popularizing his teacher's folk songs among Kyrgyz readers. Kyrgyz national poet E.Ermatova, T.Samudinov, satirical poet B. Sarnogoev wrote about Baizakov's merits in popularizing Barpy Alykulov in the literary environment.The memoirs of Sarnogoev and Nurpais Zharkynbai are given. The poet's first poems were associated with suffering, with love-bitterness, with the soul-animal and were widely known for their poems about birds that passed through their father. Barpy T. Baizakov's poems about love in combination with folk incendiary poems also attract the reader's attention from the point of view of the structure, comparison, and artistry of the poem. The image of a beautiful girl in his poems is filled with a gentle soulful melody and decorated with the reality of life. The main core of the article is the idea of understanding Tumenbai.

Keywords: Barpy, master, disciple, poet, amour, creativity, uniquess, motif, love, poems.

***

Т.Байзаков Б.Алыкулов менен алгач ирет 6 жашында таанышкан. Кийинчерээк эр жеткен соң кайрадан жолугуп, Барпы апыздын сунушу менен анын ырларын

ISBN: 978-605-73444-6-5

ISBN: 978-605-73444-6-5

кагаз бетине түшүрүп баштайт.Т.Байзаков өзүнүн эскерүүсүндө: "Барпынын ырларын жазуу өтө кыйын эле, анткени анын ырлары ыргактуу болуп, арты-артынан куюлуп турчу. Бирин жазсаң, экинчисине үлгүрө албайсың. Андыктан, кайра-кайра кайталатып айттырып жазчум. Ошентип, сүйүү ырларын жазмак турсун, жаттап да алаар элем. Досум да менин куйма кулактыгымы айтып, далыман таптап, буюрса санат ырларды да жазып баштайбыз деп сүйүнүп калар эле"- дейт [4, 20-бет].

Керемет лирикалардын, дастандардын автору Т.Байзаков жердеши Б.Алыкулов менен көп мезгилдер чогуу жүрүп, акын 23 жашында 63 жаштагы устаты Барпы апыз менен айтышка түшкөн соң шакиртине батасын берген. Кийинчерээк Т.Байзаков устаты Б.Алыкуловдун ырларын өз оозунан жазып алып, эл ичинен да жыйнаган, китептерин басмадан чыгарууга катышып, Барпынын чыгармачылыгы тууралуу макалаларды да жазган [4, 261-бет].

Б.Алыкулов менен Т.Байзаковдун чыгармачылык байланышы тууралуу тарых илимдеринин доктору, профессор жердеши С.Кайыпов минтип айтат: "Барпынын ырдалып жүргөн "Мөлмөлүм" аттуу керемет ыры жөнүндө айткандары али эсимде. "Бул ырдын аты "Мөлмөлүм" эмес, "Моймолум" болучу. Бүткүл кыргызга "Мөлмөлүм" деген ат менен жайылып кетти. Ошол боюнча кала бергени дурус. Ырдын тексти да толук чыккан эмес. Барпынын айтуусунда:

"Ак дөшүмө как дөшүм"

Тийгенини билбедиң.

Ак бетиңди мурутум,

Чийгенинин билбедиң" деген саптары да бар эле. Жарыяланбай калган"- деди. Кийин Барпынын "Барнайым" деген мыкты ырын элден жазып алгандыгын айтты" [3,492-б.].

Ошону менен катар Барпынын эротикалык мүнөздөгү чыгармалары жыйналбай калгандыгын, андай болгонунун себеби тууралуу эскерет. Мындан сырткары Т.Байзаковдун ар бир маселени кээ бир илимпоздорго салыштырмалуу терең түшүнгөндүгүнө күбө болгондугун айтат.

Белгилүү адабиятчы, фил.ил.доктору, профессор О.Ибраимов Т.Байзаковдун жердеши Б.Алыкуловдун чыгармачылыгына кошкон салымы тууралуу мындай дейт: "Көп жылын атактуу Барпы акындын адабий мурасын топтогонго кетирди. Ушул жагынан алганда Түмөнбай Байзаков Токтогулду Жоомарт Бөкөнбаев кандай кылып көтөрсө, Барпы Алыкуловду так ошондой кылып көтөрдү, сактады жана элге жеткирди. Байзаков болбогондо, анын Барпы акынга болгон астейдил мамилеси болбогондо биз билген классик акын Барпы Алыкулов болот беле же болбойт беле-аны бир Кудайдын өзү билет. Түмөкени ушул эмгеги үчүн да кыргыз адабиятынын тарыхына алтын тамга менен жазсак адилеттик болоор эле" [3, 498-б.].

Негизи Т.Байзаков поэзия ааламына аябай жуурулушуп, сезим кылдарын күүгө сала келгенде назик, ошол эле мезгилде зирек, сезимтал жанга айланган каргадай бала кезинде ырдын генийи Б.Алыкулов менен кездешип, акыл-эс тартканча жанында чогуу жүргөн "бала досу" болуп калганы-устатынын ырчылык өнөргө өтө кылдат мамиле жасоону үйрөткөнүнүн далили. Достуктун акыбети катары Т.Байзаков устатынын чыгармаларын жыйнап, жарыкка чыгаруу менен улуу

ISBN: 978-605-73444-6-5

ISBN: 978-605-73444-6-5

махабатты, адамзаттагы ашыктыкты даңазалап, анын өмүр жолун байытып, көктөтүп-көгөртүп келе жаткан күчтүү сезимди күүгө салуудан тажабаган, махабаттын символу катары ашыктыкты аздектеп жүрүп өттү.Устаты Б.Алыкулов баштаган салтты улай Т.Байзаковдун кыргыз улуттук адабиятына алып келген жаңылыгы ушул деп баалоого негиз бар.

Т.Байзаков менен Барпынын окшоштугу - бийлик төбөлдөрүнө жагынбай, тескерисинче коомдогу терс көрүнүштөрдү ашкерелегендиги, чынчылдыгы. Барпынын шакирти Т.Байзаков устатына минтип баа берет: "Барпы акындык наамды кир жугузбай таза сактоо үчүн өзү катарлуу ырчыларды: доордун алдыңкы кишилери - "бууданы" болууга; "алтынды көрүп алданбай, алкымынан кармалбай", чындыкты ырдай турган "булбул" болууга; калың букаранын тилеги менен тилектеш, жүрөгү менен жүрөктөш болууга чакырат. Өзү да өмүрүнүн аягына чейин адеп тандап алган ушул жолдон тайбады" [1, 5-бет].

Кыргыз акындарынын бири Кармышак Ташбаев Т. Байзаковдун Б. Алыкуловдун чыгармачылыгына кошкон салымы жөнүндө минтип ырга салып айтат:

"Китебиңде калды ырлардын алтыны,

Жарыктыкка алып чыктың Барпыны.

Бир да жанды мүмкүн эмес турбайбы,

Бул дүйнөгө өлбөс кылып калтыруу".

Мындай мүнөздөгү эскерүүлөр Т.Байзаковго болгон оң маанидеги көз караштты чагылдырат. Дагы бир кыргыздын акыны Кудайберген Жуманазаров Т.Байзаковдун Барпынын чыгармачылыгы менен жуурулушкан өмүрү жөнүндө айтып жатып, мындай дейт:

"Ыр толгоосу бошобойт, эч бир жанбайт,

Түмөн ага антынан эч бир танбайт.

Ак мамагын Мөлмөлдүн айтмайынча,

Күүлөнгөнү күүлөнгөн, моокум канбайт..."

Демек, Б.Алыкуловдун Т.Байзаковго тийгизген таасирин баяндаган жогорку ыр саптарынан Т.Байзаковдун ырга, устатына байланган өмүрүн көрүүгө болот.

Кыргыз Эл акыны Э.Эрматов да Т.Байзаковдун Барпынын чыгармачылыгын элге таанытуудагы ат көтөргүс эмгегин минтип ырга салат:

Барпы акындын барпылыгын бар кылган,

Бүт ырларын элге-журтка жар кылган.

Улуулугун урпактарга жеткирип,

Сокур көзүн чолпон кылып жандырган.

Орошондуу акын болуп төрөлдү,

"Паризатты" орчундуу ырдап көгөрдү.

Аялзатын миң керемет ыр кылды,

Дечү: "Барпы үйрөттү ушул өнөрдү..."

Э.Эрматов жогоркудай ыр саптары менен кошо “Кыргыз жери” ыры аркылуу Түмөкеге жолугаарын, акындын кыргыз барда жер үстүндө жашаарын баяндайт.

Кыргыздын сатирик акыны Б.Сарногоев Т.Байзаковдун Барпынын чыгармачылыгындагы орду боюнча минтип баяндайт:

“Барпы атам азиз көзүнөн,

Баракка ырын чие албай.

Басынган кезде жүрө албай,

Бактысына табылып

Бараандуу акын азыркы

Байзактын уулу Түмөнбай.

Кагазга жазып калбаса,

Калмакпыз көбүн биле албай”.

Демек, Т.Байзаковдун “Барпычы” экендигин баардык кесиптештери ырга салуу менен даңкташты, акындык өнөрү менен кошо инсандык сапаттарын даңазалашты.

Нурпаис Жаркынбай дагы Т.Байзаковдун Барпыга кошкон салымын минтип сүрөттөйт:

“Барктаган үчүн Барпыны,

Бардык эл билди баркыңы.

Сезимде калдың түбөлүк,

Сен болуп ырдын барчыны” [5,19-бет].

Кыргыз Эл акыны Т.Самудинов Барпы десе Түмөнбайды, Түмөнбай десе Барпыны түшүнөөрүн төмөнкүдөй ыр саптары менен билдирет:

“Элибизде Түмөнбай бар, Барпы бар.

Эгиз сөздөй дайым бирге айтылар.

Калемдешин куралдаштай эскерген

Анан дагы, акындыктын салты бар”.

Муну менен кошо Т.Байзаковдун эмгеги өз учурунда бааланбай калгандыгын эскерет.

Кыргыз Эл акыны М.Ааматов жердештери Т.Байзаков менен Б.Алыкулов жөнүндө ички толгонуусун төмөнкүдөй ыр саптары менен билдирет:

“Калкка берди алып кайра калкынан,

Тайбай өттү наркынан да, баркынан.

Барпы акынды кайра да бир жаратып-

Кайра да бир жаралды окшойт Барпыдан” [5, 31-бет]. Акындын жогорку ыр саптарынан Т.Байзаковдун Барпыны Барпы кылуу менен өзү да таланттуу акын болуп чыга келгендигин байкоого болот.

Т.Байзаков менен Б.Алыкуловдун чыгармачылыктагы дагы бир окшоштугу - ырларына өзгөчө мамиле жасагандыгы.

“Ыр дегенде өлөмүн

Ырды жандай көрөмүн.

Ышкылуу сөздү ыр кылып,

Ылгап кумдай бөлөмүн”, - деп чыгармачылыгындагы өмүрү ыр менен байланышып, ырга байланышкан мурастары акыркы он жылдыкта бир нече жолу орусча, кыргызча басылып, бүгүнкү күндө миңдеген окурмандары окуп да, ырдап да жатат.

Т.Байзаковдун “Сөзүмдү эшит” аттуу ыры биринчиден, устаты Барпынын таасири, диалектилик өзгөчөлүк менен жазгандыгы... Экинчиден, философиялык маанини камтып, адамзат бир келген өмүрүндө татыктуу жашап өтүүсү керектигин окурмандарга минтип эскертет:

Эшит, курдаш, эзелкидей сөзүмдү,

Эне сүткө чайкайлычы сезимди.

Эки жолу бул дүйнөгө келбейбиз,

Эрөөн көрбө ушул тирүү кезиңди [7, 165-бет]. Демек, акын ыр жазуу менен эле чектелбестен, андагы адамзатка айтчу сөзүнүн маанисинин тереңдиги, окурмандарга айтчу идеологиясы-акындыктан сырткары инсандык да парзы экенин жогоркудай ыр саптарынан улам туябыз... Бул ырында Т.Байзаковдун эрудиттик сапаты жана тубаса сөзмөрлүгү даана байкалат.

Элдик оозеки чыгармачылыктагы кеңири тараган “Ак Саткын менен Кулмурза” поэмасына башка акындар сыяктуу эле Жеңижок да кайрылып, поэмадагы негизги сюжетке талантына ылайык өзүнүн кошумчасын киргизди. Эл ичине кеңири таркаган чыгарманы Б.Алыкулов бүгүнкү күндөгү акындар азыраак колдонгон он муун өлчөмү менен ырга салды. Мындай ыр жаратуудагы өзгөчөлүктөр Т.Байзаковдо да кездешет. Тактап айтканда, Барпы шакирти Т.Байзаковго калтырган ыр куроо техникасынын өзгөчөлүгүн кыргыз поэзиясына сиңирип, ыр түзүлүшүнө зор салым кошту. Анын өлбөс-өчпөс ырлары көп мезгилде эл ырчыларынын ырларына үндөшүп турат. Мунун далили катары Т. Байзаковдун ыр куроо өзгөчөлүгүн белгилөөгө болот.

Бала кезинен кыйынчылык, азаптарды башынан өткөргөн Барпынын өмүрү ырларынын негизин түзүп, анын ырларын форма менен мазмунга, темага байытты. Барпы акындын ырлары 3-4, 7-8, 10-11 муундуу, же такыр эле муун өлчөмү сакталбаган ырлар экени белгилүү. Устатынын Т.Байзаковдун чыгармачылыгы менен окшоштугу мына ушунда. Кандай гана ырын окубайлы, андагы рифма, метафора, көркөм-эстетикалык идея өзгөчө формада берилген.

Барпынын чыгармаларынын чыпчыргасын коротпой элге жеткирүүдө шакирти Т.Байзаковдун ролу зор болсо-аны илимий жактан изилдөөчү, сынчы К.Даутов менен Т.Байзаковдун достук мамиледе чыгармачылыктагы үзөңгүлөш инсандардан болгондугу адабият беттеринде эскерилет. Демек, бири-барпытаанытуучу, экинчиси-Барпынын чыгармаларын сындоочу катары адабий казынага бир топ салым кошту деп айтууга негиз бар. Өкүнүчтүүсү, тагдырдын буйругу менен 1992-жылдын 10-апрелинде Барпы айылындагы Сузак таланттарынын Барпы темасына карата уюштурулуп жаткан сынагында устат менен шакирттин ортосундагы чыгармачылык, достук байланыш жөнүндө кызуу

сөз жүрүп жаткан мезгилде Т.Байзаковдун дүйнөдөн өтүп, иш-чаранын баштоочусу катары катыша албай калгандыгынан улам, кароо-сынактын өзүнчө эле устат менен шакирттин актысына айланып кеткендигин Барпы жана Байзаков музейинин жетекчиси Амангелди Төрөканов эскерет. Кандайдыр бир деңгээлде Барпы апызга кызмат кылуунун эстафета таякчасын Т.Байзаковдун колунан алып калган инсан катары ал бүгүнкү күндө музейге кызмат өтөп келет.

Т.Байзаковдун ырлары, поэмалары кээ бир акындардыкындай көп болбосо да-жанрдык-стилдик өзгөчөлүгү, тематикасынын ар түрдүүлүгү менен айырмаланып турат. Акындын кандай гана чыгармасы болсун-элге жагымдуулугу, нукура уйкаштыгы, көркөм салыштыруусу жогорку деңгээлде, поэтикалык ойлору терең. Акын токтоосуз мезгил агымы менен тең жарышып, алгачкы ыр түрмөктөрүнөн салмактуу, көркөм туундуларын жаратып, бийиктиктерге умтулган [6, 297-б.].

Жыйынтыктап айтканда, өмүрүнүн акырына чейин устатынын керээзин аткарып, Барпынын кайталангыс талант экендигин даңазалаган “Барпычы” Түмөнбайдын эки тилеги аткарылбай калды. Биринчиси, устатынын чыгармалар жыйнагынын томдуктарынын ар бир чыгармасына комментарий жазуу менен жарыкка чыгарам деген аруу тилеги. Экинчиси, Ала-Арча көрүстөнүндө турган Барпынын күмбөзүн башкача кылып жасатуу тилеги. Тагдырдын буйругу менен устаты, шакиртине тең бир жерден, Ала-Арча көрүстөнүнөн топурак буйруду.

Адабияттар:

1. Байзаков Түмөнбай. БАРПЫ, ЧЫГАРМАЛАРЫНЫН БИР ТОМДУК ЖЫЙНАГЫ, “КЫРГЫЗСТАН” БАСМАСЫ, ФРУНЗЕ-1970, Коомдук башталышта, 288 б.
2. Байзаков Түмөнбай. Б 18 Чыгармаларынын толук жыйнагы: I том. / Түз. Жабиров Ы.-Б.: “Турар”, 2023.-552 б.
3. Байзаков Түмөнбай. Б 18 Чыгармаларынын толук жыйнагы: II том. / Түз. Жабиров Ы.-Б.: “Турар”, 2023.-560 б.
4. Кожобекова Г.С. Барпы Алыкуловду белгилүү акын катары таанытуудагы Түмөнбай Байзаковдун адабий чыгармачылык ишмердүүлүгү / Г.С. Кожобекова // Известия ВУЗов Кыргызстана, Бишкек, 2023. - №3, 259-262-беттер
5. Жусуев С. Акын Түмөнбай Байзаков 70, Бишкек-1993
6. Кожобекова Г.С. Т.Байзаковдун поэзиясынын идеялык, көркөм-эстетикалык өзгөчөлүктөрү / Г.С. Кожобекова // Alatoo Academic Studies. – Бишкек, 2023. – №4. - С. 295-303-беттер
7. Кыргыз поэзиясынын антологиясы: 2 томдон турат: 2-китеп / Түз. С. Акматбекова, С. Тургунбаев, Т. Самудинов; Сүрөтчүсү Т. Курманов.-Б.: “Кыргызстан-Сорос” фонду, 2000.- 528 б.

ISBN: 978-605-73444-6-5

ISBN: 978-605-73444-6-5

TÜRKMEN SÖZLÜKÇÜLÜĞÜNDE İZ BIRAKANLAR

Merve GÜN

Doktora öğrencisi, Ankara Üniversitesi, Türkiye
ORCID: 0009-0002-9654-4442, merveguntde@gmail.com

Berdi SARIYEV

Doç. Dr., Ankara Üniversitesi, DTCF
Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü
ORCID: 0000-0003-4704-2315, berdisariyev@gmail.com

Öz

Bir dilin söz hazinesinin devamlılığını sağlamak ve korumak amacıyla dildeki sözcüklerin kayıt altına alınması "sözlük" denilen eserlerin oluşmasını sağlamıştır. Sözlükler, bir dildeki söz varlığının çeşitli bakış açıları ve amaçları doğrultusunda oluşturulmuş çalışmalarıdır. Sözlüklerin çeşitlenmesi ile birlikte "sözlükçülük" adı verilen bilim dalı da ortaya çıkmıştır. Sözlükçülüğün ayrı bir bilim dalı olarak benimsenmesi ile sözlük tasnifleri yapılmış, farklı türlerde sözlükler oluşturulmuş ve sözlük yazarları ve eserleri ile ilgili çalışmalar da artmıştır. Çalışmamızda Türkmenistan'da yapılmış sözlük çalışmaları ile adından söz ettiren sözlükçülerin ve eserlerinin ortaya konulması amaçlanmıştır. Çalışmada daha çok sosyal bilimlerde kullanılan nitel araştırma modeli tercih edilmiş olup doküman incelemesi ve fişleme yöntemlerinden yararlanılmıştır. Türkmenistan'da sözlükçülük çalışmaları 1913 yılında İ. A. Belyayev'in hazırlamış olduğu "Russko-Turkmenski Slovar" adlı sözlük çalışması ile başlamıştır. Türkmenistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti kurulduktan sonra sözlük çalışmalarının sayısının arttığı görülmektedir. Başta genellikle iki dilli olarak başlayan sözlük çalışmalarının daha sonra çeşitli kategorilerde sayısının arttığı tespit edilmektedir. Türkmenistan'da sözlük çalışmalarının artması bu sözlükler üzerine yapılan araştırmaları gerekli kılmaktadır. Çalışmamızın sonucunda sözlükler türlerine göre(iki dilli, terim, açıklamalı, deyim, ansiklopedik, tarihi, etimolojik sözlük vd.) incelenmiş ve kronolojik sıralamasına dikkat edilerek sözlük çalışmaları ile öne çıkan bilim insanlarının kimler olduğu belirlenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Sözlük, Sözlükçülük, Türkmen Sözlükçülüğü, Türkmen Sözlükçüleri

***

Sözlük ve Sözlükçülük

TDK Türkçe Sözlükte sözlük; "Bir dilin bütün veya belli bir çağda kullanılmış kelime ve deyimlerini alfabe sırasına göre alarak tanımlarını yapan, açıklayan, başka dillerdeki karşılıklarını veren eser, lügat" olarak tanımlanmıştır.

Aksan (Aksan, 2009) ise sözlüğü; "Bir dilin (ya da birden çok dilin) sözvarlığını, söyleyiş biçimleriyle, yazımlarıyla veren, bağımsız biçimbirimleri temel alarak bunların, başka ögelerle kurdukları söz ögeleriyle birlikte anlamlarını değişik kullanımlarını gösteren bir sözvarlığı kitabı" olarak açıklamıştır.

Sözlükler bir dili öğrenirken başvurulan ilk kaynaklar arasında yer almakta ve o dilin söz inceliklerini, söz varlığı hazinesini ortaya koymaktadır.

Sözlükler toplumun hafızası, kültürel birikimidir. Sözlükleri bir dilin kısmen söz varlığının kaydı olarak kabul eden Jackson, bu açıdan sözlüklerin referans kitaplarından daha fazlası olduğunu belirtmektedir (Jackson, 2016: 45).

Sözlükler amaçlarına ve içeriklerine göre incelendiğinde çeşitli şekilde tasnif edilebildiklerini görmek mümkündür. Karaağaç (Karaağaç, 2013: 761) tarafından sözlük;

ISBN: 978-605-73444-6-5
ISBN: 978-605-73444-6-5

"Bir dilin bütünün veya o dilin bir bölümünün sözlerini içeren eserler" olarak tanımlanmış ve sözlükler şu şekilde sınıflandırılmıştır:

"1. Sözlerin kökeni ve anlam gelişmesiyle ilgili bilgi veren sözlükler

a) Köken sözlükleri b) Tarihsel sözlükler

2. Yaşayan dildeki sözlerin anlamlarını açıklayarak kullanılması hakkında bilgi veren sözlükler

a) Açıklamalı sözlükler

b) Çeviri sözlükleri

c) Terim sözlükleri

d) Bölge dili sözlükleri

e) Deyim sözlükleri

f) Eş anlamlıların ve zıt anlamlıların sözlükleri

g) Alıntı sözlükleri

h) Verinti sözlükleri

3. Sözlerin ses yapısı ve yazımıyla ilgili bilgi veren sözlükler

a) Ses sözlükleri b) Yazım sözlükleri

4. Varlık veya durumların anlamlarını açıklayan sözlükler

a) Ansiklopedik sözlükler b) Resimli sözlükler " (Karaağaç, 2013: 781-782).

Karaağaç'ın tasnifinde de görüldüğü gibi sözlükler; köken ve anlam bilgisi, yaşayan dildeki durumu, iki dilli olması, içeriğindeki ek özellikler gibi birçok hususta ele alınıp incelenerek ve buna göre ayrımları yapılabilmektedir.

Sözlükçülük, B. Vardar (2002) öncülüğünde hazırlanan Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğünde "Sözlük yapımıyla ve bu etkinliğine ilişkin ilke, yöntem vb. ile uğraşan uygulamalı sözlükbilim dalı (sözlükçülük de denir)" biçiminde açıklanmıştır.

Aksan'a (2009: 69) göre sözlükbilim (sözlükçülük); "Bir dilin ya da karşılaştırmalı olarak çeşitli dillerin sözvarlığını sözlük biçiminde ortaya koymaya yönelen, bu amaçla yöntemler koyarak uygulama yollarını gösteren bir dilbilim dalıdır." şeklinde tanımlanmıştır.

Türklerde Sözlükçülük

Türklerde sözlükçülük merkezlerini ve konularını, birbirinden farklı sahalar oluşturmuştur. Asıl sözlükçülük konularını Kıpçak, Çağatay ve Osmanlı edebi Türkçesi sahasında aramak gerekmektedir (Caferoğlu, 1984).

Divânu Lügati't-Türk, Mukaddimetü'l-Edeb, Kitâbü'l-idrâk li-lisâni'l-etrâk, Kitâb-ı mec'uu tercümân-ı türkî ve acemî ve mogolî ve farsî, Hilyetü'l-insan ve Helbetü'l-lisan, Et-tuhfetü'z-zekiyye fi'l-lugati't- Türkiyye, Codex-Cumanicus, Muhakemetü'l-Lugateyn gibi sözlük çalışmaları Türklerde sözlükçülük denilince akla gelen ilk eserlerdir.

Türklerde sözlükçülük çalışmaları "Divânu Lügati't-Türk" ile başlar. Kaşgarlı Mahmud'un hazırladığı bu eser, Türk diline ait topladığı söz varlığı ile Türk sözlükçülüğünün temelini oluşturmuş; Türkçenin öğretilmesini ve öğrenilmesini teşvik etmiştir. Eser, Türk sözlükçülüğü ve dilbilimi açısından günümüzde de önemini muhafaza etmektedir.

Divânu Lügati't-Türk'ten sonra sözlükçülük yönünden öncü sayılabilecek bir başka eser de "Mukaddimetü'l-Edeb"tir. Zemahşeri tarafından Kıpçak sahasında hazırlanan bu eser, tarihi Türk sözlükçülüğü için geniş bir malzeme teşkil etmiştir (Caferoğlu, 1984).

Aynı sahada Ebu Hayyan tarafından hazırlanmış olan "Kitâbü'l-idrâk li-lisâni'l-etrâk" adlı çalışma da Türk sözlükçülüğü için önemli bir eserdir.

Kıpçak sahasında yazılmış olan "Kitâb-ı mec'uu tercümân-ı türkî ve acemî ve mogolî ve farsî" adlı sözlüğün yazarı bilinmemekte olup sözlükçülük tarihi yönünden önemli olduğu için T. Houtsma ve A. Kurışjanov tarafından yayınlanmıştır.

Türk sözlükçülüğüne büyük katkıları olan isimlerden biri olan İbn-i Mühenna da "Hilyetü'l-insan ve Helbetü'l-lisan" adlı eseri ile bu alanda dikkati çekmektedir.

Kıpçak sahasında görülen "Et-tuhfetü'z-zekiyye fi'l-lugati't- Türkiyye" adlı sözlük de yazarı bilinmeyen ancak dönemin Türkçesini aydınlatan bir eserdir.

Dikkat çeken bir başka kaynak da " Codex-Cumanicus" tur. İçerdiği zengin malzeme ile sözlükçülük alanında önemli bir yere sahiptir.

Çağatay sahasında Ali Şir Nevâî tarafından yazılan "Muhakemetü'l-Lugateyn" adlı eser de sözlük çalışması olarak ve içerdiği malzeme yönüyle dikkati çekmektedir.

Türk sözlükçülüğü ile ilgili yapılmış çalışmalar elbette yukarıda bahsi geçen tarihî sözlük sayılabilecek çalışmalardan ibaret değildir. Türk dilleri yazı dili olarak geliştikçe sözlük çalışmalarının da artması ve yaygınlaşması kaçınılmaz olmuştur. Bu çalışmada Türkmen sözlükçülük çalışmalarıyla adından söz ettiren ve bu alanda önemli bir yere sahip olan sözlükçülere değinilmiştir.

Türkmenlerde Sözlükçülük

Türkmenistan'da sözlükçülük çalışmaları İ.A. Belyayev'in iki dilli olarak hazırladığı Rusça-Türkmence sözlük ile başlamıştır. Sözlüğün tam adı "Russko Turkmenski Slovar" (Русско-Туркменский Словарь) ve anlamı "Rusça-Türkmence Sözlük"tür. Belyayev'in çalışması iki dilli sözlük çalışmalarına öncülük etmesi açısından oldukça önemli bir yere sahiptir.

27 Ekim 1924 yılında Türkmenistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti kurulur ve bundan sonra Türkmen Türkçesinde sözlük ve sözlük çalışmaları geniş şekilde devam etmeye başlar (Sarıyev, 2017:352). Bu tarihten sonra özellikle iki dilli sözlük çalışmaları yoğunlaştırılmış ve Rusça Türkmence sözlük sayısında artış görülmüştür.

Kümüşalı Börüyev'in A. Aliyev ile birlikte 1929'da hazırlamış olduğu Russko-Turkmenskiy Slovar (Rusça-Türkmence Sözlük) Belyayev'in sözlük çalışmasından sonra öncü sözlüklerden biri olması açısından önemli bir yere sahiptir. İki dilli hazırlanmış olan sözlük hem araştırmacılar hem dili öğrenmek isteyenler için başvurulan bir kaynak olmuştur.

A. Posuleyevskiy'nin 1929'da hazırladığı Rukovodstvo dlya İzuçeniya Turkmenskogo Yazıka (s Prilojeniyem Kratkogo Turkmensko- Russkogo Slovarya) "Türkmence-Rusça Kısa Sözlük" iki dilli olarak hazırlanmış ve Türkmen sözlükçülük çalışmaları arasında adından söz ettirmiştir.

Vahıt Mesgudov tarafından 1982'de hazırlanan «Rusça-Türkmençe Okuw Sözlügi» iki dilli olarak hazırlanan sözlük çalışmalarından biridir.

ISBN: 978-605-73444-6-5

ISBN: 978-605-73444-6-5

Sapar Altayev, Gurban Atayev, Gülcemal Açılova, Vahıt Mesgudov, S.Mıradova tarafından 1986'da hazırlanan Ulı Rusça-Türkmençe Sözlük (I,II-1986) iki dilli sözlük çalışmalarından biridir. Sözlük Kiril harfli olarak hazırlanmıştır.

Türkmen sözlükçülük çalışmaları incelendiğinde iki dilli hazırlanan önemli sözlük çalışmaları şu şekilde kronolojik olarak listelenebilir:

- 1926 – Kratkiy Russko-Turkmenskiy Slovar Primenitelno K Nujdam Gosudarstvennoy Statistiki TSSR. (TSSC Devlet İstatistiği İhtiyaçları Doğrultusunda Kullanmak İçin Rusça Türkmence Kısa Sözlük.) Aşkabat.
- 1929- Aliyev A., Boriyev K., Russko-Turkmenskiy Slovar. (Rusça-Türkmence Sözlük.) Aşkabat.
- 1929- Potseluyevskiy, A. P., Rukovodstvo dlya İzuçeniya Turkmenskogo Yazıka (s Prilojeniyem Kratkogo Turkmensko- Russkogo Slovarya) (Türkmen Dilini Öğrenmek İçin Kılavuz (Türkmence-Rusça Kısa Sözlük Ekiyle Birlikte). Aşkabat.
- 1936- Murzayev, G., Russko-Turkmenskiy Kratkiy Slovar' dlya Russkih (Ruslar için Rusça-Türkmence Kısa Sözlük). Aşkabat.
- 1937- Bagdanova, M. İ., Kratkiy Russko-Turkmenskıy Slovar' Sotsialno-Politiçeskiy Terminov. Aşkabat.
- 1938- Huseyinov, G., Ismayılov, H., Sakali, M., Russko-Turkmenskiy Karmannıy Slovar (Rusça- Türkmence Cep Sözlüğü). Aşkabat.
- 1939- Türkmençe-Rusça Cübi Sözlügi (Türkmence-Rusça Cep Sözlüğü). Aşkabat.
- Russko-Turkmenskiy Karmannıy Slovar' (Rusça- Türkmence Cep Sözlüğü). Aşkabat.
- 1940- Baylıyev, H., Karrıyev, B., Turkmensko-Russkiy Slovar' (Türkmence-Rusça Sözlük). Aşkabat.
- 1948- Batırov, Ş., Karpov, G. K., Russko- Turkmenskiy Slovar' (Rusça-Türkmence Sözlük). Aşkabat.
- 1956- Russko- Turkmenskiy Slovar' (Rusça- Türkmence Sözlük). Moskova.
- 1968- Russko- Turkmenskiy Slovar' (Rusça- Türkmence Sözlük). Moskova.
- 1968- Kratkiy Russko- Turkmenskiy Slovar' (Küçük Rusça- Türkmence Sözlük). Moskova.
- 1968- Aksakov, K., Altayev, S. vd., Turkmensko- Russkiy Slovar (Türkmence-Rusça Sözlük). Moskova.
- 1973- Gündogdıyev, A., Atayev, M., Meredov, O., Turkmensko-Angliyskiy Razgovornik (Türkmence- İngilizce Konuşma Kılavuzu). Aşkabat.
- 1982- Atayev, K., Meskutov, V., Russko- Turkmenskoy Uçebnıy Slovar' (Rusça-Türkmence Okul Sözlüğü). Moskova.
- 1984- Berdiyev, R., Şikina, İ. V., Russko-Turkmenskiy Slovar' (Rusça-Türkmence Sözlük). Aşkabat.
- 1986-1987- Bol'şoy Russko-Turkmenskiy Slovar' (tom 1) (Rusça- Türkmence Büyük Sözlük (1. Cilt)). Moskova.
- 1986-1987- Bol'şoy Russko-Turkmenskiy Slovar' (tom 2) (Rusça- Türkmence Büyük Sözlük (2. Cilt)). Moskova.

- 1986- Çeneli, İ., Türkmen Türkçesi Sözlüğü. TDAY Belleten. Ankara.
- 1988- Atayev, G., Meskutov, V., Russko-Turkmenskoy Uçebnıy Slovar' (Rusça-Türkmence Okul Sözlüğü). Moskova.
- 1989- Almamedov, A., Nazarov, R., English- Turkmen Dictionary (İngilizce-Türkmence Sözlük). Aşkabat.
- 1992- Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü I, II. Ankara.
- 1994- Garabayev, B., Türkmençe- Türkçe Gepleşik (Konuşma) Sözlügi (Türkmence-Türkçe Konuşma Kılavuzu). Aşkabat.
- 1995- Tekin, T., Ölmez, M., vd., Türkmence-Türkçe Sözlük. Ankara.
- 1995- Nazarov, O.N., Krasnıh, B. I., Türkmençe-Rusça ve Rusça- Türkmençe Gepleşik Kitabı. Ilım: Aşgabat.
- 1999- Taçmıradova, C. Turkmen- English Dictionary (Türkmence- İngilizce Sözlük). Kensington.
- 2014- Ünsal, İ., Ünsal, Z., Türkiye Türkçesi- Türkmen Türkçesi Türkmen Türkçesi-Türkiye Türkçesi Sözlük Liva Yayınevi: Balıkesir.

Türkmen sözlükçülük çalışmalarında iki dilli sözlüklerin alanda öncülük ettiği ve terim sözlüklerine de zemin hazırladıkları görülmektedir.

Soltanşa Ataniyazov, Türkmen sözlükçülük çalışmaları ile ilgili yaptığı çalışmalarla bu alanda tanınan bir isim olmuştur. Sontanşa Ataniyazov'un çalışmaları da günümüzde Türkmen sözlükçülük alanında temel kaynak olarak kullanılmaktadır.

Soltanşa Ataniyazov'un sözlük çalışmaları; Türkmenistanıň Toponomik Sözlügi Toponomiçeskiy Slovar Yugo - Zapadnoga Turkmenistana (Güney-Batı Türkmenistan'ın Toponomi Sözlüğü) Türkmenistanıň Toponimiyası Türkmen Diliniň Sözköki Sözlügi Slovar' Turkmenskih Etnonimov (Türkmen Etnik Grupları ve Boy, Soy Adları Sözlüğü) Şecere: Türkmeniň Nesil Daragtı olarak sıralanabilir.

Cumamırat Amansarıyev, yaptığı diyalektolojik çalışmalar ile sözlükçülüğe katkı sağlamıştır. Severnıy Govor Yomudskogo Dialekta Turkmenskogo Yazıka (Türkmen Dilinin Yomut Diyalekti Kuzey Şiveleri) adlı sözlük çalışması hem diyalektoloji hem sözlükçülük alanı için önemli bir eserdir.

Açıklamalı sözlükler, Karaağaç (2013) tarafından yaşayan dildeki sözlerin anlamlarını açıklayarak kullanılması hakkında bilgi veren sözlükler grubunda ele alınmıştır. Türkmen sözlükçülük çalışmaları içinde bugüne kadar yapılmış olan iki önemli açıklamalı sözlük çalışması bulunmaktadır.

Türkmen Diliniň Sözlügi (Türkmen Dili Sözlüğü) (S-1962) ile Türkmen Diliniň Düşündirişli Sözlügi I-II tom (Türkmen Türkçesinin Açıklamalı Sözlüğü I-II C.) (S-2016) çalışmaları bu açıklamalı sözlüklerdir. Türkmen Türkçesinin bu büyük iki sözlüğü bu dilin konuşurları ve bu dili öğrenmek isteyenler için başvurulan önemli kaynaklar arasında yer almaktadır.

Maşan Hamzayev, Sapar Altayev, Gurban Atayev, Gülcemel Açılova, Vahıt Mesgudov'un hazırladığı Türkmen Diliniň Sözlügi (S-1962) Türkmen Türkçesinin açıklamalı ilk sözlüğüdür. Türkmen Diliniň Sözlügi (Türkmen Dili Sözlüğü) (S-1962) çalışmasında Kiril alfabesi kullanılmış ve tek cilt olarak yayımlanmıştır.

1962 yılında hazırlanan bu açıklamalı sözlüğün ön kısmında sunuş (sözbaşı), sözlüğün kuruluşu (sözlügiň gurluşı), kısaltmalar (şertli gısgaltmalar), Türkmen alfabesi (Türkmen

ISBN: 978-605-73444-6-5

ISBN: 978-605-73444-6-5

dilinin elipbiyi) bulunmaktadır. Gövde kısmında; sözcüklerin alfabetik olarak yer aldığı madde başları (söz başı) bulunmaktadır. Sözlüğün ekler (goşmaça) kısmında ise; yıllarla ilgili başlık (yıl öwürmek), dizin (düzediş) yer almaktadır. Sözlüğün içerdiği örnek cümleler aslında bize Türkmen edebiyatından ve sosyal, kültürel hayatından da ipuçları vermektedir.

G. Kıyasova, G. Geldimıradov, H. Durdıyev tarafından 2016 yılında hazırlanan Türkmen Diliniň Düşündirişli Sözlügi I-II tom (Türkmen Türkçesinin Açıklamalı Sözlüğü I-II C.) (S-2016) çalışması ise son oluşturulan kapsamlı açıklamalı sözlüktür. Sözlük iki ciltten oluşmaktadır. Sözlükte yeni Türkmen Latin alfabesinin kullanıldığı görülmektedir.

Sözlüğün ön kısmında; tanıtım yazısı, Türkmenistan Cumhurbaşkanı Sayın Gurbangulı Berdimuhamedov'un portresi, Türkmenistan devlet marşı, Türkmenistan devlet tuğrası, Türkmenistan devlet bayrağı, Türkmenistan Cumhurbaşkanı ve aynı zamanda sözlüğün editörlüğünü yapan Sayın Gurbangulı Berdimuhammedov'un "Dilde Halkın Ruhu Yaşar (Dilde Halkıň Ruhı Yaşayar)" başlıklı takdim yazısı, sunuş (sözbaşı), sözlüğün kuruluşu (sözlügiň gurluşı hakında), kısaltmalar (şertli gısgaltmalar), Türkmen alfabesi (Türkmen elipbiyi) bulunmaktadır.

Gövde kısmında; sözcüklerin alfabetik olarak sıralandığı madde başları (söz başı, sözlük makalası) bulunmaktadır. Sözlüğün birinci cildinin gövde kısmında A'dan Ž'ye kadar madde başları yer almaktadır.

Sözlüğün ekler kısmında ise içindekiler (mazmunı), yer almaktadır. Sözlüğün ikinci cildinin ön kısmında birinci ciltten farklı olarak cumhurbaşkanının takdim yazısı yer almamaktadır. Gövde kısmında K'dan Z'ye kadar madde başları sıralanmıştır. Ekler kısmında da yine içindekiler (mazmunı) yer almaktadır.

Sonuç

Sözlükler baştan sona kadar okunan kitaplar olmasa da bir dili öğrenirken başvurulan en temel kaynaklardır. Çünkü sözlük sadece söz varlığını toplamakla kalmaz, dili korur ve onun bozulmadan aktarılmasını sağlar. Sözlükler dilin temel yapı taşlarından biri olarak görülebilir.

Çalışmada Türkmen sözlükçülüğünün öncü sözlükçülerine ve sözlük çalışmalarına değinilmiştir. Türkmen sözlükçülüğündeki çalışmalar çeşitli kategorilerde devam etmektedir. Öncü sözlükçülerin yaptığı değerli çalışmalar günümüzün sözlük çalışmaları ve dil konuşurları ya da o dili öğrenenler için kaynak oluşturmakta, temel teşkil etmektedir.

27 Ekim 1924 tarihinde Türkmenistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti kurulmasıyla özellikle iki dilli sözlük çalışmalarının sayısının arttığını görmek mümkündür. Belyayev'in çalışması diğer sözlükçüler için de öncü bir çalışma olmuş ve sözlük çalışmaları hız kazanmıştır. Açıklamalı sözlük olarak hazırlanan sözlük çalışmalarının da ilki 1962'de ve daha sonra 2016'da hazırlanmıştır.

Kümüşali Böriyev, A. Aliyev, Soltanşa Ataniyazov, A. Posuleyevskiy, Cumamırat Amansarıyev, Vahıt Mesgudov, Sapar Altayev, Gurban Atayev, Gülcemal Açılova, Vahıt Mesgudov, S.Mıradova gibi sözlükçüler Türkmen sözlükçülüğünde öne çıkan isimler olarak söylenebilmektedir.

THOSE WHO LEFT THEİR MARK IN TURKMEN LEXİCOGRAPHY

Extended Abstract

In order to ensure the continuity and protection of the vocabulary of a language, recording the words in the language has led to the creation of works called "dictionaries". Dictionaries are studies of the vocabulary of a language created from various perspectives and purposes. With the diversification of dictionaries, the branch of science called "lexicography" also emerged. With the adoption of lexicography as a separate branch of science, dictionary classifications were made, different types of dictionaries were created, and studies on dictionary authors and their works increased.

In our study, it is aimed to reveal the lexicographers and their works who have made a name for themselves with the dictionary works done in Turkmenistan. In the study, the qualitative research model used in social sciences was preferred and document analysis and tagging methods were used. Lexicography studies in Turkmenistan were started in 1913 by Belyayev. It started with the dictionary work called "Russko-Turkmenski Slovar" prepared by Belyayev. It is seen that the number of dictionary studies increased after the establishment of the Turkmenistan Soviet Socialist Republic.

It is determined that the number of dictionary studies, which generally start as bilingual, then increases in various categories. The increase in dictionary studies in Turkmenistan necessitates research on these dictionaries. As a result of our study, dictionaries were examined according to their types (bilingual, term, annotated, idiom, encyclopedic, historical, etymological dictionary, etc.) and the scientists who stood out with their dictionary studies were determined by paying attention to their chronological order.

Although dictionaries are not books that are read from beginning to end, they are the most basic resources used when learning a language. Because the dictionary not only collects the vocabulary, it also protects the language and ensures its transmission without distortion. Dictionaries can be seen as one of the basic building blocks of language.

In the study, the pioneer lexicographers of Turkmen lexicography and their dictionary works are mentioned. Studies in Turkmen lexicography continue in various categories. The valuable works of the pioneer lexicographers constitute the basis for today's dictionary studies and as a resource for language speakers or those learning that language.

Lexicographers such as Kümüşali Böriyev, A. Aliyev, Soltanşa Ataniyazov, A. Posuleyevskiy, Cumamırat Amansarıyev, Vahıt Mesgudov, Sapar Altayev, Gurban Atayev, Gülcemal Açılova, Vahıt Mesgudov, S.Mıradova can be said to be prominent names in Turkmen lexicography.

Keywords: *Dictionary, Lexicography, Turkmen Lexicography, Turkmen Lexicographers*

Kaynakça

Sarıyev, B. (2017). *Türkmen Türkçesi ve Kültürü Üzerine Makaleler Dil-Foklor-Edebiyat.* Ankara: Akçağ Yayınları.

Vardar, B. (2002). *Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: Multilingual Yayınları.

Aksan, D. (2009). *Her Yönüyle Dil Ana Çizgileriyle Dilbilim*. Ankara: TDK Yayınları.

Ataniyazov, S. (1994). *Etnonimı v Turkmenskom Yazıke*. Aşkabat.

ISBN: 978-605-73444-6-5

ISBN: 978-605-73444-6-5

Ataniyazov, S. (1988). *Slovar' Turkmenskih Etnonimov*. Aşkabat.

Ataniyazov, S. (1994). *Şecere: Türkmeniñ Nesil Daragtı*. Aşkabat.

Ataniyazov, S. (1971). *Toponomiçeskiy Slovar' Yugo-Zapadnogo Turkmenistana.* Aşkabat.

Ataniyazov, S. (2004). *Türkmen Diliniñ Sözköki Sözlügi*. Aşkabat.

Ataniyazov, S. (1980). *Türkmenistanıñ Geografik Atlarınıñ Düşündirişli Sözlügi*. Aşkabat.

Ataniyazov, S. (1981). *Türkmenistanıñ Toponimiyası*. Aşkabat.

Caferoğlu, A. (1984). *Türk Dili Tarihi*. İstanbul: Enderun Kitabevi.

Jackson, H. (2016). *Sözlükbilime Giriş*. İstanbul: Kesit Yayınları.

Karaağaç, G. (2013). *Dil Bilimi Terimleri Sözlüğü.* Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Komisyon (1962). *Türkmen Diliniň Sözlügi*. Aşkabat.

Komisyon (2016).*Türkmen Diliniň Düşündirişli Sözlügi I-II tom (Türkmen Türkçesinin Açıklamalı Sözlüğü I-II C.)*. Aşgabat: Türkmen Dövlet Neşiryat Gullugy

YUSUF AKÇURA VE TÜRKÜÇÜLÜK ANLAYIŞI

Hamza Ateş

Prof. Dr., İstanbul Medeniyet Üniversitesi
Siyasal Bilgiler Fakültesi
Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü, Türkiye
hamza.ates@medeniyet.edu.tr

Seda Eke

İstanbul Medeniyet Üniversitesi,
Lisansüstü Eğitim Enstitüsü,
Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi (İngilizce)
Doktora Programı öğrencisi, seda.eke@outlook.com

Öz

Çocukluğunu Ruslar tarafından Hristiyanlaştırılan Türklere karşı üzüntü duyarak geçiren, güney ve kuzey Türklüğü çerçevelerinde genişçe gözlem yapma fırsatı bulan ve kendinden önceki Türklerin eserlerini kapsamlı şekilde inceleyen Yusuf Akçura'nın fikirleri Harbiye'deki öğrencilik yıllarında açıklık kazandı. Akçura, "Üç Tarz-ı Siyaset" başlıklı makalesini kaleme alana dek Osmanlı İmparatorluğu'nun içinde bulunduğu siyasi çıkmazdan kurtuluşu; İslamcılık ya da Osmanlıcılık fikirlerinde aranıyor, bu kapsamda Türkçülük akımından söz edilmiyordu. İslamcılık, Osmanlıcılık ve Türkçülük fikirlerinin birbiriyle olan ilişki ve bağlantılarını tek platformda karşılaştırmalı olarak inceleyen Akçura, Türkçülüğü kültürel ve siyasal bir forma sokarak sistemleştirmesi sebebiyle Batı tarafından "Türkçülüğün manifesto yazarı" olarak anılmıştır. Ancak, Niyazi Berkes'in ifadeleriyle bu sahada "Ziya Gökalp'in yanında unutulan adam" olmuştur. Bu sebeple çalışmamızda, Türkçülük akımının kültürel ve siyasi alanda sistemli şekilde gelişimine yön vererek bugün hala güncel bir konu olarak varlığını sürdürmesini sağlayan Yusuf Akçura ve fikirlerinin Türk kültür, tarih ve siyasal hayatına yaptığı katkıları görünür kılmayı amaçladık. Çalışmamızda, nitel araştırma yöntemleri olan betimsel ve içerik analizinden yararlanılarak Akçura'nın fikir, tavsiye ve öngörüleri türkçülüğün teşkilatlandırılması, demokratik ve emperyalist türkçülük, milli iktisat anlayışı, tarihçilik ve milli tarih anlayışı gibi başlıklar altında incelendi. Akçura'nın bu kapsamda ortaya koyduğu fikirlerin milli mücadele yıllarından başlayarak erken Cumhuriyet dönemi politikalarına etki etmesinin yanında günümüz Türkiye'sinin siyasal yaşamında hala güncelliğini koruyarak Türk dünyası ve siyasal yapısını, Türk insanı ve Türk toplum yapısını oldukça başarılı bir şekilde analiz ettiği ve tarih alanındaki çalışmalarıyla bugün dahi Türk tarihi öğreticiliğini beslediği görülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Yusuf Akçura, Türkçülük, Türk Kültürü, Türk Tarihi

YUSUF AKÇURA AND HIS UNDERSTANDING TURKISM

Abstract

The ideas of Yusuf Akçura, who spent his childhood feeling sorry for the Turks who were Christianized by the Russians, had the opportunity to make extensive observations within the framework of southern and northern Turkishness, and comprehensively studied the works of the Turks before him, became clear during his student years at the Military Academy. Until Akçura wrote his article titled "Three Ways of Politics", the Ottoman Empire's liberation from the political deadlock it was in; It was sought in the ideas of Islamism or Ottomanism, but in this context the Turkism movement was not mentioned.

Akçura, who comparatively examined the relationships and connections between the ideas of Islamism, Ottomanism and Turkism on a single platform, was referred to as the "manifesto writer of Turkism" by the West because he systematized Turkism by putting it into a cultural and political form. However, in the words of Niyazi Berkes, he became "the forgotten man next to Ziya Gökalp" in this field. For this reason, in our study, we aimed to make visible the contributions of Yusuf Akçura and his ideas to Turkish culture, history and

political life, which guided the systematic development of the Turkism movement in the cultural and political fields and ensured its existence as a current issue today.

In our study, using descriptive and content analysis, which are qualitative research methods, Akçura's ideas, recommendations and predictions were examined under headings such as the organization of turkism, democratic and ımperialist turkism, national economics, historiography and national history. In addition to the ideas put forward by Akçura in this context, affecting the policies of the early Republican period, starting from the years of national struggle, they still maintain their currency in the political life of today's Turkey, and with his works in the field of history, he successfully analyzes the Turkish world and its political structure, Turkish people and Turkish society. Even today, it is seen that it nourishes Turkish history teaching.

Keywords: Yusuf Akçura, Turkism, Turkish Culture, Turkish History

***

GİRİŞ

19. yüzyıl, Osmanlı Devleti için hızla dağılma ve parçalanmayı temsil etmekle beraber dünyadaki milliyetçi hareketlerin gerek siyasi, gerek sosyal ve kültürel gerekse ekonomik bağlamda hız kazandığı bir yüzyıl olmuştur. Bu süreçte Osmanlı aydın ve entelektüelleri mevcut statükoyu korumak ve dağılmayı engellemek adına çeşitli politika önerileri geliştirmiştir. Türkçülükte bu süreçte ortaya çıkan temel akımlardan biri olmuştur.

Osmanlı Devleti'nde Türkçülük fikrinin gelişimi ve Türkçülüğün Osmanlı Devleti'nin ardından kurulan yeni Türk Devleti'nin temel ideolojisi olarak benimsenmesinde Yusuf Akçura ismi büyük bir öneme sahiptir. Kafkas kökenli bir aydın olan Akçura'nın çocukluğunda Ruslar tarafından zorla Hristiyanlaştırılan Türklerin yaşadığı zorluklara şahit olması; İsmail Gaspıralı ve İbrahim Reşid gibi Türkçülüğü benimseyen akrabalarıyla vakit geçirmesi, geçmiş dönemde yazılan Türk eserlerine ilgi duyması, Fransa geçirdiği senelerde milliyetçi ekole mensup hocalardan ders alması, Osmanlı Devleti'nin içeride ve dışarıda yaşadığı güçlükler ve Türkistan coğrafyasında yaşanan trajik durum onun Türkçülük fikirlerini şekillendiren en temel faktörler olarak karşımıza çıkmaktadır.

Akçura'nın Türkçülük meselesinde çok büyük bir önem teşkil etmesi ve Pantürkizm'in babası olarak kabul edilmesinde 1904 senesinde kaleme aldığı Üç Tarz-ı Siyaset başlıklı makalesi etkili olmuştur. Zira bu çalışması, yıllar sonra onun "Türkçülüğün Manifesto yazarı" olarak anılmasına yol açacaktır. Üç Tarz-ı Siyaset, Osmanlı'nın mevcut durumdan kurtulması için geliştirilen İslamcılık ve Osmanlıcılık gibi akımlara Türkçülüğü alternatif olarak sunmuş; Türkçülük ilk kez siyasi alanda açıkça tartışılmıştır.

Akçura, Turancılıktan farklılaşan Pantürkizm akımını geliştirmiş; emperyalist Türkçülük ve demokratik Türkçülük olmak üzere Türkçülüğü sınıflandırmış, iktisadi faaliyetlere milli iktisat ve milli burjuvazi kavramlarını getirmiş ve milli tarihçilik anlayışını teşvik etmiştir. Ancak, Türkçülüğü siyasi, ekonomik, kültürel ve tarihi pek çok alana taşıyarak sistemleştirilmesine büyük katkılar sunan, Mustafa Kemal Atatürk'ün düşüncelerine ve Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin ilke ve prensiplerine fikirleriyle tesir eden Yusuf Akçura temelli çalışmaların sayıca yetersiz olduğu görülmüştür. Literatürdeki çalışmaların daha çok "Üç Tarz-ı Siyaset" başlıklı makalesi ya da Akçura'nın tarihçiliği noktalarına odaklandığı, onun Türkçülük hususundaki fikir ve faaliyetlerinin bütüncül olarak ele alındığı çalışmalarınsa oldukça az olduğu saptanmıştır.

Bu sebeple "Yusuf Akçura ve Türkçülük Anlayışı" başlıklı bu çalışma, Akçura'nın Türkçülük anlayışı ve Türkçülük anlayışının sistemleştirilip, geliştirilmesi amacıyla gerçekleştirdiği faaliyetler bütüncül bir şekilde sunmayı amaçlamaktadır. Bu doğrultuda çalışmanın ilk bölümü Akçura'nın fikirlerini belirginleştiren çocukluk ve gençlik yıllarına ayrılmış; ikinci bölümde Türkçülük meselesinin gelişimi için yürüttüğü faaliyetler

ISBN: 978-605-73444-6-5

ISBN: 978-605-73444-6-5

mekânsal ve kronolojik bir ayrıma tabi tutularak incelenmiştir. Üçüncü bölümde ise Akçura'nın Türkçülük anlayışı siyasi, iktisadi ve tarihi çerçevede incelenmiştir. Çalışmanın sonuç bölümünde ise Akçura'nın Türkçülüğü sistemleştirmesi bütüncül bir değerlendirmeye tabi tutulmuştur.

Betimsel ve içerik analizinden yararlanılan bu çalışmayla Yusuf Akçura'nın Türk dünyası ve siyasal yapısını, Türk insanı ve Türk toplum yapısını oldukça başarılı bir şekilde analiz ettiği ve tarih alanındaki çalışmalarıyla bugün dahi Türk tarihi öğreticiliğini beslediğinin görünür kılınacağı düşünülmektedir.

1. YUSUF AKÇURA'NIN HAYATI

Kültürel ve siyasal Türkçülük anlayışının geliştirilmesi ve araştırılması açısından büyük bir öneme sahip olan Yusuf Akçura 1876 senesinde Kazan'ın Simbir ilçesinde dünyaya gelmiştir. Akçura'nın doğduğu yıl Rusya Türkleri ve Osmanlılar için tarihi bir öneme sahiptir. Türkistan'ın Ruslar tarafından istilası bu yıl tamamlandığı gibi Osmanlı Devleti'nde I. Meşrutiyet'in ilanı da bu döneme rastlamaktadır (Yüce, 1989, s. 228; Berk, 2017, s. 480).

François Georgeon, Yusuf Akçura'nın doğduğu bölgeyi ise şu şekilde tasvir eder;

> *" Akçura'nın doğduğu bölge yüzyıllar boyunca Rus uygarlığıyla temas, çatışma ve Slavların doğuya doğru direniş alanı oldu.18.yüzyılın sonundan itibaren batıdaki Rus kentleriyle Orta Asya ve Türkistan pazarları arasındaki aracı konumu sayesinde bir büyük burjuvazi oluştu.19.yüzyılın sonunda İslam dünyasında bu büyük burjuvazinin bir benzeri yoktu. Zengin, girişimci, eğitimli, Panslavizm tehdidine karşı koyabilmek için modernleştirmeye ve güçlendirmeye çalıştığı dinsel ve kültürel geleneklerine bağlı bir büyük burjuvazi.."* (Sanlı, 2018, s. 605)

Akçura da Tatar sanayi ve ticaret burjuvazisine mensup bir ailede dünyaya gelmişti. Akçura oğulları Kazan vilayeti Simbir ilçesinin Züye başı köyüne yerleşen, kökeni Altınordu'ya dek uzanan soylu bir aileden gelmekteydi. Dedeleri Abdullah Han'ın oğlu Mehmed Şah'ın torunu Hacı Timur Bulat soyundandı. Akçura'nın Kırım'dan Kazan'a göç eden dedesi Süleyman Akçura ise Simbir'de Çuha fabrikalarının sahibi idi. Yusuf'un babası Hasan Akçura döneminde Çuha fabrikalarının sayısı üçe çıkmıştı ve aile Lahof'taki köşklerinde yaşamaktadı. Yusuf'un annesi Bibi Fahri Banu Hanım ise Kazan'da keçi derilerini işleyen bir fabrikası olan ve Çin'le çay ticareti yapan Abdürreşid Yusuf'un kızıydı (Koşay, 1977, s. 39; Yüce, 1989, s. 228; Aydın, 2021, s. 113).

Akçura'ların çuha fabrikalarında binlerce işçi çalışmakta ve Rus ordusuna kaputluk kumaş imal edilmekteydi. Büyük bir servetin hissedarı olan Yusuf Akçura'nın hayatı babasının vefatı üzerine büyük bir değişime uğrayacak; fabrikaların sorumluluğunun annesinin üzerine kalması ve harpler nedeniyle Rusya'daki iktisadi ve idari düzenin bozulması fabrikanın da işleyişini bozacaktı. Yusuf ve annesi sağlık sorunları ve alacaklılardan kaçmak sebebiyle 1883 senesinde İstanbul'a göç etmek zorunda kalmıştı (Georgeon, 1986, s. 19-20; Koşay, 1977, s. 391). 19. Yüzyılın son çeyreğinde Rus Çarı II. Aleksandr'ın otokrasisinden ve Ruslaştırma politikalarından kaçarak Osmanlı Devleti'ne göç eden Türk ailelerinin büyük bir kısmı Rusya'daki burjuvazinin önemli bir parçası olmakla beraber iyi bir eğitim almışlardı (Georgeon, 1986, s. 15). Yusuf ve annesinin İstanbul'a gelişi de Rusların Kırım'ı istilasından sonra dalga dalga gelişen Müslüman göçlerinin bir parçası olarak kabul edilebilir.

Annesiyle İstanbul'a yerleşen Yusuf ilkokul çağına geldiğinde ilk olarak Kara Hafız Mustafa Medresesi'ne kaydedilmiş ardından Arap, Arnavut ve Rum çocuklarını

ISBN: 978-605-73444-6-5

ISBN: 978-605-73444-6-5

bulunduğu Koca Mustafa Paşa Rüştiyesi'ne gitmiştir. Bu okul Akçura'nın Türkçülükle ilgili fikirlerinin oluşmasında etkili olmuştur. Görüştüğü Kazanlı ailelerin Rus zulmünden çektikleri, 11-12 yaşlarında memleketini ziyarete gittiğinde eniştesi İsmail Gaspıralı ve amcası İbrahim Reşid Efendi'nin Türkçülük ile ilgili fikirleri ve Yusuf'un okuma sevdası onun fikirlerinin şekillenmesinde büyük bir rol oynamıştır (Bolat, 2024).

Akçura, ilkokul ve Askeri Rüşdiye'nin ardından 1894 senesinde Harbiye Mektebi'ne başlamış ardından 1896 yılında teğmen rütbesiyle Erkan-ı Harbiye Mektebi'ne girmeye hak kazanmıştır. Akçura'nın fikirlerinin gelişmesinde Galatasaray Sultanisi ve Mülkiye gibi sivil ve kozmopolit okullardan yapı olarak ayrılan ve birer yurtseverlik okulları olan bu mekteplerin etkisi büyüktür (Georgeon, 1986, s. 19-20).

Ancak, Akçura'nın İstanbul'da olduğu yıllar Osmanlı Devleti'nin gerek içeride gerekse dışarıda birçok problemle mücadele ettiği yıllardır. Bu dönemde, I. Meşrutiyet'in devamında ilan edilen Kanun-ı Esasi askıya alınmış ve meclis süresiz olarak tatil edilmiştir. Osmanlı, 93 Harbi sonrasında Balkanlardaki önemli topraklarını kaybetmiş, Kars, Ardahan ve Batum'u Ruslara vermek zorunda kalmıştır. Kıbrıs'ı İngilizlere kiralamak mecburiyetinde kalan Osmanlı Devleti mevcut sınırlarını muhafaza etmeye çalışırken aynı zamanda Ermeni Sorunu ile muhatap olmak zorunda kalmıştır (Sanlı, 2018, s. 606).

Erkan-ı Harbiye sınıfına girmeye hak kazanan Akçura, *"devr-i istibdat" ile mücadele etmek ve "meşrutiyet"i ilan etmeye azmeden İttihatçılar ile iletişimde olmakla suçlanarak* dönemin hükümeti tarafından tevkif edilmiştir (1896). Ancak Akçura hatıralarında o yıllarda Jön Türklerle bir ilgisi olmadığını, ancak Türkçülük fikirlerinin o dönemde şuurlu bir şekilde geliştiğini; Türk milletinin tarihine olan ilgisinin artmasıyla milli varlık ve büyüklüğün yeniden kazanılması amacıyla hürriyet ve terakkiye ihtiyaç olduğunu düşünmeye başladığını dile getirmiştir (Georgeon, 1986, s. 19-20; Temir, 2002, s. 25-26; Yüce, 1989, s. 228).

İçlerinde Akçura'nın da bulunduğu 84 tutuklu Fizan'a sürülmüş ve 1897'de Trablusgarp'a gönderilmiş olmalarına rağmen bu durum uzun sürmemiş, Akçura'nın tutukluluk hali sona ererek askeri rütbesi de iade edilmiştir (Georgeon, 1986, s.23; Temir, 2002, s. 28). Trablusgarp'ta görevlendirilen Akçura burada bir sene kaldıktan sonra 1899 senesinde Fransa'ya kaçarak eğitimine *"Ecole des Sciences Politiques"* isimli siyasi ilimler okulunda devam etmiştir. Akçura burada Bautmy, Sorel, Funck Brentano, Anatole Leroy-Beaulieu, Renouvier, Levy Bruhl gibi Fransa'nın ünlü milliyetçi hocalardan ders almıştır (Akçura, 1987, s. 417-418). Paris'te bulunduğu sırada *Genç Türklerle* tanışan Akçura, Ahmet Rıza tarafından çıkarılan "*Şura-yı Ümmet*" ve "*Meşveret*" gazetelerinde yazılar kaleme almıştır (Devlet, 1987, s. 22). Akçura, İttihat ve Terrakki'den tam olarak sıyrılmasa da fikir olarak farklılaşmıştır. Akçura'nın kendi döneminin önemli aktivistlerinden olan Ahmet Rıza gibi Comte'dan ya da Prens Sabahaddin gibi Le Play okulundan değil, tarih ve iktisat ağırlıklı bir eğitimden geçmiş olması bu farklılaşmanın en önemli sebeplerinden biridir (Berkes, 2008, s. 399).

Ayrıca, Akçura Paris'te geçirdiği yıllarda Sadri Maksudi ile tanışmış ve arkadaşlığını ilerletmiştir. Birlikte çalışmalar yürüten Akçura ve Maksudi'nin en önemli faaliyeti eniştesi İsmail Gaspıralı'nın 1883'te Kırım'da çıkarmaya başladığı "*Tercüman*" isimli gazetenin 20. Yıldönümü için düzenledikleri jübiledir. Gerçekleştirilen bu tören Rusya Türklerinin ilk milli kongresi olmakla beraber Rusya Türkleri için milli bir uyanışın simgesidir. Bu toplantıyla beraber Rusya Türklerinin milliyetlerini korumak için örgütlü bir mücadele dönemi başlamış ve bu kongre diğer birçok kongrenin düzenlenmesine vesile olmuştur (Arsal, 1977, s. 349-351) (Temir, 2002, s. 29-30). Tüm bu sebeplerden

ötürü Akçura'nın Paris'te geçirdiği yıllar onun fikirlerini şekillendirmesi açısından büyük bir önem taşımaktadır.

Akçura, 1935 yılındaki vefatına dek Türkçülüğün sistemleştirilmesi adına birçok faaliyet yürütmekle beraber çok sayıda eser de kaleme almıştır. Bu eserlerin bir kısmı onun vefatından sonra yayınlanmıştır;

- Ulûm ve Tarih (1906),
- Üç Haziran Vak'a-i Müessifesi (Orenburg, 1907), Üç Tarz-ı Siyaset (1911, 1976),
- Eski Şurâ-yı Ümmet'te Çıkan Makalelerimden (1913),
- Mevkufiyet Hatıraları (1914),
- L'etat actuel et les Aspatlions des Turco-Tatares Müslümans en Russie (Rusya'daki Türk-Tatar Müslümanlarının Şimdiki Vaziyeti ve Emelleri, 1914),
- Şark Meselesine Ait Tarihî Notlar (1920),
- Tarih-i Siyasî Dersleri (6 cilt, 1920),
- Muasır Avrupa'da Siyasî ve İçtimaî Fikirler ve Fikir Cereyanları (1923),
- Siyaset ve İktisat Hakkında Birkaç Hitabe (1924), Türk Yıllığı (1928), Zamanınız Avrupa Siyâsî Tarihi (1933),
- Osmanlı İmparatorluğu'nun Dağılma Devri -"XVIII. ve XIX. Asırlar" (1934), Türk Cermen ve Slavların Münasebât-ı Târihiyeleri (1941),
- Osmanlı Saltanatı Müessesâtının Tarihine Dair Bir Tecrübe,
- Tâ Kendim Yahut Defter-i Âmâlim (1944),
- Türkçülük (1978),
- Türkçülüğün Tarihi, Türk Tarihi (12 cilt, sad. Ahmet Özdemir, 1995),
- Türkçülüğün Tarihi (1999),
- Yeni Türk Devletinin Öncüleri (2.bas, 2003)

2. YUSUF AKÇURA'NIN TÜRKÇÜLÜK FAALİYETLERİ

2.1. Rusya'daki Türkçülük Faaliyetleri Üç Tarz-ı Siyaset Makalesi

Eğitim hayatı boyunca Osmanlı Devleti'nin siyasi durumu ve Türklükle ilgili meselelerle ilgilenen Yusuf Akçura, Paris'teki eğitimini 1903 yılında "*Osmanlı Saltanatı Kurumlarının Tarihi Üstüne Bir Deneme*" isimli tez çalışması ile üçüncü olarak tamamlamıştır (Koşay, 1977, s. 393). Ancak, Fransa'daki eğitiminin ardından siyasi sebeplerle Osmanlı topraklarına dönemeyen Akçura, memleketi Kazan'a geçmiş ve Züye başı kasabasındaki amcası Yusuf Bey'in yanına giderek Üç Tarz-ı Siyaset isimli makalesini kaleme almıştır. Çar idaresinden çekinen Akçura 32 sayfalık makalesini 1904 yılında "*Türk*" gazetesinin 24, 26 ve 27. sayılarında (14 Nisan, 28 Nisan, 5 Mayıs 1904) yayınlanmıştır (Berk, 2017, s. 483).

Bu makale bir tez niteliği taşıması ve Türkçülük meselesini ilk kez siyasal alanda açıkça ele alması sebebiyle önem arz etmektedir (Akçura, 1987, s. 422). Akçura, Üç Tarz-ı Siyaset başlıklı çalışmasında Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu siyasi çıkmazdan kurtuluşu için izlenmesi gereken politikaları incelemiştir. Bu hususta Akçura, Osmanlı Devleti'nin takip ettiği ve takip edebileceği Osmanlıcılık, İslamcılık ve Türkçülük olmak üzere üç farklı siyaset tarzını incelemiş bunların olumlu ve olumsuz yönlerini tartışmıştır. Akçura

ISBN: 978-605-73444-6-5

ISBN: 978-605-73444-6-5

bunları; *"Osmanlı milletine tabii muhtelif milletlerim temsil ederek bir Osmanlı milleti vücuda getirmek, bütün İslamları söz konusu hükümetin idaresinde siyaseten birleştirmek ya da ırka dayanan siyasi bir Türk milleti teşkil etmek"* ifadeleriyle açıklamaktadır. Bu üç farklı siyaset şeklini Osmanlı Devleti için yararlılığı ve zararları üzerinden değerlendiren Akçura, *"Tevhid-i Etrak"* diye nitelendirdiği Pantürkizm'i aralarındaki en uygulanabilir politika olarak görmüştür (Üç Tarz-ı Siyaset, 1976, s. 19). Dönemine göre oldukça radikal olarak nitelendirilebilecek olan bu eser daha sonraları *"Türk milliyetçiliğinin manifestosu"* olarak kabul edilecektir (Sanlı, 2018, s. 607).

1904'te Rus-Japon savaşı sonucunda Çar ordusunun yenilgiye uğraması ve ardından 1905 senesinde Rusya'da gerçekleşen inkılaplar siyasi Türkçülük çalışmalarının Rusya'da serbest bir şekilde yürütülmesini sağlamıştır (Koşay, 1977). İnkılabın vicdan hürriyeti ilkesi doğrultusunda Türklerin zorla Hristiyanlaştırılması önlenmiş; hukukta eşitlik prensibiyle kırk milyon Türk Duma isimli meclise kısıtlı da olsa meb'us göndermiş (Rusya Müslümanlararası İttifakı Fırkası); kültürde serbestlik anlayışı doğrultusunda ise Türkler okul kurma ve serbest yayın hakkı elde etmişlerdir (Koşay, 1977, s. 394). Aynı dönemde Rusya içerisindeki Türk ülkelerinde özellikle de İdil- Ural bölgesindeki Müslüman Türk Tatar dünyasında milli kültür ve yenileşme hareketleri de hız kazanmıştır. Bu elverişli ortamdan yararlanan Akçura, siyasi alandaki Türk milliyetçiliği fikrini yaymaya çalışmış ve bu doğrultuda faaliyetler yürütmüştür (Temir, 2002, s. 35).

Akçura, siyasi alandaki Türk milliyetçiliğini yayma şuuruyla ilk defa Şimal Türkçesiyle yazılan "*Kazan Muhbiri*" (1905) isimli bir gazete çıkarmıştır. Ayrıca Akçura, "*Ulûm ve Tarih*" (1906) başlıklı bir de kitap yayınlamıştır (Bolat, 2024).

II. Meşrutiyet'in ilanına dek Kazan'da kalan Akçura, Rusya'da yaşayan Türklerin siyasi mücadelesine de fiilen katılmıştır. 28 Ocak 1905 tarihinde Rusya Türkleri dini, milli ve idari taleplerini Rus hükümetine bildirmek amacıyla bir komisyon kurmuş, Yusuf Akçura'da bu komisyon içinde yer almıştır. 1905 senesinde "*Birinci Rusya Müslümanları Kongresi*"'ne katılan Akçura, burada alınan karar doğrultusunda "Müslüman İttifakı Partisi"nin genel sekreterliği görevine getirilmiştir. Kongrede, bazı politik, ekonomik ve sosyal reformların gerçekleştirilmesi amacıyla "Rusya'da bulunan tüm Müslüman halkların birleşmesi" fikri bu kongrede alınan en önemli kararlardan biri olmuştur (Akçura, 1987, s. 427-428).

Rusya Türkleri arasında bağları siyasi, sosyal ve kültürel açıdan geliştirmeye çalışan ve faaliyetleriyle dikkat çeken Akçura, Duma'ya seçilmesinin önlenmesi için Rus hükümeti tarafından 8 Mart 1906'da tutuklanarak 43 gün hapsedilmiş ve seçimlerin ardından serbest bırakılmıştır (Yüce, 1989, s. 228). Haziran 1907'de Çar'ın Duma'yı dağıtması ve seçim yasasında Müslümanların aleyhinde yapılan değişiklikler dolayısıyla Rusya'da Müslüman ittifakı da zayıflamıştır. Akçura yapılan değişiklikler neticesinde, güçler arasındaki dengenin bozulduğunu ve mevcut şartlar altında Rusya Müslümanlarının siyasal hareketinin başarısız olacağını dile getirmiştir. Bu sebeple eniştesi İsmail Gaspıralı'nın izlediği yolu benimseyerek çareyi Rusya Türklerinin kültürlerini geliştirmeye "uzun ve zahmetli eğitim ve öğretim yoluna" dönülmesi gerektiğine vurgu yapmıştır (Berk, 2017, s. 484).

3 Haziran 1907'de Çar'ın Duma'yı dağıtması hususunda "*3 Haziran Vakai Müessifesi*" başlıklı bir yazı yayımlayan Akçura hakkında tutuklama kararı çıkarılmış; aynı dönemde Türkiye'de ise II. Meşrutiyet ilan edilmiştir. Bu sebeplerden ötürü, büyük ümitlerle Türkiye'ye dönen birçok düşünür ve fikir insanının arasında Yusuf Akçura'da yer almıştır (Koşay, 1977, s. 395).

2.2. Yusuf Akçura ve Osmanlı Devleti'nde Türkçülük Faaliyetleri

1908 yılında Osmanlı Devleti'ne serbestçe dönebilen Akçura bu dönemde daha çok kültürel faaliyetler üzerine yoğunlaşmıştır. Akçura, Necip, Asım Veled Çelebi gibi Türkçülerle birlikte "*Türk Derneği*" isimli bir cemiyet kurmuştur (Bolat, 2024). Bu dernek, Türkiye'de Türk milliyetçiliği esasına dayanan ve ilim ile meşgul ilk cemiyettir (Koşay, 1977, s. 396). Türk Derneği Dergisi'nin ilk sayısı 1911'de çıkmış ve yedinci sayısından sonra yerini "*Türk Yurdu*"na bırakmıştır (Koşay, 1977, s. 396).

"*Türk Yurdu Cemiyeti*" ise 18 Ağustos 1911 senesinde Mehmet Emin Yurdakul, Ahmet Hikmet, Ahmet Ağaoğlu ve Yusuf Akçura'nın önderliğinde kurulmuş ve "*Türk Yurdu Dergisi*" bu cemiyetin yayın organı olmuş ve 17 sene boyunca çıkarılmaya devam etmiştir (Bolat, 2024) (Akçura, 1987, s. 458). Bu derginin en temel prensipleri ise şu şekildedir (Bolat, 2024);

- Dergi Türklerin anlayabileceği sade bir Türkçeyle yayınlanacak,
- Dergide yer alan konular Türk ırkının menfaatini ilgilendiren konular arasından seçilecek,
- Dergi tüm Türklerin kabul edeceği bir ideal etrafında şekillenecek,
- Dergi, Türk halkları arasındaki bağı kuvvetlendirecek bir niteliğe sahip olacak,
- Dergi, Türklerin maddi ve manevi gelişimine katkı sağlayacak,
- Türklerle ilgili tüm olaylara dergi vasıtasıyla ulaşılabilecek,
- Dergi, ideal yokluğunun sebep olduğu umutsuzluk, ihmal ve tembelliği ortadan kaldırmak için çaba gösterecek,
- Dergi devletlerarası siyasette Türklerin menfaatini savunacak.

Türk Yurdu Cemiyeti'nin adı 20 Haziran 1912'de "*Türkocağı*" olarak değiştirilmiştir (Koşay, 1977, s. 397). Bu dönemde, Türk milliyetçiliği ve dilin sadeleştirilmesi konularında İstanbul'daki dernek ve kişilerle aynı fikri paylaşan Ziya Gökalp ve arkadaşları da Selanik'te "*Genç Kalemler*" isimli dergiyi çıkarmaya başlamıştır (1911). Ancak, Gökalp ve arkadaşları İstanbul'a geldiklerinde Genç Kalemler dergisini devam ettirmeyerek Türk Ocağına katılmış; böylece Türk ocağı Türkçülük hareketinin merkezi haline dönüşmüştür. Bu dernek, Osmanlı Devleti'nin son döneminde Türkçülük kuruluşlarının en aktif ve popüler organı haline gelmiştir (Berk, 2017, s. 486).

Aynı dönemde Akçura, kuruluşunu desteklediği "*Rusya'daki Müslüman Türk-Tatar Halklarının Koruma Komitesi*" nin başkanlığı görevini yürütmüş, bu görev doğrultusunda Rus egemenliği altında yaşayan Müslüman Türk-Tatar halklarının bağımsızlık ve haklarını müttefik devletler olan Almanya, Avusturya-Macaristan, Bulgaristan ve sonrasında tüm Avrupa genelinde korumak amacıyla görevlendirilmiştir (Berk, 2017, s. 486).

Bu yıllarda diplomatik görevlerde yer alan Akçura, I. Dünya savaşında imzalanan Brest-Litovsk anlaşmasının ardından 1918'de Rusya'ya dağılan Türk esirlerin yurda geri dönmesini sağlamak amacıyla "*Hilal-i Ahmer Derneği*" tarafından Rusya'ya gönderilmekle görevlendirilmiş; Rusya'da patlak veren iç savaş sebebiyle çalışmalarını çatışma ortamında yürütmek zorunda kalmıştır. Akçura, Rusya'dan döndüğünde tarihler 1919 yılını göstermektedir (Koşay, 1977, s. 397).

ISBN: 978-605-73444-6-5

ISBN: 978-605-73444-6-5

2.3. Milli Mücadele Dönemi ve Sonrasında Yusuf Akçura'nın Türkçülük Faaliyetleri

Yusuf Akçura İstanbul'a döndüğünde Mondros Ateşkes Antlaşmasını imzalamak zorunda kalan bir Osmanlı Devleti ve işgal altında kalan bir Anadolu ile karşılaşmıştı. İstanbul'daki milliyetçi direniş hareketine katılan Akçura, Ahmet Ferit tarafından kurulan ve Mustafa Kemal'in Anadolu'daki milli hareketine yakınlık duyan "*Milli Türk Fırkası*"na katılmıştır. Bu parti Türk adını taşıyan ilk siyasi parti olma özelliğine sahiptir (Georgeon, 1986, s. 104-105).

Akçura, 1920'de İtilaf Devletleri İstanbul tamamen işgal edinceye dek Türk Ocağı'ndaki çalışmalarını sürdürmüş ardından aynı sene içerisinde milli mücadeleye katılmak üzere Ankara'ya giderek ihtiyat yüzbaşısı olarak "*Sakarya Meydan Muharebesi*"'ne katılmıştır. Ardından Ankara'da pek çok görev üstlenen Akçura, TBMM adına Maarif Vekaleti ve Hariciye Vekâleti'nde görev almış; Türk-Sovyet ilişkilerinin geliştirilmesi üzerine de yoğun çabalar göstermiştir (Georgeon, 1986, s. 104-105).

Milli mücadele hareketinin başarıyla sonuçlanmasının ardından İstanbul Hukuk Fakültesi kürsülerinde tarih öğretim üyesi görevini yürüten Akçura, "Türk Tarih Kurumu"'nun da kurucu üyesidir. 1923 seçimlerinde Cumhuriyet Halk Fırkası İstanbul milletvekili olarak meclis çalışmalarıyla meşgul olan Akçura, 1934 senesine dek bu görevini devam ettirmiş; aynı sene Kars milletvekili olarak seçilmiştir (Koşay, 1977, s. 398; Georgeon, 1986, s. 106)

1932 senesinde, kurucuları arasında yer aldığı Türk Tarih Kurumu başkanlığına getirilen Akçura, Birinci Türk Tarih Kongresi (1932)'ne de başkanlık etmiştir. Yusuf Akçura, 1933 senesinde Darulfünun yerine kurulan İstanbul Üniversitesi siyasi tarih profesörlüğüne atanmış, 1935'te vefat edene dek Türkçülük çalışmalarını devam ettirmiştir (Bolat, 2024).

3. YUSUF AKÇURA'NIN TÜRKÇÜLÜK ANLAYIŞI

Yusuf Akçura'nın Türkçülük fikirlerinin gelişmesinde harbiye mektebinde geçirdiği yıllar ve okuma sevgisi oldukça etkili olmuştur. Bu dönemde yayınlanan Necip Asım, Veled Çelebi ve Bursalı Mehmet Tahir Beylerin risale ve makaleleri Akçura'nın fikri açıdan şekillenmesinde önemli bir paya sahiptir. Kültürel milliyetçiliği savunan bu isimler Ahmet Cevdet tarafından yayınlanan "*İkdam*" (1984) gazetesinde de yazılar yazmış, bu yazılar Akçura'nın milliyetçi düşüncelerini şekillendirmiştir (Georgeon, 1986, s. 106).

Akçura'nın talebelik döneminde tatillerini geçirmek için gittiği Kazan ve Simbir seyahatleri de ona Şimal Türklüğü hususunda bilgi edinme ve gözlem yapma fırsatı sunmuştuR. Çevre bölgelerde yaşayan eniştesi İsmail Gaspıralı ve amcası İbrahim Bey'de Akçura'nın düşüncelerinin şekillenmesinde önemli bir paya sahiptiR. Akçura'nın Türkçülük anlayışını şekillendiren bir başka hadise ise Doktor Şerafettin Mağmumi ile görüşmesi olmuştur. Mağmumi Akçura'ya Osmanlı'nın içinde bulunduğu durumdan Osmanlıcılık fikriyle kurtulmasının imkansız olduğunu, çarenin sadece Türk milletperverliği olduğunu dile getirmiştir (Akçura, 2015, s. 180-182).

Aynı zamanda milliyetçilik akımının Avrupa'da popülerlik kazanması ve bu popülerliğin Almanlar arasında Pancermenizm, Ruslar arasında Panislavizm şeklinde kendini göstererek Avrupa'da büyük ulusal devletler kurulması fikrinin olgunlaşması Akçura'nın Türkçülük anlayışını şekillendiren bir diğer faktördür (Berk, 2017, s. 489).

3.1. Yusuf Akçura ve Pantürkizm

Akçura'nın yukarıda da bahsi geçen Üç Tarz-ı Siyaset isimli makalesi onun Türkçülüğe ilişkin fikirlerini kapsamlı bir şekilde yansıtmaktadır. Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu olumsuz durumdan kurtuluşu için üç farklı siyaset tarzını incelediği bu çalışmada "bir Osmanlı milleti oluşturmak, İslam ittihadına dayalı bir devlet kurmak ve ırk temelli bir Türk siyasal ulusçuluğu meydana getirmek" konularını vurgulayan Akçura bu yaklaşımları "Osmanlıcılık", "İslamcılık" ve "Türkçülük" olarak nitelendirmiş; kimi zaman "*Üç Tarz-ı Siyaset*" olarak ifade etmiştir(Aras, 2022, s. 266)**.**

Akçura Üç Tarz-ı Siyaset isimli çalışmasında çıkış noktası ve argümanları farklı olmasına rağmen İslamcılık ve Türkçülük anlayışlarını benzer bir çizgide görmüştür. İslamcılık anlayışının uygulanabilmesi için gayrimüslim tebaadan vazgeçmek; Türkçülük anlayışının uygulanabilmesi için ise Türk olmayan ancak Müslüman olan tebaadan vazgeçmek gerekiyordu. Akçura eserinde, ağırlıklı olarak Türkçülükten yana olsa da bu iki yaklaşım arasında net bir tercihte bulunmamıştır. Avrupalı devletlerin Müslüman ülkeler üzerindeki nüfuzunu İslamcılık siyasetinin başarıya ulaşmasındaki en büyük engel olarak görmüştür. Bu durumda İslamcılık hareketi karşısındaki tehdit dış kaynaklı olduğunu belirtmiştir. Türkçülük siyasetinde ise en büyük tehdidin Türklerde milli bilincin yavaş ilerlemesi sebebiyle içten geldiğini ifade etmiştir. Ancak yine de Akçura'ya göre Türkçülük anlayışı İslamcılık anlayışından daha uygulanabilir bir yaklaşımdır (Aras, 2022, s. 267).

Akçura'ya göre Türk birliği siyasetinin en büyük faydası dilleri, ırkları, adetleri ve birçoğunun dinleri bir olan Asya kıtasının büyük bir kısmı ve Avrupa'nın doğusuna yerleşen Türklerin birleşmesi açısından önemli bir araç olmasıdır. Akçura, bu birleşmedeki en büyük rolü Osmanlı Devleti'nin oynayacak olmasını da oldukça önemsemiştir (Berk, 2017, s. 492)**.**

Akçura'nın fikirlerinde göze çarpan en belirgin özelliğin ise faydacılık olduğunu söyleyebiliriz. Özellikle Üç Tarz-ı Siyaset makalesi incelendiğinde ele aldığı Osmanlıcılık, İslamcılık ve Türkçülük siyasetlerini Osmanlı Devleti'ndeki uygulanabilirliği ve faydaları açısından değerlendirmiştir. Fikirlerinde devleti koruma içgüdüsü ağır basıyor olsa dahi devletin yapısında ya da toprak bütünlüğünde gerçekleşecek olan değişiklik fikirlerinden korkmamış aksine "*Osmanlı Devleti'nin hakiki kuvveti şekl-i hazır-ı coğrafisini muhafaza etmek midir"* sorusunu sorma cesaretini göstermiştir. Onun Üç Tarz-ı Siyaset ile önerdiği "*yeni bir toprak dengesi, yenir dayanışma ilkesi ve geleceğe yönelik yeni bir akış açısı*" olarak değerlendirilmektedir (Berk, 2017, s. 493).

Akçura'nın Türk topluluklarının etnik birliğini savunurken "*turani*" kelimesini kullandığını görmekteyiz. Ancak Akçura'nın savunduğu "*Pantürkizm*" anlayışı, "*Panturanizm*" olarak bilinen Türk halkları ve Fin-Macar halklarının birliğini savunan ve kendisi için siyasi ve ideolojik tehlike olarak gördüğü Pancermanizm ve Panizlavizm'e tepki olarak doğan "*Turancılık*" anlayışını kastetmemiştir. Türk ve turan ırkının birliğini sağlayacak bir devlet anlayışını savunan Ömer Seyfettin, Tekin Alp ve Ziya Gökalp gibi isimlerin aksine Ahmet Ağaoğlu ve Yusuf Akçura gibi Rusya'dan göç eden fikir insanları Turancılığı hiçbir zaman benimsememiştir (Georgeon, 1986, s. 45).

3.2. Yusuf Akçura ve Türkçülük'ün Sınıflandırılması

Akçura, Rusya'dan döndüğü 1919 senesinin 16 Eylül günü İstanbul Türk Ocağı'nda verdiği bir konferansta Türkçülük üzerine yaptığı sınıflandırmayı dile getirmiştir. Ona göre Türk milliyetçilik tarihi en temelde "*emperyalist Türkçülük*" ve "*demokratik Türkçülük*" olmak üzere ikiye ayrılmaktadır (Georgeon, 1986, s. 107).

Kendisinin de benimsediği demokratik Türkçülüğü; "Türkler için talep ettiği milliyet esasını her bir millet içinde eşit derecede bir hak olarak tanımak" şeklinde tanımlayan Akçura, mevcut şartlar altında Türklerin ancak kendilerini korumaya yetecek kadar güce sahip olduğunu diğer milletlerin haklarını temsil etmek ve onları yönetmeye çalışmanın mevcut durumu daha kötüleştireceğini savunmuştur. Akçura (2006)'ya göre emperyalist Türkçüler ise nasyonalistlerle benzer özellikler taşımakta, kendi güçlerini arttırmaya çalışan bir milliyetçilik anlayışı sebebiyle başka milletlerin haklarına saldırmayı meşru gördüklerini dile getirmiş ve bunu hatalı bulduğunu ise şu sözlerle ifade etmiştir (Akçura'dan akt. Berk, 2017, s. 499);

> *"Efendiler, Türklerin taarruzi emperyalist milliyetçiliği hatalıdır. Bugün bu sözleri söyleyen eline kalem aldığı, mektepte, medresede veya böyle serbest bir kürsüde söz söylemeye başladığı andan beri daima demokratik Türkçülüğü müdafaa etmiştir. Bundan sonra, vekayiin verdiği derslerden ibret alarak bu esası daha ziyade katiyetle müdafaa edecektir"*

Görüldüğü üzere Akçura duygusal ve romantik bir milliyetçilik anlayışının aksine faydacılık odaklı ve dönemin şartlarıyla uyumlu rasyonel bir milliyetçilik anlayışı benimsemiştir.

Akçura, milliyetçiliği hukuk, şiir, müzik, resim gibi pek çok alanda yabancı etkilerden kurtulup Türk kültürünün aslına uygun bir şekilde geliştirip Türkçeleştirmek olarak görse de bunların tam anlamıyla gerçekleştirilmesinin siyasi alanda tam bağımsızlık sağlanamadan mümkün olmadığını ancak kurulan yeni Türk devleti ve Mustafa Kemal'in önderliğini bu idealin gerçekleşmesi için büyük bir şans olarak gördüğünü dile getirmiştir (Akçura, 1981, s. 211-212).

3.3. Yusuf Akçura'nın İktisadi Yaklaşımı ve Türkçülük

Akçura'nin fikirlerinde siyaset ve iktisadın bir arada tutulması büyük bir öneme sahiptir. Osmanlı Devleti'nin siyaset ve ekonomiyi birbirinden ayrışması Osmanlı Devleti'nde "Türk burjuvazisi"nin oluşumunu engellemişti. Akçura bu konuya 1917'de kaleme aldığı "İktisat" isimli makalesinde genişçe değinmiş Osmanlı Türk toplumunun eşraf, memur ve köylüden oluşan kusurlu bir uzuv haline dönüştüğünü; Türk burjuvasının Türk olmayan tebaayla ekonomik alanda yarışabilecek düzeye gelmesi gerektiğini, milli uyanışın sağlanabilmesi için güçlü bir Osmanlı-Türk burjuvazisinin gerekliliğine vurgu yapmıştır (Akçura, İktisat, 1917)

Milli mücadelenin kazanılmasının ardından yeni Türk devletinde milli iktisadın kurulması ve geliştirilmesi amacıyla çalışmalarına devam eden Akçura, devletin bağımsızlığını sağlıklı bir ekonominin varlığıyla ilişkilendirmiştir. Türkçülük uğruna mücadele veren gençlerin yeni idealinin ekonomik kalkınma ve girişimcilik ruhuna erişmek olması gerektiğini şu ifadelerle vurgulamıştır (Akçura, 2006, s. 138);

"*Türk cidden hür, cidden müstakil olmak isterse, iktisaden hürriyet ve istiklal sahibi olmağa mecburdu.*"

Çünkü Akçura'ya göre Türk orta sınıfı küresel düzeyde iktisadi gelişmelerin gerisinde kalmış ve varlık gösterememiş; oluşan boşluk ise gayrimüslimler tarafından doldurulmuştur. Bu boşluğun doldurulması için milli kuruluşların yardım etmesini bir gereklilik olarak görmüştür (Ersöz, 1987, s. 55)

1.Dünya Savaşı'ndan kısa bir süre önce kapitülasyonlar kaldırılmış ve Türk sermayeli İtibar-ı Millî Bankası kurularak girişimci Türk sınıfı yaratmayı amaçlayan bir ekonomik politika anlayışı ortaya çıkmasına rağmen Akçura'ya göre iktisadın millileşmesi

ESSA III. Türk Dünyasına Katkı Sunan Şahsiyetler Uluslararası Sempozyumu
9-10 Kasım 2023
ISBN: 978-605-73444-6-5

hususunda beklenilen ivme yakalanamamıştır. Akçura, o güne kadar pek duyulmamış olan "*devletçilik*" ilkesini öne sürmüş; Ekim 1919'da Millî Türk Fırkası'nın yayın organı olan "*İfham*" gazetesinde seçimlere ilişkin programını "*Ekonomide ve sosyolojide halkçılık ve devletçilik ilkeler"* şeklinde değerlendirmiştir. Akçura'nın, Türk burjuvazisinin sermaye eksikliği sorununa bir çözüm olarak önerdiği devletçilik ilkesi onun sözlerinden yaklaşık on sene sonra 1929 ekonomik krizinin ardından hayata geçirilecektir (Georgeon, 1986, s. 108-109).

3.4. Yusuf Akçura'nın Tarihçiliği ve Türkçülük

Yusuf Akçura pek çok alanda faaliyet gösteren bir aydın olmasına rağmen onun hayatında en büyük pay tarihçiliğe ayrılmıştı. Onun siyasi, içtimai ve iktisadi fikirlerinin temeli Türk tarihine dayanmaktaydı. Diğer görüşlerinde de olduğu gibi onun tarihçilik anlayışının temelinde de faydacı bir anlayışın izleri bulunmaktaydı. Ona göre, "*tarih, mücerret bir ilim değildir. Tarih hayat içindir; tarih, milletlerin kavimlerin varlıklarını muhafaza etmek, kuvvetlerini inkişaf ettirmek içindir*." (Akçura, 1932, s. 586)**.** Akçura'nın diğer fikirlerinde olduğu gibi tarihi meselelerin seyrinde de maddecilik anlayışı ve iktisadi gelişmeler büyük bir öneme sahipti (Berk, 2017, s. 503).

Akçura'nın Osmanlı aydınlarının tarih anlayışına getirdiği temel eleştiri, onun Türk tarihçiliğine kazandırdığı en önemli katkılardan biridir. O, Türklerin kendi tarihlerini kendilerine düşman olan milletlerin bakış açısıyla incelemelerine karşı çıkarak şu ifadeleri kullanmıştır;

> "*Osmanlı Devleti'ne pek çok zararı dokunmuş Napolyon'a, en ziyade şöhretini Osmanlı Türklerine galebeleri ile kazanmış Katerina'ya, tarihinde, hiç çekinmeden, hiç sıkılmadan 'Büyük' diyoruz da, Timur'dan, Cengiz'den bahsedecek olunca, olanca isimlerini tahkirci bir sıfatla çiftleştirmeden, bir türlü telaffuz edemiyoruz."* (Akçura, 1911, s. 18)

Akçura milli bir tarih anlayışının geliştirilmesi için yeni bir araştırma metodu önerisinde bulunmuş; bu yöntemin en temel prensibinin ise bize yabancı olanların bakış açısını terk ederek kendi mazimize "öz Türk bir bakış açısıyla sahip çıkmak" olduğunu ifade etmiştir (Akçura, 1911, s. 19).

Akçura diğer alanlarda olduğu gibi fikir ve önerileriyle yeni kurulan Türk Devleti'nin tarihçilik anlayışını da şekillendirmiştir. Özellikle Orta Asya Türk tarihine önem vermesi ve laik tarih anlayışıyla Atatürk'ün dikkatini çekmiş; Türk Tarihi Tetkik Cemiyeti'nin başkanlığını yürüterek Türk tarihinin gelişmesi için yoğun çabalar sarf etmiştir. Akçura, cemiyetin idari işlerini yürütürken, kurumunun pratik ve teknik anlamdaki temellerinin de kuruculuğunu üstlenmiştir (Arsal, 1977, s. 353)

O, başkanlığını ve kuruculuğunu üstlendiği Türk tarih Cemiyeti'nin en temel misyonunun tarihteki gerçeklerin peşine düşerek yabancı milletlerin unutturmaya çalıştığı Türk milli tarihinin değerini ve önemini ortaya çıkarmak olduğunu dile getirmiş; genç nesillerin eğitim ve öğretiminde milli şuur ve hedeflerden uzaklaştırabilecek tarih öğreticiliğinin düzenlenmesi gerektiğine dikkat çekmiştir (Berk, 2017, s. 506).

SONUÇ

Yusuf Akçura'nın "Üç Tarz-ı Siyaset" başlıklı makalesine dek Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu güç durumdan kurtuluş, İslamcılık ve Osmanlıcık politikalarında aranıyor; Türkçülükten bahsedilmiyordu. Akçura, 1904 senesinde faydacı bir anlayış doğrultusunda kaleme aldığı bu makaleyle Türkçülüğü ilk kez siyasi alana taşımış, bu

politikayı İslamcılık ve Osmanlıcılık akımlarına bir alternatif olarak sunmuştur. Türklerin mevcut şartlar altında sahip olduğu sınırlı güçle elde edilebileceği maksimum faydayı kazanmayı amaçlayan Akçura, Turancılık fikrinden ayırdığı Pantürkizm anlayışını geliştirmiş ayrıca Türkçülüğü demokratik ve emperyalist olmak üzere ikiye ayırmıştır. Türkçülüğe sistematik bir nitelik kazandıran Akçura'nın bu görüşleri Yeni Türk Devleti'nin temel ideolojileri üzerinde de etkili olmuştur.

Akçura, iktisadın siyasetten ayrılmaması gerektiğini Osmanlı Devleti'nin dağılmasında milli iktisatın eksikliği üzerinden incelemiş; toplumda Müslüman Türk burjuvazi sınıfının bulunmayışını ve Türk burjuvazisinin mevcut sermaye eksikliğini eleştirmiştir. Bir milletin bağımsızlık ve hürriyetinin milli iktisadi gelişmeye tabi olduğunu savunan Akçura, devletçilik ilkesini zayıf burjuvazinin desteklenmesi için bir çıkış yolu olarak görmüştür.

Türkçülük kapsamında pek çok alanda faaliyet yürütmesine rağmen her zaman tarihçi yönü baskın olan Akçura, milliyetçilik meselelerinin büyük bir çoğunluğunu Türk tarihine dayandırarak açıklamıştır. O, Osmanlı aydınlarını en çok tarihi meselelerin incelenmesi hususunda eleştirmiş; bize düşman olan milletlerin bakış açısıyla tarih öğreticiliğine son vermek gerektiğine aksi halde kendi tarihinin kahramanlıklarını bir kusur olarak gören nesillerin yetişeceğinden endişe duyduğunu dile getirerek milli tarih anlayışının önemine değinmiştir.

Akçura, Türkçülüğün yalnızca siyasi açıdan değil; kültürel, ekonomik ve tarihi meselelerde de içselleştirilmesi gereken bir anlayış biçimi olduğunu savunarak Türkçülüğü sistematik ve bütüncül bir anlayış çerçevesinde değerlendirmiştir. Onun açtığı bu yol günümüz Türk dünyasında özellikle de Türkiye'de milli iktisadi hedeflerin belirlenmesi ve milli bilinci aşılamayı hedefleyen tarih öğreticiliğinin benimsenmesinde etkili olmaya devam etmektedir. Bu sebeple günümüzde de Türklük bilincinin geliştirilmesinde Akçura ve onun fikirlerinin öğrenilmesi büyük bir öneme sahiptir.

EXTENDED SUMMARY

PROBLEM

The 19th century represented a period of disintegration for the Ottoman Empire; in order to preserve the territorial integrity and the status quo, Ottoman intellectuals put forward the policies of Ottomanism and Islamism. However, another characteristic of this century was a period in which the nationalism movement gained momentum all over the world in both political, cultural and social contexts. In this respect, Yusuf Akçura, who had the opportunity to observe northern and southern Turkism, took lessons from intellectuals belonging to the nationalist school, spent time with intellectuals who advocated Turkish unity, and was educated in Harbiye, which were schools of patriotism, presented "Turkism" as an alternative to the policies proposed to get rid of the situation in which the Ottoman Empire was in.

PURPOSE

In this study titled "Yusuf Akçura and His Understanding of Turkism", it is aimed to present Akçura's understanding of Turkism and his activities carried out for the development of Turkism from a holistic perspective.

LITERATURE REVIEW

When the literature is examined, it is seen that the studies examining Akçura, who systematised Turkism and made many contributions to its development, his ideas and activities are not at a sufficient level. It has been observed that the studies that have been analysed have mostly touched upon his ideas in the article "Üç Tarz-ı Siyaset" (Three Styles of Politics) and his understanding of historiography individually. However, Akçura's nationalism focused on the internalisation and adoption of Turkism from politics to culture, from economics to history. When the literature is examined, the number of studies that examine his nationalist ideas and activities in a holistic manner is quite small.

METHODOLOGY

In the study, descriptive and content analyses from qualitative research methods were used. In the first part of the study, Yusuf Akçura's childhood and youth years, which shaped his ideas, his family and the geography where he was born were focused on. In the second part, Akçura's activities carried out to develop Turkism were mentioned. In the third part, Akçura's understanding of Turkism was discussed from political, economic and historical perspectives. In the conclusion, Yusuf Akçura's understanding of Turkism is evaluated in general.

FINDINGS

Yusuf Akçura was known as the "manifesto writer of Turkism" and the "father of Panturkism". Akçura separated the understanding of Panturkism from Turanism in line with a utilitarian understanding and classified Turkism as democratic Turkism and imperialist Turkism. Thus, the concept of Turkism was systematised for the first time and discussed openly in the political arena. However, Akçura's understanding of Turkism is very comprehensive. According to him, Turkism should be internalised not only in the political field but also in the economic, cultural and historical fields. Because the independence and freedom of a nation is closely related to nationalisation in the aforementioned fields.

CONCLUSIONS

Akçura evaluated Turkism within the framework of a systematic and holistic understanding, arguing that the ideology of Turkism is a form of understanding that should be internalised not only in political terms but also in cultural, economic and historical issues. This path paved by him continues to be influential in today's Turkish world, especially in Turkey, in the determination of national economic goals and the adoption of history teaching aiming to instil national consciousness. For this reason, learning Akçura and his ideas is of great importance in the development of Turkishness consciousness today.

KAYNAKÇA

Akçura, Y. (1911). Müverrih Leon Cahun ve Muallim Barthold'a Göre Cengiz Han. *Türk Yurdu, 1 (1)*. Tubitay Yayınları.

Akçura, Y. (1917). İktisat. *Türk Yurdu, 6 (140)*, 160-161.

Akçura, Y. (1932). Tarih Yazmak ve Tarih Okumak Usullerine Dair. *Birinci Türk Tarih Kongresi.* Ankara.

Akçura, Y. (1976). *Üç Tarz-ı Siyaset.* Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Akçura, Y. (1981). *Yeni Türk Devletinin Öncüleri.* Ankara: Kültür Bakanlığı.

Akçura, Y. (1987). *Türk Yılı 1928.* Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Akçura, Y. (2006). Türk Milliyetçiliğinin İktisadi Menşeleri. *Siyaset ve İktisat.* Ankara: Sinemis Yayınları.

Akçura, Y. (2015). *Türkçülüğün Tarihi.* İstanbul: Ötüken Neşriyat.

Aras, K. (2022). Yusuf Akçura. (2019). Üç Tarz-ı Siyaset. İstanbul: Salon Yayınları. *Kitap İncelemesi*, 266-269. Kırklareli Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 11 (1).

Arsal, S. M. (1977). Dostum Yusuf Akçura. *Türk Kültürü, 174*, 346-354.

Aydın, B. (2021). İmparatorluk'tan Cumhuriyet'e Nev-i Şahsına Münhasır İki Münevver: Ahmet Ağaoğlu ve Yusuf Akçura. *Liberal Düşünce Dergisi, y.26, s.104*, 101-125.

Berk, E. (2017). Yusuf Akçura ve Fikirleri. *TAED, c.59*, 479-509.

Berkes, N. (2008). *Türkiye'de Çağdaşlaşma.* İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Bolat, B. (2024, 01 30). *Yusuf Akçura*. Atatürk Ansiklopedisi: https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/yusuf-akcura-1876-1935/?pdf=3918 adresinden alındı

Devlet, N. (1987). *Yusuf Akçura'nın Hayatı .* Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.

Ersöz, M. (1987). Akçura'nın Sosyal ve İktisadi Görüşleri. *Ölümünün Ellinci Yılında Yusuf Akçura Sempozyumu.* Ankara.

Georgeon, F. (1986). *Türk Milliyetçiliğinin Kökenleri- Yusuf Akçura.* Ankara: Yurt Yayınları.

Koşay, H. Z. (1977). Yusuf Akçura. *TTK Belleten, 41 (162)*, 389-400.

Sanlı, F. S. (2018). Kazanlı Münevver, Osmanlı'da "Sınıf-ı Mutavassıt-ı Milli" Arıyor: "Yusuf Akçura Ve İktisadi Fikirleri", 7(20). *21. Yüzyılda Eğitim ve Toplum*, 603-622.

Temir, A. (2002). *Yusuf Akçura.* Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, s.10.

Yüce, N. (1989). Akçura, Yusuf. T. D. Vakfı içinde, *TDV İslam Ansiklopedisi, c.2* (s. 228-229). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.

ORTA ASYA MERKEZLİ TÜRK EFSANELERİNDE RENKLER

Umay Korkmazgöz

umay.kgoz34@gmail.com

Özet

Herhangi bir olayı güçlü kılmak adına başvurulan adeta referanslardan biri olarak değerlendirilebilecek olan efsaneler, akademik dünyanın da dikkatini cezbetmeyi sürdürmektedir. Toplumların, geçmişlerine ışık tutması açısından da yararlanılması uygun görülebilecek olan bu sözlü edebiyat ürünleri, hala güncelliğini korumaya devam etmektedir. Buna ek olarak renk psikolojisi içinde değerlendirmeye tabi tutulan renklerin, bireyler üzerindeki etkisi ve ayrıca konunun irdelendiği bu çalışma kapsamında toplumların mazisindeki sembolist etkileri itibariyle irdelenmeye açık olduğu görülmelidir. Söz konusu çalışma dahilinde amaçlanan noktalardan biri de bu olmuştur.

Daha detaylı bir anlatımla ifade etmek gerekirse renkler, toplumların geçmişteki deneyimlerini teşkil etmede önemli bir rol üstlenmiş olsa da yapılan alanyazın taramasında bu noktada çok fazla çalışmaya denk gelinmemesi durumun açıklığa muhtaç olduğunu ortaya koymaktadır. Ayrıca renkler, geçmişte yaşamış insan topluluklarına bir bakış açısı getirmiştir. Bu bölümün altındaki girizgahın ve çalışmanın ilgili bölümlerinde yer alan “efsane” ürününe dair anlatılanların sebebi de budur. Başka bir ifadeyle efsaneler ile renkler arasındaki ilişkinin kritik önemi, bu çalışma kapsamında birlikte değerlendirilmiştir. Çünkü iki unsur da birbirinden ayrılamayacak kadar köklü bir bağa sahiptir.

Söz gelimi, İslamiyet’in kabul edilmediği dönemlerdeki Türklerden yola çıkıldığında görülecektir ki bu kavim, Gök Tanrı inancını benimsemiştir. Gökyüzünün aldığı mavi renk, Şamanlar açısından bir “ululuk” ihtiva etmektedir. Dolayısıyla günümüzde umudu, ferahlığı temsil edebilecek olan mavi rengi, geçmişte Türkler açısından ulu bir değeri simgelemektedir. Öte yandan çalışmanın ilgili bölümlerindeki detaylarda da görüleceği üzere Göktürklerde kırmızı renk, hakanlığı simgelediği için değer görmektedir. Dolayısıyla birleştirme niteliğine sahip olan efsaneler, renklerden ayrı düşünülemeyecek kadar önemlidir ve bu noktadaki işlevini anlamak da oldukça kritiktir.

Anahtar kelimeler: Efsane, Renkler, Halk edebiyatı, Sözlü edebiyat ürünleri

COLORS IN TURKISH LEGENDS CENTRAL ASIA

Abstract

Legends, which can be considered as one of the references used to make any event stronger, continue to attract the attention of the academic world. These oral literary products, which may be considered appropriate for societies to shed light on their past, still continue to be up-to-date. In addition, it should be seen that the colors evaluated within the scope of color psychology are open to examination in terms of their effects on individuals and also their symbolist effects in the past of societies within the scope of this study where the subject is examined. This was one of the aimed points within the study in question.

To put it in more detail, although colors have played an important role in forming the past experiences of societies, the fact that not many studies were found at this point in the literature review reveals that the situation needs clarification. In addition, colors have brought a perspective to the human communities that lived in the past. This is the reason for the explanations about the "legendary" product in the introduction under this section and in the relevant sections of the study. In other words, the critical importance of the relationship between legends and colors has been evaluated together within the scope of this study. Because both elements have such a deep-rooted bond that they cannot be separated from each other.

For example, considering the Turks of the period when Islam was not accepted, it will be seen that this tribe adopted the belief in the Sky God. The blue color of the sky represents "sublimity" for Shamans. Therefore, the color blue, which can represent hope and relief today, symbolized a great value for the Turks in the past. On the other hand, as can be seen in the details in the relevant sections of the study, the color red is valued among the Göktürks because it symbolizes the khanate. Therefore, legends, which have a unifying

nature, are too important to be considered separately from colors, and understanding their function at this point is also very critical.

Keywords: Legend, Colors, Folk literature, Oral literature products

***

GİRİŞ

1. EFSANE NEDİR?

Efsane; olağanüstü özelliklerle süslenen, inanç sistemlerinin üzerine inşa edilen, gerçekmiş gibi kabul görülen bir metin türüdür. Diğer türlere nazaran sınırları daha belirsiz ve sahası daha geniş bir alana yayılmıştır.

Türkçeye Farsçadan girmiş olan efsane sözcüğü Türkçe Sözlük'te "1. Eski çağlardan beri söylenegelen, olağanüstü varlıkları, olayları konu edinen hayalî hikâye, söylence. 2. Gerçeğe dayanmayan, asılsız söz, hikâye vb." (Türkçe Sözlük, 1988: 433), Kamus-ı Türkî'de "Masal, asılsız hikâye, hurafeler, şöhret bulup dillere düşen olay ve hal, destan" (Rayman, 2010: 18), Osmanlıca lügatte ise "1. Asılsız hikâye, masal, boş söz, saçmasapan lakırdı. 2. Dillere düşmüş, meşhur olmuş hâdise." (Devellioğlu, 2003: 206) şeklinde tanımlanmaktadır.

Efsaneler, bir bölgeye, doğa unsurlarına, kişilere ya da olaylara bağlı kalarak anlatılır. Bu metinlerin en önemli ortak özellikleri "kutsal" atfedilmiş olmalarıdır. Aynı zamanda efsaneler de bu bölgelere veyahut kişilere sosyo-kültürel değer kazandırmıştır. Efsaneye sahip olan bölgeler ve kişiler her zaman halk tarafından ilgi görmüştür. Bu ilgi tarih sürecinde bir kalkana dönüşür ve korunur. Efsanelerin "inandırıcı" olması özelliğiyle adeta bilinçaltına ilmek ilmek işlenmektedir.

Halk edebiyatı sözlü ürünlerinden olan efsane, tarih bilimciler için tarihin en eski kaynaklarından biri olarak kabul edilir. Bununla birlikte halk inanç sistemini yansıtıyor olması gerekçesiyle din tarihi araştırmacıları da efsanelerin belge niteliği taşıdığını düşünmüşlerdir.

"Dillere düşmüş, meşhur olmuş hâdise" Ferit Develioğlu, "Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat" adlı eserinde efsaneyi bu şekilde tanımlamıştır. (Develioğlu, :245)

Tüm bu tanımları ve fikirleri toparlayacak olursak efsane, anonim halk edebiyatı ürünü olarak kabul edilip; dilden dile aktarılan, eski çağlardan günümüze uzanan, bir kişi, bir yer veya bir olayı kapsayan, olağanüstü özellikleri barındıran, kısmî olarak kutsiyet taşıyan, belirli bir üslûba ve şekle tabi olmamış, inandırıcılık özelliği bulunan halk anlatımlarının aktarma metinleridir.

Latincede "legendus", Almancada "legende, sage", Fransızcada "legende", İngilizcede "legend", İspanyolcada "leyenda", İtalyancada "leggenda" vs. sözcükleriyle karşılanan efsane sözcüğü Başkurt ve Tatarlarda "legende, rivayet", Kazaklarda "anız", Kırgızlarda "ulamış", Uygurlarda "epsane" gibi terimlerle karşılanmıştır (Kaya, 2007: 302).

Efsane kelimesi Avrupa'da yaşayan Türkler içinde ise "esatir, mif, ekiyet, kuuçın, kip çooh, aytır, tarrıh" (Yardımcı, 2013:80) benzeri ifadelerle kullanıldığı görülmektedir.

Efsaneleri konu yönünden:

1) Dünyanın yaratılışı ve sonu ile ilgili efsaneler
2) Tarihî efsaneler
3) Tabiatüstü şahıslar

ISBN: 978-605-73444-6-5

ISBN: 978-605-73444-6-5

4) Dinî efsaneler

bu şekilde sınıflandırılmıştır.

2. RENKLER

Renk, ışığın yansıması neticesinde doğada gözle görülür bir yapıya kavuşan ve insan hayatında sembolik açıdan önemli yer edinen bir kavramdır. Tarih boyunca her toplum renkler vasıtasıyla yaşama yeni anlamlar yüklemiş, renkleri farklı açılardan yorumlamış ve hayatına bu çerçevede yön vermeye çalışmıştır. Bu renk cümbüşü hayatın her alanına yansımış, onun etrafında kültürel unsurlar ortaya çıkmış ve hatta renkler sözlü gelenek ürünlerinin hepsinde kendine yer edinmiştir. Bu ürünlerden biri de efsanedir.

2.1. Beyaz/Ak

Metin türleri arasında beyaz/ak renkleri sıklıkla karşımıza çıkmaktadır. Genel olarak; mükemmellik, saflık, kefaret, kurtuluş, kutsallık gibi kavramları karşılamaktadır. Aynı zaman da devletin ululuğunun ve kudretinin sembolüdür. Ak renginin birçok kültürde adaletin rengi olarak tanımlandığı görülmüştür. Askeri alanda ise rütbe farkı açısından kullandığına da rastlanabilir: beyaz atlıların ordunun en rütbeli kişilerin bindiği bilinir. Ak renk, bazı durumlarda ise dertten tasadan beyazlaşmış saçı da temsil etmektedir.

Örneğin, "Menekşe Efsanesinde" zalim padişahın istediği kızı kendine gelin yapmasından korkan bir ana varmış. Hayatını sefaletle geçirmiş bu ana, kızını padişahın almasından öyle korkarmış ki zaman içinde saçları ağarmış.

Metinde bu hadise şöyle aktarılmış:

"Her kapı vurulduğunda ananın kalbine bir kor düşermiş. Bu derdi, endişeyi çekmekten kadının başı bembeyaz ağarmış." (Ergün, 1997;400)

"Deniz ve Martı" efsanesinde "O, ak kuşa benzeyen sevgilisini görünce deniz gibi çoşar, titrer, dalgalanırmış." Ak renginin ve kuş ifadesinin kullanımı saflık, güzellik anlamlarını sembolize etmektedir. (Ergün, 1997;423)

"Gelin Kaya" efsanesinde "Gölde yıkanmaya başlar. Gelinin süt gibi, mermer gibi ak bedeni çevreye ışık saçar." yine bu efsanede kadının teninin güzelliği beyaz/ak rengi ile aktarılmıştır. (Ergün, 1997;428)

"Kızıl Gül" adlı efsanede ise "Güngörmüş bir aksakal, ona insanları arzularına kavuşturan Arzu dağına çıkıp yalvarmasını tavsiye etmiş." (Ergün, 1997;439) burada "aksakal" diye belirtilmiş olan ihtiyarın sakalının renginden ziyade bilgeliği, yardımseverliği ve güvenilir olmasıdır. Dolayısıyla ak renginin saflığı, iyiliği simgelemiş olması görülmektedir.

"Siyah Zenen" efsanesinde ak rengi iki yerde kullanılmıştır: "Gök güvercinlerin ak gagalarıyla/Tam o sırada bir ak yılanla bir kara yılan sürüne sürüne gelip" (Ergün, 1997;473) birinci ak kelimesi güvercinlerin ak gagalarının olmasından söz etmektedir. Efsanenin olay akışına bakıldığında bu renk seçiminin olumlu ve güzel bir anı tasvir ettiğini anlamak mümkündür. İkinci kez kullanılan ak kelimesi içinse ak-kara karşıtlığı üzerinden iyi ve kötü simgeleştirilmiştir.

"Şanapipik" isimli efsanede padişahın biricik kızının sürekli aynı cümleyi tekrarlaması sonucu padişah ona şanapipik olması için kargışlamış. Bunun üzerine kızcağız şanapipik olmuş ve onu gören obanın gençleri "Şanapipik şanapipik senin aslın ak kaymak." (Ergün, 1997; 499)derlermiş. Burada kullanılan "ak kaymak" ifadesi ile kızın eskiden çok güzel, ay gibi parlak olduğu nitelendirilmiştir.

"Annenin Kuş Olması" efsanesinde hastalanan bir annenin oğullarının ilgisizliğine karşı "… bembeyaz gökyüzüne bakmış. Kuşların dertsiz, kedersiz uçuşlarına heveslenmiştir." (Ergün, 1997; 523)

Gökyüzünün bembeyaz olması beyaz renginin huzurlu ve dertsiz hissettirmesi manasında kullanılmıştır.

"Âşık-Ma'şûk Taşı" efsanesinde Burhanbey adlı çok zengin bir bey varmış. Beyin güzel mi güzel olan kızı okula başlamış. "Okuma yazma öğrenmiş, akı karayı tanımış." (Ergün, 1997;524) Ak ve kara renklerinin bir arada kullanıldığı birçok metinde olduğu gibi iyi-kötü, doğru-yanlış manasından yararlanıldığı görülmektedir.

"Balbal" isimli efsanede bir babanın kızını kargışlamasında ak rengi kullanılmıştır. "Ak sütümü, alın terimi ak çıkarmadın." (Ergün, 1997;638)

2.2. Siyah/ Kara

Kara ve siyah renginin efsanelerde farklı birkaç anlamına rastlanmıştır;

a) Olumsuzluk, ayrılık, yas, hüzün

b) Güç, kudret, baskınlık, asalet

c) Kötülük, taş kalplilik ve tekin olmayan.

Bunun dışında kara/siyah renginin; kahramanın, varlığın, yerin önüne gelmesiyle ve olay örgüsüne bağlantılı olarak anlam çeşitliliğine uğradığını görmek mümkündür. Örneğin; bir bölgenin önünde kara kelimesi varsa oranın kuzeyde ve güçlü olduğunu gördüğümüz gibi farklı bir efsanede bahsi geçen kara koyun güçlü, besili anlamında kullanılırken başka bir efsanedeki kara yılan kötü, tekinsiz anlamında kullanılmıştır.

Siyahın gece ile bağdaştırılması ve gecenin tüm unsurları; iyinin, kötünün, haklının, haksızın üstüne örtülmesi aslında bu rengin kendisine gelen tüm renkleri yutmasından kaynaklıdır. Siyah/kara rengi boşluğu, hiçliği de sembolize etmektedir.

"Âşık-Ma'şûk Taşı" efsanesinde Burhanbey adlı çok zengin bir bey varmış. Beyin güzel mi güzel olan kızı okula başlamış. "Okuma yazma öğrenmiş, akı karayı tanımış." (Ergün, 1997;524) Ak ve kara renklerinin bir arada kullanılması bir zıtlığı imgelediği gibi kara rengi burada olumsuz anlamıyla yerini almıştır.

"Siyah Zenen" efsanesinde siyah/kara rengi dört yerde kullanılmıştır: "Gök güvercinlerin ak gagalarıyla/Tam o sırada bir ak yılanla bir kara yılan sürüne sürüne gelip…/ …yanaklarında kara birer ben…/ Kara yılan, onun niyetini anlamış ve ak yılandan ayrılıp oğlanı sokmuş. / Oğlan, kararıp simsiyah bir taşa dönüşmüş. / Kadın buna dayanamaz. Dumanı tepesinden çıka çıka eğsi gibi yanmış. O zamandan sonra anayı "Siyah Zenen", "Kara Avrat" diye çağırırlar. (Ergün, 1997;473) "Siyah Zenen" efsanesinde kara ve siyah kelimeleri çok sık kullanıldığı gibi çeşitli anlamlarına da yer verilmiştir. Görüldüğü üzere, bu renk hem olumlu hem de olumsuz anlamlarıyla varlığını gösterebilmektedir. Oğlanın ve annesinin kararması olumsuz anlamlarıyla; dert, yas ve ölüm, kara yılanın ise oğlanı sokmak için harekete geçmesi onun ak yılana göre daha güçlü olduğu anlamlarına gelmektedir.

"Türkmenler Niçin Domuz Eti Yemezler" efsanesinde kullanılan kara rengi:

"Yarabbi; domuz olasın! Muhammet peygamberin, Kur'an'ın yüzüne kara çektin, karartın." (Ergün, 1997;517) diyerek kargışlamış. Bu metinde kullanılan ilk kara rengi, Kur'an'a uygun davranmadın, olumsuz davranışlar sergiledin anlamında kullanılmıştır. "Karartın" kelimesiyle birlikte de bahsi geçen durum pekiştirilmiştir.

"Yassı Taş" efsanesinde bir mekânın olumsuz, kötü bilinmesi "kara yer" ifadesiyle belirtilmiştir. Efsaneye göre kötülük yapanın kötülük bulduğu bir alan olarak kabul görülmüştür. "Bunun üzerine kara yer, Karınbay'ı tamamen sorup çekmiş. Onun inekleri geyiğe, koyunları yabani koyuna, keçisi dağ keçisine, obası dağ koçuna, yılkısı yabani yılkıya, eşeği kuluna çevrilmiş. Keçeleri yassı taş, yükleri de yığıldığı şekilde taş olmuş." (Ergün, 1997;583) Karınbay halkının içindeki fukara ve yetimlere hayır sadakası vermediğinden onlara merhametle yaklaşmadığından o da bu işin sonunda kötülükle karşı karşıya gelmiştir.

"Eskiden bütün Sibirya'ya hükmeden bir ağa varmış. Zenginliğinden dolayı ak dediği alkış, kara dediği kargışmış. Zenginliğine kahramanlığını ekleyip, bütün Sibirya'yı ağzına baktırırmış. Bu yüzden Baykal'ın lakabına "Sibir" denmiştir." (Ergün, 1997; 618)

"Baykal ile Angara" efsanesinden alıntılan bu paragrafta bir deyimin içinde ak ve kara renklerinin zıtlığından ve ak renginin iyiyi; kara renginin kötüyü imgelediğini görmek mümkündür. Sözlü geleneğin birçok ürününde bu zıtlıktan istifade edilmiştir.

"Kaynana Taşı ile Gelin Taşı" efsanesinde "Siz benim verdiğim servete kâni değilsiniz. 'Öyle mal-mülk, siz bir tarafa, kavga ettiğiniz kişilere de yeterdi' demiş. Ve ocağın yeri birden kül oluvermiş. Kadınlar, Tanrı taalanın gücünü görünce korkularından kapkara taş olup donup kalmışlar. Sonra eski kavgalar unutulmuş ama eski devran dönüp gelmemiş." (Ergün, 1997;621) Siyah ve kara rengi bazı metinlerde ilahi güç ve dini uyarı niteliğinde kullanılmıştır. Hem güç hem olumsuzluk hem de uyarı anlamlarının hepsi içerdiğini söylemek mümkün olacaktır çünkü metinde bu durum çözülse bile eskisi gibi olmadığını vurgulamıştır.

"Balbal" isimli efsanede bir babanın kızını kargışlamasında kara rengi iki kez kullanılmıştır. "Babası çok üzülmüş ve kızını kargışlamış:

'Ak sütümü, alın terimi ak çıkarmadın! Kara taş olup, katıyıp kal' demiş. Bunun üzerine kız ile göçü kargıştan kara taşa çevrilip gitmiş." (Ergün, 1997;638) Kara rengi birçok metinde karşımıza çıktığı haliyle; olumsuzluk ve beddua anlamında bu metinde de varlığını göstermiş. Babasının çabasını ve emeğini eleştiren kız en sonunda babasının kargışına maruz kalmıştır.

2.3. Sarı/ Altın

Birçok kültürde sarı rengi karşımıza uyarı, hastalık, renk solması gibi olumsuz anlamlarda çıkarken aynı zamanda güneşi ve altını da hatırlatmaktadır. Statü ve değer anlamında varak kelimesi ile kullanılmaktadır. Bazı kaynaklara göre ise kıskançlık, utanma duygusu, gözden düşmeyi aktarmaktadır. Türklerde bu renk, sarayı, altın tahtı simgelemektedir. Bu renk aynı zamanda Şamanizm'e göre sarı rengi dünyanın merkezini ifade eder. Altın taht ise ülkenin, halkın merkezi olarak gösterilmektedir.

"Ak Sarı At Kök Sarı At" efsanesinde iki at bulunurmuş. İsimleri "Ak Sarı at ve Kök Sarı at" (Ergün, 1997; 572) olan bu iki at altın kazığa bağlanacak kadar değerli olduklarından bahsedilir. Buradan anlayacağımız üzere; Türklerin sarı veya altın ifadeleriyle imgelediği alanlar hep bir merkeze denk gelmektedir. Burada da atların merkezi ya da obanın merkezi anlamı kullanılmıştır. Sarı renkli tüyleri olan atların iyiliği, güzelliği de sembolize edilmektedir.

"Çeyizi gören 'akın', kaç gün çeyizi anlatılmışsa bitirememiş, denir. Otağın üst keçesi, etraf keçesi, ak kuzunun yününden basılmış, ipi-sicimi ipekten dokunmuş. Çadırın tepesi altınla bezenmiş; oku gümüşle kaplanmış." (Ergün, 1997;632) "Kelinşekta Avdaki Taş

Develer" efsanesinde çadırın tepesinin altınla kaplanması hem yine bir merkezi hem de güç ve gösterişi temsil etmektedir.

"Altın Serçe" isimli efsanede "Alkabek, bol oltu, hayvanın tüyünü tartsa yağının damladığı öyle bir merada, düzlükte koyun otlatılırken, gül, çiçek dermeye çıkan Ulastı'yla karşılaşır. Türlü çeşit eğlencelerle şanına, saltanatına zenginliği de eklenen beylere, ağalara göz ucuyla dahi bakmayan güzel, uzun boylu, yakışıklı gence bir görüşte vurulur. Fakat Alkabet, güzelin yürek çarpıntısını sezmez. Bunun üzerinden birçok kış geçip, yaz gelir; nice yaprak sararıp, nice baharlar geçer. Sararan yapraklarla renklenen birlikte bunalan, üzülen; renklenen baharla muhabbeti, sevgisi alevlenen mahzun kız, ata adetini çiğneyemediği için uzun süre aşkını, muhabbetini içinde saklar…" (Ergün, 1997;614) Sarı rengi, birçok kültürde ve halk edebiyatı ürünlerinde hastalık, halsizlik, beniz atması, hüzün ifadelerini de çağrıştırır. Bu metinde de üzüntüsünden dolayı ve sonbaharı çağrıştırır.

2.4. Mavi/ Gök

Mavi rengi; sonsuzluk, kutsallık, ululuk ve huzuru anımsatır nitelikte kullanılır. Dini açıdan incelenecek olursa mavi rengin inancı arttırdığına inanılmıştır. Kilise ve camilerde kullanılması bu inanışı kanıtlar nitelikte olmuştur. Şamanlar ve Gök Tanrı inancına göre de ululuğu temsil etmektedir. Asya kültüründe "mavi kurt" ve "mavi aslan" Tengri'nin gücünü simgelemek amacıyla kullanılmıştır.

"İyice hiddetlenen düşman, dikkatsiz olan eli basıp, üç güzelle kardeşleri Okcetpes'in etrafına yığılıp çembere almış. Dört kardeş önce geriye doğru çekilirler, sonra da koşarlar. Bir ara dağ sırtlarına bakınca, ağlayıp uğuldayan ormanı, bağ, bahçe, tertemiz göl, gömgök dağları görmüşler. (Ergün, 1997;647) Metinden alıntılanan bu paragrafta "gömgök" ifadesi hem yükseklik hem de mavi rengin güzelliği, huzuru, ululuğu çağrıştırması açıkça görülür. Öyle ki efsanenin devamında bu dağı gören kardeşler bu güzel topraklarını düşman eline bırakmamaları gerektiğini fark ederler.

2.5. Kırmızı/ Al

Kırmızı/ Al renkleri kültürel açıdan ateşi ve kanı simgeler. Ateşin kötü ruhları uzaklaştırdığını düşünülürse bu renk insanları kötü ruhlardan temizlediği düşünülür. Türk mitolojisindeki "al basması" veya "alkız" ile adlandırılan hadiselerden korunmak için bu renk sıklıkla kullanılmıştır. Anlaşılacağı üzere kırmızı veya al rengi bazı durumlarda olumsuzlukları ve kötülüğü de simgelemektedir. Heyecanı, kudreti ve akıncılığı sembolize eder. Bununla birlikte devlet büyüklerini ve saltanatın anımsatır. Bazı toplumlarda kırmızı bayrak, isyanın ve devrimciliğin rengi olarak da kullanılmıştır.

Türklerde ise al rengi ve kırımızı rengi farklı anlamlarda kullanılmıştır. Bu sebepten "al bayrak" ve "al kan" ifadeleri kullanılmıştır.

"Saksağanın önü eskiden akmış. Süleyman Peygamber'in yola gittiği haberini deve ulaştırdığı için, yani kötü biriyle anlaştığı için Peygamber, onun ak giyimini sıyırıp almış, yerine al giyim giydirmiş." Burada al renginin karakterin olumsuz davranışından dolayı ceza olarak verildiğini görmekteyiz. Yine karakterinin kötü biri olduğunu diğer karakterlere ilan etmek için de renginin değiştirildiğini ifade etmektedir.

SONUÇ

Köklü bir geçmişe sahip olan Türk kültüründe renk kavramı, geçmişten günümüze kadar tarihi, coğrafî ve kültürel gelişmelere dayalı olarak bazı değişimlere maruz

ISBN: 978-605-73444-6-5

ISBN: 978-605-73444-6-5

kalmıştır. Şamanizm dışında birçoğu geçmişte kalmışken Türk dünyası zamana karşı renklerle ilgili geleneksel değerlerini muhafaza etmeyi ve bugüne taşımayı gerçekleştirmiştir. Efsanelerde ise renklerin, sıfat olarak kullanılması dışında farklı ve gizemli anlamları karşılayarak kapalı anlamlara ışık tutmaktadır. Metinler ile renklerin anlamlarının incelenmesi sonucunda aşağıdaki verilere ulaşılmıştır. Kara/siyah, efsanelerde çoğunlukla velilik kerametini, iyileştirme gücünü ve bulunduğu alanı koruma fonksiyonunu ortaya koyan bir renk olarak dikkati çekmektedir. Bunların yanında şüpheciliğin, iman kuvvetindeki eksikliğin ve ruhu yeterince saflaştıramamanın sembolü olan kara kötülük, ölüm, ayrılık gibi kavramları çağrıştıracak şekilde kullanılmakla beraber aşkın gücü ve heybetin de göstergesi olabilmektedir. Sonuç olarak beyaz/ak; efsanelerde en fazla velilerin kıyafet, saç ve sakallarının tasvir edilmesinde, türbe, makam veya ziyaret yerlerine düşen ışıklar hâlinde karşımıza çıkmaktadır. Beyaz/ak renk "nur" ile özdeşleştirildiğinden dolayı birçok kutsal alanda beyazın hâkimiyeti söz konusudur. Çünkü beyaz; tüm dünyevi arzularından arınmış, aydınlık, bilge ve teslimiyet içindeki ruhların ulaştığı son mertebenin rengidir. Onların adıyla anılan alanların ve olayların da beyaz ile saflaştırıldığı görülmektedir. Bununla birlikte beyaz; iyiliğin, masumiyetin, keramet gücünün sembolü olarak da efsanelerde yer almaktadır.

KAYNAKÇA

Alptekin, A. B. (2009). Halk Hikâyelerinin Motif Yapısı. Akçağ Yayınları, Ankara.

Alptekin, A. B. (2012). Efsane ve Motifleri Üzerine. Akçağ Yayınları, Ankara.

and Hudson Publication, London.

Atasağun, G. (1997). Sembol ve Sembolizm. Selçuk Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi, S.7., s.369-387.

Ateş, M. (2014). Mitolojiler ve Semboller "Ana Tanrıça ve Doğurganlık", Milenyum Yayınları, İstanbul.

Aytaş, G. (1999). Türk Kültür ve Edebiyatında Geyik Motifi ve "Haza Destan-ı Geyik".

Ayverdi, İ. (2010). Kubbealtı Lugatı Misalli Büyük Türkçe Sözlük. Kubbealtı İktisadi İşletmesi, İstanbul. Azar, B. (2009). İyiliğin Somut Rengi Hızır ve Kültürümüzdeki Fonksiyonları. 1. Ulusal İyilik Sempozyumu (20-21 Haziran, Elâzığ), s.271-279.

Bayat, F. (2011). Türk Mitolojik Sistemi 1. Ötüken Yayınları, İstanbul.

Bayat, F. (2012). Türk Mitolojik Sistemi 2. Ötüken Yayınları, İstanbul.

Beydili, C. (2015). Türk Mitolojisi Ansiklopedik Sözlük. Yurt Kitap Yayın, Ankara.

Derviş Ahmet Âşıkî (2013); Tevârihi Âl-i Osman Âşıkpaşazâde Tarihi. (haz. Ayşenur Kala), Kamer Yayınları, İstanbul.

Ergün, M. (1997). Türk Dünyası Efsanelerinde Değişme Motifi. Türk Dil Kurumu, Ankara

Ersoy, N. (2000). Semboller ve Yorumları I-II. Zafer Matbaası, İstanbul.

Folklor, C.4, S.25, s.4656.

Genç, R. (2009). Türk İnanışları ile Millî Geleneklerinde Renkler ve Sarı Kırmızı Yeşil. Atatürk Kültür Merkezi Yayını, Ankara.

Jason, H. (1971). Concerning the "Historical" and the "Local" Legends and Their Relatives. Journal of American Folklore, Volume 34, No. 331, pp.134-144.

M. Ö. ve Ersoy, P. (2007). Türkiye'de 2006 Yılında Yaşayan Taş Kesilme Efsaneleri Mekânlar ve Anlatılar. Gazi Üniversitesi THBMER Yayını, Ankara.

Önal, M. N. (2021). Efsanelerin Geçmişi, Bugünü ve Geleceği. Bitig MSKÜ Edebiyat Fakültesi Dergisi, C.1, S.1, s.70-94.

Örnek, S. V. (2014). 100 Soruda İlkellerde Din, Büyü, Sanat, Efsane. Bilgesu Yayıncılık, Ankara.

Pentikâinen, J. (1995). Efsanenin Yapısı ve Fonksiyonu. (çev. İsmail Görkem), Millî

Sakaoğlu, S. (2011). 101 Anadolu Efsanesi. Akçağ Yayınları, Ankara.

Sakaoğlu, S. (2012a). 101 Türk Efsanesi. Akçağ Yayınları, Ankara.

Sakaoğlu, S. (2013a). Efsane Araştırmaları. Kömen Yayınları, Konya.

Seyidoğlu, B. (1992). "Efsane", Türk Dünyası El Kitabı. Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, C.3, Ankara

Wilkinson, K. (2009). Kökenleri ve Anlamlarıyla Semboller ve İşaretler. (çev. Seda Toksoy), Alfa Yayınları, İstanbul.

ЦИВИЛИЗАЦИОННАЯ И НАЦИОНАЛЬНАЯ ИДЕНТИЧНОСТЬ В СОВРЕМЕННЫХ УСЛОВИЯХГЛОБАЛИЗАЦИИ

Амердинова Магира Мунаждиновна

Доктор философских наук, профессор
Кыргызский Национальный университет имени Ж.Баласагына
Контакт: +996 557919878, azizai2307@mail.ru

Аннотация

В статье рассматриваются актуальные процессы цивилизационной и национальной идентичности в современных условиях глобализации. Цивилизация зачастую объединяет, интегрирует в себя несколько этносов или наций, критериями цивилизации могут быть также характеристики этносов или наций. Однако для характеристики каждой конкретной цивилизации ключевое значение имеют критерии ее самобытности и идентичности, которые составляет основу ее социокультурной субъектности. Формой репрезентации цивилизационной идентичности является цивилизационное самосознание, прежде всего в концептуальном виде идеологии. Цивилизационное самосознание проявляется и на уровне чувств и представлений широких масс людей, ведь представители цивилизации идентифицируют себя с ней не только разумом, но и сердцем. Поскольку действительными субъектами цивилизационного самосознания являются отдельные личности, процесс его формирования невозможно описать как стихийный. Цивилизация как коллективное сверх-Я творческими интеллектуальными усилиями своих представителей должна критически выработать самосознание в соответствии с трансформациями фактического духовного суверенитета и самобытности.

Ключевые слова: Идентичность, цивилизация, личность, самосознание, культурная идентичность, цивилизационная идентичность, национальная идентичность, национальная идея, личностная идентичность, этнос, нация, национальная идея, национальный характер, национальный менталитет, когнитивный компонент, этнический статус, народная консолидация.

CIVILIZATIONAL AND NATIONAL IDENTITY IN MODERN CONDITIONS OF GLOBALIZATION

Annotation

The article examines the current processes of civilizational and national identity in the modern conditions of globalization. Civilization often unites and integrates several ethnic groups or nations, the criteria of civilization can also be the characteristics of ethnic groups or nations. However, for the characteristics of each particular civilization, the criteria of its identity and identity, which form the basis of its socio-cultural subjectivity, are of key importance. The form of representation of civilizational identity is civilizational self-awareness, primarily in the conceptual form of ideology. Civilizational self-awareness is also manifested at the level of feelings and ideas of the broad masses of people, because representatives of civilization identify themselves with it not only with their minds, but also with their hearts. Since the real subjects of civilizational self-awareness are individuals, the process of its formation cannot be described as spontaneous. Civilization as a collective superego, through the creative intellectual efforts of its representatives, must critically develop self-awareness in accordance with the transformations of actual spiritual sovereignty and identity.

Keywords: Identity, civilization, personality, self-awareness, cultural identity, civilizational identity, national identity, national idea, personal identity, ethnicity, nation, national idea, national character, national mentality, cognitive component, ethnic status, national consolidation.

***

Поскольку цивилизация являет собой определенный тип социокультурной системы, то можно выделить основные элементы социальной системы как параметры цивилизации. Б.Н. Кузык и Ю.В. Яковец выделяют «пять этажей»

ISBN: 978-605-73444-6-5

ISBN: 978-605-73444-6-5

цивилизации: 1) общественное сознание или духовную сферу (наука, культура, образование, этика, мораль, религия); 2) социально-политический строй (социальная стратификация и государственно-правовое устройство); 3) экономический способ производства (система экономических отношений и структура общественного воспроизводства); 4) технологический способ производства (система средств производства и организации производства); 5) народонаселение [Кузык, Яковец, 2006, т. 1, 89- 91]. Поскольку цивилизация зачастую объединяет, интегрирует в себя несколько этносов или наций, постольку критериями цивилизации могут быть также характеристики этносов или наций. Однако для характеристики каждой конкретной цивилизации ключевое значение имеют критерии ее самобытности и идентичности, которые составляет основу ее социокультурной субъектности. Эти критерии должны отражать именно интегральную природу цивилизации.

Комплексный взгляд на этот вопрос выражает Э.А. Гурбанов, по мнению которого к таковым относятся: «1) устойчивая интеграция нескольких локальных этносоциальных систем в единую социальную систему, обладающую некими интегративными качествами, более высокого порядка и более высокой общности, чем качества составляющих ее отдельных локальных этносоциальных систем; 2) самобытные интегральные формы социальной, культурной и политической организации общества, являющиеся, с одной стороны, результатом исторического процесса объединения интеграции, а с другой стороны, основой единства локальной цивилизации (социокультурный код цивилизации); 3) высокий уровень развития всех форм социальной жизни, в особенности политической системы, обеспечивающий самобытное, суверенное существование цивилизации в культурно-историческом пространстве, выражающий весомый вклад данной локальной цивилизации во всемирно-исторический процесс» [2Гурбанов, 2013, 24].

Субъект идентичности на уровне этнической цивилизации может быть представлен как цивилизационное сообщество объединяемых этносов. Содержание его цивилизационного самосознания здесь – самобытность локальной цивилизации, выступающая основой формирования сверхэтнического сообщества и сверхэтнической социокультурной системы. Субъект идентичности на уровне более сложной национальной цивилизации – цивилизационное сообщество этносов и наций. Содержание его цивилизационной идентичности – это критерии самобытности цивилизации как сверхнациональной социокультурной системы, характеризующие уникальность конкретной цивилизации. [Context and Reflection: Philosophy of the World and Human Being. 2020, Vol. 9, Is. 3A Andrei F. Polomoshnov, Platon A. Polomoshnov 92].

Эти признаки могут быть сгруппированы следующим образом: 1)территориально-географические (окружающая среда с точки зрения ее природных параметров); 2) демографические (этнический состав, его уникальные характеристики, начиная с языка и заканчивая психотипом); 3) материальные (формы производственной деятельности и технологии, способы политической организации, типы социальных отношений, уровни быта и все, что относится к опредмеченной «материальной культуре»); 4) духовные (религия, наука, искусство, мораль, право, традиции и обычаи, общественная идеология и психология). Уточняя смысловое содержание исследуемого явления в рамках совместно намеченной методологической стратегии, Л.В. Мельникова указывает

ISBN: 978-605-73444-6-5

ISBN: 978-605-73444-6-5

на различие предметных и качественных критериев самобытности цивилизации. К предметным она относит те, в которых находит воплощение цивилизационная уникальность культурно-исторического субъекта. Это язык, политическая система, этническая среда, демографическая структура, социальные отношения, экономика, духовная сфера, природная среда. Качественными она называет проявляющиеся в обозначенных сферах, относительно устойчивые, но при этом исторически изменчивые социокультурные образования нормативно-аксиологического порядка, называемые инвариантами. «Из возможного набора или системы инвариантов мы считаем наиболее важными следующие: 1) тип социальной идентификации цивилизации; 2) тип геополитической ориентации цивилизации; 3) тип идеологической ориентации цивилизации; 4) тип политической ориентации цивилизации» [Мельникова, 2012, 52].

Формой репрезентации цивилизационной идентичности является цивилизационное самосознание, прежде всего в концептуальном виде идеологии. Цивилизационное самосознание проявляется и на уровне чувств и представлений широких масс людей, ведь представители цивилизации идентифицируют себя с ней не только разумом, но и сердцем. Поскольку действительными субъектами цивилизационного самосознания являются отдельные личности, процесс его формирования невозможно описать как стихийный. Цивилизация как коллективное сверх-Я творческими интеллектуальными усилиями своих представителей должна критически выработать самосознание в соответствии с трансформациями фактического духовного суверенитета и самобытности. Следуя выбранной логике, обозначим три последовательно усложняющихся формы сложного процесса созидания цивилизационного самосознания: 1) эпизодические, поверхностные обобщения простых граждан в области определения значимых отличий цивилизации, к которой они ощущают принадлежность; 2) концептуальные и идеологические системы, разрабатываемые целенаправленно по принципу разделения общественного труда; 3) официальная государственная идеология (например, зафиксированная в конституции), которая планомерно взращивается и внедряется властными структурами в массовое сознание. К концептуальным репрезентациям цивилизационного самосознания можно отнести «национальную идею», «национальный характер», «национальный менталитет».

Использование этих терминов оправдано в том случае, если цивилизация основана на одной определенной цивилизационно-образующей нации или этносе, социокультурные особенности и самосознание которых и являются основой интегральной цивилизационной идентичности. Если же цивилизационное сообщество образовано интеграцией нескольких наций, здесь интегральная природа цивилизационной идентичности проявляется в неких межнациональных особенностях. Так, можно говорить о неких общеевропейских ценностях, общеевропейской идее как основе интеграции европейской цивилизации.

Культурная идентичность цивилизации образует целостный духовный конструкт, ее устойчивый идейный стержень, кооперирующий социокультурные инварианты, конституирующие ее. Они могут претерпевать изменения по форме, но не меняются, по существу, в ходе исторической динамики. Культурная идентичность цивилизации есть, таким образом, прежде всего самосознание ее самобытности. Однако этим не исчерпывается ее социокультурное содержание. «Практический аспект проблемы культурной идентичности конкретной

ISBN: 978-605-73444-6-5

ISBN: 978-605-73444-6-5

цивилизации состоит в цивилизационном самоопределении, сплочении населения цивилизации вокруг определенных духовных ценностей и социально-исторических идеалов, а также в ориентации цивилизации в культурно-историческом пространстве, которая предполагает определение своих отношений к другим цивилизациям и к процессам межцивилизационной интеграции и модернизации, самосознание своих геополитических и культурно-исторических интересов и целей, выработку культурно-исторических идеалов и стратегии исторического существования» [Поломошнов, 2007, 24].

Как отмечалось ранее, в содержательном плане проблема цивилизационной идентичности «встает в форме четырех ключевых вопросов: Кто мы? Что нас сплачивает? Как нам относиться к другим цивилизациям? Куда нам идти или как нам жить дальше?» [Там же]. Первый ответ освещается путем выделения существенных индивидуальных особенностей исторического субъекта через сравнительный анализ, сопоставление его с другими. Во втором решение дается через выработку цивилизационного начала, идеи или идеала, выражающего и реально обеспечивающего духовное и поведенческое единство населения. Решение третьего вопроса является следствием анализа существующего мирового порядка, в контексте которого через определение сознательного отношения конкретного исторического субъекта к этому порядку и устанавливается его роль как неповторимой и значительной культурной единицы в существующем действительном сообществе культурно-исторических акторов. Важным моментом здесь является определение принципов и форм взаимодействия данного культурно-исторического субъекта с другими себе подобными в рамках существующего мирового порядка.

Это решение может принимать форму национального идеала, нередко предлагаемого для всего человечества в качестве универсального образца. Четвертый вопрос имеет перспективу ответа на пути изучения внутренних тенденций или потенций развития данного культурно-исторического субъекта в контексте мировых тенденций и через определение сознательного отношения к историческим изменениям и тенденциям. Это решение может принимать форму божественного предназначения, национальной миссии, исторической судьбы. [Context and Reflection: Philosophy of the World and Human Being. 2020, Vol. 9, Is. 3A Andrei F. Polomoshnov, Platon A. Polomoshnov 94].

Одной из ключевых проблем современного гуманитарного дискурса является проблема идентичности личности, этносов, цивилизаций. Противоречивые процессы глобализации и унификации форм социальной и культурной организации вызывают кризис традиционной идентичности культур и народов и провоцируют обратные процессы по сохранению и защите традиционной цивилизационной, культурной и этнической самобытности стране и народов, В то же время категории, используемые участниками дискурса проблемы идентичности трактуются не однозначно. Актуальной является задача уточнения терминов "культурная", "национальная" и "цивилизационная" идентичность и установления их логического соотношения друг с другом, что и является предметом исследования.

Базовым концептом при исследовании национального характера в культурологической парадигме является понятие "культурной идентичности". Термин "идентичность", введенный Э. Эриксеном, обозначал в его понимании чувство самотождественности личности, формирующееся на основе самосознания,

ISBN: 978-605-73444-6-5

ISBN: 978-605-73444-6-5

самоотождествления ее с социальными ролями и социальными группами. Детальную разработку критериев идентичности на уровне личности дал С. Хантингтон, который выделял шесть групп таких критериев: 1) аскриптивные (биологические качества личности); 2) культурные (язык, национальность, религия, цивилизация); 3) территориальные, 4) политические; 5) экономические (профессия, работа); 6) социальные (социальные группы, социальный статус). [Хантингтон С. Кто мы? М.: АСТ, 2008. - 635 с, - С. 59].

Уже на уровне личности очевидна социокультурная природа идентичности, поскольку все критерии идентификации, даже биологические, определяются культурной средой, в которой формируется личность. "Идентичность есть осознание личностью и/или группой своей принадлежности к некоторому целому, дискурс собственной легитимации в пространстве определенного социально-культурного поля, или символического универсума культуры."

Тем более очевидна культурная природа идентичности на уровне малых и больших социальных групп, этносов, наций, государств и цивилизаций. Поэтому при анализе идентичности речь всегда идет именно о культурной идентичности. "...Суть культурной идентичности заключается в осознанном принятии человеком соответствующих культурных норм и образцов поведения, ценностных ориентации и языка, понимании своего "я" с позиций тех культурных характеристик, которые приняты в данном обществе, в само отождествлении себя с культурными образцами именно этого общества."

Идентификация личности возможна только в конкретной социокультурной среде через осознание причастности к этой среде, сознательное отнесение себя к данной конкретной культуре. Важным моментом идентификации личности с определенной культурой является одновременное отлучение своей культуры от другой, "чужой". "Осознание культурной идентичности наступает только тогда,

когда человек сталкивается с другой социокультурной общностью." Осознание тождественности своей родной, идентичной культуры действительно происходит путем сравнения ее с другими культурами, "Культурная само идентичность" - осознание особенностей своей культуры, ее оценка в истории и в сравнении с другими культурами, понимание ее отличительности и целостности в условиях глобализации и распространения массовой унифицирующей культуры в посттрадиционном мире." Поскольку сравнение своей культуры с другими предполагает понимание своей культурной самобытности, постольку культурная идентичность выступает как самосознание этой самобытности и является самосознанием этой культурной самобытности. Итак, культурная идентичность как качество реального социокультурного субъекта (личности, народа, цивилизации) есть единство самобытности и ее самосознания, т.е. отражения этой самобытности в сознании субъекта. "Культурная идентичность, по нашему мнению, - это самосознание социокультурным субъектом своей культурной самобытности (индивидуальности, уникальности). Она есть синтез двух элементов: 1) реальной культурной самобытности и индивидуальности субъекта и 2) осознания этой самобытности самим субъектом."

Естественным образом типы культурной идентичности дифференцируются, прежде всего, по субъектам. "В качестве социокультурного субъекта в исследовательских целях можно взять: 1) отдельного индивида, 2) микросоциальную группу (например, семью), 3) макросоциальную группу (сословие, социальный слой, социальную страту, класс), 4) этническую группу

(народность, нацию), 5) цивилизацию..,. В соответствии с этими субъектами можно выделить следующие уровни культурной идентичности: 1) личностный; 2) микросоциальный; 3) макросоциальный; 4) этнический; 5) цивилизационный."[Мельникова Л.В. 5.С,36.] Соответственно избранному субъекту культурной идентичности, можно различать ее формы: 1) личная, или индивидуальная идентичность, 2) микросоциальная идентичность (идентичность социальной малой группы), 3) макросоциальная идентичность (идентичность большой социальной группы, например, профессионального сообщества, или социального класса или слоя), 4) этническая или национальная идентичность (идентичность на уровне больших этнических групп, различающаяся по формам этнической общности: этносу или нацией), 5) социокультурная или цивилизационная идентичность (идентичность на уровне социальных систем или групп однородных социальных систем).

Т.о. цивилизационная и национальная идентичность могут рассматриваться как формы культурной идентичности. При исследовании национального характера в контексте интегрального культурологического подхода нередко происходит смешение и путаница различных типов идентичности: этнической, национальной, социокультурной и цивилизационной. В связи с этим, анализируя национальный характер как форму культурной идентичности, необходимо, во-первых, провести различие между ними по субъекту по предмету и, во-вторых, установить соотношение между ними.

Признание различия этнической, цивилизационной и национальной идентичности имеет место в научном дискурсе. Вот, например, как видит это различие В.Э. Манапова [Манапова 6.С,228,] По контексту мысли Манаповой, национальная идентичность является формой идентификации личности с определенной социальной системой, которую мы определили как "социокультурную идентичность", Н.А. Бутенко, обращая внимание на неоднозначное понимание в научной литературе цивилизационной, национальной и этнической идентичности, предлагает свою версию соотношения этих видов идентичности. Различие этнической и национальной идентичности он проводит по двум критериям: по предмету идентификации и по уровню или форме идентификации. По форме идентификации, согласно Бутенко, Этническая идентичность - это уровень психологический, а национальная - это в большей степени идеологический, духовный, рационализированный уровень сознания." [Бутенко, С.32,] Различие этнической и национальной идентичности по предмету связано с различием субъектов, с которыми личность идентифицирует себя. Более глобальной по предмету и по культурному субъекту, с которым идентифицирует себя личность, является, по Бутенко, цивилизационная идентичность. "Цивилизационную идентичность можно определить как категорию социально-философской теории, обозначающую отождествление индивида, группы индивидов, народа с их местом, ролью, системой связей и отношений в определенной цивилизации."[Бутенко, С.33.] По его мнению, цивилизационная идентичность образуется из сложения всех видов идентичности более низкого уровня общности, но не является их простой суммой. [Бутенко, С.34.]

При всех различиях подходов к определению нации, этноса и их соотношению, особенности национальной психики признаются одним из важных и обязательных критериев или признаков любой формы этнической общности. Т.о. критерии этноса и нации есть критерии их самобытности и культурной идентичности.

ISBN: 978-605-73444-6-5

ISBN: 978-605-73444-6-5

Поскольку нация, по общему признанию, - это основная полиэтническая современная форма этнической общности, постольку мы и будем рассматривать критерии нации как критерии национальной самобытности. Вот эти обобщенные критерии: 1) общность духовной и материальной культуры (образа жизни, психического склада, менталитета, духовных ценностей и ориентации), 2) общность языка (в полиэтнических нациях она проявляется в наличии единого языка межэтнического общения), 3) общность государственной, политической и экономической жизни (деятельность представителей нации в сфере политики, экономики, социальных отношений), 4) общность исторического опыта (происхождения и совместной исторической деятельности, закрепленная в национальной памяти и традициях. При этом стоит отметить, что особенности национальной психики являются одним из важных признаков нации как формы этнической общности.

Пытаясь определить субъект цивилизационной идентичности, мы сталкиваемся с неоднозначностью интерпретации в научном дискурсе самого термина "цивилизация". Понятие "цивилизация" всегда рассматривалась в соотношении с понятием культура и в связи с характеристикой исторического развития общества. В эпоху Просвещения оно выступало как синоним культуры, в противоположность дикости и варварству, как доцивилизационным стадиям развития человечества. Цивилизация таким образом выступала как высшая ступень или стадия развития общества и культуры. Понятие цивилизации характеризует конкретного исторического субъекта как самобытный тип общества, или социокультурной системы во всем комплексе его качеств и проявлений. [Поломошнов, С. 19.]

Поскольку именно в понятии "цивилизация" раскрывается комплекс самобытных характеристик отдельного социокультурного субъекта, постольку определение цивилизации предполагает выделение системы критериев цивилизации или качеств ее самобытности. А.Ф. Поломошнов выделяет пять критериев самобытности цивилизации как социокультурного субъекта: 1) способ материального производства, 2) способ духовного производства, 3) способ ориентации в окружающей природной среде, 4) способ ориентации в окружающей социокультурной среде или социокультурном, историческом пространстве, цивилизационное самосознание. [Поломошнов, С.21-22.]

Выделение интегральных социокультурных критериев самобытности цивилизации позволяет охарактеризовать конкретную цивилизацию как субъекта культурной идентичности.

Теперь рассмотрим различие цивилизационной и национальной самобытности по содержанию и формам. Цивилизационная самобытность характеризует особенности общественной, социокультурной системы, "Понятие "цивилизационная идентичность" описывает совокупность стержневых, системообразующих элементов, структурирующих целое и задающих самотождественность цивилизации." [Бутенко, С. 33.] Формой и одновременно элементом цивилизационной самобытности является национальная идея, или идеология, позиционирующая цивилизацию в культурно-историческом пространстве.

Каково же соотношение между цивилизационной и национальной идентичностью? И цивилизационная, и национальная идентичность как единство самобытности и самосознания являются формами общественного сознания: 1)

ISBN: 978-605-73444-6-5

ISBN: 978-605-73444-6-5

первая - это представление общественного сознания о своей социокультурной системе (цивилизации), 2) вторая -представление о населении этой системы как об этнической общности, нации. В этом смысле прав Н.А. Бутенко, утверждая, что "Самосознание на всех трех уровнях идентичности объединяет эти социальные феномены, в то же время оно формируется по-разному. Этническое самосознание и идентичность основаны на общности происхождения представителей данного этноса, национальное самосознание и идентичность - на осознании общностью принадлежности к единому государственному и экономическому устройству, общим идеалам и ценностям е культуре, общей территории и истории" [Бутенко, С. 35]. В данном случае следует только уточнить, что разделение этнической и национальной идентичности вряд ли обосновано.

Выводы. Первое. Культурная идентичность как качество реального социокультурного субъекта (личности, народа, цивилизации) есть единство самобытности и ее самосознания, т.е. отражения этой самобытности в сознании субъекта. Соответственно избранному субъекту культурной идентичности можно различать ее формы: 1) личная, или индивидуальная идентичность, 2) микросоциальная идентичность (идентичность социальной малой группы), 3) макросоциальная идентичность (идентичность большой социальной группы, например, профессионального сообщества, или социального класса или слоя), 4) этническая или национальная идентичность (идентичность на уровне больших этнических групп, различающаяся по формам этнической общности: этносу или нацией), 5) социокультурная или цивилизационная идентичность (идентичность на уровне социальных систем или групп однородных социальных систем). Т.о. цивилизационная и национальная идентичность могут рассматриваться как формы культурной идентичности.

Второе. Цивилизационная идентичность есть единство и динамичное неоднозначное отношение самобытности единичной локальной социокультурной системы и ее самосознания, выступающего в двух формах: 1) в форме общественной психологии или массовых обыденных представлений граждан о своей стране и 2) в форме общественной идеологии, системы теоретических концепций, разрабатываемых профессиональными философами и идеологами.

Третье. Национальная идентичность есть единство и неоднозначное отношение между национальной самобытностью и национальным самосознанием. Национальная самобытность, характеризующая особенности этнической общности, составляющей население данной конкретной цивилизации, или страны, проявляется в двух формах: в форме национальной психики или психологии (уровень общественной психологии) и в форме национального менталитета (уровень общественной идеологии).

Четвертое. В основе взаимного влияния между цивилизационной и национальной самобытностью лежит реальное взаимодействие самобытности цивилизации и самобытности населяющей ее этнической общности. Цивилизационная самобытность есть, с одной стороны, продукт национальной самобытности, с другой стороны, основа ее формирования и развития, и наоборот. Цивилизационная и национальная самобытность как формы национального самосознания в комплексе образуют целостную, интегральную систему национального самосознания.

ESSA III. Türk Dünyasına Katkı Sunan Şahsiyetler Uluslararası Sempozyumu
9-10 Kasım 2023
ISBN: 978-605-73444-6-5

Список использованной литературы:

1. Б.Н.Кузык, Ю.В.Яковец, 2006, т. 1, 89- 91.
2. Э.А. Гурбанов, 2013, 24.
3. Context and Reflection: Philosophy of the World and Human Being. 2020, Vol. 9, Is. 3A Andrei F. Polomoshnov, Platon A. Polomoshnov 92.
4. Мельникова Л.В. Российская социокультурная идентичность в исторической перспективе / Л.В. Мельникова, А.Ф. Поломошнов. - п. Персиановский, 2012. - 186 с. - С. 36.
5. Поломошнов А.Ф. Россия е культурно-историческом пространстве (Н.Данилевский и В. Соловьев} /А.Ф. Поломошнов. - Ростов-на Дону : ЮФУ, 2007.- 288с-С.19.
6. Context and Reflection: Philosophy of the World and Human Being. 2020, Vol. 9, Is. 3A Andrei F. Polomoshnov, Platon A. Polomoshnov 94.
7. Хантингтон С. Кто мы? Вызовы американской национальной идентичности / пер. с англ. А. Баш-Кирова. - М.: АСТ, 2008. - 635 с, - С. 59.
8. Манапова Ё.Э. Национальный характер: истоки формирования и стереотипы поведения в межкультурном диалоге / Б.Э, Манапова // Омский научный вестник. - 2013. - №3(119). - С. 227-230.
9. Бутенко Н.А. К проблеме критериев разграничения этнической, национальной и цивилизационной идентичности / Н.А. Бутенко // СОЦИОС ФРРА. - 2014. - № 1. - С. 31-35. - С. 31.

ISBN: 978-605-73444-6-5

ISBN: 978-605-73444-6-5

«МАНАС» ЭПОСУНУН ТҮШТҮК ВАРИАНТТАРЫН ЖАЗЫП АЛУУ ЖАНА ИЗИЛДӨӨ ТАРЫХЫНАН

Калчакеев К.Б.

ЖАМУнун профессору, филология илиминини доктору.

Аннотация

Илимий макалада "Манас" эпосунун түштүк варианттарын элден жыйноо, изилдөө маселелери жөнүндө сөз болот.Манастын түштүкчө айтылышы алгачкы жолу атайын иликтөөгө алынганын баса белгилөөгө болот. Өзгөчө манасчы, семетейчи Кожеков Жаңыбайдын, Төрө Мамытов баштаган манасчы, информаторлордун вариант үзүндүлөрү талданат.

***

Манас" эпосунун түштүк варианттары тууралуу маселе буга чейин тигил же бул окумуштуу тарабынан атайын изилдөөгө алынган эмес. Бирок, айрым окумуштуулардын түштүк варианттар жөнүндө тийип качып сөз кылгандыгы ырас. Бул маселеге, Р.З.Кыдырбаева “Сказительское мастерство манасчи”, Ф., Илим, 1984., Э. Абдылдаев 1987 “Манас эпосунун историзми”, Ф., Илим, К. Ибраимов “Ыбырайым Абдрахманов”, Ф., Илим,1987., К.Кырбашев 1988 “Акындар чыгармачылыгынын тарыхынын очерктери” Ф., Илим, аттуу эмгектерде кайрылышкан. Белгилүү манасоведдердин бири Муңдук Мамыров 1957-жылы “Манас” эпосун жазып алуу боюнча Ош, Жалал-Абад областтарында болуп, Эргеш Ташымбетовдон (жору уруусунан) Манастан үзүндү (210-6.) (Куршаб районундагы Таш-Кечүү айылынан болот) жазып алат. Андан башка да, ушул эле райондун Сталин колхозундагы Жалпак-Таш айылынан М.Кыдыровдон (уруусу таздар) Семетейден үзүндүнү кагазга түшүргөн Базар-Коргон районунун Коммунизм колхозунан Өсөр Жолдошевден “Семетейдин Айчүрөккө жетүүсү”, Киров колхозунун “Сейдикум” айылынан А Бекиевден “Манастан” үзүндүнү (Манастын кыз Сайкалды алышы) (8-6) жазып алган. “Манас” эпосунун түштүк варианттарын эң алгачкылардан болуп жыйноого белгилүү фольклорист К.Мифтаков киришкен. Ал 1936-жылы семетейчи Ж.Кожековдун “Манастын” уландысы (латынча, 46557 ыр жол) “Семетейди” жазып алат. Мындан башка да Мифтаков “Манастын санжырасы жана балалык чагы” ушул эле айтуучудан 1952-жылы 495 ыр сап кагазга түшүргөн. “Манас" эпосунун түштүк варианттарын жазып алууда айрыкча фольклорист Ыбырайым Абдырахмановдун эмгеги зор. Анткени, ал бүт өмүрүн эпикалык чыгармаларды жазып алууга арнаган. “Манас” эпосунун түштүк варианттарынын ичинен эң эле көлөмдүүсү училтиктин экинчи бөлүмү. Аны Ж.Кожековдон 1936-жылы (19445 жол ыр) К.Мифтаков жазып алган. Ал эми Ы.Абдырахманов каттаган (1946-жыл, 2000 жол ыр) “Семетей”, “Сейтектин” жалпы сюжети да Ж. Кожековдон алынган. Семетейчи Ж.Кожековдон кагазга түшүрүлгөн “Семетейдин” жалпы сюжетин вариант деп айтууга толук негиз бар, анткени, бул вариант өзүнчө бир бүтүн сюжетке эгедер. “Манас” эпосунун түштүк варианттарынын ичинен Ж.Кожековдун, Т.Мамытовдун, К.Жумагуловдун варианттары көзгө көрүнүктүүсү. Андыктан, булар айткан “Семетей” эпосун вариант деп эсептөөгө болот. Кыргызстандын түштүгүнөн катталган “Манас” эпосунун вариант үзүндүлөрү түндүк варианттарга салыштырмалуу кыска, сөз, чакан ыр формасында болсо да, айрым мотивдер боюнча бир топ айырмачылыктарга, өзгөчөлүктөргө эгедер. Фольклорист Ы.Абдырахманов жазып алган Ж.Кожековдун вариантында Семетейдин Үмөтөй, андан Жалгызек,

ISBN: 978-605-73444-6-5

ISBN: 978-605-73444-6-5

Жалгызектен Бирилектин төрөлүшү жана окуялардын ушул каармандардын тегерегинде өнүгүшү, Семетейди Канчоронун өлтүрүшү сыяктуу эпизоддор бул вариантты өзгөчөлөнтүп турат. Токтогул районундагы Ж. Бөкөмбаев атындагы совхоздо жашоочу Сейдене Молдокеева аялдардан чыккан биринчи семетейчи катары элге таанымал. Семетейчи С.Молдокеевадан окумуштуулар Р.Сарыпбеков, О.Соороновдор "Семетей" эпосунан үзүндүлөрдү жазып алган. Үзүндүлөрдүн дээрлик көпчүлүгүн С.Молдокеева өзү жазып тапшырган. Семетейчинин чыгармачылыгы жөнүндө окумуштуулар: О.Сооронов,Р, Сарыпбековдор тарабынан республикалык мезгилдүү басма сөздө көлөмдүү материалдар жарыяланган. Айтуучу Д.Ташматовдун "Манастан" үзүндүсүндө да, жогорудагыдай өзгөчөлүктөр бар. Мында Абыш, Көбөштүн калмактан колго түшкөн кулдар деп айтылышы; Манас менен Көкчөнүн бөлө экендиги; Кокурбайдын Көкчөгө жээн болушу; Манастын биринчи жолу Көкчөдөн экинчи жолу Ороздунун уулу Токтобайдан, үчүнчү жолу Кара Дөөдөн өлүшү: мындан башка да, Манастын Накылай (Айкожонун кызы) аттуу аялынын болушу сыяктуу мотивдер бар. Семетейчи Ж. Кожековдун варианты ыр түрүндө берилип, кара сөз менен айрым бөлүмдөрү чечмеленген. Бул жөнүндө Р.З.Кыдырбаева; "Сказитель был негроматным, он прославился в народе как семетейчи, однако сказывал и эпизоды из первой части трилогии в частности, "Большой поход", "Поминки по Кекетею","Детство Манаса", К. Мифтаковым в 1939 году записаны от Кожекова эпизоды из Семетея" - "Последние дни Манаса", "Бегство Каныкей и Чыйырды", "Проводы Бакаем Каныкей", "Страдания Каныкей в пути". Жаңыбая можно отнести к сказителям профессиональными", - деген орундуу ойду айтат. Фольклорист К. А. Рахматуллин да Ж. Кожековдун үй-бүлөсүндө: атасы, чон аталары "Манас" айтканын сөз кылып келип, Жаңыбайдын семетейчи экенин өзгөчө белгилейт. Жогоруда белгиленгендей фольклорист Ыбырайым Абдырахмановдун он эки айтуучудан жазып алган үзүндүлөрдүн бири - Акун Ташовдун айткандары. Айтуучу А.Ташовдон ыр түрүндө (224 жол ыр) жазылган. Ал эми информатор Б. Султановдун үзүндүсү (124 жол ырдан) турат. Информатор Мурат Калбаевдин ыр түрүндөгү "Семетейинин" үзүндүлөрү 128 жол ырдан турат. Төрө Мамытовдун "Манастагы" "Көкөтөйдүн ашын" айтканы жөнүндө 1947-жылы К. Бакеевдин жазып алганы бар. Ал үзүндү 1050 жол ырдан турат. Эпостун түштүк вариантынын бул үзүндүсүндө Бокмурун Кехмурун деп берилет. Бул тууралуу адабиятчы Б. Маленов: "Көкөтөйдүн ашы" деген "Манас" эпосунун үзүндүсү тил адабият, тарых институтунун фондусуна алууга ылайыктуу. Анткени, жалпы "Манас" эпосун изилдөөдө кызыктуу материал болуп саналат. Бул үзүндүдө диндик көз караштар да кездешет, бирок ага карабастан эпостогу каармандар, алардын минген аттарында аз-аз өзгөчөлүктөр баржана ошондой эле окуяларында. Материал түштүк кыргыздардын фонетикалык өзгөчөлүктөрү менен жазылган. Изилдөө иштеринде пайдалуу материал болору шексиз", - деп үзүндүнү фондуга алып жатып рецензиялаган. МанасчыТөрө Мамытовдун айтуусундагы "Көкөтөйдүн ашында" эпостун түндүк варианттарына салыштырмалуу (окуялардын сүрөттөлүшү) бир топ өзгөчөлүк, айырмачылыктар бар.

Информатор Акмат Токтогулов түштүк кыргыздардагы "Манас" айткан көзү тирүү айтуучулардын бири. Андан 1990-жылы 5-майда жазылып алынган үзүндүдө Манастын Конурбайдан жарадар болгонунан башталат (жазып алган К. Калчакеев).

Ленин, Өзгөн, Тогуз-Торо, Ала-Бука райондорунан жыйналган фольклордук чыгармалардын ичинде (1977-жыл, март айы.) Сыртпай Мусаев "Манас" эпосунан

үзүндүлөрдү жазып алган. Информатор З. Мамытбековадан “Манастын чон казатка жөнөгөнү” (764 жол ыр) кагазга түшүрүлгөн2. Мында Манастын жолго аттанаар алдында Каныкейдин кийим-кече (жоого кийүүчү кийимдер) камдап берүүсү сүрөттөлөт. Информатор Т.Матаевдин жазылган үзүндүнүн (160 жол ыр)3. С.Орозбековдогу “Чон казатка” бара жаткан учурдагы Кыргып чалдын жүрбөй калып, Бозуул менен жаңжалдашкан эпизодко үндөшкөнүн көрөбүз. Мындан башка да “Алманбеттин арманы” (100 жол ыр)4, кагазга түшүрүлгөн. “Көкөтөйгө аш берүү” үзүндүсү информатор А. Дөөлөтовдон жазылып алынган. 280 жол ыр)5.Оштун Ленин районунан Жумабек Тыныбеков “Манас” эпосунан үзүндү таап алган. Үзүндү 1973-жыпдын 12-октябрында жазылып, 6344 сап ырды түзгөн 6. Адабиятчы Омор Сооронов бул үзүндү тууралуу:

“Бул материалдарды азыркы алфавитке көчүрүп, чыкса кыргыз фольклористикасы үчүн да бир изилдөө иши пайда болот эле. Кол жазманын табылган жери: Ош областы, Ленин району, Энгельс атындагы колхоз.Мындай материалдар институттун фондусу үчүн баалуу болору анык”- деген ойду айтат. Семетейчи Төрө Мамытовдон белгилүү фольклорист К.Мифтаков 1947-жылы 19-сентябрда ≪Семетейди≫ жазып алат. Үзүндү 1482 жол ырды түзөт. Фольклорист К.Мифтаков семетейчи Т.Мамытов жөнүндө: “1947-жылдын апрель, май айларында “Семетей” анын “Балалык чагы” жана “Каракандын шаарынан Таласка жөнөгөнүнө" чейин төрт басма табак. Жазып алганы бардыгы болуп 9,5 басма табак. “Чон Алай”, Ноокат райондорун кыдырып мындай чон жомокчуну көргөн жок элем. Бул түштүктүн улуу акыны, мунун жомок айтпаганына да, 15 жыл болуп калыптыр. Жомокту айтуудагы мазмуну түндүктөгүлөргө окшош. Бирок, Мамытов “Чон казат”, “Кичи казат” деп Манасты бөлбөйт. Ал Манасты толук билбейт. Семетейди бүт билет. Эр Төштүктү мындан узун айтуучу Кыргызстанда эч ким жок болсо керек”,- деп жазган өзүнүн эскерүүсүндө. Чындыгында кыргыздын түштүгүндө жумалап Манас айткан манасчылар болгондугу, болгондо да, алар өзүнчө бир манасчылардын кайталангыс жоон тобун түзгөндүгү жөнүндө маалыматтар бар. Бирок, кастарлап “Манас” айткандарды изилдөө, убагында жазып алуу иштери жүргүзүлбөгөндүктөн “Манастын” түштүк вариантарынын көбү бизге жетпей калган. Семетейчи Т. Мамытовдун “Семетейи” жөнүндө К.Мифтаков: “Мамытов Төрөнүн “Семетейи” Түндүк Кыргызстандын “Семетейинен” мазмуну жагынан да, ыры жагынан да эч бир калышпайт. Бул жомокчунун атасынын тууганы жана чоң аталары жомокчу болуп келгендиктен эскиликти көп сактаган жомокчу өзүнүн композициясы жагынан абдан көрүнүктүү түзүлгөн”, - деген оюн айткан. Баарынан кызыгы К. Мифтаков жомокту жазып алып жатып,өзүнүн манасчыга болгон оюн кагазга түшүргөнү: - “Жомокчу Т.Мамытов жайлоого кетемин деп шашып Каныкейдин сөзүн, күмбөз менен Бакай тууралуу айткан жерлерин калтырып кетти. Ал кетүүгө шашылып бүтүрдүм демиш болду. Бирок, ырдап бербегенине Караганда бештен бирин да жаздырбады”, - деп берилет. Демек, К.Мифтаковдун жазганына Караганда Төрө Мамытов чон таланттуу манасчылардан болгон деген ойго келесиң. Эгер ошо кезде эпостун түштүк варианттарын жазып алуу иши камкордукка алынса, түштүктөгү манасчылар эчак эле ордун тапмак. Информатор Калбек Жумагуловдун айткан “Семетейи” да, кызыктуу үзүндүлөрдөн. Муну да фольклорист Каюм Мифтаков 1947-жылы 19-сентябрда кагазга түшүргөн. Үзүндү 800 жол ырды түзөт. Мында үзүндү Манас менен Акун кандын перзент жөнүндө ой толгоосунан башталат. Бул тууралуу Р. З. Кыдырбаева: -“Калбек - негроматный пастух из рода мунгуш (улуу катын) К. Мифтаков во время записи “Семетея” из уст Калбека заметил очень

ISBN: 978-605-73444-6-5

ISBN: 978-605-73444-6-5

'близкое сходство сюжета и стиля его варианта и варианта Тыныбека (Ысык-Кульский регион) К. Мифтаков объясняет это влияние банковского варианта (через посредство его сына, сказителя' Найманбая) на Тыныбека. Известно, что будучи в Талас, часто ездил на юг Киргизии, где жил в это время другой маситый сказитель Чоодан. Надо полагать что сказительство обоих манасчи протекало не без взаимовлияния, что затем, в свою очередь, оказало влияние на сказание Калбека Жумагулова", - деген ойду айтат.Демек, манасчылардын айткан үзүндүлөрүнүн бири-бирине айрым сюжеттеринин окшошуп калышы - традициялык туруктуу мотивдердин үзүндүдө көбүрөөк орун алышынан болуу керек. Информатор Мурат Калбаевдин айтуусундагы "Манастан" үзүндү .136 жол ырдан турат. Ал негизи - Манасты жашынан Чоодандан үйрөнгөн. Мында Манастын Көкчөнүн жылкысына тийип, андан жарадар болушу өзгөртүлбөй айтылган. Негизги сюжеттери боюнча Чоодан манасчынын айткандарына окшош экендигин фольклорист К.Мифтаковдун 1947-жылы 5-декабрда үзүндүнү жазып алып жатып баса белгилегени бар. М.Калбаев Чоодандын манасынан кыска мотивдерди айтып келип, Кыргыл чалдын ордуна Бакай чал деп айтканы бар. Информатор өзүнүн устаты жөнүндө: "Чоодан 1835-жылы Сарайда (Кара-Суу Кашкар кыштакка жакын) туулган. Уруусу мунгуш сарыдан, Кудаяр канга жомокчулук кылып жүргөн. "Көкөтөйдүн ашын", "Чонказатты" ж. б., айтып, "Манасты" бир жумача чамасында узартып айткан. Ал 1900-жылы өлгөн. Биздин үйгө да келип-кетип жүрчү эле.", - деп эскерет. Демек, М.Калбаевдин эскерүүсү Чоодандын чон эпик манасчы экенин эске салат. Айтуучу Досу Ташматовдун "Манасы" үзүндү түрүндө эң кыска берилген.Үзүндү негизинен "Манас", "Көкөтөйдүн ашы" жана "Манастын өлүмү" деген үч бөлүмдөн турат. Мында белгилей турган нерсе - Манастын ата-теги айтылуу Алайда туулгандыгы, ал Ногой уруусунан экендиги айтылат. Калмактар менен чабышып кетип, кыргыздар жеңилүүгө дуушар болгондо Таласка көчүп, кетишкен деген эпизоддор бар үзүндүдө. Үзүндүдө ошол каргашалуу урушта калмактан Абыке, Көбөштөр колго түшүп, кул болгону айтылат. Ы.Абдырахманов эпостун түштүк варианттары жөнүндө минтип жазат: "Түштүктөгү кыргыздардын да "Манасты" билгендиги жана бир канча манасчылардын болуп өткөндүгү айтылган, өзбек тили да олуттуу ; түрдө орун алган. Кетмен-Төбөдөгү жомокчулардын тили жана окуянын жүрүшүн кененирээк түндүккө жакындатып берген." Эпостун түштүк варианттарында эпикалык чыгармаларга мүнөздүү катмарлардын түндүк варианттарга салыштырмалуу жыш экендигин баса белгилөөгө болот. Буга Д.Ташматовдун манастын эрдиги жөнүндөгү эпизоддор, күмбөздөгү жазуулар күбө. Информатор Ташымбетов Эргештин "Манастан" үзүндүлөрүн да Ы.Абдырахманов жазып калтырган. Үзүндү беш беттен туруп, "Көкөтөйдүн ашынан", "Манастан" кыска үзүндүлөр топтолгон. Эргештин үзүндүсүнүн түндүк кыргыздардын "Манасынан" айырмасы Манастын аталары Таласта болуп өткөндүгүн айтат. Ошондой эле кол жазмалар фондусунда Абдрасул Анарбаевден жазылып алынган "Манастын" үзүндүлөрү сакталып турат. Үзүндү болгону беш бет жазылып, Манастын Алтайда көз жарганын, жашынан тентек чоңоюп, Жолой, Коңурбайлар менен согушуп, Бээжиндеги Урушта жараат алып, көз жумгандыгы кыскача берилет. Фольклорист Ы.Абдырахманов жазып алган Матисак Акбаевдин варианты негизинен үч бөлүктөн турат (2-бет). Биринчиси Манастын энесинин ичинде туруп айткан сөздөрү; экинчиси болочок баатырдын туулгандан кийин эле энесине кайрылып сүйлөшү; үчүнчүсү ≪Керидей кекилик≫ деп аталат. Информатор Насыр Искендеровдон жазылып алынган үзүндү да, эки бөлүмдөн турат. Биринчиси -

ISBN: 978-605-73444-6-5

ISBN: 978-605-73444-6-5

Манастын туулуп өскөн Алтайдагы окуялары; Эсенкан баш болгон калмак баатырлары Нескара, Жолой, Нукер Дөө жана уйгурдун Манаска кол салып келип, Манас алардын мизин кайтарганы. Экинчиден Манастын Алооке канды кууганы, өздөрү кол салган Шоорук кан, Акун кандарды жоошутушуп, азган-тозгон элди Ата Мекен конушуна кондуруп, уруу башчыларынын шайлангандыктары. Негизи мында Манастын бардык иштерин адилеттик түрдө берген. Үзүндүдө Алмамбеттин дин талашып келбестен кандардан жол талашып, элдин укугун талашып келгендигин советтик доорго жанаштырган. Ыбырайым Абдырахманов үзүндү тууралуу: “Мында баскынчылык жана диний сөздөрдөн бир ооз сөз да айтпаган. Кытай деген сөздү оозуна да албаган.”1- деп белгилейт. Информаторлор Көкө Разаков менен Ж.Кулматовдордон да “Манастын” үзүндүлөрү жазылып алынган. (К.Разаковдон 3-бет, Ж. Кулматовдон 2-бет). Бул үзүндүлөр кара сөз түрүндө берилип, өтө кыска. Семетейчи Т.Мамытовдун айтуусу боюнча (1-бет) “Көкөтөйдүн ашы” тууралуу кара сөз түрүндө кыскача берилген.2 Жогоруда сөз кылгандай кыргыз Илимдер Академиясынын кыргыз тил жана адабият институтундагы кол жазмалар фондусундагы инв. № 612 “а” деген ат менен жыйналган эпостун түштүк варианттарын топтоп, аларга мүнөздөмө берген белгилүү фольклорист Ыбырайым Абдырахманов болуп эсептелет. Бул жөнүндө фольклорист К.Ибраимов: “Манас” эпосунун варианттарын жыйноо, аны жарыкка чыгарып, изилдөө багытында Ы.Абдрахманов аябагандай зор эмгек сиңирген1, -деп айтат. Белгилүү фольклорист Каюм Мифтаковдун да, “Манас” эпосун, жомок-дастандарды жыйнап, жазып алууда эмгеги зор. Ал 1947-жылы 19-августта айтуучу Акбаевден “Манастан” үзүндү жазып алат. Үзүндү эки бөлүктөн турат. Биринчиси, “Манастын балалык чагы”, ал эми экинчи бөлүгү “Манастын Каныкейге үйлөнүшү” деп аталат. Мында негизинен Көкчө менен урушу кыскача берилет. Манасчы Акбаевден үзүндүлөрдү жазып алып жатып К. Мифтаков: “Манас” жөнүндөгү бул дептерде Матисак Акбаевдин толук “Манасы” менен Калбаевдин “Манасынан” үзүндүлөр жазылды. Бул экөө да кара-суулук Чоодан манасчыдан үйрөнүшкөн. Булардын экөөндө Манастын балалык чагы тууралуу кара сөз менен ыр аралаш жөө жомок түрүндө сүйлөшкөн”, -деген ойду айтат. Чынында “Манас” эпосунун түштүк варианттарын айткан манасылардын көпчүлүгү, чоң эпик манасчы Чоодандан үйрөнүшкөндүгү тууралуу фольклорист окумуштуулардын далилдүү ой-пикирлери бар. Манасовед Р.З.Кыдырбаеванын: “Чоодан был (1835-1900) одним из выдающимся манасчи и оставил после себя целую плеяду замечательных сказателей. Его учениками были известным манасчи Шаймардан, Матисак Акбаев. Калбек Жумагулов и многие другие. Все известные сказатели южной группы в той или иной мере были связаны с чооданской традицией, которая, видимо, оказало определяющее влияние и на все последующие поколения южные манасчи”, - деп ишенимдүү айтканы бар. Түштүк варианттардын көпчүлүгүндө Чоодан манасчынын кийинки манасчы-информаторлорго тийгизген таасири жөнүндө айтылат. Белгилүү окумуштуу жазгандай М.Калбаев, Шаймардан, М.Акбаев, Ч.Сыдыков, К.Жумагулов, Б. Султановдор улуу манасчы Чоодандын традицияоын уланткандардан.

Мунгуш сары .уруусунан чыккан улуу манасчы Чоодан жашап өткөн мезгилде Кокон кандыгынын эзүүсү күчөп, соода (акча-товар) мамилелери курчуган. Ошондой оор кырдаал оозеки чыгармачылыктын өсүшүнө терс таасирин тийгизбей койгон эмес. Үстөмдүк кылган патриархалдык-феодалдык мамилелердин акырындык менен бузулушу капиталисттик мамилелердин калыптана башташы - айып - чарба өндүрүшүнө да, өнөр жай өндүрүшүнө да

ISBN: 978-605-73444-6-5

ISBN: 978-605-73444-6-5

мүнөздүү болгон. Кулач жайып келаткан акча товар мамилелеринин таасири XIX кылымдын аягынан кыргыздардын кол өнөрчүлүгүнө да тие баштаган.2

Натыйжада эпостун түштүк варианттары тигил же бул денгээлде өзүнүн баатырдык мүнөзүн басандатуу процессин өткөрүп, чыныгы эпостук белгилерин өзгөртө баштаган.

Элдин көчмөн турмушу эпостун түндүк варианттарында Октябрь революциясына чейин басымдуулук кылып, өзүнүн традициялык духун жоготпой, эпостун кырдаалдуу өнүгүшүн шарттады. Ошентип, жалпы маданий денгээлдин өнүгүшү - эпостун түндүк варианттарында көркөм трансформациялануу процессии күчөткөн. Эпостун түндүк варианттарынын өнүгүп-өсүүсүнө ислам динин туура эмес пропагандалоо - өзүнүн таасирин тийгизбей койгон жок. Эпостун түштүк варианттарынын түндүк варианттарындай өнүгө албагандыгынын бирден бир себеби - түштүктө эрте отурукташуу күч алып, феодалдык-кандык бийликтер үстөмдүк кылгандыгы. Фергана, Андижан уездериндеги райондордун аймагында жашаган (Кокон хандыгынын алдында) кыргыздардын ошол шарттагы (XIX кылымда) элдик маданиятына тажик, өзбектердин үрп-адаты, маданияты, өз таасирин тийгизген. Бул тууралуу В. В. Бартольддун: “Для воинственного кочевника переход к мирной жизни и земледелию связан с упадом, по крайней мере временным, его духовной культуры. В условиях новой жизни забываются прежние песни, в которых воспевались кровавые подвиги, и не скоро создаются новые. Такую судьбу, испытало одно из турецкую народностей, создавшая своеобразную и выделяющую своими достоинствами поэзию - туркмени”, - деп жазганы бар. Окумуштуу Э.Абдылдаев эпостун түштүк варианттары жөнүндө төмөндөгүдөй көз караштм айтат: “Түштүк Кыргызстанда жашаган кыргыздардагы эпостордун варианттары олуттуу өнүгүү мүмкүнчүлүгүнө ээ боло алган эмес. Мунун себеби, алардын эртелеп отурукташуу, ислам динине кирүү жана өзбек, тажик элдеринин маданиятынын таасирин эртерээк кабыл алуу маселесине байланыштуу. Мында “Манас” эпосунун өнүгүп,элдик классикалык чыгарманын үлгүсүнө жеткен түндүк варианттардын негизинде, б.а., анын түштүккө таралышынын натыйжасында түштүк варианттар пайда болгон деген көз карашка келүүгө болбойт” .Демек, түштүк Кыргызстандагы кыргыздардын Кокон хандыгына көз каранды болуу, эрте отурукташуу өңдүү факторлору оозеки чыгармачылыктын өсүп-өнүгүү процессии башкачараак жол менен өнүккөнүн көргөзөт. Он сегизинчи кылымдын ортосунда Кыргызстандын түштүгүндө кыргыздардын Кубат бийге баш ийген ичкилик жана Хажы бий баш болгон адигине уруулар бирикмеси бөлүнүп чыгат. Кубат бийге негизинен Алайда жана Батыш Фергананын чыгыш жагындагы кыргыздар Ош жана Өзгөн менен баш ийген.Кубат бий Кокон хандыгы күчтөнө баштаган, кийин анын башкаруучулары коңшулаш кыргыздын жерин басып алууга умтула баштайт. Ал эми кыргыздар ал кезде өз ара чыр-чатактардан арыла албай жаткан. Коконду бийлеген Миң династиясы адегенде Ош, Өзгөн шаарларын жана алайлык көчмөн кыргыздарды караткан. XVII кылымдын 60-жылдарында (башында) кокондук Эрдене бийдин аскерлери жергиликтүү Хажы бий башкарган кыргыз кошундарынын каршылыгын жеңип, Ош, Өзгөн шаарларын жана алардын айланасын басып алып, калкына салык салган. Кийин кыргыздар бир аз убакытка чейин өзүнүн көз карандысыздыгын кайра жеңип алгандыгына карабастан, күчүнүн аздыгына байланыштуу күрөштү уланта алган эмес. Ошентип, 1762-жылы бул аймак биротоло Кокон хандыгынын карамагына өткөн. Бул жерге отурукташкан өзбек оторчулары шалы, буудай, айыл чарба өсүмдүктөрүн эгишкен. Жогоруда

белгилегендей ичкиликтердин (уруулардын) бөлүнүп чыккан мезгилдеги тарыхый кырдаалдын күчөшү да, оозеки чыгармачылыктын басаңдашына шарт түзгөн.

Манас изилдөөчү Р.З.Кыдырбаева: "В южных вариантах киргизского эпоса мы сталкиваемся со стадиально ранными пластами, а именно с трехкратным оживлением богатыря, тогда как с северных вариантах эти мотивы сглажены поздней обработкой. В варианте Досу Ташматова Манас также трижды умирает от руки Кокче, во-второй - от рук Токтобая, сына Орозду, и в третий раз от рук Карадее, сын Орозду, Токтобай -16меткий стрелок, он стреляет в Манаса, когда тот переплывает реку. Конь Аккула уносить тело Манас, Айкожо, отец Накылай, узнав о смерти Манаса, оживляет его, заставив, животных сопровождающих богатыря, горько плакать. Акшумкар (сокол), тайган (собака), Аккула (конь) стоят и льют горькие слёзы: их слёзы превращаются в снег, а стоит - в свирепый ветер, от чего Манас просыпается и восклицает: "О как долго я спал!". И снег тут же тает, погода проясняется, а Токтобая и его братья превращается в кабанов, по этому их и стали затем называть "Кез Каманами". В северных вариантах утеряна и сглажена и эта мотировка, а потому остается непонятными, почему сыновья Усена и Орозду стали называться "Кез Каманами". В южных вариантах, как мы видим, эта мотивировка довольно ясна обозначена с сохранена, по нашему убеждено, в своей первоначальной основе. К заметной специфике южных вариантов относится и свое образования мотивировка женитьба Манаса. Невесту (Накылай) ищет Манасу его мать, а не отец, как это трактуется в северных вариантах. В северных вариантах невесту, по обычно, ищет Жакып, но он находит не Накылая, которая досталось Манасу как добыча от хана Шоорука, а Каныкей. В северных вариантах намечаются уже двухплановая мотировка женитьба Манаса тогда как в южных считается традиционный мотировка женитьбы Манаса на Накылай. Поиски невесты для сына матерью, нам думается тоже довольно архаический сюжет", - деп эпостун түштүк варианттарындагы архаикалык катмарлардын сакталып келгендигине баа берет. Фольклорист К. Ибраимовдун аталган эмгегинде кыргыздын белгилүү фольклористи манасчы, акын, жомокчу Ыбырайым Абдырахманов жөнүндө кеңири сөз кылып, анын манасчылык, жыйноочулук жактары чечмеленет. Эмгекте Ы.Абдырахмановдун эпостун түштүк варианттарга мүнөздөмөсү өзгөчө белгиленет. Чындыгында фольклорист Ы.Абдырахманов жазып алган "Манастын" түштүк варианттары илимий иштин уюткусу болду. Дагы бир белгилей кетчү нерсе Э.Абдылдаевдин "Манас" эпосунун историзми". Бул эмгекте белгилүү фольклорист эпостун түштүк варианттарынын айрым үзүндүлөрүндөгү "Географиялык таралыштар жөнүндөгү" - маселени караганын көрөбүз.

Колдонулган адабияттар

Ташымбетов Э. ТАИФ. Инв. N° 273 1-6.

Кыдыров М. ТАИФ Инв. №273 2-6.

Жолдошов О. ТАИФ Инв. № 273 3-6.

Бекиев А. ТАИФ Ив. № 273 4-6.

Мифтаков К. ТАИФ Инв. № 17 (842).

Кожеков Ж.≪Манастын санжырасы жана балалык чагы≫.ТАИФ Инв.№36.

Ибраимов К. ≪Ыбырайым Абдырахманов≫ Ф. 1987 71-72-беттер.

ISBN: 978-605-73444-6-5

ISBN: 978-605-73444-6-5

Мифтаков К. ТАИФ Инв. №17 (842).

Молдокеева С. ≪Манастан үзүндү≫ ≪Манастын Сайкалга үйлөнүшү≫ ТАИФ Инв. №286.

Молдокеева С. ≪Семетей≫ ТАИФ Инв. №283.

Кожеков Ж. ≪Семетей, Сейтектин жалпы сюжети≫. ТАИФ Инв №672, 86-б.

Кыдырбаева Р.З.≪Сказительское мастерство манасчи≫-Ф.,1984,50-б.

Рахматуллин К.А. ≪Манас≫- героический эпос киргизского народа.Ф., Илим, 1968 88-б.

Ташов А. ТАИФ . - Манас. Инв. №612 ≪а≫ 1-б.

Султанов Б. ТАИФ Инв. №612 ≪а≫ 4-б. ≪Манас≫ ТАИФ Инв. №272 1-б.

Мамытбекова З. ТАИФ . Фольклор Инв. №668 (5305). ТАИФ Инв. №631, 1-б.

Ленин районунан табылган ≪Манас≫ эпосунан үзүндү ТАИФ Инв.№631 (5169) 1-б.

Мамытов Т. ≪Семетей≫ ТАИФ Инв. №176 (387) 2-б.

Мамытов Т. ≪Семетей≫ ТАИФ Инв. №176 (387) 3-б..

Жумагулов К. ≪Семетей≫ ТАИФ Инв. №176 (387) 1-б.

Кыдырбаева Р.З. ≪Сказительское мастерство манасчи≫ 1984,55-б.

Калбаев М. ТАИФ Инв. №176 (387) 1-б.

Манастын түштүк варианттары. ТАИФ Инв. №612. ≪а≫ 2-б.

Кыдырбаева Р.З. казительское мастерство манасчи. Ф. 1984, 53-б.

Анарбаев А. ТАИФ Инв. №612, ≪а≫ 5-б.

Искендеров Н. ≪Манастын түштүк варинаттары≫. ТАИФ Инв. №612 ≪а≫.

Ибраимов К. ≪Ыбырайым Абдырахманов≫ Ф., ≪Илим≫, 1987 72-б.

Акбаев М. Фольклор*' ТАИФ Инв. №176 (387) 1-б.

Кыдырбаева Р.З. Сказительское мастерство манасчи. Ф., ≪Илим≫ 1984,53-б.

Ош областы. Энциклопедия. Фрунзе, 1989 51-б.

Бартольд В.В. Сочинение. Т.5. М., 1968-ж. 474-б.

Абдылдаев Э. ≪Манас≫ эпосунун историзми. Ф., 1987 43-44-беттер.

Кыдырбаева Р.З. ≪Сказительское мастерство манасчи≫. Ф., ≪Илим≫,1984 60-61-беттер.